

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Западно-Казакстанский инновационно-технологический университет

West-Kazakhstan innovative-technological University

БҚИТУ Хабаршысы

Вестник ЗКИТУ

Bulletin of WKITU

№2-3 (26-27) 2023

Орал / Уральск/ Uralsk

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ**
Ғылыми журнал

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-
ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**
Научный журнал

**BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN INNOVATION-
TECHNOLOGICAL UNIVERSITY**
Scientific journal

№2-3 (26-27) 2023

Орал/ Уральск/ Uralsk

Шығарылым №2-3 (26-27)

апрель-сәуір, май- мамыр

Педагогика, филология, тарих, экономика, техника/
Педагогика, филология, история, экономика ,техника

Бас редактор- Главный редактор –
ШАКЕШЕВ Б.Т. кандидат технических наук, профессор

Бас редактордың орынбасары –заместитель главного редактора–
БУРАХТА В.А. доктор химических наук, профессор

Редакция алқасы- Редакционная коллегия

Т.З.Рысбеков–	т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ	д.и.н., профессор, ЗКУ им. М. Утемисова
К.К. Бозымов	а.ш.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.с.-х.н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Н. Кенжеахмет	Гарвард университетінің Fairbank Center for Chinese Studies, Center Geographic Analyses орталығының зерттеуші-профессор, т.ғ.д., (АҚШ, Кембридж қ.)	д.и.н., профессор-исследователь центра Fairbank Center for Chinese Studies, Center Geographic Analyses Гарвардского университета (США, Кембридж)
Ә. Қара	т.ғ.д., профессор, Мимар Синан университеті (Түркия. Стамбул қ.)	д.и.н., профессор, Университет Мимар Синана (Түркия, г. Стамбул)
Б.Ғ. Шинтимирова –	т.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.и.н., профессор Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
М.Б. Сабыр –	ф.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.ф.н., профессор Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
С.М. Бахышева	п.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.п.н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
А.Н. Тюрин	т.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.т.н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
В.Н. Мушаев	ф.ғ.д., профессор, Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей, Элиста қ.)	д.ф.н., профессор, Калмыцкий государственный университет (Россия, г. Элиста)
М.М. Халиков	ф.ғ.д., профессор, Самара мемлекеттік жол қатынастары университеті (Ресей, Самара қ.)	д.ф.н., профессор, Самарский государственный университет путей сообщения (Россия, г. Самара)
И.Ф. Суханова	э.ғ.д., профессор, Н.И. Вавилов ат. Саратов мемлекеттік генетика, биотехнология және инженерия университеті (Ресей, Самара қ.)	д.э.н., профессор, Саратовский государственный университет генетики, биотехнологии и инженерии им. Н.И. Вавилова (Россия, г. Самара)
Н.Г. Чумаченко	т.ғ.д., профессор, Самара мемлекеттік техникалық университеті (Ресей, Самара қ.)	д.т.н., профессор, Самарский государственный технический университет (Россия, г. Самара)
Е.И. Тихомирова	б.ғ.д., профессор, Ю.А. Гагарин ат. Саратов мемлекеттік техникалық университеті (Ресей, Саратов қ.)	д.б.н., профессор, Саратовский государственный технический университет имени Гагарина Ю.А. (Россия, г. Саратов)
Г.К. Курманова	э.ғ.к., қауымд. профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	к.э.н., асс. профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Р.С. Кинжекова	п.ғ.к., қауымд. профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	к.п.н., асс. профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
С.А. Машанова	э.ғ.к., Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	к.э.н., Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
И.Н. Жубантаев	а.ш.ғ.к., қауымд. профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	к.с.-х.н., асс. профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Р.М. Бакесова	философия докторы, қауымд. профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	Доктор философии, асс. профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет

2018 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.

Қазақстан Республикасының ақпарат және коммуникация министрлігі 07.12.2017 ж. №16782-Ж куәлік
2019 жылдан бастап журнал электронды форматта шығады.

Выпускается с 2018 года. Выходит 4 раза в год.

Свидетельство о регистрации издания № 16782-ж от 07.12.2017 г. выдано Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан

Начиная с 2019 года выходит журнал в электронном формате.

ISSN 2706-6266

БКІТУ, 2023

ТІРКЕУ НОМЕРІ 16782-Ж

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР/ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 811.111

FEATURES OF CATEGORICAL INTERACTION IN MODERN ENGLISH

Amirzhanova G.S., Doukariyeva U.K.

West-Kazakhstan Innovative-Technological University. Uralsk

Annotation. Today is the time of development of the world, technology and language! Every day changes. Each person interacts with each other, speaking according to their age. People use different styles and styles when they speak and write.

Keywords: *Slang, jargon, abbreviation, communication, interaction.*

Language is a means of communication, a mirror reflecting a person's outlook, cultural rank, intelligence, and spiritual wealth. The relevance of language culture has always been taken into account, and no matter what people there are, this issue has not been spared.

The name slang, which has become fashionable among young people, comes from the English words "slang, jargon". So to speak, a social dialect. The meaning can be compared to a regular phrase, but these words or sets of words do not obey any phonetic and grammatical system. There will be only lexical meaning. Usually slang is words from another language or abbreviations without any grammatical patterns. While slang has long been used in English or Russian, the development of such words in Kazakh has been stimulated by the large number of social networks and messengers. Young people are proud of this, they are proud of it, and the older generation is proud of it, they are proud of it, they are proud of it, they are proud of it, they are proud of it, and the older generation is proud of it.

Modern science and technology are rapidly developing, reaching a very high level, and the civilization of consciousness is growing. One thing is certain, as the consciousness and worldview of a person increases, society also changes.

The problems of literacy and purity of the language have come to the fore, and the Kazakh language, which is considered the richest and most productive language, is becoming muddy with the Times. This is evidenced by various slang, slang words used by young people in Internet posts, in correspondence with each other or in colloquial conversation, as well as words in another language used in one sentence are becoming fashionable.

Among young people, when speaking, there are people who use Russian endings for common words, use too many words that are equivalent in our language, and also add Kazakh ones again, and even violate the order of historically established sentences. Young people adapt to such words very easily, depending on their skills, and continue to use them in any situation.

It is clear that it is impossible to communicate on the internet, observing the norms of the literary language. The internet language is the preferred language for fast and fast communication. This is the main feature of it. Therefore, there are many supporters of the erroneous opinion that it is imperative to comply with the norms of the literary language on the internet. You will not find vowels in some of the letters and posts on social networks. Omitting vowels inside words to write a quick letter is a real grammatical mistake. Who guarantees that the young people who have been taught this will not obey the spelling rules tomorrow?! In social media communication, structures close to the spoken language are most often used, that is, extensive writing, changing the person of the word, also leads.

Dawn, sunset young people sitting on social networks are too lazy to write long, or there is another reason for this, at least they prefer to write short in jargon. Even at the same time, in some posts on the internet, you will not find punctuation marks at all. And now one has completely forgotten the rule that it is to write the beginning of a sentence and the name of a

person in capital letters. This affects their hand and eye skills and destroys the skill of competent writing. The worst thing is that most young people label the word according to the orthoepic norm.

Over time, the norms of language culture, which have undergone changes through the internet, can be violated and massively contaminated with dysphemisms such as slang, jargon, Argo. It is obvious that such parasitic words poison the minds of young people with a flood of information that comes from all over the world in the era of globalization. Today's youth can use slang and slang for various reasons: to make an impression, to stand out from the country, to be misunderstood by others, to show belonging to a certain social group, and sometimes there are those that are told as a joke.

Social networks are depriving a person of the opportunity not only to speak culturally, but also to think culturally, both young and old, who are addicted to this "one-eyed tajal", have forgotten how to communicate verbally with each other and have taken the habit of communicating using emoticons instead of words.

The fact that language and thought Are One and the same has long been proven by science. What a person thinks, to what extent he thinks, will be determined by his every word. "I don't know," he said. How smart or thoughtless a particular person is, first of all, determines the word in his mouth, the degree of language culture. Language culture is the level of assimilation of written and oral language in the learning process, in the family, on the basis of interaction between people in general. The ability to express thoughts correctly, clearly, clearly, accurately, touching and observing the norms of the literary language, maintaining the purity of the language. The role of the family in the formation of the language culture of the child is special.

In this regard, the slang words that came to my mind are like modern stable phrases. It is known from the subject of literature that a regular phrase, a phraseological phrase-figurative words that are formed from a combination of two or more words and express one concept. The words contained in a regular phrase are separated from their independent meanings and used as an alternative to individual words, the meaning of which in a phrase does not always correspond to the meaning of a separate one. So are slang words. The only differences are that a regular phrase is not necessarily less than two words. Well, the slang word continues to come in a singular form. If stable expressions come into the language in a beautiful, thoughtful, some figurative, artistic State, modern stable expressions are too barren, there is no saturation, the languages of other countries are confused, often found only in colloquial speech. Of course, the stable phrase of the Kazakh Golden Berg, inherited from his ancestor, is not even worth comparing with slang words, but each era has its own literature. We must deal with the fact that today's literature will not be tainted with slang words in the future. The former found and said incredibly stable phrases. Don't you think, "I'm leaving a slang word for the future"?

Where there is no upbringing and discipline, education cannot reign. And upbringing and discipline are rooted in the family. As they say, "from the age of the child", parents should teach the child to read and speak correctly from an early age.

The future begins today. Only when the love of the Kazakh language grows, such parasitic words as slang in our language will disappear. "The native language is the eternal problem of the people who have created and created this language, which reflects the past, present and future of the people. Only the stepsons despise the native language, only the stepsons trample on it," G. Musrepov said.

Let's be a citizen who uses the precious words left by our ancestors and flies the flag of our country to the sky until we rub our tongue with words like ninety words, slang and slang!

References:

- 1.Қазақстан Республикасы Президентінің «Тілдерді қолдану мен дамыту бағдарламасы». (1998 жыл 5 — қазан).
- 2.Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.

- 3.Кекілбаев Ә. «Тіл және тәуелсіздік» Егемен Қазақстан.- 2006, 12қыркүйек
- 4..Мейірманқұлова Т. «Отбасы және тәрбие»
- 5.Мейірманқұлова Т. «Ұлт тағлымы». — 2001. — № 7
- 6.Әбдуали Қ. «Ел мәдениеті тілден басталады» Егемен Қазақстан 13 қаңтар, 2006
- 7.Сарыбаев Б. Тіл үйретудің басты мәселелері.- Алматы , 2001
8. Ә.Тумабаева, «Тіл ішіндегі тіл» немесе жастар жаргоны туралы Ана тілі 20-26 қазан,2016

ӘОЖ 811.111

ОСОБЕННОСТИ КАТЕГОРИАЛЬНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Амиржанова Г.С., Доукариева У.К

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация.** Сегодня пора развития мира, технологии и языка! Наш мир меняется каждый день. Каждый человек взаимодействует друг с другом, говоря в соответствии с возрастом. Люди используют разные манеры и стили, когда говоря и пишут.*

***Ключевые слова:**Сленг, жаргон, аббревиатура, коммуникация, взаимодействие..*

ӘОЖ 811.512.122

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТОЙ КОНЦЕПТІСІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ӨРІСІ

Есенболатқызы Н.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

***Андатпа.** Бұл мақалада концепт ұғымы және оның тіл біліміндегі алатын орны, қазақ тіліндегі еңбектердегі ғалымдардың концепті ұғымына жасалған әр түрлі талдаулары, қазақ классик жазушысы М.Әуезовтің «Абай жолы» романындағы тойға қатысты дәстүрлер талданып, мысалдар келтіріледі.*

***Кілт сөздер:** концепт, лингвистика, зерттеу, когнитивтік сипат, концептуалдық негіздер, құда түсу, ұрын бару, сүндет той.*

Қазіргі қазақ тілі ғылымындағы антропологиялық ерекшеліктер барған сайын зерттеліп, тіпті негізгі мәселелердің біріне айналған бірнеше ғылыми салалар бар; бұлар: лингвомәдениеттану, концептология, антропоцентристік лингвистика. Бұл бағыттардағы зерттеулердің негізгі мақсаттары бір-біріне ұқсас. Өйткені біз атап өткен барлық тұстарда да тіл адам факторымен, тілдік кеңістікте өмір сүретін адамның бүкіл қауымымен, мінез-құлықтағы таптаурындардың қалай қалыптасып, оның тіл арқылы қалай берілетінімен тығыз байланыста. Сондықтан қазіргі кезде антропоцентристік лингвистика болсын, когнитивтік ғылым немесе лингвомәдениеттану болсын, әр ұлт өзінің этнотипіне сүйене отырып, қоршаған ортаны қалай түсінетіні, бойында қандай білім жинақталатыны, бейнені не үшін жасайтыны, неге қарсы тұратыны туралы ойлар тобы талданады.Бұл мінез-құлықтың этникалық стереотипі мен гетеростереотипке байланысты. Осылайша, әр ұлттың этностереотипін, менталитетін көрсететін сөздер мен сөз тіркестерін топтастыру, жалпылау мәселесі көтерілді. Осыған байланысты ғылымда «концепт» ұғымы пайда болды. Осы арада мынаны түсініп, айту керек болады. Біріншіден, қазір «концепт» ұғымы жиі қолданылып, тіл білімінде маңызды терминдердің біріне айналғанымен, философия

мен логикада бұрыннан қолданылып келеді; ол тіл білімі саласында ғана жаңа мазмұнға ие болады. Ол когнитивтік лингвистиканың негізгі категорияларының біріне айналды.

Ғылыми деректерде той концептісінің үш түрлі мағынасын кездестіреміз. Біріншісі – ас ішу, қарын тойғызу. Екіншісі – жиынтық-топ деген мағынада. Үшіншісі тунгус-маньчжур тілінде «қонақжайлылық, сыйластық, құрметтеу». Осы үш түрлі мағына да қуанышқа арналған мерекеде кездеседі. Осылайша, біздің қуанышымыз – жинақталу, жиналу, көңіл көтеру, сауық құру – «той» атауын алды.

Той концептісі -бүгінгі түсінікте қуанышты, қызықты оқиға. Қазақ халқы қандай да бір қуанышты дүркіретіп той жасамай өткізбеген және той жасау дәстүрін ұрпақтан-ұрпаққа мұра етіп қалдырған. «Той десе қу бас домалайды» деген сөз нағыз қазақ халқына айтылғандай. Қазақ халқының әртүрлі оқиғаларға қатысты той жасау дәстүрі классик жазушы Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романында кеңінен көрініс тапқан. Қазақтың белгілі ғалымы Қаныш Сәтбаев «Абай жолы» – қазақ өмірінің жарты ғасырлық энциклопедиясы» деп дәл анықтама берген. Әуезов Абай өмірін шығармаға арқау ете отырып, сол тұстағы халықтың өмірін, тұрмыс-тіршілігін, салт-санасын, әдет-ғұрпын, той дәстүрін терең қамтып зор шыншылдықпен көз алдымызға әкелді. «Абай жолы» романында мынадай тойға қатысты салт-дәстүрлер кездеседі: құдалық, қыз айттыру, күйеу киімі, ұрын бару, көрімдік, шашу, сыбаға, қол ұстатар, шаш сипар, ұйқы ашар, жаушы, әменгерлік, сүндет той т.б.

Абайдың Ділдәмен шаңырақ құруы бірнеше салт-дәстүр арқылы жүзеге асады. Мысалы: Осыдан он жыл бұрын Алшынбай ауылына Құнанбай кеп *құда түсін*, Ділдәні Абайға айттырған уақытта, бас құда Құнанбайға кит деп, Алшынбай ауылы күміс таратқан[3,179 б.] Бұл мысалда құдалық дәстүрі туралы айтылған. Құдалыққа алдын ала ескерту бойынша күйеу жігіттің әкесі баласымен, жақын ағайындарымен қыздың ауылына құда түсуге келеді. Қыздың ауылы құдаларды салтанатпен қарсы алып, бір-біріне бағалы сыйлықтар тарту етеді. Құдалық барысында құда аттанар, құда тарту, атбайлар, құйрық-бауыр т.б салт-дәстүрлер орындалады, бұл дәстүрлер құдалардың арасын жақындастыра түседі.«Құдатүсу» – өте мағыналы, аса жоғарғы дәрежеде қазақтың ұлттық болмысын көрсетеді [4,31 б.]

Романда Абай мен Ділдә бірін-бірі көріп, танысып, үйлену тойына дейін жақсы білісу үшін «**Ұрын бару**» салты орындалады. Ұрын баруға жас күйеу міндетті түрде «күйеу киімін» киіп баруы керек, себебі жеңгелер мен қыз-келіншектер жігітті киіміне қарап танып, күтіп алады. Сондықтан күйеу жігіт басқа жігіттерден ерекшеленіп, бөркіне үкі тағып, оны қисайтып киіп, қызыл шапан, биік өкше етік киетін болған. «Абай жолы» романында Абай осы киімді киюге қарсы болып, жол бойы өз киімімен барып, қалыңдықтың ауылына жақындағанда бір-ақ киетінін айтады. Сол кезде әжесі: «*балам салтанаттан аттап кете алмайсың, ол бізге сын*»- деп ескертеді.

«*Екі жеңге ақырын күлісіп кеп, Абай мен Ділдәнің алдына қарсы отырып, екеуінің де оң қолдарын алып, біріне-біріне ұстаттырды. Екі қолдың арасында сусылдаған жібек жүр. Сол арқылы ұстатады екен. Жеңге Абайдың қолын өзі көтеріп апарып, Ділдәнің арқасындағы қос бұрымына тигізді. Әлі де Абай қолының астында жаңағы жібек жүр*»[3,185 б.] Осы үзіндіден ұрын бару салтының қазақ үшін маңызы терең болғанын және «қол ұстату», «шаш сипар» сынды дәстүрлер орындалғанын байқаймыз.

Романда үйлену тойларынан бөлек балаға қатысты той жоралғылары да кездеседі. Соның бірі – **сүндет той**. Қазақ халқы қалыптасқан дәстүр бойынша ұл баланы бес, жеті немесе тоғыз жасында сүндетке отырғызады. Сүндетке отырғызғаннан кейін сүндет той жасалып, балаға көрімдік беріліп, «енді нағыз жігіт болдың» деп тілектерін айтады. Сүндетке отырғызу салты «Абай жолы» романында былай суреттеледі:

...Құнанбайдың жаңағы бетіме Абайды сөз қыла бастады. Бәжсей мен Байсалға қарап:

-Сендер мұның сүндетке отыртқанда не дегенін естіп пе едіңдер? – деп аз күліп алады.

Қаратай күле отырып:

– Сүндетке отырғызғанда ауырсынып жылап жатқан: «Құдай-ай, бұл қорлықты көргенше, қыз қып неге жаратпадың!...» депті. Сонда шешесі: «Ақылсыз балам-ау, қыз болсаң бала таппас па едің, содан қиын боп па?» десе, мынау «Ойбай, онысы тағы бар ма еді?» деп, жылауын тия қойып, шыдай беріпті, – деді. Үлкендер ақырын мырс-мырс күліп қояды[4,13 б.]

Ұлттық құндылық саналатын «Абай жолындағы» тойға қатысты салт-дәстүрлеріміз халықтың тұрмыс-тіршілігімен астаса отырып, бүгінгі күнмен де сабақтасып жатыр. Қаламгер шығармаларының тілінен қазақ халқының өміріне қатысты белгілі де белгісіз салт-дәстүрлердің барлығын кездестіруге болады. «Дәстүрдің озығы бар, тозығы бар» демекші заман көші алға жылжыған сайын, қазіргі кезде тойда орындалмай жүрген, ескірген бірнеше дәстүрлер, жөн-жоралғылар бар. Алайда әр қуанышты атап өтіп, той жасау қазақтың үзілмес салтының бірі, себебі той-халықтың қазынасы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Манкеева Ж. А., «Қазақ тіл білімінің мәселелері», Алматы баспасы, 2014ж.
2. Саткенова Ж. «Кейіпкер тілінің когнитивтік аспектісі», Алматы, 2016ж.
3. Әуезов М. Абай жолы: роман-эпопея. – Алматы: «Жазушы», 1989.
4. Кенжеахметұлы С. «Қазақ халқының салт-дәстүрі». – Алматы кітап, 2007.

УДК 811.512.122

ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЕ ЗНАЧЕНИЕ КОНЦЕПЦИИ СВАДЬБА В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Есенболатқызы Н.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В данной статье анализируются концепт концепт и его место в языкознании, различные анализы концепта учеными в казахскоязычных произведениях, традиции, связанные со свадьбой в романе «Абай Жолы» казахского классика М. Ауэзова и приводятся примеры. дано.

Ключевые слова: концепт, языкознание, исследование, познавательный характер, понятийные основания, обручение, воровство, обрезание

ӘОЖ 81 37:001

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҮЙІРМЕ ЖҰМЫСТАРЫ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Гумарова Н.К

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа. Білім беру саласындағы жағдайға әсер ететін қоғамдағы басты өзгеріс, қоғамның даму қарқынын жеделдету. Мұндай еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілік көбінесе адамның өмірлік жағдайларға қатысты қолданылуы немесе өзгеруі мүмкін дағдыларды, құзыреттіліктерді игеру және дамыту қабілетіне байланысты. Сәйкесінше білім беру мақсаттары да өзгереді. Отандық мектеп білім берудің құзыреттілік тәсіліне баса назар аударуды қажет етеді. Ол екінші буын мемлекеттік білім беру стандартында бар.

Кілт сөздер: ақиқат, тарих, мәдениет, деңгейі, оқушылар

"Ақиқат өз тарихын, мәдениетін білетін адам бай деп саналады, ал жақын жерде тұратын халықтың мәдениетін білетін адам екі есе бай". Тек тіл арқылы ғана жас ұрпақты әмбебап, жаһандық құндылықтарға баулуға, көрші мәдениеттердің өкілдерімен және әлемдік кеңістікте қарым-қатынас жасау және өзара әрекеттесу қабілетін қалыптастыруға болады. Адамдар арасында келісім мен өзара түсіністік орнату бірнеше тілді білуге көмектеседі. сондықтан тіл мамандарының алдында екі міндет тұр:

- * Ана тілі мәдениетін көтеру және біріншісімен тығыз байланысты,
- * Екінші тіл мәдениетін көтеру.

Бұл екі мәдениет бір – біріне кедергі жасамауы керек, бірақ көмектесуі керек. Адамның жалпы мәдениеті оның қанша тілді меңгергенімен өлшенетіні бекер емес.

Біз, ұлттық аудиторияда тілді оқытатын қазақ тілі мұғалімдері, осы пәнге деген қызығушылық төмендемей, керісінше артуы үшін оқу процесін осылай ұйымдастыруымыз керек. Негізгі орта білім беру деңгейінде тілді оқытудың мақсаты-оқушылардың ана тілінде сөйлейтіндермен шет тілдік қарым-қатынасты жүзеге асыруға қабілеттілігі мен нақты дайындығы ретінде коммуникативті-мәдениаралық құзыреттілікті қалыптастыру және дамыту. Мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу қажет:

* сөйлеу әрекетінің төрт түрі – тыңдау, сөйлеу, оқу және жазу негізінде коммуникативтік дағдыларды дамыту;

* оқушыларды ел халқының мәдениетіне, салт-дәстүрлеріне, үйреніп жатқан тілге баулу;

* Қазақ тілді мәдениетаралық қарым-қатынас жағдайында өз елін, оның мәдениетін көрсету қабілетін қалыптастыру;

* білім алушылар үшін қол жетімді тәсілдермен және құралдармен, оның ішінде ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, жалпы және арнайы дағдыларды қалыптастыру және дамыту, қазақ тілі мен халық мәдениетін өз бетінше зерделеу;

* әртүрлі қауымдастықтардың адамдары арасындағы өзара түсіністікке деген ұмтылысты және басқа мәдениеттің көріністеріне төзімділікті дамыту.

Осы міндеттерді тілді үйренуде "ережелер жолы" емес, оны практикалық игеру маңызды екенін есте ұстаған жөн. Бұл, әрине, біріншіден, оқуға деген қызығушылықты арттырады, өйткені білім алушылар қазақ тілі тек дауысты, дауыссыз, жұрнақтардың, аяқталулардың, сөздер мен сөз тіркестерінің қосындысы ғана емес, сонымен қатар оның сөйлеушілерінің барлық сезімдері мен ұмтылыстарын бейнелейтін тірі организм екендігіне көз жеткізе алады. Екіншіден, біріншісінен шығатын нәрсе сабақты әртараптандырады, оны қызықты әрі қол жетімді етеді, үшіншіден, балалар халық өмірінің ерекше жағымен (олардың дәстүрлері, әдет – ғұрыптары, мәдениеті, тұрмысы) таныса алады, өйткені өткенді білмей, бүгінді саналы түрде түсіну мүмкін емес. Басқа мәдениеттерді түсіну мен құрметтеудің дамыған сезімі бар, көпұлтты және көп мәдениетті ортада белсенді және тиімді өмір сүруге қабілетті және оқу процесінің мақсаты болып табылатын оқушы.

Қойылған міндеттерді неғұрлым тиімді шешу үшін сабақтарда және сабақтан тыс іс-шараларда біз, қазақ тілі мұғалімдері жиі пайдаланады:

1. Жұмыстың ойын формалары. Ойын-бұл оқушылардың ақыл-ой әрекетін белсендіретін тиімді оқыту құралдары. Сабақтар-жарыстарға физикалық жетілуге, ойдың бойкүндігіне ықпал ететін Ұлттық ойындардың түрлері кіреді. Күш, ептілік, төзімділік, реакция жылдамдығы, тез тапқырлық, көз, мақал-мәтелдер ойындарының сабақтары шешендікке үйретеді, адамның сөйлеуін безендіреді және байытады, сөздік қорын кеңейтеді, қиялын дамытады, жақсы тәрбие береді, ұлтқа, дінге және халықтың дәстүрлеріне деген сүйіспеншілікке жол ашады.

2. Сол заманның дәуірі барабар бейнеленген батырлық және тарихи шығармаларды зерттеу, оқушылар халықтың ұлттық салт-дәстүрлерімен танысады. Мысалы, егер Біз

М.Әуезовтің "Абай жолы" роман – эпосына жүгінетін болсақ, (10-сынып) сол дәуірдегі қазақ халқының өміріндегі шынайы шындықтың көрінісін көреміз. 7-8 сыныптардаический эпосы зерттеледі. Онда халық батылдықты, батылдықты, Отанға деген сүйіспеншілікті жырлайды. Батырлық эпос балаларды өткен жылдардағы тарихи оқиғалармен, осы оқиғалардың кейіпкерлерімен таныстырады. Шығармаларды зерттей отырып, балаларды пікірталасқа шақырып, олардың көзқарасы мен көзқарасын біліп, содан кейін ғана өз нұсқаларын беру керек. Тақырыптық сыныптан тыс іс-шаралар (өлеңдерді мәнерлеп оқу, сахналау, қазақ әндерін орындау, афоризмдер мен қанатты сөздерді білуге арналған жарыстар және т.б.) оқу процесін тартымды әрі қызықты етуге мүмкіндік береді, оқушыларды алаңдатады және алаңдатады. Бұл тілді меңгеруге күшті ынталандыру.

3. Оқушылардың шығармашылық жұмыстары ("Ою" ұлттық ою - өрнектерін салу арқылы-балалар негізгі өрнектердің түрлерін, олардың семантикалық жүктемесін зерттейді, киіз үйдің макеттерін жасайды, ұлттық мәдениеттің элементтерін зерттейді).

Оқушылардың коммуникативті мәдениетін дамытуға ықпал етеді. Бірақ біз бәріміз білеміз, практикалық қолданусыз бір нәрсе мағынасы жоқ. Ең алдымен, біз тілді оқыту жүйесінің оқу процесі арқылы өтуіне назар аударамыз. Оқушыларға тіл үйрену бойынша сауалнама жүргізу кезінде анықталған мәселенің неғұрлым тиімді және оңтайлы шешімін іздеуде "Тілашар" үйірмесін ашу қажеттілігі туындайды, оның мақсаты ауызша сөйлеу, әндер, мақал-мәтелдер, фразеологиялық бірліктер, афоризмдер, қанатты сөздер мен әдебиеттер арқылы тілдік тәжірибені жүзеге асыру.

Үйірме жұмысы тиімді құрал, біздің мектептің жақсы дәстүріне айналуы тиіс. Осы мақсатқа жету үшін біз келесі міндеттерді анықтадық:

* төмендегілерді қолдана отырып, үйірме бағдарламасын жасаңыз

бағыттар:

- салт-дәстүр
- ардагер (тәрбие)
- зергер(елі, жеріі)
- шежіре (мәдениет)
- үйірме жұмысының басшысын анықтау;
- * үйірме қызметіне 5-тен 11-сыныпқа дейінгі әр сынып оқушыларын тарту.

Осылайша үйірмедегі оқушылардың белсенді жұмысы ықпал етеді:

- * тілді меңгеру кезінде коммуникативті әрекетті дамыту; сөйлеу, тыңдау, оқу, жазу;
- * тілді мәдениетаралық қарым-қатынас жағдайында өз елі мен мәдениетін, сондай-ақ зерттелетін тіл елінің мәдениетін көрсету дағдыларын дамыту;

* тілдерді және мәдениеттер диалогын – ұлттық және Оқытылатын тіл елін оқыту процесінде Өзін-өзі тәрбиелеу әлеуетін, зияткерлік және шығармашылық қабілеттерін дамыту;

* оқушылардың жеке басының рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1."Қазақ тілі мен әдебиеті" ғылыми басылымы. №7.2010 ж.
- 2.Е. Жанпейісов "Қазақ тілінің этномәдени лексикасы".,- Алматы: Ғылым, 2009.
- 4.Қ. Өміралиев., Абай Афоризмдері. Алматы, 2003ж.
- 5.Қ. Жампейісов., Модульдік технология.

УДК 81 37:001

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ ПУТЕМ ГРУППОВОЙ РАБОТЫ

Гумарова Н.К

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. Главное изменение в обществе, влияющее на ситуацию в сфере образования, ускорение темпов развития общества. Конкурентоспособность на таком рынке труда во многом зависит от способности человека приобретать и развивать навыки, компетенции, которые могут быть применены или изменены в отношении жизненных ситуаций. Соответственно меняются и цели образования. Отечественная школа требует акцента на компетентностном подходе к образованию. Он присутствует в государственном образовательном стандарте второго поколения.

Ключевые слова: истина, истории, культуры, уровень, учащиеся

ӘОЖ 378:146

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА КӨРНЕКІ ҚҰРАЛДАРЫН ПАЙДАЛАНУ

Доукариева У.К., Есенбаева К.К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация: Ағылшын тілі сабақтарында көрнекілікті пайдалану пәнге қызығушылықты арттырудың және назарды жандандырудың оңтайлы құралы болып табылады, өйткені пән бойынша сыныптық және сыныптан тыс жұмыста көрнекі материалды қолдану оқушылардың танымдық қызметін жандандыруға, олардың ой-өрісін кеңейтуге ықпал етеді, оқытылатын тілге қызығушылығын арттырады.

Кілт сөздер: мұғалім, оқушылар, көрнекілік, сабақ, ағылшын тілі, оқыту принциптері.

Педагогикадағы дидактикалық тәсілдердің бірі - көрнекілік әдісі. Көрнекілік оқыту және ақыл ойды дамыту құралы болып табылады. Адам баласы өзін қоршаған ортаны, дүниені, құбылыстарды бес сезім мүшесі арқылы сезініп, түйсінеді. Оның ішінде ақпаратты ең көп қабылдайтын сезім мүшесі көру болып табылады. Көру арқылы қабылданған ақпараттар оқушылардың есінде сақталатыны ескерсек, кейбір заттарды тіпті көрнекіліксіз сақтау мүмкін емес. Көрнекілік арқылы оқушылардың қоршаған орта мен өмір құбылысын және заттарды салыстыра отырып ойлап, қабылдау арқылы оқушылардың сана сезімі қалыптасады, мәселені түйсіну деңгейі артады.

Көрнекілік әдіс - ағылшын тілін оқытудың мақсаттарын, тәсілдерін түсіндіру, әсерлендіру, есте қалдыруды көздейді. Оқу материалдарын меңгеру көп жағдайда оқыту процесінде қолданылатын көрнекі құралдарға және техникалық құралдарға байланысты.

Шетел тілін оқытудың тиімділігі адамның барлық сезім органдарын қабылдауға тарту дәрежесіне байланысты. Оқу материалының сезімдік қабылдауы неғұрлым алуан түрлі болса, ол соғұрлым жақсы меңгеріледі. Көрнекілік көмегімен оқу жағдайлары жасалады, онда ауызша коммуникация пысықталып, әртүрлі жағдайларға сөйлеу реакциясы игеріледі. Ағылшын тілі мұғалімдері оқушының қиялын, көру және эмоционалды есте сақтау қабілеттерін дамытуға көрнекілік материалын меңгеру процесін ынталандыру, ақпаратты есте сақтау мен сақтаудың қосымша құралы ретінде, ықпал ететін жарқын тірек

материал ретінде пайдалануға тырысады. Бұл қағидаттышетел тілін оқытудың барлық сатыларында қолдануға болады және әрқашан өзекті. Мысалы, ағылшын тілі сабақтарында көрнекілік әдісін пайдалана отырып, бастауыш мектеп оқушылары жаңа лексиканы бекітеді, сондай-ақ меңгерілген материалдың көлемін кеңейтеді. Көрнекілік әдісібастапқы кезеңде ынталандырушы қызметті орындайды. Оқытудың осы қағидасының барлық құралдары (мұғалім пайдаланатын суреттелген және ымдау) белгілі бір қарым-қатынас жағдайында «қатысу» әсерін туғызады және оқушылардыңесте сақтау қабілетін сақтауға немесе қабылдауға көмектеседі. Бастауыш сыныптарда мұғалімге ойыншықтар, саусақ ойыншықтары, ертегі кейіпкерлерінің суреттері түріндегі көрнекіліктер көмектеседі. Оқушылар бірден қарым-қатынас жағдайына қосылып, ойыншықпен қызығушылықпен байланысады, шын жүректен қуанады, оның өтініштерін, командаларын орындауға тырысады. Заттар мен құбылыстарды көрнекі қабылдау әсіресе орта буында тиімді. Ағылшын тілін оқыту кезінде оқушылар тілді қарым-қатынас құралы, дағдылар мен іскерліктер және ішінара білім ретінде меңгереді. Білім тілдік дағдыларды қалыптастыру кезінде бағдарлы негіз болып табылады. Жоғары мектепте, әсіресе емтихандарға дайындалу үшін көрнекілікті пайдалану өзектілігін жоғалтпайды. Мысалы, «бұрмаланған ақпарат» сияқты суретпен жұмыс істеу оқушылардың сөйлеу материалын белсенді меңгеруінің ең тиімді тәсілдерінің бірі болып табылады. Бұл әрдайым тілдік құралдарды таңдауды, олардың құрамдастырылуын, белгілі бір сөйлеу мінез-құлқын талап ететін жағдай. Мәселелік көрнекі бейнелерді пайдалану өте ұтымды, себебі коммуникативтік міндеттерді шешуге мүмкіндік береді: бір суреттің өзі түсіндіруге, ақпараттандыруға, сипаттауға, баяндауға, дәлелдеу, пікір алмасуға мүмкіндік береді. Бұдан басқа, ол талқыланған мәселе бойынша кейіннен әңгімелесуді жалғастыру үшін, бастау нүктесі болып табылады.

Ағылшын тілін оқыту кезінде көрнекілік қағидатын толыққанды іске асыру үшін заманауи технологиялардың үлесі зор. Компьютерлік оқытуға қатысты «интерактивті көрнекілік» деп аталатын көрнекілік қағидаты өте маңызды рөл атқарады. Егер дәстүрлі түсінікте көрнекілік, ең алдымен иллюстративті бөлім болса, оқушының қандай да бір нысанда пәнді немесе құбылысты көру қажеттілігін қамтамасыз ету, онда компьютерлік оқытуда көрнекілік шынайы өмірде тіпті ең сезімтал және дәл аспаптардың көмегімен де әрдайым мүмкін болмайтын нәрселерді көруге мүмкіндік береді. Компьютер оқушыға оқуға ғана емес, тыңдауға, бейнебақылауға, сондай-ақ түрлі пернелерді басу немесе компьютер тінтуірін басқару арқылы болып жатқан оқиғаларға белсенді әсер етуге мүмкіндік беретінін назардан тыс қалдырмау керек. Қазіргі заманғы технологиялардың арқасында иллюстрацияның статикалық үлгілерін барлық егжей-тегжейлі іске асырып қана қоймай, осы үлгілерді динамикада, яғни қозғалыста ұсынуға болады. Сөз ақпаратын толықтырып қана қоймай, өздері де ақпарат тасушы болып шығатын көрнекілік түрлерін пайдалану оқушылардың ойлау белсенділігінің дәрежесін арттыруға ықпал етеді. Компьютерлерді көрнекі құралдардың заманауи түрі ретінде пайдалану шынайы процестердің ойлау үлгілерін үлкен дәрежеде ұсынуға мүмкіндік береді. Егер оқытудың дәстүрлі көрнекілігі зерделенетін нысанның нақтылығын көздесе, онда компьютерлік технологияларды пайдалану кезінде нысандарды динамикада зерделеу мүмкін болады. Қазіргі заманғы техникалық құралдар мен түрлі онлайн-ресурстар синхронды есту, көру және қозғалыс көрнекілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Көрнекі иллюстративті материал - қажетті қол астындағы құрал, оны сабақтың кез келген кезеңінде пайдалануға болады. Ол лексиканы енгізуге, белсендіруге, бекітуге және қайталауға көмектеседі. Мұндай түрдегі жұмыс түрі жұптағы және кішігірім топтардағы білім алушылардың пәнді оқуға ынтасын арттыруға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Попова Н. Б. Классификация средств наглядности в современной системе обучения // Мир науки, культуры, образования. – 2007. – №2.

2. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования // Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева, А.Е. Пет-ров. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Академия, 2008.
3. Использование наглядности при обучении английскому языку: 29.11.2018.

УДК 378:146

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАГЛЯДНЫХ СРЕДСТВ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Доукариева У.К., Есенбаева К.К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск

***Аннотация:** использование наглядности на уроках английского языка является оптимальным средством активизации внимания и повышения интереса к предмету, поскольку применение наглядного материала в классной и внеклассной работе по предмету всегда будет способствовать активизации познавательной деятельности учащихся, расширению их кругозора, повысит интерес к изучаемому языку*

***Ключевые слова:** учитель, обучающиеся, наглядность, урок, английский язык, принципы обучения.*

УДК 378.147

PERSONALIZED APPROACH IN TEACHING

Matzhanova GZh., UrazovaA.N.

West Kazakhstan innovative-technological university

***Аннотация.** Осы мақалада жалпы білім берумен қатар, жоғары оқу орындарында даралап, дербес оқытудың әдістемелері мен тиімді жақтары қарастырылған. Даралап оқытудың негізгі әдістемелеріне жоғары оқу орындарында ғылыми-зерттеу жүргізіліп, практикалық тұрғыдан дәлелден. Дербес оқытудың жоба негіздемесіне талдау жүргізілген.*

***Кілт сөздер:** даралап оқыту, әдістеме, жоба-негіздемесіндегі оқыту*

Introduction. Why do we teach? What is the main purpose of teaching? To meet the government's educational standards or to "make" an education happen to someone? These both conceptions are wrong as long as the education is relevant to learners' personal needs. If the education is meaningful it can have many benefits in future. The purpose of the education is to give useful knowledge to learners so that they can apply in practice and be secured with desired jobs. Therefore, an education should be tailored to the needs of the learners, thus making the learning personalized.

According to the UNESCO's Training tools for curriculum development, "personalized learning is the learner-centered education" which concentrates on the learner's needs, background, potential and perception.[1, p.5]. However, one should remember that there are some other criteria to be taken into consideration. Those are learning style, language level, accommodation, teacher's experience, support, assessment and more.

Theoretical background. Going back to the theory of the personalized learning, one can see that there many works devoted to it. One of them is Jean-JaquesRousseou, who focused on a learner, making the education easier and comprehensible. He argues that children should learn

through their senses, through investigating and exploring the natural world. [2, p.12] While, Maria Montessorri, another scholar, wrote that children should learn at their own pace and at different stations with little instructions [3]. Therefore, personalized learning should be student-centered rather than teacher-centered.

Research questions. The personalized learning works differently in various schools and universities because the learning styles and characteristics, needs, aims, motivation, progress are different. At West Kazakhstan Innovative Technological University the students are motivated by different approaches used by the EFL instructors. As there are many different subjects focusing on specific purposes such as English for Commercial and Economic purposes, English for Engineering, English for Media Literacy, Technical English and more. The students find difficult to comprehend specific texts and vocabulary, therefore scaffolding, support is necessary. One of the helpful approaches, used in our classrooms, is project-based learning (PBL). However, there are questions that might be clarified. *How well PBL works in classrooms? Is PBL approach suitable for the learners with different language and content backgrounds? How does it engage learners in the lesson? Does TBL involve all these 4 skills: speaking, listening, reading and writing?*

Method. We used qualitative research study to observe and identify the problems that might occur during the specific language and content learning. Thus, relying on the case study research we dealt with problems and revealed the solution of this problem that might lead to application of the personalized approach in the classroom. “A case study is a process that examines and describes a particular case thoroughly with the objective of gathering an in-depth understanding of the problem under analysis” [4].

The context of the study includes the learners: the 3rd course students, 311 and 321 groups of the Translation studies, the subject - English for commercial and economic purposes, the materials used in the classroom were smart phones, interactive white boards, internet, PCs.

The topic of the lesson was Entrepreneurship. The procedure involved an introduction of the topic, the vocabulary, translation of certain specific terms, and the final task included making presentation of the Self-made Kazakh entrepreneurs in small groups.

Observation. The groups were divided into 2 groups: Group A and Group B. Group A was asked to make a presentation, and Group B worked individually reading and translating the text and making comments. During the lesson procedure, we observed that the learners of Group A had positive attitude to their learning as they worked on a project - making a presentation. They were inspired and motivated as they had to make a presentation of the real people who they know.

Interviewing. Also, as reflection we interviewed the students how they felt of having PBL in classrooms and what topics were interesting for them, what language skills are mostly developed and how confident they were during the lesson.

Findings of the research . As a result of the lesson we discovered that PBL approach helped to build students’ professional, language competence. Also, low level language students had an opportunity to make a presentation that was familiar to them. This topic was also beneficial for the learners as majority of them want to run their own business in future. They had good fluency as they spoke freely and had ample vocabulary to project the presentation. The project-based learning developed not only the communicative skills, but also soft skills such as making presentations, persuading, reasoning, proving, demonstrating, searching the internet, matching as well as using technical skills effectively with the help of smart phones, interactive board.

Conclusion. In conclusion it should be pointed out the any personalized approach is applicable as long as it is helpful for learners. Project-based learning is one of the ways of differentiating the lesson and can be carefully selected for the students as it involves many aspects of the learning. Also, this method builds learners’ confidence in speaking and writing, reading and listening. Learners have many opportunities to receive and produce. With PBL even

shy students struggle less when they work in small groups and can be supported both by the peers and instructors.

At universities where there aren't any native speakers, teachers should assist learners with personalized approach to help learners stay motivated and engaged in learning. As there are many online resources, digital technologies, textbooks, authentic journals and audio-video materials, the lesson should be tailored to the needs of the learners. Teachers and classroom atmosphere should be creative. Good practice and well designed curricula would be beneficial.

Concluding, the personalized learning is good as long as it achieves both the learning and personal aims of the learners. Therefore, today there are many ways of differentiated and personalized learning to boost students' interest in EFL, and only the motivated teachers keep his/her classes always tuned.

Literature

1. UNESCO. Training tools for curriculum development. Personalized learning.by: IBE-UNESCO, June 2017, p.303
2. O'Hagan, Timothy. "Jean-Jacques Rousseau" in Fifty Major Thinkers on Education: From Confucius to Dewey. Edited by Joy A. Palmer. New York: Routledge, 2001. p.294
3. [Maria Montessori | Biography & Facts | Britannica](#)
4. Yin, R. K. (1984). Case study research: Design and methods. Newbury Park, ca: Sage. p.163

УДК 378.147

ИНДИВИДУАЛЬНЫЙ ПОДХОД В ОБУЧЕНИИ

Матжанова Г.Ж. , Уразова А.Н.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск

Аннотация. В данной статье, помимо общеобразовательной, рассматриваются методы и преимущества индивидуального и персонализированного обучения в высших учебных заведениях. Основные методы индивидуального обучения исследованы в высших учебных заведениях и проверены на практике. Проведен анализ обучения на основе проектов.

Ключевые слова: персонализированное обучение, метод, проектное обучение

УДК 81 372

USING AUTHENTIC READING MATERIALS TO IMPROVE STUDENTS' VOCABULARY ACQUISITION

Samatayeva G.A., Doukarieva U.K.

West Kazakhstan innovative-technological university, Uralsk

Abstract. This study analysed the effectiveness of using authentic reading materials such as newspaper and magazine to improve students' vocabulary acquisition. The quasi-experimental method was used in this study. The purpose of this study was to investigate whether authentic reading materials help the students to improve their vocabulary acquisition. The samples consisted of control and experimental groups. They were 60 diploma students from a college. There was a statistically significant difference in the results among the students who were taught using authentic reading materials as compared to textbook or module. In summary, the findings indicated that authentic reading materials were effective in helping the students to enhance and enrich their vocabulary acquisition.

Keywords: authentic reading materials, vocabulary acquisition, quasi-experimental method

One of the most important skills in second language acquisition is vocabulary acquisition. It is generally accepted that young learners make tremendous gain in vocabulary during their elementary school years (White, Graves & Slater, 1990). White et al (1990) discovered that young learners acquired between 1000 and 5000 words a year, with annual average of about 3000 words. An effective vocabulary instruction may accelerate the number of words learnt among children. There are many instruction strategies in introducing vocabulary terms for young learners. This study describes the use of authentic material particularly newspaper article in teaching reading comprehension to improve students' vocabulary.

Based on the researcher's experience when teaching English subject especially reading component, the students seem bored and uninterested to learn English especially the texts from their textbooks and modules. The researcher sees that, to attract and help students to learn English is, by using authentic material concept or any other media that could support the teaching of reading comprehension becomes more interesting to learn and is a tool to enhance their vocabulary acquisition.

Hacer (2004) has explained in his research about the materials used in classrooms that, relying too much on textbooks or materials prepared specifically for English classrooms may lead to difficulties to learners and also teachers. He adds that students will see only one perspective on a concept or issue, furthermore information shared is not current or relevant.

This will lead students to make the assumption that learning is simply a collection of facts and figures. Berardo (2006) stated that, by relying too much on non-authentic material, teacher does not tailor lessons to the specific attributes and interests of students. At the same time most of the materials do not take into account of background knowledge of students and they are designed as the sole source of information. Berardo (2006:3) says that "The use of authentic materials in the classroom is discussed, with the student benefiting from the exposure to real language being used in a real context."

Students' very often find it is very boring when dealing with only one subject area, can be the case when dealing with English (Berardo, 2006). Realizing the problem faced by the students, it seems that it is very important to make creative and interesting media, or even techniques to teach reading for students. Teaching the reading component can be made more interesting if a variety of authentic materials are used. Thus, authentic materials might be a solution as a medium of reading comprehension class. This can prevent some problems that might be faced by the students when learning reading comprehension using only textbooks or modules.

The purpose of this study is to see the effectiveness of using teaching reading comprehension on students' authentic material in the teaching of reading comprehension on students' vocabulary. It is to investigate the effectiveness of utilizing authentic materials in the teaching of reading comprehension in improving students' vocabulary. Authenticity has to do with an appropriate response on the part of the hearer or reader. If he is able to ascertain the speaker/writer's intentions, which have to be conveyed through certain conventions, there is an exchange of a piece of authentic spoken or written discourse. In the case of spoken discourse, it is easier to ascertain the author's intentions because there is the possibility of 'negotiating' meaning, as mentioned by Widdowson (1990). Furthermore, authenticity depends on a congruence of the language producer's intentions and the language reviewer's interpretation. Authentic materials, when properly selected and implemented, can be used to develop tasks that depart from formulaic language learning becomes platform between the linguistic skills of learners and their professional knowledge goals. The materials, in their various formats, can serve a wealth of linguistic and conceptual content to learners who are focused on specific applications of their linguistic skills. Kate Beeching (1985) feels that authentic source material will have an immensely motivating effect on both adult and young learners of the language. Its

language is seen to have a place in the real world and to be relevant to people on a personal level.

Baddock, (1981:2) suggests that learners find realia more motivating and interesting than textbooks and, furthermore if they are not exposed to authentic materials during their language studies they will be equipped to deal with them when the time comes to 'survive' in the foreign culture. A unique feature of authentic speech, that is, redundancy, helps comprehension. Authentic speech is full of rephrasing, reformulation and repetitions of that information. So, the use of authentic speech in the classroom can make it easier for students to decode the information context or at least the gist of the text. One of the advantages of using authentic material according to Cook (1981:5) is that:

“... All language syllabuses are defective representations of the target language; ... The only way we can make sure that we are giving the students all they need to know is by giving them authentic materials.”

Nevertheless the use of authentic materials can generate the interest of the ESP lesson especially among the average and below average students who are demotivated to learn the language. In addition to the above points, authentic normally are rich in its forms and resemblance compared to ordinary conventional teaching tools- chalks and textbook, definitely arise interest among the learners.

Newspapers in education are commonly used in classroom nowadays due to their significant values. Many researchers have agreed that the English newspaper has a variety of subject matter compared to textbook. This is because they reflect events of life in the world and this makes them real to students which textbooks are not. Besides, it is the newspaper and not the textbook which students will read and use throughout their lives.

Students need to be encouraged and there are criteria for selecting articles from the newspapers. The chosen articles must appeal to as many students as possible and must be appropriate to the students.

Boyle (1980) suggests that well-chosen headlines, in simple, easy and straightforward English, can increase the confidence of beginners in reading. The advantages of the headlines according to Boyle are, they are big and are often accompanied by a picture, which makes the interpretation of the headlines much easier. There are many uses of the headlines. Boyle (1980) suggests the use of headlines for students to think what the story is all about, based on the headlines. This somehow, could be developed into a good writing exercise. The class is asked to write a report based on the story they think will follow from the given headline. This activity shows that the use of newspaper through the headlines can be exploited to improve students' vocabulary acquisition headlines can be exploited to improve students' vocabulary acquisition.

Janelle Cox (2015) in her article said that “...Textbooks are a great source for teaching informational text, and many classrooms are overflowing with them. But we live in an informational age, and if we want our students to have up-to-date information, then magazines are the best classroom management resource”.

They use a variety of different text structures in provided short passages in the magazines as in newspaper article, and they are an excellent way for students to practice reading nonfiction. She added that classroom magazines can be an effective way teaching reading comprehension. They are an excellent way to teach students publishing features such as captions, headers, sub headers, illustrations, bold words, timelines, word boxes, footnotes, etc. They are a great source of high-interest nonfiction. Students are exposed to latest information on a daily, weekly or monthly basis. Since textbooks can go years before revisions, magazines are ultimately the best choice for the most-current information. They are also an effective way to teach reading comprehension as to improve and enhance new words, and can also be used to prepare students for state tests since many of the passages

are very close in structure to the tests.

The methodology that was used in this study was quantitative. This study employed two groups quasi-experimental design. Here the result of the students' pre-test and post-test from experimental and control group were quantified and the effects of using authentic materials in teaching reading comprehension were obtained. From this view, the researcher has compared the scores before the treatment had been given and students' scores after using authentic materials in the treatment.

The participants in this study were 60 students from diploma programme at Kolej Profesional MARA Bandar Penawar, Kota Tinggi Johor. All the participants are at the intermediate level of language proficiency. Their age was 17-18. The experimental group consist of 30 students. They received treatment using authentic reading material i.e. newspaper article accompanied by comprehension question to test their understanding or the reading text. While the controlgroup consists of 30 students were selected to be in this group. The control group received a conventional method that is non-authentic material from the textbook and module.

All the data were analysed using the Statistical Package for the Social Sciences (SPSS). It was used to determine the difference of mean, median mode and standard deviation scores in pre-test and post-test. Besides that, to investigate research questions that the influences of authentic reading materials in teaching reading comprehension on students' vocabulary acquisition, t-test was used to compare the pretest and post test scores. The statistical comparison was aimed to find out any significant differences in between pre-test scores and post-test scores. An alpha level or significance level of 0.05 was set for this research.

As far the analysis of the finding was concerned, the improvement of both groups after one week of treatment for experimental group by using authentic reading material and conventional textbook for control group was noticed. The result had shown that the experimental group did outperform the control group after one week of treatment. In other words using authentic materials in reading comprehension gave positive effect for students' vocabulary.

REFERENCES

1. Bret t, A., Ro thle in , L. , & H urley, M. (1 99 6) .Vocabulary acquisition from listening to storiesand explanations of target words. The Elementary School Journal, vol.96, 415-422.
2. Chitravelu, N. et al (2005). ELT Methodology Principles and practice Edition. Penerbit
3. FajarBakti.
4. Cheung, C. (2011). The use of popular culture as a stimulus to motivate secondary students'
5. English learning in Hong Kong. ELT Journal, 55(1), 55-61.
6. Cullen, B., & Sato, K. (2010). Practical techniques for teaching culture in the EFL classroom.
7. The Internet TESL Journal, 6(12).
8. Retrieved July 11, 2004 from <http://iteslj.org/Techniques/Cullen-Culture.html>

УДК 81 372

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АУТЕНТИЧНЫХ МАТЕРИАЛОВ ДЛЯ ЧТЕНИЯ ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ УСВОЕНИЯ УЧАЩИМИСЯ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА

Саматаева Г.А., Доукариева У.К.

Аннотация: В этом исследовании была проанализирована эффективность использования аутентичных материалов для чтения, таких как газета и журнал, для улучшения усвоения у студентов словарного запаса. В этом исследовании использовался квазиэкспериментальный метод. Цель этого исследования заключалась в том, чтобы выяснить, помогают ли аутентичные материалы для чтения студентам улучшить усвоение лексики. Образцы состояли из контрольных и экспериментальных групп. Это

были 60 дипломированных студентов колледжа. Была статистически значимая разница в результатах среди студентов, которые преподавались с использованием аутентичных материалов для чтения, по сравнению с учебником или модулем. Таким образом, результаты показали, что аутентичные материалы для чтения эффективно помогают студентам улучшить и обогатить усвоение словарного запаса.

Ключевые слова: аутентичные материалы для чтения, усвоение лексики, квази-экспериментальный метод.

УДК 378:811.111

ОБУЧЕНИЕ РЕЧЕВОМУ ИНОЯЗЫЧНОМУ ОБЩЕНИЮ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНО- КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Султангалиева А.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье рассматривается обучение речевому общению с точки зрения компетентностного подхода в процессе профессионально-ориентированного обучения иностранному языку в вузе

Ключевые слова: Межкультурная коммуникация в профессиональной сфере, профессионально-коммуникативная компетенция, речевое общение, содержание обучения, специальная лексика.

Государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования требует учета профессиональной специфики при изучении иностранного языка, его нацеленности на реализацию задач межкультурной коммуникации в профессиональной сфере, поэтому на современном этапе развития образования курс обучения иностранному языку в неязыковом вузе носит коммуникативно-ориентированный и профессионально-направленный характер, а иностранный язык рассматривается как средство не только межкультурного общения, но и профессионального общения специалистов разных стран. В этой связи, в рамках компетентностного подхода к обучению, целью изучения иностранного языка в вузе стало формирование профессионально-коммуникативной компетенции, что объясняется повышенными требованиями работодателей к специалисту в любой профессиональной деятельности.

Исходя из опыта работы, можно утверждать, что ориентация языкового обучения студентов неязыковых вузов на подготовку к реальному профессиональному общению является методически оправданной, поскольку является отвечающей личным интересам студентов и близкой их потребностям, призвана стимулировать положительную внутреннюю мотивацию, повышает значимость изучения иностранного языка, дает осознание реальной возможности применения полученных знаний в повседневной и профессиональной деятельности, таким образом обеспечивая реализацию цели профессионально направленного обучения иностранному языку в высших учебных заведениях.

Сегодня уже стал очевидным тот факт, что владение навыками профессионально-ориентированного иноязычного речевого общения дает специалистам любого профиля более широкие возможности в достижении результатов в их профессиональной деятельности.

К сожалению, приходится констатировать тот факт, что уровень владения иностранным языком выпускников не соответствует запросам современного общества и требованиям современного рынка труда. Выпускники вузов обладают навыками чтения специальной литературы со словарем, однако, серьезные затруднения у них вызывает восприятие иноязычной речи на слух, выражение собственного мнения, обмен профессионально-значимой информацией, аргументирование собственного отношения к прочитанному (построение монологического высказывания) и ведение профессионального диалога на иностранном языке.

Для достижения уровня профессиональной компетенции специалистов необходимы определенные коммуникативные умения, которые формируются посредством обучения иноязычному общению, что представляет собой как непосредственное общение (говорение, понимание на слух), так и опосредованное общение (чтение, письмо). Устное иноязычное общение, значение которого в настоящее время стало особенно важным, невозможно без производства собственной речи, поскольку в процессе речевого взаимодействия каждый выступает как в роли слушающего, так и в роли говорящего [3].

Современные образовательные учреждения ставят следующие задачи, связанные с созданием условий для интеллектуального и духовно-нравственного развития студентов: подготовка интеллигентного человека, способного мыслить общечеловеческими категориями и полноценно наследовать опыт предшествующих поколений; воспитание в каждом учащемся потребности в самообучении, самовоспитании и саморазвитии; формирование у них широкого и гуманного взгляда на мир.

Система работы в СПО по всем учебным дисциплинам должна быть направлена на решение указанных задач. Известно, что существенная роль в этом отводится иностранному языку, который как учебный предмет обладает большими возможностями для создания условий культурного и личностного становления обучаемых.

Современный процесс обучения иностранному языку, построенный на коммуникативной основе с ориентацией на личность учащихся, формирует у них широкий гуманистический взгляд на мир, основанный на общечеловеческих ценностях и новом мышлении, что вносит существенный вклад в повышение гуманитарного содержания образования в СПО. [1]

Процесс овладения иностранным языком выступает в качестве мощного механизма личностного развития обучаемых. Овладевая речью на втором языке, учащийся приобретает дополнительные возможности для приема и передачи информации, в его психике взаимодействуют, по меньшей мере, два языка, что создает основу для развития общего и лингвистического кругозора студентов и для воспитания у них правильного понимания языка как общественного явления.

Целенаправленное формирование речевых навыков и умений на уроках иностранного языка активизирует работу памяти, мышления, и других психических процессов и тем самым способствует умственному развитию учащихся. Но особенно важно то, что становление личности студента, изучающего второй язык, осуществляется в процессе формирования его иноязычного речевого поведения. Итогом этого процесса является речевое развитие обучаемого, которое выступает в качестве основы всякого образования.

При изучении иностранного языка больше внимания должно уделяться повседневному речевому общению в различных сферах жизнедеятельности человека.

Под речевым общением понимается словесная передача сообщения (информации) в виде фактов: "I live in Astana", "We'll go to the theatre tomorrow"; желаний: "I want to be a lawyer", "I would like to go to Great Britain"; чувств: "I am fond of music", "I don't like to take part in sport competitions"; состояния: "It is very cold", "I am hungry", "I am ill", оценки: "Marat, you are a real friend", "Marina, you are a very sociable girl". В каждом из сообщений

передано намерение говорящего. Речевое общение выполняет различные функции и осуществляется в разных сферах деятельности людей.

На современном этапе тема «Речевое иноязычное общение» очень актуальна, интересна, познавательна, так как обучение устной речи – самая важная задача в практическом овладении английским языком, поскольку устная речь служит средством общения, позволяющим осуществлять взаимодействие людей между собой, воздействовать друг на друга в естественных условиях социальной жизни. [2]

Устная речь как деятельность представляет собой очень сложный психофизический процесс, в основе которого лежит взаимодействие первой и второй сигнальных систем коры головного мозга.

Устная речь протекает в определенных условиях, которые влияют на её характер. Это условия внеязыкового (экстралингвистического) порядка. К ним относятся: ситуация, обстановка, в которой протекает речевая деятельность, возраст и уровень развития говорящего, тема разговора, настроенность на восприятие речи со стороны слушающего, мимика, жесты и другое. Все эти факторы действенны, прежде всего, в диалогической, но и, в известной мере, в монологической речи.

Под влиянием экстралингвистических условий говорящий своеобразно использует имеющиеся в его распоряжении языковые средства. Благодаря этому речевое общение приобретает определенные особенности, дающие основание говорить о языковом стиле устной речи, отличном от стиля письменной речи. Для стиля устной речи типично употребление вводных слов, междометий, вставок, отражающих различную реакцию говорящего на получение им извне всевозможного раздражения, например: *Oh, I amgladtoseeyou. I haven'tseenyouforages.* [3]

Стиль устной речи отличается от стиля письменной речи краткостью выражения, или, как часто говорят, «ситуативностью». Это означает, что в процессе устного общения многое становится ясным, не требующим речевого пояснения, из самой объективной ситуации, в которой оказываются говорящие. В письменном же стиле для того, чтобы смысл речи, отражающей мысли, чувства, настроения говорящих был ясен читателю, приходится прибегать к более или менее подробным объяснениям.

Для стиля устного общения типичны и некоторые особенности произношения, например, слабые формы слов; так, вместо английских форм *shallnot, willnot, cannot* употребительных в письменном стиле речи, обычно используют формы *shan't, won't, can't*.

Стиль устной речи, в которой воплощаются не только суждения, носящие общий характер, но также и различные настроения, переживания и т. д., характеризуется богатством интонационного оформления. В непринужденной речи особенно выделяются различные варианты эмфатической интонации, отражающие наряду с соответствующим выбором лексики, а иногда и наряду с особым порядком слов душевное настроение говорящего. Наряду с особенностями устной речи в целом можно говорить о своеобразии диалогической и монологической речи.

Диалог представляет собой цепь реплик или серию высказываний, которые обычно порождаются одно другим в условиях непосредственного общения двух или нескольких лиц (собеседников).

Монолог – речь одного лица, выражающего в более или менее развернутой форме свои мысли, намерения, оценку событий...

Устная диалогическая речь по своему языковому стилю больше отличается от книжно-письменной речи, чем монологическая, поскольку ей в большей мере, чем монологу, сопутствуют различные внеязыковые средства (жесты, мимика и др.). Иногда та или иная реплика становится вообще излишней, достаточно сделать жест, например, указать на предмет, чтобы сразу все стало понятно. Поэтому именно для устного

диалогического общения в первую очередь характерны указанные выше особенности стиля.

В монологической речи различие между устной и письменной формами выражения несколько меньше, чем в диалогической. Рассказчик, повествующий о каком-либо событии, или докладчик, сообщающий ряд фактов, не могут рассчитывать на понимание их речи с полуслова; они должны прибегать к полному стилю произношения, с общепонятным языковым средством, хотя жесты, мимика и другие экстралингвистические средства во многих случаях могут быть полезны и здесь. Их использование зависит от тематики содержания и содержания монолога.

Устная монологическая речь ближе к книжно-письменной и по характеру изложения материала. В ней больше последовательности, стройности, плановости, чем в диалогической речи. В диалоге нередко неожиданный переход от одного вопроса к другому, от одной темы к другой, возвраты к только что сказанному в ответ на определенные реплики собеседников, понявших что-либо неточно или неправильно. Диалогическая речь протекает обычно без специально намеченного плана, стихийно, монологическая – более логична, планомерна.

В обычной жизненной обстановке диалогическая речь является чаще всего неподготовленной. Лишь в очень редких случаях говорящий заранее продумывает все, что он будет говорить в предстоящем ему разговоре. При этом он вряд ли может предусмотреть весь ход разговора.

Монологическая речь часто бывает подготовленной (доклад, реферат, сообщение). Но возможна и неподготовленная монологическая речь (рассказ о каком-либо событии по просьбе собеседников, высказывание определенной точки зрения по какому-либо вопросу).

Неподготовленная монологическая речь отличается от подготовленной менее стройным и непоследовательным изложением содержания.

На характер речи, как диалогической, так и монологической, влияет тематика и содержание разговора, род деятельности его участников или слушателей, их возраст, общий кругозор, заинтересованность в разговоре и многие другие факторы.

При обучении иностранному языку целью является неподготовленная устная речь. Учащихся нужно научить использовать усвоенный языковой материал для выражения своих мыслей в соответствии с речевой ситуацией.

Зачастую речевое общение сохраняет простоту устного стиля, но для него характерно использование эмоционально окрашенных слов, типичных разговорных словосочетаний, различных вводных слов, междометий, ярких сравнений. Оно значительно беднее и интонационно. [4]

Существенное значение для методики имеют и особенности говорения и понимания. Поэтому, рассматривая природу устной речи, следует отдельно остановиться на сходстве и различии этих двух ее сторон.

При слушании главная роль принадлежит слуху (слуховые ощущения), менее активен артикуляционный аппарат (моторные ощущения). Артикуляция звуков происходит здесь лишь в связи с внутренней речью. При говорении, наоборот, активную роль играет артикуляционный аппарат, более пассивную – органы слуха.

Однако в обоих актах речи принимают участие и органы артикуляции, и органы слуха. Поэтому усвоение артикуляционных привычек важно для овладения не только навыками понимания устной речи.

С психологической стороны оба процесса речи неразрывно связаны с мышлением и памятью. Слушая чужую речь, мы выделяем отдельные ее звенья, которые нам кажутся наиболее существенными (слова, словосочетания, особую интонацию и т.д.), синтезируем все слышимое в единое целое. Высказывая свои мысли, мы выбираем из всего

имеющегося у нас запаса языкового материала то, что нам в данный момент нужно, и объединяем отобранный материал в связное целое.

Память в ее обоих видах (логическая и механическая) помогает мышлению.

Не имея определенного запаса материала, нельзя ни понимать чужую речь, ни высказывать собственных мыслей. При этом для понимания речи других людей требуется значительно больший запас материала, чем для пользования речью. Чужую речь мы не можем изменить и упростить по своему усмотрению, мы не должны понимать ее в той форме, какую ей передают другие люди.

В понимании чужой речи главную роль играет процесс узнавания языкового материала, в говорении – процесс его воспроизведения. В зависимости от прочности усвоения материала узнавание может происходить либо быстро, мгновенно, без всяких затруднений; либо как более замедленный процесс припоминания.

Итак, основными аспектами в характеристике речевого общения являются особенности типичного для него стиля (отбор лексики, синтаксический рисунок, фонетическое оформление), психологические отличия диалога от связного высказывания, репродуктивной устной речи от речи, воспринимаемой на слух.

Устная речь является и целью, и средством обучения. Существуют условия, предъявляемые к устной речи, такие как:

1. понимать речь говорящего;

2. вести разговор на иностранном языке в пределах тем и лингвистического материала, которые закреплены программой.

Это практическая цель в обучении устной речи. Но устное общение не только является само по себе целью, оно может быть устным средством по руководству изучением иностранного языка. Она является средством преподнесения лингвистического материала: звуков, слов, грамматических конструкций. Это также средство практики структур предложений и словарного употребления. Наконец, оно используется для развития произносительных навыков и умений при чтении и письме, так как оно тесно связана со способностью учащегося правильно произносить читаемое и написанное. [5]

Речевое общение является средством тестирования (проверки) понимания обучающим того, что он читает или пишет. Правильно используемая речь обеспечивает успехи учащегося в изучении иностранного языка и, следовательно, пробуждает интерес к предмету.

Таким образом, ориентация обучения иностранным языкам на подготовку студентов к реальному профессиональному иноязычному общению является основным смыслом профессионально-ориентированного обучения иностранным языкам в высшей школе и способствует формированию профессионально-коммуникативной компетенции, которая позволит обеспечить конкурентоспособность специалистов в выбранной ими профессии.

Список использованной литературы:

1. Артёмов, В. А. Психология обучения иностранным языкам [Текст] / В. А. Артёмов. - М.: Просвещение, 2004. - 279с.
2. Арутюнова, Н. Д. Дискурс [Текст] / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. –М.: Советская энциклопедия, 1990. - 186с.
3. Гальскова, Н. Д. Современная методика обучения иностранным языкам [Текст]: Пособие для учителя / Н. Д. Гальскова. – М.: Аркти, 2000. - 165с.
4. Гальскова, Н. Д. Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика [Текст]: учебное пособие для студентов лингвистических университетов и факультетов иностранных языков высших педагогических учебных заведений / Н. Д. Гальскова, Н. И. Гез. - Изд.2-е, испр.- М. : Издательский центр «Академия», 2005. - 334с.
5. Адольф В.А., Петрова Е.О. Конкурентоспособность как результат профессионально-ориентированного обучения иноязычному речевому общению студентов-медиков. [Электронный ресурс].URL: <http://www.applied-research.ru/>(Дата обращения 10.02.2016)

ӘӨЖ 378:811.111

ОБУЧЕНИЕ РЕЧЕВОМУ ИНОЯЗЫЧНОМУ ОБЩЕНИЮ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНО- КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Султангалиева А.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада жоғары оқу орнында шет тілін кәсіптік-бағдарланған оқыту процесінде құзыретті көзқарас тұрғысынан сөйлеу қарым-қатынасын оқыту қарастырылады

Кілт сөздер: Кәсіби саладағы мәдениетаралық коммуникация, кәсіби-коммуникативтік құзырет, сөйлеу қарым-қатынасы, оқыту мазмұны, арнайы лексика.

ӘӨЖ 372.881.151

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ

Курмашева А.Т., Ажғалиева Ж.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада бастауыш мектеп оқушыларының сөйлеу дағдысын қалыптастыру шарттары сөз болады. Кіші сынып оқушыларының сөйлеу дағдысын қалыптастырудың әдістемелік аспектілері айтылады. Оқушыларды сөйлеу мәдениетіне үйретудің әдістері көрсетіледі.

Кілт сөздер: әдеби тіл, оқушы, бастауыш мектеп, сөйлеу мәдениеті, жатық сөйлеу, сөйлеу дағдылары, тілдік материалдар

Бастауыш мектепте қазақ тілін оқыту әдістемесі күн өткен сайын дамып, өркендеуде. Қазақ елінің ғылымы мен білімі басқа елдермен интеграциялық ауыс-түйіс жүргізіп жатыр. Басқа мәдениеттегі елдерден қазақ елінің салт-дәстүрлеріне қайшы келмейтін, ұлттық сана-сезімге дұрыс келетін әлем білімінің озық әдіс-тәсілдері, жаңа инновациялық технологиялары ұлттық білім беру салаларына көптеп енгізілуінен қазақ тілін оқыту әдістемесі ғылымының ұтылмасы анық. Бұл қадам арқылы қазақ елінің болашақ ұрпақтарының білімі әлем алды елдері балаларының білімімен тең болады. Сондықтан қазіргі кезеңде бастауыш мектепте қазақ тілін дәстүрлі емес сабақтар арқылы оқыту тәжірибелері жүріп жатыр. Бұлар - қазақ тілін оқыту мәселесін жетілдіруді көздеген еңбектер.

Бастауыш мектеп оқушыларының сөйлеу мәдениетін, яғни жатық сөйлеу дағдыларын жетілдіру - бүгінгі күннің кезек күттірмес мәселесі. Ертеңгі күнгі тіліміздің хал-жағдайын бүгіннен ойлап, сөйлеу мәдениетін бастауыш мектеп оқушыларна сіңіру арқылы ғана қазақ тілін таза күйінде сақтауға болады. Бұл қажет те. Бұл тұрғысында академик Р.Сыздықова былайша пайымдаған: « Қажеттіктің бір себебі — жалпы мәдениетіміздің, оның ішінде тіліміздің әлеуметтік... қызметінің дамуында болып отыр. Сол дамуға талаптың да күшеюінде болып отыр. Бұл — бір. Екінші жағынан, бұрынды-сонды қазақша тіл, сөйлеу мәдениеті деген мәселелер қазіргідей белгілі бір мақсат көздеп,

кең түрде жан-жақты сөз болған емес. Сондықтан кезегі жеткен жайт болып отыр. Үшінші бір себебі, жасыратыны жоқ, ауызша сөйлеу практикамызда не білместіктен, не немқұрайдылықтан, не өзге себептерден қабақ шыта қынжылар кейбір ақаулар етек алып бара жатқандығын болып отыр».

Бастауыш мектеп оқушыларының сөйлеу дағдысын қалыптастырудың жоғарыда айтылған жайттардан басқа да бірнеше маңызды қажеттіліктері бар. Біріншіден, бастауыш мектеп оқушыларының жатық сөйлеу дағдыларын қалыптастыру арқылы олардың адамгершілік қасиеттері тәрбиеленіп, жеке бас тұлғасын ізгілендіруге болады, екіншіден, топ алдында қысылмай сөйлеуге дағдыланған оқушының бойында лидерлік қабілет жетіліп, өзіндік ой-пікір айтуға үйренеді, үшіншіден, айтар сөзін, жазар ойын нақты әрі толық жеткізуге дағдыланған оқушы сабаққа қызығып, білім үлгерімі жоғарылайды, төртіншіден, сөйлер сөзінде әрбір сөзді орнымен, өз мағынасымен қолдануға дағдыланған шәкірт ертеңгі күні қазақ тілінің мәртебесін көтерер ұлттық тәрбие негіздерімен сусындайды.

Бастауыш мектеп оқушыларының жатық сөйлеу дағдыларын мақсатты түрде әрбір сабақ сайын әдістемелік жүйеде қалыптастырып отырылған жағдайда ғана олардың пәнге деген қызығушылықтары оянып, сабақтағы белсенділіктері артады. Бұл бастауыш мектеп оқушыларының жас ерекшеліктеріне қатысты психологиялық, әлеуметтік жағдайларға байланысты. Бастауыш мектеп оқушылары мақтағанды ұнатады, құрбыларының алдында өзін көрсеткісі келеді. Сондықтан мұғалім оқушылардың сөйлеу дағдыларын қалыптастыру барысында неғұрлым кішіпейіл, өзі мен оқушылардың арасындағы қарым-қатынасты гуманистік бағытта ұстаса, соғұрлым алдына қойған мақсатқа тезірек жетеді. Аталған мәселелерге бастауыш мектеп мұғалімдері ерекше мән беруі керек. Себебі, қазақ тілінің тазалығын сақтау үшін, ең алдымен, бастауыш мектеп оқушыларының сөйлеу мәдениетін қалыптастыру қажет. Бұл тұрғыда Т.Қордабаев төмендегідей тұжырымдаған: «Өмір өріне алғаш қадам басқан жас ұрпақ болашағына қажетті нәрді мектептен алатыны белгілі. Мектеп беретін сондай нәрдің бірі, бірі болғанда да бірегейі - оқушы жастардың сөйлеу, жазу мәдениеттілігі. Жасыратыны жоқ, бұл салада мектептеріміздің өнімді ісі әзірше байқалмайды. Оны біз республикамыздың түкпір-түкпірінен жоғары оқу орындарына түсу үшін жылма-жыл келіп жататын оқушылар білімін тексеруден де байқаймыз. Солардың басым көпшілігінде кездесетін ең негізгі кемшіліктің бірі - шығарма жазуда болсын, ауызша емтиханда болсын өз пікірлерін, тіпті біліп тұрғандарын мәдениетті түрде жеткізе алмайтындықтарында, тілдік элементтерді өзіне лайықты орында дұрыс қолдана білмейтіндіктерінде».

Демек, бастауыш мектеп оқушыларының жатық сөйлеу дағдыларын қалыптастыру - бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Сонымен қатар, оқушылардың жатық сөйлеу дағдыларын қалыптастыру арқылы олардың жалпы біліміне тікелей оң әсер етуге болады.

Бастауыш мектепте мұғалімдер оқушыларға жалаң бір жақты тілдік материалдарды меңгертіп қана қоймай, оқушылардың игерген тілдік материалдардағы тіл заңдылықтары мен ережелерді өз сөздерін қалай қолданып жатқандығына баса көңіл аударуға тиіс. Оқушылардың қате сөйлегендеріне кешіріммен қарап, оларды қате жіберуге дағдыландырмау керек. Бұл үшін мұғалім әрбір сабақта оқушыларды дұрыс әрі жатық сөйлеуге, сөйлеген сөздерінде қандай сөз қолданғанын байқауға, синоним сөздерді мағыналық реңктеріне қарай орынды пайдалануға дағдыландыруы қажет. Оқушыларды жатық сөйлеуге үйрету арқылы олардың тілдік материалдарды жеңіл игеруіне ықпал етуге болады. Себебі, жатық сөйлеу дағдысын меңгерген оқушы ауызша болсын, жазбаша болсын тілдің негізгі заңдылықтарын қолданады. Бұл жөнінде профессор Ф.Ш.Оразбаева былайша ой қорытқан: «Сөйлеу ерекшеліктерін меңгерген оқушы өз ойын ауызша және жазбаша түрде іске асырады. Бұл - тілді қолданудың тәжірибелік көрінісі. Сол себепті оқушы тілді адамдармен қарым-қатынас құралы ретінде үйренгені дұрыс».

Бастауыш мектеп оқушыларының сөйлеу дағдыларын қалыптастыру деп оқушылардың ауызша және жазбаша тілдік қатынаста өз ойын анық, тілдік нормаларға сай толық, дәлелді және тіл тазалығын сақтай сөйлеуін айтамыз.

М.Р.Кондубаева сөйлеу мәдениетінің қалыптасуының негізгі белгілеріне мыналарды жатқызады:

1. сөйлеу тілінің қысқа да дәл болуы;
2. тіл тазалығы;
3. сөйлеу тілінің ұғынықты болуы;
4. сөйлеу тілінің логикалық байланыста болуы;
5. сөйлеу тілінің орынды қолдануы;
6. сөйлеу тілінің мағыналылығы;
7. сөйлеу тілінің әсер етуі.

Әдіскер-ғалымдар Б.Қ.Игенбаева мен Ж.Т.Дәулетбекова оқушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға арналған «Таза сөз» атты оқу-әдістемелік құралда мұғалім мынадай іскерліктерге ерекше мән беруі қажет екендігін атап көрсетеді:

- сұрақты дұрыс қоя білу;
- оқушыны дұрыс тыңдай білу;
- оқушы сөзін дұрыс талдай білу;
- әрбір жағдаятқа сай бағыт-бағдарды дұрыс таңдай білу;
- оқушыларды қызықтыра алу;
- өз ойын, көзқарасын дұрыс жеткізе алу;
- тек кітаптағы, оқулықтағы білім деңгейімен шектелмей, қосымша, қызықты ақпараттарды дұрыс кіріктіре алу;
- сөз арқылы оқушыларды жетелей алу т.б.

Біздің пікірімізше, оқушылардың сөйлеу дағдысын қалыптастыруда олардың эстетикалық талғамдарымен қатар, сөздерді орынды, мағыналық реңктеріне қарай өз орнында қолдана алу талғамдарының болғаны да ерекше маңызға ие. Сонымен қатар, оқушының өз пікірін дәл әрі анық айтуы да оның сөйлеу мәдениетінің қалыптасуында басты рөл атқарады. Себебі, топ алдында өз ойын әсерлі де түсінікті айтуға дағдыланған оқушы сөздерді орынды қолданып қоймай, сөйлеудің әсерлілігін игереді.

Бастауыш мектепте оқушылардың жатық сөйлеу дағдыларын қалыптастыру жұмыстарының көздеген басты мақсаты - шәкірттердің білімдік, тәрбиелік біліктерін жетілдірумен қатар олардың шығармашылық, ойлау қабілеттерін дамытып, тілдік қарым-қатынаста сөйлеген сөздерінде жаргон, варваризмдер мен қыстырма сөздерден арылту. Осы мақсатқа сәйкес оқушылардың сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға арналған тапсырмалар оқу жоспарының мазмұнына лайықталып құрылды. Оқушылардың сөйлеу мәдениеттерін қалыптастыру жұмыстары сатыланып, жеңілден қиынға қарай принципін негізге алып жүргізілді.

Бастауыш мектеп оқушыларының сөйлеу дағдысының мынадай негізгі белгілері айқындалды:

1. *Оқушылардың айтар ойларын қысқа әрі толық жеткізуі.* Бастауыш мектеп оқушыларының тілінде айтылатын ойға қатысты емес сөздер көптеп кездеседі. Кейбір сөйлемдерде бір сөз бірнеше рет қайталанып, оқушының не айтатынын деп жатқанын түсініксіз етеді. Мұндай кемшіліктер баяншының сөйлеу мәдениетінің төмен екендігін көрсетеді.

2. *Оқушылар тілінің таза болуы.* Бастауыш мектеп оқушыларында кездесетін екінші қателік - сөйлеген сөздерінде басы артық сөздермен қатар, кірме сөздердің молынан кездесуі. Мұғалім оқушылардың жатық сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда осындай паразит сөздерді болдырмау, оқушыларға мұндай сөздерді қолдандырмау жағын ойлау керек. Оқушылар сөйлеген сөздерінде *жаңағы, сол, сол сияқты, келеятыр, бараятыр,*

сосынғы, i-i-i-i т.б. паразит сөздер мен *уже, вообще, ну* деген сияқты кірме сөздерді жиі пайдаланады.

3. *Оқушылардың тілдік қатысымда орфоэпиялық заңдылықтарды қатаң сақтауы.* Оқушылар сөйлеген кезде орфоэпиялық заңдылықтарды қатаң сақтауы қажет. Бастауыш мектеп оқушыларының сөздерінде кездесетін тағы бір кемшілік - оқушылар кітапта не оқулықта қалай жазылса, сол түрінде айнытпай оқиды. Бұл дұрыс емес. Мұндай жағдайда сөйлеген сөздің нақышы кетеді. Бұл тұрғыда Р. Сыздықова төмендегідей ой қорытқан: «Сөйлеу үстінде сөздер бір-бірімен «тіл табысып», үндесіп, үйлесіп жатады. Ол үйлесімдік үшін сөздердің кейбіреулері бір-екі дыбысын «сындыруға», өзгертуге, тіпті жоғалтуға дейін барады. Ал жазылғанда бұлар «сынбай», өзгермей, жоғалмай тұруы мүмкін. Сондықтан әрдайым қалай жазылса, сол түрінде оқуға болмайды. Дұрыс жазу мен дұрыс айту (оқу) әрқашан бірдей түспейді. Қалай естілсе, сөзді солай жазу қандай қате болса, қалай жазылса, сірестіріп солай оқу (айту) сондай өрескел қате болып табылады».

4. *Оқушы тілінің әсерлілігі.* Оқушылардың сөйлеген сөздерінде, тілінде кездесетін тағы бір кемшілік - күнделікті сөйлеу тілінде жауыр болған, әбден ести-ести құлаққа түрпідей тиетін дайын формаларды пайдалануы. Сонымен бірге тілдерінде мақал-мәтелдерді аз қолдануы. Негізінен бастауыш мектеп оқушылары мақал-мәтелдердің мағынасын түсініп тұрса да, оны тілдерінде пайдаланбайды. Сонымен қатар оқушылардың жатық сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда олардың сөйлеу әуендеріне де назар аударған жөн. Әрбір ойдың, сөйлеген сөздің өзіне тән әуені болады. Мысалы, сұраулы сөйлем мен лепті, хабарлы сөйлемдердің әуендері бірдей болмайтындай, айтылатын ойға қарай сөйлеу тілінің де өзіндік әуені болады.

5. *Оқушылардың өз ойын, пікірін жан-жақты дәлелдеуі.* Оқушылардың сөйлеу тілдерінде кездесетін тағы бір кемшілік - өз ойын дәлелді айтып бермеуі. Мұндай кемшіліктің болуына үш түрлі фактор әсер етеді. Біріншісіне – оқушылардың жұрт алдында сөйлеу дағдыларының болмауы, яғни олардың басқа адамдардың арасында ұялуы, қысылуы, екіншісіне – оқушылардың тілдік норманы сақтамауы, сөйлеген сөздерінде әдеби, диалект, жаргон сөздерді араластырып, сөйлемдерін дұрыс құрмауы, үшіншісіне – балалардың тіл байлығының төмен болуы, бұл жерде сөздік қорында неше сөз бар деген мәселе емес, бала тіліндегі мақал-мәтелдердің, тұрақты тіркестердің, әдеби тілдің көркемдеуіш құралдардың аз болуы жатады.

Қорыта айтқанда, әрбір жаңа инновациялық амал-тәсілге негізделген сабақтарды дұрыс ұйымдастыру нәтижесінде балалардың сөйлеу дағдысын қалыптастырудың деңгейлері мен негізгі белгілері анықталды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы, 1998.*
2. *Байтұрсынов А. Ақ жол. Алматы: Жалын, 1991.*
3. *Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғалым, 1999.*

УДК 372.881.151

МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ РАЗГОВОРНЫХ НАВЫКОВ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Курмашева А.Т., Ажғалиева Ж.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аннотация:** В статье рассматриваются условия формирования навыков говорения у учащихся начальной школы. Отмечены методические аспекты формирования навыков*

говорения младших школьников. Показаны методы обучения студентов разговорной культуре.

Ключевые слова: литературный язык, учащийся, начальная школа, культура речи, беглая речь, разговорные навыки, языковые материалы

ӘЩЖ 81 367

ҚАЙТАЛАМА КАТЕГОРИЯСЫ ЖӘНЕ СИНТАКСИСТІК ПАРАЛЛЕЛИЗМ ТАБИҒАТЫ

Ажғалиев М.Қ., Амантаева Т.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Андатпа: Қазақ тіліндегі қайталама категориясы - тіл мен әдебиет ғылымы тоғысындағы аралық категория. Оны кейде стилистикалық айшық ретінде де қолданады. Мақалада синтаксистік параллелизмнің түрлері нақты мысалдар арқылы көрініс табады. Қайталама категориясы, соның ішіндегі синтаксистік параллелизм, оның ерекшеліктері мен құрылымы жан-жақты сөз болады.

Кілт сөздер: әдеби тіл, қайталама, синтаксистік параллелизм, гармония, синтаксистік қайталама, лингвостилистика

Әдеби тіл – жалпыхалықтық тілдің жетілген, дифференцияланған түрі. Әдеби тіл – сұлулықтың феномені. Әдеби тіл – көркемдегіш, бейнелегіш әдіс-тәсілдер мен құралдардың пайда болып, дамитын, стильдік жағынан қырланатын, сұлулық өлшемдерінің құтханасы [1;3].

Қазіргі қазақ лингвостилистикасының негізгі міндеттерінің бірі тілдегі түрлі стилистикалық әдіс-тәсілдердің тілдік табиғаты мен қолданылу ерекшеліктерін зерттеу болып саналады. Стилистикалық әдіс-тәсілдердің парадигмалық және синтагмалық табиғатын тану, олардың ортақ белгілері мен негізгі ерекшеліктерін анықтау тілдің стилистикалық жүйесінің қалыптасуына негіз болады.

Қазіргі қазақ лингвистикасының дамуы барысында лингвистиканың, соның ішінде стилистиканың өз ішінде қалыптасқан жаңа категорияның бірі ретінде танылатын қайталама категориясы соңғы жылдардағы негізгі нысандарының біріне айналууда (А.Байтұрсынов, Қ.Жұмалиев, З.Қабдолов, З.Ахметов, М.Серғалиев, Г.М.Әзімжанова, О.Б.Бүркіт, А.Қ.Таусоғарова, Р.Досжан, Ы.Балқыбекова және т.б.).

Қайталама категориясының құрамында қарастырылатын, синтаксистік қайталамалардың бір түрі, табиғаты күрделі стилистикалық айшық бар. Ол синтаксистік параллелизм болып табылады. Әзірше бұл айшық туралы қазақ тіл білімінде жарық көрген зерттеулер жоқтың қасы.

Синтаксистік қайталамаларды қайталама категориясының бір түрі ретінде бөлек қарастырған кездегі негізгі мақсаттардың бірі осы кезге дейін тілдік және стилистикалық табиғаты тіл білімі ғылымында толық танылмай келген синтаксистік параллелизмнің негізгі белгілері мен ерекшеліктерін анықтау болып табылады. Параллелизм осы кезге дейін көркем мәтінде стильдік қызмет атқаратын айшық ретінде кейбір ғана әдебиеттерде қамтылды. Ал қазақ тіл білімінде параллель құрылымдар туралы ат үсті айтылғаны болмаса, синтаксистік параллелизм әдебиеттану ғылымының еншісінде болып келді.

Қайталаманы стилистикалық деңгейінде алып қарастыру оның барлық түрлерін қамтуға толық мүмкіншілік береді. Тілдің басқа да категориялары сияқты қайталама категориясы парадигмалдық және синтагмалық қызметтер атқарып, өзіндік жүйе мен құрылымға ие болып, өз ішінен бірнеше түрлерге бөліне алады. Соның бірі – синтаксистік

параллелизм.

Синтаксистік параллелизмді зерттеушілер семантикалық-құрылымдық бірлік ретінде алады және оны философиядағы тұтастық категориясымен байланыстырады. Бұл жерде бүтін мен бөлшектің (целое и часть) философиялық сипаты да көрініс табады. Синтаксистік параллелизмді құруда негізінен микропараллелизм және микропараллелизм деген түрлері белгілі. Соның ішінде микропараллелизм құбылысы сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің жүйесі симметрияда қайталануы нәтижесінде пайда болады.

Сөйлемнің бірыңғай мүшелері мен синтаксистік параллелизм арасында тығыз қарым - қатынастың болатындығында сөз жоқ.

Ал макропараллелизм деп дербес жай сөйлемдер мен құрмалас сөйлемдердің параллель тізбекте берілуін айтуға болады. Ол сөйлемдер контактілі түрде де, дистантты түрде де орналаса алады.

Синтаксистік параллелизмнің негізгі айырым белгілері ретінде екі нәрсе алынады:

- Субординация (бөлшектің бүтінге бағынуы)
- Кординация (бүтін мен бөлшектің арақатынасы)

Бұл екі белгі бірде бір тілдік жүйенің категориясына сәйкес келмейді. Синтаксистік параллелизмнің күрделілігі осында.

Синтаксистік параллелизм болуы үшін ішкі құрылым болуы шарт. Оны *симметрия* деп белгілеуге болады. Симметрия мағына мен құрылымның бірлігінен тұрады. Осының негізінде синтаксистік параллелизмді *семантикалық-құрылымдық симметриялық тұтастық* деп айтуға да болады [1;69].

Симметрия синтаксистік параллелизмді құрауда ерекше рөл атқарады. Симметриялы принцип болмаған жерде синтаксистік параллелизм де болмайды. Симметрия бар жерде оның қарама қарсы сыңары симметрия да болуы шарт. Оның параллель жүйеге қатысына қарай орыс ғалымдары симметрияны толық емес (неполный) синтаксистік параллелизмде қолданылады деп есептейді.

Тілдік гармония – ғасырлар қойнауында қалыптасқан заңдылық. Бұл заңдылық бойынша тілдік қолданыстан ештеңені алып тастауға болмайды және оған артық ештеңені жамауға болмайды. Осы тұжырым тілдік норманың қалыптасуына себепші болады.

Симметрия – норма

Асимметрия – антинома. Осы теорияны қолдана отырып, дара стильдік ерекшеліктерді де естен шығармау керек.

Тілдік гармонияны диалектикалық құбылыс ретінде алсақ та, оның жаңалықтарға ұшырап өзгеріп отыратынын ұмытпаған дұрыс [1;165]. Бұл турасында жалпы тіл білімінде: «Гармония – согласованность в сочетании чего-либо» деген анықтама беріледі [2].

Осы анықтаманы басшылыққа ала отырып синтаксистік параллелизмді гармониялық тұтастық деп айтуға болады. Синтаксистік параллелизмнің басты симметриялы белгілері:

1. Бүтіннің құрамындағы бөлшектердің қайталануы;
2. Бөлшектердің бүтінге бағыныштылығы;
3. Бөлшектердің көлемінің сәйкестілігі;
4. Бөлшектердің бүтіннің құрамындағы орнының тұрақтылығы;
5. Бүтіннің біртұтастығы.

Синтаксистік параллелизмді ұйымдастыруда негізінен мынандай екі принцип басшылыққа алынады.

1-принцип. Қайталанатын элементтер бір-біріне тілдік табиғаты жағынан өте жақын болып келеді. Мысалы, бір сөз табынан, бірдей дыбыстар легінен, бірдей буын жүйесінен.

2-принцип. Осы принцип бойынша параллель қолданыстар үшін тиянақты, жинақы сипатта келеді.

Синтаксистік параллелизмнің құрылымдық, семантикалық, стилистикалық және ырғақтық параметрлері де болады (белгілері).

Синтаксистік параллелизмнің негізгі шарты - оның параллель компоненттерінің симметриялы орналасуы. Демек, синтаксистік параллелизмнің құрылымдық ерекшелігі осыдан туындайды.

Алайда көркем сөз (шығарма, стиль) үнемі абсолютті симметрияға бағына бермейді. Оны норма бұзушылық деп санауға да болмайды. Сайып келгенде, қайталаманың өзін нормаға қайшы құбылыс деп есептеуге болады.

Синтаксистік параллелизмнің негізгі белгілері:

Компоненттерінің мағыналары бір-біріне жақын келеді. Кейде олар қарама қарсы сипатта да беріледі. Бұл да жақындықтың белгісі;

Компоненттерінің құрылымы бірдей болып келеді;

Компоненттері симметриялы сипатта келеді;

Компоненттері тығыз байланыста келеді [1;167].

Синтаксистік параллелизмнің екінші сыңары үнемі бірінші компоненттің толық немесе жартылай қайталануынан тұрады. Бірақ экспрессивті әсері тұрғысынан синтаксистік параллелизмнің бірінші компонентіне қарағанда қайталанып қолданылатын екінші, үшінші сыңарлары күштірек болып келеді. Демек, қайталану процесінің стильдік бояуының күшті болып келетіндігі синтаксистік параллелизм жүйесінде де көрініс табады.

Экспрессивті бояу біртіндеп, сатылап күшейеді. Синтаксистік параллелизмнің алдыңғысы қайталануы арқылы берілгендіктен, негізгі стильдік жүк қайталамаға түседі. Сондай-ақ, синтаксистік параллелизмнің компоненттерінің бір-бірімен тығыз байланыста келу қызметін де қайталамалар атқарады.

Кез келген синтаксистік параллелизм қайталамалардың көмегімен қалыптасады. Синтаксистік параллелизмді жасауға қайталамалардың бірнеше түрі қатысады. Сөздің қайталануы, сөйлемнің қайталануы, құрылымның қайталануы. Синтаксистік параллелизмнің құрылымындағы компоненттердің кей сөздерінің өзгеріссіз сәйкес келуі, яғни қайталануы ұқсамайтын сөздердің ерекше оқшаулануына, активтенуіне әсерін тигізеді.

Қайталамалардың контактілі және дистантты болып бөлінуі поэзиялық шығармаларда прозаға қарағанда өзіндік ерекшеліктерге ие болады. Бір тармақ көлемінде екі, үш және бірнеше қайталамаларды контактілі деп белгілеген дұрыс. Егер қайталама әр тармақта орналасса, дистантты болады [1].

Қайталамаларда кездесетін өлең жолдары құрылымдық сипаты жағынан да өзіндік ерекшеліктерге ие болады. Кейбір қайталамалар өлең жолдарында тұрақты қолданылса, енді бірі ондай тұрақтылыққа ие бола алмайды. Олардың алғашқысын орыс ғалымдары (Цветкова) симметриялы, соңғысын асимметриялы деп белгілейді [3]. Қайталамалардың бұл қасиеті параллелизмдермен де тығыз байланысты. Дыбыстық гармония мен симметрия поэзиялық шығармалардың композициялық факторлары болып табылады. Ал ассимметриялы қайталамалар алдыңғысына қарағанда жиі қолданылады.

Сонымен қатар, синтаксистік параллелизмге ұқсас лексикалық қайталаманың сақина қайталамалар (кольцевой повтор) деп аталатын түрі бар. Лексикалық қайталаманың бір түрі – сақина қайталама. Оны кейде жиектеу деп те атайды.

Сақина қайталама дегеніміз - өлең тармақтарының, шағын микромәтіннің, кейде сөйлемнің бір сөзбен басталып, дәл сол сөзге аяқталуы. Сақина қайталама көбіне өлең құрылысында болады. Олар сөйлем мен шағын микромәтіндерде айтылған сөзге түсінік беру, анықтау немесе дәлелдеу қызметтерін атқара алады [1].

Сақина қайталама өлең тармақтарында қолданылған кезде қызметінің ауқымы кеңейіп, бір ұғымды шендестіру, таразылау қызметтерінде атқара алады. Сондықтан оны кейде параллелизмге жақын қайталама түріне жатқызамыз [1,108].

Мысалы:

Бір шөлден өтсем, тұрады алда бір шөлің,

Бір көлден өтсем, тұрады алда бір көлің.

*Өстіп-ақ жүріп, болармын әлі қария,
 Өзеннен өтсем, тұрады алда дария.
 Бітпейін десе, бітпейді сүрлеу, о тоба-ай!
 Тоғайдан өтсем, тұрады алда бір тоғай.* / Қ.Мырзалиев/

Поэзияда өлеңнің алғашқы шумағы мен соңғы шумағының өзгеріссіз қайталанып келуі көп кездеседі. Мұны сақина қайталамалардың макромәтінде қолданылуы деп айтуға болады. Мысалы, Қадыр Мырза Әлидің «Ілияс Есенберлин» деген өлеңінің алғашқы шумағы былай деп беріледі:

*Есенберлин Ілияс қызық еді,
 Ерейменнің сілемі, үзігі еді.
 Арктика мұзындай тақырыпты
 Алғаш рет ол өзі бұзып еді.*

Он үш шумақтан тұратын өлеңнің басқа шумақтарында жоғарыдағы өлең жолдары немесе тармақтары қайталанып кездеспейді. Бірақ өлеңнің соңы осы шумаққа аяқталады.

*Есенберлин Ілияс қызық еді,
 Ескі таудың сілемі, үзігі еді.
 Арктика мұзындай тақырыпты
 Алғаш рет ол өзі бұзып еді.*

Соңғы шумақ бір ғана сөздің өзгертілуінен қайталанып тұр. Мұндай сақина шумақтар өлең мәтінін рамкалап тұрады. Өлеңнің басындағы шумақта (микромәтінде) айтылар ой беріліп, сол ой өлең соңында қорытындылады.

Өлең мәтіндерінде жиі кездессе де, сақина қайталамаларды қазақ әдеби тілінде кеңінен қолданылатын лексикалық қайталама түріне жатқыза алмаймыз. Лексикалық қайталамалардың анафора, эпифора, симплока сияқты түрлері сөйлем ішінде бірдей синтаксистік қызметте жұмсалып, тұлғасы жағынан бір-біріне жақын келсе, ал сақина қайталамалар туралы бұлай айтуға болмайды. Сонымен қазақ тіл білімінде синтаксистік параллелизмнің осындай түрлері кездеседі.

Сонымен қазақ тіліндегі синтаксистік параллелизм - көнеден келе жатқан, көріктеу қызметін атқаратын, мәтін ырғағын, мәтін әуезділігін туғызатын, сыңарлары бірдей формада келетін және олардың арасында өте күрделі симметриялық тұтастық болатын қайталама категориясының лингвистикалық негізгі айшығы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бүркіт О.Б. Қайталамалардың лингвистикалық жүйесі. – Алматы, 2001.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва, 1966.
3. Цветкова Н.Е. Повтор стихотворной речи. – Москва: АҚД, 1986.

УДК 81 367

КАТЕГОРИЯ ПОВТОРЕНИЯ И ПРИРОДА СИНТАКСИЧЕСКОГО ПАРАЛЛЕЛИЗМА

Ажгалиев М.К., Амантаева Т.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Второстепенная категория в казахском языке является промежуточной категорией на стыке языка и литературоведения. Иногда используется как стилистическая фраза. В статье виды синтаксического параллелизма отражены на конкретных примерах. Второстепенная категория, включающая в себя синтаксический параллелизм, его особенности и структуру, представляет собой объемное слово.

Ключевые слова: литературный язык, повтор, синтаксический параллелизм, гармония, синтаксический повтор, лингвостилистика

УДК 808

МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАБОТ ПО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ НАВЫКОВ ОРАТОРСКОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ ОБУЧЕНИЕ НА КУРСАХ «ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РИТОРИКИ»

Ажгалиев М.К., Орынғалиева Л.Д.

Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета, г.Уральск

Аннотация: В статье говорится о проблемах совершенствования ораторского мастерства студентов путем преподавания курса «Педагогическая риторика», преподаваемого в высших учебных заведениях. Будут рассмотрены методические аспекты обучения будущего учителя красноречию. Показаны специальные принципы и виды методов, используемых для обучения красноречию.

Ключевые слова: педагогическая риторика, красноречивая речь, будущий учитель, методика, аспект, стиль речи, культура слова

Очевидно, что в формировании навыков в процессе обучения на курсах «Педагогической риторики» особое место занимает система риторических заданий.

Система упражнений, во-первых, основа обучения, то есть они определяют организационные и взаимосвязанные действия студентов, направленные на достижение конкретного определенного результата, во-вторых, являются способом оценки и диагностики ожидаемого результата, а также измерителем качеств личности, формирования и развития умений и способностей.

При этом мы наблюдаем, что можно предложить многие задания. Такие:

- умение использовать различные способы работы;
- эффективно использовать свое время, умение организовать рабочее место;
- умение представить данную информацию в виде таблицы;
- умение собирать информацию;
- умение правильно формулировать вопрос;
- умение понять и учесть свои ошибки;
- умение передать информацию своими словами.

В процессе профессиональных педагогических деловых отношений в связи с новыми требованиями перед учителем стоит задача создания каждому ученику условий для полного удовлетворения своей самореализации, своего интереса и интересов, требований и пожеланий. Следовательно, пересмотр содержания образования и обучения, его методов и приемов через внедрение изменений позволит широко контролировать деловые взаимоотношения педагогов. В этом плане особое место занимают учебные задания, задаваемые студентам, будущим педагогам.

Так как вид задания определяется описанием его действий, направленных на выполнение задания, основные виды задания:

- задания на усвоение знаний;
- задания, связанные с применением знаний.

Поэтому выполнение какого-либо задания приводит студента к познавательным действиям через педагогическую речь оратора.

Если задания нет, не будет и познавательной деятельности студента, а без познавательной деятельности не реализуются и деятельность по взаимоотношениям.

На наших курсах в обучении профессиональным педагогическим деловым взаимоотношениям необходимый подход основан на выборе студента.

Эти задания могут быть решены с помощью следующих приемов:

- интуитивное определение задания с помощью поиска;
- организация на основе обдумывания задания и формирования по этапам системы практических действий;
- решения задания в результате самоорганизации учебной деятельности студента.

Последовательность упражнений исследуется в аспекте различных взаимосвязанных наук: философских, психологических, дидактических и методических. В том числе исследование системы упражнений при обучении курсу «Педагогической риторики» в психолого-дидактическом аспекте является задачей нашей работы. Потому что, это важно, во-первых, система упражнений строго соблюдает особенности, связанные со специальностью студентов, с изучаемым предметом, во-вторых, с объемом данных дидактических материалов.

В настоящее время, последовательность упражнений, его психолого-дидактические особенности в центре внимания многих ученых-методистов.

Ученый М.Н. Шардаков предлагает следующее мнение о системности: «С помощью мыслительного процесса систематизации приводятся в определенную систему отдельные понятия той или другой науки. Систематизация - это приведение частей целого (темы, раздела школьного курса) в какой-то определенный порядок, в котором составные части, будучи в известных связях и отношениях друг к другу, составляют единое целое» [1].

С учетом концепции процесса систематизации упражнений последовательно систематизировать вновь заданные упражнения. В частности - как сам процесс систематизации является систематизацией упражнений различного содержания.

Система упражнений, задаваемых студентам, определяется следующим образом: определение логической связи, задаваемых на одном занятии упражнений; определение иерархий упражнений, задаваемых на одно занятие (от простого от простого к сложному, от частного к общему); связь друг с другом упражнений, задаваемых по отдельным темам; определение связи знаний, предоставляемых на различных курсах. Таким образом, в процессе определения систематизации упражнений открывается дорога к последовательности. В систематизации упражнений в учебнике обращаем внимание на систематизацию знаний учащихся.

О данной тенденции ученый И.Д. Зверев предлагает следующие мысли: «1) проведение системы опытов и наблюдений, проходящих через ряд тем и отражающих формирование понятий в сознании учащихся; 2) использование постепенно усложняющих схематических рисунков для формирования цельного знания о чем либо; 3) перечисление отдельных явлений по определенному признаку, их классификация и др» [2].

В курсе «Педагогической риторики» большое место занимают методы выполнения заданий и упражнений. А среди практических методов особое место занимают упражнения. Упражнения один из широко применяемых методов.

Речевые упражнения – направлены принимать, думать, равняться и запоминать образцы речи и ведут к активным действиям студентов. В преподавании курса «Педагогической риторики» используются следующие виды речевых упражнений: упражнения в которых нужно рассказать изменяя текст, дополнить диалоги, составить рассказ в соответствии с данным ситуативным заданием, ответить на заданные вопросы.

Прочитайте отрывок и расскажите какой ученик Болат:

Болат утром просыпается еле-еле. Насилу завтракает по просьбе бабушки. Надевает одежду, приготовленную мамой, берет сумку и приходит в школу с опозданием. Классный руководитель каждый день делает ему замечание. Каждый день поступают жалобы со стороны других учителей. Он любит спорить в классе с одноклассниками. Ежедневно не

выполняет уроки. В сумке беспорядок. После уроков не идет домой, а обязательно играет с ребятами в школьной одежде. Придя домой, любит играть на компьютере.

Тренинговые упражнения в обучении курса «Педагогической риторики» являются интерактивной технологией, имеющей особо эффективное полифункциональное воздействие. Например, в обучении курса «Педагогической риторики» на самостоятельных работах студентов организуются различные тренинги.

Тренинг «Собрание родителей». Цель тренинга: близкое знакомство учителей с людьми других социальных групп, достижение с ними отношений, основанных на взаимном уважении. Учитель-студент рассаживает в классе родителей студентов как на родительском собрании. Каждый из них родитель одного ученика. Избирается председатель комитета родителей. Классный руководитель сообщает цель родительского собрания и рассматриваемые на данном собрании вопросы. Сообщает родителям учащихся у кого слабая успеваемость. Образцовых учащихся ставят примером для других, хвалят их родителей. Выявляет причины такой различной успеваемости. Самое главное - классному руководителю рассказать о состоянии своих учеников таким образом, чтобы не задеть родителей, и объяснить родителям причину такой успеваемости учащихся, родители и учитель приносят друг другу извинения, и др. организация взаимодействия в виде активных бесед.

При обучении на курсах «Педагогической риторики», задавая ситуативные вопросы *упражнения на совершенствование мастерства речи со скоростью мысли и одновременно экспромтом.*

- Вы выступаете с усердием перед учащимися, а аудитория дремлет, не желает слушать. Твои действия?
- Вы учитель пришли на урок без настроения, каковы ваши действия, чтобы не показать этого учащимся?
- Твой друг стоит у доски. Не смог ответить на поставленный вопрос. Что вы будете делать?
- В аудитории стало душно, слушатели из-за духоты не желают слушать вас. Какие бы Вы предприняли действия как оратор, как мастер педагог?
- Вы выступаете с докладом перед большой аудиторией. Вдруг микрофон перестал работать, ваши действия?
- У вас насморк, ваш голос охрип, вас не слышно. Как бы вы обратили на себя внимание ваших учащихся как учитель?

Организация интеллектуальных игр. В самостоятельной работе студентов особым видом работ, формирующих ораторские навыки и умения являются организация интеллектуальных игр. Такие игры, задания, упражнения – способствуют формированию профессионального специалиста педагога как оратора, который умеет конкретно мыслить, правильно и грамотно говорить. Особенность этих игр в том, что их можно применять не только в видах самостоятельной работы студентов, но и на семинарах и самостоятельных работах, проводимых под руководством преподавателя. Способствует реализации целей, связанных с формированием интеллектуальной деятельности. В таких случаях следует организовать виды игры в подгруппах и выполнять все игры и упражнения, коллективно обдумывая и осуществляя речевую деятельность. В таких случаях роль ведущего можно исполнять по очереди.

В заключение, при преподавании на курсах «Педагогической риторики» в педагогических высших учебных заведениях, выполняя различные виды работ, т.е. упражнения и задания, можно совершенствовать профессиональное ораторское мастерство студентов будущих педагогов. Выше приведенное только один из инструментов данных работ.

Список использованной литературы:

1. Шардаков М.Н. Очерки психологии учения. - М.: Учпедгиз, 1951. 173-с.

2. Зверев И.Д. Систематизация знаний учащихся по курсу анатомии и физиологии человека. -М.: Изд-во АПН РСФСР. 1959.

ӘОЖ 808

«ПЕДАГОГИКАЛЫҚ РИТОРИКА» КУРСЫН ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЕШЕНДІК ШЕБЕРЛІГІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ

Ажғалиев М.Қ., Орынғалиева Л.Д.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада жоғары оқу орындарында оқытылатын «Педагогикалық риторика» курсының оқыту арқылы студенттердің шешендік дағдыларын жетілдіру мәселелері айтылады. Болашақ педагог маманды шешен сөйлеуге баулудың әдістемелік аспектілері сөз болады. Шешендікке баулудың арнайы қағида-тәртіптері мен қолданылатын әдістер түрлері көрсетіледі.

Кілт сөздер: педагогикалық риторика, шешен сөйлеу, болашақ педагог, әдістеме, аспект, сөйлеу мәнері, сөз мәдениеті

УДК 373.2

КУЛЬТУРА СЛУШАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СПЕЦИАЛИСТА И ПРИНЦИПЫ ШАМГАЛИ САРЫБАЕВА

Ажғалиев М.Қ., Курмашева Г.С.

Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета,
г. Уральск

Аннотация: В статье рассматривается культура слушания профессионала на основе работы первого ученого-методиста Шамгали Сарыбаева, защитившего научную работу по методике обучения казахскому языку, изданную в 1932 году. Упоминаются научно-методические принципы культуры слушания, этикета слушания, принципы уважения к собеседнику.

Ключевые слова: Шамгали Сарыбаев, культура слушания, культура слова, профессиональный специалист, собеседник

В народе существует такое правило «в слушании надо быть первым, а в необходимости говорить надо быть последним». Поэтому эффективное выступление во многих случаях зависит от умения слушать. К сожалению, человек заранее предполагает что все вопросы будут неинтересными и неприятными. Они вместо того, чтобы выслушать внутренне начинают испытывать еще не сказанные слова. Думают о другом и делают вид, что слушают. Они думают об отдельных аспектах проблемы и пропускают основные идеи.

Если этот вопрос является актуальным с точки зрения сегодняшнего дня, то в начале XX века он был также актуален. А причина того, что мы так говорим, это методический труд малоизвестного на сегодняшний день, а если известно то, которого считают одним из первых методистов ученого-педагога Шамгали Харесовича Сарыбаева под названием «Каждодневные надобности», изданного в 1936 году в издательстве «Казахстан». Вышеназванный труд, как указано у автора, предназначен для учителей родного языка,

учителям, учащимся и докладчикам. Рассмотрев данный труд, мы видим, что поднятая ученым проблема актуальна и по сей день. Если проблема культуры речи не снята с повестки дня, то и культура слушания на том же уровне. Автор в своем труде поднимает такие вопросы: «каков уровень слушания?», «почему человек не хочет слушать?», и дает следующие правила к культуре слушания:

- Вначале надо поставить себе вопрос почему мы не хотим слушать этот доклад;
- У нас должен быть принцип каждый раз правильно использовать услышанное;
- Человек слушая нормально должен привыкать дышать;
- Слушая доклад человек не должен забывать о себе;
- Слушая записывай;
- Пример записи услышанного следующий:

Основные направления доклада	Мое мнение	Вопросы	Справочные материалы	Метод доклада

Необходимо взять в пример слушание одного ученика.

Автор, предлагая такие основные правила, полностью анализирует каждое правило и разъясняет их.

На какие классификации можно опереться сегодня для формирования навыка слушания профессионального специалиста. Профессор А.С.Кыдыршаев их указывает так:

- Внимательно слушать приказы и указания, данные кому-либо в качестве подчиненного. При этом вы выполняете функции информационных процессов. При этом вам нужно получить необходимые вам соответствующие данные. А для этого, нужно вести краткие записи; ставить вопросы, чтобы ясно понять; попробовать пересказать записанные резюме в целях глубокого понимания; эффективно будет пролистать в срочном порядке положения-инструкции;
- Для достижения взаимных рациональных решений сказанной информации в равной степени в качестве профессионала, создавая планы взаимного сотрудничества, для эффективного решения различных проблем необходимо внимательно слушать;
- Вы в качестве члена одной команды должны уметь фильтровать и оценивать сказанное. Для этого очень важно без всякого предупреждения внимательно слушать;
- Как руководитель высокого ранга, для получения обратной связи от подчиненных вы должны слушать их.
- Слушание с важным видом, с целью применения наказания, будет способствовать нарушению нормальных условий. Вы должны слушать выступающих в состоянии, создающим реальное и честное изложение ситуации. Наверняка, по мнению ваших подчиненных, вы желаете чтобы они рассказывали не только о том, что вы хотите услышать.
- Для определения собранных потенциальных проблем, оценивая процесс развития дела, для группировки плана выполняемых дальнейших работ, вам как воздух необходима реальная обратная связь;
- Вы, как представитель своего коллектива, должны внимательно слушать остальных. Вы должны стремиться получить информационные советы других, которые даны не непосредственно вам, вы должны получать необходимые для вас источники информации. Вы должны внимательно слушать и фильтровать информацию о рынке, касающемся ваших возможностей и возможностей вашего коллектива. А также нет ничего лишнего в том, чтобы прислушиваться к мнению общественности относительно ваших дел.

Как мы видим из вышесказанного, умение слушать в определенной степени требует больших усилий. А в профессиональном общении это очень важный навык. Из определенных сообщений-информаций возникает действие. Если представленное сообщение воспринято неправильно, тогда действия как результат не соответствуют требованиям упомянутой информации.

С учетом вышеизложенного, этапы формирования умений слушания профессионального специалиста можно систематизировать как указано ниже:

Подготовка к слушанию. Удобно расположиться на том месте, где вам хорошо слышно выступление. По необходимости закрыть дверь, не отвечать на телефонные звонки. Все внимание переключить на выступающего. Смотреть ему в глаза. Избегать предварительного заключения, заранее сомневаться. Даже если вы не согласны со сказанным принять твердое решение слушать говорящего. Быть спокойным и терпеливым. До конца выслушать говорящего;

Всцело слушать не нарушая течения речи. Следует учесть, что мысль человека быстрее слов. Задумчиво принимать изложенное, впрочем погрузившись глубоко в мысли на заблудиться. Потому что в такие моменты вполне можно пропустить некоторые важные моменты;

Внимательно слушать основную мысль. В завершении, вы должны повторить основные идеи. Если вы будете слушать только сведения и примеры, то не удивительно, что вы пропустите важные моменты;

Косвенные идеи связать с центральными идеями. Если выступающий выражает свои мысли честно, прямо, без подоплеки, то их легко понять. А если это не так, то приходится задумываться на ними;

Отнеситесь к слушанию с ответственностью. Будьте осторожны, всегда оставайтесь в состоянии чуткого, внимательного слушания. Создавайте возможности говорящему получить от вас очень полезную, особо нужную обратную связь. А это будет заметно по вашему голосу, телу и глазам. При этом даже не обязательно говорить вслух.

Подводя итоги, надеемся, что эти и другие вопросы, возникающие из вышесказанного, помогут в формировании умений слушания профессионального специалиста.

Список использованной литературы:

1. Сарыбаев Ш.Х. Повседневные надобности. – Алматы, 1936.-24 с.
2. Кыдыршаев А.С. Научно-методические основы обучения риторике.
3. – Алматы: Білім. – 2000. – 270 с.
4. Панкратов В.Н. Искусство управлять собой: Практическое руководство. – М., 2001.- 256 с.

ӘОЖ 373.2

КӘСІБИ МАМАННЫҢ ТЫҢДАУ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ШАМҒАЛИ САРЫБАЕВ ҚАҒИДАЛАРЫ

Ажғалиев М.Қ., Курмашева Г.С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада қазақ тілін оқыту әдістемесі бойынша ғылыми жұмыс қорғаған тұңғыш әдіскер-ғалым Шамғали Сарыбаевтың 1932 жылы жарық көрген еңбегі негізінде айтылатын кәсіби маманның тыңдау мәдениеті сөз болады. Тыңдау мәдениетінің ғылыми-әдістемелік қағидалары, тыңдау әдебі, сұхбаттасушыны сыйлау қағидалары айтылады.

Кілт сөздер: Шамғали Сарыбаев, тыңдау мәдениеті, сөз мәдениеті, кәсіби маман, сұхбаттасушы

ӘОЖ: 81.111

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ДАМУҒА ҮШІН ТҮПНҰСҚА БЕЙНЕМАТЕРИАЛДАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Доукариева У. К., Амангельдиева Н. А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Аннотация: Бұл мақалада әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті дамыту үшін ағылшын тілі сабақтарында түпнұсқа бейнематериалдарды қолданудың артықшылықтары қарастырылады. Ол оқушыларды тілдің шынайы қолданылуымен және мәдени контекстпен таныстырудың, тілдік дағдылар мен нақты әлемдегі қарым-қатынас қабілеттерін жақсартудың артықшылықтарын көрсетеді.

Кілт сөздер: бейнематериал, түпнұсқа, сөйлеу, дағды, бейнебағдарлама

Шетел тілін оқыту ғылыми мәселе ретінде айтарлықтай жоғары даму дәрежесіне ие және ең алдымен, оның «шетел тілінде білім беру» категориясымен байланысын орнату аспектісінде. Соңғысын талдауды оны модернизациялау факторларын зерттеуден бастайық. Мұның бастапқы нүктесі шет тілін оқыту туралы жалпы түсінік болды. Қазақстандық ғалым С. С. Құнанбаеваның пікірінше, шет тілді білім беру «тіл мен мәдениетті қатар және өзара байланысты зерделеу кезінде шет тілі арқылы тұлғаны дамыту» болып табылады [1]. «Тұлғаны дамыту» терминіне қатысты дау-дамайға бармай-ақ, біз осы түсіндірмеде екі тармаққа сүйенеміз: олардың біріншісі шет тілін үйренуге, дәлірек айтқанда, шет тілін оқыту әдістемесіне қатысты, ал екінші мәселе тіл мен мәдениетті бірлесіп зерттеуге байланысты.

Шет тіліндегі білім берудің қазіргі жағдайы шет тілін білу сапасына әлеуметтік талаптарды қамтамасыз етудің жаңа тәсілдерін іздеумен сипатталады. Егер кеңестік шет тілді білім беру кезеңінде грамматикалық тәсіл басым болса, онда қазіргі күнде оқытудың коммуникативтік әдістемесіне бағдарлар тән. Сонымен қатар, қазіргі қоғам өміріндегі болып жатқан өзгерістердің жоғары динамизмі шет тілі әлеуметтік-мәдени коммуникация құралы болып табылатын постулатты өзектендіреді. Бұл шет тілін оқыту әдістемесінде әлеуметтік-мәдени-коммуникативтік тәсілдің пайда болуына әкелді.

Түпнұсқа бейнематериалдардың тақырыбын талдай отырып, олардың әртүрлілігіне тоқталмау мүмкін емес. Көптеген зерттеуші ғалымдар өз көзқарастарын атап көрсетеді. Айта кетсек, К. С. Кричевская күнделікті және күнделікті өмірге арналған материалдар бар екенін айта келе, оны «прагматикалық» материалдар деп тәуелсіз топқа бөледі. Бұл жарнамалар, сауалнамалар, белгілер, жапсырмалар, мәзірлер мен шоттар, карталар, тауарлар туралы брошюралар, жұмыс орындары және тілді үйрену кезінде қажет болып көрінетін басқа заттар [2].

Түпнұсқа материалдарға қарама-қарсы көзқарасты Г.И. Воронина негіздеді. Оның пікірінше, дәлме-дәл материалдар тіл жеткізушілердің коммуникативтік тәжірибесінен алынған материалдар ретінде көрінеді. Г.И. Воронина функционалдық, оқу, түсіндірме, жарнамалық функцияны орындайтын және ақпараттық функцияны орындайтын және тұрақты жаңартылатын ақпараты бар ақпараттық материалды әртүрлі жанрлар бойынша жіктейді [3, 25].

Шетелдік дереккөздерге сәйкес, Дж.Гехард түпнұсқа материалдар туралы келесідей классификациясын ұсынады:

- теледидарлық жарнама, көркем және деректі фильмдер, телешоулар, мультфильмдер, клиптер, жаңалықтар және т.б.
- аудиокітаптар, әндер, жарнамалық және радиобағдарламалар және т.б.

- картиналар, фотосуреттер, слайдтар, жол белгілері, иллюстрациялар, маркалар, ашық хаттар және т.б.
- газет мақалалары, спорттық айдарлар, мәтіндер, бағдарламалар, телефон анықтамалары, туристік брошюралар, комикстер, түбіртектер, билеттер және т.б.
- заттар - тиындар, қолма-қол ақша, маскалар, ойыншықтар және т.б. [4, 51].

Ағылшын тілін оқытуда қолданылатын түпнұсқа бейнематериалдарға көп көңіл бөлеміз. Бейнелер әртүрлі көздерден жиналғандықтан, оларды келесідей бөлуге болады:

1. танымдық телешоулар, фильмдер;
2. тақырыптық бейнебағдарламалар;
3. деректі фильмдер;
4. оқытушы, оқушылар жасаған дербес жазбалар.

Ағылшын тілін оқытуда түпнұсқа бейнелерді пайдалану белгілі бір тақырыптарда, қоғамның белгілі бір орталарында, нақты жағдайларда нақты қарым-қатынаспен танысуды қамтамасыз етеді және сөйлеу ерекшеліктерін көрсетеді. Ана тілінде сөйлейтіндердің сөйлеу қарқыны, дауысы, интонациясы бар, бұл ағылшын тілінде нақты қарым-қатынаста пайдалы. Сөйлеушінің сөйлеу әрекеттерін осылай көрсету оқушылардың оқуын жақсартады. Оқытуда бұл әдісті қолданған оқушы сөйлеуді қабылдау, оның құрамын меңгеру дағдыларын жетілдіреді.

Айта кету керек, ағылшын тілі сабағында түпнұсқа бейнематериалдарды пайдалану мұғалімнің мұқият және қажырлы еңбегін, сондай-ақ осы материалдарды оқу процесіне біртіндеп енгізуді талап етеді. Ағылшын тілін үйрету үшін бейнематериалдарды қолданудың артықшылықтарымен қатар кейбір жағымсыз жақтары да бар. Олардың құрамында артық лексикалық бірліктер, сөйлемдердің күрделі лингвистикалық құрылымдары болуы мүмкін, бұл болашақта тіл білімі төмен оқушылармен жұмыс істеуде қиындықтар туғызады [4].

Тапсырмаларды дайындау кезінде мұғалім бейнематериал мәтінінде кездесетін фондық және коннотативті лексиканы ескеруі керек, бұл оқушыларға фильм көруде қиындықтар тудыруы мүмкін. Мұны оқу процесінде қолдану үшін мұғалім осы қиындықтарды жоюға тапсырма бере алады. Мысалы, сөздердің семантикалық мағынасын табу үшін, оның не туралы екенін түсінуге тырысыңыз немесе осы өрнекке ұқсас мысалдар келтіріңіз. Мұндай жұмыс қажетті дағдыларды дамытуға және оқудағы қиындықтарды жеңуге көмектеседі.

Мәтіннің күрделілігіне және оқушылардың тілдік дайындық деңгейіне байланысты фильмнің мәтінін екі рет тыңдауға немесе көруге болады. Бұл жағдайда екінші ойнату алдында жаңа коммуникативті міндет қою керек. Көру кезінде ең танымал құрал субтитрлерді бейнематериалдарда пайдалану болды.

Орта мектеп оқушылары ойын-сауық бағдарламаларын, жастар серияларын, оқу процесіне бейімделетін жұлдыздармен сұхбаттарды ұнатады. Бұл материал оқушылардың қызығушылығын тудырады және олардың процеске қатысуын арттырады. Бейне жарқын әсерлердің өзгеруіне байланысты бүкіл сабақ барысында назарыңызды шоғырландыруға мүмкіндік береді. Осы білімді қолдана отырып, оқытуда түпнұсқа бейнематериалдарды қолданудың келесі әдістерін бөліп көрсетуге болады: бейне әдісі (визуалды), бейне мәтін, кадрды тоқтату, үнсіз қарау, кадр сипаттамасы.

Оқушылар ана тілінде сөйлеу дағдыларын меңгеру үшін алған білімдері мен ережелерін игеруі үшін оларға өздерін осы мәдениеттің өкілдері ретінде сезінуге мүмкіндік беру керек. Бұл үшін рөлдік ойын әдісі сөйлеу дағдыларын жақсарту үшін тамаша. Оқушылардың сөйлеу қабілеті бейнематериалдарды тікелей көру арқылы да артады.

Жоғарыда айтылғандардың ішінен түпнұсқа бейнематериалдардың келесі ерекшеліктерін бөліп көрсетуге болады:

1. Бейне материалдардың әртүрлілігі; 2. оқушылардың қиялын, зейінін, ойлауын, есте сақтау қабілетін дамытуды жандандыру; 3. әр түрлі жағдайларда қарым-қатынас тәжірибесін жинақтау; 4. зерттелген мәселелердің өзектілігі; 5. оқушылардың ынтасын арттыру; 6. сөйлеу дағдыларын нығайту; 7. ойын-сауық; 8. жұмылдыру.

Бұл әдіс көп уақытты қажет ететіндіктен, мұғалімдер оны оқу процесіне қосудан жиі бас тартады. Қазақ мектептерінде бұл әдіс экрандардың шағын өлшемдерімен немесе олардың толық болмауымен күрделене түседі. Дегенмен, оқу бағдарламасына бейнематериалдарды қосу өз жемісін береді, бұл көбінесе жеке тіл курстарында қолданылады. Оқу процесінде бейнелерді пайдалануды мақсат еткен мұғалім туындаған қиындықтарды жеңіп, оқушыларға сапалы білім бере алады.

Зерттеу барысында туындайтын үлкен дауларға байланысты қандай аудио немесе бейне материалды студенттер жақсы қабылдайды, бұл әдісті қолдану әдістемесі біршама бұлыңғыр. Қиындықтар көбінесе студент оның назарын толық оқу процесінен алшақтататын бейтаныс сөзді естіген кезде пайда болады. Оқиғалардың мұндай өзгеруін болдырмау үшін әдістемені дайындау кезінде бейне материалдың сөздік қорына назар аудару қажет. Алдын ала дайындалған тыңдау бейнесі немесе субтитрлер арқылы оқу тәжірибесін жақсартуға болады.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Кунанбаева С.С. Некоторые аспекты современного состояния теории обучения иностранным языкам / С.С. Кунанбаева. // Вестник КазУМОиМЯ им. Абылай хана. Серия "Педагогические науки". - 2005.- № 4 (11).
2. Кричевская К.С. Прагматические материалы, знакомящие студентов с культурой и средой обитания жителей страны изучаемого языка // Иностран. язык в школе. - 1996. - № 1.
3. Гебхард Дж.Г. Преподавание английского языка как иностранного: Руководство по саморазвитию и методике учителя. Энн-Арбор: Издательство Мичиганского университета, 1996.
4. Качалов Н. А. Особенности использования аутентичных видеодокументов в обучении иностранному языку // Том. Государственный университет. 2006. №291.

УДК:81.111

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АУТЕНТИЧНЫХ ВИДЕОМАТЕРИАЛОВ ДЛЯ РАЗВИТИЯ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Доукариева У. К., Амангельдиева Н. А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В этой статье исследуются преимущества использования аутентичных видеоматериалов на уроках английского языка для развития социокультурной компетенции. В нем подчеркиваются преимущества ознакомления учащихся с подлинным использованием языка и культурным контекстом, улучшения языковых навыков и способностей к общению в реальном мире.

Ключевые слова: видеоматериал, аутентичный, речь, навык, видеопрограмма

УДК: 811.111

КОНЦЕПТ «ДРУЖБА» В ПОЛИТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ

Доукариева У.К., Джумагалыева Р. К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье рассматривается взаимосвязь между понятием «дружба» и политическим дискурсом и анализируются политические тексты из различных источников, чтобы исследовать, как понятие дружбы используется в политической коммуникации и каковы его функции и последствия. В статье также обсуждаются этические и идеологические аспекты дружбы в политическом контексте, затрагиваются такие вопросы, как лояльность, взаимность и властные отношения.

Ключевые слова: дружба, концепт, политика, политический текст

Представления о дружбе как об абстрактном явлении меняются от человека к человеку. Категория дружбы – ментальное образование и потому существование ее в языковом сознании преимущественно интуитивно. Любой человек хорошо осознает, что такое дружба. Раскрывает содержание концепта «Дружба» и его отличие от любви определение, данное Г.В.Ф. Гегелем – «дружба основывается на сходстве характеров и интересов в общем совместном деле, а не на удовольствии, которое получаешь от личности другого» [1, 82].

Структуру концепта можно представить в виде круга, в центре которого лежит основное понятие (зафиксированное в словарных дефинициях), ядро концепта, а на периферии находится все то, что привнесено культурой, традициями, народным и личным опытом [2,42]. На примере политических текстов можно исследовать ядро и периферию концепта «Дружба».

Концепты репрезентируются словами, однако вся совокупность речевых средств не дает полной картины концепта. Слово своим значением в языке представляет лишь часть концепта, отсюда необходимость синонимии слова, потребность в текстах, совокупно раскрывающих содержание концепта [3, 57]. Единицами политических коммуникаций ученые считают сообщение и текст. По мнению А. И. Соловьева, сообщения – это «формальная оболочка содержания», что расшифровывается им следующим образом: «...если для одних граждан или институтов власти какие-то сведения носят побудительный, оповещательный характер, то для других они обладают нейтральным значением»; текст является главной «коммуникационной единицей, которая не только оформляет информационное сообщение, придает ему тот облик, с которым взаимодействует реципиент (получатель информации), но и одновременно стремится вызвать осмысленный «ответ» конкретного получателя информации». И далее российский ученый пишет, что «политическая коммуникация представляет собой деятельность, выраженную в обмене действиями, порождающими и интерпретирующими тексты». Тексты обращаются между тремя акторами, то есть действующими лицами: коммуникатором, кодирующим сообщение, коммуникантом, трансформирующим (например, журналист или редактор) и реципиентом, декодирующим информацию.

Концепт создается за счет дополнения данного понятия обобщением результатов деятельности, в которых это понятие используется или преломляется в соответствии с ситуацией и сферой общения как, например, в политических текстах. По мнению Е.А. Репиной, политический текст – это: текст, функционирующий в сфере политики; текст, обладающий определенной тематикой, связанной с различными политическими вопросами; текст, создаваемый человеком, занимающимся политической деятельностью;

текст, имеющий, как правило, коллективного автора и множественного адресата; текст, нацеленный, прежде всего, на воздействие на людей для получения вполне конкретного результата.

Экспрессивность политического текста предполагает использование так называемых “stylistic devices” – стилистических приемов (метафора, метонимия и т.д.). Словарь терминов по стилистике английского языка дает следующее определение: «Метафора – скрытое сравнение, основанное на ассоциации по сходству, осуществляемое путем применения названия одного предмета к другому и выявляющее таким образом какую-нибудь важную черту второго». Следовательно, надо попытаться выявить через сравнение как можно больше признаков концепта «Дружба».

Когнитивным исследованием метафоры занимались американские лингвисты Лакофф и Джонсон, опубликовавшие в 1980 году книгу “Metaphors we live by.” К лингвистам XXI века, изучающим политическую метафору, относятся: Н.М. Чудакова (предметом исследования стали только метафоры со сферой-источником “Неживая природа” в современном российском политическом дискурсе), М. Далмо (Dalmau) и А. Мусолффа (Musolff) (проанализировали метафоры родства в политических дискурсах нескольких европейских стран) и Л. Рязанова-Кларке (Ryazanova-Clarke) (рассмотрела российскую криминальную метафорическую модель).

Приведем, к примеру, высказывание Аристотеля (Aristotle) о дружбе: «**Friendship** is a single soul dwelling in two bodies». Это высказывание является метафорой, так как в ней дружба сравнивается с «единой душой, живущей в двух телах».

Высказывание великого американского государственного деятеля Вудро Вильсона (Woodrow Wilson) представляет собой яркий пример метафоры, раскрывающей социально значимый концепт: «Friendship is the only cement that will ever hold the world together». Только дружба может быть цементом, который сплотит мир воедино. Здесь признак концепта дружба – способность сплачивать воедино.

«Если вашим самым слабым местом является дружба, тогда вы самый сильный человек на свете» говорил «отец» Америки Авраам Линкольн (Abraham Lincoln): «If friendship is your weakest point then you are the strongest person in the world». Признак концепта «Friendship» – your weakest point.

Политические метафоры способствуют восприятию текста как определенного единства. Метафора способна к развертыванию в тексте (например, Одна нация – два государства, мост дружбы). Примером такого развертывания в политическом тексте может служить отрывок из статьи Г. Зейналова:

В мире нет более *близких государств*, чем Азербайджан и Турция. Азербайджану за последние 20 лет удалось выстроить особые стратегические взаимоотношения с Турцией. Общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев дал высокую оценку этим отношениям, ставшей своеобразным *слоганом дружбы* между двумя *братскими республиками*: «Одна нация - два государства».

Привлекающая максимальное внимание читателей часть текста – headline – заголовок, выражающий суть статьи очень лаконично. Рассмотрим следующие примеры, в которых метафора использована в заголовке: «Италия-Россия: мост дружбы», «Прочный мост дружбы». Метафора «мост дружбы» означает сотрудничество, связь и взаимоотношения, выстроенные между двумя странами за долгие годы.

Статья из газеты Приуралье, посвященная эстафете мега-проекта «Дорожная карта мира и согласия», имеет метафорический заголовок «Наше богатство – наша дружба». Здесь богатство казахстанского народа сравнивается с дружбой.

Льюис Клайв Стейплз (C S Lewis) полагает, что «дружба бесполезна и не нужна, как философия, как искусство... Она не нужна жизни; она – из тех вещей, без которых не нужна жизнь» («Friendship is unnecessary, like philosophy, like art... It has no survival value; rather it is one of those things that give value to survival») [4,345]. Это высказывание, в

котором дружба сравнивается с философией и искусством, не является метафорой, так как союзное слово like (а также as) не используется в метафоре. Это simile – сравнение (стилистический прием).

Джон Йвлин (John Evelyn) — английский писатель и один из основателей Лондонского королевского общества – когда-то говорил: «Friendship is the golden thread that ties the heart of all the world». «Дружба – связующая сердца всего мира золотая нить». Признак концепта «Friendship» – golden thread that ties the heart of all the world.

О дружбе Цицерон (Cicero) говорил следующее: «Friendship, on the other hand, serves a great host of different purposes all at the same time. In whatever direction you turn, it still remains yours. No barrier can shut it out. It can never be untimely; it can never be in the way. We need friendship all the time, just as much as we need the proverbial prime necessities of life, fire and water».

«Наши ядерные амбиции вошли бы в прямое противоречие, как с уставом Организации Объединенных Наций, так и с Договором о нераспространении ядерного оружия, который подписали почти все страны мира. Не равные партнерские отношения “с открытым забралом” с ближайшими соседями и другими государствами, а силовое противостояние и настороженное отношение между Республикой Казахстан и мировым сообществом», – пишет в своей книге «Эпицентр мира» первый президент Казахстана Н.А. Назарбаев. Словосочетание «партнерские отношения», которое входит в периферийную зону концепта «Дружба», имеет следующие признаки: равные, «с открытым забралом». Словосочетания «ядерное оружие» и «ядерные амбиции» относятся к периферии семантически противоположного концепта «не дружба» или, по-другому, «вражда» и имеют следующие признаки: силовое противостояние, настороженное отношение, прямое противоречие. В речи Президента использовано слово "забрало" (подвижная часть воинского шлема), заимствованное из старославянского языка (на Руси "забороло" называли верхнюю часть крепостной стены, укрывающую от вражеских стрел) и родственное слову "бороться". Это "забрало" после боя, когда опасность миновала, поднимали и вновь опускали, только ожидая нападения или готовясь к схватке. Именно поэтому слова "с открытым забралом" (выступать, действовать) стали означать: честно, открыто, не готовя никакого коварного нападения и не скрывая своих намерений.

Одна из глав книги о Президенте РК называется «О дружбе и политике», где М.Б. Касымбеков пишет: «...даже в праздник Президент ни на минуту не расстается с мыслями о нуждах народа и интересах государства. Он использует каждый удобный случай, чтобы даже в мелочах проводить свою политику, работать на положительный имидж страны и приобретать для нее порядочных и толковых друзей... Хотел лишь сказать, что международные отношения могут быть улучшены дружбой между политиками. Примеров на этот счет из практики Нурсултана Абишевича предостаточно, и даже само перечисление имен его добрых друзей из числа светских и духовных мировых лидеров, как ныне действующих, так и сошедших с официального Олимпа, заняло бы много времени». «Но безо всякого преувеличения можно смело констатировать, что с абсолютным большинством руководителей ведущих стран мира и авторитетных международных организаций у Главы государства сложились самые доверительные и теплые отношения», – продолжил он.

«Доля соседская – доля Божья», – издревле говорили казахи. Поэтому неудивительно, что особенно близкие отношения сложились у Нурсултана Абишевича с Президентом России Владимиром Путиным. С приходом последнего двустороннее сотрудничество достигло качественно нового уровня, основанного на высокой степени политического доверия, взаимном уважении и равноправном партнерстве» [5, 154].

В Декларации между Республикой Казахстан и Российской Федерацией о вечной дружбе и союзнчестве, ориентированном в XXI столетие Н. Назарбаев и Б. Ельцин заявляют: «РК и РФ связаны вечной дружбой. В преддверии XXI столетия они обязуются

беречь и укреплять эту дружбу – гарантию национальной безопасности, политической стабильности, межнационального согласия и процветания обоих государств. РК и РФ строят свои отношения на основе широкомасштабного сотрудничества и взаимного доверия, уважения независимости, суверенитета, территориальной целостности и нерушимости государственных границ, мирного урегулирования споров и неприменения силы или угрозы силой, принципов невмешательства во внутренние дела друг друга, равноправия и взаимной выгоды. Президенты убеждены – XXI век открывает для обоих государств, видящих историческую цель и задачу в укреплении нерушимой дружбы своих народов, широчайшие перспективы всестороннего развития, подъема экономики и культуры в условиях прочного мира, стабильности и гарантированной безопасности» [6, 9].

Ректор МГУ им. Ломоносова, академик В.А. Садовничий говорит: «Взаимопонимание и, я бы сказал, взаимное притяжение, которые мы наблюдаем в отношениях двух президентов, Н.А. Назарбаева и В.В. Путина, являются важным фактором стабильности на евразийском пространстве и вселяют оптимизм, укрепляют братскую дружбу и партнерство между народами Казахстана и России. Да и сопредельных стран тоже».

Из выступления Н.А. Назарбаева на тему «Мир, развитие, демократия» в Колумбийском университете:

Приоритетная цель внешней политики Казахстана – создание своего рода пояса доверия и добрососедства по всему периметру границ государства. Ситуация в пространстве, которое в нашем политическом обиходе обозначается как «ближнее зарубежье», совсем не простая и, естественно, вызывает живой интерес. Я был и остаюсь сторонником сохранения исторически сложившихся отношений дружбы, сотрудничества и взаимопонимания, всего доброго, что связывает наши народы столетиями общей истории.

Мир сейчас настолько связан и взаимозависим, начиная от экологии, кончая безопасностью, что интересы одной нации становятся интересами другой, то есть – интересами всех народов.

Таким образом, содержание концепта «Дружба/Достық/Friendship» в политическом тексте на трех языках образовано когнитивными признаками, отражающими отдельные признаки концептуализируемого предмета или явления и описывается как совокупность этих признаков. Когнитивные же признаки в данном подразделе выявляются из высказываний, речей и текстов видных политических деятелей с древних времен до наших дней, выразивших свои мысли с помощью метафор, метафорических афоризмов и постулатов народной мудрости.

Список использованных литератур:

1. Этика: словарь афоризмов и изречений / Сост. В.Н. Назаров, Е.Д. Мелешко. – М.: АО «Аспект Пресс», 1995.
2. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: учебное пособие / В.А. Маслова. – Минск: ТетраСистемс, 2004.
3. Хроленко А.Т. Основы лингвокультурологии: учебное пособие для филологов и культурологов. – М.: Флинта; Наука, 2009.
4. Стейплз Льюис Клайв Любовь. Странствие. Надежда: Притчи. Трактаты / пер. с англ. – М.: Республика, 1992.
5. Касымбеков М.Б. Первый. Очерки о Президенте Республики Казахстан. – Изд. 2-е. – Астана: Фолиант, 2009.
6. Президент Нурсултан Назарбаев. Стратегия вечной дружбы: Казахстан – Россия Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев. Мәңгілік достық стратегиясы: Қазақстан – Ресей/Посольство РК в РФ М.: 2000.

ӘОЖ: 811.111

САЯСИ МӘТІНДЕГІ «ДОСТЫҚ» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ

Доукариева У.К., Джумагалыева Р. К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация: Мақалада «Достық» ұғымы мен саяси дискурс арасындағы байланыс қарастырылады және достық ұғымы саяси коммуникацияда қалай қолданылатынын және оның функциялары мен салдары қандай екенін зерттеу үшін әртүрлі дереккөздерден алынған саяси мәтіндер талданады. Мақалада достықтың этикалық және идеологиялық аспектілері саяси тұрғыда талқыланады, адалдық, өзара қарым-қатынас және билік қатынастары сияқты мәселелер қозғалады.

Кілт сөздер: Достық, тұжырымдама, саясат, саяси мәтін

ӘОЖ: 378.146

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА КӨРНЕКІ ҚҰРАЛДАРЫН ПАЙДАЛАНУ

Доукариева У. К., Есенбаева К. К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация: Ағылшын тілі сабақтарында көрнекілікті пайдалану пәнге қызығушылықты арттырудың және назарды жандандырудың оңтайлы құралы болып табылады, өйткені пән бойынша сыныптық және сыныптан тыс жұмыста көрнекі материалды қолдану оқушылардың танымдық қызметін жандандыруға, олардың ой-өрісін кеңейтуге ықпал етеді, оқытылатын тілге қызығушылығын арттырады.

Кілт сөздер: мұғалім, оқушылар, көрнекілік, сабақ, ағылшын тілі, оқыту принциптері.

Педагогикадағы дидактикалық тәсілдердің бірі - көрнекілік әдісі. Көрнекілік оқыту және ақыл ойды дамыту құралы болып табылады. Адам баласы өзін қоршаған ортаны, дүниені, құбылыстарды бес сезім мүшесі арқылы сезініп, түйсінеді. Оның ішінде ақпаратты ең көп қабылдайтын сезім мүшесі көру болып табылады. Көру арқылы қабылданған ақпараттар оқушылардың есінде сақталатыныне ескерсек, кейбір заттарды тіпті көрнекіліксіз сақтау мүмкін емес. Көрнекілік арқылы оқушылардың қоршаған орта мен өмір құбылысын және заттарды салыстыра отырып ойлап, қабылдау арқылы оқушылардың сана сезімі қалыптасады, мәселені түйсіну деңгейі артады.

Көрнекілік әдіс - ағылшын тілін оқытудың мақсаттарын, тәсілдерін түсіндіру, әсерлендіру, есте қалдыруды көздейді. Оқу материалдарын меңгеру көп жағдайда оқыту процесінде қолданылатын көрнекі құралдарға және техникалық құралдарға байланысты.

Шетел тілін оқытудың тиімділігі адамның барлық сезім органдарын қабылдауға тарту дәрежесіне байланысты. Оқу материалының сезімдік қабылдауы неғұрлым алуан түрлі болса, ол соғұрлым жақсы меңгеріледі. Көрнекілік көмегімен оқу жағдайлары жасалады, онда ауызша коммуникация пысықталып, әртүрлі жағдайларға сөйлеу реакциясы игеріледі. Ағылшын тілі мұғалімдері оқушының қиялын, көру және эмоционалды есте сақтау қабілеттерін дамытуға көрнекілік материалын меңгеру процесін ынталандыру, ақпаратты есте сақтау мен сақтаудың қосымша құралы ретінде, ықпал ететін жарқын тірек материал ретінде пайдалануға тырысады. Бұл қағидатты шетел тілін

оқытудың барлық сатыларында қолдануға болады және әрқашан өзекті. Мысалы, ағылшын тілі сабақтарында көрнекілік әдісін пайдалана отырып, бастауыш мектеп оқушылары жаңа лексиканы бекітеді, сондай-ақ меңгерілген материалдың көлемін кеңейтеді. Көрнекілік әдісі бастапқы кезеңде ынталандырушы қызметті орындайды. Оқытудың осы қағидасының барлық құралдары (мұғалім пайдаланатын суреттелген және ымдау) белгілі бір қарым-қатынас жағдайында «қатысу» әсерін туғызады және оқушылардың есте сақтау қабілетін сақтауға немесе қабылдауға көмектеседі. Бастауыш сыныптарда мұғалімге ойыншықтар, саусақ ойыншықтары, ертегі кейіпкерлерінің суреттері түріндегі көрнекіліктер көмектеседі. Оқушылар бірден қарым-қатынас жағдайына қосылып, ойыншықпен қызығушылықпен байланысады, шын жүректен қуанады, оның өтініштерін, командаларын орындауға тырысады. Заттар мен құбылыстарды көрнекі қабылдау әсіресе орта буында тиімді. Ағылшын тілін оқыту кезінде оқушылар тілді қарым-қатынас құралы, дағдылар мен іскерліктер және ішінара білім ретінде меңгереді. Білім тілдік дағдыларды қалыптастыру кезінде бағдарлы негіз болып табылады. Жоғары мектепте, әсіресе емтихандарға дайындалу үшін көрнекілікті пайдалану өзектілігін жоғалтпайды. Мысалы, «бұрмаланған ақпарат» сияқты суретпен жұмыс істеу оқушылардың сөйлеу материалын белсенді меңгеруінің ең тиімді тәсілдерінің бірі болып табылады. Бұл әрдайым тілдік құралдарды таңдауды, олардың құрамдастырылуын, белгілі бір сөйлеу мінез-құлқын талап ететін жағдай. Мәселелік көрнекі бейнелерді пайдалану өте ұтымды, себебі коммуникативтік міндеттерді шешуге мүмкіндік береді: бір суреттің өзі түсіндіруге, ақпараттандыруға, сипаттауға, баяндауға, дәлелдеу, пікір алмасуға мүмкіндік береді. Бұдан басқа, ол талқыланған мәселе бойынша кейіннен әңгімелесуді жалғастыру үшін, бастау нүктесі болып табылады.

Ағылшын тілін оқыту кезінде көрнекілік қағидатын толыққанды іске асыру үшін заманауи технологиялардың үлесі зор. Компьютерлік оқытуға қатысты «интерактивті көрнекілік» деп аталатын көрнекілік қағидаты өте маңызды рөл атқарады. Егер дәстүрлі түсінікте көрнекілік, ең алдымен иллюстративті бөлім болса, оқушының қандай да бір нысанда пәнді немесе құбылысты көру қажеттілігін қамтамасыз ету, онда компьютерлік оқытуда көрнекілік шынайы өмірде тіпті ең сезімтал және дәл аспаптардың көмегімен де әрдайым мүмкін болмайтын нәрселерді көруге мүмкіндік береді. Компьютер оқушыға оқуға ғана емес, тыңдауға, бейнебақылауға, сондай-ақ түрлі пернелерді басу немесе компьютер тінтуірін басқару арқылы болып жатқан оқиғаларға белсенді әсер етуге мүмкіндік беретінін назардан тыс қалдырмау керек. Қазіргі заманғы технологиялардың арқасында иллюстрацияның статикалық үлгілерін барлық егжей-тегжейлі іске асырып қана қоймай, осы үлгілерді динамикада, яғни қозғалыста ұсынуға болады. Сөз ақпаратын толықтырып қана қоймай, өздері де ақпарат тасушы болып шығатын көрнекілік түрлерін пайдалану оқушылардың ойлау белсенділігінің дәрежесін арттыруға ықпал етеді. Компьютерлерді көрнекі құралдардың заманауи түрі ретінде пайдалану шынайы процестердің ойлау үлгілерін үлкен дәрежеде ұсынуға мүмкіндік береді. Егер оқытудың дәстүрлі көрнекілігі зерделенетін нысанның нақтылығын көздесе, онда компьютерлік технологияларды пайдалану кезінде нысандарды динамикада зерделеу мүмкін болады. Қазіргі заманғы техникалық құралдар мен түрлі онлайн-ресурстар синхронды есту, көру және қозғалыс көрнекілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Көрнекі иллюстративті материал - қажетті қол астындағы құрал, оны сабақтың кез келген кезеңінде пайдалануға болады. Ол лексиканы енгізуге, белсендіруге, бекітуге және қайталауға көмектеседі. Мұндай түрдегі жұмыс түрі жұптағы және кішігірім топтардағы білім алушылардың пәнді оқуға ынтасын арттыруға ықпал етеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Попова Н. Б. Классификация средств наглядности в современной системе обучения // Мир науки, культуры, образования. – 2007. – №2.

2. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования // Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева, А.Е. Пет-ров. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Академия, 2008.
3. Использование наглядности при обучении английскому языку: 29.11.2018.

УДК: 378.146

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАГЛЯДНЫХ СРЕДСТВ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Доукариева У. К., Есенбаева К. К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация:** использование наглядности на уроках английского языка является оптимальным средством активизации внимания и повышения интереса к предмету, поскольку применение наглядного материала в классной и внеклассной работе по предмету всегда будет способствовать активизации познавательной деятельности учащихся, расширению их кругозора, повысит интерес к изучаемому языку*

***Ключевые слова:** учитель, обучающиеся, наглядность, урок, английский язык, принципы обучения.*

ӘОЖ: 81.367

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕР ЖӘНЕ СӨЗ

Жұмабайқызы М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

***Андапта:** Мақалада фразеологиялық бірліктер мен сөздердің өзара қарым-қатынасына байланысты мәселелер қаралады, «фразеологиялық бірлік» терминінің анықтамалары келтірілген. Мақаланың басты бөлігі фразеологиялық бірліктердің сөзге баламалылығы теориясына ғалымдардың әртүрлі көзқарастарын шолуға және талдауға арналған. Талдау нәтижелері бойынша сөздердің және фразеологиялық бірліктердің қатынасы туралы қорытындылар тұжырымдалды.*

***Кілт сөздер:** фразеологиялық бірлік, терминді анықтау, баламалылық теориясы.*

Фразеология-фразеологиялық жүйені қазіргі күйінде және тарихи дамуында зерттейтін тіл ғылымының бөлімі. Фразеологизмдерді зерттеу объектісі-фразеологиялық бірліктер. Фразеологизмнің пәні тіл білімінің саласы ретінде фразеологиялық бірліктердің категориялық белгілерін зерттеу болып табылады, оның негізінде фразеологиялық бірліктің негізгі белгілері ажыратылады және фразеологиялық бірліктердің тілдің ерекше бірліктері ретіндегі мәні туралы мәселе шешіледі, сонымен қатар сөйлеудегі фразеологиялық бірліктердің жұмыс істеу заңдылықтарын және олардың қалыптасу процестерін анықтау. Алайда, фразеологизмнің негізгі мәселелері бойынша көптеген зерттеулердің болуына қарамастан, осы уақытқа дейін тілдің фразеологиялық бірлігін анықтауға бірыңғай көзқарас қалыптасқан жоқ.

«Фразеологиялық бірлік» ұғымының көптеген анықтамалары бар. А. В. Куниннің пікірінше, «фразеологиялық бірліктер-бұл толық немесе ішінара қайта ойластырылған мағынасы бар лексемалардың тұрақты тіркесімдері» [3,89].

В.М. Мокиенко фразеологиялық бірліктің біртұтас мағынасы бар лексемалардың салыстырмалы түрде тұрақты, қайталанатын, экспрессивті тіркесімі екенін айтады [5].

Фразеологиялық бірліктер сөздермен және морфемалармен бірге тіл бірлігі ретінде танылатындықтан, кейбір зерттеушілер фразеологиялық бірліктерді тілдің сөздік құрамына қосады, ал фразеологиялық бірліктер сөздердің баламасы ретінде қарастырылады. Нәтижесінде фразеологиялық бірліктердің сөзге эквиваленттік теориясы арнайы қарастыруға лайық. Ол Ш. Балли жасаған экспрессивті фактілерді анықтау теориясына қайта оралады, басқалардың орнын басатын фразеологиялық айналымның ең жалпы белгілерінің бірі берілген айналымның орнына бір қарапайым сөзді алмастыра алу мүмкіндігі немесе мүмкін еместігін көрсетті. Мұндай сөзді Чарльз Балли «идентификатор сөзі» деп атады [4]. Ұқсас синонимнің болуы Ш. Балли фразеологиялық бірліктердің тұтастығының ішкі белгісі ретінде қарастырады.

Мұндай көзқарас белгілі бір қарсылықтарды тудырады. В. П. Жуков «фразеологизмнің семантикалық тұтастығын бұлай анықтау мүмкін емес, өйткені сөз тіркестерінің айналымында синоним сөздер болуы мүмкін» деп атап өтті [2,83]. Мысалы: мәңгі ұйқы кету- өлу; Ағылшын тілінде: to look fixedly - to stare (жіті қарау - қарап тұру); suffering of mind and body - to pain (тән мен жан азабын шегу-ауыру).

Бұдан басқа, көптеген фразеологиялық бірліктердің идентификатор-сөздері жоқ, тек ауыспалы сөз тіркестерінің көмегімен ғана сәйкестендірілуі мүмкін, мысалы, орыс тілінде: жеті құлыптың артында - жақсы жасырылған; Ағылшын тілінде: to drink like a fish - to drink too much (есіз ішу - тым көп ішу); in a small way - on a small scale (қарапайым - төменгі сатыда болу).

Сондай-ақ, сөйлемнің құрылымы бар фразеологизмдер, яғни мақал-мәтелдер мен сөздерді тек сөйлемдердің көмегімен, мысалы орыс тілінде: Бұқаны мүйізден алу - істі бастаудан қорықпау; Ағылшын тілінде: Birds of feather flock together - (рыбак рыбака видит издалека - people who have the same interests, are attracted to each other and stay close together).

Л.В. Щерба «сөз баламасы» терминін қолданған. Зерттеуші мұндай сөздер тобы бір ұғымды білдіріп, сөздің әлеуетті баламасы болатынын айтқан [2]. Осылайша, сөздердің жақын тобы, егер ол сөз тіркесі болып табылса, бір ұғымды білдіре алады.

«Фразеологизм және сөз» мәселесінде екі бағыт атап өтіледі: фразеологизмді лексикологияның құрамдас бөлігі ретінде лексикологиялық түсіну, сөздің баламасы ретінде фразеологиялық бірліктер және фразеологизмді тәуелсіз пән ретінде кеңінен түсіну. Толық эквиваленттік теорияның кейбір жақтаушылары фразеологиялық бірліктерді арнайы жіктеуді қажет ететін және сөздер жіктелгендей жіктелуі керек лексикалық бірліктер ретінде қарастырады. А. И. Смирницкий фразеологизмді лексикологияға қосады. Ол фразеологиялық бірліктерді «сөздің баламасы» деп таниды [6].

Фразеологиялық бірліктердің сөзге эквиваленттілігі мынада: «фразеологиялық бірлікке тән типтік сөздің екі тән белгісі бар: семантикалық тұтастық және тілдегі дайын бірлік ретінде өмір сүру, оның сөйлеудегі қайталануы» [6, 208]. Әрі қарай ғалым фразеологиялық бірліктерді лексика саласына жатқызуға болатындығын, «бірақ фразеологиялық бірліктер жүйесін тілдің лексикалық жүйесіндегі ерекше сала ретінде бөлген дұрыс» деп атап өтті [6, 208]. Осылайша, фразеологиялық бірліктердің бөлек ресімделуі олардың тұтас формалылығымен сипатталатын тұтас сөзден айтарлықтай айырмашылығы болып табылады. Фразеологиялық бірліктерді сөйлеу процесінде пайда болатын сөздер мен сөз тіркестерінен ажырататын негізгі ерекшелігі - идиоматика. Алайда, «фразеологиялық бірліктерді идиомалар деп атауға болатын идиомалық сөз тіркестерінің ерекше түрінен бөлу керек» деген фактіні ескеру қажет [6, 208].

Н.Н. Амосова өз еңбектерінде фразеологиялық бірліктердің сөзге эквиваленттілігі теориясына күмән келтіре отырып, «фразеологиялық бірліктердің сөзге баламалылығының салыстырмалылығын және тіпті фразеологиялық бірліктердің түріне байланысты осы салыстырмалы эквиваленттіктің әртүрлі дәрежелерін» атап көрсетеді [1].

Осыған байланысты Н.М.Шанскийдің ұстанымын қарау қажет. Ғалым сөз бен фразеологиялық бірліктердің қарым-қатынасын былайша сипаттайды: «сөздер

фразеологиялық айналымдардың көпшілігіне жатады, төменгі тәртіптегі жаңғыртылатын тілдік бірліктер ретінде, жоғары тәртіптегі тілдік бірліктерге жатады: сөздер тілдің, морфеманың маңызды қарапайым бірліктерінен, ал фразеологизмдер сөздік сипаттағы компоненттерден тұрады» [7,24]

Н.М. Шанский сөз бен фразеологиялық бірліктердің әртүрлі грамматикалық орналасуын да атап өтеді, мұндағы біріншілері «біркелкі жасалымдар, ал фразеологиялық бірліктер тілде жеке жасалым ретінде қызмет етеді» [7, 25]. Зерттеушінің пікірінше, фразеологиялық бірліктер оларды еркін мағыналы сөздер мен сөз тіркестерінен ерекшелейтін бірқатар ерекше белгілерге ие. Фразеологиялық тіркестер - бұл сөздермен және сөздердің еркін тіркесімен белгілі бір іргелес бола отырып, белгілі бір дифференциалды белгілер жиынтығы бар тілдік бірліктер:

- 1) бұл қарым-қатынас процесінде жасалмайтын, бірақ жалпы сөйлеушілердің жадынан алынған дайын тілдік бірліктер;
- 2) бұл мағынаның, құрамының және құрылымының тұрақтылығымен сипатталатын тілдік бірліктер;
- 3) акцентологиялық терминдерде, сондай-ақ құрамдас бөліктерінде екі немесе одан да көп негізгі кернеулер болатын дыбыстық кешендер;
- 4) бұл компоненттері сөйлеушілер сөз ретінде қабылданатын бөлінетін түзілімдер [7].

Демек, фразеологиялық айналымдар-бұл аталған белгілердің барлық жиынтығы бар бірліктер ғана. Осылайша, «сөздік сипаттағы екі немесе одан да көп перкуссиялық компоненттерден тұратын дайын формада шығарылатын кез-келген мағыналы бірлік фразеологиялық бірлік болып табылады» [7, 30].

Осылайша, әр түрлі ғалымдардың көзқарастарын талдауға сүйене отырып, фразеологиялық бірліктердің сөзге эквиваленттілігін олардың тілге және сөйлеуге қатынасы тұрғысынан тануға болады деп санаймыз; фразеологизм мен сөз сөйлеуде номинация бірлігі ретінде қолданылатын тіл бірліктері болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1963. 208 с
2. Жуков В.П. Русская фразеология. – М.: Высшая школа, 2006.
3. Кунин А.В. О фразеологической номинации // Фразеологическая семантика: Сб. науч. тр. – М., 1983. Вып. 211.
4. Кунин А.В. Курс современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1996. 381 с.
5. Мокиенко В.М. Загадки русской фразеологии. Серия: Русская словесность. - М., Изд-во: Азбука-классика, Авалонь, 2005.
6. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. - М.: Издательство МГУ, 1998.
7. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка: Учебное пособие. Изд. 6-е. - М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012.

УДК: 81.367

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ И СЛОВО

Жұмабайқызы М.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы, связанные со взаимоотношением фразеологических единиц и слов, приведены определения термина «фразеологической единицы». Значительная часть статьи посвящена обзору и анализу разных точек зрения ученых на теорию эквивалентности фразеологических единиц слову. По результатам анализа сформулированы выводы об отношении слов и фразеологических единиц.

Ключевые слова: фразеологическая единица, определение термина, теория эквивалентности.

УДК:81.272

КОНЦЕПТ «РОДИНА» В РУССКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ ЯЗЫКОВЫХ КАРТИНАХ МИРА

Көбейсінова А. С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье рассматриваются идиоматические выражения и поговорки русского и английского языков, отображающие значение концепта «Родина», а также исследуются особенности русскоязычной и англоязычной культуры, в частности понятие патриотизма.

Ключевые слова: идиома, фразеологизм, пословица, концепт «Родина», культура

В современном обществе знание иностранного языка является не только показателем уровня эрудированности человека, но также необходимым условием для реализации своего потенциала в профессиональном плане. Особенно это касается английского языка, который, являясь международным, стал языком бизнеса, науки, спорта, искусства и многих других неотъемлемых сфер нашей жизни. Однако, изучение иностранного языка не ограничивается лишь усвоением его языкового аспекта. Оно также включает в себя ознакомление с культурой его носителей и попытку приобщения к ней. Идиоматические выражения, являясь своеобразным архивом, содержащим многовековую историю народа, особенности его культуры и быта, способствуют этому приобщению.

Толкование понятия «идиома» в различных источниках представлено неоднозначно и в некоторых случаях значительно разнится.

Само слово «идиома» пришло из греческого языка и при буквальном переводе обозначает «своеобразный, особенный набор слов». В принципе, такое определение верно, так как в каждом идиоматическом выражении заключён особый смысл. Но, основываясь на этом определении, сложно понять, о чём идёт речь.

В словаре лингвистических терминов О.С. Ахмановой идиоме даётся довольно сжатое определение: «фразеологическая единица, обладающая ярко выраженными стилистическими особенностями, благодаря которым ее употребление вносит в речь элемент игры, шутки, нарочитости» [1, 136]. Более подробное описание понятия идиомы можно увидеть в литературной энциклопедии: «лингвистический термин, обозначающий выражение (оборот речи), употребляющееся как некоторое целое, не подлежащее дальнейшему разложению и обычно не допускающее внутри себя перестановки своих частей» [11, 356].

В то же время в других источниках, например, в Современной энциклопедии значение понятия «идиома» не имеет собственной трактовки и приравнивается к определению фразеологизма, чьим детальным изучением занимается наука фразеология.

Говоря о науке фразеологии, стоит отметить, что среди русских учёных лингвистов важную роль в её развитии сыграл В.В. Виноградов. В своих работах он определял идиомы, как устойчивые сочетания слов, являющиеся семантически неделимыми и представляющие собой эквиваленты отдельных слов [4,161]. В дальнейшем он представил классификацию фразеологизмов по степени их семантической слитности, которая охватывала не только идиоматические выражения, но и другие фразеологические единицы

Таким образом, обобщив все изученные определения, можно сделать вывод, что идиома – это устойчивое неделимое выражение, значение которого является иносказательным отражением простых истин культуры, к которой оно принадлежит.

Как идиомы, так и пословицы выполняют одну из самых значимых функций, заключающуюся в отображении национальной специфики языка и его самобытности. Под пословицей понимается некое суждение, отображающее многовековой опыт народа, концентрированное выражение коллективного представления в отношении моральных или категориальных императивов (А.А. Потебня, Е.А. Ляцкий, И.И. Иллюстров, В.П. Адрианова-Перетц, И.П. Левин, О.Б. Христофорова, В.П. Жуков).

Ф.И. Буслаев даёт следующее определение пословицам: «художественные произведения родного слова, выражающие быт народа, его здравый смысл и нравственные интересы» [2,4]. Г.Л. Пермяков указывает, что «пословицы выражают определённую закономерность, которая может быть воспринята как постоянное правило, обычай, своего рода рекомендация для всех и каждого» [7, 16].

В идиоматических выражениях и пословицах заключён бесценный исторический опыт народа и его культура, так как источниками большинства таких выражений стали быт, традиции и фольклор – всё, что формирует в языке понятие «Родина».

Концепт «Родина» является одним из наиболее интересных концептов, встречающихся в любой культуре. Лексема «Родина», ядро концепта, употребляется в составе многих названий литературных и художественных произведений, общественных предприятий и организаций. В культуре каждого народа есть своё определение этого понятия.

В русском языке концепт «Родина» является частью неразрывной «патриотической триады»: «родина-отечество-отчизна». Однако, в то время как концепты «отечество» и «отчизна» чаще употребляются в дискурсах с военной тематики, концепт «Родина» используется в различных контекстах и встречается не только в разговорной речи, но и в различных идиоматических выражениях, пословицах и поговорках.

Согласно Ю.С. Степанову, становление концепта «Родина» – это «некая линия, которая раздваивается, и с одной стороны, этот концепт смыкается с представлениями об особой русской религиозности, а с другой, с особым русским отношением к своей стране и земле как к матери» [8, 20]. Для русского человека Родина всегда была чем-то очень важным, без чего невозможно жить. Подтверждением этому факту служат множество поговорок и пословиц, например:

Человек без Родины – соловей без песни;

В гостях хорошо, а дома лучше;

Где кто родился, там и пригодился.

В русской речи всё ещё употребляются, хоть и довольно редко такие выражения как «Родина-мать», «мать – сыра земля», «земля – матушка», из чего также следует, что в русском подсознании понятие Родина имеет сакральное значение и ассоциируется с матерью:

Береги землю родимую, как мать любимую;

Родимая сторона – мать, чужая – мачеха.

В английском языке синонимичным рядом единиц, обозначающих идею родной земли, эквивалентных русским понятиям «Родина», «отчизна», «отечество» являются такие концепты, как «homeland», «motherland», «fatherland». Однако, в повседневной, разговорной англоязычной речи данные слова практически не употребляются. Лексема «motherland» не имеет такого глубокого значения как лексема «Родина» в России, а «fatherland» больше связано с особой эрой в истории Германских народов. Самой нейтральной является лексема «homeland», которой в английском называют страну происхождения. В американском английском понятия «Родина» и «страна» синонимичны, поэтому для обозначения родного края общепринятым является выражение «my country»:

«The world is my country, all mankind are my brethern, and to do good is my religion...» (T. Paine).

Изучая идиоматические выражения и пословицы английского языка, можно заметить, что среди них тема родины встречается намного реже, чем в русском. Причина такого различия заключается в разном менталитете двух культур. В России, как отмечает С.Г. Тер-Минасова, любовь к Родине является неотъемлемой чертой национального характера, которая проявляется у русских открыто и эмоционально, чему свидетельствует язык [9, 176].

О.А. Леонтович отмечает, что русские концепты, связанные с духовной и эмоциональной стороной жизни, в том числе концепт «Родина», в большинстве случаев не имеют английских аналогов, так как каждый народ по-разному воспринимает одни и те же понятия и явления. Это подтверждает тот факт, что ни в одной из изученных английских пословиц и идиом не встречаются такие слова, как *motherland*, *fatherland*, *homeland*, *earth*, *land*. В то время как в русских поговорках встречается большое количество подобных слов:

Нет ничего на свете краше, чем Родина наша;

Любовь к Родине сильнее смерти;

Своя земля и в горсти мила.

Для англичан же слово «Родина» не несет столь важного значения, поэтому существует в языке искусственно, в основном для иностранцев. Для культуры этого народа понятие «Родина» заменяет понятие «дом», поэтому большинство идиоматических выражение и пословиц вместо лексем «*homeland*», «*motherland*» или «*fatherland*» содержит лексему «*home*». В русском же языке пословицы и поговорки, имеющие в своём составе лексему «дом», выделяются отдельно и имеют несколько иное значение, однако среди них можно найти эквиваленты английским пословицам:

Every dog is a lion at home. – Всяк кулик на своём болоте велик.

East or West, home is best. – В гостях хорошо, а дома лучше.

An Englishmen's house is his castle. – Мой дом – моя крепость.

Для более детального изучения классифицируем и проанализируем некоторые английские пословицы и идиомы. Одним из признаков идиоматического выражения и пословицы является полностью или частично переосмысленное значение, по этому принципу можно классифицировать идиомы и пословицы, связанные с понятием «родина», выделив их в две группы соответственно: 1) идиоматические выражения и пословицы с полностью переосмысленным значением; 2) идиоматические выражения и пословицы с частично переосмысленным значением. Рассмотрим некоторые примеры из первой группы:

Every bird likes its own nest.

It is a foolish bird that soils its own nest.

В обоих случаях значение выражения полностью переосмыслено, оборот мотивирован. Основные компоненты семантической структуры – «*bird*» и «*nest*» метафорически переосмыслены, так как под словом «*bird*» подразумевается человек, а слово «*nest*» обозначает его дом, родину. Также, во втором примере компоненты *foolish* и *soils* придают обороту негативный характер.

В качестве примера из второй группы возьмём следующие идиомы:

1) *Home is where the heart is.*

2) *East or West, home is best.*

Обороты переосмыслены частично, имеют положительный характер. В обоих примерах ключевым является компонент «*home*», употреблённый в прямом значении.

По смысловой структуре исследуемые идиоматические выражения и пословицы также можно разделить на две группы:

1) выражения отражающие тоску по дому:

The wider we roam the welcomer home.

Homesick

2) выражения отражающие любовь к дому (Родине):

There is no place like home.

Dry bread at home is better than roast meat abroad.

Home is home though it be never so homely.

Основываясь на выделенных группах в классификации, можно отметить, что в английском языке большинство идиоматических выражений и пословиц, хотя бы частично связанных с понятием «Родина», в большинстве случаев в своем составе имеют лексему «home». Среди исследуемых оборотов встречаются как выражения с полностью переосмысленным значением, так и с частично переосмысленным значением. Некоторые из них основываются на образном переосмыслении, связанном с ментальными и культурными особенностями народа. Также стоит отметить, что идиоматических выражений и пословиц с положительной коннотацией больше чем с отрицательной.

Таким образом, можно сделать вывод, что концепт «Родина» в русскоязычной и англоязычной культурах представлен неравнозначно. Из изученного материала очевидно, что у русского народа преобладает высокая степень частотности лексем, репрезентирующих патриотизм. При этом под концептом «Родина» понимается не столько место жительства, как общность окружающих людей. Для русского человека «Родина» – это совокупность русской культуры, традиций и самого народа, а любовь к родине – неотъемлемая черта русского характера. У людей англоязычной культуры понятие «Родина» не вызывает таких сильных эмоций и является несколько материальным. Для англичан «Родина» в основном обозначает лишь нахождение в пространстве. Они никогда не отождествляют свою страну ни с правительством, ни с государством – это понятия меняющиеся, а для англичанина нет ничего важнее постоянства. Поэтому для этого народа самым ценным и важным является более локальное понятие «home/дом».

Список использованной литературы:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – 3-е изд., стер. – М.: Эдиториал УРСС, 2005.
2. Буслаев Ф.И. Исторические очерки русской народной словесности и искусства. Том 1. СПб.: Издание Д.Е. Кожанчикова: Типогр. товарищества «Общественная польза», 1861.
3. Быстрова Е.А. Фразеологический словарь русского языка. Пособие для учащихся нац. школ. – М.: Просвещение, 1984.
4. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. Сборник трудов. – Москва, 1977.
5. Жуков В.П. Русская фразеология. Учебное пособие. – М.: Высшая школа, 2006.
6. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – 3-е изд., стер. – М.: Феникс+, 2005.
7. Пермяков Г.Л. Пословицы и поговорки народов Востока. – М.: Лабиринт, 2001.
8. Степанов Ю.С. Концепты. Тонкая пленка цивилизаций. – М.: Языки славянских культур, 2007.
9. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. Учебное пособие. – М.: Слово/Slovo, 2000.
10. Уорелл А.Дж. Английские идиоматические выражения. – М.: Художественная литература, 1999.
11. Фриче В.М., Луначарский А.В. Литературная энциклопедия. – М.: Издательство Коммунистической академии, 1929-1939.

ӘОЖ: 81.22 (075.8)

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНДЕГІ «ОТАН» КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ
ӘЛЕМДІК БЕЙНЕСІ

Көбейсінова А. С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация: Мақалада «Отан» тұжырымдамасының мағынасын көрсететін орыс және ағылшын тілдерінің идиоматикалық өрнектері мен паремиялары қарастырылады, сонымен қатар орыс және ағылшын тілді мәдениеттің ерекшеліктері, атап айтқанда патриотизм ұғымы зерттеледі.

Кілт сөздер: идиома, фразеологизм, мақал, «Отан» тұжырымдамасы, мәдениет

ӘОЖ: 81.38

БЛОГ ИНТЕРНЕТ ЖАНРЫ РЕТІНДЕ

Рыскалиева А.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация: Мақалада интернет-блогтың өзіндік интернет-дискурс, интернет-коммуникация ретіндегі ерекшеліктері қарастырылады. Интернет-блог қазіргі заманғы ғаламдық желідегі танымал коммуникация құралына айналып отыр, бұл осы феноменге қызығушылық тудырады. Блог тұтастығы мен интерактивтілігіне гиперсілтемелердің болуы есебінен қол жеткізілетін гипертекстуалды кеңістік болып табылатын тақырыптық байланысқан креолизденген мәтіндердің жиынтығы ретінде қарастырылады. Блогтар мен олардың ерекшеліктерінің жіктелуі келтіріледі.

Кілт сөздер: блог, блогосфера, интернет-коммуникация, креолизденген мәтін, гипермәтін.

Қазіргі таңда ақпараттық технологиялар әр адамның күнделікті өмірінің ажырамас бөлігіне айналды. Ғаламдық желі арқылы байланыс-ең көп таралған байланыс құралдарының бірі. Интернет коммуникацияны сапалы жаңа деңгейге шығаруға мүмкіндік беретін өзара әрекеттестіктің бірегей құралына айналууда. Бұл тенденция блог сияқты интернет жанрына дамудың жаңа кезеңін берді.

Қазіргі лингвистикада блогосфераны арнайы коммуникациялық функцияларды орындайтын интернет-коммуникацияның нақты ортасы ретінде зерттейтін бағыт белсенді дамып келеді. Бұл құбылысты зерттеуге Р. Блад, Е.Н. Галичкина, Т. М. Ермашева, С. Херринг және басқалардың жұмыстары арналған. Блог мәтіндері «блог жазбаларынан» тұрады. Блогтар мен олардың элементтері әртүрлі гуманитарлық ғылымдарға қызығушылық тудырады: саясаттанушылардан К. О. Квятковский, К. А. Крайнова, Д. С. Мартыанов, Е. С. Крестинина, Ю. Г. Чернышов және т.б., журналистика саласынан В. В. Коломина, Е. В. Лазуткина, А. А. Никитенко және т. б., мәдениеттанушы Г. М. Агеева және т. б.

«Блог» терминінің өзі «weblog» қысқарту сөзі арқылы алынған ағылшын тілінен аударғанда «web» (дүниежүзілік желі) және «log» (журнал) деген мағынаны білдіреді.

Осылайша блог бұл «кері хронологиялық тәртіпте орналасқан даталанған жазбалардан (түсініктемелерден) тұратын жеткілікті түрде жаңартылған және өзгертілген веб-бет» [1,335]. Блог жазбалары деп аталатын блог посттары -бұл көптеген оқырмандар

үшін еркін қол жетімді жеке блог жазбалары. Ауызша мәтіннен басқа, блог жазбаларында әртүрлі мультимедиялық элементтер: суреттер, анимациялар, бейнелер және аудио болуы мүмкін.

Бұл блогты креолизденген мәтіндердің жиынтығы ретінде сипаттауға мүмкіндік береді. Креолизденген мәтін-бұл сызықтық емес мәтін, оның құрылымында вербальды құралдармен қатар иконикалық құралдар, сондай - ақ басқа семиотикалық кодтардың құралдары (түс, қаріп және т.б.) қолданылады, мысалы, вербальды емес элементтер түрінде: иллюстрациялар, графикалық және бейнелеу құралдары, диаграммалар, бейне және фотосюжеттер, визуалды бейнелер - суреттер мен бейнелер. қажетті мазмұн компоненттерін тәуелсіз құру [2,180]. Креолизденген мәтіндер лингвистикада поликодтық, семиотикалық күрделі, гибриді мәтіндер деп те аталады [3].

Е. Е. Анисимова өзінің «Паралингвистика және мәтін (креолизденген және гибриді мәтіндер мәселесіне)» атты еңбегінде креолизденген мәтінді ерекше лингвовизуалды құбылыс, ауызша және көрнекі компоненттер оның адресатқа кешенді прагматикалық әсерін қамтамасыз ететін бір визуалды, құрылымдық, семантикалық және функционалдық тұтастықты құрайды деп анықтама береді. [4,73].

Мәтінді ұйымдастыру тәсілі бойынша блогтар гипермәтіндік кеңістік болып табылады, яғни блогтың жеке элементтері гиперсілтемелер арқылы байланысты. Бұл бір жағынан блог жазбалары арасында ауысуына, ал екінші жағынан-блог мазмұнын сыртқы көздермен (басқа блогтар, веб-сайттар және т.б.) байланыстыруды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда гиперсілтемелер бүкіл мәтіннің өзіндік құрылымы болып табылады. Олар оны құрылымдайды және оқу процесінде пайдаланушылардың мінез-құлқын анықтайды. Ақпараттық жүйеде интерактивті басқарылатын жылжыту процесі еренсілтемелерді пайдалану арқылы «навигация» атауын алды.

Гиперсілтемелер гипермәтіннің жеке ақпараттық бірліктері арасында парадигматикалық байланыстар орнатады. Осыған байланысты келесі гиперсілтемелер топтарын ажыратуға болады:

- тиісті еренсілтемелер-беттің мазмұны еренсілтеме мәтініне толық сәйкес келеді;
- маңызды емес сілтемелер
- ішінара сәйкес гиперсілтемелер.

Парадигматикалық байланыстардан басқа, гиперсілтемелер гипермәтіннің бөліктері арасында синтагматикалық байланыстарды (немесе тақырыпты дамыту жолдарын) да орнатады. Тақырыпты дамытудың келесі жолдары анықталды:

- гипермәтін тақырыбын нақтылау,
- кеңейту (сапалық жағынан басқа контекстке орналастыру),
- жаңа ақпаратты жеткізбейтін аралас.

Бұл жіктеуді тек тиісті немесе ішінара сәйкес гиперсілтемелерге қолдануға болады.

Гиперсілтеменің өзектілігін олардың арасында байланыс орнатылатын ақпараттық бірліктердегі жалпы кілт сөздердің, ұғымдардың немесе бейнелердің болуы немесе болмауы арқылы анықтауға болады.

Блогтың интерактивтілігі оқырманның электронды ресурстың мазмұнына, сыртқы түріне және тақырыптық бағытына қандай да бір түрде әсер ете алатындығынан көрінеді. Сонымен қатар, блог құрылымы пайдаланушылар өздерінің жеке ойларын сол немесе басқа жабаға пікір қалдыра алатындай етіп ұйымдастырылған. Бұл пікір алмасуға және нақты пікірде пікірталас жүргізуге мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта блог жанрын анықтаудың бірнеше тәсілдері бар. Бір жағынан, блог екінші реттік сөйлеу жанры, екінші жағынан гипержанр немесе субжанр.

Жанрларды "бастапқы" және "қайталама" деп жіктеуді алғаш рет М. М. Бахтин ұсынды. Сонымен, ол күнделікті деңгейдегі күнделікті қарым-қатынас жағдайларын негізгі жанрларға жатқызуды ұсынды. Екінші реттік сөйлеу жанрлары бастапқы жанрлардың қайта бағытталуының нәтижесі болып табылады (қолдану аясының өзгеруі,

құрылымның күрделенуі). Оларға кітап стиліндегі жанрлармен қатар блог жанры да кіреді.

Блог феноменінің жан-жақтылығына соңғы уақытта интернет кеңістігінде блогтардың орналасуы өзгергендіктен қол жеткізіледі. Егер бастапқыда блогтар күнделік жанрының бір түрі ретінде жұмыс істесе, қазіргі уақытта блогтар ақпарат пен пікір білдіру көзі болып табылатын балама және тәуелсіз БАҚ ретінде қарастырылуда. БАҚ-тың жанрлық модельдері блогтың ерекшеліктеріне бейімделеді, бұл блогтың гипержанр құрылымында блог жанрларының пайда болуына әкеледі-блог мақалалар, блог-шолулар, блог-түсініктемелер және т. б.

Интернет-коммуникация процесінде өзара әрекеттесудің ең танымал құралдарының бірі бола отырып, блог бірқатар ерекшеліктерімен сипатталады.

Авторлардың саны бойынша блогтарды жеке блогтар мен топтық блогтарға бөлуге болады. Топтық блогтарды әдетте авторлар тобы, көбінесе бір немесе онымен байланысты пәндік салалардың мамандары жүргізеді. Мұндай блогтар біртұтас идеяға ие және оқырмандардың белгілі бір шеңберіне бағытталған. Жеке блог көбінесе жеке тұлғаны білдірудің құралы болып табылады, оны «жеке күнделік» деп те атауға болады. Топтық блогтар мүдделердің жалпы саласына, посттардың бірыңғай тақырыптық компонентіне бағдарлануымен сипатталады.

Топтық және жеке блог авторлары қарым-қатынас процесінде белгілі бір мақсаттарды көздейді. Сонымен қатар, олар блогта жүзеге асырылатын әртүрлі коммуникациялық стратегияларды қолданады. И. Н. Борисованың анықтамасына сәйкес: «сөйлеудің коммуникативті стратегиясы-бұл идеяны жүзеге асырудың тәсілі, ол адресаттың интеллектуалды, ерікті және эмоционалды саласына әсер ету үшін фактілерді таңдауды және оларды белгілі бір жарықта ұсынуды қамтиды» [5,86].

Блог авторының (немесе авторлар тобының) коммуникативті бағыттарына байланысты дистальды, реттеуші және модальды стратегияларды ажыратады.

Дикталды стратегияның мақсаты – оқырмандардың кең ауқымын қамтамасыз ету бірқатар фактілер, оқиғалар туралы мәліметтер және т.б. Реттеу стратегиясының мақсаты – жағдайдың кең контекстінде өзгеріс туғызу: қамтамасыз ету, әлеуетті оқырманға әсер ету. Модальды стратегияның мақсаты – автордың жеке пікірі, оның эмоциялары мен бағаларын білдіру.

Стратегияны таңдау көбінесе блогтың мәртебесі мен тақырыбымен анықталады. Сонымен, кәсіби қауымдастықтардың блогтарында дикталды стратегия басым, ал пайдаланушылардың жеке блогтарында модальды стратегия басым.

Жеке және кәсіби қауымдастықтар блогтары арасындағы лингвистикалық деңгейде айырмашылықтары бар. Жеке ((кәсіби емес) блогтар субъективті бағалау, эмоционалды боялған, балағат сөздер мен графикалық құралдарды қолданумен сипатталады, ал авторлары белгілі бір кәсіби қызметпен біріктірілген топтық блогтар үшін бейтарап лексиканы қолданған жөн.

Ақпараттық технологиялардың ролін арттыру, дамыту есептеу техникасы, ұлтаралық және мәдениетаралық байланыстардың кеңеюі тұлғааралық және бұқаралық коммуникацияның жаңа түрлерінің пайда болуына әкеледі. Қазіргі байланыс кеңістігінде, дискурстың әртүрлі түрлерімен жұмыс істейтін адамдар мен әлеуметтік институттар арасындағы өзара әрекеттесу арқылы қарым-қатынастың көп бөлігі ғаламдық желі кеңістігінде орын алады, оның пайдаланушылары интернет-дискурспен біріктірілген – интернет желісіндегі коммуникативті өзара әрекеттесу. Бұл ақпараттық технологиялардың жеткілікті даму деңгейі мен қол жетімділігінің арқасында мүмкін болды. Бұл өзара әрекеттесу әдісінің ерекшеліктері – сезілмеушілік, шарттылық, эфемерлік сипат, автономия және интерактивтілік.

Интернет-блогтар жаңа коммуникация құралы ғана емес, сонымен қатар жаңа жанр, қазіргі заманда жеке және қоғамдық пікірді білдірудің жаңа құралы. Бұл ғаламдық

желінің барлық пайдаланушыларын байланыс процесіне тартуға мүмкіндік беретін құрал. Блог жанры белсенді түрде танымал болуда, бұл лингвистика тұрғысынан осы құбылысты егжей-тегжейлі зерттеуге ықпал етеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Городецкий Б. Ю. От лингвистики текста – к лингвистике общения // Язык и социальное познание. – М.: Изд. АН СССР, 1990.
2. Сорокин Ю. А., Тарасов Е. Ф. Креолизованные тексты и их коммуникативная функция / Ю. А. Сорокин, Е. Ф. Тарасов // Оптимизация речевого воздействия. — М.: Наука, 1990.
3. Комиссарова Н.Г. Поликодовый текст в англоязычном рекламном дискурсе//Лингвистические и экстралингвистические проблемы коммуникации: теоретические и прикладные аспекты. межвузовский сборник научных трудов. Мордовский государственный университет им. Н.П. Огарёва. Саранск, 2011.
4. Анисимова Е. Е. Паралингвистика и текст (к проблеме креолизованных и гибридных текстов)// Вопросы языкознания. – М.: Наука, 1992.
5. Борисова И. Н. Категория цели и аспекты текстового анализа //Жанры речи. – 1999. – Т. 3.

УДК 81 38

БЛОГ КАК ИНТЕРНЕТ-ЖАНР

Рыскалиева А.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье рассматриваются особенности интернет-блога как разновидности интернет-дискурса, интернет-коммуникации. Интернет-блог в современной действительности становится популярным средством коммуникации в глобальной сети, чем обуславливается интерес к данному феномену. Блог рассматривается как совокупность тематически связанных креолизованных текстов, гипертекстуальное пространство, целостность и интерактивность которого достигается за счет наличия гиперссылок. Приводится классификация блогов и их особенностей.

Ключевые слова: блог, блогосфера, интернет-коммуникация, креолизованный текст, гипертекст.

УДК: 81.1(075.8)

АНАЛИЗ КОНЦЕПТОСФЕРЫ «МАТЕРИНСТВО» В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Утарова С. М.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье рассматриваются авторские концепты в поэтических текстах раскрывающие и развивающие этническую концептосферу «Материнство» и ставшие культурными концептами народа. Дается сопоставительный анализ лексических составов, паремических единиц и метафор, актуализирующих

концептосферу «Материнство» на материале казахских и английских поэтических текстов.

Ключевые слова: концепт, материнство, картина мира, родина, родной язык

В данной статье предметом рассмотрения являются авторские концепты в поэтических текстах раскрывающие и развивающие этническую концептосферу «Материнство» и ставшие культурными концептами народа. В своей диссертационной работе «Языковая объективизация концептуально-когнитивного фрейма «Мать» в английском и русском языках» Аванесян Н.К. приходит к выводу о том, что научных работ, посвященных концепту «Мать» на материале различных языков недостаточно.

М.С.Степанов в своей работе «Дискурс сексуальности против дискурса материнства» указывает на то, что материнство как социальный феномен возможно только в культурах с высоким развитием самосознания личности. Далее он также акцентирует то, что материнство понимается «как духовный акт в культурах с наибольшим развитием самосознания и автономии личности» [1, 150].

В казахском языке материнство также понимается как духовный акт, так как материнское отношение – это, прежде всего материнское отношение к окружающему: материнское отношение к студенту, материнское отношение к природе, материнское отношение к сиротам, Родина Мать, родной язык. Особое поклонение казахов родной земле и родному языку находит выражение в следующих строках:

Жайық-Анам, Жайық-Елім, Отаным,
Құшақтағым, аймалағым келеді. (Бактыгереева)

Великая поэтесса, А.Бактыгереева свой родной край, родину Жайык сравнивает с матерью и выражает свою любовь.

В поэтическом произведении М.Алимбаева «Ана тіліне тағзым» есть такие строчки:

Ана тілі – біздің туған анамыз!
Анамыздай сыйлап, бағып-қағамыз.

Родной язык это – мать, которую мы уважаем и любим. И в тех случаях когда не берегут родной язык, то казахи говорят, что этот человек «отрекшийся от матери»: Ана тілін кім аялай білмесе, “Анасынан безген ұл!” – деп қараңыз. (М.Әлімбаев)

Сырым батыр навестил хана Ургенче. Хан был наслышен о том, что Сырым «хороший оратор, и батыр казахов». И он организовал айтыс между Сырым и оратором Ургенче:

Когда оратор Ургенче спросил:

- Что мать слова? Что мать воды? Что мать дороги?

Сырым батыр ответил:

- Мать слова – ухо, Мать воды – родник, Мать дороги – копыта.

(Сөз анасы – құлақ, Су анасы – бұлақ, Жол анасы – тұяқ!)

Английский поэт Перси Биши Шелли также пишет (Song Of Proserpine) о Mother Earth, как дающей начало всему на земле:

Sacred Goddess, Mother Earth,
Thou from whose immortal bosom
Gods and men and beasts have birth,
Leaf and blade, and bud and blossom ...

Для нашего исследования важно следующее высказывание И.А.Бодуэна де Куртенэ: «... из языкового мышления можно выявить целое своеобразное языковое знание всех областей бытия и небытия, всех проявлений мира, как материального, так индивидуально-психологического и социального (общественного) ...» [2, 312].

Можно говорить о языковом мышлении как индивида, так и общества. Они взаимосвязаны. Более того, продукты (например, поэтические) языкового мышления

индивида, воспевающие концепты, волнующие общество, могут стать социально-значимыми и войти в фонд как этнической, так и мировой культуры.

Весьма важным для изучения концептов является наблюдение Ю.В.Суржанской о том, что «концепт существует на четырех уровнях - сознание – авторский текст – текст интерпретатора – коллективное сознание» [2, 76].

Первый уровень бытия концепта, согласно Ю.В.Суржанской, - это индивидуальное сознание человека. Здесь важно замечание автора о том, что индивидуальные концепты «описаны быть не могут, поскольку содержат личностные ассоциации и смыслы» [2, 76].

Второй уровень бытия концепта – авторский текст. При этом указывает Ю.В.Суржанская, авторский концепт будет нести значимую для индивида информацию, его личностные смыслы. По авторскому концепту можно попытаться воссоздать картину мира писателя или поэта, и в этом случае концепт переходит на новый уровень бытия, а именно в текст интерпретатора. Исследователь как носитель языка всегда опирается на свои индивидуальные концепты и уже через их призму рассматривает авторский концепт. В результате, как считает Ю.В.Суржанская, получается конструктор, который отражает часть того, что содержится в авторском концепте, и часть индивидуальных концептов интерпретатора. Поэтому интерпретация авторского концепта – это всегда будет новый концепт, это телеология, порождение новых смыслов. Это – третий уровень существования концепта.

Четвертый и последний уровень существования концепта, по Ю.В.Суржанской, - это коллективное сознание. Далее, рассматривая идею о разноуровневом существовании концепта, Ю.В.Суржанская допускает ситуацию, что «поэт становится всенародно любимым, его стихотворения повсеместно цитируются, и, таким образом, концепт ... этого поэта становится культурным концептом» [3, 77].

Именно о таком этнически окрашенном концепте идет речь в поэтическом произведении Гафу Каирбекова «Песня о матери» - «Ана туралы жыр».

Проводя анализ данного поэтического текста, мы учитывали те перспективы в изучении концептуально-когнитивного фрейма «Мать», на которые указала Аванесян Н.К., в своей диссертационной работе [4,77]. Аванесян Н.К., в частности, пишет: «К перспективам изучения концептуально-когнитивного фрейма «Мать» можно отнести анализ глагольно-назывных и адъективных средств выражения фрейма в сопоставляемых языках, а также распространение анализа на другие языки мира» [4, 51].

В произведении Гафу Каирбекова «Ана туралы жыр» автор пишет о матери, как о давшей крылья, позволяющие высоко взмывать в небо. Автор, несомненно, говорит о духовном взлете, и, метафорически, о крыльях материнской любви. В данном тексте автор использует следующие глагольные назывные словосочетания: подарила свет вселенной - элемнің жарығын сыйладың, собрала все полевые цветы - даланың әр гүлін жинадың, моя детская влюбленность посвящается тебе - балалық құштарым өзіңе арналған, лелея, лаская, вырастила свой плод - әлдилеп, аялап өсірген жемісің.

Ключевыми словами и словосочетаниями текста песни следует считать: элемнің жарығын, элемнің асылын, элемнің байлығын, ай-күнін, балалық махаббат, балалық жүрегім, қанатын самғаған, анашым.

Заголовок данного поэтического произведения «Ана туралы жыр» вместе с его заключительной строфой «Әнімді қосып ал» образуют в поэтическом тексте композиционное кольцо. Два сверхфразовых единства анализируемого текста посвящены исполнению материнства и два – сыновьей любви и благодарности. Первое СФЕ описывает то, что дала мать сыну: она родила его или, метафорически, подарила ему свет вселенной. Мать собрала все степные цветы. А степь очень красива весной: ярко-красные и желтые тюльпаны цветут на фоне ярко зеленой травы, звенят колокольчики и поют птицы.

Данный поэтический текст был положен на музыку Шамши Калдаяковым и стал поистине народным произведением, гимном материнской любви, детской привязанности к матери, культом матери как духовной силе и родственной душе. Роль матери в казахском социуме всегда была высока, мать всегда почиталась и будет почитаться.

Таким образом, концепт «Материнство» обогащается Гафу Каирбековым авторскими концептами сыновьего долга, глубокой благодарности матери, метафорически преломляемых через использование глагольных и адъективных словосочетаний.

Блестящее раскрытие концепта материнства представлено в поэтических текстах поэтов-песенников Магжана Жумабаева, Гафу Каирбекова, Оспанали Иманалиева, Шамишбая Сариева, Фаризы Онгарысыновой, Жубана Молдагалиева, Ыбырая Алтынсарина, Айткали Нарикова, Айгуль Бажановой. В своих поэтических текстах они обогащают концепт «Материнство» авторскими концептами и представлениями, актуализированными следующими глагольными и адъективными словосочетаниями и лексемами: материнское сердце – аналық жүрек, материнское терпение – ананың төзімі, мягкая ладонь ласкает ребенка – гүл алақаның аялап балапанын, воспряну духом от твоей любви – сенің махаббатыңмен қуаттанып, оберегать от жары-холода, ветра-солнца – ыстық-суық, желге-күнге тигізбей, ласкающая речь – жібек тілді, добродушный – ақ көңіл, благородный человек – абзал жан, просыпалась тысячу раз – ұйқыңнан мың тұрдың, солнце, которое восходит, луна, которая рождается – күнімсің шығатын, айымсың туатын, как жаворонок не оставляешь свое гнездо – суытпаған бозторғайдай ұясын, ----- тепло – жылуынды құясың, ----- – ақ сүтінен нәр алған, обожает сердцем – жүрегі елжіреген, платок на голове развивается – жаулығы желбіреген, мой доброжелатель – ақ тілекшім, человек, проявляющий заботу – жанашыр, абзал ана – благородная мать, должен за твои морщины, за твою седину, за твои слезы – қарызбын әжім, ақ шашыңа, көзіңнің жасына, -----, не одевая грязную одежду – қолын қатты тигізбей, кірлі көйлек кигізбей.

В английских поэтических текстах Энн Тейлора, Эдгара Аллана По, Кристины Россетти, Редьярда Киплинга, Элизабет Барретта Браунинга, Джанета Гамильтона использованы следующие глагольные и адъективные словосочетания и лексемы: набожный – devotional, большой дар от бога – God's greatest gift, сверкающая звезда на небе – a shining star in the sky, источник веселья – a source of joy, кормила ... от нежной груди fed ... from her gentle breast, успокаивала, обнимая – hushed in her arms to rest, рассказывала сказки – pretty story tell, целует, чтобы исцелить – kiss ... to make it well, любовь матери твоей – thy mother's love, спать у моей колыбели – sleeping on my cradle bed, учил своих детские губы молиться – taught my infant lips to pray, очень добра ко мне – very kind to me, успокаивают боли твои – soothe thy pains away, улыбающие губы – the smiling lip, готовый да – the ready yes, солнечный лоб веселой любви – the sunny brow of cheerful love.

Обогащение концептосферы «Материнство» происходит, в частности, за счет использования метафор. Метафора является своеобразным зародышем многоплановости семантики и играет большую роль в изучении концепта в лингвистике. Ученые отмечают, что метафоре присуща миромоделирующая роль, что метафора выступает как когнитивное оружие, так как ассоциативная организация мыслится как некая форма семантических сетей, существующих в сознании. В познавательном плане она не рождает новые понятия и представления, а «служит повивальной бабкой, помогая им выйти на свет из сумерек сознания».

Василова А.Ш. утверждает, что метафора, «помогая выявить нечто своеобразное в человеческом сознании, отражает одну из моделей хранения знаний в памяти человека. Исходными для данного исследования положениями, позволяющими трактовать метафору как средство для обогащения национальной концептосферы, служат следующие, имеющиеся в современной науке о языке положения: метафора «способна» служить средством получения нового знания; непредметный мир моделируется при помощи

метафоры и по образу и подобию предметного мира; метафора способна синтезировать ... сведения в новые концепты; языковая картина мира, представляемая человеком в виде совокупности концептов, воспринимается за счет вербально-образных ассоциаций составляющих ее слов и выражений [3,180].

Концепты являются естественной формой нашего мышления и складываются в детстве. Именно этот особый период оставляет глубокий след в жизни человека и влияет на дальнейшее развитие основных жизненных концептов, включая концепт «Материнство». Концепты обладают чувственной составляющей. Благодаря наличию данного компонента родились и рождаются волнующие поэтические произведения, которые являются сокровищами духовной и культурной жизни народа. Концепты поэтов становятся культурными концептами народа.

В процессе исследования концептосферы «Материнство» были выявлены следующие общие семантические компоненты концепта «Мать» в английском и казахском языках: образ матери как самого близкого, дорогого человека; мать как воплощение заботливости, толерантности; мать как святой человек; мать как источник, начало.

Изучение и сопоставление лексического состава, паремических единиц и метафор, актуализирующих концептосферу «Материнство» на материале казахских и английских поэтических текстов позволяет прийти к выводу, что в двух разнотипных языках концептосфера «Материнство» занимает особое место. Английский и казахский языки обладают рядом особенностей, отражающих специфику языка: они принадлежат к разным языковым группам, и отражают различные языковые картины мира.

Список использованной литературы:

1. Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) // Язык и наука конца 20 века / Под ред. Ю. С. Степанова. — М.: Ин-т языкознания РАН, 1995. — С. 144 – 238.
2. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода. // Вопросы языкознания, 1994, 3 4.
3. Кибрик А.Е. Когнитивные исследования по дискурсу // Вопросы языкознания. -М., 1994. ФЭС 1983: Философский энциклопедический словарь / Гл. ред. Л.Ф. Ильичев и др. - М.: Сов. энцикл., 1983.

ӘОЖ: 81.1(075.8)

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ «АНА» КОНЦЕПТОСФЕРАСЫНА ТАЛДАУ

Утарова С. М.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Мақалада интернет-блогтың өзіндік интернет-дискурс, интернет-коммуникация ретіндегі ерекшеліктері қарастырылады. Интернет-блог қазіргі заманғы ғаламдық желідегі танымал коммуникация құралына айналып отыр, бұл осы феноменге қызығушылық тудырады. Блог тұтастығы мен интерактивтілігіне гиперсілтемелердің болуы есебінен қол жеткізілетін гипертекстуалды кеңістік болып табылатын тақырыптық байланысқан креолизденген мәтіндердің жиынтығы ретінде қарастырылады. Блогтар мен олардың ерекшеліктерінің жіктелуі келтіріледі.

Кілт сөздер: блог, блогосфера, интернет-коммуникация, креолизденген мәтін, гипермәтін.

ӘОЖ: 81.36

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ КҮРДЕЛІ СӨЗДЕР

Нуржанова Г. О.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Аннотация: Мақалада ағылшын тіліндегі күрделі сөздерді анықтау тәсілдері қарастырылады. Лексикалық бірлестіктің «грамматикалық тұтастығы» және «семантикалық тұтастығы» ұғымдары зерттеледі. Фонетикалық, орфографиялық, морфологиялық, синтаксистік және семантикалық сияқты күрделі сөздер мен сөз тіркестерін ажыратудың критерийлері қарастырылады. Олардың әрқайсысының практикалық қолданылуы ұсынылған. Сипатталған критерийлерді дұрыс пайдалану мысалдары келтірілген.

Кілт сөздер: күрделі сөз, сөз тіркесі, тұтас форма, семантикалық тұтастық, лексикалық бірлік, сөзжасам.

Ағылшын тілінің лексикасын талдау кезінде күрделі сөзді анықтау мәселесі жиі туындайды. Көптеген күрделі сөздер сөз тіркестерінен шыққандықтан және кейбіреулері бөлек емлені сақтағандықтан, күрделі сөзді сөз тіркесінен ажырату өте қиын.

И. В. Арнольд күрделі сөзді тілде еркін формалар ретінде пайда болуы мүмкін, бірақ күрделі сөздің бөлігі ретінде біртұтас мағына мен құрылымдық тұтастыққа ие болатын және осылайша сөйлемде жеке лексикалық бірлік ретінде қызмет ететін кем дегенде екі негізден тұратын сөз ретінде анықтайды [1,108]. О. Д. Мешковтың пікірінше, күрделі сөз-бұл екі немесе одан да көп негіздерден құралған және сөйлеу ағымында оның толық қалыптасуына байланысты бөлінетін лексикалық бірлік [2, 176].

«Толық тұтастық» терминін А.И. Смирницкий енгізді. Нақты анықтама берілмегенімен, бұл грамматикалық тұтастық туралы екені анық. Грамматикалық тұтастықтан басқа, ол семантикалық тұтастықты да ажыратады. Алайда, ол атап өткендей, семантикалық тұтастық тәуелсіз критерий ретінде әрекет ете алмайды, өйткені ол өзі грамматикалық тұтастықтың нәтижесі болып табылады. [3, 118]. Нәтижесінде А. И. Смирницкий күрделі сөзін анықтау кезінде семантикалық және грамматикалық тұтастыққа назар аударуды ұсынады.

Жалпы, күрделі сөз бен сөз тіркесін ажыратудың бес негізгі критерийін ажыратуға болады: фонетикалық, орфографиялық, морфологиялық, синтаксистік және семантикалық.

Фонетикалық критерия күрделі сөздің бірінші компонентінде біріктіруші екпіннің болуына (мысалы, horse bean ['hɔ:bsi:n]) және сөз тіркесінің әрбір компонентінде оң жақ құрамдас бөлікте екпіннің немесе тең екпіннің болуына негізделген (мысалы, wild animal [waɪld 'ænim(ə)l]). Алайда, А. И. Смирницкий атап өткендей, біріктіруші екпіннің болмауы біртұтас болмауының сөзсіз белгісі емес [3, 119]. О. Д. Мешковтың айтуынша, фонетикалық критерияны сөздіктерде жазылған күрделі сөздерге ғана қолдануға болады, олар бізге сөздегі екпін сипаты туралы хабарлайды. Қазіргі тіл сөздіктерге әлі кіре алмаған жаңа сөздермен үнемі толықтырылып отыратындықтан, тек фонетикалық критерияны қолдану мүмкін болмайды [2, 178].

Орфографиялық критерия сөздің жазылу сипаты. Жазу бірге немесе сызықша арқылы біздің алдымызда күрделі сөз бар екенін айтады: Мысалы, horsemint, mule-fat. Алайда, ағылшын тілінде күрделі зат есімдерді бөлек жазуға болады, бұл күрделі сөзді анықтау процесін қиындатады. Сонымен қатар, әртүрлі дереккөздердегі бірқатар лексикалық бірліктер әртүрлі тәсілдермен ұсынылуы мүмкін. Авторлардың пікірінше, егер кем дегенде бір басылымда сөз бірге немесе сызықша арқылы жазылса, онда бұл күрделі сөз. Егер бірлікте бөлек емле болса, басқа критерийлерге жүгіну керек. Күрделі

етістіктер мен сын есімдерді анықтауда қиындықтар болмайды, өйткені олар ешқашан бөлек жазылмайды.

Морфологиялық критерия күрделі сөздерде морфологиялық тұрғыдан қалыптаспаған негіздер біріктіріледі. Мысал ретінде pony-mod (teenagers) типті сөздің толық формасын орнатуға болады, онда бірінші компонентте сөз емес, негіз болады (әйтпесе бірінші компонент көпше түрде болады).

Ағылшын тілінде stone wall, speech sound сияқты тіркестер бар, олар сөз тіркестері (сын есімдермен-анықтауыштар) және күрделі сөздер (анықтаушы компоненттер ретінде зат есімдердің негіздерімен) арасында орналасқан. Зерттеушілер бірінші компонент нақты қандай екендігі туралы сұраққа нақты жауап бере алмайды. Егер бұл шын мәнінде зат есімдердің негіздері болса, онда бұл тіркестер күрделі сөздер болып табылады.

Мұндай жағдайлар үшін бірінші компоненттің күйін анықтаудың әртүрлі әдістері ұсынылады. А. И. Смирницкийдің айтуынша, комбинацияның бірінші компонентін сын есім, ал тіркесті сөз тіркесі деп атауға болады, егер:

1) тіркестің алдында very, purely, wonderfully сияқты үстеу қоюға болады (a very wet day деп айтуға болады, бірақ a very small talk деп айтуға болмайды);

2) тіркеске сын есімді қосып, оның және бірінші компоненттің арасына and одағын қоюға болады (біз жәндіктерді білдіретін red admiral бірлігін кеңейтеміз, white and red admiral мағынасыз тіркесін аламыз, ал sunny day бірлігіне сын есім қосамыз, warm and sunny day мағынасы бар тіркес аламыз);

3) бірінші компонентті салыстыру дәрежесі бойынша өзгертуге болады (wetter day, бірақ smaller talk емес) [3,114].

Өз зерттеуінде И. В. Арнольд үстеулермен толықтыруды қабылдаудың тиімділігін талдайды. Алдымен ол black bird тіркесі мен blackbird күрделі сөзін салыстырады. Бірінші жағдайда very үстеуін қоюға болады, бұл жағдайда тіркес мағынасын жоғалтпайды, ал екіншісінде мүмкін емес. Шынында да, бұл әдіс күрделі сөзді анықтауға көмектесетін сияқты, бірақ күрделі сөздер мен тұрақты сөз тіркестерін ажыратуға келгенде, зерттеуші ол жұмыс істемейді деген қорытындыға келеді. Мысалы, black market және black list (of persons under suspicion) тіркестерінің алдында күрделі сөздер сияқты, very үстеуін қою мүмкін емес. Бұл тіркестерде семантикалық тұтастықтың болуы олардың күрделі сөздер екенін болжауға мүмкіндік береді. Алайда, фонетикалық критерия бойынша олар тұрақты тіркестерге жатады [1,115].

Синтаксистік критерия- бұл біріктірудің жалпы қабылданған жарамды тіркестер жиынтығына жататындығын анықтау. Егер лексикалық бірліктердің жиынтығы осы жиынтықтан тыс болса, онда бұл күрделі сөз. О. Д. Мешков келесі аксиоманы келтіреді: «белгілі бір тілдегі сөз тіркесінің нормаларына сәйкес келмейтін сөйлеуде нақты байқалатын лексикалық бірліктердің кезектілігі күрделі сөз болып табылады, бірақ сөз тіркесінің нормаларына сәйкес келетін кез-келген реттілік күрделі сөз емес» [2, 181]. Бұл жағдайда әдетте сөз тіркестеріне тән «сын есім + зат есім» құрылымы бар бірқатар күрделі сөздердің бар екенін еске түсіруге болады.

Күрделі сөз бен сөз тіркесін ажыратудың басқа критерийлерін қолдануға әкелетін екіұшты тіркестер болғанымен, кейбір жағдайларда синтаксистік критерий мүмкіндігінше дәл әрекет етеді. Сонымен, герунд пен зат есімнің бірігуі сөз тіркесі бола алмайды. Демек, типа sleeping bag, running track сияқты бірліктер күрделі сөздер болып табылады. Екінші және зат есімнің тіркесімдері (мысалы, broken-decker) тек күрделі сөздерді білдіреді, ал бірінші және зат есімнің тіркесімі сөз тіркесі болуы мүмкін (мысалы, freezing compartment). Бірақ егер осы түрдегі комбинациялар біріктірілген немесе сызықша емлеге ие болса, онда олар күрделі сөздер болып саналады (мысалы, sitting-room). Бірінші компонент герунд немесе бірінші қатысушы екенін анықтау қиын. Оларды ажырату үшін келесі түрлендірулер жасалуы керек: freezing compartment → compartment freezes (трансформация мүмкін, яғни бұл фраза болып табылатын бірінші және зат есім), sleeping

bag → bag sleeps (алынған нұсқа логикалық емес, сондықтан бұл герунд пен зат есімнің бірігуі, ол тек күрделі сөз бола алады).

Біртұтастықтың тағы бір синтаксистік белгісі-күрделі сөзде қызметтік элементтердің болмауы. Бірақ О. Д. Мешковтың айтуынша, бұл критерия *pie-in-the-sky*, *map-of-war* сияқты сөз тіркестерін талдау кезінде алынып тасталады [2,181].

Семантикалық критерия күрделі сөз мағынасының тұтастығына негізделген. Р.С. Гинсбург, С. С. Хидекель, Г. Ю. Князева және А. А. Санкин атап өткендей, күрделі сөздің мағынасы оның компоненттерінің лексикалық мағыналарының бірігуін білдіреді [4,143]. Мысалы, *horse parlor* тіркесі күрделі сөздерге тән семантикалық тұтастықпен сипатталады, өйткені оның мағынасын оның бөліктерінің мағынасымен байланыстыруға болады, бірақ бұл бөліктерден жай ғана шығаруға болмайды. Бұл қондырғы жылқыларға арналған бөлмені емес, жарыстарға қатысатын жылқыларға ставка жасайтын бөлмені білдіреді.

А.И.Смирницкийдің пікірінше, мақсат-жасамға негізделген мағыналық тұтастық (күрделі сөздерге тән) және идиоматикалық (тұрақты сөз тіркестеріне тән) мағыналық тұтастықты ажырата білу керек. [3, 35 Зерттеуші бұл ұғымдарға анықтама бермейді (тек қана сөз тіркесі болып табылатын ең жақсы адам тіркесіміне мысал келтіреді, ол қандай да бір түрде күрделі сөз емес), сондықтан оларды ажырату мәселесі әлі де ашық. И.В.Арнольд идиоматикалық біріккен сөздер мен жиынтық тіркестерді мағыналық қасиеттерінің ұқсастығына байланысты ажыратудың қиындығы туралы жазады. [1,114]. Осылайша, семантикалық критерия лексикалық бірліктің орнын анықтайтын жалғыз құрал бола алмайды.

Сонымен, бес критерийдің ешқайсысы (фонетикалық, орфографиялық, морфологиялық, синтаксистік және семантикалық) ағылшын тілінің күрделі сөздері мен сөз тіркестерін нақты ажыратуға мүмкіндік бермейді. Белгілі бір жағдайда бірнеше қолайлы критерийлерді қолдануыңыз керек (үшеуін қолдану оңтайлы деп саналады). Тек осылайша ғана ең сенімді нәтижелерді алуға болады. Сонымен қатар, күрделі сөз бен сөз тіркесінің шекарасында орналасқан мұндай тіркестер бар екенін есте ұстаған жөн. Олар сөз тіркесінен күрделі сөзге ауысу сатысында болуы мүмкін. Мұндай бірліктерге қатысты зерттеушілер әрқашан даулы пікірлерге ие болады, өйткені критерийлердің ешқайсысы бұл біріктірудің күрделі сөз немесе сөз тіркесі екенін көрсете алмайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка. М.: Высш. школа, 1986.
2. Мешков О. Д. Словообразование современного английского языка. М.: Наука, 1976.
3. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1956.
4. Гинзбург Р. З., Хидекель С. С., Князева Г. Ю., Санкин А. А. Лексикология английского языка. М.: Высш. школа, 1979.

УДК: 81.36

СЛОЖНЫЕ СЛОВА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Нуржанова Г. О.

Западно-Казахстанский инновационно – технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Рассматриваются способы выделения сложных слов в английском языке. Исследуются понятия «грамматическая цельнооформленность» и «семантическая цельность» лексического объединения. Рассматриваются такие критерии разграничения сложных слов и словосочетаний, как фонетический, орфографический, морфологический, синтаксический и семантический. Представлено

практическое применение каждого из них. Приведены примеры наиболее оптимального использования описанных критериев.

Ключевые слова: *сложное слово, словосочетание, цельнооформленность, семантическая цельность, лексическая единица, словообразование.*

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР/ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ**УДК 37.013****ВОЛОНТЕРСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК СРЕДСТВО ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ
СОЦИАЛИЗАЦИИ И СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ**

Шналиева М.У.

Западно - Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация.** В данной статье рассматривается организация волонтерской деятельности в образовательных учреждениях как одну из форм проявления социальной активности студентов через общественно-полезную деятельность.*

***Ключевые слова:** волонтерство, социализация, добровольчество, профессиональное развитие, социальная активность.*

Одним из наиболее эффективных и целесообразных средств формирования у учащихся социального опыта и воспитания гуманности, морально-нравственных ценностей является волонтерство, как инновационный воспитательный подход в обучении и воспитании обучающихся. Развитие волонтерского движения, представляющего собой участие людей в социальных проектах на добровольной основе, становится одним из устойчивых трендов, определяющих облик современного мира. Использование потенциала добровольчества в профессиональном воспитании - важное условие повышения коммуникативного, организаторского, корпоративного, практико-ориентированного уровня подготовки будущих специалистов любой сферы.

Главной стратегической целью развития волонтерского движения в учреждениях образования является объединение усилий учащейся молодежи и общественности в решении проблем гуманизации молодежной среды и оказании всесторонней социально-психологической помощи и поддержки нуждающихся категорий граждан.

Участие студентов в волонтерском движении способствует изменению мировоззрения самих учащихся и приносит пользу, как государству, так и самим волонтерам, которые посредством добровольческой деятельности развивают свои умения и навыки, удовлетворяют потребность в общении и самоуважении, осознают свою полезность и нужность, развивают в себе важные личностные качества, на деле следуют своим моральным принципам. Участвуя в общественно полезной деятельности, молодые люди включаются в деятельность гражданского характера, осуществляя которую, вносят свой позитивный вклад в развитие общества и профессиональное развитие самих себя.

Сегодня одной из наиболее значимых задач в учебных заведениях страны становится патриотическое воспитание молодежи, создание условий для повышения их гражданской ответственности. Подростки являются той аудиторией, которая больше всего нуждается в современных, интерактивных технологиях, формирующих активную гражданскую позицию. Эффективными формами развития общественных инициатив и гражданской ответственности в нашем обществе выступают добровольчество и реализация волонтерских проектов. Студенческое добровольчество является фундаментом для становления института волонтерства в стране. На сегодняшний день растет количество конкурсов, проектов и программ общественных организаций, направленных на развитие именно добровольчества.

Волонтерская деятельность в образовательных учреждениях является важным ресурсом для реализации программы воспитания и социализации обучающихся, который поможет педагогам использовать новые форматы реализации студенческой инициативы, а

также следовать образовательным трендам. Распространение добровольческих практик в образовательных учреждениях даст возможность сформировать позитивное отношение к волонтерству со студенческих лет, а также расширить лидерский кадровый ресурс для профессионального волонтерства. Волонтерская деятельность для будущего специалиста — это своеобразное приключение в профессиональный мир взрослых профессий и дел, возможность самореализации в помощи другим, общение и социализация.

В каждом обществе есть люди, для которых труд на благо других людей является важным способом связи и общения с миром и самим собой, средством самореализации и самосовершенствования. Одним из таких способов реальной помощи и социального служения выступает волонтерство.

Согласно закону Республики Казахстан «О волонтерской деятельности», волонтер — физическое лицо, осуществляющее волонтерскую деятельность; волонтерская деятельность — добровольная социально направленная, выполняемая по свободному волеизъявлению общественно полезная деятельность, осуществляемая на безвозмездной основе в интересах физических и (или) юридических лиц [1]. Волонтерская деятельность направлена в первую очередь на помощь остро нуждающимся слоям населения, не имеющим возможности помогать себе самим. Поэтому в научной литературе и в практике социально-педагогической работы часто используются эти два понятия: волонтерская и добровольческая деятельность. Более того, понятием добровольческая (волонтерская) деятельность в русском языке часто подменяют понятие «общественная деятельность», которой обозначают любую полезную деятельность во благо общества.

Анализ волонтерской практики показал, что организация и участие в волонтерской деятельности способствует развитию у учащихся таких личностных качеств, как уверенность в себе, общительность, бесконфликтность, эмпатия, толерантность. Наблюдается динамика в развитии творческого потенциала, гибкости и нормативности поведения, увеличивается их потребность в саморазвитии и самосовершенствовании. Основным новообразованием, свидетельствующем о личностном развитии будущих специалистов, выступает их социальная зрелость. И если на начальном этапе волонтерской деятельности мотивы участников скорее индивидуалистичны или сосредоточены на общении в группе, то впоследствии они в значительной мере становятся все более социальными, направленными на других, даже незнакомых людей.

Волонтерство — это способ сохранения и укрепления такого качества, как доброты, бескорыстной и безвозмездной помощи человеку любого происхождения, независимо от его пола, возраста, религии, этнических и культурных особенностей. Волонтером является человек, работающий безвозмездно в различных организациях, таких как медицинская, образовательная сфера или сфера социального обеспечения. Волонтеры обладают специфическими знаниями и навыками и формируют профессиональные качества для социальной ответственности. Волонтерская деятельность выступает наиболее эффективным методом практического неформального обучения молодежи.

Участие студентов в добровольческих практиках позволяет формировать социальный капитал будущих специалистов. Участвуя в добровольческой деятельности, студенты взаимодействуют с разными сообществами, представителями разных групп населения. Такое взаимодействие представляет собой горизонтальные характеристики социального капитала и представлено опытом общения и знанием проблем нуждающихся групп населения. Вертикальные характеристики социальных связей студентов формируются в процессе их взаимодействия с государственными учреждениями, органами исполнительной власти, администрациями социальных учреждений, СМИ, индивидуальными предпринимателями и учреждениями бизнес-сектора. Это обеспечивает доступ к ресурсам, которые могут быть использованы как для индивидуального развития (построение карьеры, поиск места трудоустройства), так и решения актуальных проблем разных групп населения.

В настоящее время можно утверждать, что волонтерство— это одна из основных форм проявления социальной активности людей по всему миру. Государственная молодежная политика Республики Казахстан ставит перед собой задачу систематического вовлечения молодежи в общественную жизнь. Приоритетным направлением также является поддержка и развитие молодежных инициатив, организующих добровольческий труд молодежи.

Основными факторами развития добровольчества в современном обществе являются:

- Политика государства;
- Уровень развития частнопредпринимательского сектора;
- Традиции непосредственной и опосредованной благотворительности среднего класса;
- Уровень развития организации добровольческого сектора;
- Семейные ценности и традиции активного служения обществу;
- Гражданские ценности СМИ;
- Государственные стратегии гражданского образования и воспитания;
- Консолидация, осознанная активная позиция по развитию гражданского общества со стороны сообщества ученых, педагогов.

Основными характеристиками, присущими волонтерской деятельности являются:

Добрая воля. Хотя мотивация участия в волонтерской деятельности, возможно, всегда будет состоять из нескольких причин, включая давление со стороны коллег (или родителей) и долг перед обществом, все же эта деятельность должна осуществляться добровольно, без принуждения со стороны.

Приносимая польза. Должен быть определенный бенефициарий (тот, кто нуждается в помощи) или группа бенефициариев (в т. ч. такие абстрактные понятия, как окружающая среда или само общество), помимо (или в дополнение к) семьи или друзей волонтера.

Вознаграждение. Главная цель волонтерской деятельностью не связана с получения финансовой прибыли, и любое финансовое возмещение должно быть меньше стоимости выполненной работы.

Степень участия. Хотя в большинстве случаев степень вовлечения в волонтерство постоянна, все же оно может осуществляться с различной степенью участия - от полного вовлечения до эпизодического участия в волонтерской деятельности.

Однако, несмотря на определенные трудности, число желающих вступить в ряды добровольцев растет. У каждого человека есть свои мотивы и причины, по которым он становится добровольцем. Среди них наиболее часто встречаются следующие:

- желание помочь другим людям;
- знакомство с новыми людьми;
- гражданские чувства;
- религиозные соображения;
- сострадание нуждающимся;
- групповая работа с друзьями;
- чувство обязанности вернуть людям то, что получил сам;
- желание почувствовать свою необходимость.

Социальные перемены в стране отражаются и на мотивации добровольчества. В последние годы увеличилось число людей, которые приходят в некоммерческие организации с целью получения необходимого опыта работы, знаний и навыков, реализации своих идей, повышения своей квалификации.

Таким образом, волонтерство понимается нами как социальный феномен, реализуемый в гуманистически ориентированном обществе. Волонтерство выступает как возможность социального служения, оказания добровольной и бескорыстной помощи различным категориям детей и взрослых. Мотивы волонтерской деятельности определяются социальными и духовными потребностями человека и не связаны, как правило, с

удовлетворением материальных потребностей. В волонтерской деятельности человека человек становится и развивается как личность. В волонтерской деятельности у человека формируются представления, идеи, цели и ценности, через которые человек характеризует самого себя и намечает перспективы собственного развития. В волонтерскую работу, как правило, включаются люди уже имеющие необходимый и достаточно высокий уровень социального, духовного и нравственного развития.

Участие студентов в социально значимой неоплачиваемой деятельности прививает им стремление к ответственности не только за собственную жизнь, но и за благополучие общества в целом, не дает развиваться инфантильным и избалованным настроениям. Характерная особенность участия студентов в добровольческой деятельности - возможность увидеть результаты собственного труда - улыбку детей после благотворительного праздника, благодарность людей за приведенные в порядок двор, очищенный снег и т.д. В процессе добровольческой деятельности студенты пополняют профессиональный опыт, расширяют свой кругозор, повышают культурный уровень, развивают социальный интеллект, творческие способности и т.д. Волонтерство выполняет ряд функций, которые и определяют его место в системе профессиональной социализации в учебном заведении:

- 1) студенты работают с более четкой мотивацией;
- 2) вовлечение студентов в волонтерскую деятельность обеспечивает разноуровневые связи колледжа с социальной средой.
- 3) технологическую, определяющую возможность создания и применения технологических процедур оперативного реагирования студентов на решение социальных проблем, способствующих их профессиональному самоопределению и успешному вхождению в социальную среду;
- 4) прогностическую, способствующую проектированию индивидуальных траекторий развития профессиональной личности будущего специалиста.

Волонтерство является одной из форм социальной активности, оно образует и развивает такие качества, как креативность, мотивации, самостоятельность в приобретении умений и навыков. Социальная активность - это не только сложное человека, но и его способность интенсивно и осознанно взаимодействовать с социальной средой, его готовность изменить себя и проблемы социального развития общества. Социальная активность в форме безвозмездной помощи нуждающимся, то есть волонтерство имеет очень схожие ценностный и гуманистический базис. Образно можно отметить, что добровольчество является собой некий прототип практической работы.

Для формирования волонтерских отрядов на базе образовательного учреждения необходимо организовать системные мероприятия по вовлечению обучающихся в волонтерскую деятельность. Процесс формирования волонтерских отрядов можно условно разделить на 5 этапов:

1. Знакомство с волонтерством. Получение студентами информации о том, что такое волонтерство, каковы виды волонтерства, успешные практики, функционал волонтера, в чем философский смысл добровольчества.
2. Мотивация и формирование интереса. Работа с подгруппами мотивации учащихся к участию в добровольческой деятельности. Добровольчество как приключение, возможность самореализации через помощь другим; инвестиция в будущее и профессиональный опыт; общение и социализация.
3. Позитивный опыт добровольческой деятельности. Проба добровольческой деятельности, формирование ситуации успеха для будущего специалиста.
4. Структурное оформление студенческой инициативы. Создание волонтерского отряда.
5. Формирование поддерживающей среды. Поддержка действующего волонтерского отряда, создание системы взаимодействия отряда с внешней средой (НПО, молодежные ресурсные центры, социальные партнеры, выпускники колледжа и т.д.).

Волонтерское движение- это объединение и консолидация усилий волонтерских сообществ, укрепление связей, создание площадки для обмена опытом. Волонтерская деятельность способствует изменению мировоззрения учащихся, развивает умения и навыки, удовлетворяет потребность в общении и самоуважении, учащиеся самое главное осознают свою нужность и значимость, развивают в себе важные личностные качества, открывают в себе новые способности. Участие студентов в волонтерском движении влияет на формирование их активной жизненной позиции, ведение здорового образа жизни, содействие личностному, интеллектуальному, творческому, социальному, развитию популяризации и пропаганды оздоровительного досуга и активного отдыха, а также интеграции полученных профессиональных знаний и навыков в практическую деятельность через участие в различных конкурсах и мероприятиях. В связи с этим волонтерскую деятельность студентов можно рассматривать как специфический вид обучения, активного формирования будущего профессионала, существенного средства профессиональной социализации студентов.

Во многих странах мира добровольческий труд сегодня – повседневная социальная практика: люди объединяются для того, чтобы сажать деревья, обучать здоровому образу жизни, проводить экологические акции, организовывать конференции, форумы, строить, вести профилактику правонарушений, решать общие проблемы. Американский университет Хопкинса в конце 1990-х годов провел исследование в 22 странах, которое выявило масштабы явления – суммарное количество времени труда волонтера в течение года было эквивалентно труду 10,5 млн. человек, работающих полный рабочий день. Признавая уникальные свойства и возможности труда волонтеров на глобальном уровне, ООН в своих резолюциях настоятельно рекомендовал включать добровольчество компонентом в национальные стратегии социально- экономического развития государства [10].

Таким образом, можно заключить, что участие студента в добровольческой деятельности создает условия для реализации потребности творить. И именно в волонтерской работе каждому студенту предоставляются широкие возможности для проявления его личностных и профессиональных интересов, потребностей, ценностных ориентаций, социальной активности и гражданской позиции.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Казахстан от 30 декабря 2016 года № 42-VI ЗРК
2. Килина А.Г., Кондаранцева К.А. Путеводитель по миру волонтерства. – М.: «Мосволонтер», 2018
3. Крутицкая Е.В. Организация волонтерского центра в вузе от компетенций к организационной структуре. «Мосволонтер», 2018
4. Решетникова О.В, Швеи И.Ю, Ширшова И.В, Кондаранцева К.А. 5 ключей успешной волонтерской программы, Москва, «Мосволонтер», 2018
5. Федоров А.С, Зотова В. А. Методическое пособие «Модель школьного добровольческого отряда». М.: Издательство «Перо», 2018
6. «Кто такой волонтер и что с ним делать?», редактор-составитель Амреева Е, Национальная волонтерская сеть
7. ОФ “Келечек Плюс”, Пособие по волонтерству, Бишкек 2016
8. Білім беру саласындағы волонтерлік пен қайырымдылық және олардың қазіргі жағдайда білім беру жүйесін жаңғыртудағы ролі. Әдістемелік ұсынымдар. Астана, 2019
9. Стратегия повышения участия молодежи в общественно-полезной деятельности и волонтерстве в Республике Казахстан на 2018-2022 гг. ОФ «Казбренд», Астана, 2017
10. Служение обществу. Пособие волонтерской деятельности учащихся образования. Составители Аргынов А.Х., Жумаханова Р.А. Алматы, Научно-информационный гражданского образования, 2009
11. Сайт kazvolunteer.kz

ӘОЖ 37.013

**ВОЛОНТЕРЛІК ҚЫЗМЕТ СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ ӘЛЕУМЕТТЕНУІ МЕН
ӘЛЕУМЕТТІК БЕЛСЕНДІЛІГІНІҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ**

Шналиева М.У.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация. Бұл мақалада білім беру мекемелеріндегі еріктілер қызметін ұйымдастыру арқылы студенттердің волонтерлік қызметі мен әлеуметтік белсенділігінің дамыту формаларының бірі ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: еріктілік, әлеуметтену, кәсіби даму, әлеуметтік белсенділік.

УДК 37.015.2

**ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ИМИДЖ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК, ТЕОРИЯЛАР
МЕН ЗЕРТТЕУЛЕР**

Қуанова Ф.Н.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа. Бұл мақалада психологиядағы имидж туралы жалпы түсінік, зерттеулер, теориялардың басты мақсаты мен ұғымдары қарастырылды. Қазіргі заманда адам бейнесінің күрделенген және тереңдетілген құрылымын, оның ерекшелігін бейнелейтін белгісі - имидж түсінігі. Адам бойындағы имидждің қалыптасу жолдары қарастырылды. Жалпы имиджелогия және тағы басқа арнаулы ғылыми тәжірибелік саланың өзіндік ерекшеліктерінің қалыптасуы, барлық адамдардың талаптары мен қажеттіліктеріне сай болатын арнайы құрастырылған үлгі болып саналатыны сипатталды.

Кілт сөздер: имидж түсінігі, абырой, бедел, ұстаным, бет-бейне, мінез – құлық.

Қазіргі заманда адам бейнесінің күрделенген және тереңдетілген құрылымын, оның ерекшелігін бейнелейтін белгісі - имидж түсінігі. Имидждің зерттелу мәселесі барлық ғылымдар жүйесінде қызығушылық тудырды. Өз имиджіне сену, илану әрбір мамандыққа қажет. Имидждің құрылымы, мәні, табиғаты және құрылым технологиялары қазіргі кезде әлі де толық зерттеуді қажет ететін өзекті мәселе болып табылады. Шет елдік психологияда имидждің әлеуметтік психология аспектісінің құрамдас бөлігі ретінде адамдардың бір-бірін тану ерекшелігі концепциясы бойынша негізгі еңбектер бихевиоризм, психоанализ, когнитивизм және басқада мектептер негізін қалаған А. Адлер, Э. Берн, У. Джеймс, Дж. Капрар, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, Д. Сервон, Б.Ф. Скиннер, З. Фрейд, Э. Фромм, К. Хорни, Т. Шибутани, К. Юнг және т.б. көптеген танымал психологтардың еңбектерінен бастау алды. «Имидж» түсінігі XX ғасырдың соңында қоғам назарының және ғылыми талдаудың пәні болды. 90 жылдардың ортасында имиджді қалыптастырудың психологиялық аспектілеріне арналған, имидж жайында алғашқы отандық өңдеулер Р.Ф. Ромашкина, Е.И. Манякина, Е.В. Гришунина, П.С. Гуревич және т.б. еңбектерінде жарық көрді. [1]

Имидж дегеніміз - мақсатты педагогикалық процестің әлеуетті және барлық қатысушыларының талаптары мен қажеттіліктеріне сай болатын арнайы құрастырылған үлгі болып саналады. Имидж бойынша әуелден бастап-ақ, эмоционалды бағамдаудың дұрыс бағалау қарастырылған. Имиджге тән дұрыс бағалау өте маңызды болып саналады,

себебі ол дағдарыс жағдайларында тұрақтылық кепілі және сайлау саясаты кезінде сәттілік шарты болып саналады. Имидж, негізгі ақпарат көзі ретінде білім беру мекемесі, мектеп немесе жеке мұғалім болып, көптеген адамдардың тікелей қарым- қатынас ету жағдайында арнаулы рөл атқарады және арнаулы мекенге ие болады. Осылайша, имидж адам дамуының нәтижесі немесе ең аса аз мөлшердегі сезімдік таным тұжырымы немесе белгіленген ұғымдарға қарағанда субъектімен объектінің тікелей қарым-қатынас тұжырымы болып саналады. Имидж өзіндік тіршілігін қалыптастыруы керек, жеке құндылық болып және қолайлы кезеңде қолданылуы тиіс. Имидж бұл адам тарапынан қоғамның бір немесе бірнеше тобына жүзеге асар әсері. Ол сурет емес, көшірмеде емес, тіпті ұсақ бөлшегіне шейін құрастырылған кескін де емес, ең дұрысы ол эмоциялық әсер ететін бірнеше бөлшек болып саналады. Біздің әрқайсымызды белгілі бір кескін сомдайды, яғни бұл дегеніміз, имидж - адамның сыртқы келбеті, әдеті, сөйлеу әдебі, ойлау қабілеті, әрекеттері және тағыда басқалардың негізіне жасалған адам туралы түсінік.[2]

Имиджге деген назар соңғы жылдары адам алдында пайда болған таңдаудың бірі, яғни саяси партиялар және қоғамдық мекемелер, көшбасшылар және басшылар, және де түрлі тұтынушы, саяси және басқада нарықтардағы бәсекелестіктің пайда болуынан туындады. Мақсатты, теңбе-тең имидж көпжылдық тәжірибе көрсеткендей қоғамдық қызметтің кез келген түріне өте қажет болып саналады. Осының салдарынан психология, қоғамтану, экономика, саясаттану секілді дәстүрлі ғылыми пәндер аясында жарнаманың теориясы және тәжірибесі, қоғамдық қатынастар, имиджология және тағы басқа арнаулы ғылыми тәжірибелік салалар қалыптасуда, ал олардың негізгі қызметі бейне қалыптастыру, соның ішінде қоғамдық бейнелерді де қалыптастыру болып саналады. Басым белгілер аралығында әрекет жасай отырып, олар сонымен қатар шынайы өмірде де мәселелердің шешім табуына ықпал етеді.

Имидж - ол деңгей, абырой, атақ, танымалдылық, бедел тағыда басқа ұғымдардың қатарына жатады. Қоғамтануда, соның ішінде басқару қоғамтануында, имидж қоғамдық мәртебемен рөл мән мәтінінде, қоғамдық әрекет және өзара ықпалдастық тұжырымдамасы, шиеленіс теориясы ретінде қарастырылуы мүмкін. Әрбір адамның өмірі, оның айналасындағы қоршаған ортамен тығыз байланысты болып келері сөзсіз. Беделге ие болу - адам баласына басқалар тарапынан белгілі бір қарым-қатынасты талап етуге немесе күтуге итермелейді, ал қарым-қатынас оның жеке қасиеттерімен қатар, оның қоғамдағы орны мен дәрежесіне орай жасалады. Әрбір жеке адам өзін «символикалық қорапша» ішіне салғандай етіп сезінеді. Бұл жағдайда ең бастысы, адам өзін-өзі кім ретінде танытынын аңғару керек, себебі оның іс-әрекеттері осы түсініктерге орай жасалады. Бірнеше адамның бір адам туралы түрлі ойлайтыны туралы айта кетсек, ондай түсінік танылып отырған субъектіміздің мүмкіндіктерімен қатар, ол туралы түсінік қалыптастырған адамның бірінші әсері неге байланысты болып келеді? Әрине тұлғаны тануда оның имиджі танылады, бірақ бұл имиджді шынайы түсініп және ашу үшін бұл тұлғалықты шынайылықпен жан-жақты байланысын көре білуіміз керек. Бұл дегеніміз, ол адамның еңбек етуі кезінде, ақыл-ойының дамуы, тұлғалық өсуі және қарым-қатынастағы өзіндік шеберлігі.[4]

Егер практикалық психология, имиджология және басқада қосалқы пәндер аясында басты назар қоғамдық естілім, аттракция, атрибуциясына, өзіндік мониторингіне, сыртқы ұнамдылық объект үлгісін жасау үшін әсер ету жолымен басқару проблемаларына аударылатын болса және соған сәйкес әдістермен жабдықтар жасақтаса (позицияландыру, вербалдану, талдап тексеру, елестету және т.б.), ал қоғамдық имидж басқа көзқарасты тұтынады. Қоғамтану, соның ішінде ең алдымен басқару қоғамтануы үшін мекеме, қоғамдық немесе кәсіби топтар имиджі ретінде, сонымен қатар олардың бағдарламасының, мақсаттарының, жоспарларының, ниеттерінің имиджі ретінде мекемелер, ұжымдар, мақсатты топтардың өз қызметтерін атқару сапасына ықпал етеді, ал имидж қандайда болмасын қоғамдық объектінің жағдайына қаншалықты ықпал етеді,

тиімді (жағымды болуы шарт емес) имидж қалыптастыруда пайдаға асыратын қоғамдық механизмдер қалай болып саналатынын анықтау қажет.

Осылайша, қолда бар анықтамалар сараптамасына сүйенсек, имидж тақырыбына арналған шетелдік әдебиетте «имидж» ұғымы келесі жолмен көрсетуге болатын ұғымға ие болатын көрінеді: адам ақыл ойындағы кез келген объекті немесе құбылыстың сипаттамасы ретінде, ал бұл дегеніміз «image» термині кәсіби мамандар тарапынан тек қана объектінің материалды көзге көрінер түсінікті жиынтығы ғана емес, оған қоса оның көзге көрінбейтін керемет қасиеттері ретінде білдіріледі.

Ресейлік және отандық мамандар «имидж» сөзін тек үлгі деп аударып және талдап жүр. Бұл аударма орынды болар ма еді, егерде орыс тілінде «имидж» сөзі көптеген мағынаға ие болмаса, солардың ішінде кең қолданыс тапқандары:

- сыртқы кейіп, түр тұлға, келбет;
- тірі адам ақыл ойында, қиялында көрініс тапқан бір жан немесе зат туралы түсінік;
- объективті шынайылық құбылыстарды танымның қабылдау шарты, сыртқы ортадағы құбылыстармен заттарды ақыл ойда елестету;
- белгілі бір дара құбылыстың формасына енгізілген шынайылықтың көркем қабылдануы;
- мінез-құлық, бір объектіге бағытталуы;
- амал, тәсіл, құрал.

Зерттеулерге сүйене отырып «имидж» ұғымын «үлгі» термині ретінде сыртқы кейіп мағынасында қолданылса, ал адам турасында тек имидждің тек бір талқыланған бөлігіне қатысты, яғни бұл жерде адамның сыртқы кейіпі, бұл кезде адам имиджінің қосалқы бөлшегін болмыс деуге болады, ал затқа келер болсақ тек болмыстың талқыланған бөлігіне қатысты, сипатталған заттың сыртқы түріне орай қолданылады, сонымен қатар әрбір заттың болмысы бұл тек қана көзге көрінер емес, барлық жағынан да психикалық бейне болып саналады.[7]

Имидждің міндеті-ұйымның атқаратын қызметін, беделін арттырып, тұтынушылардың толықтай сенуін қамтамасыз ету болып табылады.[6]

Ел Президентінің «Қазақстан-2030» стратегиясының бағдарламасында барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы, елдің денсаулығын жақсартумен бірге жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру мәселесі атап көрсетілгендей, тәуелсіз мемлекетімізге еңбекқор, өз кәсібін терең түсінетін, білімі мен іскерлігін жан-жақты қолдана білетін, мәдениетті мамандар қажет делінген [3].

Жағымды имидж болашақ тұлектің бәсекеге қабілеттілігін көтереді. Егер салмақты қарым-қатынас қалыптасқан болса, онда артынан серіктес сенімі міндетті түрде жалғасын табады, сондай-ақ өз кезегімен жоғары баға мен сенімді таңдау дәбірге жүреді.

Көпшілік ғалымдар имиджді тағы бір оған мағыналас ұғым -«беделге» де бөліп қарастырады. Адамдағы немесе ұйымдағы жағымды да мақұлданатын бет-бейнетеріс әсер де беруі мүмкін. Ұйымның ұжымдық имиджі оның қоғамға қабылдануымен байланысты: не болмаса, өзіндік, яки сенімге лайық ұйым ретінде қабылданады, не болмаса, мүлдем қабылданбайды. Бедел ұғымы аясынан шынайы істер негізіне жататын құрамдас мәліметтер көреміз. Ол бағаның христиандық қағидасына негізделген: «ісіне қарап таны», яғни шынайылық жөніндегі ұсынылмас деректер құрамы-компанияның шынайы бет-бейнесі (бұл ретте мынадай түсінік те қатар жүреді: шынайы істер айтылмыш компания жөніндегі кез-келген таныстыруларға түзету енгізу күшіне ие). Басқаша айтқанда, имиджге компанияның өзін қалай таныстыруы мен сезінуі кірсе, бедел түсінігіне компанияны тұтынушы, яки клиент көзқарасы жатады[5].

Айтылған ой-пікірлерді саралай келе, адамдардың бір-бірін танып түсінуі, олардың өз мінез-құлықтары алдарында шешімін күтіп тұрған мәселелермен олардың жағдайларына байланысты, әрбірінің өз мінез-құлқын тұрақтандыруына сәйкес өзара іс-әрекеттерінің шартты жағы болып саналады. Адам бойында басқа адамдар туралы ұғым

қалыптастыратын таным түсінігі ол адамдар туралы ақпаратты шоғырландырып, олардың әрқайсысымен мақсатты іс жүргізуіне мүмкіндік береді. Алайда, адам бойында өзі туралы ой пікірі өзін сан мәрте басқа тұлғалармен салыстыра отырып қалыптасады, ал ол өз кезегінде әрқашан дамып, басқа адамдар, тұлғалық қасиеттер және оларды бағалау туралы білімнің дамуына алып келіп отырады. Осылайша, адамдар арасындағы іс-әрекеттің негізі болатын бір-бірін тану қасиеті өзіндік ерекшелігі бар шынайылықты тану секілді қасиеттерге ие. Адамның немесе топтың жүйесінде пайда болған объектінің барлық үлгісі (адам, зат, жүйе) имидж деп аталмайды, ол тек қана турасында адам немесе адамдар тарапынан белгілі бір қатынас бар нәрселер ғана кіреді, сол кезде имиджді осылай түсіндіруге болады: имидж бұл тек адамның оған тура қатынасы бар үлгі болып саналады.

Яғни, имидж қалыптасуы үшін, объектінің қандайда болмасын сипаттамасын (адам, зат, жүйе) қабылдап және ол объектінің үлгісін ойда қалыптастыру жеткіліксіз болып саналады, оған қоса, бұл үлгіге дәлірек айтсақ бұл үлгінің прототипіне арнайы қатынас және үлгіге арнайы бағалау, ол үлгінің прототипі туралы арнайы пікір қалыптастыру шарт. Имидж ол тек қана үлгі емес, сол үлгіге қатынас және үлгі туралы қалыптасқан пікір. Сондықтан адам имиджі дегеніміз-бұл онымен тікелей қатынаста болу немесе ол жайлы ақпаратты басқа адамдардан алуы арқылы басқа адам тобының жүйкесінде адамның үлгісі қалыптасқан, ол туралы пікір болып саналады. Негізінде, адамның имиджі-ол оның басқа адамдар көзіндегі оның ерекше бейнесі, болмысы, түр сыйпаты немесе ол туралы басқа адамдардың ойы, пікірі, көзқарасы болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гурьевич П.С. Приключение имиджа.- М., 1991
2. Калюжный А.А. Теория и практика профессиональной подготовки учителя к нравственному воспитанию учащихся в целостном педагогическом процессе: дисс. док. пед. наук. – Алматы, 1995. – С.144
3. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан-2030: Барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы: Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. Алматы: Білім. 1997. 176 бет.
4. Демодова И. «Ваш гардероб, стиль, имидж» – М., 1999г.
5. Горчакова В.Г. Прикладная имиджелогия. – М., 2007.
6. Панфилова А.П. Имидж делового человека. – СПб., 2007.
7. Доскова И.С. “PR теория и практика”. М.: “Инфра – М”, 2003 г. 165 бет

УДК 37.015.2

ПОНЯТИЕ, ТЕОРИИ И ИССЛЕДОВАНИЯ ИМИДЖА В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Куанова Ф.Н.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. В данной статье рассмотрены общие понятия имиджа в психологии, основные цели и понятия исследований, теорий. В наше время характерным признаком, отражающим усложненную и углубленную структуру образа человека, его специфику, является понятие имиджа. Рассмотрены пути формирования имиджа человека. В целом имиджелогия и др. характеризовались становлением специфики специальной научно-практической сферы, считающейся специально разработанной моделью, отвечающей требованиям и потребностям всех людей.

Ключевые слова: понятие имиджа, достоинство, престиж, позиция, лицо, поведение.

УДК 378:619

ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ МОМЕНТЫ В РАБОТЕ НАУЧНЫХ СТУДЕНЧЕСКИХ КРУЖКОВ ПО КЛИНИЧЕСКИМ ДИСЦИПЛИНАМ

Днекешев А.К., Байтлесов Е.У.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. В статье рассматриваются особенности формирования межличностных отношений среди студентов с точки зрения взаимовоспитания их в малых группах (научных студенческих кружках). В результате исследования можно сделать вывод, что научный студенческий коллектив представляет собой определенную ступень в развитии и воспитании студента, как личности, который формирует определенные качественные характеристики личности, способность функционировать в коллективе, решать задачи и выходить из конфликтных ситуаций в дальнейшей жизни.

Ключевые слова: воспитательная работа, научный кружок студентов, взаимовоспитание, межличностные отношения.

Знания и умение по клиническим дисциплинам (внутренних незаразных болезней, ветеринарной хирургии и акушерства) играет важную роль в практической и теоретической подготовке студентов, в самостоятельном проведении ими различных манипуляций на животном или принятии необходимых решительных мер, при хирургическом или терапевтическом характере вмешательства.

В современных реалиях межличностное общение и межличностные отношения в коллективе, в том числе в научном студенческом кружке является константным условием бытия у молодых людей. Формирование студента как личности, развитие человека, как социально адаптированного субъекта в обществе невозможно без межличностных отношений, поэтому действующий студенческий научный кружок является одним из важных показателей воспитательной работы любой профилирующей кафедры. Общение в коллективе научного кружка представляет собой взаимодействие студентов, взаимопонимание друг друга, установление определенных взаимоотношений, в процессе чего определяются своего рода взаимовоспитание.

Межличностное общение - это процесс взаимодействия субъектов в рамках системы «человек- человек» во множестве аспектов динамичного функционирования отношений [1].

Проблема воспитания взаимоотношений в коллективах общества тем более в студенческом коллективе на сегодняшний день не потеряла своей актуальности. Такие малые группы, как студенческий коллектив, изучали многие ученые и практики. В 60-80-х годах прошлого века вопросами межличностных отношений занимались такие ученые, как В.Т. Лисовский, Г.А. Журавлева, С.Н. Иконникова и многие другие ученые, которые подчеркивают, что большое значение имеет создание комфортной среды для оптимального развития личности студента, актуализация его потенциальных возможностей, аккумуляция знаний и практики.

Актуальность выбранного воспитательного исследования выступила основным целью данной работы, рассмотреть особенности формирования межличностных отношений среди студентов с точки зрения социализации их в малых группах (научных студенческих кружках). Однако в рамках данного исследования не представляется возможным рассмотреть все существующие аспекты студенческого общения, поэтому рассмотрим студенческие межличностные взаимоотношения в научном коллективе.

Период студенчества характеризуется поиском человека своей жизненной дороги. Собственно, поэтому в образовательной организации берет свое начало ступень активного профессионального самоопределения, т.к. данные условия позволяют понять не только суть будущей профессии, но и осознать личную причастность к будущему профессиональному делу после окончания вуза. Необходимо отметить в этой связи, что самоопределение студента касается не только его будущей профессиональной деятельности, но и его лично. Данный период студенчества ознаменован формированием устойчивых особенностей характера студента, таких как выбор жизненных и научных принципов, корректировка собственного поведения, роль и местов коллективе. При этом основополагающую роль играет группа сверстников - студенческий коллектив [2].

Наше исследование по организации самовоспитания в научном кружке показало, что наиболее приемлемым на одного научного руководителя является студенческий коллектив, по численности состоящий в среднем 5-7 человек. В силу того, что ветеринарная хирургия, акушерство и гинекология относятся к клиническим дисциплинам, в порядке очередности ежегодно записывали студентов в научный кружок на третьем или четвертых курсах обучающихся по специальности «Ветеринарная медицина». В процессе обучения руководили их научными работами до выпускного курса, где в среднем 10 выпускников защищали дипломные работы по клиническим дисциплинам.

В начале учебного года руководитель кружка заранее разрабатывал доступные для выполнения студентами экспериментально-клинические тематики, реферативные доклады, состоящие на основании обзора научной литературы, и утверждали предварительный годовой план работы кружка на заседании кафедры.

На организационном часе студенты-кружковцы избирают старосту и секретаря; научный руководитель вместе с членами кружка обсуждают о тематиках научных исследований, программы занятий и планы работ. При закреплении тем отдельным студентам поручалось выполнение кафедральных научных тематик, кроме экспериментально-клинических тематик выполняющие студентами старших курсов, также готовили реферативные доклады к конференциям, наглядные стенды и пособия по практическим вопросам клинических дисциплин.

Ежегодно согласно плану предусматривалось подготовка к научно-студенческим конференциям университета, 3-4 доклада по экспериментально-клиническим тематикам; реферативные доклады заслушивались внутри на заседании кружка. В течении учебного года проводилось согласно по расписанию 6-8 занятия, где рассматривались следующие вопросы: изучение различных методов по анатомии и хирургических способов лечения животных; методика литературного оформления выполненной работы, реферативного доклада или статьи; умение написать аннотации на статью и др.

На каждом заседании заслушивались и обсуждались 3-4 реферативных докладов по выполненным работам. Экспериментальная работа отдельных кружковцев по избранной тематике осуществлялись в учебной клинике ЗКИТУ и в хозяйствах области под руководством преподавателя.

Студенческий научный коллектив представляет собой малую группу, где студент как личность, функционирует, развивается и, естественно, подвергается внутри социальным контактам. Малые группы разнообразны по своей сути: различными по величине, характеру, структуре существующих в коллективе отношений, особенностям разделяемых членами коллектива ценностей, норм и правил, межличностными отношениями.

Студенческий научный коллектив представляет собой, как пример формальной группы (в ней четко определены позиции ее членов, предписанные нормами 3,4 и 5 курсов). Внутри каждого курса, чаще всего, образуются неформальные лидирующие субъекты [3].

Морально-психологический климат научного коллектива и степень ее сплоченности можно представить в следующей последовательности: чем выше уровень развития

благоприятного, положительного, комфортного климата в студенческом коллективе, тем выше степень сплоченности участников группы.

Климат в коллективе, подчеркнем, имеет значительное влияние на механизм реализации различных отношений, приводящих в итоге к определенным модификациям в психологическом и социальной состоянии каждого члена студенческого коллектива.

В процессе проведения анализа межличностных отношений в научном кружке необходимо различать разные механизмы данных отношений, основанных на единой природе, а также понимать тот факт, что они образуют различные слои внутри групповой активности в студенческом коллективе. Далее повторимся, что в ходе социально-психологического изучения группы особую роль уделяют взаимоотношениям в коллективе, которые можно присвоить следующие характеристики [4,5]:

- взаимоотношение и взаимовлияние между участниками научного коллектива, без чего существование ее не представляется возможным;
- определенность ролей и функций, выполняемых каждым индивидуумом;
- выделение лидеров внутри групп, влияющих на мнение остального коллектива;
- выявление единой общей цели, деятельности и организации кружка;
- появление у членов коллектива чувства «мы», т.е. единство, единение коллектива и др.

Проблема современной высшей школы заключается также в том, что студенты зачастую помещаются в конкурентные условия. Но это не является отрицательным показателем. Конкуренция между малыми группами при решении определенных научных задач стимулирует деятельность, однако, внутри группы наибольшей движущей силой выступает кооперация. В образовательном научном процессе, естественно, должен присутствовать конкурентный элемент между студентами. При такой форме личность получает возможность продемонстрировать знания, умения, навыки, возможности, то есть получить показать, что эта самая личность представляет и чем выделяется из студенческого коллектива [6].

Конкуренция представляет собой мощный стимулятор для достижения ощутимых результатов на научных конференциях, но существует возможность превращения этой конкуренции в конфликт.

Итак, выделим в коллективе научного студенческого кружка формальную и неформальную структуру. Формальная структура коллектива (в том числе и студенческого) находится в зависимости от функциональных обязанностей лидера (или старосты), которые закреплены за определенным человеком - членом коллектива. Неформальная структура - это множественные связи коллектива друг с другом сложившихся из личных взаимоотношений студентов. Причинами установления «неофициальных» связей видится личностей в потребности в дружбе, привязанности, получении помощи и т.д.

Таким образом, в результате научного исследования можно сделать вывод, что научный студенческий коллектив представляет собой определенную ступень в развитии и воспитании студента, как личности, который формирует определенные качественные характеристики личности, способность функционировать в коллективе, решать задачи и выходить из конфликтных ситуаций в дальнейшей жизни.

Список использованной литературы:

1. Клевцова Н.А. Содержание понятия ресоциализация специалиста в сфере «человек-человек»/ Н.А. Клевцова // Территория науки. 2015. - № 2. - С. 34-40.
2. Ахмедов А.Э. Формирование механизма толерантности у студентов СПО как фактор устранения их девиантного поведения/ А.Э.Ахмедов, О.И.Ахмедова, М.А. Шаталов //Государственные образовательные стандарты: проблемы преемственности и внедрения//Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции.- 2015. - С. 170-175.

3. Кадацких И.Ю. Актуализация этнокультурного я студентов в рамках вертикальной интеграция образовательной системы / И.Ю. Кадацких// Территория науки. 2014.- № 6. - С. 34-39.
4. Никитина А.В. Характеристики системы инфокоммуникационного взаимодействия субъектов образовательного процесса/ А.В. Никитина // Синергия.- 2015.- № 1. -С. 21-25.
5. Самохвал В.Г. Особенности деструктивного поведения в молодежной среде/ В.Г. Самохвал // Территория науки. 2015. - № 3. - С. 42-44.
- 6.Никитина А.В. Характеристики системы инфокоммуникационного взаимодействия субъектов образовательного процесса/ А.В. Никитина // Синергия. - 2015.- № 1.- С. 21-25.

ОӘЖ 378:619

КЛИНИКАЛЫҚ ПӘНДЕР БОЙЫНША ҒЫЛЫМИ СТУДЕНТТЕРДІҢ ЖҰМЫСЫНДАҒЫ ТӘРБИЕЛІК СӘТТЕРІ

Днекешев А.К., Байтлесов Е.У

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Андатпа: Мақалада студенттердің шағын топтарда (ғылыми студенттік үйірмелер) өзара тәрбиелеуі тұрғысынан студенттердің тұлғааралық қарым-қатынастарын қалыптастыру ерекшеліктері қарастырылады. Студенттік ғылыми ұжымды зерттеу нәтижесінде, студенттің тұлға ретінде дамуы мен тәрбиесінің белгілі бір кезеңін білдіреді – бұл жеке тұлғаның белгілі бір сапалық қасиеттерін қалыптастырады, ұжымда жұмыс істеу қабілетін қарастырады, міндеттерін шешу және кейінгі өмірде даулы жағдайлардан шығу қабілетін қалыптастырады.

Кілт сөздер: тәрбие жұмысы, студенттердің ғылыми үйірмесі, өзара тәрбие, тұлғааралық қарым-қатынас.

УДК 796.015

БАСТАПҚЫ КЕЗЕҢДЕРІНДЕ БАЛАЛАРДЫҢ БЕЛГІЛІ БІР СПОРТ ТҮРЛЕРІНЕ БЕЙІМДІЛІГІН БОЛЖАУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КРИТЕРИЙЛЕРІ

Есетов А. Е., Дошыбеков А. Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті магистранты, Орал қаласы

Андатпа: Мақала спортқа бейім балаларды іріктеу жоғары дәрежелі шеберлердің дайындығының барлық аспектілерін көрсететін әдістемелік құрылған критерийлер жүйесі негізінде жүзеге асырылуын қарастырады. Балаларды бейімділігін болжаудың бастапқы кезеңінде спорттық педагогикалық тестілеудің дұрыс таңдалған жүйесі олардың таңдаған спорт түріндегі одан әрі спорттық жетілуінің сәттілігін болжауға мүмкіндік береді. Бұл кезеңде жас спортшының талантын анықтау маңызды. Бұл ақпарат ата-аналарға баланың дұрыс спорт түрін таңдауға көмектеседі, ал мамандар спорттық іріктеу процесін жақсартуға көмектеседі. Мақала спорттық педагогикалық тестілеуді қолдана отырып, балалардың спортқа бейімділігін болжау мәселесіне арналған.

Кілт сөздер: педагогикалық критерийлер, болжау, балалардың спортқа бейімділігі, іріктеудің бастапқы кезеңі.

Жаттықтырушы мен дене шынықтыру мұғалімінің бақылаулары балалар мен жасөспірімдердің дұрыс бағдарлануы үшін үлкен маңызға ие. Алаңдарда, спорт секцияларында, мектепішілік, аудандық, қалалық жарыстарда және бақылау сынақтарын өткізу кезінде талантты балалар мен жасөспірімдерді шығаруға болады. Мектептерде дене шынықтыру сабақтарын өткізу шеңберінде балалар-жасөспірімдер спорт мектебіне түсу үшін балаларды алдын ала даярлауды жүзеге асыру мүмкіндігі бар.

Бастапқы кезең оқушыларының спортқа қабілеттілігін қалыптастыруға таңдалған спорт түрімен айналысу үшін дене қасиеттерді дамыту үшін арнайы жаттығуларды дұрыс таңдау әсер етеді. Балалар мен жасөспірімдердің әлеуетті мүмкіндіктерін анықтау ықтималдығы жоғары дәрежеде өте маңызды, олардың дайындығының бастапқы деңгейін ғана емес, сонымен қатар оның өсу қарқынына да көп көңіл бөлген жөн. Сондықтан баланың не істей алатындығын ғана емес, болашақта не істей алатындығын анықтау үшін үнемі осындай есептеулермен бақылау сынақтарын жүргізу қажет. Бастапқы кезеңдерінде балалардың белгілі бір спорт түрлеріне бейімділігін анықтауда оның қозғалыс мәселелерін шешу, қозғалыс шығармашылығын көрсету, қозғалыстарын басқару қабілетін болжау және анықтау өте маңызды.

Бастапқы бейімділігін болжаудың және спорттық бағдарлау мәселелерінде уақыт шектеулері жоқ, сондықтан бұл тақырыпты зерттеу әрқашан ерекше өзектілікке ие болады. Көптеген шетелдік мамандардың қазіргі көзқарасы балалардың спортқа бейімділігін болжау таңдалған қызметте жоғары нәтижеге жету үшін қажетті әр жеке спорт түрі үшін генетикалық тұрғыдан анықталған бейімділіктер мен қабілеттерді кешенді анықтауға бағытталған іріктеу бағдарламалары мен технологияларын анықтау негізінде жүзеге асырылуы керек [1].

Спорттық бейімділікті көптеген әдістерімен қатар, қолданылатын негізгі қарапайым және қол жетімді әдістердің бірі-таңдалған спорт тобында сәтті жетілдіруді қамтамасыз ететін белгілі бір дене қасиеттер мен қабілеттердің болуын болжауға мүмкіндік беретін педагогикалық бақылау сынақтары әдісі. Спорттық бейімділіктің бастапқы кезеңінде жоғары деңгейлі маман (жаттықтырушы оқытушы) баланың деректерін бағалаудағы тәжірибесіне және іріктеу мен спорттық бағдарлау мүдделерінің бір уақыттық үйлесіміне сүйенеді. Іріктеу қызығушылығы мен спорттық бағдар арасында әрдайым себеп-салдарлық байланыс бар, ол жаттықтырушыны бастапқы іріктеу кезеңінде базалық тестілерді негізделген қолданудың әдістемелік шешімдерін саналы түрде іздеуге міндеттейді. Іріктеудің бастапқы кезеңінде балалардың жоғары нәтижелерге қол жеткізу қабілеттері туралы біліммен қамтамасыз етілуі тиіс әрі қарай жетілдіру перспективалары тұрғысынан таңдалған спорт түрімен айналысудың орындылығын анықтау маңызды.

В.Г. Никитушкиннің пікірінше, ең үлкен болжамды құндылық консервативті, генетикалық анықталған қасиеттер мен қабілеттермен қамтамасыз етіледі, олар жаттығу процесінде үлкен қиындықпен дамиды. Балалардағы онтогенездегі осындай тұрақты белгілерді ерте тану олардың дайындықтың келесі кезеңдерінде спорттық жетістіктерін болжауға мүмкіндік береді [2].

Балалардың спорттық бейімділігін болжау белгілі бір спорт топтарында қозғалыс сапа сынақтарының деңгейлік бағалау профилінің ұқсастығын анықтайтын критерийлерді жүйелеуді қажет ететіні анық. Критерийлер жүйесін құру оларды болашақ чемпиондардың табысты спорттық қызметіне жетелеуге негіз болады.

Осыған байланысты осы зерттеудің мақсаты көп жылдық дайындықтың бастапқы кезеңдерінде балалардың белгілі бір спорт түрлеріне бейімділігін болжау үшін педагогикалық маңызды өлшемдерді анықтау болып табылады.

Бастапқы іріктеу кезеңінде зерттелетін контингенттің спорт түрінің (спорт түрлері тобының) талаптарына сәйкестік дәрежесін және жас спортшыларды одан әрі жетілдіру болашағын айқындау қажет. Спорт жаттықтырушыларының сауалнамасына жүргізілген талдау олардың көпшілігі өздерінің спорттық пәндерінде бірқатар педагогикалық критерийлерді атап өтетіндігін көрсетті. Осы критерийлердің көмегімен тандалған мамандандырудың белгілі бір түрлерінде балалардың одан әрі жетілуін болжауға болады. Белгіленген критерийлер генетикалық тұрғыдан анықталған және көпжылдық дайындықтың барлық кезеңдерінде өзінің шынайылығын сақтайды. Бапкерлердің сауалнамасының нәтижелері бойынша алынған деректерді салыстыру жекелеген педагогикалық критерийлерді бағалаудағы кейбір ұқсастықтарды және олардың бірнеше спорттық пәндерде бірден болжамды маңыздылығын анықтауға мүмкіндік берді. Алынған материалдың негізінде спорт түрлері топтастырылды, онда белгілі бір критерий бірқатар спорттық пәндер үшін болжамды ақпаратқа ие. Спорттың қырық түрін зерттеу бойынша аналитикалық жұмыс негізінде балалардың белгілі бір түрлеріне тән бейімділігінің негізгі белгілерін анықтауға мүмкіндік туды, бұл оларды тиісті топтарға біріктіруге мүмкіндік берді. 1-кестеде анықталған белгілерге сәйкес жеті топ көрсетілген: коньки тебу, ойындар, жекпе-жек, су спорты, жылдамдық, қол күші, жылдамдық.

1 кесте - Көп жылдық дайындықтың бастапқы кезеңдерінде балалардың белгілі бір спорт түріне бейімділігін болжаудың педагогикалық критерийлері бойынша спорт түрлерін топтастыру

№	Коньки тебу	Ойын	Жекпе-жек	Су спорты	Жылдамдық /күштік	Қолдың күші	Жылдамдық
1	Биатлон	Бадминтон	Дзюдо	Жүзу	Суға секіру	Спорттық гимнастика	Жеңіл атлетика
2	Коньки тебу	Баскетбол	Спорттық күрес	Спорттық жүзу	Батутта секіру	Жартасқа өрмелеу	100 м., 200 м, жүгіру
3	Конькимен сырғанау	Волейбол	Бокс	Су полюсы	Шаңғымен секіру	Акробатика	Эстафета
4	Шорт-трек	Гандбол	Тхэквондо		Орта қашықтыққа жүгіру		
5	Шаңғы спорты	Үстел теннисі	Семсерлесу				
6	Шаңғы қосайысы	Теннис					
7	Шайбалы хоккей	Футбол					
8	Допты хоккей	Су полюсы					

«Коньки тебу» деп аталатын спорт тобы 8 түрі бойынша ұсынылған. Бұл топтағы негізгі педагогикалық критерий «конькимен сырғанаушылардың отыруы» тесті болып табылады. Жартылай отыру позициясынан орындалады: аяқты иық енінен алшақ тұрады, табан тегіс алға қарап тұрады. Бала өкшелері бөкселерге тигенше еңкейе алатын болса, сынақ өтті деп саналады. Жаттығу кезінде тізе аяққа сәйкес келеді.

Спортқа бейімділіктің негізгі факторы таңдау реакциясы мен жылдамдық - күш қасиеттерін анықтауға арналған тесттермен, сондай-ақ «Лақтыру дәлдігі» тесттері арқылы үйлестіру нысандарын көрсету арқылы анықталатын ойын спорт түрлері тобы (8 спорт түрі).

«Ұстау». Таңдау реакциясы «Психотест» аппаратында өлшенеді. 5 тест бойынша жылдамдық-күштік қасиеттер: 1) жоғары секіру (см); 2) ұзындыққа секіру (см); 3) 6-дан 5 метрге дейін қайталап жүгіру (сек); 4) допты өз алдына ұстау (саны бір рет); 5) секіру (сараптамалық бағалау). Кеңістіктік-уақыттық сипаттамаларды үйлестіруге және анықтауға арналған тесттер: 1) допты 5 метрден төңкерілген конусқа лақтыру. Конусты орындықта орналастыру; 2) допты бес метрден конуспен ұстау.

«Жекпе-жек», «жылдамдық түрлері» және «жылдамдық-күш» топтарына бес, үш және алты спорт пәндері кіреді. Балалардың бейімділігін болжамды критерийлері: алғашқы екеуіне таңдау реакциясы міндетті болып табылады және бастапқы іріктеу тәжірибесінде дәстүрлі түрде қолданылатын жылдамдықтың барлық түрлерін анықтауға арналған тесттер. Тесттер: 1) жоғары секіру (см); 2) ұзындыққа секіру (см); 3) 6-дан 5 метрге (сек) қайталап жүгіру; 4) допты алдында ұстау (саны-бір рет); 5) секіру (сараптамалық бағалау).

Су спорты тобында бейімділіктің негізгі факторы суда қалу қабілеті болып табылады («Көтергіштік»): 1) ұсталған қалыпта қолдарын жоғары көтеріп тік қалыпта жүзу; 2) толық деммен арқадағы қалыпта тепе-теңдік [3].

Спорттық гимнастика және альпинизм сияқты спорт түрлерінде бейімділіктің сәттілігінің негізгі педагогикалық белгілері қарапайым және қол жетімді «Тартылу» сынағы арқылы анықталатын қолдың күштік қабілеттері болып табылады. Сабақтар үшін ұсыныс алудың міндетті шарты ретінде келесі жаттығуларды сапалы орындау болып табылады:

1) отыру орнынан бірге аяқтың бүктелуі; 2) гимнастикалық таяқшаны айналдыру; 3) буында теріс бұрыш жасау: а) тізе буыны, б) шынтақ буыны, в) «Айналу». «Аяқтың икемділігі», «Иықтың икемділігі» топтарына тестілеу жүргізіледі: отырған күйден аяқты біріктіру және гимнастикалық таяқшаны айналдыру. Ауыр атлетикада иықтың икемділігіне қойылатын талаптардан басқа, «ауыратлетті» отырғызу қабілеті ерекше рөл атқарады, оны орындай алмай, жоғары спорттық нәтижеге қол жеткізу мүмкін емес. Сондықтан «ауыр атлеттің» қонуына тестілеу жүргізіледі. Омыртқаның табиғи қисықтарын сақтай отырып, жоғары көтеру жасалады. Өкшелер еденнен ажырамайды, тізелер аяқ бағытында қозғалады. Бала төмен түсе алатын кезде тест орындалды деп саналады [4].

Бастапқы кезеңдерінде балалардың белгілі бір спорт түрлеріне бейімділігін болжаудың педагогикалық критерийлері және олардың белгілі бір спорт тобының талаптарына сәйкестігін бағалау көп жылдық дайындық процесінде шеберліктің өсу болашағын анықтауға мүмкіндік береді. Мұндай бейімділіктің критерийлерін таңдау бастапқы дайындық кезеңінің ерекшеліктеріне сәйкес келген кезде ғана тиімді болады және олардың жоғары дәрежелі спортшылар үшін маңыздылығына негізделеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Курамшин Ю.Ф. Оценка спортивной одаренности детей на основе индивидуально-типологического подхода // Теория и практика физической культуры – 2022. – № 4. – С. 3–5.

2. Никитушкин В.Г. Теория и методика детско-юношеского спорта: учебник для вузов / В.Г. Никитушкин. – Москва: Спорт, 2021. – 328 с.

3. Давыдов В.Ю. Отбор и ориентация пловцов по показателям телосложения в системе многолетней подготовки (Теоретические и практические аспекты): монография. – Волгоград: ВГАФК, 2012 – 344 с.

4. Терехин В. С. Педагогические критерии прогнозирования одаренности детей к определенному виду спортивной деятельности на начальных этапах многолетней подготовки // Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта. – 2022. – № 10(212). – С. 428-434.

УДК 796.015

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ КРИТЕРИИ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ СКЛОННОСТИ ДЕТЕЙ К ОПРЕДЕЛЕННЫМ ВИДАМ СПОРТА НА НАЧАЛЬНЫХ ЭТАПАХ

Есетов А. Е., Дошыбеков А. Б.

Аннотация: Статья предусматривает, что отбор детей, склонных к спорту, осуществляется на основе методически выстроенной системы критериев, отражающих все аспекты подготовки высококвалифицированных мастеров. Правильно подобранная система спортивного педагогического тестирования на начальном этапе прогнозирования склонностей детей позволяет прогнозировать успех их дальнейшей спортивной зрелости в выбранном виде спорта. На этом этапе важно определить талант молодого спортсмена. Эта информация поможет родителям выбрать правильный вид спорта для ребенка, а специалисты помогут улучшить процесс спортивного отбора. Статья посвящена проблеме прогнозирования склонности детей к спорту с помощью спортивного педагогического тестирования.

Ключевые слова: педагогические критерии, прогнозирование, склонность детей к спорту, начальный этап отбора.

УДК 378.14.015

О ВОПРОСЕ СИСТЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ И ОЦЕНКИ УРОВНЯ ВЛАДЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫМ ЯЗЫКОМ “КАЗТЕСТ”

Курманова Ж.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В данной статье автором дается характеристика и определение системы оценки уровня владения государственным языком гражданами в Республике Казахстан. Система КазТЕСТ создана на базе Национального центра тестирования в 2006 году с целью оценки уровня знания казахского языка граждан Республики Казахстан и иностранных граждан, осуществляющих деятельность на территории Республики Казахстан. Казтест является отечественной системой оценки уровня владения казахского языка в соответствии с принципами и требованиями международных систем оценки.

Ключевые слова: триединство языков, поликультурность, полиязычие, образовательная среда, содержание образования, экспертиза, обучение, информация, компетентность, конкурентоспособность.

Президент РК Н.А. Назарбаев в своем Послании народу Казахстана подчеркнул, что Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которого пользуются тремя языками. Для того чтобы быть конкурентоспособным сегодня, каждому необходимо знать казахский, русский, английский одновременно. Министерством культуры Казахстана разработана Государственная программа функционирования и развития языков на 2011-2020 годы.

Как известно, в рамках государственной программы функционирования и развития языков в РК на 2011–2020 годы система КазТЕСТ введена в стране с 2014 года. Система КазТЕСТ составлена в соответствии с «Концепцией системы оценки уровня казахского языка в Республике Казахстан» на основе международных стандартных тестов вне

зависимости от национальности и вида деятельности. С помощью КазТЕСТ можно определить уровень владения казахским языком гражданами РК и иностранными гражданами.

Насколько сильны госслужащие в знании государственного языка определит КазТЕСТ. Тест проводится на базе Центра переподготовки и повышения квалификации госслужащих и обучения государственному языку. Цель системы КазТЕСТ – это оценка уровня владения государственных служащих казахским языком. Структура системы состоит из четырех направлений. Первое – аудирование, когда оценивается уровень усвоения текста, воспринятого на слух. Второе – лексико-грамматическое, где оценивается уровень усвоения лексико-грамматического материала. Третье – чтение, сюда входит понимание основной и дополнительной информации текста. Четвертое – письмо, здесь оцениваются грамматика, содержание, качество использования языковых средств. Время для выполнения тестирования на специальном бланке по системе – два с половиной часа. Уровневая система оценки языковых знаний – элементарный, базовый, средний, выше среднего, высокий, высший – основана на опыте международных систем.

Материалы и методы

Данная система направлена на проверку коммуникативной компетенции тестируемого. Коммуникативная компетенция включает в себя такие компоненты, как лингвистическая, речевая, социальная, дискурсивная, стратегическая и социо-культурная компетенции.

Необходимо, чтобы отечественная система оценки уровня знания казахского языка, учитывающая структуру коммуникативной компетенции языковых знаний, формировалась как механизм контроля владения и использования языка, его развития и продвижения. В будущем оценку уровня знания государственного языка гражданами и их соответствующее сертифицирование предполагается осуществлять посредством системы КазТЕСТ.

В соответствии со статьей 23 Закона Республики Казахстан «О языке» по законодательству определена перечень должностей, специальностей, профессий, обязанных знать государственный язык согласно требованиям, определенным уровням знаний языка (предлагается перечень).

По элементарному уровню (A1-A2): иностранные граждане, служащие сферы услуг, оказывающие услуги населению, т.е. библиотекари, лаборанты, медсестры, техники, провизоры аптек, продавцы и т.д.

Средний уровень (B1-B2): государственные служащие среднего звена (при аттестации):

- управления, начальники отделов;
- структурные подразделения и эксперты;
- служащие, деятельность которых не подлежит экспертизе и анализу и т.д.
- кандидаты программы «Болашақ» и т.д.

Высший уровень (C1): государственные служащие, а именно политические деятели (при аттестации):

- руководители административных организаций;
- депутаты сената и мажилиса Парламента РК;
- члены Правительства РК;
- руководитель канцелярии Премьер-Министра, начальники и заместители структурных подразделений и т.д.

Тестирование по системе КазТЕСТ предполагает тестирование в два этапа:

1 этап – определение уровня владения казахским языком (общее владение). Тестируемому предлагаются тестовые задания для определения уровня владения казахским языком по балльной шкале.

Уровни	Достаточный балл	
Элементарный	3 1-64 баллов	
Базовый	65-104 баллов	
Средний	1 105-119 баллов	
Выше среднего	120-134 баллов	
Высокий уровень	135-145 баллов	
Высший уровень	1 146-150 баллов	

2 этап – оценка уровня владения казахским языком. Тестируемому предлагаются тестовые задания соответствующего (*среднего*) уровня.

Тестирование как по общему владению, так и по определенному уровню, осуществляется по трем блокам: аудирование, лексика-грамматика и чтение. В целом на выполнение теста выделяется 2 часа 30 минут, включая 10 минут на заполнение листа ответов.

Время на выполнение каждого блока:

- Аудирование – 30 тестовых заданий, 25 минут;
- Лексико-грамматический блок – 70 тестовых заданий, 60 минут;
- Чтение – 50 тестовых заданий, 65 минут.

Форма теста: выбор правильного ответа из 4-х предложенных.

Оценка блока «Письмо»

Оценка уровня по блоку «Письмо» оценивается в соответствии с уровнями, Спецификацией теста по блоку «Письмо», а также Правилами проверки письменных работ по системе КазТЕСТ.

Элементарный, базовый у уровни	Написание творческого диктанта
Средний и выше ср среднего уровни	Написание изложения
Высокий уровень	Написание эссе

Результаты и обсуждение

Впервые пробное тестирование на определение уровня владения казахским языком по системе КазТЕСТ которое, проходили государственные служащие в г.Уральске (14 мая 2013г.), а 16-17 мая 2013г. – тестирование продолжилось в Акжайыкском районе, где экзамен проходил у более чем 500 госслужащих Бокейординского, Жанибекского, Казталовского, Жангалинского и Акжайыкского районов области. На экзамене с Западно-Казахстанской области приняли участие 2002 госслужащих и результат оценки языкового знания тестируемых таков:

56 из 2002 показали высший результат

990 - уровень выше среднего

583 - средний

318 - базовый

33 – простой уровень.

Во втором этапе срока внедрения в жизнь Государственной программы по развитию и функционированию языков в РК на 2011-2020 годы, вышеуказанные уровни будут оцениваться по всеобщей отечественной системе оценки уровня знаний государственного языка - КазТЕСТ.

В период с 5 по 16 февраля 2022 года среди госслужащих:Уральска (2037 чел.), Жангалинского (564 чел.), Сырымского (956 чел.), Жанибекского (842 чел.),

Каратобинского (1021 чел.), Бокейординского (966 чел.) районов ЗКО было проведено диагностическое и сертифицированное тестирование по системе КАЗТЕСТ. В целом в тестировании участвовали 6386 человек, из них 5794 тестируемых приняли участие в диагностическом тестировании и 592 тестируемых в сертифицированном тестировании. В тестировании участвовали 1254 госслужащих, 3380 сотрудников бюджетных сфер, 884 человек негосударственных организаций и 611 военнослужащих. А также:

- госслужащие местных исполнительных органов;
- военнослужащие воинских частей 2029, 5515, 5517, отряд пограничной службы № 12;
- филиал Национального Банка РК ЗКО;
- спецслужба охраны «Күзет»;
- АО «Қазақстан темір жолы»;
- АО «Западно-Казахстанская распределительная электросетевая компания»;
- АО «КазТрансГаз»;
- АО «Интергаз»;
- Городская и областная прокуратура;
- Медиахолдинг «Жайық пресс» и др.

Западно-Казахстанская область является одной из активно участвующих регионов в реализации целей и задач Государственной программы развития и функционирования языков в РК на 2011-2020 годы.

Подводя итоги конкурсного отбора разработчиков, экспертов и дикторов для озвучивания аудиоматериалов системе оценки уровня владения гражданами государственным языком - КазТЕСТ, проведенного с 14 января по 4 февраля 2022 г.

К сожалению, на сегодняшний день основной частью слушателей, изучающих государственный язык, являются только ведущие специалисты.

Список использованной литературы:

1. Назарбаев Н.А. Новый Казахстан в новом мире // Казахстанская правда. – № 33(25278). – 2017, 1 марта.
2. Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 11 июля 1997 года № 151;
3. Государственная программа функционирования и развития языков на 2001-2010 годы, утвержденной Указом № 550 от 7 февраля 2001 года Президента Республики Казахстан.
4. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы.
5. Концепции внедрения и развития системы КАЗТЕСТ, утвержденной постановлением Правительства Республики Казахстан от 11 сентября 2008 года № 835.
6. Типовой стандарт оказания государственной услуги, утвержденный № 558 постановлением Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2007 года.
7. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // Казахстанская правда. – 2017, 12 апреля. – № 319-320.
8. Статистические данные Управления по развитию языков ЗКО tilder-bko.gov.kz
9. <http://shss.nu.edu.kz>

ӘОЖ 378.14.015

“ҚАЗТЕСТ” МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ БІЛУ ДЕҢГЕЙІН АНЫҚТАУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ ЖҮЙЕСІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ ТУРАЛЫ

Қурманова Ж.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.,

Андатпа: Берілген мақалада Қазақстан Республикасы азаматтарының мемлекеттік тілді білу деңгейі - базалық, қарапайым, орташа, ортадан жоғары, жоғары деңгей, жетік деңгейін бағалау жүйесінің сипаттамасы мен анықтамасы беріледі. Қазтест жүйесі 2006 жылы Ұлттық тестілеу орталығы базасында Қазақстан Республикасындағы азаматтардың және Қазақстан Республикасы аумағында қызмет атқаратын шет ел азаматтарының қазақ тілін білу деңгейін бағалау мақсатында құрылған. Қазтест халықаралық бағалау жүйесі қағидалары мен талаптарына сәйкес қазақ тілін білу деңгейін бағалаудың отандық жүйесі болып табылады.

Кілт сөздер: тілдердің үштұғырлылығы, көпмәдениеттілік, көптілділік, білім беру ортасы, білім мазмұны, сараптама, оқыту, ақпарат, біліктілік, бәсекеге қабілеттілік.

ОӘЖ 378.147

БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Булекбаева Г.С., Доукариева У.К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.,

Андатпа: Мақалада ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың мәні, олардың білім беруді модернизациялау жағдайында ағылшын тілін оқытудағы рөлі анықталып, ағылшын тілін оқытуда қолданылатын жаңа ақпараттық технологиялар құралдарының жіктелуі ұсынылады.

Кілт сөздер: білім беруді жаңғырту, АКТ құралдары, ағылшын тілі, оқыту технологиясы, .бұқаралық ақпарат құралдары, электронды оқыту жүйесі.

Оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолдану оқу процесін жетілдіру мен оңтайландырудың, жұмыс формаларын әртараптандыруға, ағылшын тілін оқыту процесін оқушылар үшін қызықты етуге мүмкіндік беретін әдістемелік құралдар мен әдістердің арсеналын байытудың маңызды аспектілерінің бірі болып табылады. Мақалада атап өтілгендей АКТ құралдары оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, оқытудың оң мотивациясын, оқуды саралаудың жоғары дәрежесін қамтамасыз етуге, білім мен дағдыларды бақылауды жақсартуға мүмкіндік береді. Білім беруде АКТ-ны пайдалану ақпараттық қоғамды дамытудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Бұл жағдайда мектеп оқушылары жаңа дағдыларды – осы әлемге бейімделу және өзін таба білу, ақпаратты өз бетінше жинау, талдау, жалпылау және оны басқа адамдарға беру, жаңа технологияларды меңгеру қабілетін қалыптастыруы керек.

Оқу процесінде АКТ-ны зерделеу және қолдану оқушылардың немесе студенттердің қазіргі қоғамдағы өміріне және жұмысына қажетті дағдыларды меңгеруге мүмкіндік береді. Айта кететін жәйіт, оқуға деген қызығушылықты арттыруға ықпал ететін компьютермен жұмыс жасаудың жаңалығы ғана емес, сонымен қатар оқу тапсырмаларын

қиындық дәрежесіне қарай ретке келтіру, дұрыс шешім қабылдауға ынталандыру жақсы әсер етеді.

Ағылшын тілін оқыту саласында АКТ құралдарын пайдалану проблемасының жай-күйін зерттей отырып, АКТ қолданудың тиімділігі осы технологияларды қолдану әдістері мен формаларына, оқытушының олармен жұмыс істеу әдістемесін қаншалықты сауатты меңгергеніне, ол пайдаланатын электрондық ресурстарға байланысты деп қорытынды жасауға болады.

Ағылшын тілін оқытудағы компьютерлік технологиялар.

Қазіргі мектептегі шет тілдерін оқыту саласындағы жаңару процестері мұғалімдерге оқу-әдістемелік құралдар мен басқа да оқу құралдарын өз бетінше таңдау құқығы мен мүмкіндігін беретін жағдай туғызады.

Менің ойымша, шет тілін оқытудағы қазіргі жағдайды талдауды, оқу үдерісінде жаңа технологияларды тиімді пайдалану керек. Мұғалімнің міндеті- әрбір оқушының тілді іс жүзінде меңгеруіне жағдай жасау, әр оқушының белсенділігін, шығармашылығын көрсете алатындай оқыту әдістерін таңдау. Қазіргі технологиялар дәстүрлі әдістермен салыстырғанда бірқатар артықшылықтары бар.

АКТ көмегімен ағылшын тілін оқыту процесінде жиі қолданылады:

- компьютер мен мультимедия көмегімен көрсетілетін электронды оқулықтар мен оқу құралдары;

- электронлы энциклопедиялар мен анықтамалар;
- тренажерлар және тестілеу бағдарламалары;
- интернет білім беру ресурстары;
- суреттері бар DVD және CD дискілері;
- бейнежәне аудиотехника;
- ғылыми-зерттеу жұмыстары мен жобалары.

Жаңа білім талабы бірінші орынға баланың білімін, білігі мен дағдысын ғана емес, оның жеке бас тұлғасын, білім алу арқылы азамат ретінде дамуын көрсету. Дәстүрлі оқыту оқушыларға дайын, жаңаша оқыту технологиясы процесін ұйымдастыру, басқару және бақылау болып табылады. Жаңаша оқыту технологиясы — белгіленген мақсатқа нәтижелі қол жеткізуді қамтамасыз етуде оқытудың формасы, әдістері мен құралдарын ашып көрсетіп, оқу бағдарламасында белгіленген оқытудың мазмұнын жүзеге асыру тәсілі. Оқытуды жаңаша ұйымдастыруда мына міндеттерді қамтуы тиіс:

- оқушыларды оқу үрдісін басқаруға қатыстыру;
- ұжымдық іс-әрекетті ортақ қарым-қатынас құралы ету;
- деңгейіне қарап саралап, ерекшелігіне қарап даралап оқыту.

Міне, осы міндеттерді қамтитын «дамыта оқыту» жүйесі даму заңдылықтарын ескере отырып, теориялық ойлауға бағытталған іс-әрекет арқылы баланың жақын даму аймағында оқытады. Нақты осы мәселелерді жүзеге асыруға бағытталған оқыту технологияларының көпшілігі ұжымдық ой қызметі негізінде баланы өз іс-әрекетінің субъектісі етуге ұмтылады, мақсатты оқу іс-әрекеті барысында нақты оқу міндеттерін шеше отырып, даму педагогикалық ықпалдың алдын алатын іс-әрекеттік оқыту тәсілі арқылы балада ақпараттық және жалпы біліммен қатар, амалдар мен құндылықтар жиынтығын, біліктілігін қалыптастырады.

Жаңаша оқыту технологиялардың бірі — «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясы — технологиялардың ішіндегі биік, ерекшелігі мол, құнды технология. Бізді, ағылшын тілі пәні мұғалімдерін, «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясы несімен өзіне баурап алды:

- кез келген ұстазға сапалы сабақ беруге мүмкіндік беретіндігімен;
- оқыту мен ұйымдастырудың тиімді әдістерінің көптігімен. Бұл бағдарламада жүзге тарта стратегия бар екені белгілі. Сол әдіс-тәсілдерді жақсылап игеріп, ішінен

қажеттілерін таңдау арқылы әр сабақтың мақсат-міндеттерін тиімді де оңтайлы жолмен жүзеге асыруға мүмкіндік мол.

- «Сын тұрғысынан ойлауды дамыту» бағдарламасының өзге бағдарламалардан ерекшеліктері;

- сын тұрғысынан ойлау сабақтарының алғышарттары.

Осылайша, ағылшын тілін оқытуда АКТ құралдарын қолдану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға және олардың сөйлеу-ойлау қызметін жаңадандыруға, өз бетінше жұмыс істеу және ұжымда жұмыс істеу дағдыларын дамытуға, сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін тиімді қалыптастыруға ықпал етеді. Компьютерлік тапсырмалармен жүйелі жұмыс оқушылардың өзіндік жұмыс дағдыларын қалыптастырады, бұл стандартты тапсырмаларды орындау уақытын қысқартуға әкеледі және шығармашылық жұмыстарды орындау уақытын арттыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Мейрамов Н.М Ағылшын тілі сабағында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану. – Алматы, 2015.
2. bugin.kzсайты.

УДК 378.147

ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СРЕДСТВАХ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ

Булекбаева Г. С., Докариева У. К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск,

***Аннотация:** в статье раскрывается сущность информационно-коммуникационных технологий, их роль в обучении английскому языку в условиях модернизации образования и предлагается классификация новых средств информационных технологий, используемых при обучении английскому языку.*

***Ключевые слова:** модернизация образования, средства ИКТ, английский язык, технологии обучения, средства массовой информации, система электронного обучения.*

УДК 796.082

ТАЭКВОНДО ЖЕКПЕ – ЖЕК ӨНЕРІНІҢ ТӨМЕНГІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА ӘСЕРІ

Муратбаев Б.А., Дошыбеков А.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.,

***Аннотация:** Бұл мақалада таэквондо жекпе-жек өнерінің бастауыш мектеп жасындағы балалардың дене дайындығының жағдайына, дене қасиеттері мен денсаулығын дамытуға әсері, таэквондо ұғымдары мен негізгі техникалық принциптерін анықтау қарастырылған. Осыған орай, қазіргі уақытта өскелең ұрпақтың жаппай құлдырауы байқалып жатқанын ескере отырып, таэквондо балалардың қозғалыс белсенділігін арттырудың тиімді кешенді құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар балалардың бойында балаларды тәрбиелеу мәдениетін қалыптастыратын тәрбие құралы ретінде қарастырамыз. Таэквондо денені шынықтырады және рухты шыңдайды, дене дайындығы және рухани күшті тұлғаны тәрбиелейді.*

Кілт сөздер: таэквондо, дене дайындығы, мектеп оқушылары, дене қасиеттер, жекпе-жек, жаттығу.

Көптеген адамдар таэквондо деген не деп ойлайды. Дене дамуы жүйесі, спорт, өмір салты. Бұл мәселе бойынша пайымдау ондаған жылдарға созылады, бірақ әр адам өзі үшін анықтайды. Біздің кең Отанымыздың көптеген мектептерінде таэквондо мектеп оқушыларына қосымша білім беру ретінде пайда болды.

Бастауыш мектеп жасы негізгі қозғалыс қасиеттердің көпшілігін дамыту үшін ғана емес, сонымен қатар оқушылардың біртұтас тұлғасын дамытудың тәрбиелік компонентін жүзеге асыру үшін де қолайлы кезең болып табылады. Дәл осы кезеңде баланың қалыптасуында дене тәрбиесі үлкен рөл атқарады.

Дене тәрбиесі-бұл белгілі бір мазмұны қозғалыстарды оқыту, дене қасиеттерді тәрбиелеу, арнайы дене шынықтыру білімдерін игеру және дене шынықтыру сабақтарына саналы қажеттілікті қалыптастыру болып табылатын тәрбие түрі [1].

Дене тәрбиесінің мақсаты-адамның дене дамуын оңтайландыру, әлеуметтік белсенді тұлғаны сипаттайтын рухани және адамгершілік қасиеттерді тәрбиелеумен бірлікте әр адамға тән дене қасиеттерді және олармен байланысты қабілеттерді жан-жақты жетілдіру.

Өкінішке орай, дене тәрбиесінің құралдары мен әдістерін қолданудың дәстүрлі тәсілі, атап айтқанда сабақта дене шынықтыру бойынша типтік бағдарламаларды қолдану балалар денесінің функционалдығын арттыру және негізгі қозғалыс қасиеттерді тиімді дамыту үшін әрдайым жеткіліксіз. Қазіргі уақытта оқушылардың дене шынықтыру бағдарламаларын жетілдіру процесі жүріп жатыр, спорттық, сауықтыру және білім беру бағыттары бар жаңа түрлері әзірленуде.

Бірақатар авторлардың пікірінше, біздің қоғам дамуының осы кезеңінде отбасындағы қазіргі өмір салты іс жүзінде бала ағзасының қозғалысқа биологиялық қажеттілігін қамтамасыз етпейді. Бастауыш мектеп жасындағы қозғалыс белсенділігінің тапшылығы тек 17% ғана жабылады. Бұл негізгі қозғалыс қасиеттердің даму деңгейінің өсуінің төмендеуіндегі, балалар денесінің дене жағдайының нашарлауындағы, қалыптың нашарлауындағы негізгі көрсеткіштердің бірі болып табылады [2].

Көңіл көншітпейтін статистика көрсеткендей, бастауыш сынып оқушыларының көпшілігі сабақтан тыс уақытта ешқашан қосымша жаттығулар жасамаған; тек бірнеше балалар ата-аналарымен бірге белсенді демалады. Бұл деректер мектеп оқушыларының көпшілігінде дене шынықтыруға деген қызығушылықтың жоқтығын көрсетеді. Мұның себептері әртүрлі болуы мүмкін. Мысалы, артық салмағы бар, астено-невротикалық күйі бар немесе жиі ауыратын негізгі медициналық топтың балалары қозғалыстың дамуында артта қалады және көбінесе дене шынықтыру сабақтарында қозғалыстың ыңғайсыздығынан ұяла бастайды, бұл осы сабақтарға деген қызығушылықтың жоғалуына әкеледі.

Сондықтан баланы спортпен шұғылдануға қызықтыруы мүмкін, онда ол допты лақтырып қана қоймай, стандартты жаттығулар жасай алады, сонымен қатар өзінің сүйікті фильмінің немесе компьютерлік ойынының кейіпкері жасай алатын нәрсені үйренеді. Бірақ мұндай сабақтардың тәрбиелік бөлігі туралы ұмытпаңыз. Тренингте баланың энергиясын қолайлы бағытқа бағыттау керек, онда мінездің күші мен беріктігі сияқты қасиеттерді ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік маңызды қасиеттерді де тәрбиелеу керек. Осы талаптардың барлығына шығыс жекпе-жегі жауап береді.

Жекпе – жек өнері-бұл негізінен Шығыс Азиядан шыққан жекпе-жек пен өзін-өзі қорғаудың әртүрлі жүйелері; негізінен қоян-қолтық жекпе-жек құралы ретінде дамыды. Қазіргі уақытта әлемнің көптеген елдерінде негізінен дене дайындығы және саналы түрде жетілдіруді мақсат ететін спорттық жаттығулар түрінде қолданылады [3].

Бірақ жекпе – жек пен жауынгерлік жекпе-жек өнері әртүрлі ұғымдар екенін есте ұстаған жөн. Жекпе-жек жекпе-жегі жауынгерлік және спорттық болып бөлінеді.

Жауынгерлік жекпе-жекте басты мақсат-өлім жағдайында аман қалу, ал қайтыс болған жағдайда қарсыласқа барынша зиян келтіру.

Спорттық жекпе-жекке келетін болсақ, олар жекпе-жекке мүлдем қарама-қарсы. Олардың арасындағы негізгі айырмашылық қозғалыстардың өздеріне байланысты. Спорттық жекпе-жектерде тек екі қарсылас бәсекелеседі. Олардың мақсаты-бір-бірін жою емес, көрермендер мен төрешілерге тактикада, техникада, дене дайындығы деректерде, моральда өздерінің артықшылығын дәлелдеу. Сондай-ақ, спорттық биіктерге жету, мысалы, спорт шебері атағы, Олимпиададағы жеңіс, әлемдік даңқ. Жарақаттануды азайту үшін қатаң ережелер мен шектеулер бар, сондықтан әртүрлі қорғаныс құралдары қолданылады [4].

Бұл дәл қазір бүкіл әлемде танымал болып келе жатқан және олимпиадалық спорт түрі – таэквондо ВТФ мәртебесіне ие Спорттық жекпе-жек туралы болады.

Таэквондо-ежелгі корейлік жекпе-жек өнері. Өздеріңіз білетіндей, 20 ғасырдың басында Кореяның ішкі жағдайы әскери күштің құлдырауына байланысты күрт нашарлады, армия қарусыздана бастады.

Жапон империалистері Корея аумағына басып кіргенде корейлердің санасынан ұлттық мақтаныш сезімін оятуға тырысып, олар қарсыласу құралы ретінде қолданудан қорқып, жекпе-жек өнеріне тыйым салды. 1943 жылы дзюдодан кейін каратэ мен кунфу Кореяға ене бастады, сол жерде уақытша танымалдылыққа ие болды. Нәтижесінде корейлік жекпе-жек өнері Жапон каратэінің бір түрі ретінде қарастырыла бастады.

Алайда, таэквондо корей халқының жан дүниесінде, Жапонияға қарсы ұйымдардың дене және рухани дайындығының міндетті жүйесі ретінде және өскелең ұрпаққа берілуі керек мұра ретінде өмір сүруді жалғастырды.

1945 жылы тамызда жапондық қамыттан ел азат етілгеннен кейін бірнеше жыл өткен соң, дәстүрлі Корей өнерін өмірге қайтарғысы келген Кореяның танымал спорт қайраткерлері өз ізбасарларын оқыта бастады.

Жинақталған білімді одан әрі жүйелеу 1955 жылы «таэквондо» деп аталатын жаңа заманауи жекпе-жектің пайда болуына әкелді. 1961 жылы қыркүйекте Кореяның таэквондо қауымдастығы құрылды. 1962 жылы ақпанда қауымдастық Кореяның әуесқой спорт қауымдастығының 27-ші ресми мүшесі болды.

60-жылдары корей нұсқаушылары таэквондо өнерін насихаттау және оқыту мақсатында шетелге сапар шегеді. Бұл кезең таэквондо тарихында бетбұрыс болып саналады. Таэквондо 1973 жылы мамырда Сеулде 19 ел қатысқан алғашқы әлем чемпионатын өткізу арқылы әлемдік спортқа жол ашты.

2005 жылы Дүниежүзілік федерацияны Чо Чжон Вон басқарды. WTF-тің жаңа президенті-таэквондо әлеміндегі танымал тұлға.

2006-2007 жылдары WTF толық инновация жасады: жаңа форма әзірленуде, электронды оқ-дәрі, Федерация эмблемасы өзгерді және т.б. Ал 4 қыркүйек күні 2006 жылдан бастап таэквондоның ресми күні болды [5].

Сонымен, таэквондо бүкіл әлемде танымал болды. Спорттың жанкүйерлерінің саны 50 миллионнан асады. Бұл жекпе-жектің соншалықты танымал болуының себебі-корей шеберлері ежелгі жаттығу принциптері мен әдістерін заманауи спорт тенденцияларымен үйлестіре алды, бұл таэквондоны өзін-өзі дамыту мен дене тәрбиесінің бірегей жүйесіне, сондай-ақ өте әсерлі және серпінді спорт түріне айналдырды.

Таэквондоны оқыту мен зерттеудің мақсаты-адам бойындағы дене дайындығы, психикалық және рухани-адамгершілік принциптерінің үйлесімді бірлігіне қол жеткізу. Ежелгі уақытта бұл ережелер мусуль, муе және до принциптерінде тұжырымдалған.

Мусуль - сөзбе-сөз бұл термин «жауынгерлік техника» деп аударылады және таэквондо принциптерін нақты байланыста пен өзін-өзі қорғау әдісі ретінде қамтиды. Балаларға қатысты жаттығулардың бұл принципі оларға деген сенімділікті дамыту және өзін-өзі қорғау дағдыларын игеру туралы айтуға мүмкіндік береді. Бұл мақсаттарға қол жеткізу

дене шынықтыру деңгейін көтеру, сондай-ақ күшті рухты тәрбиелеу арқылы жүзеге асырылады.

Муэ - жекпе-жек өнері. Бұл принцип өзін-өзі жұмыс істеу әдістерін қамтиды, мұнда айналысатын таэквондошы тек жауды ғана емес, сонымен бірге оның кемшіліктерін де жеңуге үйренеді; техниканы жетілдіру арқылы таэквондошы өзінің ерік-жігерін жетілдіреді, жаттығуды өзін-өзі дамыту мен өзін-өзі танудың шығармашылық процесіне айналдыруға тырысады. Осы қағидаға сәйкес, бала таэквондо техникасын және өзінің дене қасиеттерін спорттық жекпе-жектерге, яғни жарыстарға қатысуға пайдалануға дайындалады.

До – адамгершілік тәрбие контекстіндегі жол. Бұл қағида адамның өзінің шынайы табиғатын түсінуге, әлемдегі орнын және әлеммен өзара әрекеттесу жолдарын түсінуге деген ұмтылысын қамтиды. Бұл қағида жаттығулардың тәрбиелік бөлігі болып табылады. Бала кезінен бастап баланың негізгі моральдық нормалары қалыптасады: үлкендерге құрмет, тыныштық пен тепе-теңдік, мейірімділік, ақыл-ой күші және, әрине, қарым-қатынас дағдылары.

Осылайша, таэквондоның мақсаты-адамның үйлесімді дамуына ықпал ететін адамның жан-жақты дене және рухани тәрбиесі. Және бұл мақсат жалпы адамның дене тәрбиесінің мақсатына толық сәйкес келеді. Қазіргі таэквондо бірыңғай жаттығу кешеніне біріктірілген 5 негізгі пәннен тұрады:

Доньчжак кибоны-негізгі техника. Бұл тұрақты жаттығулардан алынған барлық әрі қарайғы шеберлікке негізделген.

Пхумсэ -бұл бір немесе бірнеше қарсыластармен өмірдегі нақты жекпе-жекке еліктейтін формальды жаттығулардың арнайы кешендері, олардың ішінен орындаушы пхумсэ жеңімпаз болып шығады. Пхумсэ практикасында Муэ принципін іске асыру – таэквондоны жекпе-жек өнері ретінде түсіну негізделген.

Кйоруги -жекпе-жек. Жекпе-жектің техникасы мен тактикасын үйрету.

Хосинсуль - жауынгерлік өзара іс-қимыл және өзін-өзі қорғау. Таэквондо техникасын әртүрлі өмірлік жағдайларда практикалық қолданудың нақты әдістерін үйрету.

Кйокпха - демонстрациялық техника. Таэквондомен айналысу арқылы дамытуға болатын адамның мүмкіндіктерін көрсету [6].

Таэквондо өзіне не тартады, оның үлкен танымалдығы неде? Таэквондо қалай және неге олимпиадалық спортқа айналды.

Біріншіден, спорттық таэквондо жарыстарды өткізумен сипатталады және міндетті болып табылады. Жарыстар үшін жеңімпазды дұрыс анықтау ғана емес, қатысушылардың қауіпсіздігі де өте маңызды. Жарыс ережесінде спортшыны барынша қорғайтын және күрделі техниканың барлық элементтерін көрсетуге мүмкіндік беретін қорғаныс құралдарын әзірледі және сәтті қолданады. Сондай-ақ, жеңімпазды объективті түрде анықтауға мүмкіндік беретін ережелердің үйлесімді жүйесі жасалды.

Екіншіден, таэквондомен кез – келген жаста-жас кезінен бастап терең қартайғанға дейін айналыса алады. Таэквондо әртүрлі әдістер мен жаттығулардың арқасында денені нығайту құралы және сауықтыру құралы бола алады. Таэквондо сабақтары балалардың қозғалысын дамытады, оларға қозғалыс мәдениетін сіңіреді. Бұл кезеңде балаларда таэквондо техникасының іргетасы қаланады, ол кейіннен жарыстарда өнер көрсетуге мүмкіндік береді немесе егер сабақтарда таэквондоның қолданбалы (жауынгерлік) бөлімі берілсе, әскери қызметте, күш органдарында жұмыс істеуге көмектеседі. Жаттығу кезінде қатысушылардың табандылығы, ерік-жігері, өз бетінше және ұжымда жұмыс істеу қабілеті дамиды. Таэквондоның мәдени, эстетикалық, философиялық, рухани аспектілерін ешқашан жоққа шығаруға болмайды. Адамының менталитетіне сүйене отырып, таэквондистер қарым-қатынас мәдениетін, үлкендерге, ата-аналарға және мұғалімдерге деген құрметті дамытады. Мінездің, адамның жеке басының қалыптасуы кезінде әрдайым көмектесетін тәлімгер мен достық ұжымның болуы маңызды [7].

Жоғарыда айтылғандарды талдай отырып, таэквондоны бастауыш мектеп жасындағы балаларға арналған функционалдық даму жүйесі ретінде қарастыруға болатыны анық. Төменде Дүниежүзілік таэквондо федерациясы таэквондо сабақтарының бастауыш мектеп жасындағы балалардың жалпы дене шынықтыру деңгейіне әсері талданады.

Таэквондо сабақтары әртүрлі спорт түрлерімен айналысқанда табысқа жетуге ықпал ететін келесі қасиеттерді дамытады:

1. Бұлшықет күші.
2. Қозғалысты бірден бастау мүмкіндігі.
3. Қозғалыс бағытын жылдам өзгерту мүмкіндігі.
4. Денені кеңістікте жылдам жылжыту мүмкіндігі.
5. Буындардың, бұлшықеттердің және байламдардың серпімділігі.
6. Көру қабілеті.
7. Зейінді шоғырландыру.
8. Техника мен дене қозғалысының механизмдерін түсіну.

Дененің барлық күштерін кеңістіктің бір нүктесіне «шоғырландыру» үшін бұлшықет күші, үйлестіру қабілеті, сондай-ақ қозғалысты бірден бастау мүмкіндігі қажет. Қозғалыстар мен тылдың негізгі байламдары ептіліктің дамуына, бағытты тез өзгертуге және зейінді шоғырландыруды жаңа қозғалысты бастауға ықпал етеді. Тұрақты жаттығулар бұлшықеттер мен байламдардың жүйелі жылынуымен байланысты, бұл жергілікті қанмен қамтамасыз етуді арттырады. Орындалатын жаттығулар буындардың қозғалғыштығын, сіңірлер мен байламдардың серпімділігін дамытады, бұл жаттығулардағы жарақаттануды болдырмауға көмектеседі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Малахов М.В. Эффективность влияния таэквон-до на физическое состояние детей 8-9 лет / М. В. Малахов // Педагогико-психологические и медико-биологические проблемы физической культуры и спорта. – 2008. – № 2. – С. 139-147.
2. Фирсов А.А. Актуализация рационализованного подхода к планированию тренировки скоростной направленности спортсменов-таэквондистов на этапе специализированной базовой подготовки // Инновационные технологии в физическом воспитании, спорте и физической реабилитации: Матер. II Междунар. науч.-практ. конф. – Орехово-Зуево: ГГТУ, 2016. – С. 197-213.
3. Тажибаев С.С. Возрастные особенности двигательных качеств юных единоборцев (на примере тхэквондистов) // Молодой ученый. — 2016. — № 8 (112). — С. 1217-1219.
4. Симаков А.М. Структура физической подготовленности юных тхэквондистов // Ученые записки университета имени П. Ф. Лесгафта: научно-теоретический журнал.- № 2 (36). - 2008.-С. 13–17
5. Тиханович С.Е. Особенности тренировочного процесса в восточных единоборствах на примере таэквондо// Пинские чтения: Матер. I междунар. науч.-практ. конф., – Пинск: Полесский государственный университет, 2022. – С. 353-355.
6. Все о единоборствах [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://martialsport.ru/>
7. Мировая Федерация Тхэквондо [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.wtf.org/>

УДК 796.082

ВЛИЯНИЕ БОЕВЫХ ИСКУССТВ ТХЭКВОНДО НА МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ**Муратбаев Б.А., Дошыбеков А. Б.**

Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета, г. Уральск

Аннотация: В данной статье рассматривается влияние боевых искусств тхэквондо на состояние физической подготовки детей младшего школьного возраста, развитие физических качеств и здоровья, определение понятий тхэквондо и основных технических принципов. В этой связи мы рассматриваем тхэквондо как эффективное комплексное средство повышения не только двигательной активности детей, учитывая, что в настоящее время наблюдается повсеместное её снижение у подрастающего поколения, но и в качестве воспитательного средства, способного привить детям культуру движения. Тхэквондо тренирует тело и закаляет дух, воспитывает физически и духовно сильную личность.

Ключевые слова: тхэквондо, физическая подготовка, школьники, физические качества, боевые искусства, упражнения.

УДК 37:001.89

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ**Кенесова А.Б.**

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Андапта. Зерттеушілік қызығушылық – балаға тән болып табылатын жоғары сатыдағы тұлғалық сапа. Оқу-танымдық үдерісте оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыруды түрлі қырынан қарастырған көптеген ғалымдар осы маңызды мәселенің шешімін табуға өз үлестерін қосқанын көреміз. Зерттеушілік іс-әрекет дегеніміз – мұғалімнің жетекшілігімен байыпты және мақсат көзделген жұмысы. Зерттеушілік іс-әрекет оқушылардың әрбір тобымен жүйелі жұмыс жасауды талап етеді.

Кілт сөздер: Зерттеу, үдеріс, зерттеушілік, жеке тұлға, зерттеушілік іс-әрекет.

Қазіргі заманның мектеп жүйесінің алдына қойып отырған талабына орай, әрбір білім алушы өркендеген қоғам мүшесі ретінде жан-жақты дамыған, жаңалыққа ұмтылушы, өзгерістерден хабары бар, өзін-өзі бағалай және бақылай алатын, табиғи қабілеттері мен мүмкіндіктерін жүзеге асыра білетін, қоршаған әлемге қатысты өзіндік көзқарасы қалыптасқан және оны көпшілік алдында қорғай білетін тұлға болуы шарт. Бұл мәселе қажетті мемлекеттік нормативтік құжаттарда да айқын көрініс тауып келеді.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім беру, сондай-ақ жеке адамның шығармашылық рухани, біліктілік күш-қуатын жетілдіруге, жеке тұлғаның жан-жақты толысуына жағдай жасай отырып, зерделі азамат даярлау міндеті көзделген [1].

Зерттеушілік қызығушылық – балаға тән болып табылатын жоғары сатыдағы тұлғалық

сапа. Мұғалім әр сабақтың бойында баланың осы қызығушылығын өшіріп алмай, оны әрдайым қолдап, дамыта түсуге барын салуы қажет. Демек, осыдан шығатын түйін – балалардың өз дарынын көрсете алуы үшін ол үдеріс ересектер тарапынан арнайы басқаруды талап етеді [2, 15].

Оқу-танымдық үдерісте оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыруды түрлі қырынан қарастырған көптеген ғалымдар осы маңызды мәселенің шешімін табуға өз үлестерін қосқанын көреміз. Оларды таратып айтар болсақ:

- зерттеушілік іс-әрекетті қалыптастыру, дамыту негізіндегі оқу белсенділігі мәселелері және танымдық ізденімпаздығын қалыптастыру тұрғысынан қарастырылған (А.И.Савенков, Ф.В.Беркуштене, Н.Ф.Талызина, А.Е.Әбілқасымова, Ү.Б. Жексенбаева, Б.Қ. Игенбаева, Г.Б. Ниязова, М.Ә.Мұқашова, А.Ж. Сыздықбаева, Р.С. Омарова, М.А. Утешова және т.б.);

- жаңа білімді меңгеруге бағытталған зерттеушілік іс-әрекет негізіндегі өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру тұрғысынан қарастырылған (З.А. Исаева, Г.К. Баймукашева, В.И. Богословский, С.Ю. Трапицына, В.В.Лаптев және т.б.);

- ғылыми шығармашылық әдістерді меңгеруге, шығармашылық тапсырмалар мен міндеттерді шешуге бағытталған шығармашылық іс- әрекеттер тұрғысынан қарастырылған (Ш.Т. Таубаева, Б.А. Тұрғынбаева, А.С.Амирова, Б.Т. Қабатай, Р.Қ. Қарсыбаева, А.Ш. Байтукаева, Н.Ғ. Даумов және т.б.) [3].

«Зерттеушілік іс-әрекет» ұғымының мазмұндық құрылымына ғылыми- педагогикалық зерттеу жұмыстарында оны оқыту формасы немесе оқу үдерісінің ұйымдастыру түрі деген пікірлер берілген [4]. Нақтырақ айтсақ, бірқатар ғалымдар тарапынан оқыту үдерісін толықтай зерттеу әрекеті шеңберінде ұйымдастыруға болады деген қорытынды жасалған. Зерттеу мақаламыздың тақырыбына байланысты таңдалған шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерінде берілген ұғымдардың анықтамаларын келтірдік.

А.Н. Леонтович өз еңбегінде оқу-танымдық үдерістегі зерттеу іс-әрекеті – нақты оқушы орындайтын әрекет екендігін атап көрсеткен. Ол кез келген белсенділікті зерттеушілік іс-әрекет деп қарамайды. Оның тарапынан тек тұлға, қажеттілік, мотив, мақсат, міндеттермен психологиялық байланыстағы, мақсатқа бағытталған белсенділіктерді ғана зерттеушілік іс-әрекет деп санайтындығы жөнінде тұжырымды ой айтылады [5, 17 б.].

И.Т. Герасимов өз еңбектерінде төмендегідей қорытынды жасаған:

- 1) Зерттеуші қашан да ізденіс, жаңалық ашу үстінде, жаңа нысанды зерттеп білуде тәуелсіз болып қала береді.
- 2) Зерттеушінің қызметі кез келген танымдық мәселені шешуде мақсат пен нәтижені, орын алған және болуы мүмкін жағдаятты түсінумен сипатталады.
- 3) Зерттеушінің іс-әрекетінің бірден-бір ерекшелігі – шығармашылық сипатта болып келетіндігі.
- 4) Зерттеуші өзіндік ғылыми-зерттеу жұмысының тәжірибесін байытуға үнемі баса назар аударады [6, 62 б.].

Өзге де шетелдік ғалымдар зерттеушілік іс-әрекетке баулу мәселесіне қызығушылық танытып, көптеген еңбектер арнаған. Солардың ішінде атап өтетін зерттеу – Түркия ғалымы Мустафа Йылдыздың еңбектері. Ол мектеп оқушыларының оқу, оқу мотивтері және оқу дағдылары жайында зерттеу жүргізе келе, ішкі мотивация неғұрлым басым болса, оқушының мазасыздануы, қорқынышы аз болатыны, ол оқу материалының табысты игерілуіне мүмкіндік жасайтынын жазады. «Егер оқушының сыртқы мотивациясы басым болса, ол оқудың жанама әдістерін қолданады, оқу материалының мазмұнын түсінуге ұмтылмай, тек жаттап алуға, болжам жасауға, өзіне сын көзбен қарауға тырысады. Себебі олар үшін оқуға ниеттенуді көрсетуі оқу материалының мәнін түсінуге қарағанда маңыздырақ» [3, 80], – деген пікірі ішкі мотивацияны қалыптастыру қажеттігін өзекті ете түседі.

«Зерттеу», «зерттеушілік іс-әрекет» ұғымдарының отандық ғалымдардың еңбектерінде

түсіндірілуіне келсек, Ш.Т. Таубаева зерттеушілік іс-әрекетке түрлі құбылыстарды тануға деген белсенді зерттеушілік қатынас, түрлі зерттеу мақсатын қоюдағы өзбетінділіктің жататыны жайында жазса [6], А.Е. Әбілқасымова өз зерттеуінде білім алушылардың оқу-танымдық, шығармашылық әрекеттерін олардың өздігінен білім алудағы танымдық белсенділіктерін дамыту арқылы олардың пәнге деген қызығушылық, ізденімпаздық қасиеттерін қалыптастыру, шығармашылыққа баулу, тәрбиелеумен байланысты екендігі жөнінде маңызды пікірлер айтқан [7].

Ү.Б. Жексенбаева: «Оқушының зерттеушілік әрекеті, зерттеушілік әдеби тұлғаны толық қамтитын күрделі кіріктірілген білімі болып табылады», – дей келе, осы екеуінен «зерттеушілік оқыту әдісі» пайда болатынын жазады. «Зерттеушілік оқыту – баланың қоршаған ортасын өз бетінше танып-білуге деген ынтасы негізінде құрылған оқытудың негізгі тәсілі. Оның мақсаты – оқушының адамзаттық мәдениеттің қай саласында болмасын, өз бетімен шығармашылық жаңа іс-әрекет тәсілдерін игеруге дайындығы мен қабілетін қалыптастыру», – деген пікір айтады [8, 8 б.].

Зерттеу – жаңа білім алу үдерісі болса, іс-әрекетке қатысты алғанда «зерттеушілік» ұғымы – іс-әрекеттің зерттеушілік сипатын білдіреді. Зерттеушілік іс-әрекеттің жоғары дәрежеде орындалуы шығармашылықты білдіреді.

Жалпы алғанда, психология мен педагогикада «зерттеушілік оқыту» ұғымы баланың өз бетінше қоршаған ортаны тануға шынайы ұмтылысы негізінде құрылған оқыту тәсілі деген мағынада қолданылады.

Оқушыларды зерттеу әрекетіне баулудың мақсаты – оқушының, адамзаттық мәдениеттің қай саласында болмасын, өз бетінше шығармашылық жаңа іс-әрекет тәсілдерін игеруге дайындығы мен қабілетін қалыптастыру болса, зерттеушілік іс-әрекеттің басты идеясы: оқушыларға білім алудың, ойлауын дамытудың, білім беру үдерісінде субъективті жаңа білім алу негізінде тұлғалық тұғырын белсендірудің әмбебап тәсілі ретінде зерттеушілік дағдыларды меңгеру мүмкіндігін беру. Зерттеушілік іс-әрекетке бейім оқушының төмендегідей сипаттамаларына көңіл бөлу қажет:

- жұмысты орындауға деген жоғары деңгейдегі талпыныс;
- жаңа біліммен және білікпен қарулануға деген белсенді ұмтылыс;
- алынған ақпаратты талдауға, жинақтауға, қорытындылауға және өз қызметінде пайдалана отырып нәтиже шығаруға деген қабілеттілік;
- өз көзқарасын дәлелдеуге талпыну;
- белгілі бір қызмет түрінде басқа балалармен сайысуға деген ұмтылыс [3].

Бұдан шығатын қорытынды сол, зерттеушілік іс-әрекет тек ақпарат іздеу, өңдеуден ғана емес, оны қорытындылап, өз ойын түйіп, нәтиже алу және оны өз ортасында қорғай білуден де тұрады.

Балалар шектен тыс білуге құмарлығы және зерттеушілік іс-әрекетке ұмтылысы жас ерекшелігі не басқа да жағынан шектелмеуі тиіс; дарынды балалармен жұмыс қажет, бірақ басқа балалар да ғылыми-зерттеу жұмысында өз мүмкіндігін байқап көруі қажет.

Зерттеушілік іс-әрекет дегеніміз – мұғалімнің жетекшілігімен байыпты және мақсат көзделген жұмысы. Зерттеушілік іс-әрекет оқушылардың әрбір тобымен жүйелі жұмыс жасауды талап етеді. Жүйелі жұмыстың бастапқы кезінде оқушыларға өз тақырыптары аясында орындай алатын зерттеушілік және тәжірибелік сипаттағы тапсырма ұсынылады. Әр оқушы үшін міндеттелген тапсырмаларға қоса балалар өздері таңдаған, өздері үшін қызықты деп танылған түрлі іс-шараларға қатысуға мүмкіндігі ұсынылады. Олардың қатарында ғылыми мекемелерге оқу саяхатына бару, сол білім аймағында еңбек еткен ұстаздармен, ғалым-зерттеушілермен кездесу, ғылыми тақырыптарына қатысты көрмелерге бару тағы басқа жұмыс түрлерін атауға болады.

Оқушының зерттеушілік іс-әрекетіндегі әрбір қол жеткен нәтижесі рефлексияны тудырып, ой қорытулар жасалады. Ал ондай ой қорытындылары оқушы үшін болашақта нақтылана түсетін және жаңа зерттеулерге ұласатын жаңа жоспарлар мен ниетке

айналады. Оқушылардың көп бөлігі өздерін бір рет зерттеушілік іс-әрекетінде байқап көріп, одан сапалы нәтиже алып, жұмысы жақсы бағаланса, одан кейін де қайта-қайта зерттеушілік іс-әрекетке айналып келетіні анықталған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007жылғы 27 шілдедегі № 319-III Заңы (Редакция 31.03.2021 жылы берілген өзгертулер мен толықтырулармен).
2. Сартаева Н.Т., Сартаева А.Т. Исследовательская деятельность как фактор формирования коммуникативного поведения // Materials of the VII international scientific conference «Practice of communicative behavior in social and humanitarian researches». – Prague, 2016 (1-2 december). – P.12-15.
3. Сартаева Н.Т. Ақпараттық технологиялар негізінде бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекет мотивациясын қалыптастыру. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2019.
4. Богословский В.И., Нестеров А.А., Трапцын С.Ю. Организация и содержание научно-исследовательской работы студентов педагогических вузов. СПб., 1999.
5. Леонтович А.В. Учебно-исследовательская деятельность школьника как модель педагогической технологии // Народное образование. - 1999. – № 10. С. 4-6.
6. Таубаева Ш.Т. Научные основы формирования исследовательской культуры учителя общеобразовательных школ. – Астана, 2001.
7. Әбілқасымов А.Е. Оқушылардың танымдық ізденімпаздығын қалыптастыру / Монография. – Алматы: Білім, 1994. – 190 б.
8. Жексенбаева Ү.Б. Оқушыларды зерттеу жұмыстарына баулу. Әдістемелік құрал. – Алматы, 2005.

УДК 37: 001.89

ПРЕДМЕТ ИЗУЧЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ УЧАЩИХСЯ

Кенесова А. Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. Исследовательский интерес-это высшее качество личности, присущее ребенку. Мы видим, что многие ученые, рассматривавшие формирование исследовательской деятельности учащихся в учебно-познавательном процессе под разными углами, внесли свой вклад в поиск решения этой важной проблемы. Исследовательская деятельность-это серьезная и целенаправленная работа под руководством учителя. Исследовательская деятельность требует систематической работы с каждой группой учащихся.

Ключевые слова: исследование, процесс, исследование, личность, исследовательская деятельность.

ӘОЖ 004.438

PYTHON БАҒДАРЛАМАЛАУ ТІЛІНДЕ ВИКТОРИНА ҚҰРУ

Аханова Д. Е., Максұтов Д.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Андатпа. Python - әзірлеушілердің өнімділігін және кодты оқу мүмкіндігін жақсартуға бағытталған жалпы мақсаттағы жоғары деңгейлі бағдарламалау тілі. Python негізгі синтаксисі минималистік. Стандартты кітапханасы пайдалы функциялардың үлкен көлемін қамтиды. Тілде анық және дәйекті синтаксис ойластырылған, модульдік және масштабтау мүмкіндігі бар, бұл Python тілінде жазылған бағдарламалардың бастапқы кодын оқуды жеңілдетеді.

Кілт сөздер: Python, викторина

Қазіргі әлемде компьютер адамдардың өмірінде маңызды рөл атқарады. Компьютерлік ойындар жасөспірімдердің, тіпті ересектердің де бос уақытын өткізудің бір тәсіліне айналды, әртүрлі интернет ресурстарын оқу үшін көбірек пайдаланылады. Түрлі дереккөздерді зерттегеннен кейін біз перспективалы Python бағдарламалау тіліне қызығушылық таныттық.

Python - белсенді дамып келе жатқан бағдарламалау тілі, тіл жаңа мүмкіндіктерін қосқан және өзгертетін жаңа нұсқаларды шамамен екі жарым жылда бір рет шығарады. Ол адам қызметінің көптеген салаларында қолданыс табады [2].

Python - ең сұранысқа ие және танымал бағдарламалау тілдерінің бірі, оны көптеген рейтингтер мен бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлеу нарығындағы ұсыныстарды талдау дәлелдейді. Бұл өте қарапайым, сондықтан тілді үйрену көп уақытты қажет етпейді [3].

Python іске қосылғанда, Python Shell аудармашы терезесі пайда болады. Ол адам оқи алатын кодты машина тіліне, яғни құрылғының процессоры орындай алатын кодқа аударды. Мұнда «Файл», «Өңдеу», «Оңтайландыру», «Параметрлер», «Терезе», «Анықтама» ұяшықтары бар. Бағдарламаларды жасау үшін «Файл» ұяшығына өтіп, жаңа файл жасаңыз. Біздің алдымызда код жазатын терезе ашылады. Бағдарламаны жазғаннан кейін ол Python Shell-де орындалады.

Бағдарламаларды жасау үшін жиі қосымша функциялар қажет. Бұл үшін арнайы кітапханалар бар. Кітапханаларды түймелермен, суреттермен және т.б. терезе қосымшаларын жасау үшін пайдалануға болады. Ойындарды жасау үшін арнайы кітапханалар бар. Олардың кейбіреулері Python-ға салынған, ал кейбіреулерін бөлек жүктеп алу керек.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, Python - барлық дерлік операциялық жүйелерді қолдайтын белсенді дамып келе жатқан және ең перспективалы бағдарламалау тілі деп қорытынды жасауға болады. Бұл қарапайым және пайдалану ыңғайлы.

Зерттеу жұмысы барысында осы тақырып бойынша ақпарат көздері жан-жақты талданып, Python алгоритмдері анықталады. Нәтижесінде олар бір бағдарламаға синтезделеді. Python - әлемдегі ең танымал бағдарламалау тілдерінің бірі. Сондықтан Интернеттегі сайттарды зерттеген кезде мен дайын бағдарламаларды таптым. Олардың барлығының практикалық маңызы бар және оқу іс-әрекетінде қолдануға болады.

Сондай-ақ, осы бағдарламаларды талдауды және викториналық қосымшаларды жазу алгоритмдерін анықтауды қажет деп санадық, оларды біз Python бағдарламалау тілінде оқу қосымшаларды жазу үшін қолданамыз. Бұл зерттеу бөлімінде тақырыпты жақсы түсіну және теориялық бөлімдегі тілдің негізгі элементтері тәжірибеде қалай

қолданылатынын көру үшін әртүрлі авторлардың бірнеше дайын кодтарын егжей-тегжейлі талдаймыз. Сонымен қатар, ең жоғары сапалы, жылдам және ыңғайлы қосымшаны жазу үшін белгілі бір бағдарламалардың артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтау қажет болады.

Біз Интернет викторинасын қарастыруды ұсынамыз. Оның форматы бізге сұрақ қойылады деп болжайды және оған жауап беру керек. Тестілеудегідей жауап нұсқалары жоқ.

Бірінші жолға сыналған адамның дұрыс жауаптарын санауға арналған айнымалы енгізіледі. Екіншісінде сұрақтардың жалпы санын көрсететін екінші айнымалы тағайындалады. Келесі жолдарда жаңа айнымалы (otv) үнемі жарияланады, ол әрі қарай catch операторымен (if және else) қолданылады. Егер пайдаланушының жауабы дұрыс жауапқа сәйкес келсе, басып шығару () функциясы арқылы «Шын» сөзі көрсетіледі, ал дұрыс жауаптар саны 1-ге көбейтіледі. Әйтпесе, экранда «4 дұрыс емес» тіркесі көрсетіледі. Сонымен қатар, кейбір жағдайларда жолдың барлық таңбаларын кіші әріпке түрлендіруге арналған low() функциясы қолданылады. Оны қолдану керек, өйткені пайдаланушы жауапты қалай жазатыны белгісіз: бас әріппен немесе жоқ. Осылайша, викторинаның барлық сұрақтары бағдарламада жазылады.

Бұл бағдарлама өте түсінікті және ыңғайлы. Сұрақтар мен жауаптардың көптігімен олардың әрқайсысын жеке-жеке белгілеу қажет болуы мүмкін емес, сонымен қатар бағдарлама авторының көп күші мен уақыты бұған жұмсалады. Осылайша, бұл викторинаны жақсарту және оңтайландыру қажет.

Келесі кезекте біз екінші бағдарламаны талдадық. Ондағы бағдарлама кодын түсіну қиынырақ және егжей-тегжейлі талдауды қажет етеді. Онда, дәл бұрынғыдай, дұрыс жауаптарды санау үшін айнымалы қолданылады, бұл ыңғайлылыққа тікелей байланысты. Бұл бағдарламаның алдыңғысынан үлкен айырмашылығы - тізімнің болуы. Ол сұрақтар мен жауаптарды бірге жаза алатындай етіп жасалған, сонымен қатар шартты операторды қайта пайдалану қажет емес. Бұл тәсіл уақытты үнемдейді, бұл өте маңызды. 4-жолда тікелей негізгі тізім, ал 5-7-жолдарда сұрақ пен оған дұрыс жауаптан тұратын шағын тізімдер құрылады. Әрі қарай append() функциясын пайдаланып, қалғандары негізгі массивке қатаң тәртіппен енгізіледі. 12-жол алдыңғыға ұқсас циклды бастайды, бірақ бұл әлдеқайда қарапайым және ыңғайлы. Соңғы жолда жалпы саннан дұрыс жауаптар саны көрсетіледі. Ал шығыстағы бағдарламаның өзі біз талдаған алдыңғысынан еш айырмашылығы жоқ.

Осылайша, бұл бағдарлама алдыңғыға қарағанда айтарлықтай артықшылыққа ие және оның бөліктерін өз өтінішіңізді жазуда сәтті пайдалануға болады. Бағдарламаларды мұқият талдағаннан кейін біз келесі жұмыста сәтті қолдануға болатын алгоритмдерді анықтадық. Python стандартты кітапханасынан жаңа функциялар, тізімдер және циклдер де зерттелді. Алынған нәтижелер өзіңіздің жеке бағдарламаңызды жазғанда және осы тақырыпқа толық ену үшін қажет болады.

Осы тақырып бойынша ақпарат көздерін мұқият талдап, викториналарды жазу алгоритмдерін анықтағаннан кейін бізге келесі қадамға - Python тілінде өз қосымшамызды құруға көштік. Алынған теориялық білімге сүйене отырып, сіз өзіңіздің бағдарламаңызды құруға кірісе аласыз.

Өрекет алгоритмі:

1. Алдымен ол жазылатын орынды таңдау керек. Ол үшін <https://www.online-python.com> сайтына өтіп, біз білетін компиляторды ашып, іске кірісеміз.

2. Бірінші жол пайдаланушының дұрыс жауаптарының айнымалы-санағын жариялайды. Екіншісінде - олардың жалпы саны, атап айтқанда 15. Айнымалы мәнге біз тағайындайтын атау. Бұл деректерге мағыналы атаулар беруге мүмкіндік береді. Ол үшін тағайындау операторын (=) қолданамыз. Айнымалыларды атауға келетін болсақ, бірнеше ережелер бар: Атау бас немесе кіші әріптен басталуы мүмкін, сан атауда болуы мүмкін,

бірақ басында болмауы мүмкін. Бос орындарға рұқсат етілмейді. Оның орнына, біз айнымалы атауларды оқуға болатын ету үшін астыңғы сызықтарды пайдалануымыз керек. Айнымалы атауы онда сақталған мәнді сипаттайтын мағыналы болуы керек.

3. Әрі қарай шағын ішкі тізімдерден тұратын жалпы тізімді жасаймыз. Олардың әрқайсысында сұрақ, оған дұрыс жауап және түсініктеме берілген. Жаңа жол таңбасын да қолдандық \n. Осының арқасында сіз бірнеше жауаптары бар сұрақтарды сәтті жасай аласыз. Жол – бір немесе қос тырнақшаға алынған таңбалар жиыны. Әрбір жолдың индексі және онымен байланысты ұзындығы бар. Индекс – жолдағы таңбаның орнын бақылау тәсілі. Ұзындықты Python тіліндегі len операторы арқылы табуға болады.

4. Осыдан кейін append() функциясы арқылы әрбір ішкі тізімді негізгіге қосу қажет. Сондай-ақ, low() көмегімен қажетті мәтінді кіші әріпке түрлендіреміз. Функциялар код бойынша нақты әрекеттерді орындайтын қайта пайдалануға болатын операциялар жиынтығы. Біздің Python қолданбасында олар нақты тапсырмаларды орындайды. Бұл кодты қайта пайдалануға және бағдарламаларымызды жеңілдетуге мүмкіндік береді. Python-да сіз өзіңіз жасайтын кірістірілген функциялар мен реттелетін функциялар бар.

5. Келесі, біздің бағдарламада цикл ішіндегі шартты оператордан басталады. Бұл өте күрделі көрінгенімен, дизайн өте қарапайым. Шартты оператор логикалық өрнек болып табылады. Оның көмегімен код бөлігі шарттарға байланысты шын немесе жалған болса ғана орындалады. Бұл сіздің бағдарламаңызға логика берудің тамаша тәсілі.

6. Бағдарламамызға оралсақ, әрбір ішкі тізім айнымалы ретінде қабылданатынын түсіндіргім келеді, онда біз 8 сұрақты (i[0]), дұрыс жауапты (i[1]) және түсініктемені (i[2]). Жиым компоненттерінің нөмірленуі 0-ден басталады, сондықтан бізде i[3] жоқ.

7. Соңғы жолда жалпы саннан дұрыс жауаптар саны көрсетіледі. Егер сіз қате жауап енгізсеңіз, бағдарлама қатені көрсетіп, дұрыс жауапты көрсетеді.

Викторинаны кез келген Интернет пайдаланушысы өзін-өзі сынау үшін пайдалана алады; өту үшін бағдарламаны іске қосу түймесі жасыл жанып тұрғанда ғана іске қосу керек. Ыңғайлы болу үшін төменгі сол жақтағы панельде орналасқан және әртүрлі бағытта бұрылған көрсеткілерге ұқсайтын толық экранды ашу түймесін пайдалану керек. Бірақ өту кезінде уақыт туралы есте сақтау маңызды, өйткені ол шектеулі, жауапты ұзақ күткеннен кейін бағдарлама өздігінен аяқталады. Викторинада орындауды жеңілдететін бірнеше таңдаулы сұрақтар бар. Бағдарламаны құру кезінде кез келген пайдаланушы өзі үшін жаңа және қажетті нәрсені түсініп, білуі үшін негізгі ақпараттық-технологиялар бойынша әртүрлі материалдар пайдаланылды.

Бұл бағдарламаны қолданудың арқасында Интернет пайдаланушылары компьютерлік технология саласындағы білімдерді оңай және жылдам меңгереді, сонымен қатар өз қосымшаларын жасай алады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Арсақ Ж.Бағдарламалау ойындары мен пазлдар / Ж.Арсақ. – Ғылым, 1990. – 76 ж.
2. Тех: Python – тілге және оның мақсатына қысқаша шолу. – Қол жеткізу режимі: <https://techrocks.ru>
3. Трофимов В. Ойындарды бағдарламалау, нөлден құру / В.Трофимов. – 2020. [Электронды кітап]
4. Yandex Zen: Python Zen. - Қол жеткізу режимі:<https://zen.yandex.ru>

УДК 004.438

СОЗДАНИЕ ВИКТОРИНЫ НА ЯЗЫКЕ ПРОГРАММИРОВАНИЯ PYTHON

Аханова Д. Е.,Максутов Д.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. Python - высокоуровневый язык программирования общего назначения, ориентированный на повышение производительности разработчика и читаемости кода. Синтаксис ядра Python минималистичен. Стандартная библиотека включает большой объем полезных функций. Язык обладает четким и последовательным синтаксисом, продуманной модульностью и масштабируемостью, благодаря чему исходный код написанных на Python программ легко читаем.

Ключевые слова: Python, викторина

ӘОЖ 004.421

PHP ТІЛІН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРДЫ ӘЗІРЛЕУ КЕЗІНДЕ MYSQL ДҚБЖ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ

Шынтемір И. Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Аннотация: Мақала Android-та әзірленіп жатқан мобильдік осымшаның PHP тілін қолдана отырып, MySQL ДҚБЖ көмегімен жасалған мәліметтер базасымен байланысын аарналған.

Кілт сөздер: мобильді қосымша, деректерді басқару жүйесі, MySQL, PHP.

Мәліметтер базасын басқару жүйелері заманауи бағдарламалық жүйелерді ұйымдастыруда маңызды рөл атқарады. Осыған байланысты деректерді басқару жүйелерін таңдау мәселесі өзекті болып табылады. Ең танымал ДҚБЖ-лардың көпшілігі SQL тілінде жазылған. SQL (Structured Query Language— құрылымдық сұраныс тілі) — көптеген жылдар бойы ақпараттық жүйелерді әзірлеушілер арасында кеңінен танылған реляциялық деректер базасының тілі. SQL-бұл барлық коммерциялық реляциялық ДҚБЖ өндірушілері кеңінен қабылдаған және қолдайтын бірінші және жалғыз деректер базасы тілі [1].

Мобильді қосымшалардың көпшілігі өз жұмысында барлық ақпаратты мәліметтер базасында сақтайды. Әзірлеуші өз қосымшасында қай ДҚБЖ-ны қолданған дұрыс екенін таңдауы керек. Android қосымшалары үшін ең көп таралған мәліметтер базасын басқару жүйесі-SQLite. SQLite-бұл мәліметтер базасымен жұмыс істеуге арналған ендірілген кітапхана. Бұл дегеніміз, SQLite-ті пайдалану үшін сізге танымал мәліметтер базасының көптеген түрлеріне қажет арнайы бағдарламалық жасақтама қызметтерін бөлек орнатудың және конфигурациялаудың қажеті жоқ. Әрбір SQLite деректер базасы бір ғана файл болып табылады және осы деректер базасымен жұмыс істеуге арналған қозғалтқыш оны пайдаланатын бағдарламаға тікелей енгізілген. [2].

Бірақ SQLite-тің басты артықшылығы-бұл біздің дерекқорымыз серверде орналасуы керек жағдайларда, мысалы, мобильді қосымша web қосымшасы арқылы мәліметтер базасына қосылған ақпаратты жинауы керек.

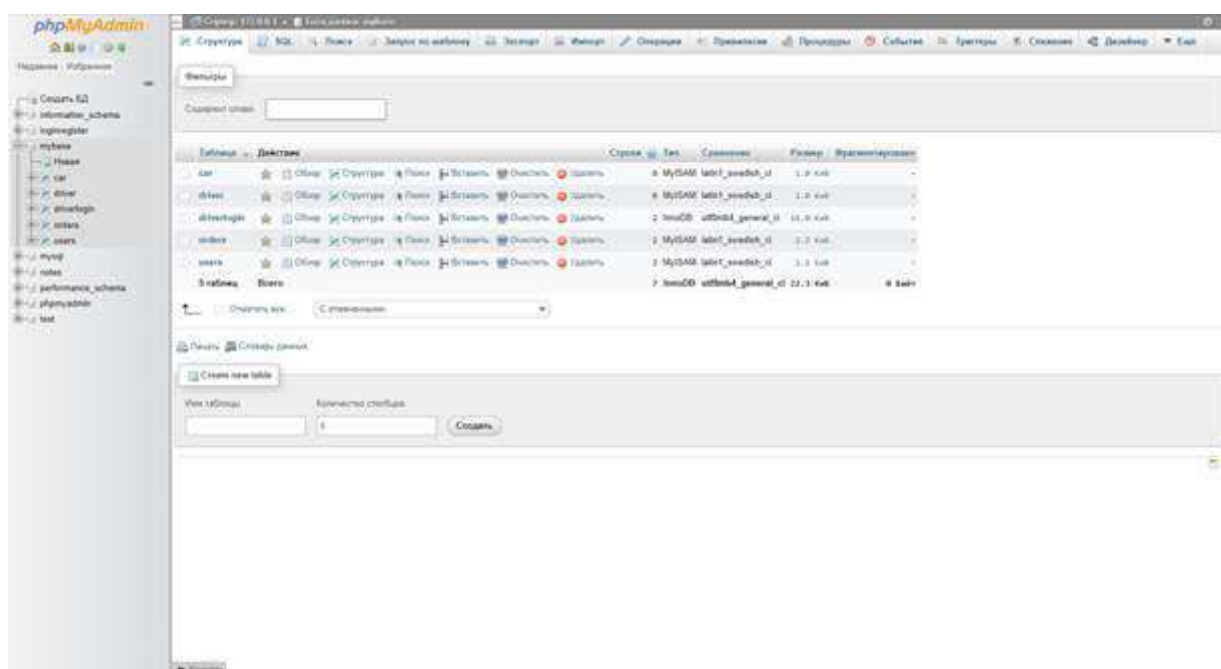
Бұл жағдайда MySQL ДҚБЖ әзірлеушіге жақсы сәйкес келеді. MySQL-MySQL AB компаниясы әзірлеген еркін таратылатын ДҚБЖ. MySQL-де клиент-сервер архитектурасы бар: MySQL серверіне әртүрлі клиенттік қосымшалар, соның ішінде қашықтағы компьютерлерден қол жеткізуге болады. [3]. MySQL-дегі мәліметтер базасын хостинг серверінде сақтауға болады, тіпті егер бұл сервер жергілікті болса да.

MySQL-дегі жергілікті дерекқор хостингін 1-суретте көрсетілген XAMPP кросс-платформалық құрастыру бағдарламасы ұсынады.

Сурет 1. XAMPP платформалық құрастыру бағдарламасы

Серверді іске қосу үшін екі модульді іске қосу қажет: Apache және MySQL. Іске қосылғаннан кейін әзірлеуші MySQL ДҚБЖ-ны басқаруға арналған веб-интерфейс болып табылатын phpMyAdmin веб-қосымшасына ауысады. PhpMyAdmin веб-қосымшасының интерфейсі 2-суретте көрсетілген.

Сурет 2. PhpMyAdmin Веб-интерфейсі

PhpMyAdmin интерфейсін қолдана отырып, әзірлеуші жергілікті серверде сақталатын MySQL ДҚБЖ құралдарын қолдана отырып мәліметтер базасын құра алады.

Құрылған мәліметтер базасынан деректерді алу үшін сізге PHP бағдарламалау тілінде бағдарлама жазу керек, ол JSON нысаны форматында беріледі. JSON-JavaScript негізіндегі мәтіндік деректер алмасу пішімі.

Мәліметтер базасынан деректерді алу бағдарламасының кодының мысалы 3-суретте келтірілген.

```

D:\> xampp >htdocs > mybase > connect.php
1  <?php
2
3  define('HOST','localhost');
4  define('USER','root');
5  define('PASS','');
6  define('DB','mybase');
7
8  $con=mysqli_connect(HOST,USER,PASS,DB);
9  $query = "SELECT * FROM `orders` ORDER BY order_id ASC";
10
11 $result = mysqli_query($con,$query);
12 $number_of_rows = mysqli_num_rows($result);
13
14 $response = array();
15
16 if($number_of_rows > 0){
17     while($row = mysqli_fetch_assoc($result)){
18         $response[] = $row;
19     }
20 }
21 header('Content-Type: application/json');
22 echo json_encode(array("result"=>$response));
23
24 mysqli_close($con);
25
26 ?>
    
```

Сурет 3. Деректербазасынан деректерді алу бағдарламасының коды

Бағдарламаны іске қосқаннан кейін біз мәліметтер базасынан деректерді сақтайтын JSON файлы аламыз. JSON файлы 4-суретте көрсетілген.

```

{"result":[{"order_id":"1","startTime":"2022-10-15 22:04:07","Coordinates":"Moscow, 2-Y Polevoy Pereulok, 4","orderDate":"2022-10-16 21:58:28","Status_of_work":"Online"},
    
```

Сурет 4. Алынған JSON файлы

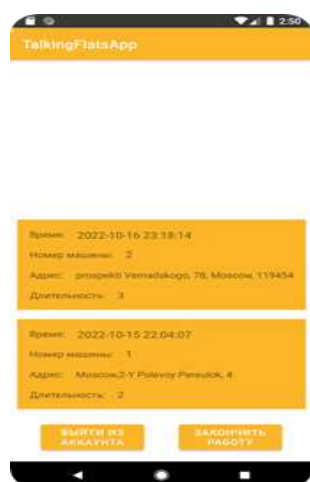
Енді әзірленіп жатқан мобильді қосымшада мәліметтер базасынан деректерді пайдалану үшін JSON нысанын алу үшін функция жазу керек. Функция 1-листингте көрсетілген.

```

public void showList() {
    StringRequest stringRequest = new StringRequest(Request.Method.GET,
        "http://localhost/mybase/connect.php",
        new Response.Listener<String>() {
            @Override
            public void onResponse(String response) {
                try {
                    JSONObject obj = new JSONObject(response);
                    JSONArray array = obj.getJSONArray("result");
                    for (int i = 0; i < array.length(); i++) {
                        JSONObject provObj = array.getJSONObject(i);
                        Order ord = new
                        Order(provObj.getString("startTime"), provObj.getString("car_id"), provObj.getString("Order
                        Date"), provObj.getString("Coordinates"));
                        orders.add(ord);
                    }
                    orderAdapter.notifyDataSetChanged();
                } catch (JSONException e) {
                    e.printStackTrace();
                }
            }
        }, new Response.ErrorListener() {
            @Override
            public void onErrorResponse(VolleyError error) {
            }
        }
    );
    Handler.getInstance(getApplicationContext()).addToRequestQueue(stringRequest);
}
    
```

Листинг 1. JSON нысанына алу функциясы.

Функцияның нәтижесінде біз мобильді қосымшада қолдануға болатын нысан объектісін аламыз. Алынған объектілердің мысалы 5-суретте келтірілген.

Сурет 5. JSON файлына аналанысанның сандары

Зерттеуді қорытындылай келе, мобильді қосымшаны мәліметтер базасымен байланыстырудың көптеген жолдары бар деп айтуға болады. Бұл мақалада MySQL мәліметтер базасын құру және оны PHP тіліндегі функцияларды қолдана отырып, Android-тағы мобильді қосымшамен байланыстыру процесі қарастырылды. Бұл әдіс мінсіз емес және оның кемшіліктері бар, бірақ ол Android-де мобильді қосымшаларды бағдарламалауда әртүрлі ДҚБЖ-мен жұмыс істеу үшін қажетті дағдылар мен білім алуға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Кара-Ушанов В. Ю. SQL — ЯЗЫК РЕЛЯЦИОННЫХ БАЗ ДАННЫХ: учеб. пособие. Мн.: Издательство Уральского университета, 2016. — 158 с.
2. Печенкин Г.М. SQL для непрограммистов: учеб. пособие. Мн.: Григорий Печенкин, 2016. — 149 с.
3. Гольцман В.И. MYSQL 5.0. БИБЛИОТЕКА ПРОГРАММИСТА: учеб. пособие. Мн.: Питер, 2010. — 253 с.

УДК 004.421

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ СУБД MYSQL ПРИ РАЗРАБОТКЕ МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЯЗЫКА PHP

Шынтемір И.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет

Аннотация: Статья посвящена связи разрабатываемого мобильного приложения на Android с базой данных созданной с помощью СУБД MySQL с использованием языка PHP.

Ключевые слова: мобильное приложение, система управления базами данных, MySQL, PHP.

УДК 37.013

АКТИВНАЯ ВОСПИТАТЕЛЬНАЯ РАБОТА ПО АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ ПЕРВОГО ГОДА ОБУЧЕНИЯ В ВУЗАХ

Днекешев А.К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье рассматривается активная форма воспитательной работы по адаптации студентов первого года обучения университета. В процессе привыкания первокурсников к новым условиям важную роль играет сама организация, ведущая образовательную и воспитательную деятельность. Привлечение первокурсников в имеющиеся творческие коллективы, ознакомление с возможностями проведения свободного времени с пользой для души и тела. К таким видам деятельности можно отнести занятия спортом и посещение различных кружков. Уже на первом курсе нужно привлекать студентов к организациям по студенческому самоуправлению, это послужит раскрытию лидерских качеств и формированию новых творческих знакомств. Все эти направления помогут студентам первокурсникам быстрее адаптироваться к новым для них условиям и раскрыть новые качества личности.

Ключевые слова: воспитательная работа, адаптация первокурсников, студенческое самоуправление, межличностные отношения.

В последнее время наблюдается повышение количества абитуриентов поступающих в университеты, это можно объяснить тем, что школьники уже не боятся сдавать ЕНТ после завершения школы в Казахстане. Многие говорят о том, что получение высшего образования крайне необходимо для их дальнейшей жизни, что дает им чувствовать себя независимыми. Все это говорит, о том, что университеты стали среди абитуриентов местом довольно популярным для получения последующего образования и их престиж в глазах общества крепчает, однако это ведет и к некоторым проблемам. В университет приходят не всегда психологически подготовленные люди, и им требуется время для адаптации, то есть для привыкания к новой студенческой жизни обязательно нужна помощь воспитательного характера. Исходя из этого, нужно проводить активную работу по адаптации студентов первого года обучения, как в образовательной сфере, так и в воспитательной.

Однако в университете по подготовке в профессиональной подготовке студентов существует ряд проблем. Одной из таких проблем является, что учебный процесс строится без учета специфики ситуации, как в учебном корпусе, так и в общежитии и самого студенческого контингента. На первом курсе университета мы имеем контингент, которые пару месяцев назад находились в привычной для них домашней обстановке, которая создавалась вокруг них годами дома и обучения в средней школе. И новая обстановка может повлечь за собой психоэмоциональное напряжение, стресс и сильное нервное расстройство.

Одной из главных причин такой ситуации в данных условиях выступает недостаток в первое время нахождения в университете необходимой информации о структуре и правиле поведения в вузе. Первокурсник находится в неизведанном месте, с малознакомыми людьми, все это может привести к стрессовой обстановке [1].

И в данном случае нужно говорить об адаптации студента первого курса к новым для него условиям, данный процесс длительный и не всегда успешный. И при неправильном отношении кураторов к закрепленным группам по учебной и воспитательной части

некоторые первокурсники на некоторое время бросают учебу или переводятся в другой вуз.

В целом само понятие социальной адаптации обучающихся говорит о том что, происходит интеграция в социальную группу, то есть идет принятие новых ценностей, стандартов и требований в жизни студента.

Степень социально-психологической адаптации первокурсника в университете определяет множество факторов: индивидуально-психологические особенности человека, его личностные, деловые и поведенческие качества, ценностные ориентации, академическая активность, состояние здоровья, социальное окружение, статус семьи и т. д. [2].

Студенческая жизнь играет важную роль в становлении личности, поэтому успешная адаптация студентов первого курса является залогом дальнейшего развития студента, как человека, так и будущего квалифицированного специалиста. Профессиональная деятельность будущего специалиста во многом зависит от его прошлого опыта [3].

Существует множество факторов, к которым обучающийся должен приспособиться это и так называемый «дидактический барьер», который включает перестройку от школьного обучения к учебному процессу, это и питание, особенно для студентов, проживающих в общежитиях, кроме физиологических факторов это и факторы чужой среды. Но все же основным фактором остается сам учебный процесс.

Однако только сам студент, имея желание, и волю к преодолению различного рода трудностей может ускорить свою адаптацию к новым условиям. Со временем каждый студент найдет рациональные приемы обучения, освоится и выработает некоторую систему в занятиях. Но задача учебного заведения состоит не только в правильной подаче учебной информации и дача навыков будущему специалисту, но и помощь в социальной сфере, в том числе в адаптации первокурсников, приспособленность студентов к новой образовательной среде без ощущения внутреннего дискомфорта и бесконфликтное сосуществование в образовательной среде [4].

Преодолеть трудности, возникающие в процессе адаптации обучающегося к новым условиям должен помочь штатный социальный педагог, педагог-психолог, который смогут наладить контактную работу, выявить существующие трудности у студентов, которые обладают более низким адаптационным потенциалом. Всю эту работу можно провести при помощи различных тренингов по взаимодействию это касается прямой работы со студентами, которые в большей или меньшей степени нуждаются в помощи при адаптации. Это можно назвать одним из направлений адаптации студентов первых курсов.

Далее нужно провести более детальную работу в каждой группе, которая будет включать изучение личных дел студентов, как кураторами, так и проректором по воспитательной работе университета, разработка плана адаптации, выявление социально неблагополучных семей с целью дальнейшей поддержки.

Необходимо обеспечить социальное и социально-психологическое сопровождение, как детей, так и их родителей в первый год обучения, ведь большая опора и помощь любого социального педагога это родители, дом. Ведь именно там большей частью формируется мировоззрение и личные качества человека. Необходимо обеспечить открытость куратор – родитель – студент. Возможно проведение дополнительных родительских собраний в режиме онлайн, консультирование семей особенно нуждающихся в психологической помощи, и конечно работа учебного куратора должна идти бок о бок с работой преподавателей-предметников.

Каждый преподаватель-предметник должен принимать участие в адаптации студентов первого курса, для этого с ними должны проводиться беседы, психологическое просвещение по вопросам адаптации на каждой занятии. Для студентов, проживающих в общежитиях важно обеспечить комфортный социально-психологический климат в самом общежитии. Необходимо ознакомить с правилами проживания, вести контроль

засоблюдением данных правил, обеспечить досуг и зоны отдыха, и важно обеспечить достойный уровень воспитательной деятельности кураторов. Привлечение первокурсников в имеющиеся творческие коллективы, ознакомление с возможностями проведения свободного времени с пользой для души и тела. К таким видам можно отнести занятия спортом, различные научные и творческие кружки в университете. Уже на первом курсе нужно привлекать студентов к организациям постуденческому самоуправлению, это послужит раскрытию лидерских качеств и формированию новых интересных знакомств. Все эти направления помогут студентам первокурсникам быстрее привыкнуть к новым для них условиям и раскрыть новые качества необходимые студенту.

Список использованной литературы

1. Реан А.А. Социально-педагогическая психология/ А.А. Реан Я.Л. Коломенский.-СПб.: Питер Ком, 1999- 413 с.
2. Обухов Д.А. Социально-педагогическая адаптация подростков в учреждениях дополнительного образования: Дисс. кан. пед. наук Челябинск, 2000,-190 с.
4. Шепилова Н.А. Социально-педагогическая адаптация студентов вуза в процессе формирования их ценностного отношения к педагогической профессии: автореф. на соискание ученой степени к.п.н. - Магнитогорск, - 2003. - 26 с.
3. Савотина Н.А. Социальная адаптация личности в условиях студенческой среды: Автореф. дисс. канд. пед. наук М.: Центр социал. педагогики Рос. акад. образования, 1997.- 24 с.

ОӘЖ 37.013

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА БІРІНШІ КУРС СТУДЕНТТЕРІН БЕЙІМДЕУ БОЙЫНША БЕЛСЕНДІ ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫ

Днекешев А.К

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада университеттегі бірінші курс студенттерін бейімдеу бойынша тәрбие жұмысының белсенді түрі қарастырылады. Бірінші курс студенттерінің жаңа жағдайларға дағдылану процесінде оқу және тәрбие жұмыстарын жүргізетін ұйымның өзі маңызды рөл атқарады. Бірінші курс студенттерін бар шығармашылық ұжымдарға тарту, бос уақытын жан мен тән игілігіне өткізу мүмкіндіктерімен таныстыру, мұндай іс-шараларға спортпен шұғылдану және түрлі үйірмелерге бару жатады. Бірінші курста студенттерді студенттік өзін-өзі басқару ұйымдарына тарту керек, бұл көшбасшылық қасиеттерді ашуға және жаңа шығармашылық таныстарды қалыптастыруға қызмет етеді. Бұл бағыттардың барлығы бірінші курс студенттеріне олар үшін жаңа жағдайларға тез бейімделуге және жаңа тұлғалық қасиеттерді ашуға көмектеседі.

Кілт сөздер: тәрбие жұмысы, бірінші курс студенттерінің бейімделуі, студенттердің өзін-өзі басқаруы, тұлғааралық қарым-қатынас.

УДК 378.02

РАЗВИВАЮЩИЙСЯ ТРЕНД В СОВРЕМЕННОМ ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Садыкова Л. А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: в статье рассмотрены проблемы в области инженерного образования. Рассматриваются мероприятия, организуемые для решения проблем подготовки инженерных кадров в Западно-Казахстанском инновационно-технологическом университете.

Ключевые слова: предприятие, университет, практика, сотрудничество, производство, научные разработки, исследования.

Слабым звеном в системе высшего образования нашей страны являлось отсутствие тесной связи между вузами и предприятиями. Но в последнее время картина меняется. Рассмотрим работу Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета.

Взаимодействие Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета с производственными предприятиями является быстро развивающимся трендом в современном высшем образовании. Практика взаимодействия вуза и предприятия показывает, что одной из самых распространенных форм является объединение ресурсов для достижения общих целей и задач[1].

В качестве главной проблемы, возникающей на пути их взаимодействия, является низкий рост промышленного производства. Это устаревший технический парк и технологии, деградация инженерных кадров большого числа производственных предприятий. Следствием является незаинтересованность слабо развивающихся предприятий в притоке молодых кадров и продуктивных связях с вузами. На контакт с вузами идут лишь передовые, интенсивно развивающиеся организации[2]. Одной из таких организацией в городе является Уральский трансформаторный завод (УТЗ). Талантливое руководство завода тесно сотрудничает с Западно-Казахстанским инновационно-технологическим университетом. Подписаны договора о сотрудничестве, о прохождении всех видов практик обучающимися вуза, о создании филиалов кафедр университета на базе УТЗ.

Совместно с предприятиями в университете запланированы и разработаны учебные программы для обучающихся и преподавателей по курсам повышения квалификации.

С производственной сферой сотрудничество базируется на долгосрочных договорах, охватывающих образовательную, научную и инновационную сферы. Представители предприятий-партнеров являются членами академического комитета кафедр и активно участвуют в разработке образовательных программ, воценке качества этих программ и качестве подготовки выпускников.

Так как связь современного образования с производством является необходимым условием интенсификации развития экономики страны, необходима продуманная государственная политика по взаимодействию вузов с организациями крупного, среднего и малого бизнеса.

Сотрудничество должно проходить не только в рамках совместных образовательных программ, но и в рамках различных научных, инновационных и социальных проектов, как внутри страны, так и на международном уровне[3].

По инициативе руководства Уральского трансформаторного завода в этом году планируется создание Индустриально-научного технологического консорциума для

совместного участия университета и завода в грантовых программах и проектах Министерства цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности Республики Казахстан. Цель консорциума: коммерциализация инновационных решений, научных разработок, технологий по выпуску новой конкурентноспособной продукции на базе УТЗ.

С внедрением передовых технологий и необходимостью выпуска наукоемкой продукции на современном высокопроизводительном оборудовании на промышленных предприятиях электротехнического кластера появляется острая необходимость совместной подготовки инженерных кадров с университетами, поэтому возникает необходимость повышения уровня государственной политики в области взаимодействия высших учебных заведений с производственными: с организациями крупного, среднего и малого бизнеса.

Список использованной литературы

1. Козыбай А. Новые образовательные технологии // Учебное пособие / А. Козыбай, Р. Каимова. - Астана: Фолиант, 2015. - С. 25
2. Кусаинов А. К. // Развитие образования. Проблемы и перспективы / А. К. Кусаинов. - Алматы: Rond- A, 2005. - С. 164
3. Борибеков К. К. // Профессиональное образование Казахстана: опыт и перспективы / К. К. Борибеков, А. К. Кусаинов / Алматы: Rond- A, 2011. - С. 56

ӘОЖ 376.01

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ДАМЫП КЕЛЕ ЖАТҚАН ТРЕНД ЖОҒАРЫ БІЛІМ

Садыкова Л.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация: Мақалада инженерлік білім беру саласындағы мәселелер қарастырылған. Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінде инженерлік кадрларды даярлау проблемаларын шешу үшін ұйымдастырылатын іс-шаралар қарастырылуда.

Кілт сөздер: кәсіпорын, университет, тәжірибе, ынтымақтастық, өндіріс, ғылыми әзірлемелер, зерттеулер.

УДК 376.01

ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ ИНКЛЮЗИВНОГО КАБИНЕТА В ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОМ ИННОВАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

Султаниязова Н. Ж.

Аннотация: В статье рассматривается понятие инклюзивного образования, а также организация работы инклюзивного кабинета в Западно-Казахстанском инновационно-технологическом университете.

Ключевые слова: понятие образования, инклюзивное образование

С целью реализации инклюзивного образования в организации высшего образования является создание структурного подразделения, ответственного за обучение лиц с особыми образовательными потребностями. Таким подразделением может быть центр (отдел, отделение, служба и т.п.) инклюзивного образования.

Организацию инклюзивного образования в Западно-Казахстанском инновационно-технологическом университете определяет «Положение о деятельности об инклюзивном образовании».

Основные понятия инклюзивного образования отражены в Государственной программе развития образования и науки Республики Казахстан на 2020 - 2025 годы.

Инклюзивное образование - процесс, обеспечивающий равный доступ к образованию для всех обучающихся с учетом особых образовательных потребностей и индивидуальных возможностей. («Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020 - 2025 годы» № 988 от 27 декабря 2019 года)

Лица (студенты) с особыми образовательными потребностями - лица, которые испытывают постоянные или временные трудности в получении образования, обусловленные здоровьем, нуждающиеся в специальных, общеобразовательных учебных программах и образовательных программах дополнительного образования. («Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020 - 2025 годы» № 988 от 27 декабря 2019 года)

Координацию инклюзивного образования в университете осуществляет кабинет инклюзивного образования (№ 105). Основная цель деятельности кабинета, ответственного за обучение обучающихся с особыми образовательными потребностями: создание условий по обеспечению инклюзивного обучения обучающихся с особыми образовательными потребностями по программам высшего образования. В задачи данного кабинета входит сопровождение инклюзивного обучения обучающихся с особыми образовательными потребностями, решение вопросов развития и обслуживания информационно-технологической базы инклюзивного обучения, программ дистанционного обучения обучающихся с особыми образовательными потребностями, создания безбарьерной архитектурной среды.

Для эффективного обучения студентов с особыми образовательными потребностями необходимо введение в штат вуза тьютора, педагога-психолога, социального педагога, специалиста по специальным техническим и программным средствам обучения студентов с особыми образовательными потребностями. Введение в штат при необходимости должностей сурдопедагога, сурдопереводчика для обеспечения образовательного процесса студентов с нарушением слуха; тифлопедагога для обеспечения образовательного процесса студентов с нарушением зрения.

В соответствии с пунктом 38 Типовых правил деятельности организаций образования, реализующих образовательные программы высшего и (или) послевузовского образования, утвержденный Приказом Министра образования и науки Республики Казахстан от 30.10.2018г. № 595, созданы специальные условия для лиц с особыми образовательными потребностями. В университете создана безбарьерная среда для следующих категорий обучающихся с особыми образовательными потребностями: с нарушениями зрения; с нарушениями слуха; с ограничением двигательных функций. В соответствии с пунктом 70, Квалификационных требований, предъявляемых к образовательной деятельности, и перечня документов, подтверждающих соответствие им утвержденный Приказом Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 июня 2015 года № 391, территория университета соответствует условиям беспрепятственного, безопасного и удобного передвижения обучающихся с особыми образовательными потребностями. Обеспечена доступность путей движения, имеются средства информационно-навигационной поддержки, лестницы дублированы пандусами, лестницы и пандусы оборудованы поручнями, выделены места для парковки автотранспортных средств для лиц с особыми образовательными потребностями. При кабинете инклюзивного образования обустроена туалетная кабина, доступная для маломобильных обучающихся.

В кабинете установлено мультимедийное оборудование для обучающихся с особыми образовательными потребностями:

1.Компьютер у установленным программным обеспечением «Jawsfor Windows 2020 Pro» с поддержкой синтеза речи на казахском и русском языках: установка лицензионного ключа. Самая популярная в мире программа экранного доступа, работающая на ПК в среде Windows. Jaws даёт возможность получить доступ к необходимому программному обеспечению и интернету. Благодаря речевому синтезатору, через аудио-карту компьютера, информация с экрана считывается вслух, обеспечивая возможность речевого доступа к самому разнообразному контенту.

2.Компьютер у установленным программным обеспечением экранный увеличитель ZoomTextMagnifier 2020: установка лицензионного ключа. Программа экранного увеличения, предназначенная для слабовидящих пользователей с различными нарушениями зрения. Программа увеличивает и улучшает отображение текста на экране компьютера. Высококачественный текст на любом уровне увеличения: технология XFont от ZoomText позволяет отображать текст с высокой четкостью при любом уровне увеличения.

3.Моноблок 23,8” с установленным программным обеспечением Сурдофон-ТВ: Сурдофон-ТВ позволяет редактору оперативно подготовить видеоряд и субтитры для сопровождения сурдопереводом выпускаемый контент. При этом сурдоперевод осуществляется компьютерным аватаром, без участия профессионального сурдопереводчика.Также в кабинете имеется магнитная доска и учебно-методический материал по работе с обучающимися с особыми образовательными потребностями.

В настоящее время данный кабинет используется как методический кабинет для работы со студентами с особыми образовательными потребностями и для проведения занятий со студентами по дисциплине «Инклюзивное образование».

Список использованной литературы:

1.«Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020 - 2025 годы» № 988 от 27 декабря 2019 года.

2. Закон Республики Казахстан от 13 апреля 2005 года N 39 «О социальной защите лиц с инвалидностью в Республике Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 27.06.2022 г.).

3.Законом Республики Казахстан от 11 июля 2002 года № 343 «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями»(с изменениями и дополнениями по состоянию на 27.06.2022г.).

4.Типовые правила деятельности организаций образования, реализующих образовательные программы высшего и (или) послевузовского образования, утв. приказом МОН РК от 30.10.2018 г. №595.

5.Об утверждении квалификационных требований, предъявляемых к образовательной деятельности, и перечня документов, подтверждающих соответствие им. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 июня 2015 года № 391(с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.11.2022г.).

6.Об утверждении Санитарных правил "Санитарно-эпидемиологические требования к объектам образования". Приказ Министра здравоохранения Республики Казахстан от 5 августа 2021 года № ҚР ДСМ-76.

УДК 376.01

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНДЕ ИНКЛЮЗИВТІ КАБИНЕТТІҢ ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Сұлтаниязова Н. Ж.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Андатпа: Мақалада инклюзивті білім беру ұғымы, сондай-ақ Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінде инклюзивті кабинеттің жұмысын ұйымдастыру қарастырылады.

Кілт сөздер: білім беру ұғымы, инклюзивті білім

УДК 796:001.89

ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ УЧИТЕЛЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Уракчинцева Г. В.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск

Аннотация: Исследовательская культура педагога представляет собой связывающее звено между образовательным процессом и научной деятельностью, облегчая согласование форм, средств и направленности воспитания и обучения. В статье обобщены результаты отечественных и зарубежных исследователей по вопросам сущности, содержания, структуры и факторов формирования исследовательской культуры педагога.

Ключевые слова: исследовательская культура, педагог, образовательный процесс, информационная культура, личность, исследовательская этика.

Один из основателей теории педагогического образования А.И. Пискунов, исходя из современной реальности, отмечает, что ведущей задачей профессионально-педагогической подготовки учителей в педвузах следует считать формирование и развитие личности учителя-воспитателя, обладающего творческой индивидуальностью. Имеется в виду не только приобретение научных знаний для будущей преподавательской деятельности, но в первую очередь овладение профессиональной культурой, всецело связанной с человеком и обществом, в котором он живет.

Актуальность исследовательской культуры подтверждается регулярным обращением к данной теме представителей мирового научного сообщества, так и отечественных ученых. О.Н. Крутикова выявляет социокультурные основания феномена исследовательской культуры: «Исследовательская культура базируется на исследовательской активности и исследовательском поведении, но, в отличие от них, является осознанной, целенаправленной, выстраиваемой культурными средствами. В ходе реализации исследовательской деятельности значимо развитие исследовательской позиции. Исследовательская позиция – значимое личностное основание, исходя из которого, человек не только активно реагирует на изменения, происходящие в мире, но и способен искать и находить ранее им неизведанное» [1].

Согласно Н.В. Петровой, исследовательская культура имеет «архитектонику», включающую «...основные и важные «контурные точки» личности исследователя», в качестве которых выступают «когнитивный, аксиологический, креативный, эмоционально-поведенческий аспекты исследовательской личности» [2]. Таким образом, «исследовательская культура, являясь составной частью общей культуры личности, имеет общие с ней компоненты. К их числу относятся:

- исследовательское мировоззрение – составная часть научного мировоззрения как системы взглядов на природу, социум, человека;
- исследовательское мышление – мыслительная способность человека к исследовательской деятельности, продуктом которой выступают новые знания;

- исследовательская этика – совокупность этических норм и принципов партнерства в исследовательском сообществе (коммуникативных, информационных, авторских и пр.)» [3].

Н.Г. Егошина предлагает учитывать в исследовательской культуре, помимо приведенных выше содержательных компонентов, еще и «рефлексивный» компонент, состоящий в способности «анализировать полученный материал, делать выводы и заключения», умении «вести самоанализ деятельности, давать самооценку» и «определять перспективы дальнейшей деятельности» [4].

Л.В. Юркина рассматривает исследовательскую культуру в контексте противостояния технологической и гуманитарной подготовки специалиста: «Перед гуманитарной составляющей технологического образования в плоскость формирования исследовательской культуры решит сразу две проблемы: и сохранит гуманитарную составляющую, обеспечив ей новое лицо, сделав ее направленность практической, и будет способствовать формированию культуры исследователя как в непрофильной, так и в профильной областях. Также она считает, что именно исследовательская культура «...позволит вооружить молодого специалиста инструментом для решения задач разного профиля: в профессиональной сфере позволит соответствовать актуальному уровню развития научного знания, в сфере социальной и общественно-политической будет способствовать развитию собственной аргументированной позиции человека и гражданина, т.е. будет способствовать формированию и человека, и специалиста одновременно» [5].

Г.Б. Ерденева предлагает выделить «следующие показатели и характеристики исследовательской работы учителя: наличие исследовательской темы и ее разработка; участие в конкурсах педагогического мастерства, например «Учитель года», научных конференциях различного уровня (доклад, публикация статей); наличие авторских разработок, программ, спецкурсов, учебников; посещение курсов повышения квалификации и получение соответствующих сертификатов; проведение внеурочной работы с учащимися (факультативы, научные кружки, олимпиады и т.д.» [3].

С. Максимова насчитывает шесть причин, по которым студенты вузов «...демонстрируют свою низкую культуру, несостоятельность как педагога и исследователя [6]: отсутствие знаний, уважительного отношения к чужому интеллектуальному труду, недостаток культуры; отсутствие у студентов навыков корректного цитирования фрагментов чужого текста, анализа, аннотирования и рецензирования научно-методических материалов: статей, программ, методических пособий, монографий и пр.; бедная, плохо развитая устная и письменная речь студентов, неумение грамотно выражать свои мысли; четвертая включает целый комплекс, общий знаменатель которых – «несформированность установки на личную и профессиональную успешность»; перегрузка студентов творческими заданиями: рефератами, докладами, проектами и др.; «массовое вовлечение студентов в научно-исследовательскую деятельность», при котором не составляют исключения и «абсолютно не предрасположенные к этому роду деятельности».

В подобных условиях только средствами формального образования не удастся привить будущим педагогам исследовательской культуры. Перспективным направлением представляется неформальное образование. В монографии «Неформальное образование педагогических работников: вчера, сегодня, завтра» О.В. Ройтблат неформальное образование как «открытую, социальную, мобильную и вариативную систему, реагирующую на профессиональные потребности взрослого человека, а также социокультурные изменения общества. По ее мнению, это система, «способная выступать как самостоятельное и дополнительное формальному образованию, выполнять различные функции (самоактуализации, компенсаторную, образовательную, развивающую, корректирующую, социальную и другие функции)» [7].

Неформальное образование как осознанная педагогом потребность в повышении своего педагогического мастерства непосредственным образом связана с профессионально-педагогической культурой педагога и входящей в нее научно-исследовательской культурой, так как самоусовершенствование в педагогической деятельности предполагает наличие исследовательского мышления, активной жизненной позиции и способности решать педагогические задачи с помощью научного познания.

Первостепенным условием осуществления исследовательской деятельности самостоятельность педагога как субъекта непрерывного образования и наличие у педагога такого качества, как методологическая грамотность, которая характеризуется следующими показателями: а) умение формировать концептуальную позицию и рассуждать по поводу излагаемых знаний, выделять и критично оценивать проблематику вопроса; б) способность демонстрировать методологические умения связей причин и следствий; в) умение правильно построить методологические характеристики педагогического исследования и выбрать адекватные ему методы исследования.

Обязательным компонентом непрерывного образования педагога выступает информационная культура. Открытость и доступность Интернет-среды, а также разнообразие представленных в Интернете информационных ресурсов позволяет педагогам самостоятельно повышать квалификацию, знакомиться с инновационными формами учебного процесса, а также с актуальными педагогическими практиками. Огромную ценность имеют электронные библиотечные системы, сетевые педагогические сообщества и группы.

Не менее важной составляющей исследовательской культуры педагога является исследовательская этика – совокупность этических норм и принципов партнерства в исследовательском сообществе. Информационные ресурсы Интернета отличаются наличием критических замечаний и комментариев, создающих платформу для столкновения научных идей и частных мнений. В таком случае очень важно, чтобы работа над осмыслением и принятием нового знания, а также над установлением истины не превратилась в противостояние личностей исследователей. Поэтому требовательность к самому себе, к коллегам, профессиональная этика в научно-педагогических коллективах должны быть самого высокого уровня.

В тоже время, следует выделить регулярно встречающиеся недостатки профессиональной подготовленности в данном аспекте. Во-первых, это небрежное отношение педагогов к оформлению уточняющих данных об используемом текстовом материале, как собственном, так и заимствованном. В частности, опускаются такие сведения, как фамилия и инициалы, название работы, наименование печатного или электронного ресурса.

Во-вторых, работы педагогов свидетельствуют о незнании педагогических терминов, понятий и определений, что проявляется в лексических ошибках, среди которых – употребление слов в несвойственном ему значении, что приводит к появлению в тексте фактических и логических ошибок.

В-третьих, статьи, публикации, доклады педагогов порой представляют собой «стилевой и стилистический фейерверк», который проявляется в нецелесообразном смешении научного, публицистического, официально-делового и разговорного стилей, а также в неуместном употреблении разговорной лексики. Иногда в целях художественной выразительности выступления педагогов насыщаются фразеологическими сочетаниями, афоризмами, цитатами известных личностей, однако приведенные высказывания в дальнейшем не поясняются и не комментируются.

На кафедре естественно-научных дисциплин Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета постоянно ведется работа профессорско-преподавательского состава по привитию исследовательской культуры студентам, будущим педагогам по образовательной программе «Физическая культура и спорт».

Результатом данной деятельности стали достижения студентов в Республиканском конкурсе научно-исследовательских работ. Так, в 2020 году Мусиев Р.С., студент 4 курса получил диплом первой степени за лучшую научную студенческую работу, в 2021 году Толмачев Н.С. студент 4 курса получил диплом третьей степени. В 2022 году по итогам конкурса бизнес-проектов «Молодежный стартап» проводимым в Западно-Казахстанском инновационно-технологическом университете, Пакалка Е.С. студентка 3 курса получил диплом первой степени за проект «Открытие школы художественной гимнастики».

Полагаем, вышесказанное подтверждает необходимость формирования исследовательской культуры педагога в пределах формального и неформального образования, обозначает и обосновывает их взаимосвязь.

Зная особенности формирования и поддержания исследовательской культуры, педагог получает возможность активно и сознательно противостоять нежелательным воздействиям социально-культурной среды. Особенно уязвимыми компонентами исследовательской культуры оказываются этические ориентиры и способность к критическому восприятию информации. Минимизировать данные риски удастся с помощью развития информационной культуры и самодисциплины педагога, систематического участия в профессиональных дискуссиях и деятельности научного сообщества в целом.

Список использованной литературы:

1. Крутикова О.Н. О роли исследовательской культуры в университетском образовании // Научные исследования в образовании. – 2010. - № 9. – С.23-26
2. Петрова Н.В. К определению архитектоники исследовательской культуры личности // Вестник Адыгейск. гос. ун-та. Сер. 3. Педагогика и психология. – 2008. - № 5. – С. 209
3. Петрова Н.В. К определению архитектоники исследовательской культуры личности // Вестник Адыгейск. гос. ун-та. Сер. 3. Педагогика и психология. – 2007. - № 3. – С. 324-326.
4. Егошина С.Я. Исследовательская культура студентов как фактор их личностного развития // Профессиональное лингвообразование: материалы восьмой межд. науч.-практ. конф./ под общ. ред. Н.Уварова, Т. Рыбалко. – Н. Новгород: НИУ, 2014. – С. 215-220.
5. Юркина Л.В. Формирование исследовательской культуры как грань воспитания человека и специалиста [Электронный ресурс]..... (дата обращения 2.04.2023).
6. Максимова Е.Н. Исследовательская деятельность педагогов в системе непрерывного педагогического образования // Вестник Томск.пед.ун-та. – 2007. - №7 (70). Сер. Педагогика. – С.32-34.
7. Ройтблат О.В. Неформальное образование педагогических работников: вчера, сегодня, завтра: монография. – Тюмень: ТОГИРРО, 2014. -226 с.

УДК 796: 001.89

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МҰҒАЛІМНІҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Уракчинцева Г. В.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал

Аннотация. Мұғалімнің зерттеу мәдениеті білім беру процесі мен ғылыми қызмет арасындағы байланыс болып табылады, бұл тәрбие мен оқытудың формаларын, құралдары мен бағыттарын үйлестіруді жеңілдетеді. Мақалада мұғалімнің зерттеу мәдениетін қалыптастырудың мәні, мазмұны, құрылымы мен факторлары бойынша отандық және шетелдік зерттеушілердің нәтижелері жинақталған.

Кілт сөздер: зерттеу мәдениеті, тәрбиеші, білім беру процесі, ақпараттық мәдениет, тұлға, зерттеу этикасы.

УДК 796.417.2

САБАҚТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ МЕН ӨТКІЗУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН НЕГІЗГІ ТАЛАПТАР

Г.Ж. Жумағалиева

Батыс Қазақстан инновациялық – технологиялық университеті, Орал қ.

Андатпа: Мақалада ақпараттық және мультимедиялық технологияларды пайдалану сабақтарды интерактивті түрде өткізудің маңызды шарттарының қарастырылған. Білім алушыларға интерактивті оқытудың тиімділігі көрсетілген.

Кілт сөздер: интерактивті оқыту, мультимедиялық технология, презентация, ақпарат, электрондық оқу - әдістемелік кешен, слайд.

Интерактивті оқыту – оқытуды ұйымдастыру шарттарына, сондай-ақ оқытушының жұмысына қойылатын талаптарды өзгертеді.

Интерактивті оқытуды ұйымдастырудың шарттарына жатады:

- оқытушының біліктілігінің жоғары деңгейі;
 - білім алушылар мен білім алушылар арасындағы оң қарым-қатынас;
 - білім алушылар мен білім алушылардың өзара қарым-қатынасы процесіндегі түсіністік;
 - жеке ("педагогикалық") тәжірибеге сүйену, оқу процесіне жарқын мысалдарды, фактілерді, бейнелерді енгізу;
 - мультимедиялық технологияларды қолдану.
- Оқытушы келесідей дағдыларға ие болуы керек:
- тапсырманы іздеу процесін білім алушының өз ниеті ретінде қабылдайтындай етіп ұйымдастыру;
 - білім алушылардың біліктілігін біріктіруге шақыратын оқу жағдайларын мақсатты түрде ұйымдастыру;
 - аудиторияда оқу атмосферасын құру және студенттерге қажетті көмек көрсету;
 - педагогикалық өзара әрекеттесуді білім алушылардың оқытушының әсерін біле отырып, стандартты емес оқу және тұлғааралық жағдайларды шешу;
 - ғылыми беделін сақтай отырып, студенттерге олардың психикалық белсенділігіне кедергі келтіретін тәуелділікке түспеуге көмектесу, сонымен қатар интеллектуалды мінез – құлықта тәуелсіздік көрсете білуді үйрету.

Интерактивті оқытуды ұйымдастыру:

- сабақ тақырыбының проблемалық тұжырымын табу;
- диалогқа шақыратын оқу жағдайын ұйымдастыру;
- білім алушылардың және оқытушының таным процесінде бірлескен білімге шықтыру мотивациялық дайындығын қалыптастыру;
- білім алушылардың тапсырманы орындау үшін білімдерін біріктіруге шақыратын арнайы жағдайлар жасау;
- қарым-қатынастың "қолдау" әдістерін қолдану: мейірімді интонациялар, сындарлы сұрақтар қою және т. б;
- бірлескен қызмет процесі мен нәтижені бағалау жүйесін жетілдіру;
- жалпы топтық және тұлғааралық дағдыларды дамытуды талдау мен өз - өзін тану.

Интерактивті оқыту мыналарды қамтиды:

- білім алушылар мен оқытушылар дәрістерді тыңдап қана қоймай, Интернет арқылы нақты уақыт режимінде вебинар – дәрістер мен семинарлар, сонымен қатар басқа тақырыптарды талқылауға, құжаттармен алмасуға және т. б. мүмкіндікті қолдану;
- оқу-әдістемелік материалдардың электрондық базасын үнемі жаңарту және пайдалану;
- электрондық оқу-әдістемелік кешендерді (оқу-әдістемелік материалдар, тесттер, міндеттер, практикумдар, курстық және дипломдық жұмыстарды ресімдеуге қойылатын талаптар және т. б.) үнемі жаңарту және пайдалану;
- компьютерлік сыныптарда дәрістер мен практикалық сабақтар өткізу;
- дәрістер мен практикалық сабақтарды өткізу үшін мультимедиялық құралдарды пайдалану;
- дәріс курстары мен бизнес-кейстері бар бейне кітапхананы қалыптастыру;

Ақпараттық және мультимедиялық технологияларды пайдалану сабақтарды интерактивті түрде өткізудің маңызды шарттарының бірі болып табылады және мультимедиялық құралдарды, компьютерлік техниканы, интерактивті тақталарды және желілік ақпараттық білім беру ресурстарын пайдалануды көздейді.

Мультимедиа - әртүрлі нысандарда (мәтін, графика, дыбыс, бейне, анимация) ұсынылған ақпаратты біріктіруге және интерактивті режимде жұмыс істеуге мүмкіндік беретін компьютердің аппараттық және бағдарламалық құралдар кешені.

Мультимедиялық жабдықты қолданудың жетекші мақсаты – бұл оқу материалын бейнелі қабылдау арқылы тереңірек есте сақтауға қол жеткізу, оның эмоционалды әсерін күшейту, белгілі бір әлеуметтік-мәдени ортаға "батыруды" қамтамасыз ету. Бұл мультимедиа проекторын, интерактивті тақтаны және интернетке қосылуды қамтамасыз ететін компьютерді пайдалану арқылы жүзеге асырылады.

Мультимедиялық технологиялар анимацияны, суреттерді, мәтіндерді және оқулықтың басқа нысандарын "жандандыруға" мүмкіндік береді. Бұл технология пәндер бойынша эксперименттік жұмыстарды виртуалды түрде көрсетуге, көрінбейтінді "көрсетуге" немесе демонстрацияға қауіпті тәжірибелер жасауға мүмкіндік береді. Мультимедиа есте сақтау процесін жеңілдетеді, сабақты қызықты әрі динамикалық етуге, қатысудың елесін жасауға, көлемді және жарқын идеялардың қалыптасуына ықпал етеді.

Интерактивті тақта (SmartBoard) оқытушы мен білім алушыларға оқу қызметін ұйымдастырудың компьютерлік және дәстүрлі әдістерінің бірегей үйлесімін ұсынады: оның көмегімен сіз кез-келген бағдарламалық жасақтамамен жұмыс жасай аласыз және сонымен бірге білім алушылардың жеке, ұжымдық және қоғамдық ("тақтадағы жауап") жұмысының әртүрлі әдістерін жүзеге асыруға болады.

Аудиторияны көрсету үшін материалдарды ұсынудың негізгі формасы – слайдтар жиынтығынан тұратын презентация. Мұндай презентацияларды құрудың негізгі құралы әдетте Microsoft PowerPoint бағдарламасы болып табылады. Дегенмен, SMART Notebook ортасы интерактивті тақтамен жұмыс істеуге бағытталған одан да көп мүмкіндіктерді ұсынады.

SmartBoard интерактивті тақтасымен жұмыс істеу принциптері және студенттің жұмыс істеу әрекеттерінің моторикасы кәдімгі бор (фломастер қалам) тақтасы үшін дәстүрліге толығымен сәйкес келеді. Интерактивті тақтаның көмегімен Windows амалдық жүйесімен (Vista), оның стандартты қосымшаларымен немесе кез-келген қолданбалы бағдарламалармен жұмыс істеу принциптерін көрсететін арнайы бейнелер жасауға болады.

Осылайша, SmartBoard интерактивті тақтасы тек жеткізілетін қарапайым бағдарламалық жасақтаманы пайдаланған кезде де сабақты сапалы жаңа деңгейде дайындауға және өткізуге мүмкіндік береді.

Компьютерлік технологияны қолдану:

- пәнге қызығушылықты арттыруға

- білім алушылардың зерттелетін тақырып бойынша негізгі түсініктерін қалыптастыруды жеңілдету, пәндерді өз бетінше игеруге даярлауға;
- ЖББ практикалық қызметте қолдану үшін қажетті нақты білімді игеруге;
- Білім алушыларды интеллектуалды дамытуға;
- бірлескен жұмыс түрлерін кеңейту, коммуникативтік тәжірибені арттыруға мүмкіндік береді.

Желілік ресурстарды пайдалану білім алушылардың оқытушымен және олардың арасындағы тікелей байланысын жоққа шығармауы керек. Осыған байланысты курсты интерактивті желілік формалармен толтырудың ұлғаю дәрежесіне байланысты келесі мүмкін оқыту технологиялар ажыратылады:

- аудиториядағы дәстүрлі курс;
- гибриді курс: аудиторияда, интерактивті;
- Интернет арқылы нақты уақыттағы нұсқаулықпен синхронды интерактивті курс;
- кейіннен асинхронды талқылаумен оқытушымен синхронды курсты өткізу;
- CD немесе арқылы өзін-өзі оқыту Интернет.

Соңғы үш технология бүгінде белсенді дамып келе жатқан қашықтықтан оқыту жүйелерінің негізінде жатыр.

Сабақтарды өткізудің белсенді және интерактивті нысандары туралы мәселені қарауды аяқтай отырып, оларды оқыту процесінде қолдану техниктердің жалпы және кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыруға бағытталғанын атап өтуге болады.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Андропова Т. А., Тарасенко О. А. Активные и интерактивные формы проведения занятий "Юридическое образование и наука", 2013, N 2
2. Активные и интерактивные образовательные технологии (формы проведения занятий) в высшей школе: учебное пособие / сост. Т.Г. Мухина. – Н. Новгород: ННГАСУ. – 2013. – 97 с.
3. Двудичанская Н. Н. Интерактивные методы обучения как средство формирования ключевых компетентностей // Электронное научно-техническое издание «Наука и образование». – 2011. - № [Электронный ресурс] <http://technomag.edu.ru/doc/172651.html> (дата обращения: 28.04.2014).
4. Панфилова А.П. Инновационные педагогические технологии: Активное обучение: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия». – 2009. – 192 с.
5. Солодухина, О.А. Классификация инновационных процессов в образовании // Среднее профессиональное образование. – 2011. - № 10. – С.12 -13.

УДК 796.417.2

ОСНОВНЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОВЕДЕНИЮ ЗАНЯТИЙ

Жумагалиева Г.Ж.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск

Аннотация: В статье рассмотрены важнейшие условия проведения занятий в интерактивной форме с использованием информационных и мультимедийных технологий. Показана эффективность интерактивного обучения обучающихся.

Ключевые слова: итеративное обучение, мультимедийная технология, презентация, информация, электронный учебно - методический комплекс, слайд.

ӘОЖ 796.417.2

СПОРТТЫҚ АКРОБАТИКАМЕН АЙНАЛЫСУШЫ 11-12 ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ТЕПЕ-ТЕҢДІК ҮЙЛЕСІМДІЛІГІ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ

Түрікменбаев Б. Ж., Дошыбеков А.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Аннотация. Арнайы жабдықтар мен тренажерларды: "тепе-теңдік баспалдақтарын", "Bosu" жарты шарын, "Денсаулық" дискісін, акробатикалық батутты қолдана отырып, жасын тепе-теңдік дайындығының деңгейін, мамандануын есепке алуды көздейтін эксперименттік әдістеме мен дене жаттығуларының кешендері ұсынылған.

Кілт сөздер: тепе-теңдік қабілеттері, спорттық акробатика, 11-12 жастағы балалар, арнайы жабдықтар мен тренажерлер.

Спорттық акробатика-бұл күрделі тепе-теңдік элементтерін би қимылдарымен тепе-теңдікті қамтитын заманауи спорт түрі, бұл бүкіл денеге де, дененің белгілі бір бөліктері мен мүшелерінің дамуына да кең әсер етуге мүмкіндік береді. Спорттың бұл түрі, командалық жауапкершілік сезімін дамытуға ықпал етеді, мінездің беріктігі мен күшін қалыптастырады [10; 13].

Ю.К. Гавердовскийдің пікірі бойынша "акробатиканың күрделілігі - бұл қолдар мен аяқтардың үйлесімді қозғалыстарымен, сондай-ақ кеңістіктегі дененің толық бақылауымен бірге жүретін дененің көптеген түрлі қозғалыстарын қамтитын элементтердің техникалық орындалуы" [1]. Осыған байланысты акробатикалық жаттығулар көптеген спорт түрлерінде ұйымдастыру қабілеттерін жетілдіру үшін көбірек қолданылады [11; 12].

Сарапшылардың пікірінше, күрделі акробатикалық жаттығулардың барлық түрлерін (тепе-теңдік, секіру, лақтыру, айналдыру) орындау үшін, оларды орындау кезінде статодинамикалық тұрақтылықты (ДДС) сақтаудың әртүрлі жағдайларында жүретін қозғалыс түрінің күрделілігі мен құрылымдық әртүрлілігі өте тез дамиды: спортшылардың иықтары мен қолдарында- шектеулі және жылжымалы тіректерде, тепе-теңдік нүктелерінің күрт өзгеруімен, визуалды бақылаудың шектеулі болуымен, биіктікте және т.б. айналысатын адам жоғары жылдамдықты күш қасиеттерінің даму деңгейіне, кеңістікте және уақытта жақсы бағдарлануға, дамыған психомоторлық функцияларға, сондай-ақ интегралды сенсомоторлық тепе-теңдікке және т. б. [2; 3].

Сонымен қатар, Г. А. Каленская, С. В. Барбашов атап өткендей, "акробаттардың жарыстарда сәтті өнер көрсетуінің негізгі элементтерінің бірі-музыкалық-акробатикалық композицияларды орындаудың өзіндік ерекшелігі мен шеберлігі, бұл өз кезегінде акробаттарды әртүрлі қозғалыс әрекеттерін игерудің және арнайы ұйымдастыру жұмыстарын дамытудың орындылығын анықтайтын қабілеттері" [4].

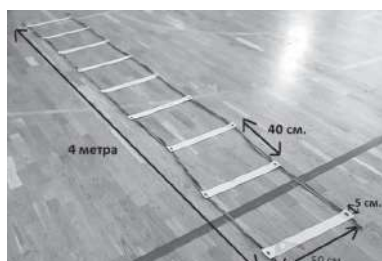
Сонымен қатар, ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау және спорттық акробатикамен айналысатын 11-12 жастағы балалардың тепе-теңдік қабілеттерін дамыту құралдары мен әдістерін ұтымды пайдалануға байланысты мәселелер жеткіліксіз әзірленгенін көрсетеді [2; 3].

С.К. Малиновскийдің пікірінше, "мәселе осы спорт түріндегі көптеген жеткіліксіз мамандандырулармен күрделене түседі. Осыған байланысты, оқу процесін іс жүзінде ұйымдастырған кезде, бір жылдық жаттығу циклінде құралдар мен әдістерді таңдау және бөлу әрдайым дұрыс бола бермейді. Қазіргі уақытта қолданылатын оқу бағдарламаларында арнайы дене шынықтыру дайындығы бөлімінің мазмұны жас

спортшылар тандаған мамандандыру талаптарына толық сәйкес келмейді, бұл өз кезегінде оқу процесінің тиімділігін төмендетеді" [6].

Осылайша, зерттеудің өзектілігі қазіргі кезеңдегі спорттық акробатикадағы спорттық-техникалық жетістіктердің жоғары деңгейі арасындағы кедергілерге байланысты, ол 11-12 жастағы балаларды жан - жақты даярлауға қойылатын талаптардың жоғарылауын анықтайды, әсіресе тепе-теңдік қабілеттерін дамыту және жас спортшы-акробаттардың жаттығу процесінде тепе-теңдік қабілеттерін дамытудың тиімді құралдары мен әдістерін қолдану мәселелерін жеткіліксіз қамту, бұл спорттық акробатика теориясы мен практикасының дамуына белгілі бір жолмен кедергі келтіреді.

Әдістеменің ерекшеліктері келесідей болды:

Сурет. 1. 11-12 жастағы балаларды даярлауда қолданылатын үйлестіру сатысы,

1. 11-12 жастағы балалардың әр жаттығуында, педагогикалық эксперимент барысында біз психомоторлық, сенсомоторлық және тепе-теңдік жүктемесі жоғарылаған бір ашық ойын түрін енгіздік. Бұл ойындар координациялық қабілеттердің барлық спектрінің кешенді көрінісіне ықпал етеді, визуалды, моторлы және есту анализаторына жүктеме артады. Қолданылатын ойындар сыртқы жағдайдың өзгеруіне реакциямен байланысты әр түрлі тапсырмалардың дәлдігі мен жылдамдығын талап етті, осыған байланысты әр түрлі мотор жағдайында тепе-теңдік қабілеттерін қолдану мүмкіндігі қалыптасты. "Тірек қағу", "қарбызды тиеу", "шеңбер бойымен табак" сияқты ойындар өткізілді, "Чехарда" ойнайтын шабандоздар", "Эстафета — едендегі шынжыр табан", "арқанмен үштік" және т. б.

2. "Тепе-теңдік баспалдақтарында" жаттығулар жасау: баяу қарқынмен жүру, үдеумен жүру, секіру, жүгіру, үдеумен жүгіру (сурет. 1) ептілікті, қозғалысты тепе-теңдікті, аяқтың жылдамдығын, қозғалыс техникасын және тепе-теңдікті жақсартуға бағытталған [5]. Жас спортшылар-акробаттар тапсырма картасын алды (бір нұсқада схемалық түрде сызылған жаттығумен, екіншісінде жаттығудың сипаттамасымен) және оны зерттеп, жаттығулар жасады. "Тепе-теңдік баспалдағын" қолдана отырып сабақтар дайындық бөлімінде де, жаттығу сабағының негізгі бөлігінде де қойылған міндет пен оқушылардың дайындығына байланысты өткізілді.

Тепе-теңдік қабілеттерін жетілдіру кезеңінде жаттығулардың тепе-теңдік күрделілігін арттыру үшін біз гимнастикалық таяқтар, теннис доптары түріндегі қосымша түгендеуді енгіздік, еденге соғу, қозғалу кезінде бір қолдан екінші қолға лақтыру, сондай-ақ музыкалық сүйемелдеуді қолдандық және содержаниеақты комбинацияларды қостық, олардың құрамына жаяу, жүгіру, жүгіру жаттығулары кірді. секірудің әртүрлі түрлері. Сондай-ақ, серіктеспен жаттығулар неғұрлым күрделі нұсқа ретінде қолданылды.

Мысалы, біз теннис добын серіктесімізге лақтыра отырып, бір жаттығушының алға қарай қозғалысын қолдандық, ал екінші жаттығушы оң, сол аяғымен алға секіреді.

3. Вестибулярлық тұрақтылықты дамыту үшін біз "Bosu" жарты шарындағы әртүрлі бастапқы позициялардан тұратын жаттығулар кешенін жасадық (сурет. 2.), батуттағы жаттығулар (сурет. 3) Әртүрлі күрделіліктегі бұрылыстармен және "денсаулық" дискісіндегі жаттығулармен. Н. Ю.Мищенконың пікірінше, "Денсаулық" дискісіндегі жаттығулар спортшының вестибулярлық тұрақтылығын арттыруға мүмкіндік береді, сонымен қатар дене қалпы мен жылдамдығын өзгертеді [9]. Эксперименттік кешенге "функционалдық дайындықты жақсартуға және инерциясыз айналу механизмдерінің техникасын дамытуға" ықпал ететін спорттық акробатика техникасының негізгі элементтері енгізілді.

Сурет. 2. "Bosu" Жарты Шары

Сурет. 3.
Акробатикалық
батут

"Батуттағы жүйелі сабақтар қозғалыстарды тепе-теңдікті жақсартады, вестибулярлық аппаратты нығайтады, жүрек пен қан айналымын қалыпқа келтіреді" [10]. Жас спортшылардың жаттығу сабақтарында батут акробатикалық жаттығуларды орындау техникасын пысықтау үшін пайдаланылды, оның негізінде болашақта басқа да күрделі акробатикалық элементтерді орындау, сондай-ақ физикалық күш салудан кейін бұлшықет кернеуін жеңілдету үшін салынды. Жаттықтырушы батут жаттығуларын орындау кезінде, әсіресе төңкерістер мен құлдырауды орындау кезінде, сақтандыруды қамтамасыз етті.

Спорттық акробатикамен айналысатын 11-12 жастағы балалардың жаттығу процесінде "тепе-теңдік баспалдағын", "Bosu" жарты шарын, батутты, "Денсаулық" дискісін, сондай - ақ апталық микроциклде жоғары психомоторлы, сенсомоторлы және тепе-теңдік жүктемесі бар жылжымалы ойындарды қолданумен тәжірибелік жаттығулар кешендерін қолдану жиілігі ұсынылған. 1. Әрбір эксперименттік жаттығулар кешені 1,5— 2 ай бойы қолданылды, содан кейін кешенді өзгерту жүргізілді.

Зерттеу нәтижелері. Эксперимент басталғанға дейін спорттық акробатикамен айналысатын 11-12 жастағы балалардың тепе-теңдік қабілеттерінің даму деңгейін бағалау жүргізілді, ол бақылау және эксперименттік топтардың балаларының алынған нәтижелері арасында статистикалық сенімді айырмашылықтарды анықтаған жоқ. В. Староста ұсынған тест бойынша жүргізілген 11-12 жастағы балалардың тепе-теңдік қабілеттерін дамытудың интегралды көрсеткішін бағалау. Басшылар зерттеудің басында, бақылауда да, экспериментте де негізінен балаларда "орташа" (40% және 30 %) және "орташадан төмен" (50% және 60 %) тепе-теңдік қабілеттерінің даму деңгейі бар екенін көрсетті, бұл В. Старосташкаласы бойынша бағалауға сәйкес келеді, "қанағаттанарлық" және "қанағаттанарлықсыз". Зерттеудің басында 11-12 тәжірибелі топтағы балалардың тепе-теңдік қабілеттерін бағалаудың алынған интегралды көрсеткіштері арасында статистикалық тұрғыдан нақты айырмашылықтар анықталған жоқ.

Эксперимент жүргізілгеннен кейін эксперименттік топтардың 11-12 жас аралығындағы балалардың тепе-теңдік қабілеттерінің әртүрлі компоненттерінің даму деңгейін сипаттайтын нәтижелерді салыстырмалы талдауды қайта бағалау барлық бақылау жаттығуларында бақылау және эксперименттік топтардың балаларының барлық қажетті көрсеткіштері арасында статистикалық сенімді айырмашылықтар табылғанын анықтады.

Өсу қарқынын талдау балалардың эксперименттік тобында оның бақылау тобына қарағанда жоғары екенін және тестте құрастырылғанын анықтады:

- 1) "бір аяқтың аяғындағы тепе-теңдікті ұстап тұру, екіншісі тізеде бүгіліп, тік бұрышқа көтерілді, қолдар жоғары көтерілді" (с) — 8,4 с немесе 54,5 %;
- 2) "үш алға айналдыру" (с) - 2,2 с немесе 46,8 %;
- 3) "арқанмен секіру" (20 с үшін бір рет) - 21 рет немесе 44,2 %;
- 4) "гимнастикалық орындықтағы бұрылыстар" (4 бұрылыс / с) - 1,4 с немесе 22,2 %;
- 5) "Қол ұстасып жүру" (м) - 49 м немесе 25,5 %;
- 6) "Шаттл жүгіру" (3×10) (с) — 1,4 с немесе 16,8%.

Ең үлкен өсім 1-сынақта табылды: "бір аяқтың аяғындағы тепе-теңдікті сақтау, екіншісі тізеде бүгіліп, тік бұрышқа дейін алға, қолдар жоғары көтерілді" (с), бұл 8,4 с немесе 54,5% құрады.

Бақылау тобында пайда болды, бірақ ол онша маңызды емес және тестте құрастырылды:

- 1) "бір аяқтың аяғында тепе-теңдікті сақтау, екіншісі тізеде бүгіліп, тік бұрышқа дейін алға, қолдар жоғары көтеріледі" (с) - 2,8 с немесе 21,8 %;
- 2) "үш алға айналдыру" (с) - 1,5 с немесе 30,3 %;
- 3) "арқанмен секіру" (саны 20 с үшін бір рет) - 4,0 рет немесе 10,0 %;

- 4) "гимнастикалық орындықтағы бұрылыстар" (4 /с) 0,7 с немесе 10,7 %;
- 5) "Қол ұстасып жүру" (м) - 21 м немесе 11,7 %;
- 6) "Қайталап жүгіру" (3×10) (с) — 0,7 с немесе 8,2 %.

Ең үлкен өсім 1,5 с немесе 30,3% болатын "үш алға айналдыру" (с) сынағында табылды.

В. Староста ұсынған тест бойынша жүргізілген 11-12 жастағы балалардың тепе-теңдік қабілеттерін дамытудың интегралды көрсеткішін бағалау зерттеудің соңында акробатикамен айналысатын 11-12 жастағы балалардың эксперименттік тобында айқын өзгерістер болғанын көрсетті. Сонымен, "қанағаттанарлықсыз" балалар саны 6 адамнан немесе 60% - дан 0 адамға дейін немесе 0% - ға дейін және "қанағаттанарлық" баға 3 адамнан немесе 30% - дан 0 адамға дейін немесе 0% - ға дейін төмендеді және "жақсы" баллдан 1 адамнан немесе 10% - дан 7 адамға дейін өсті немесе 0 адамнан 0% - дан 3 адамға дейін немесе 30% - ға дейін 70% және "өте жақсы" балл.

В. Старосташкаласы бойынша "көрнекті" бағасы бар эксперименттік топтағы балалар табылған жоқ.

Бақылау тобында өзгерістер онша маңызды емес. Сонымен, зерттеу соңында "қанағаттанарлықсыз" балалар саны 5 адамнан немесе 50% - дан 0 адамға дейін немесе 0% - ға дейін және "қанағаттанарлық" балл 4 адамнан немесе 40% - дан 3 адамға дейін немесе 30% - ға дейін төмендеп, "жақсы" баллдан 1 адамнан немесе 10% - дан 6 адамға дейін немесе 60% және 0 адамнан 0% - дан 1 адамға дейін немесе 10% - ға дейін "өте жақсы" балл. Бақылау тобында В.староста шкаласы бойынша "көрнекті" балл жинаған балалар табылған жоқ.

Тәжірибелік топтардың секіру түрлерінің кон - трольдік жаттығуларын орындауын көздейтін тепе-теңдік қабілеттерін интегралды бағалауды көрсететін көрсеткіштердегі өсу қарқыны барлық бақылау жаттығуларында 11-12 жастағы балалардың эксперименттік тобында жоғары болды және секірулерді орындау тестінде құрастырылды:

- 1)" қолдың көмегімен екі аяғынан екіге " (оң жақта), бұршақ. - 93,48 градус., немесе 29.0 %;
- 2)" қолдың көмегімен екі аяғынан екіге " (сол жақта), бұршақ. - 90,4 градус., немесе 29.9 %;
- 3)" қолдың көмегімен бір аяқпен бір аяқпен " (оң жақтан), бұршақ. — 118,69 градус., немесе 41.0 %;
- 4)" қолдың көмегімен бір аяқпен бір аяқпен " (сол жақтан), бұршақ. - 90,38 градус., немесе 33,7 %.

11-12 жас аралығындағы балалардың бақылау тобында қатысушылардың тепе-теңдік қабілеттерін дамытудың интегралды көрсеткішін көрсететін барлық бақылау жаттығуларында пайда эксперименттік топқа қарағанда аз болды және секіруді орындау тестінде құрастырылды:

- 1)" қолдың көмегімен екі аяғынан екіге " (оң жақта), бұршақ. - 70,0 градус., немесе 25.8 %;
- 2)" қолдың көмегімен екі аяғынан екіге " (сол жақта), бұршақ. - 76,9 градус., немесе 29.9 %;
- 3)" қолдың көмегімен бір аяқпен бір аяқпен " (оң жақтан), бұршақ. - 70,9 градус., немесе 26.9 %;
- 4)" қолдың көмегімен бір аяқпен бір аяқпен " (сол жақтан), бұршақ. - 68,6 градус., немесе 27,0 %.

Қорытындылар. Осылайша, зерттеу нәтижелері эксперименттік топтың 11-12 жас аралығындағы балалардың тепе-теңдік қабілеттерін дамытуға дәстүрлі әдістемемен салыстырғанда едәуір әсер ететіндігін көрсетті, оған сәйкес балалардың бақылау тобы айналысқан, бұл келесідей көрінеді:

1. Тестте спорттық акробатикамен айналысатын 11-12 жастағы балалардың тепе-теңдік қабілеттерінің әртүрлі компоненттерін сипаттайтын көрсеткіштердің жоғары өсу қарқыны анықталды:

- 1) "бір аяқтың аяғындағы тепе-теңдікті ұстап тұру, екіншісі тізеде бүгіліп, тік бұрышқа дейін алға, қолдар жоғары көтеріледі" (с) — 8,4 с немесе 54,5 %;
- 2) "үш алға айналдыру" (с) - 2,2 с немесе 46,8 %;
- 3) "арқанға өрмелеу" (20 с үшін бір рет) - 21 рет немесе 44,2 %;
- 4) "гимнастикалық орындықтағы бұрылыстар" (4 бұрылыс / с) - 1,4 с немесе 22,2 %;
- 5) "Қол ұстасып жүру" (м) - 49 м немесе 25,5 %;
- 6) "Қайталап жүгіру" (3-10) (с) — 1,4 с немесе 16,8 %.

2. Тепе-теңдік қабілеттерінің әртүрлі компоненттерін көрсететін барлық бақылау жаттығуларында бақылау және эксперименттік топтардың балаларының барлық қажетті көрсеткіштері арасында статистикалық тұрғыдан сенімді айырмашылықтар болды: "бір аяқтың аяғында тепе - теңдікті сақтау, екіншісі тізеде бүгіліп, тік бұрышқа дейін көтерілді, қолдар жоғары көтерілді" (с); "алға қарай үш рет айналу" (с); "арқанмен өрмелеу" (саны 20 с үшін бір рет); "гимнастикалық орындықтағы бұрылыстар" (4 бұрылыс / с); "қолдардағы тіректе жүру" (м); "қайталап жүгіру" (3-10) (с);

3. "Қанағаттанарлықсыз" балалардың саны 6 адамнан немесе 60% - дан 0 адамға дейін немесе 0% - ға және "қанағаттанарлық" бағамен 3 адамнан немесе 30% - дан 0 адамға дейін немесе спорттық акробатикамен айналысатын 11-12 жастағы балалардың тепе-теңдік қабілеттерін дамытудың интеллектуалды көрсеткішінің 0% - на төмендеді. В. Старостаұсынған тест бойынша 1 адамнан "жақсы" немесе 10% - дан 7 адамға дейін немесе 70% - ға дейін және 0 адамнан 0% - дан 3 адамға дейін немесе 30-ға дейін "жақсы" балл алды;

4. Барлық бақылау жаттығуларында спорттық акробатикамен айналысатын 11-12 жастағы балалардың секіру түрлерінің бақылау жаттығуларын орындауын көздейтін тепе-теңдік қабілеттерін интегралды бағалауды көрсететін қазыналарда жоғары өсу қарқыны алынды, бұл секіру түрлерін орындау тестінде жасалды:

- 1) "қолдың көмегімен екі аяғынан екіге" (оң жақта), градус - 93,48 градус., немесе 29.0 %;
- 2) "қолдың көмегімен екі аяғынан екіге" (сол жақта), бұршақ. - 90,4 градус., немесе 29.9%;
- 3) "қолдың көмегімен бір аяқпен бір аяқпен" (оң жақтан), градус. - 118,69

5. Бақылау жаттығулары ретінде қолданылатын барлық секіру түрлерінде 11-12 бақылау және эксперименттік топтардың балаларының тепе-теңдік қабілеттерін бағалаудың алынған интегралды көрсеткіштері арасында статистикалық сенімді айырмашылықтар болды: "екі аяғынан екіге қолдарымен" (оңға), градус., "Екі аяғынан екіге градуспен" (солға), градус., "Қолдың көмегімен бір аяқпен бір аяқпен" (оң жақта), градус.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Гавердовский, Ю. К. Техника гимнастических упражнений / Ю. К. Гавердовский. — М.: ТерраСпорт, 2002. — 512 с.
2. Горячева, Н. Л. Совершенствование технической подготовки акробатов-прыгунов на этапе начальной специализации / Н. Л. Горячева, Т. А. Андреев, В. Ю. Коноваленко // Инновации и перспективы физической культуры и спорта в современном обществе : материалы III студенческой заочной Междун. науч. конф. (г. Иркутск 22—24 апреля 2014 г.). : в 2 т. — Т. I. — Иркутск, 2014. — С. 398—401.
3. Двейрина, О. А. Концепция и программирование координационной подготовки спортсмена в соответствии со спецификой вида спорта : автореф. дис. ... д-ра пед. наук / О. А. Двейрина. — СПб. : Национальный государственный университет физической культуры, спорта и здоровья имени П. Ф. Лесгафта, 2019. — 52 с.

4. Каленская, Г. А. Теоретическое обоснование программы хореографической подготовки юных акробатов / Г. А. Каленская, С. В. Барбашов // Вестник югорского государственного университета. — 2017. — Вып. 1 (44). — С. 105—112.
5. Коник, А. А. Развитие координационных способностей обучающихся с использованием элементов координационной лестницы / А. А. Коник, В. Е. Дыбов, А. Н. Кулиничев, Н. А. Алексеев // Известия Тульского государственного университета. Физическая культура. Спорт. — 2020. — № 1. — С. 17—24.
6. Малиновский, С. К. Методика совершенствования специальной физической подготовки акробатов на этапе начальной спортивной специализации : автореф. дис. ... канд. пед. наук / С. К. Малиновский. — Хабаровск : Дальневост. гос. акад. физ. культуры, 2003. — 23 с.
7. Миронов, В. М. Методические приемы в обучении юных акробатов / В. М. Миронов, Т. А. Морозевич // Ученые записки : сб. рецензируемых науч. тр. / Минск : Белорус. гос. акад. физ. культуры. — 2013. — Вып. 6. — С. 229—233.
8. Мищенко, Н. Ю. Батутно-акробатическая подготовка в тренировочном процессе мальчиков 6—7 лет, занимающихся тхэквондо / Н. Ю. Мищенко // Физическая культура, спорт, туризм: наука, образование, технологии : материалы IX Всерос. с междунауч. участием науч.-практич. конф. магистрантов и молодых ученых (20 апреля 2021 г.) ; под ред. Н. Ю. Мищенко, Е. В. Быкова. — Челябинск : УралГУФК, 2021. — С. 165—177.
9. Мищенко, Н. Ю. Развитие вестибулярной устойчивости у спортсменов 11—12 лет, специализирующихся в велоспорте-маунтинбайк на этапе начальной подготовки / Н. Ю. Мищенко // Научно-спортивный вестник Урала и Сибири. — 2020. — № 4 (28). — С. 36—50.
10. Назаров, В. П. Координация движений у детей школьного возраста / В. П. Назаров. — М. : Физкультура и спорт, 2004. — 144 с.
11. Песина, О. Н. Двигательно-координационная подготовка девочек 6—7 лет, занимающихся спортивной гимнастикой / О. Н. Песина, Н. Ю. Мищенко // Ученые записки университета имени П. Ф. Лесгафта. — 2021 — № 3 (193). — С. 329—337.
12. Песина, О. Н. Развитие двигательных способностей девочек 6—7 лет, занимающихся спортивной гимнастикой / О. Н. Песина, Н. Ю. Мищенко // Современные проблемы науки и образования. — 2021. — № 2. — URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=30708>.
13. Спортивная акробатика / под ред. В. П. Коркина. — М. : Физкультура и спорт, 2001. — 384 с.

УДК 796.417.2

РАЗВИТИЕ КООРДИНАЦИОННЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ 11-12 ЛЕТ, ЗАНИМАЮЩИХСЯ СПОРТИВНОЙ АКРОБАТИКОЙ

Түрікменбаев Б.Ж., Дошыбеков А. Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск

Аннотация: предложена экспериментальная методика и комплексы физических упражнений, предусматривающие учет уровня, специализации возрастной координационной подготовки с использованием специального оборудования и тренажеров: "координационная лестница", полушария "Bosu", диска "здоровье", акробатического батута.

Ключевые слова: координационные способности, спортивная акробатика, дети 11-12 лет, специальное оборудование и тренажеры.

УДК 796:001.89

БОЛАШАҚ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МАМАНДАРЫН ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ-САУЫҚТЫРУ ЖҰМЫСТАРЫНА КӘСІБИ БАҒДАРЛАУ

Шүрмен Б. С., Бакесова Р.М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Аннотация: Мақалада дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстарын ұйымдастыруда белгілі бір дағдылары бар болашақ дене шынықтыру және спорт мамандарының мақсатты кәсіптік-қолданбалы дене шынықтыру дайындығын ұйымдастырудың жаңа жолдарын іздеу мәселелері қарастырылады. Тек белгілі бір дене қасиеттерді, қозғалысты және дағдыларды қалыптастыруға бағытталған жүйеден адамға өз денесі туралы терең білім беретін жүйеге, дене дайындығы жағдайға, денсаулықты сақтау мен нығайтуға бағытталған әсер ету құралдарына, сондай-ақ адамның салауатты өмір салты мен дене жетілуіне, белсенді жаттығуларға және спортқадеген қажеттілігін қалыптастыруға көшу керек.

Кілт сөздер: дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстары, дене шынықтыру мамандары, денсаулық, кәсіби дайындығы, студенттер

Ақпарат ағынының артуы, оқу іс-әрекетінің қарқындылығы жағдайында оқушылардың қозғалыс белсенділігінің деңгейін арттыру қажеттілігі оқушылармен дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстарын ұйымдастыруда белгілі бір дағдыларына ие болашақ болашақ дене шынықтыру мамандарының мақсатты кәсіптік-қолданбалы дене шынықтыру дайындығын ұйымдастырудың жаңа жолдарын іздеуді талап етеді. Практикалық іс-әрекетті талдау көрсеткендей, оқушы жастардың денсаулығының нашарлауы арнайы медициналық топтар санының артуына әкеледі.

Біздің ойымызша, дене шынықтыру мамандары үшін студенттермен дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстарын жүргізу әдістемесін оқытуға бағытталған студенттердің теориялық және әдістемелік дайындығын күшейту қажет. Біз спорттық емес, атап айтқанда, дене шынықтыру-сауықтыру іс-шараларына назар аударуымыз кездейсоқ емес. Мектептегі спорттық жұмыстың артықшылығы-дене шынықтыру мұғалімінің функциялары, ал дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстары бүкіл педагогикалық ұжымның қоғамдық жүктемесі болып табылады. Болашақ мұғалімдердің дене шынықтыру-сауықтыру іс-шараларын анда-санда емес, балалардың өмірінің моральдық және дене дайындығы жақтарына әсер ететін жүйе ретінде жоспарлау қабілеті, олардың жеке басын қалыптастыру маңызды.

Дене тәрбиесі процесінде болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындығының негізгі педагогикалық ерекшеліктері: дене тәрбиесі процесінің және институттағы дене шынықтыру-бұқаралық жұмыстың басқа түрлерінің айқын кәсіби бағыты, оқу сабақтарында дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстарының дағдылары мен дағдыларын қалыптастыруға ықпал ететін жағдайлар жасау [1].

Студенттерде оқушылармен дене шынықтыру - сауықтыру жұмысының дағдыларын қалыптастыру кезінде осы дағдыларды тиімді меңгеруге ықпал ететін жағдайларды ескеру қажет; болашақ маманның дене шынықтыру-сауықтыру жұмысының мәні мен мазмұны

туралы субъективті және объективті түсінігін қамтамасыз ету, жүйелі студенттерді дене шынықтыру-сауықтыру дағдыларына мақсатты оқыту[2].

Дене шынықтыруды заманауи оқытудың ерекшелігі оның сауықтыру бағыты болып табылады, сондықтан педагогикалық жоғары оқу орындарының болашақ дене шынықтыру мамандарын валеология негіздерін білумен қаруландыру қажеттілігі туындайды. Яғни, дене шынықтыру мұғалімі оқу сабақтарында салауатты өмір салты туралы біліммен және валеологиялық біліммен ұштастыра отырып қолданылатын гуманитарлық, жаратылыстану—ғылыми, жалпы кәсіптік циклдардан алынған білімді қолдана білуі тиіс.

Біз оларға мыналарды жатқызамыз:

- денсаулық және салауатты өмір салты туралы ғылым ретінде валеологияның жалпы негіздерін білу;

- салауатты өмір салтының негіздерін және оның дене шынықтырумен байланысын білу;

- балалардың денсаулығы мен дене тәрбиесі;

- дене шынықтырудың сауықтыру әсері;

- салауатты өмір салтының әлеуметтік-педагогикалық аспектілері.

Дене шынықтыру мұғалімі қызметінің бұл сипаттамасы дене шынықтыру мен валеологияның тығыз және қажетті байланысы туралы біздің болжамымызды тағы бір рет растайды. Бұл білімді игеру үшін материалды мұқият таңдау қажет.

Оқыту мазмұнын анықтау кезінде үш шартты орындау қажет:

- 1) дене шынықтыру – сауықтыру жұмысының теориясы мен әдістемесін дамытудың негізгі бағыттарын, идеялары мен үрдістерін анықтау;

- 2) ғылымның дамып келе жатқан салаларын түсіну және игеру, сондай-ақ тиісті дағдылар мен дағдыларды игеру үшін қажетті жеткілікті тұрақты іргелі және аспаптық білімнің белгілі бір көлемін белгілеу;

- 3) студенттердің шығармашылықпен жұмыс істейтін мұғалімдер ретінде дамуын қамтамасыз ететін олардың дүниетанымы мен көкжиегіне, жалпы және ғылыми даму деңгейіне белгілі бір талаптар қою.

Осы жағдайларды жүзеге асыру мектеп шеңберінде сау, белсенді тұлғаны қалыптастыруға мүмкіндік береді [3].

Оқушылардың денсаулығына терең және жан-жақты зерттеуді қажет ететін әртүрлі факторлар әсер етеді. Оқушылардың дене шынықтыруын қалыптастыру кезінде тұқым қуалаушылық пен қоршаған ортаның рөлін, оқу – өндірістік және тұрмыстық жағдайларды, медициналық қызмет көрсету мен дене тәрбиесінің жағдайын ескеру қажет. Оқушылардың денсаулығына олардың өмір салты ерекше әсер етеді. Аталған факторлардың әрқайсысы бөлек, сондай-ақ олардың әртүрлі пропорциялар мен комбинациялардағы үйлесімі өмірдің күрделі жағдайларын тудырады, көбінесе патогендік орта ретінде қызмет етеді, бірқатар патологиялардың негізі немесе қоздырғыш себебі болып табылады.

Дене тәрбиесінің міндеттері педагогикалық процесті ұйымдастырудың екі негізгі формасы – дене шынықтыру және спорт арқылы шешіледі. Дене шынықтыру сабақтары-бұл спорттық және гимнастикалық жаттығуларды, ойындар мен туристік іс-шараларды біріктіру арқылы дене тәрбиесі мәселелерін шешуге бағытталған іс-шаралар. Дене шынықтыру денсаулық және салауатты өмір салты ұғымдарымен байланысты; дене шынықтырудың түпкі мақсаты-адамды сауықтыру. Бұл жағдайда денсаулық дегеніміз-ауру мен дене дамуы ақаулардың болмауы ғана емес, толық дене дамуы, рухани және әлеуметтік әл-ауқат жағдайы.

Дене шынықтыру сабақтарында дене шынықтыру – сауықтыру іс-шараларына басшылық ету:

- 1) дене шынықтыру құралдарымен және әдістерімен;

- 2) негізгі және қосалқы әдістермен;

3) дене шынықтыру сабақтарында «жүктеме» ұғымымен;

4) дене шынықтыру сабақтарының процесін валеологияландыру, әрбір оқушының жеке денсаулығына сәйкес дене шынықтыру сабақтарының сауықтыру әсерін жасау қабілетімен;

5) оқушылардың іс-әрекетін салауатты өмір салтын қалыптастыруға бағыттай білу.

Дене шынықтыру – сауықтыру жұмысына басшылық ету мұғалімнің оқушылардың дене шынықтыру – сауықтыру іс – әрекеті бойынша өз жұмысын жоспарлай білуін; оқушылардың дене шынықтыру-сауықтыру іс-әрекетінің әдістерін, құралдары мен ұйымдастырушылық нысандарын негізді пайдалануды; оқушылар іс-әрекетінің сипатын жоспарлауды; белгілі бір жаттығуларды орындау үшін топтастыру кезінде оқушылардың өзара қарым-қатынасын ескеруді, тез шешім қабылдауды және талаптардың ең жақсы нысанын табуды, оларды оқушылардың жеке ерекшеліктеріне байланысты; дене шынықтыру – сауықтыру іс-әрекетінің озық тәжірибесін талдау және оны өзінің педагогикалық жұмысына ауыстыра білу.

Жоғарыда айтылғандар оқушы жастардың дене шынықтыру – сауықтыру іс-әрекетін ұйымдастыруға және оны басқаруға негіз болады, бұл мұғалімнің тиімді жұмыс жүйесін құруға әкеледі.

Қорытындылай келе, болашақ дене шынықтыру және спорт мамандарының дене шынықтыру-сауықтыру іс-әрекетінің дағдыларын қалыптастыру процесі дене шынықтыру мазмұнының құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Оқытудың мақсаты болашақ дене шынықтыру және спорт мамандарында адам мен қоғам өмірінде дене шынықтыру құралдары мен әдістерін қолдану бойынша белгілі бір білім, дағдыларды қалыптастыру болып табылады. Дене тәрбиесінің мақсаты - болашақ дене шынықтыру және спорт мамандардың бойында өмір мен іс-әрекетте басшылыққа алатын және денсаулық сақтайтын құндылықтар жүйесін тәрбиелеу, сондай-ақ денсаулықты сақтау мен нығайтуға қамқорлық жасау адамның дене дамуы мен қозғалыс белсенділігінің құндылығымен қатар жетекші, басым құндылықтардың бірі болып табылады.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Уварова Людмила Марковна Технология педагогической поддержки профессионального самоопределения будущих специалистов в сфере физической культуры и спорта // Природные ресурсы Арктики и Субарктики. 2012. №1. -С 110-113.

2. Артемьев Антон Александрович Организация физкультурно-оздоровительной работы в структуре здоровьесберегающей деятельности // Вестник Челябинского государственного университета. Образование и здравоохранение. 2014. №1. – С. 9-30.

3. Боярская Л. А. Методика и организация физкультурно-оздоровительной работы: учеб. пособие; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2017. – 120 с.

УДК 796:001.89

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ОРИЕНТАЦИЯ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ПО ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ НА ФИЗКУЛЬТУРНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНУЮ РАБОТУ

Шүрмен Б.С., Бакесова Р.М.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск

***Аннотация:** В статье рассматриваются вопросы поиска новых путей организации целенаправленной профессионально-прикладной физической подготовки будущих специалистов по физической культуре и спорту, обладающих определенными навыками в*

организации физкультурно-оздоровительной работы. Следует перейти от системы, ориентированной на формирование лишь определенных физических качеств, двигательных умений и навыков, к системе, дающей человеку глубокие знания о своем организме, средствах целенаправленного воздействия на физическое состояние, сохранение и укрепление здоровья, а также формирующей у человека потребность в здоровом образе жизни и физическом совершенствовании, в активных занятиях физическими упражнениями и спортом.

Ключевые слова: физкультурно-оздоровительная работа, специалисты по физической культуре, здоровье, профессиональная подготовка, студенты

УДК 378.016

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ПОЛИЛИНГВАЛЬНОСТЬЮ ЛИЧНОСТИ И УРОВНЕМ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ СТУДЕНТОВ.

Давыдова Н. П.

Западно-Казахстанский инновационно – технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В статье рассматриваются психолого - педагогические особенности полилингвальной личности. Дается определение полилингвальности. Анализируется проблема формирования полилингвальной личности на современном этапе внедрения системы образования в мировое образовательное пространство. Рассматривается взаимовлияние полилингвальности и когнитивных способностей личности. Проводится экспериментальное исследование взаимосвязи полилингвальности с уровнем интеллекта.

Ключевые слова: полилингвальность, личность, культура, интеллект, образование.

В современном мире взаимодействие культур представляет собой основу развития общества и имеет первостепенное значение, занимая важное место в ценностных ориентациях людей. Противостояние культур, все еще существующее в мировом сообществе, заставляет уделять особое внимание социальной адаптации личности в условиях межкультурной коммуникации.

В условиях глобализации, с ее противоречивыми явлениями перед образованием встает сложная задача - подготовка молодежи к жизни в условиях многонациональной и поликультурной среды. С одной стороны, современный мир, с его мощной компьютеризацией, развитием электронных средств коммуникации и интернета постепенно формирует коммуникативную многоязычную и поликультурную личность. С другой стороны, проблема интенсификации межкультурной коммуникации ставит перед обществом задачу формирования большей толерантности в отношениях между людьми, менталитета сотрудничества и эмпатии по отношению к людям разных национальностей, рас и вероисповеданий.

Проблема формирования полилингвальной личности на современном этапе внедрения системы образования в мировое образовательное пространство обусловлена рядом факторов, среди которых можно выделить то, что английский язык выполняет функции языка межкультурной коммуникации, наблюдается усиление процесса интеграции культур, в том числе и языка.

В настоящее время переосмысляются представления о глобальных культурах, связанных с определенной территорией и языком населения, проживающего на ней, отмечается интенсификация межкультурных контактов и формирование полиэтнических социумов, население которых увеличивается за счет потока мигрантов из других стран. В

такой ситуации становится актуальной проблема необходимости полиязычной образовательной среды, в которой учебный процесс ориентирован на получение полиязычного образования и развития индивида как полилингвальной личности на основе овладения ею как профессиональными знаниями, так и несколькими языками.

Полилингвальность открывает более широкий доступ к информационным и коммуникативным каналам, способствует многостороннему развитию личности на основе осознания человеком своей национальной идентичности в мультикультурном обществе и восприятия реальности через призму различных языков. Развитие полилингвального образования требует всестороннего изучения, обобщения и систематизации положительного педагогического опыта разных стран, разработки специальных подходов к его реализации.

Полилингвальная личность отличается от изученных в науке понятий: языковая личность, билингвальная личность, коммуникативная личность. Полилингвальная личность определяется как личность интернационального типа, обладающая способностью критически мыслить, владеть обширным словарным запасом на нескольких языках, иметь навыки межкультурного общения, формирования ключевых компетенций во многих областях знания, развивать свои языковые, культурные и когнитивные способности на различных уровнях формирования своей личности [1]

Изучая полилингвизм в образовательной среде, актуализируется вопрос о типа его формирования. При анализе двух основных форм – естественном, который возникает в соответствующей языковой среде, включающей в себя восприятие речи через аудио-, радио-, видео- и телевизионных носителей при спонтанной речевой практике и искусственном, который осваивается в учебной обстановке, требующий при этом использование усилий воли и специальных приемов и методов, в современных образовательных условиях можно говорить о смешанном типе. Современное би- и полилингвальное образование стремится к обеспечению усвоения двух и более языковых систем в ходе коммуникации, происходящее при их одновременном освоении в тех случаях, когда обучающийся, попадая в смоделированную иноязычную среду, учится новому языку способом таким же, как и родному, а также при специальном обучении [2].

Полилингвизм и поликультурность формируют многогранное мышление, формируя и отрабатывая лингвистическую, лингвокультурологическую и коммуникативную компетенции, навыка толкования разнообразным множественных фактов окружающей реальности на неязыковом уровне через звуки, мимику, жесты, символы и другие семиотические единицы. При этом именно осознание культуры внутри себя, как особо подчеркивают исследователи, демонстрирует формирование полилингвальной личности, а не использование человеком языков прагматических целях [3].

Анализируя основные идеи успешного полилингвального образования, можно заключить, что залог успешного овладения иностранным языком является знание о культурах друг друга и готовность к овладению лингвокультурной компетенцией. Основываясь на понимании, что общение складывается из трех основных компонентов, включающих в себя фонетическое оформление речи, вербальные и невербальные средства, при этом на последний компонент, по оценкам исследователей, приходится больше половины самого общения [4].

К внешним условиям, предъявляющим требования к формированию разнообразных способностей полилингвальной личности, относятся, во-первых, потребность обучения в полиэтнических социумах, в рамках которых для общения с представителями других диаспор требуется овладение общим английским или казахским, русским языками (в Казахстане, где проживают 126 этносов и трехязычие является одним из принципов проводимой языковой политики, в России, где потребность в овладении русским и английским языками также высока в связи с характером полиэтничности Российской

Федерации и политикой мультикультурализма в стране); во-вторых, необходимость соблюдать требования полиязычной образовательной среды, в которой обучаются вследствие интенсификации межкультурных контактов, усиления миграции в эпоху глобализации, внедрения полиязычного образования и введения программы мобильности представители различных лингвокультурных сообществ. В такой образовательной среде преподавание ведется на иностранных языках. В ней акцентируется внимание на полиязычном образовании, способствующем активизации самореализации человека в современных условиях общественных отношений, обеспечивающих профессиональную компетентность личности и его социальную мобильность. Полиязычное образование вместе с тем объективируется в единой формально-содержательной системе, предусматривающей психолого-дидактические аспекты познающего сознания, отражающего и закрепляющего когнитивную модель действительности [5].

Под полилингвальной ключевой компетенцией мы будем понимать совокупность знаний и умений, способствующие не только усвоению знаний о нескольких языковых системах, но и приобретению умений и навыков переключения с одного языка на другой, усвоению навыков применения языков в разных социокультурных контекстах функционирования языков.

В состав базовых компетенций полилингвальной личности входят:

- 1) полилингвально-коммуникативная компетенция, суть которой заключается в знании особенностей систем разных языков, в умении говорить на этих языках, продуцировать различного рода тексты;
- 2) лингвокультурная компетенция, позволяющая иметь представление о культурных стандартах в разных культурах, о их культурных сценариях, навыках применения различных культурных артефактов, навыках познания их культурных смыслов, навыков усвоения ценностей различных культур;
- 3) когнитивная компетенция (направлена на усвоение знаний из различных областей наук, развитие умений моделировать традиции, ценности, нормы, языковые картины мира, строить их схемы, культурные сценарии, а также развитие умений категоризации культурных артефактов, знаний (таксономическая), умений выражать свое субъективное отношение к предмету мысли, оценивать (оценочная категоризация);
- 4) психологическая компетенция (умение воспринимать собеседника, критически мыслить, владение навыками общения);
- 5) прагматическая компетенция (умение осуществлять речевой и коммуникативный акты на разных языках – выражение намерения, убеждение, просьба, обещание, этикет, обязательство, овладение принципами согласия, кооперации и вежливости);
- 6) профессиональная компетенция (овладение предметными профессиональными знаниями, навыками и умениями);
- 7) личностная компетенция (усвоение норм и ценностей общества, умение вступать в контакты, самоактуализироваться и саморазвиваться);
- 8) социолингвистическая компетенция (развитие представлений о стратификационных и ситуативных переменных, о социальных отношениях, социальных ролях, формах существования языка – литературного, разговорного, социальных диалектов, усвоение умения переключаться с одного языка на другой, с одной его формы существования на другую)[2].

Знание слов, их хранение в памяти, связи и воспроизведение, распределяются в нашем мозгу по нескольким уровням и зонам левого и правого полушария, границы между которыми относительно и до конца еще не изучены. Но самое важное — это факт тесного взаимодействия языка и мышления, который уже, в принципе, не требует особых доказательств. В связи с этим нетрудно предположить: чем глубже и интенсивнее взаимодействие языка и мышления, тем выше у человека уровень знания языка, освоения слов, а также умения пользоваться языковым богатством, тем выше, естественно, и

уровень его интеллекта. Причем это касается как письменной, так и устной формы языка, хотя, конечно, у разных людей эти формы, их соотношение может быть представлено самым неожиданным образом. Но, так или иначе, в связи с высказанным предположением нам представляется актуальным выделение уровней взаимодействия языка и интеллекта.

Исходя из анализа психологической литературы по данной проблеме нами была выдвинута следующая гипотеза: существует взаимосвязь между полилингвальностью личности и уровнем интеллектуального развития.

Эмпирическую выборку составили 54 человека – студенты 3 курсов специальностей «Психология», «Физическая культура и спорт», «Правоохранительная деятельность», «Учет и аудит», «Экономика», «Финансы», «Туризм», «Менеджмент», «Переводческая деятельность», «Иностранный язык» ЗКИТУ города Уральска, .

Для решения поставленных в исследовании задач были выбраны следующие эмпирические методики исследования:

Анкета для определения полилингвальности.

Тест для определения IQ Айзенка.

В результате проведения анкеты для определения полилингвальности, студенты всех специальностей нами были поделены на 3 группы:

Студенты свободно владеющие 3 и более языками- 11 человек (20%).

Студенты имеющие базовый уровень владения 3 и более языками – 13 человек (24%).

Студенты владеющие 1 языком и базовым уровнем второго языка общения – 30 человек (56%).

После проведения анкетирования нами был проведен тест Айзенка и сделан сравнительный анализ по группам.

В первой группе - студенты свободно владеющие 3 и более языками были получены следующие результаты: у 9 (82%) студентов был выявлен высокий уровень интеллекта (выше 120 баллов), 2 студента показали результат выше среднего (105-119).

Во второй группе испытуемых - студенты имеющие базовый уровень владения 3 и более языками получены следующие результаты: 6 (46%) студентов показали высокий уровень интеллекта (выше 120 баллов), 7 (54%) студентов – результат выше среднего(105-119).

В третьей группе испытуемых - студенты владеющие 1 языком и базовым уровнем второго языка общения получены следующие результаты: у 2 (7%) студентов выявлен высокий уровень интеллекта, у 5 (17%) – выше среднего, у 21 (70%) – средний уровень интеллекта (91-105) и у 2 (6%) студентов был выявлен интеллект ниже среднего (75-90).

Проведя анализ полученных данных, мы пришли к выводу, что выдвинутая нами гипотеза подтверждена, взаимосвязь между полилингвальностью и уровнем интеллекта существует, так как в первой группе, где студенты были полилингвально, мы получили самые высокие показатели уровня интеллекта.

Таким образом, анализ условий, методов и стратегий развития языковых, культурных и когнитивных способностей полилингвальной личности позволяет говорить о сложности такой работы, но вместе с тем акцентирует внимание на необходимости проведения подобных исследований. И это связано со стремлением всесторонне изучить феномен полиязычия и его носителя – полилингвальной личности, рассмотреть более обстоятельно его ключевые компетенции, стратегии их формирования, а также изучить методы и приемы развития его различных способностей, как языковых, так и культурных, когнитивных, психологических, коммуникативных, социолингвистических, прагматических.

Список использованной литературы:

1. Жетписбаева Б.А. Полиязычное образование: теория и методология. – Алматы: Білім, 2008.

2. Хаккет-Джонс А.В. От билингвизма к полилингвизму: концепции многоязычия в условиях новой образовательной реальности // Международный научно-исследовательский журнал. – 2016. – Вып. №3(45), ч. 4 (38). – С. 104–106.
3. Дзапарова З.Г. Полилингвальное образование как основа сохранения культурного разнообразия человечества // АНИ: педагогика и психология. 2016. Т. 5. № 2(15). С. 44-47.
4. Зинченко В.Г. Межкультурная коммуникация. Системный подход / В.Г. Зинченко, В.Г. Зусман, З.И. Кирнозе. – Н. Новгород: Изд-во НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2003.
5. Тажибаева С.Ж. Полиязычное образование в РК: проблемы и перспективы / С.Ж. Тажибаева, А.Х. Ибрашева // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. – 2012. – №1–2 (5–6). – С. 218–226.

ӘОЖ 378.016

ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ КӨП ТІЛДІЛІГІ МЕН СТУДЕНТТЕРДІҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ДАМУ ДЕҢГЕЙІ АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫС

Давыдова Н. П.

Батыс Қазақстан инновациялық – технологиялық университеті, Орал қ

***Аннотация.** Мақалада полилингвальды тұлғаның психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері қарастырылады. Полилингвалдылықтың анықтамасы берілген. Әлемдік білім беру кеңістігіне білім беру жүйесін енгізудің қазіргі кезеңінде көп тілді тұлғаны қалыптастыру мәселесі талданады. Тұлғаның полилингвализмі мен танымдық қабілеттерінің өзара әсері қарастырылады. Полилингвализмнің интеллект деңгейімен байланысын эксперименттік зерттеу жүргізілуде.*

***Кілт сөздер:** полилингвализм, тұлға, мәдениет, интеллект, білім.*

УДК 316.628

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА QR ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУАРҚЫЛЫ МОТИВАЦИЯСЫН АРТТЫРУ

Қасымова А.Х., Муханбеткалиева Г.Ш

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.
Жоғары аграрлық-техникалық колледжі, Орал қ.

***Аңдатпа:** Ұсынылып отырған мақалада шет тілін оқыту кезінде мұғалім дайын білімді жеткізіп қана қоймай, ең алдымен білім алушылардың өзіндік жұмыс дағдыларын, ақпаратты іздеу, талдау, қолдану, мәселені тұжырымдау, оны шешудің ең қолайлы нұсқасын таңдау қабілеттерін қалыптастыруы керек екендігін көрсетеді. QR технологияларын пайдалану осы мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Іс жүзінде QR кодтары қойылған міндеттерге байланысты оқу сабағының әртүрлі кезеңдерінде қолданылады. Ақпараттық технологиямен жұмыс істей білу, ұсынылған материалға сүйене отырып, заманауи техника мен қосымшаларды қолдану арқылы пәнді оқуға деген ынтаның артуы, ағылшын тілі сабақтарында QR технологияларын қолдану ықпал етеді деп айтуға болады.*

***Кілт сөздер:** Цифрлік сауаттылық, гаджеттер, QR код, сканер, заманауи, ақпараттық технология, генератор.*

Қазіргі таңда тұжырымдамалық түрде білім беру жүйесі негізгі үш бағыт бойынша жүргізілуде: білім беру үдерісін цифрландыру, цифрлық білім беру контенті, білім беруді басқаруды цифрландыру. Қазақстанда мектептік білім беруді цифрландыру оны реформалау үрдісіндегі басты тенденциялардың бірі болып табылады. Болашақ мектептерінің көрінісі көбінесе барлық пәндердің бұлтты білім беру жүйесіне біртіндеп көшуімен байланысты. Біз онлайн оқулықтар мен виртуалды зертханалар туралы, ашық білім беру мазмұны, әрбір қатысушыға икемді және жеке көзқарас туралы айтып отырмыз. Үй тапсырмаларын оқушылар онлайн режимінде бірге жұмыс істей алады. Мектеп кітапханалары ақпараттық және компьютерлік орталықтарға айналды. Оқу үрдісі әрбір білім алушының идентификаторымен байланыстырылатын болады, бұл бағалау және бағаларды қалыптастыруға мүмкіндік береді. Оған цифрлық сауаттылық қажет.

Цифрлік сауаттылық - ақпараттық қоғамдағы қауіпсіздіктің негізі, ХХІ ғасырдың ең маңызды білімі, ең негізгі тақырыптарымыздың бірі. Цифрлік сауаттылық - бұл адам өмірінің барлық салаларында цифрлік технологияларды сенімді, тиімді қолдануға дайындығы және қабілеті. Осы технологияны қолдану арқылы халықтың өмір сапасын арттыруға жол ашып отыр. Цифрландыру технологиялары дегеніміз – бұл бұрын-соңды адамзат бастан кешпеген ғажайып әлемнің жаңа құралдары. Яғни, қазіргі таңда бұл технологиялар жасақталу үстінде. Олар қазірдің өзінде біз тамсанып айта беретін ақпараттық технологиялардың өзін жолда қалдыра бастады[1]. Цифрландырудағы негізгі мақсат – бәсекеге қабілеттілікті арттыру, халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, оқу-тәрбие процесін жеделдету және жеңілдету, балаларға, ұстаздарға, ата-аналарға жүктемені азайту. Ең бастысы – білім беру сапасын арттыру. Біздің балаларымыз халықаралық деңгейде әртүрлі салаларда, оның ішінде жасанды интеллект және ауқымды деректер жасау саласында бәсекеге қабілетті болуға тиіс. Мемлекет басшысы атап көрсеткендей, елді цифрландыру – бұл мақсат емес, бұл – Қазақстанның абсолюттік артықшылыққа қол жеткізу құралы. Бүкіл процесс жүйелілікті, реттілікті және кешенді тәсілді талап етеді [2].

Білім сферасындағы цифрландырудың ең басты міндеті – білім беру сапасын арттыру, яғни халықаралық деңгейде әртүрлі салаларда, оның ішінде «жасанды интеллект» және «ауқымды деректер» жасау саласында бәсекеге қабілетті Ел жастарын дайындау[3].

Бүгінгі таңда ақпараттық технологияның дамуы бір орында тұрмайды. Гаджеттер біздің өмірімізге мықтап еніп, оның ажырамас бөлігіне айналды. Оқушылардың электронды әлемнің жаңалықтарын мұғалімге қарағанда жақсырақ білетіндігі жиі кездеседі; олардың ІТ-инновацияларды жылдам қабылдау және оларды күнделікті өмірде қолдану қабілеті таңқаларлық. Бұл бір жағынан жақсы, өйткені технологияны меңгеру уақыт талабы болса, екінші жағынан мұғалімнің оқушыны қызықтыруы, оны оқу үрдісіне тартуы, ынталандыруы қиындай түседі. пәнді одан әрі меңгеру. Оқушыға интернет арқылы қандай да бір білім мен дағдыны бекіту керек екенін сезбей, кез келген сұраққа жауап таба алатындай көрінеді[4]. Заттардың бұл реттелуі мұғалімді жақсы қалыпта ұстайды және үнемі жаңа идеялар мен тақырыпты көрсету формаларын іздейді. Осындай ізденістердің бірінің нәтижесі сабақта QR технологияларын қолдану болды. Мобильді интернет пен портативті құрылғылардың жылдам таралуы әлем үшін көптеген мүмкіндіктер ашты. Тәжірибе көрсеткендей, мобильді құрылғылар мен қосымшалар оқу процесіне оңай біріктіріліп, оны тиімдірек етеді. Бұл пандемия жағдайында заманауи ақпараттық технологиялар басты рөл атқарады[4]. Қазіргі оқу үрдісінде QR кодтарын қолдану студенттердің өз бетінше оқу-танымдық іс-әрекетіне ынтасын арттыруға арналған. Олардың көмегімен сіз оқытылатын материалдың мазмұнын кеңейте аласыз, проблемалық мәселені салаға шығара аласыз, оқу үшін қосымша әдебиеттер ұсына аласыз, сауалнамалар жүргізе аласыз, тыңдауға материал бере аласыз және т.б. Оқу үдерісінен басқа QR кодтарын оқу жұмысында да қолдануға болады. Олар квест ойындарымен, әңгімелермен, викториналармен таныстырылады. QR кодтар технологиясын әдістемелік

жұмыста қолдануға болады: семинарлар, шеберлік сабақтары, тренингтер өткізу, ақпараттық стендтер мен әдістемелік апталықтарды құру. Осылайша, кез келген сабақты ұқсас түрде безендіруге және әртараптандыруға болады, ал кейінірек практикалық сабақтарда студенттерге осындай кодтарды өздері жасауға үйретуге болады. Бұл оқуды даралауға мүмкіндік береді, студенттерге өз бетінше жұмыс істеуге және олардың үлгерімін көзбен көруге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл 393 әрбір оқушының сәтті әрекеті үшін жағдай жасайды, жағымды эмоциялар тудырады, сәйкесінше олардың оқу мотивациясына әсер етеді. QR коды (Quick Response - ағылшын тілінен аударғанда «жылдам реакция», «жылдам жауап») өткен ғасырдың 90-шы жылдарының ортасында Жапонияда ойлап табылған. QR кодын 1994 жылы Toyota компанияларының бірі болып табылатын жапондық Denso Wave компаниясы жасаған. Оның пайда болуы 80-жылдары жапон өнеркәсібі қойған машинада оқылатын кодтарға қойылатын талаптардың артуына байланысты болды. QR кодтарының міндеті оларды орналастырудың шағын ауданы бар үлкен көлемдегі деректерді сақтау болды. Сканерлеу процесіне кодтың зақымдануы да, ішінара ластануы да кедергі болмауы керек. Бұл код ақпаратты алу мен таратудың заманауи талаптарына толық жауап береді, бұл процесті ыңғайлы, тиімді және интерактивті етеді. Қазіргі уақытта кез келген смартфон немесе планшет QR кодын ақпаратты оңай тани алады және декодтай алады. Ол үшін QR кодын тану үшін орнатылған бағдарламасы бар мобильді құрылғының камерасын код кескініне әкелу керек. Бағдарлама шифрды шешеді, содан кейін код мазмұнымен қамтамасыз етілген белгілі бір әрекетті орындауды ұсынады. Сондай-ақ Viber, Yandex, Google-де кірістірілген QR сканерлері бар. Кодтар лицензияланбаған, сондықтан әркім қолданып қана қоймай, оларды толығымен тегін жасай алады[3]. Сізге тек QR кодын жасау үшін генератор қажет. Онлайн қызметтерді пайдалану мүмкіндігінше қарапайым және ешқандай арнайы білімді немесе дайындықты қажет етпейді. <https://learningapps.org> платформасы тапсырмаларды жасауға, QR кодтарын құруға және материалды ұйымдастыруға өте ыңғайлы. Осы платформаның негізінде әртүрлі материалдарға негізделген тапсырмалары бар кодтар жасалуы мүмкін:

- Аудио материалдарын пайдаланатын тапсырмалар Аудио жазба негізінде (ән, диалог, әңгіме) тапсырмаларды орындау ұсынылады
- Бейнематериалдарды пайдаланатын тапсырмалар Қараған бейнеге сүйене отырып, тапсырмаларды орындауға шақырылады
- Грамматикалық тапсырмалар
- Мәтінді пайдаланатын тапсырмалар

Әдістеме.Білім алушыларды ағылшын тілі сабағында, оқыған мәтін бойынша тапсырмаларды орындауға шақырылады. Сондай-ақ сайтта тақырып, тапсырма түрі және топбойынша топтастырылған көптеген дайын тапсырмалар бар екенін атап өткен жөн. Сайт қол жетімді үлгілерді пайдалана отырып, ұқсас тапсырмаларды өз бетімен жасауға мүмкіндік береді. Жаңа тапсырманы жасағаннан кейін сайт QR кодын жасауды ұсынады. Көптеген грамматикалық тақырыптар, мысалы, қосымша жаттығулар мен бекітуді қажет етеді. Осыған сүйене отырып, тақырып бойынша лексиканы қолдана отырып, қажетті тапсырмалар жасалады және оқушыларға тарату үшін осы тапсырманың коды жасалады. Сондай-ақ, сайтта электронды сынып құру функциясы бар, онда балалар сілтемелер бойынша тапсырмаларды орындай алады. Әр білім алушы өзінің QR генераторлар арқылы ашып алып, кез-келген уақытта кімнің жұмысы екенің соңыны немесе басына QR қою арқылы тапсыра алады. Мысалға: Өзін-өзі оқшаулау жағдайында барлық оқушылардың мектепке бару мүмкіндігі бола бермейді, бұл әсіресе құнды. Қағаз тасымалдағыштарды қоспағанда, мұғалім тапсырмалардың орындалу сапасын тез тексере алады. Ағылшын тілін оқыту кезінде мұғалім дайын білімді жеткізіп қана қоймай, ең алдымен оқушылардың өзіндік жұмыс дағдыларын, ақпаратты іздеу, талдау, қолдану, мәселені

тұжырымдау, оны шешудің ең қолайлы нұсқасын таңдау қабілеттерін қалыптастыруы керек екендігі сөзсіз[6].

Заманауи әдістемде, цифрландыру технологиялары арқылы тапсырмаларды тексеру үшін студенттер экранның скриншотын алады. Осылайша, сабақтарда QR технологияларын қолдану оқу процесінің даралануын, саралануын, интерактивтілігін қамтамасыз етеді. Жыл бойына оқушылардың сауалнамасынан алынған нәтижелерді талдау ағылшын тілі сабақтарын ұйымдастыру мен өткізудің таңдалған формалары мен әдістері тиімді және орынды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Сонымен, оқушыларда сабаққа деген ситуациялық қызығушылықтың төмендеуі және пәнге деген қызығушылықтың айтарлықтай өсуі және ағылшын тілі сабақтарына деген қызығушылықтың артуы байқалады, бұл оқушылардың табыстылығын, өз қабілеттеріне деген сенімділікті дамытудың кепілі болып табылады. Осы сауалнаманың нәтижелері ағылшын тілі сабақтарында жұмыс істеудің жаңа формалары мен әдістерін енгізудің екінші жылының басында оқушылардың сабаққа деген қызығушылығы артқанын көрсетеді. Оқушылардың барлығы дерлік сабақты ұйымдастыруда әр баланың мүмкіндіктері ескерілетінін және QR кодтарын қолдануды ұнататынын атап өтті[6].

Нәтижесінде білім алушылар сабақтағы белсенді іс-шараларға қатысуға қуанышты, бұл олардың табысының кепілі. Ұй тапсырмасын орындау кезінде әртүрлі жаттығуларды электронды түрде орындауға мүмкіндік беретін QR кодтарын қолданатын тапсырмаларға артықшылық беріледі. Тапсырманың бұл түрі студенттерді ұзақ жазбаша жұмыстың жоқтығымен және оны жұмыс орнында емес, бейресми жағдайда орындау мүмкіндігімен тартады. Мысалға, біз қарастыратын ашық сабақ: Ағылшын тілі. ТЖ 111.1 тобы «Мамандық таңдау» тақырыбындағы сабақтың үзіндісі сабақтың кезеңі және оның мақсаты грамматикалық материалды бекіту мұғалімнің қызметі мұғалім "үстеулерді салыстыру дәрежесі" ережесін бекіту мақсатында грамматикалық тапсырмасы бар

QR кодын ұсынады оқушылардың іс-әрекеті оқушылар қағаз тасымалдағышта алынған кодты телефонмен сканерлейді және слайдтағы ережеге сүйене отырып сөйлемдерге үстеулердің қажетті формаларын енгізеді Болжалды нәтижелер салыстыру, талдау мүмкіндігі. Техникамен жұмыс істей білу, ұсынылған материалға сүйене отырып, заманауи техника мен қосымшаларды қолдану арқылы пәнді оқуға деген ынтаның артуы, ағылшын тілі сабақтарында QR технологияларын қолдану ықпал етеді деп айтуға болады:

1. Білім алушылардың ой-өрісін кеңейту.
2. Барлық білім алушыларды оқу сабағында белсенді танымдық іс-әрекетке тарту.
3. Өз бетінше білім алу және оны практикада қолдану қабілетін дамыту.
4. Пән бойынша білім сапасын арттыру (ағылшын тілі бойынша орташа балл).
5. Білім алушылардың оқитын пәнге деген ынтасы мен жауапкершілігін арттыру.
6. "Лингвистенок" конкурстарына және ағылшын тілінен олимпиадаларға тиімді қатысу. Бүгінгі карантин, өзін-өзі оқшаулау жағдайында QR технологиялары қарапайым және жылдам ақпарат берудің тамаша үлгісі, сондай-ақ мұғалім мен білім алушының өзара әрекеттесуінің оңай жолы болғаны сөзсіз.

Қорыта айтқанда, QR технологияларын пайдалану осы мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Іс жүзінде QR кодтары қойылған міндеттерге байланысты оқу сабағының әртүрлі кезеңдерінде қолданылады. Оқу сабағының басында-оқушыларды сабақ тақырыбына жеткізу үшін, оларға QR-кодтарда шифрланған диалогты немесе әнді

тындап, суретті, фильмнің үзіндісін қарап, тақырыпты өздері тұжырымдауға мүмкіндік беру. Бақылау үшін лексикалық және грамматикалық материалды игеру сабақта қолданылады QR-тесттер. Бұл уақытты үнемдеуге және нәтижені объективті бағалауға мүмкіндік береді. Біздің ойымызша, үй тапсырмасы үшін QR кодтарын пайдалану әсіресе ыңғайлы. Бұл жағдайда білім алушыларға әртүрлі қиындық деңгейлері бар әртүрлі тапсырмаларды бере отырып, оқуды жекелендіру мүмкіндігі бар. Осылайша, оқытуға сараланған және көп деңгейлі тәсіл жүзеге асырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://bilimainasy.kz> ›
2. bilimainasy.kz <https://bilimainasy.kz>
3. [youtube.com](https://www.youtube.com) <https://www.youtube.com> › watch
4. kaznai.kz <https://kaznai.kz> › fincenter-...
5. Куличкина А.Е. Использование QR-кода как средства повышения мотивации обучающихся на уроках русского языка // Academy. 2017. № 3 (18).
6. Леонтьева Т.П. и др. Методика преподавания иностранного языка. Минск: Вышэйшая школа, 2015. 2-230 с

ӘОЖ 316.628

ПОВЫШЕНИЕ МОТИВАЦИИ ОБУЧАЮЩИХСЯ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ QR-ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.

Касымова А. Х., Муханбеткалиева Г. Ш

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск
Высший аграрно-технический колледж, г. Уральск

Аннотация: предлагаемая статья показывает, что при обучении иностранному языку учитель должен не только передавать готовые знания, но, прежде всего, формировать у обучающихся навыки самостоятельной работы, умения искать, анализировать, применять информацию, формулировать проблему, выбирать наиболее подходящий вариант ее решения.

Использование QR-технологий позволяет решить эти проблемы. На практике QR-коды используются на разных этапах учебного занятия в зависимости от поставленных задач. Можно сказать, что умение работать с информационными технологиями, опираясь на представленный материал, способствует повышению мотивации к изучению предмета с использованием современной техники и приложений, использованию QR-технологий на уроках английского языка.

Ключевые слова: Цифровая грамотность, гаджеты, QR код, сканер, современные, информационные технологии, генератор.

ӘӨЖ 796.394

ТОҒЫЗҚҰМАЛАҚ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНЫН ОҚУШЫЛАРЫМЕН ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНДЕ ЖҮРГІЗУ ТИІМДІЛІГІ

Қайыржанов А.Б., Испулова Р.Н.

М.Өтемісов атындағы БҚУ

Андатпа: Тоғызқұмалақта нәзік есептеу деп аталатын нәрсе кеңістіктік-уақыттық қатынастарды ескере отырып, құмалақтарды тақтаға дұрыс бөлу мәселесін шешуден басқа ештеңе емес. Сонымен қатар, есептеулер жүргізу үшін әртүрлі әдістер мен тәсілдер қолданылады. Осының бәрін жеке адам өзі жасай алады-және бұл тоғызқұмалақтағы шығармашылық ойынның басты артықшылығында

Кілт сөздер: ұлттық ойын, логикалық шығармашылық өсу, математикалық ұғым, классикалық ойын, блиц ойыны, репит т.б.

Қазақтың ұлттық ойыны «Тоғыз құмалақ» қазіргі уақытта дене тәрбиесі сабағында жоспарға енгізу арқылы өткізу жас буынды тәрбиелеуде теңдесі жоқ құрал. Әр сабақ сайын ұлттық ойынның үш-төрт түрін алып, солардың ойнау тәсілін үйретіп отырса, жетілдіре, қайталау арқылы пысықтап отырса, әрбір бала жадында сақтайды да, оны ойнай біледі.

Ұлттық ойындарды мектептегі дене тәрбиесі сабағында қолданудың заманға сай әдістерін ойлап табу әрине қиын. Қазіргі компьютер заманында оқушыларды қызықтырып асық, бес тас ойнандар деп айту өте қиын іс. Әрбір баланың санасына ойынды сіңістіріп енгізу үшін біз қызықты да дұрыс әдістерді қолдануымыз керек. Ұлттық ойындар өзінің табиғатында, жаратылысында ұлттық өнегені бойына сіңіріп, бүкіл ұлтқа тән қасиеттерді өз бойына дарытып, толығып, жетілу арқылы, өзінің жан жақты тәрбиелік қасиетін шындай түседі. Ұлт ойындары өте күрделі дүние, ол адам баласының табиғи әрекеті. Сабақтың барысында сол табиғилығын сақтай отырып, оның элементтерін ретті пайдалану сабақтың әр кезеңінде оқушылардың көңіл-күйіне психологиялық жағынан барлау жасай отырып, білгірлікке әрекет жасауды талап етеді.[1,13]

Абай өзі ұтылса: "Тақтай бағып ойын қуған қу- ұтады". ал өзі ұтса: "Ми ұтады" — деп қасындағыларды күлдіріп отырады екен. Осы "Ми ұтады" - да үлкен тұжырым бар дейсің. Бүкіл болмысымыздың патшасы – Ми. Ал ойында Ми ұтса - онда тоғызқұмалақ, мидың добы болғаны да. Сонысымен бізбен сіз ми добын үйреніп, үйретіп, ойнап жүр екенбіз»- деп, бабалардан мирас болып қалған, әрі нағыз халықтық ойын ретінде сан ғасырлар бойы өзінің жұртты баурап алатын қасиетін сақтап қалған. «Тоғызқұмалақ» ойынының өзіне тән ерекшелігі — бұл нағыз математикалық есеп ойыны. Математика - бәрімізге мәлім, адам өмірімен, шаруашылығымен біте қайнасқан көне ғылымдардың бірі. Адамзат ең алғаш өзінің мұқтаждығын өтеуге пайдаланған тұңғыш математикалық ұғым— бүтін сандар ұғымы болыпты. [2, 124]Сол себептен де мектепте оқушыларға математиканы үйреткенде бүтін сандардан ішінен ондық бөлшектердің қалай пайда болуы жайлы ұғымдардан бастайтыны жайдан-жай емес. Күнделікті тұрмыс-тіршілік, экономикалық даму көрсеткіштері де байланысты.

"Тоғызқұмалақ" ойынының барысында тақта үстіндегі тартыстың сырын (күрделі Пінпіннны есептеу) алдын ала біліп отыру үшін ойыншыға Математикалық төрт амалды (қосу, азайту, бөлу және көбейту) аса жетік біліп (есептеп отыруға уақыт болмайды), сәт сайын қолданып отыруға тура келеді. Демек, "Тоғызқұмалақ" — үлкендерді былай қойғанда, жас жеткіншектерге спорт әліппесін үйретумен қатар, олардың ой- өрісін, сана сезімін дамытуға, оқу үлгерімін жақсартуға түсуге және сапалы тәрбие беруге өзіндік септігін тигізеді. «Тоғызқұмалақ" ойыны әрі онша күрделі құрал- жабдықтарды қажет

етпейді. Сондықтан ертедегі ойыншылар «Тоғызқұмалақтың» отаулары (шұқыр) мен қазандарын құмалақ жинайтын үлкен ұя) жерді қазып жасап алып, ойнай беретін болған. "Тоғызқұмалақ" ойыны ағаштан ойылып жасалған арнаулы тақтада ойналатын болды да отаулардың әрқайсысы солдан оңға қарай алфавиттік (а, б, в, г, д, е, ж, з, и,) тәртіппен тоғыз әріппен белгіленеді. Бұлай белгілеу, ойналған ойындарды жазып алуға, бұл күшті ойыншылардың әдіс, айдалы ойындарын зерттеуге, ол зерттеулерді жұртшылық үйрену үшін "Тоғызқұмалақ" әуесқойларының талқысына салуға мүмкіндік берді. Бірақ бертін келе бұл ойылып жасалған (отаулары әріппен белгіленген) "Тоғызқұмалақ" тақтасы жарыс өткізуге ыңғайсыз және көп кемшіліктері бар екенін көрсетті Ең басты кемшілік — ойын барысында тақта үстім позицияларды анық көріп отыруға мүмкіншіліктің болмауы себебі, ойын көп ойыншы болғандықтан, отауларда (дөңгелек шұқыр) үйіліп қалған құмалақтардың санын білу үшін ойыншылар отауда жатқан құмалақтарды ұтып, санап немесе қарсылас жақтан: "Отаудағы құмалақ саны тақпа, немесе жұп па?" деп сұрап отыратын. [3,37]

Тоғызқұмалақ — қазақтың ұлттық дәстүрлі ойындарының бірі, ақыл-ой ойыны. Соңғы деректерге қарағанда, оның шығу тарихы 4 мың жылдық кезеңді қамтиды. Ал кейбір мамандардың айтуынша, оның пайда болған кезі бұдан да көп уақыт болуы әбден мүмкін. Тоғызқұмалақ өткен ғасырларда қазақ даласындағы ең кең тараған ойын болатын. [4,214Б]

Адамдардың басшылық лауазымдарда немесе жауапты салаларда күрделі шешімдер қабылдауы қажет жағдайлардың көбейгенін ескере отырып, дамыған ақыл-ойы мен өзін-өзі тануы бар адамдар санының артуы өркениетті қоғамның жалпы дамуы үшін өте маңызды. Осылайша, өскелең ұрпақты зияткерлік ойындарға - шахмат, дойбы және тоғызқұмалаққа - ақыл - ой шығармашылығымен айналысуға тарту-біздің қоғамның шұғыл араласуды талап ететін ең басты мәселелерінің бірі. Тоғызқұмалақта нәзік есептеу деп аталатын нәрсе кеңістіктік-уақыттық қатынастарды ескере отырып, құмалақтарды тақтаға дұрыс бөлу мәселесін шешуден басқа ештеңе емес. Сонымен қатар, есептеулер жүргізу үшін әртүрлі әдістер мен тәсілдер қолданылады. Осының бәрін жеке адам өзі жасай алады-және бұл тоғызқұмалақтағы шығармашылық ойынның басты артықшылығы[5,127]

Қазақстан тәуелсіздік алған жылдан бері тоғыз-құмалақ жылдан-жылға дамып келеді. Бұл жерде жаңа құрылған тоғыз-құмалақ федерациясының ықпалы зор болып отыр. Бүгінгі таңда осы қауымдастықтың арқасында елдің түкпір-түкпірінде үйірмелер ашылып, тоғыз-құмалақтан жарыстар жиі өткізіліп келеді.

Оқушылардың тоғызқұмалақ ойынына қызығушылықтарын арттыруда, мектептегі оқыту үрдісінің негізгі мақсаттары – баланың білімді игеру кезінде ойлау қабілетін қалыптастыру, сол арқылы таным әрекетін белсендіріп, жан-жақты жеке тұлғаны тәрбиелеу. Ал, тоғызқұмалақ ойыны адамның математикалық ойлауын, логикасын, зейінді шоғырландыру қабілетін дамытатынын сеніммен айтуға болады. Тоғызқұмалақ - интеллектуалдық спорт түрі ғана емес, сонымен бірге баланың ойлау қабілетін дамытудың керемет құралы. [6, 87]

Бастауыш мектепте тоғызқұмалақты үйрету пәні енгізіліп, оқытушы ұстаздар тоғызқұмалақ пен математиканың арасындағы терең және тығыз байланысты аңғара білуге үйретсе, онда бұл ежелгі, тамаша ойынмен айналысу оқушылар үшін өте пайдалы әрі нәтижелі болар еді.

«Ойлауға үйрету – бұл ең алдымен диалектикаға үйрету... Диалектикалық тұрғыда ойланатын адам диалектикалық тұрғыда ойлана алмайтын адамнан несімен ерекшеленеді? Өзімен - өзі оңаша, «оппонентсіз», «дұрыс» және «бұрыс» жақтарын ой елегінен өткізе білу дағдысымен ерекшеленеді».

Ендеше, тоғызқұмалақ та ең алдымен осыған үйретеді емес пе? Тоғызқұмалақ ойынында қарсылас жақтың позициясына ойша ене алмасаң, оның барлық мүмкіндіктерін

ескермесең, онда күшті қарсыласыңды жеңбек түгілі, әдемі этюдті де шығара алмайсың. Тоғызқұмалақ – диалектикалық ойлауға үйрететін бірден – бір мектеп. Жаттығудың негізгі мақсаты: тоғызқұмалақ кәсібін таңдауды бекіту және ойын техникасының негіздерін меңгеру [5, 192]

Жаттығудың негізгі бағыттары: спорттық-сауықтыру дайындығы кезеңі келешекте тоғызқұмалақ ойынын жетілдіру мақсатын көздейді. Бұл ретте келешекте спортпен шұғылданатын балаларды іріктеу жүргізіледі, себебі спорттық шеберлікті меңгерудің негізі осы кезде қаланады.

Негізгі міндеттері: балалардың денсаулығын нығайту және ағзасының дұрыс дамуына ықпал ету; ақыл-ой қабілеттерін жетілдіру және тәрбиелеу (еске сақтау, логикалық ойлау, назар қабілетін дамытуға бағытталған); келешекте тоғызқұмалақпен айналысатын дарынды балаларды іріктеу [7, 134]

Педагогикалық теория мен практикадағы осы проблеманың жай-күйін анықтау мақсатында психологиялық-педагогикалық, ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді зерттеу және оң талдауды жүзеге асыруда бастауыш сынып оқушыларының дене тәрбиесі жүйесіндегі "тоғыз құмалақ" қазақ ұлттық ойынының рөлі мен орнын анықтау мақсатында ұлттық спорт түрлерінің дамуына тарихи-салыстырмалы талдап "Тоғыз құмалақ" қазақ ұлттық ойыны сабақтарының шұғылданушылардың дене дамуы мен дене даярлығына әсер ету дәрежесін анықтауда, жалпы балалардың ой өрісінің дұрыс әрі жүйелі дамуына тұлғалық үлесімізді қосуға міндеттіміз.

Жалпы айтқанда біз неге тоғызқұмалақты насихаттап отырмыз, ол ойын ретінде ғана емес, оның танымдық, тағылымдық, терапиялық, спорт, өнер, ғылым ретіндегі маңызы зор. Бұл бастауыш сыныптан бастап жасөспірімнің ақыл-ойын шыңдап, ми қызметін жетілдіретін зияткерлік спорттық ойын. Сондықтан мұның тек ұлттық бағытта емес, жалпы әлемдік деңгейде де маңызы өте зор, өйткені тоғызқұмалақ сияқты ойындарды ойнаған бала есейе келе өзінің күнделікті нақты жоспарын құрып, дүниеге көзқарасы молайып, жетілген тұлға болып қалыптасады. Сондықтан тоғызқұмалақ ойынын біздің бүгінгі насихаттап отырғанымыздың себебі, қазақ халқының осындай ұлы мұрасы бар екенін, зияткерлік өнері бар екенін басқа халықтарға да бір жағынан таныту, сонымен қатар адамзаттық деңгейде де өзіміздің үлесімізді қосу болып табылады. [8, 247]

Қорытындылайтын болсам егемендік алған жылдардан кейінгі кезеңде тоғызқұмалақтың компьютерлік нұсқаларын жасаумен бірқатар бағдарламашылар айналысты. Әрине, жасанды интеллектінің ол жарыста қандай ойындар ойнағаны белгісіз, бірақ интернет сайтындағы тоғызқұмалақ нұсқасының пайда болуы тоғызқұмалақшылар арасында ойынға деген қызығушылықты арттырғаны рас. Сонымен қатар алдағы уақытта мұндай бірлескен жарыстардың қатарын көбейтіп, тіпті егер компьютерлік бағдарламалардың саны артатын болса, олардың өздерінің арасында жарыс өткізу арқылы ойынның негізгі заңдылықтары мен теориялық ізденістірді жүйелеуге оң әсері болар еді. Тіпті техниканың көмегі арқылы тоғызқұмалақ партияларының архивін жасау да алдағы міндеттердің бірі болмақ. Ойынның негізгі заңдылықтары мен ерекшеліктері қандай деген сұрақтарға қазіргі кезде нақтылы жауап беру мүмкін емес. Ұлттық ойынның сан ғасырлық тарихы бола тұра, жазба деректерінің аз болуы, теориялық сипаттағы еңбектердің жазылмауы – бұл бағыттағы зерттеулерге қолбайлау болып отыр. Сондықтан оқулықтарда бірілген тоғызқұмалақ туралы мәліметтер, ойынның танымдық мәні, эстетикалық және теориялық мәселелері, тұздық бағалау көрсеткіштері, партия талдаулары – осы олқылықтардың қатарын толықтыруға арналған қадамдардың бірі болып табылады.

Пайдалаған әдебиеттер тізімі.

1. Тоғызқұмалақ. Ә.Ақшораев 226 с. Тараз, 2000 г.
2. Шахмат, дойбы, тоғызқұмалақ.. Әдістемелік оқулық. 2008
- 3.С. Тілеубаев «тоғызқұмалақ - өнері» 1999 ж.
- 4.Ж.Қамысбаева., Н. Байзақова «Тоғызқұмалақ ойынын оқып үйрену әдістері» 1998 ж.

5. Төтенаев А. Қазақтың ұлттық ойындары. Алматы: Қайнар, 1994 жыл.
6. Садықов С.С. Қазақтың ұлттық ойындарының ғылыми-педагогикалық негіздері. Тараз, 2004.
7. Қуанышев Т.Ш. Казахские национальные игры. Актюбинск, 1989.
8. Ақшораев Ё.С. Тоғыз-құмалақ даналығы.-Тараз: 2000.

УДК 796.394

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРОВЕДЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИГРЫ ТОГЫЗКУМАЛАК С УЧАЩИМИСЯ В ФИЗИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ

Каиржанов А. Б., Испулова Р. Н.

ЗКУ им. М. Утемисова

***Андатпа:** В тогызкумалаке называется тонким расчетом, -это не что иное, как решение проблемы правильного разделения кумалаков на доски с учетом пространственно-временных отношений. Кроме того, для проведения расчетов используются различные методы и приемы. Все это может сделать сам человек-и в этом главное преимущество творческой игры в тогызкумалаке*

***Ключевые слова:** национальная игра, логический творческий рост, математическая концепция, классическая игра, блиц-игра, репит и т. д.*

УДК 796.417.2

ПАУЭРЛИФТИНГМЕН АЙНАЛАСАТЫН МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ АДАМДАРДЫ МОТИВАЦИЯЛАУ

Фрунзеев Е.К., Бакесова Р.М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

***Андатпа:** мүмкіндігі шектеулі адамдардың оқу процесіне қатысу мотивтерінің маңыздылығын анықтау*

***Кілт сөздер:** мотив, спортшы, мүмкіндігі шектеулі адамдар, орыс прессі, жаттығу процесі.*

Дене шынықтыру мен спорттың тұлғаға жақсы әсер ететіні жалпы мойындалған және бұл тек дене шынықтыруда ғана емес, ең алдымен психологиялық және әлеуметтік аспектілерде көрінеді. Адамға түрлі бағытта әсер ете отырып, спорттың да түрлі себептермен өзіне тартатыны заңдылықтарда бар.

Сондықтан, спортпен шұғылданудың осы себептерін немесе мотивтерін анықтау ұйымдасқан іс-шаралардың барлық кезеңінде өзінің өзектілігін жоғалтпаған мәселе болып табылады Мүмкіндігі шектеулі адамдардың немесе тірек-қимыл аппаратының (ТҚА) зақымдануы бар адамның жаттығу залына келуі оның жеке қалауымен ғана емес, сонымен қатар жаттығу үшін мүмкіндігін анықтайтын факторлар мен жағдайлардың тұтас кешеніне байланысты.

Бұл факторларға, ең алдымен, залдың материалдық-техникалық мүмкіндіктері мен қызметкерлер құрамы ғана емес, мүмкіндігі шектеулі жандармен жұмыс істейтін белгілі бір жаттықтырушының адами әлеуеті жатады. Одан кейін мүмкіндігі шектеулі адамдар арасында ақпарат тарату әдістемесі мен жүйесінің болуы: көбінесе мүгедектер ұсынылатын спорттық және сауықтыру қызметтері туралы ақпаратқа ие болмайды.

Соңғысы, бірақ кем дегенде, үйден жаттығу залына жету мүмкіндігі, өйткені мүгедектер арбасында жиі қозғалатын адамға көмек қажет.

Астанада қаласында мүмкіндігі шектеулі адамдарға арналған парапауэрлифтингтен Қазақстан Республикасының чемпионатында (2022 ж.) біз жаттықтырушылар мен қатысушы спортшылар арасында сауалнама жүргіздік. Қатысушылардың сауалнамасындағы сұрақтардың бірі спортшылардың осы спорт түрімен айналысуының себептері (мотивтері) маңыздылығы туралы сұрақ болды.

Сауалнамаға 74 спортшы қатысты, оның 51-і ер, 23-і әйел. Респонденттерге ұсынылған мотивтердің әрқайсысының маңыздылығын он балдық шкала бойынша бағалау ұсынылды (кесте). Мүмкіндігі шектеулі адамдардың пауэрлифтерлер арасында жынысына қарамастан негізгі қозғаушы мотив «Жоғары спорттық нәтижеге қол жеткізу» болып табылады: ерлер үшін бұл көрсеткіші 8,29 баллды, әйелдер үшін 8,69 баллды құрады.

Кесте Қазақстан Республикасы чемпионатына қатысқан пауэрлифтингпен айналасатын мүмкіндігі шектеулі адамдардың мотивтерін зерттеу нәтижелері

№	Мотивтері	Ер адам, орт	Әйел, орт	айырмашылығы
1	Жоғары спорттық нәтижеге қол жеткізу	8,29	8,69	0,4
2	Дене дайындығын жақсарту	7,47	8,56	1,09
3	Қоғамға пайдалы болуға	6,41	6,89	0,48
4	Дене дайындығын жақсарту	6,65	6,15	0,5
5	Тек ақыл-ойда ғана емес, дене дамуында да үйлесімділікке қол жеткізу	5,89	5,33	0,56
6	Әсер алу	5,59	7,23	1,64
7	өзімен жұмыс істеу (адамгершілік және еріктік қасиеттерді тәрбиелеу)	6,46	7,98	1,52
8	белсенді демалыс	4,77	5,88	1,11
9	Дене бітімін жақсарту (дене пішіні)	5,31	6,07	0,76
10	Өз мүмкіндіктерін көрсетуге ұмтылу	6,25	6,01	0,24
11	Достар, жолдастар табу	5,27	5,97	0,7
12	Қозғалыстағы қалау (қозғалыс белсенділігі)	5,05	5,69	0,64
13	Салмақты түзету	2,83	3,75	0,92

Зерттеу Қазақстан Республикасы чемпионатына қатысушылар арасында жүргізілді және осы деңгейдегі спортшылар арасындағы бұл мотивтің шешуші болғаны әбден қисынды. Маңыздылығы бойынша екінші орында «Дене дайындығын жақсарту» мотиві. Ерлерде ол 7,47, әйелдерде 8,56 ұпай жинады.

Ерлерге арналған алғашқы үш мотивке «дене дайындығын жақсарту» мотиві кірді, ал әйелдер үшін «өзімен жұмыс істеу (адамгершілік және еріктік қасиеттерді тәрбиелеу)». Ерлерде «өзімен жұмыс істеу» мотиві төртінші орында, ал әйелдерде «әсер алу» және «қоғамға пайдалы болуға» ұмтылу сияқты мотивтерді аттап өтіп, денсаулықты жақсарту мотиві алтыншы орында.

Респонденттердің көбеюімен бұл тенденциялар жалғаспауы мүмкін, өйткені бастапқыда осы мәселелерді зерттейтін авторлар [2, 3, 4] және мүмкіндігі шектеулі адамдарға мүгедектерге арналған дене жаттығуларының логикасы бойынша көрсеткендей, денсаулық жағдайын жақсарту мотиві сабақты бастау кезеңінде жетекші болып табылады.

Дегенмен, жоғары дәрежелі жарыстар деңгейінде оқытудың бастапқы кезеңінде маңызды рөл атқаратын мотивтер әлеуметтік деңгейдегі мотивтердің дамуына байланысты ауысуы мүмкін. Пауэрлифтерлер үшін ең аз маңызды мотивтер салмақты

түзету (ерлер үшін де, әйелдер үшін де), белсенді демалыс және қозғалыстағы қалау болып табылады. Алынған мәліметтерді жеңіл түсіндіруге болады, бұл мотивтер спортшы жаттығуды енді бастағанда немесе спорттық-сауықтыру топтарымен айналысқанда маңызды рөл атқарады.

Ерлер мен әйелдер топтары арасындағы көрсеткіштер мәніндегі ең үлкен айырмашылық «әсер алу», «дене дайындығын жақсарту», «белсенді демалыс» сияқты мотивтерден тұрды, орташа мәндердің айырмашылығы біреуден көп. Ең аз айырмашылық, яғни бүкілқазақстандық пауэрлифтинг жарыстарында өнер көрсететін тірек-қимыл аппаратының зақымдануы бар ерлер мен әйелдер арасындағы ең үлкен келісім «өз мүмкіндіктерін көрсетуге ұмтылу», «жоғары спорттық нәтижелерге қол жеткізу» және «Денсаулық жағдайын жақсарту» мотивтерінің көрсеткіштеріне ие.

Ең үлкен айырмашылық мотивтердің «әсер алу», «белсенді демалыс» және «өзімен жұмыс істеу» көрсеткіштері бойынша болды. Оның үстіне үш жағдайда да осы мотивтерді бағалау әйелдерде жоғары. Жалпы, спортшы әйелдердің он балдық шкала бойынша мотивтердің ұпайлары ерлерге қарағанда жоғары екенін атап өткен жөн. Осылайша, зерттеу нәтижесінде жоғары спорттық нәтижелерге қол жеткізу үшін тиісті нәтижеге қол жеткізуге болады деген мотив бірінші орында тұруы керек қорытынды жасауға болады.

Дәл осы мотивтің арқасында көптеген жылдар бойы жаттығу кезінде осы спорт түріне деген тұрақты қызығушылықты сақтауға болады. Мүмкіндігі шектеулі спортшылар спортты сауықтыру құралы ретінде ғана емес, жоғары спорттық нәтижелерге ұмтылумен және белгілі бір спорт түрінен үнемі өзін-өзі жетілдірумен байланысты спорттық мансап ретінде қарастырады.

УДК 796.417.2

МОТИВАЦИИ ЛЮДЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ, ЗАНИМАЮЩИХСЯ ПАУЭРЛИФТИНГОМ

Фрунзеев Е.К., Бакесова Р.М.

Западно-Казахстанский инновационно – технологический университет, г. Уральск

Аннотация: выявление значимости мотивов участия людей с ограниченными возможностями в тренировочном процессе

Ключевые слова: мотив, спортсмен, люди с ограниченными возможностями, русский жим, тренировочный процесс.

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР/ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

ӘОЖ 94 (574)

СТОЛЫПИННИҢ АГРАРЛЫҚ САЯСАТЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН

Оңғар А.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Аннотация: Мақала патша үкіметінің Қазақстандағы аграрлық отарлау саясатына арналған. Столыпин – XX ғасырдың басында Ресей үкіметін басқарған тұлға. Ол жүргізген жер мәселесін шешу саясаты қазақ халқы үшін отаршылдық сипатта болды. Нәтижесінде жергілікті халық құнарлы жерлерінен айрыла түсті. Столыпиннің аграрлық саясаты қазақ даласындағы ұлттық қозғалыстың жаңа өрлеуін алып келді.

Кілт сөздер: Столыпин, жер мәселесі, отаршылдық, аграрлық саясат, қоныс аудару.

Қоныс аудару мәселесі самодержавиенің аграрлық саясатына жабырағысыз бір бөлігі болып қала берді. Алайда, жағдайға қарай саясат өзгеріп отырды. Егер XIX ғ. аяғында қоныс аудару қозғалысы негізінен алғанда стихиялы түрде жүрген болса, XX ғ. басынан бастап ол ұйымдасқан әрі жаппай сипат алды. Орталық губерниялардың шаруаларын елдің шеткері аймақтарына, соның ішінде Қазақстанға қоныс аударту арқылы самодержавиенің помещиктер мен империалистік буржуазияның мүддесін көздейтін отаршылдық саясатының жаңа белесі ашылды. Бұл процесті Ресейдің ішіндегі шиеленісе түскен тап күресі де, сондай-ақ өлкені игеру перспективалары да туғызған еді. Қазақ халқының жерін тартып ала отырып, патша үкіметі қазақтарды түгелдей күйзелту арқылы «Қоныс аудару қоры» дейтінді жасады.

«Қоныс аудару қорын» ұлғайту үшін XX ғ. басында Қазақ өлкесін зерттеу үшін К.Паленнің, В.Кузнецовтың, П.Румянцевтің және басқаларының басшылығымен арнаулы экспедициялар жасақталады. Осылардың салдарынан шаруашылықтың жерді пайдалануының бұрынғы нормалары одан бетер кемітілді. Егер 1893-1905 жж. (12 жылда) қазақтың 4 млн. десятина жері тартып алынса, 1906-1912 жж. (7 жылда) 17 млн. десятина жері алынды. Патша үкіметі қазақ жерлерін жеделдетіп отарлауға ерекше мән берді. Ішкі істер министрлігінде «Жерге орналастыру және егіншілік туралы бас басқармада» өлкені отарлауды тездетудің жолдары мен мүмкіндіктері арнайы талқыланып отырды. [1, 120 б.]

1903 ж. 10 маусымда «Сырдария, Ферғана және Самарқанд облыстарындағы қазыналық жерлерге өз еркімен қоныстандыру туралы» ережелер бекітілді; бұл ережеге сәйкес суару жүйелері мен су көздерін де қоса жергілікті халықтың жерлерін алу көзделді. 1903 ж. 25 маусымда «Сібірге және Дала генерал-губернаторлығына қоныс аударушыларға үкімет тарапынан берілетін жәрдемдер туралы ережелер» бекітілді. Бұл ережелерге сәйкес қоныс аударушылардың жанұяларына жеңілдік шарты бар 5 жыл мерзімге 50 сом және шаруашылық құрып алуына 100 сом қаржы беруге рұқсат етіледі. [2, 94 б.]

Ұлттық аймақтарды, Қазақстанды отарлау мәселелері Мемлекеттік Думада да арнайы талқыланатын. Жер мәселесі, шаруаларды шығыс аудандарға қоныс аудару социалистік революционерлердің, трудовик тобының, большевиктердің және басқа да Мемлекеттік Думада өкілеті бар партиялар мен ұйымдардың көңілін мейлінше аударды.

1905-1907 жж. революциялық оқиғалардан шошынған патша үкіметі әсіресе орталық губерниялардағы халықтың назарын таптық қозғалыстан айырып әкету үшін арнайы шаралар қабылдады. Тарихқа Столыпиннің аграрлық реформасы деген атпен

енген үкімет шараларындағы негізгі 3 мәселе мыналар еді; 1) қауымдық жер иеленуді бұзу және шаруалар сатып алған қауымдық жерде олардың жеке меншігіне рұқсат ету; 2) Шаруа банкі арқылы шаруаларға дворяндардан жер сатып алу үшін және басқа да мақсаттар үшін ақшалай көмек беру; 3) шаруаларды жиі қоныстанған орталықтан шеткері аудандарға (Сібір, Кавказ, Орта Азия, Қазақстан) қоныс аудару.[3, 145 б.]

Столыпиннің аграрлық реформасының мақсаты; 1) шаруаларды тыныштандыру; 2) революциялық жаңа дүмпуді болдырмау; 3) жеке меншікті ауқатты шаруалар тобын көбейту; 4) кулактарды самодержавиенің деревнядағы тірегі ету; әсіресе Қазақстанға қоныс аударылған шаруалар арасынан өзінің жер саясатын одан әрі тереңдету үшін кулак топтары арқылы тірек табу; 5) отар ел – Қазақ елін көп ұлттандыру, яғни орыстандыру саясаты.

Орталық губерниялардан қоныстанған шаруалардың мейлінше жиі орналасқан аудандары Семей, Ақмола, Орал, Жетісу облыстары болды. 1907-1912 жж. өзінде ғана Ресейден 2 млн. 400 мың адам әкеліп қоныстандырылды. Отарлау Қазақстанда кең көлемде жүзеге асырылды. Патша өкімет 1916 ж. қарай қазақтарды 40 млн. десятина шұрайлы жерінен айырды.[4,599 б.] Қазақтар шөл дала мен тауларға тықсырылды (резервация).

Столыпиннің аграрлық саясаты қазақтардың өз Отанында үлесінің әжептәуір кеміп кетуіне тікелей әсер етті. Қазақтар саны Орал облысында 56,9% (1897 ж.-71,3%), Торғай - 58,7% (90,6%), Сырдария – 62,3 % (64,4%), Жетісу – 60,5% (80,4%), Ақмола – 36,6% (61,1%), Семей – 73% (87,9%). Орыс тұрғындары да облыстар бойынша әрқелкі орналасқан еді. Орал – 40,8%, Торғай – 37,5%, Сырдария – 6,2%, Жетісу – 23,5%, Ақмола-56,7%, Семей-24%. [5, 605 б.]

90%-тен астам жергілікті халық мал шаруашылығымен айналысқан өлке үшін жайылым және шабындық жерді пайдаланудың орасан зор маңызы бар еді. Бүкіл жер қорын патша үкіметінің қазына иелігі деп есептеуі және осы бағыттан таймай қазақтарды жерінен ығыстыру саясаты саяси қайшылықтардың әр кезде шиеленісіп отыруына әсер етті.

XX ғасырдың басында Қазақстандағы аграрлық мәселелердің шиеленісуі өзінің шырқау шегіне жетті. Бұған империяның бұрынғы қоныстандыру саясаты және одан кейінгі жергілікті халықтан жерді тартып алуға бағытталған қаулылар әкеп соқты. Ресейдің еуропалық аудандарынан шаруалардың ағылып келуінің күшеюі үкіметті Қазақстанның бұрын жабық болған аудандарын қоныс аудару үшін ашуға мәжбүр етті. Бұл негізінен Түркістан генерал-губернаторлығының жерлеріне қатысты болатын. Оларға, Жетісу облысын қоспағанда, қоныс аударушыларды орналастыруға тыйым салынған еді. 1903 жылғы 10 маусымдағы «Сырдария, Ферғана және Самарқан облыстарындағы қазыналық жерлерге өз еркімен қоныс аудару туралы» ережелер бұл аудандарға сол кезге дейін іс жүзінде заңсыз болып келген қоныс аударуды заңдастырып берді. Бір ғажабы, осы заңды талқылау кезінде үкіметтік комиссия 1891 жылғы дала ережесінің көшпелілер үшін артық болып шығуы мүмкін жерлер мемлекеттік органдардың қарамағына түседі делінген 120-бабына әйгілі ескертуге сүйенді. «Заңның жоғарыда келтірілген баптарын салғастыру арқылы, - делінген түсініктемеде, - қазіргі қолданылып жүрген заңдар негізінде мемлекеттің көшпелілерді қамтамасыз ету үшін өз қалауынша артық алқаптарына билік етуге толық құқығы бар,

Қазақстанда XIX ғасырдың аяғынан бастап жер бөлуші топтар жұмыс істеді, олар «бос» деп белгіленген жерлерде қоныстану учаскелерін кесіп беруге тиіс болатын. «Бос жерлер» дейтіндерді далалық облыстарды зерттеу жөніндегі экспедиция, басқаша айтқанда Ф.А.Щербинаның экспедициясы анықтауы керек еді. Экспедицияның жұмысы ол жұмыс істеген жылдардың өзінде-ақ, әсіресе, қазақтардың жер пайдалану нормаларына қатысты көп ескертулер жасады. Солай бола тұрса да, ішінара осы есептеулер бойынша 1893-1905 жылдарда далалық облыстарда 407180 десятина, оның

ішінде Ақмола қоныстандыру ауданында – 2550202 десятина, Семейде – 499566 десятина, Торғай-Орал ауданында – 1024412 десятина жер тартып алынды. Барлығы 18 миллион десятина алынуға тиіс болатын. [6, 95 б.] Алайда көп ұзамай бұл цифрлар үкіметті қанағаттандырудан қалды. Қазақтардың жер пайдалану нормаларын, оларды кеміту жағына қарай қайта қарау туралы және жаңа экспедициялық зерттеу қажеттігі туралы мәселе қойылды. Дегенменде, мұндай нормаларды әзірлеу кезінде қандай да болсын ғылыми сипат берудің өзіне де қарсы дауыстар естіле бастады. Мәселен, Егіншілік және Мемлекеттік мүлік министрлігі егіншілік департаментінің директоры Н.А.Крюков қазақтарды жерге орналастыру туралы мәселе жөніндегі кеңесте Дала өлкесіндегі зерттеулердің қандайына болсын, жалпы земство статистиктеріне қарсы шықты, мұнысын «көшпелі тұрмыс жойылуға тиіс және барлық көшпелілер жер иеліктерінің белгілі бір шекарасына ығыстырылуға тиіс», өйткені «көшпелі тұрмыс... басқаша айтқанда, ешнәрсе қысым жасамайтын кезбелік» деп дәлелдеді. [6, 59 б.] Оның мұндай пікірі «ерекше» пікір ретінде жазып қойылды және оған қарамастан Ақмола және Семей облыстарында, Торғай-Орал қоныс аудару ауданында, жекелеген уездерде бірнеше экспедиция ұйымдастырылды. Бұл экспедициялардың материалдарында Ф.А.Щербина экспедицияларының жер нормалары асыра көрсетілген, көшпелі қазақтарға үлкен кеңістіктің керегі жоқ, өйткені олар жер-жерде отырықшылық пен егіншілікке көшіп жатыр деген тұжырым жасады. Қорыта келгенде, егер Ф.А.Щербина экспедициясының деректері бойынша қазақ шаруашылықтары үшін аймаққа және басқа жағдайларға қарай жер пайдаланудың ең төмен нормасы 110-209 десятина, ал ең көбі 187-510 десятина болса, 1904-1908 жылдардағы қайта ұйымдастырылған экспедициялардың деректері бойынша олар тиісінше 70-125 десятина және 119-219 десятина болды. [6, 59 б.] Сөйтіп 36-40%-дан 36-57%-ға дейін төмендетілді. Бірнеше жыл бойы Қазақстанның бүкіл аумағы бес қоныс аудару округіне Ақмола, Семей, Торғай-Орал, Жетісу, Сырдария округтеріне бөлінді. Ауданды меңгеруші басқарды, ол ішінара генерал-губернатор арқылы жергілікті әкімшілікке, ал көп дәрежеде егіншілік және мемлекеттік меншік министрлігінің жерге орналастыру және егіншілік басқармасына бағынды. Аудан меңгерушісінің өз қарамағында әр түрлі саладағы қызметкерлер штаты, сондай-ақ кіші аудандардағы жергілікті жерлерде шенеуніктерді болды.

Қазақстандағы күрделі жер қатынастары жағдайында столыпиндік аграрлық реформаны кеңінен жүргізу өріс алды, оның мақсаты қоныстандыру қозғалысын күшейту болатын.

1906-1911 жылдарда Министрлер Кеңесінің төрағасы және Ішкі істер министрі болған П.А.Столыпин елді жаңғырту принциптерін әзірледі, оның бірінші шарты шаруаны жердің иесі етіп бекіту болатын. П.А.Столыпиннің аграрлық саясатының мәні үш заң актісінде көрсетілді. Бұл – Сенаттың қарауына берілетін 1906 жылғы 9 қарашадағы «Шаруалардың жер иеленуіне және жер пайдалануына қатысты қолданылып жүрген заңның кейбір қаулыларын толықтыру туралы» жарлық, ол III Мемлекеттік Думада 1910 жылғы 14 маусымдағы «Шаруалардың жер иеленуі жайлы кейбір қаулыларды өзгертулер мен толықтырулар туралы» заң етіп толықтырылды және қайта өңделді. 1911 жылғы 29 мамырда «Жерге орналастыру туралы» заң қабылданды. Аграрлық реформа бойынша шараларды жүргізу Сенат Жарлықты қабылданғаннан кейін 1906 жылы басталды. 1907 жылғы 1 қаңтардан бастап үлесті жер үшін сатып алу төлемдерінің күші жойылды, оларды шаруалар қауымнан шыққан кезде төлеуге тиіс еді. Осы арқылы шаруалардың бұрынғы қоныстанған жерлерінен еркін кетуі үшін ең басты шектеу алып тасталды. Жарлық «ортақ үлестегі учаскелерден жеке иелікке көшетін жекелеген үй иелерінің меншігін нығайтып, қауымнан еркін шығу құқығын» жариялады. [6, 98 б.] Сонымен бірге 1910 жылғы заңның 42-тармағында Азиялық Ресейдің жеріне қоныс аударғандар оларды жаңа қонысқа түпкілікті тіркеген күннен бастап екі жылдан соң шыққан жерлердегі қауымдық жерге үміттену құқығын жоғалтады деп арнайы көрсетілді. Сөйтіп,

столыпиндік аграрлық реформа қауым мүшелері – шаруаларды азат етті және олардың көшіп-қонуына еркіндік берді: жерді жеке пайдалану құқығын беріп, қоныс аударушылардың жаңа орында сәтсіздікке ұшараған жағдайда туған жеріне қайтып оралу мүмкіндігін шектеді. Реформа нәтижелерінің бірі шаруалардың шет аймақтарға, атап айтқанда Қазақстанға жаппай көшуі болды. Қазақстанға қоныс аударушылар үшін алынған жердің жалпы мөлшері жөнінде әр түрлі мәліметтердің өзара едәуір айырмашылығы бар. Мәселен, 1917 жылы қоныс аудару органдарының құзыретті шенеунігі В.А.Тресвятский жариялаған деректер бойынша, 1916 жылға қарай Дала өлкесінде зерттелген 106 миллион десятина жердің 30 миллион десятинасы, яғни үштен біріне жуығы басы артық жер дейтінге жатқызылған және қазақтардан үштен біріне жуығы алуға арналған. [5, 113 б.] Алайда «Оралдың арғы жағынан қоныс аудару және жерге орналастыру бойынша шолулар» деректеріне сүйеніп Ә.Б.Тұрсынбаев жасаған есептеулерде 1906-1915 жылдар кезеңі ішінде Ақмола, Семей және Торғай-Орал қоныс аудару аудандарында нақты алынған қазақ жерлері 15,8 миллион десятина болған. Оның үстіне Жетісу қоныстандыру округінде -3,3 миллион десятина, Сырдария округінде – 2,5 миллион десятина жер тартып алынған. Қорытынды цифр 21 206 118 десятина болды. [4, 61 б.] Б.С.Сүлейменов нақ осы деректерді келтірген. [7, 252 б.] Іс жүзінде қоныс аударушылар бөлінген барлық учаскелерге орналастырылған жоқ. Бірақ, қоныс аудару қорына бөліп берілген жермен қоса қазақтардың жер пайдалануынан казак әскерлеріне арналған орман, саяжайларына және басқа да қазыналық қажеттерге, қалалар мен темір жолдардың орналасуына арнап тартып алынған жерлерді қоса есептегенде қоныстандыру қорына тартып алынған жердің жалпы көлемі 45 миллион десятинадан астам болып шығады. [6, 599 б.]

Қазақ халқының жаппай жерсіз қалуы, қайыршылануы және соның салдары ретінде әлеуметтік шиеленістің өсуі реформаның күйінішті қорытындысы болды. Қарсылықтың стихиялық көріністері қожайындарды, өкімет өкілдерін соққыға жығудан, салықтар төлеуден бас тартудан, малды айдап әкетуден, егістіктерді таптаудан және басқаларынан көрінді. Ежелгі жерінен айырылған байырғы тұрғындар өз құқықтарын заңды әдістермен - өтініштер беру арқылы қорғауға тырысты, оларды көп мөлшерде мұрағат қорларында кездестіруге болады. 1913 жылдың қаңтарында Есімболат Досбаев пен Ғали Оспанов өз ауылының атынан Торғай-Орал ауданы қоныс аудару ісінің меңгерушісіне «Шыңғырлау болысының № 4 ауылы қырғыздарының ең жақсы шұрайлы жерлері қоныс аудару қорына тартып алынды, ал бізге жарамсыз жерлер ғана қалдырылды» деп шағым жасап, учаскелер кесіп беруді сұрады. [8, 98 б.] Іс жүзінде қалған өтініштер сияқты, бұл өтінішке де бас тартылған жауап қайтарылды.

Жерін тартып алып қысым көрсету және дәстүрлі көшу жолдарынан айыру көшпелі халық арасында толып жатқан жанжалдар туғызды. Олар көбінесе қайғылы аяқталып отырды, мысалы, 1907 жылы Торғай облысының Ырғыз уезінде солай болды, онда күзеу ретінде пайдаланатын Қаракөл алқабы үшін даудың салдарынан екі адам қазақ тапты.[8, 85 б.] Ал қоныс аудару аудандары шенеуніктерінің қиянат жасауында шек болмады.

Қазақтың белгілі ғалымы, көсемсөзші және саяси қайраткер Ә.Бөкейханов Қазақстандағы қоныс аудару ісінің жағдайымен терең таныс болды. Ол Ф.А.Щербина экспедициясының жұмысына белсене қатысты, І Мемлекеттік Думаның депутаты болып сайланды. Өзінің барлық дерлік еңбектерінде, ғылыми монографияларында немесе газет беттерінде жарияланған мақалаларында даланы шаруалар арқылы отарлаудың зардаптарын анықтап, бұл үрдісті үкіметтің аграрлық саясатынан бөліп қарастырды. Ол Петербургте отырып алып, «бірнеше десятина жарамсыз жерді қолайлы жер деп есепке алуды практикаға енгізу арқылы» қазақ өлкесінің жерін ойыншық еткен, «ешнәрсеге күмәнданбайтын адамдар» туралы терең мысқылмен жазады. [9, 236 б.] Шаруаларды шөлейт және сортаңды далаларға қоныстандырудың көптеген фактілерін салыстыра келіп,

Ә.Н.Бөкейханов «жерсіз аш халыққа сусыз қазақ даласын ұсынатын үкіметтің қоныс аудару саясатының санаулы күндері қалды» деген пікір айтты. [9, 236 б.] Өз халқының мүдделерін қорғай келіп, ол былай деп жазды: «қазақтар қазіргі уақытта қоныс аудару учаскелерін кесіп беру кезінде болып жатқанды ессіздік деп санайды... жұмыс жүргізушілер учаскелерде мал шаруашылығы үшін ең бағалы алаптарды: шабындықтарды, қысқы жайылымдарды, егістіктерді, жақсы суаттарды учаскелерге межелеп алып... қазақтарға тау-тасты, сортаңтарды, батпақтарды, сусыз даланы қалдырады». [9, 250 б.]

Ақырында, ресми органдар қоныс аудару саясатының оған артқан үмітті ақтай алмағанын мойындады. Қоныс аудару және отарлау мәселелері жөніндегі комиссия 1917 жылдың тамыз-қыркүйегінде елдегі қоныс аудару ісінің жағдайын талқылап, мынадай қорытындыға келді: «Егіншілік-отырықшылық отарлауы... тұйыққа тірелген сияқты. Бұрынғы мейірбан қоныс аударудың аяқталар кезі келді». [6, 202 б.] «Қоныс аудару» деген терминнің өзін «отарлау» деген сөзбен біржола ауыстыру ұсынылды. Отарлау саясаты енді ел экономикасын дамытудың жалпы жоспарын негізге алды, мұнда шет аймақтар зор рөл атқаруға тиіс еді. Өнеркәсіптік отарлауға шешуші мән берілді. Ол ауыл шаруашылығын да көтеруге тиіс болатын. Комиссияның анықтауы бойынша қоныс аударушылар таптан тыс болуға, оның материалдық қаражатының қажетті қоры, күш-жігері және алғырлығы болуға тиіс. 1917 жылдың қазан айындағы белгілі оқиғалар бұл жоспарды жүзеге асыруға бөгет жасады. Алайда империяның басқа шет аймақтары сияқты, Қазақстанды да жергілікті халықтың мүдделері туралы тіпті сөз де етілмеген қатаң және прагматикалық отарлау жүйесі күтіп тұрғаны анық еді.

Аграрлық қоныс аударудың Қазақстан өмірінің әлеуметтік-экономикалық саласында ұшқын беруші рөл атқарғаны жақсы мәлім. Қазақ жерлерін қоныс аударушылардың пайдасына жаппай алып қою туралы және бұл үрдістің келеңсіз зардаптары туралы жоғарыда айтылып та өтті. Сонымен бірге, Ресейдің егіншілігі дамыған аудандарынан шаруаларды қоныс аудару Қазақстанға едәуір еңбек және материалдық ресурстар әкелді. Жаңа жерлерді шаруашылыққа игеруге себепші болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы.-Алматы: Санат, 1995.-368 б.
- 2 Аманжолова Д. Партия Алаш: история и историография.-Семей: Полиграфия, 1993.-195 с.
- 3 Островский И.В. П.А.Столыпин и его время.-Москва: Наука, 1992.-283 с.
- 4 Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда.-Алматы: Ататек, 1995.-256 б.
- 5 Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін (Очерк).- Алматы: Дәуір, 1994.-446 б.
- 6 Якунин А.Ф. Революция 1905-1907 гг. в национальных районах России.- Москва:Наука,1955.-257 с.
- 7 Дильмухамедов Е., Маликов Ф. Очерки истории дореволюционного Казахстана.- Алматы:Наука,1963.- 304 с.
- 8 Құл-Мұхамед М.Алаш қайраткерлері: саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы.- Алматы: Атамұра,1998.-360 б.
- 9 Турсунов Х. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане.-Ташкент: Наука, 1962.-297 с.

УДК 94 (574)

СТОЛЫПИНСКАЯ АГРАРНАЯ ПОЛИТИКА И КАЗАХСТАН

Онгар А. А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. Статья посвящена аграрной колонизационной политике царского правительства в Казахстане. Столыпин – человек, возглавлявший правительство России в начале 20 века. Проводимая им политика решения земельного вопроса носила для казахского народа колониальный характер. В результате местное население лишилось своих плодородных земель. Аграрная политика Столыпина привела к новому подъему национального движения в казахской степи.

Ключевые слова: Столыпин, земельный вопрос, колониализм, аграрная политика, переселение.

ӘОЖ 94 (574)

АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫ ЖӘНЕ УӘЛИТХАН ТАНАШЕВҚЫЗМЕТІ:
МӘСЕЛЕНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аманжолова М.К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Андатпа. Алаш ұлт-азаттық қозғалысының көрнекті қайраткерлерінің өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін зерттеу әр уақытта өзекті. Мақалада Алашорда үкіметінің мүшесі Уәлитхан Танашев тұлғасының зерттелу деңгейі қарастырылады. Аз зерттелген бұл тақырыптың тарихнамасы хақында жазылған еңбек тарихи тұлға туралы зерттеулерді толықтыра түседі.

Кілт сөздер: тарихнама, зерттеушілер, Алаш қозғалысы, қоғамдық-саяси қызмет, Уәлитхан Танашев.

Тарихтың өзекті арнасы-жеке тұлғалардың, тарихи қайраткерлердің туған еліне, халқына сіңірген еңбегін, олардың қоғамдық-саяси қызметін және әлеуметтік үрдістегі ролін ашу болып табылады. Сонымен қатар, жеке тарихи тұлғалардың өзінің қайраткер ретінде қалыптасуы мен азаматтық құқықтарының сақталуы мәселесіне көңіл бөлінуі тиіс. Дегенмен, отандық тарих ғылымының алдында әлі де толық зерттелмеген, өзінің тарихи бағасын алмаған өзекті мәселелер аз емес. Олардың санатында ұлт-азаттық күрестің жалғасы болып табылатын, кезінде сыңаржақ баға берілген-Алаш қозғалысы және олардың жетекшілерінің тарихи тағдырлары. Бұл қозғалыс қоғамдық құбылыс ретінде және өзінің ішкі сипаты мен мазмұнының күрделілігіне байланысты Отан тарихының аса өзекті мәселелерінің біріне жатады.

Қазіргі тарихи кезеңде ақтаңдақтардың орнын толтырарлық мұрағаттардың құпия қорлары ашылып, Алаш қайраткерлерінің саяси қызметін жан-жақты зерделейтін өз зерттеушілері табылса, ал жекелеген мәселелер бойынша тарихи концепциялар жасалып, жаңа толқындағы зерттеу мектептері қалыптасты. Алаштану мәселесі ғылыми тұрғыда негізделіп, Алаш зиялыларының шығармашылық мұралары жас ұрпаққа насихатталып келеді.

Кеңестік тарихнамада XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі, соның ішінде 1917 жылғы қос төңкеріс тұсындағы Қазақстанның саяси және әлеуметтік жағдайы туралы аз жазылған

жоқ. Бірақ, қоғамдық ой мен ғылымда таптық идеология үстемдік құрған кезде өмірге келген бұл еңбектердегі тұжырымдар методологиялық тұрғыдан шектеулі, тым бір жақты жазылғандығымен сипатталады. Сондықтан да сол дәуірдің тарихи шындығынидеологиялық қысымнан шығарып, біржақты талдауға алған еңбектерді қайта қарап, жаңа тұжырымдар жасалуы тиіс. Демек, қарама-қайшылыққа толы сол кезеңде Алашорда үкіметінің батыс бөлімінде қызмет етіп, оның жетекшілерінің бірі болған заңгер Уәлитхан Танашевтің өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі өзінің өзектілігімен ерекшеленеді.

Туған халқының мүддесі үшін адал қызмет етіп, сол жолда саяси қуғын-сүргінге ұшыраса да, туған елінен жырақтатылған салқын саясаттың құрбаны болса да, ұзақ жылдар халқына беймәлім болып келген алашордашы Уәлитхан Шарафутдинұлы Танашевтің өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі тарихи тұрғыдан өзінің шынайы бағасын алуы тиіс тың тақырып екендігі еш күмән туғызбасы анық.

Алашорда үкіметінің Батыс бөлімі, оның тарихи тұлғалары туралы соңғы кезде көптеген ғылыми еңбектер жазылып, айналымға енді. Бірақ Уәлитхан Танашевтің өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі, соның ішінде Алаш қозғалысының көрнекті өкілі және жетекшісі ретінде, кейін кеңестік кезеңнің мемлекеттік қайраткері ретінде арнайы тақырып ретінде зерттелген жоқ. Дегенмен, тәуелсіздік алған жылдардан бергі Алаш қозғалысына қатысты жазылған еңбектерде Уәлитхан Танашевтың аты-жөні белгілі бір дәрежеде аталғанымен, одан әрі атқарған қызметіне терең талдау жасалмайды немесе өмірбаяндық тұрғыдан қысқаша шолулар беріледі.

Бөкей Ордасының біртуар азаматы, батыс өлкесінен шыққан алғашқы заңгер, ірі мемлекеттік тұлға Уәлитхан Танашевтің өмірінің барлық кезеңі зерттеуді қажет етеді. Қайраткердің өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін Алаш қозғалысы, Батыс Алашорда тарихы және оған қатысқан қазақ зиялыларының өмірімен байланыстыра отырып зерттеу маңызды. Себебі, ол өмір сүрген ортада XX ғасырдың басында қазақ интеллигенциясы ұлттық идея мен ұлттық мемлекеттілік мәселесін ең өзекті мәселе етіп қойды және оны жүзеге асыруда өздері бірігіп, алдыңғы қатарлы ой-пікірлердің қалыптасуына және таралуына ықпал етті.

Зерттеу жұмысының барысында өткен ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ елінде қалыптасқан қоғамдық-саяси жағдайдың, соның ішінде Алаш қозғалысының қазақ ұлттық-демократиялық қозғалысының жандануына ықпал еткендігі белгілі болды. Осы орайда Алаш қозғалысын зерттеушілердің көшбасында тұрған, Алашорданың белгілі басшыларының бірі А.Байтұрсынов «Революция және қазақтар» деп аталатын мақаласында 1917 жылғы ақпан және қазан төңкерістеріне баға бере отырып, қазақ зиялыларының азаматтық ұстанымдарына, азамат соғысы кезіндегі Алашорда үкіметі қызметінің негізгі бағыттарына тоқталады. Сонымен қатар, ол большевизмді қабылдауға 1917 жылы қазақ қауымы дайын емес еді деген тұжырым жасайды. «Қазақтарға Февраль революциясы қаншалықты түсінікті болса, Октябрь революциясы соншалықты түсініксіз көрінді». [1,86 б.]. Мұның себебін А.Байтұрсынов былай негіздейді: «қазақтардың күн көріс жағдайы, таптық жіктелудің жоқтығы және жеке меншік заттарда белгілі меже болмауына байланысты қазақтар арасында олардың өзіне тән социализм мен коммунизмнің орын алуы қазақ даласына әзірше социалистік қоғамға деген мұқтаждықты қажет етпей отыр». [1,87 б.]. Бұл тұжырымнан таптық идеологияға негізделген большевизм идеясы емес, ұлттық мүддеге негізделген жалпы қазақтың Алаш партиясы қажет болып еді деген ойды дәлелдеуге қызмет етіп отырғанын түсіну қиын емес. Тарихшы-ғалым С.Асфендияровтың «История Казахстана с древнейших времен» еңбегіндегі XX ғасырдың басындағы Ресейдегі социалистік революцияның қазақ өңіріне, оның зиялы қауым өкілдерінің көзқарастарына тигізген ықпалы туралы пайымдаулары біздің зерттеу жұмысымызға деректік негізге алынды [2, 99б.]. Алаш тарихы бойынша жарық көрген зерттеу жұмыстарының қатарына Н.Мартыненко құрастырған Алаш

қозғалысының тарихына арналған «Алаш Орда» атты құжаттар жинағы зерттеу жұмысының тарихнамалық көзі бола алады. Бұл дерек сол кездің идеологиялық саясаты бойынша Алаш қозғалысын сынау бағытында жазылғанымен, жарияланған құжаттар тізбесі (Алашорда жетекшілерінің үндеулері, «Алаш» партиясы съезінің шешімдері, партия бағдарламасының жобасы т.б.) саяси тұлғалардың қызметінен құнды мәліметтер береді [3]. Ал, С.Брайнин мен Ш.Шафиро авторлығымен жарияланған «Алашорда тарихының очерктері» еңбегінде Алаш қозғалысының жетекшілері мен оларға қатысқандарды орыс патшасы мен Уақытша үкіметтің қолшоқпары, қазақ халқының қас жауы деп бағалап, Алашорданы ұлтшыл контрреволюцияның үкіметі, ал Алаш қайраткерлерін нағыз халық жауы ретінде әшкерелейді. С.Брайнин мен Ш.Шафиро еңбектерінде жасалған тұжырымдар сол уақыттың идеологиясымен толық сай келсе де, Алашорда тарихына қатысты мәліметтер ала аламыз. [4]. Алаш қозғалысы мүшелерінің өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін зерттеу мәселесінде айрықша орын алатын С.Сейфуллиннің «Тар жол тайғақ кешу» атты мемуарлық еңбегі болатын. Аталған еңбектің беташарында былай деп жазды: «Азын-аулақ қазақтан шыққан, ұлы өзгерістерге қатысқандардың ұстазы Ресей большевиктік партиясы болып, революцияның жалпы жауларына қарсы күрескен дұшпандардың бірі-Алаш еді... Оның Октябрь төңкерісіне қарсы шыққанын жұрт өзі қазір тегіс көріп отыр» деп жазды [5, 9-10 бб.].

С.Сейфуллин 1917 жылғы қос революция және азаматтық қарсыласу кезеңіндегі қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметтерін бұл еңбекте айқындап, елдегі саяси ахуалды сипаттап көрсетуге тырысады.

Тоталитарлық жүйе Отандық тарихнамада 1930 жылдардан бастап 1980 жылдардың аяғына дейін Алаш қозғалысы туралы зерттеулер жүргізуге тиым салды. Ал бұл тақырыпқа қалам тартылған жағдайда алаштанушы ғалым К.Нұрпейісов көрсеткендей «...авторлар қудалауға ұшырады» [6, бб.].

1970-1980 жылдардың тарихнамасында Г.Дахшлейгердің [7] С.Зимановтың [8], К.Нұрпейісовтың [9], еңбектері XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайды зерделеп, қазақ зиялыларының саяси, әлеуметтік-құқықтық көзқарастарын айқындауда құнды дерек болып табылады.

1990 жылдардың ортасынан қазақ қоғамындағы демократиялық жаңғырулар барысында отандық тарих ғылымының жаңа арнаға түсуі өткен тарихымызды жаңаша саралауға жол ашты. Алаш қозғалысы, оның Күншығысы мен Батыс бөлімі, Оңтүстік қанаты және ондағы тұлғалар туралы зерттеу ең өзекті тақырыптардың біріне айналды. Бұл тұрғыдан қазақ зиялылары тарихындағы «ақтандақ» беттерінің сырын ашып, олардың мол мұрасын зерттеудің бағытын айқындап берген К.Нұрпейісовтың [6], М.Қойгелдиевтің [10], Д.Аманжолованың [11] және басқа да зерттеушілердің еңбектері жарыққа шықты.

Міне, осындай жүйелі ғылыми жұмыстардың нәтижесінде Алаш қозғалысына қатысты түпнұсқа деректері, жаңа мұрағат материалдары, құжаттық деректер талданып, сарапталып, ғылыми айналымға енгізілді. Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің, оның жетекшілерінің сан-салалы қызметіне сол тарихи кезеңнің даму үрдісі контекстінде ғылыми баға берілді, тұжырымдар мен қорытындылар негізделді. Ал, Алаш қозғалысы сияқты өте күрделі мәселенің теориялық және методологиялық негізін тарихи-объективтілік заңдылықтарына сүйене отырып жасаған. Аталған ғылымдардың еңбектері алаштану мәселелерін талдауда бірін-бірі толықтырып тұрған зерттеулер. Академик М.Қозыбаев алаштану салаларын зерттеуді Алаш ұғымының тарихи негіздерінен бастауды көрсетсе, ал Д.Аманжолованың көлемді монографиясындағы Алаш қозғалысынан мол дерек беретін Ресей мұрағаттарының материалдарымен толықтырудағы үлесін баса көтеруге тиіспіз. Қ.Нұрпейісов қос төңкеріс, Азамат соғысы, Кеңес билігінің орнауы сияқты кешенді мәселелер ішіндегі Алаш пен Алашорданың маңызы мен ролін анықтап берсе, М.Қойгелдиев еңбегінде Алаш қозғалысының эволюциясы мен тарихи заңдылығын негіздеді.

Жоғарыда аталған еңбектер жалпы Алаш қозғалысы, Батыс Алашорда және оның тұлғалары туралы мәліметтер бергеніне қарамастан тақырыпты толық аша алмайды. Мәселені жан-жақты зерттеуде тың дерек көздері мен мұрағат қорлары құжаттарының алатын орны ерекше. Сондықтан Уәлитхан Танашевтің өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі кешенді зерттеліп, ғылыми тұрғыдан өз бағасын алуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынов А. Революция және қазақтар // Шығармалар жинағы. – Астана: Фолиант, 2012. -615 б.
2. Асфендияров С. История Казахстана (с древнейших времен), - Алматы: Санат, 1998.-304 б.
3. Алаш Орда. Сборник документов (Составитель Мартыненко Н.)-Алматы: Айқап, 1992.-77с.
4. Брайнин С. мен Шафиро Ш. Очерки по истории Алаш Орды (под редакцией Н.И.Ванаг), - Алма-Ата-Москва, 1935.-149 с.
5. Сейфуллин С. Тар жол тайғақ кешу. Тарихи-мемуарлық роман.-Алматы: Жазушы, 1977.-392б.
6. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда.-Алматы: Ататек, 1995.-256б.
7. Дахшлейгер Г.Ф. Маршрутом социального прогресса.-Алматы: Наука, 1982.- 185 с.
8. Зиманов С. В.И. Ленин и Советская национальная государственность в Казахстане.- Алма-Ата: Наука, 1971.-303с.
9. Нұрпейісов К.Н. Қазақстанның шаруалар советтері (1917-1929 жж.).-Алматы: Ғылым, 1972.-346 б.
10. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы-Алматы: Санат, 1995.-368 б.
11. Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш.-Москва: Россия молодая, 1994.-216с.

УДК 94 (574)

ДВИЖЕНИЕ АЛАШ И СЛУЖБА УАЛИТХАНА ТАНАШЕВА: ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ

Аманжолова М. К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. Изучение жизни и общественно-политической деятельности видных деятелей национально-освободительного движения Алаш актуально во все времена. В статье исследуется уровень расследованности Уалитхана Танашева, члена правительства Алашорды. Работа, написанная по историографии этой малоизученной темы, дополнит исследование исторической личности.

Ключевые слова: историография, исследователи, движение Алаш, общественно-политическая деятельность, Уалитхан Танашев.

ӘОЖ 94 (574)

АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫ ҚЫЗМЕТІНДЕ ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК ИДЕЯНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ

Арыстанова Г.Ж.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Андатпа. Алаш ұлт-азаттық қозғалысының тарихы Отандық тарихтың жарқын әрі қасіретті беттерінің бірі. XX ғасырдың басында қазақ елінде дұрыс басталған ұлттық даму үдерісі кеңестік биліктің тарапынан үзілді. 1920-1930 жылдары ғылыми және саяси әдебиетте Алаш ұлт-азаттық қозғалысына Кеңес өкіметі «буржуазиялық ұлтшылдық қозғалысы» сипатын беруге аса күш салды. Біржақты қаралау осы жылдардан кейін дүниеге келген ұрпақты Алаш туралы жете білмеуге немесе шындықтан алыс білуге әкелді. Сондықтан да дәл осы кезеңдегі мәселенің зерттелуі назар аудартады. Осыған сәйкес мақалада Алаш тарихнамасының бүтіндей бір ұрпақты адастырған кезеңі талданады.

Кілт сөздер: Алаш, ұлттық, мемлекеттік, тарихнама, тарихшылар, большевиктік идеология, таптық көзқарас.

Алаш ұлт-азаттық қозғалысы ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасуымен аяқталуы керек еді. Әлемдік тарихи тәжірибе көрсеткендей бұл эволюциялық үдеріс біріншіден, қазақ елінің отарлық езгіден азат етілуімен, екіншіден, қазақ қоғамының ортағасырлық мешеуліктен өркениетті әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму жолына шығуымен аяқталуы тиіс болатын. Өкінішке қарай дұрыс басталған ұлттық даму үдерісін Ресей империясы мен Кеңес өкіметі әскери мәжбүрлеу шаралары арқылы үзіп тастады. Ұлттық қозғалыстың табиғи жолмен аяқталуына мүмкіндік бермеді. Нәтижесінде ұлттық идея, ұлт-азаттық күресі репрессияға ұшырады.

1920-1930 жылдары ғылыми және саяси әдебиетте Алаш ұлт-азаттық қозғалысына Кеңес өкіметі «буржуазиялық ұлтшылдық қозғалысы» сипатын беруге аса күш салды. Біржақты қаралау осы жылдардан кейін дүниеге келген ұрпақты Алаш туралы жете білмеуге немесе шындықтан алыс білуге әкелді. Сондықтан да дәл осы кезеңдегі мәселенің зерттелуі назар аудартады және біз бұл еңбекте Алаш тарихнамасының бүтіндей бір ұрпақты адастырған кезеңіне тоқталмақпыз.

XX ғасырдың 20-жылдарынан бастап, әсіресе, 1928-1930 жылдары орын алған бұрынғы Алаш партиясы мен оның қозғалысының жетекшілеріне қарсы ұйымдастырылған алғашқы саяси сот процестерінен кейін, бұл тақырыпты нақтылы тарихи тұрғыдан зерттеуге ресми тиым салынды. Сондықтан да Алаш туралы шындық айтылмайтын болды да, бұл тақырып ресми түрде жабылды. Осының салдарынан 60 жыл бойы ғылыми және саяси әдебиетте, жекелеген көркем шығармаларда мәселенің байыбына бармай, шындыққа сай келмейтін, Алаш қозғалысын жаппай қаралайтын, оның жетекшілерін «буржуазияшыл ұлтшылдар», «халық жаулары» деп жамандайтын пікірлер жазылып, әр түрлі мінбелерден жалған айтылып келді.

Алаш партиясының саяси және экономикалық бастау көздері туралы, Алаш автономиясы мен Алашорда үкіметінің құрылуы мен олардың Кеңес өкіметімен арақатынасы хақындағы алғаш пікірлер кеңестік мерзімді баспасөзде 1919-1920 жылдары-ақ жариялана бастады. Осы мәселе бойынша алғаш қалам тартушылардың көп басында Алаш пен Алашорданың белгілі басшыларының бірі Ахмет Байтұрсынов пен қазақ зиялылары қатарынан шыққан алғашқы большевиктердің бірі Сәкен Сейфуллин тұрды.

1919 жылы тамызда РКФСР-дің Ұлт істері жөніндегі Халық комиссариаты органы «Жизнь национальности» апталығында А.Байтұрсыновтың «Революция және қазақтар» деген мақаласы жарияланады [1]. Осы шағын еңбегінде А.Байтұрсынов 1917 жылғы қос төңкерісті қазақ халқының қалай қарсы алғандығына өз бағасын береді. Большевикзмді қабылдауға 1917 жылы қазақ қауымы дайын емес еді деген тұжырым жасайды. А.Байтұрсынов тұжырымдамасы қазақтар үшін таптық идеологияға негізделген большевикзм идеясы мен большевиктер партиясы емес, ұлттық мүддеге негізделген жалпы қазақтың Алаш партиясы қажет болып еді деген ойды дәлелдеуге қызмет етті.

Ахмет Байтұрсыновтың аталған еңбегі жарияланысымен және сол басылған «Жизнь национальности» апталығының 1920 жылғы 25 қарашадағы санында Сәкен Сейфуллиннің «Манап Шамиль» деген бүркеншік атпен «Қазақ интеллигенциясы туралы» атты мақаласы жарық көреді. Мақала «Қазақ интеллигенциясының арасындағы партиялылық» және «Қазақстанның кешегі революционерлері» деген екі бөлімнен тұрады. Автор 1905 жылдан бастап, әсіресе, 1912 жылдан кейін, қазақ зиялыларының арасында ұлттық тендік пен азаттық идеялары таратыла бастағанын айта келіп, жас қазақ зиялыларының дем беруші басшылары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов және М.Дулатов болғандығын айтады. Мақаласында Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің нақтылы іс-әрекеттеріне коммунистік идеология мен таптық тұрғыдан баға берген С.Сейфуллин өз ойларын былай деп тұжырымдады: «Октябрь төңкерісінен кейін солшылдар (большевиктердің соңынан ерген қазақ зиялылары) біртіндеп бұрынғыдан әрі солшылдана және революцияшылдана бастаса, оңшылдар (алашшылдар) оңшылдана және реакцияшылдана берді» [2, 168 б.].

Өз тағдыры мен сан қырлы қоғамдық және шығармашылық қызметін социализм және коммунизм идеяларымен тығыз байланыстырған С.Сейфуллин мақаласынан Алаш партиясы мен Алашорда қозғалысы жалпы алғанда қазақ халқының мақсат-мүддесіне жат құбылыс еді деген ой айқын аңғарылады. Бұл ойларын С.Сейфуллин 1922 жылдан «Қызыл Қазақстан» журналында жариялай бастап, 1927 жылы шыққан «Тар жол, тайғақ кешу» романында тереңдете, нақтыландыра түсті. С.Сейфуллиннің Алашорда Қазан төңкерісі мен азамат соғысы жылдарында ұлтшылдық позицияда болып, контрреволюциялық рөл атқарды деген тұжырымын Әбдірахман Әйтиев 1923 жылы жарияланған «Из истории общественно-политического движения в Уральской области» атты көлемді мақаласында жақтады.

1920 жылдардың басынан Алаш қозғалысының тарихы мен партия-кеңес орындарында қызмет атқарып жүрген бұрынғы Алашорда қозғалысына қатысқандарға шабуыл кездейсоқ жүргізілген жоқ еді. 1922 жылдың күзінен бастап бұрынғы алашордашылардың көпшілігін, оның ішінде А.Байтұрсынов пен М.Әуезов те бар, Қазақ АКСР-інің жоғары мемлекеттік және басқару органдарынан жаппай қуу науқаны басталған болатын, өйткені қазақ коммунистерінің белгілі бөлігі оларды Кеңес үкіметі мен социалистік құрылыс ісіне жау пиғылдағы адамдар деп бағалауын қойған жоқ еді.

Ал жағдайдың осылай қалыптасуына 1922 жылы 5-сәуірде құрылған РКП (б) ОК-ның Қазақ бюросының сол жылғы 6-13 қазанда өткен Қазақ АКСР-і Кеңестерінің III съезінде Қазақ ОАК-і мен ХКК-ң құрамына негізінен, әлеуметтік тегі жұмысшылар мен шаруалар болған, Кеңес үкіметіне шын берілген адамдарды сайлау, ал алашордашылар және олармен тығыз байланыста болғандарды ұсынбау жөніндегі нұсқауы негіз болады. Сондықтан да Қазақстан Кеңестерінің III съезі қарсаңында және одан кейін республикалық мерзімді баспасөзде Алаш қозғалысы туралы пікірталас өріс алады.

Республика партия ұйымын басқаруға Ф.Голощекин келген 1925 жылдан кейін алашшылдарға Кеңес өкіметіне жау пиғылдағы және оған қарсы контрреволюциялық әрекеттер ұйымдастырушылар деген саяси айыптар жаппай жабыла бастады. Осы саяси науқанды жүзеге асыру Алаш ұлт-азаттық қозғалысының тарихын ресми тұрғыдан, таптық және партиялық тұрғыдан зерттеу науқанымен қатар жүргізілді.

Бұл «зерттеулердің» мақсаты қазақ зиялыларының кеңес өкіметіне қарсы әрекеттер жасады деп жалған айыптар тағылып, саяси қуғын-сүргінге ұшырауын ғылыми негіздеу еді.

1926 жылы 25-30 қарашада өткен ВКП (б) Қазақ өлкелік комитетінің III пленумы Қазақстан партия ұйымдарын «Алашорда идеологиясына, қазақ коммунистерінің арасындағы ұлтшылдық «оңшыл» және «солшыл» уклондарға қарсы идеялық күресті күшейтуге» шақырды. Жекелеген адамдарға Алашорданың «контрреволюциялық ұлтшылдық мәнін» әшкерелейтін еңбектер жазуға арнайы тапсырмалар беріледі. Қазақстан партия ұйымының тарапынан осындай тапсырма алғандардың бірі сол кезде республикалық мемлекеттік баспаның директоры А.К. Бочагов еді. Қазақ өлкелік комитетінің үгіт-насихат бөлімі дайындап берген құжаттар негізінде 1927 жылы жарық көрген «Алаш-Орда» кітапшасында А.Бочагов жамандаудан аспады, ұлттық автономия тарихының әртүрлі кезеңдері мен қызметіне дұрыс баға бере алмады [3].

Арнайы тапсырмамен дайындалған екінші еңбек 1929 жылы жарық көрген Алашорда тарихына арналған құжаттар жинағы болды [4]. Оны құрастырып, баспаға дайындаған сол кезде Қазақ өлкелік комитеті насихат бөлімінің меңгерушісі Николай Мартыненко. Жинақ 7 бөлімге топтастырылған 74 құжатты жариялай отырып, белгілі мақсатты – Алаш партиясы мен Алашорда үкіметін қазақ халқына құбыжық, Кеңес өкіметі мен большевизмге қарсы күш етіп көрсетуді көздеді. Жарияланған құжаттар түпнұсқа емес, орыс тілінде жазылған көшірме варианттардан тұрады. Ал кейбір қазақшадан орысшаға аударылып басылған текстерде құжаттардың мазмұны айтарлықтай бұрмаланған. Әсіресе, «Қазақ» газетінің 1917 жылғы 21-қарашадағы санында жарияланған Алаш партиясы бағдарламасы жобасының орысшаға аударылып басылған бұрмаланған нұсқасы анық бір саяси мақсатты көздеген.

1933 жылы желтоқсанда Қазақ өлкелік комитетінің жанындағы Партия тарихы институтында Алашорда және Алаш партиясы тарихына арналған пікір-айтыс ұйымдастырылады. Онда «Алашорданың тарихи рөлі» деген тақырып бойынша негізгі баяндаманы институт қызметкерлері С.Брайнин мен Ш.Шафиро жасады. Баяндамадағы негізгі пікірлерін кеңейтіп, нақтыландырған осы екі автор 1935 жылы «Алашорда тарихы бойынша очерктер» деген кітап жариялайды [5]. Авторлар Алаш қозғалысының жетекшілері мен оған қатысқандардың барлығын дерлік орыс патшалығы мен уақытша үкіметтің итаршы қолшоқпарлары, қазақ халқының қас жаулары деп бағалап, Алашорданы ұлтшыл контрреволюцияның үкіметі деп айқындайды. Алаш қозғалысын дәріптемеуге, оның тарихына жеңіл-желпі қарамауға шақырады.

Дегенмен, кітап жарық көрісімен жан-жақтан сынға алынды. Оны сынаушылардың қатарында ғылыми қызметкерлер, республикалық идеологиялық аппараттың жауапты қызметкерлері жекеленген белгілі қоғам қайраткерлері болды. Кітап жөніндегі алғашқы пікір «Правда» газетінде өте жылдамдықпен жарияланды. (Рысаков П. Алашординская контрабанда./ Правда. 1935, 14 сәуір).

С.Брайнин мен Ш.Шафиро кітабында жасалған авторлық тұжырымдар, Алаш пен Алашордаға берілген баға сол кезде үстем болған идеологиялық бағытқа толығымен сай келгеніне қарамастан, коммунистік партияның жетекші газеті айтылған басылымды қатты сынға алды.

Газет авторлар жасаған тұжырым-қағидаларға емес, кітапқа қосымша берілген Алаш пен Алашорданың тарихы мен қызметі жөнінде нақтылы мәлімдемелер беретін құжаттарға шүйілді. Кітап соңында жарияланған құжаттар тізбегі (Алашорда жетекшісінің үндеулері мен мәлімдемелері, Алаш партиясы съездерінің шешімдері, партия бағдарламасының табысы, т.с.с) «Правда» газетіндегі сын мақалада Алашорда идеологиясын ашық түрде насихаттау деп бағаланды.

1935 жылы мамыр айында «Казахстанская правда» газетінде басылған Т.Рысқұловтың мақаласы да, негізінен «Правдада» жарияланған рецензиямен сарындас, үндес болды. (Рысқұлов Т. О контрреволюционный Алаш-Орда и ее осколках).

Осыған ұқсас және мазмұндас сын пікірлер басқа да ағымдағы баспасөз беттерінде жарық көрді.

Осындай саяси айып тағылған кітаптың тағдыры оп-оңай әрі тез шешілді. ВКП (б) Қазақ өлкелік партия комитетінің бюросы 1935 жылы 15-сәуірдегі қаулысында айтылған кітапқа қосымша ретінде жарияланған құжаттар тізбегі Алашорданың контрреволюцияшыл ұлтшылдық идеологиясын таратуға қызмет етті деп бағалады. Сондықтан да «Очерки по истории Алаш-Орды» деген кітапты пайдаланудан алып тастау жөнінде қаулы алды. Көп кешікпей Н.Мартыненконың құрастырған кітабы бойынша да осындай қаулы қабылданады.

Сонымен, Алаш пен Алашорда тақырыбына қалам тарту іс жүзінде тоқтатылды да, Алаш қозғалысын жан-жақты зерттеуге ресми түрде тиым салынды.

XX ғасырдың 20-30 жылдары Алашорда тарихына қарсы бағытталған идеологиялық шабуыл өз «нәтижелерін» беріп үлгерген еді. 1930 және 1932 жылдардағы бұрынғы Алаш қозғалысына белсенді түрде қатысқан қазақ зиялыларына қарсы ұйымдастырылған саяси сот процестері шығарған үкімге байланысты олардың басым көпшілігі әр түрлі ұзақ мерзімдерге жазалау лагерлеріне айдалды, атылды, жер аударылды. Одан аман қалғандарына «халық жаулары», «шетелдер пайдасына қызмет еткен шпиондар» деген жалған айыптар тағылып, 1937-1938 жылдары үлкен зұлматта жаппай атылып, айдалды.

Сол XX ғасырдың 30-жылдарының ортасынан 80-жылдарының соңына дейін Алаш қозғалысына байланысты зерттеулер жүргізілген жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Байтұрсынов А. Революция және қазақтар // Шығармалары. – Алматы: Арыс, 2012. – 375 б.
- 2 Сейфуллин С. Шығармалар жинағы. – Алматы: Арыс, 2011. - 304 б.
- 3 Бочагов А.К. Алаш Орда: Краткий исторический очерк о национально-буржуазном движении в Казахстане периода 1917-1919 гг. – Алматы: Санат, 1996. – 48 с.
- 4 Алаш Орда. Сборник документов (Сост.Н.Мартыненко). – Алма-Ата: Жалын, 1992. – 192 с.
- 5 Брайнин С., Шафиро Ш. Очерки по истории Алаш Орды. – Алма-Ата: Жалын, 1992. -144 с.

УДК 94 (574)

ИСТОРИОГРАФИЯ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ИДЕИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДВИЖЕНИЯ АЛАШ

Арыстанова Г. Ж.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

***Аннотация.** История национально-освободительного движения Алаш – одна из светлых и печальных страниц отечественной истории. Процесс национального развития, правильно начавшийся в казахской стране в начале XX века, был прерван советской властью. В 1920-е и 1930-е годы в научной и политической литературе советская власть прилагала большие усилия, чтобы придать национально-освободительному движению Алаш характер «буржуазно-националистического движения». Односторонняя клевета привела к тому, что поколение, родившееся спустя столько лет, мало знает об Алаше или знает далеко от правды. Именно поэтому изучение проблемы этого периода*

заслуживает внимания, в соответствии с чем в статье анализируется период алашской историографии, сбивший с пути целое поколение.

Ключевые слова: Алаш, народ, государство, историография, историки, большевистская идеология, классовое отношение.

ӘОЖ 94 (574)

ҮШЖҮЗ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ РЕСЕЙ БОДАНДЫҒЫН ҚАБЫЛДАУЫНЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН БАРЫСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Асан Д.Н.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Андатпа: Мақала отандық тарихтың зерттелуі мәселесіне арналған. Нақтылай айтсақ жаңа заман кезеңі, оның ішінде қазақ-орыс қатынастары. Қазақ билеушілерінің Ресей протекторатын қабылдауы әр дәуірде зерттеушілер тарапынан әр түрлі бағаланды. Мәселенің алғышарттары мен барысының тарихнамасы назар аударарлық. Осы жәйттер бұл мақаланың өзегін құрайды.

Кілт сөздер: тарихнама, зерттеулер, тарихи көзқарастар, ғылыми тұжырымдар, Ресейге қосылу.

Үш жүз қазақтарының Ресей бодандығын қабылдауының алғышарттары және оның барысы Қазақстанның жаңа заман тарихында өзекті мәселелердің бірі екендігі сөзсіз. Бұл тарихи жағдаят патшалық дәуірде де, кеңестік кезеңде де, тәуелсіздік тарихнамасында да біршама зерттелді.

Орыс Географиялық Қоғамының негізін қалаушылардың бірі А.И. Левшин Орынбор комиссиясында дипломатиялық қызметте жүрген кезінде қазақтардың тарихына қатысты көптеген материалдар жинаған. Өзінің «Описание киргиз-казахских и киргиз-кайсацких орд и степей» еңбегінің екінші бөлімінде автор Қазақстанның Ресей құрамына кіру тарихын айта келе, оның себептеріне мейлінше терең үңіліп, Әбілқайыр хан туралы да деректер келтіреді. Автордың ойы бойынша, қазақтың бірден-бір қорғанышы, қауіпсіздігі мен ішкі тыныштығының кепілі тек Ресей ғана бола алады. Кіші жүздің және Орта жүздің кейбір руларының Ресей бодандығына өз еріктерімен кіргенін дәлелдей келе, А.И. Левшин олардың бұл қадамы «сәті түскен кезде қайтадан тәуелсіздікке оралуға нақты шешім қабылдау» жасалуы мүмкін екенін жоққа шығармайды [1, 21].

Жаппасов Ж.Е. «ХҮІ-ХҮІІІ ғғ қазақ-орыс қатынастар мәселесі В.Я.Басиннің еңбектерінде» деген мақаласында В.Басин 1968ж «О сущности о формах взаимоотношении царской России и Казахстана в ХҮІІ в.» мақаласын ХҮІІІ ғ бірінші ширегінің соңында қазақ билеушілері өзара алауыздықпен феодалдық бытыраңқылықта болып, өз күшімен жоңғарларды жеңе алмады, сондықтан да қазақ билеушілері Ресей құрамына кіруге талпынды», - деген сөзін келтіреді. Әрине, автордың бұл қорытындыларын тарихшы В.А.Моисеев сынға XIX ғасырдың аяғы — XX ғасырдың басында қазақ әдеби тілі мен халықтың ұлттық сана-сезімін қалыптастыру үрдісінде, — деп атап көрсетеді ол, қазақ зиялыларының жаңа ұрпағы пайда болып, ол қазақтар жағдайының шарасыздық себептерін түсініп қана қоймай, сонымен қатар оны өзгертуге ұмтылды [2, 37 б.].

XIX ғасырдың аяғында — XX ғасырдың басында Н.Веселовский, А.И.Добросмыслов, И.И. Крафт сынды либералдық бағыттағы авторлардың еңбектері жарық көреді. Олардың шығармаларында қазақтардың бодандықты өз еріктерімен

қабылдағандығы баса айтылады және жергілікті тұрғындардың тарихын, тұрмысын, шаруашылығын зерттеудің қажеттілігі туралы мәселелер көтеріледі.

Ж.К.Мықтыбаева өзінің «Начало принятия старшим и средним жузами Российского подданства» деген мақаласында Қазақстанның Ресейге қосылуы ХҮІІІ ғ. ортасынан бастау алды дей келе, патша үкіметінің Орта жүз қазақтарының жерін қосып алуы 1822 жылы қырғыздар туралы уставтан бастау алды, ол «Сібір қырғыздары туралы устав» деп аталады дейді. Бұдан басқа Кіші жүз және Орта жүз қазақтарын бағындыруға байланысты бірқатар заң актілері қабылдады. Ондай актілер «О мерах к устройству Малой Киргизской Орды» (1920); «О средствах к водворению спокойствия в Малой Киргизской Орде» (1822); «О преобразовании управления Оренбургским краем» (1824) т.б.

Орта жүз қазақтарының «Уставтарына» қатысты кейбір өзгерістер болды. Орта жүз қазақтары Омск облысының құрамына кіргендерді сібір қырғыздары деп атайды.

Дала жайы туралы жинақталған ақпараттар патша үкіметіне оңтүстіктегі қазақтардың көршілерімен мәселесін реттеуге ықпал жасайды. ХІХ ғ. басында және ортасында Қазақстанда патшалық әкімшіліктің жүргізген саясатын анықтады. Ресей өкіметінің Қазақстанда жүргізген әрекетін зерттей отырып, сол саясаттағы отаршылдық саясат деп дәлелдейді.

Тек 1742-1743 жылдары Сенат, одан соң Орынбор комиссиясының бастығы И.Неплюевтің ойрат әміршісінің ордасына жіберген К.Миллер миссиясы Кіші жүз бен Орта жүз қазақтарын сол кезде-ақ Ресей бодандары деп қарап, Жоңғария хандарынан оларға шабуыл жасауды тоқтатуды алғаш рет талап етті. Басқаша айтқанда, Ресей империясы Кіші жүз бен Орта жүз қазақтары Ресей бодандығын қабылдағаннан кейін 11-12 жыл өткен соң ғана қазақтарды қолдаған [3, 46-48 бб].

Іңкар Жиеналина өзінің «Отарлау тарихын кезеңдерге бөлу мәселесі» мақаласында қазақ жеріне славяндардың қоныс аударудың басты себебі қазақ халқының өз мемлекеттілігі мен саяси дербестігінен айрылып, өз тағдырын өзі шеше алмайтын шарасыз жағдайға түсуіне байланысты еді. Патша үкіметі қазақ жерін жаулап алып, оны заң жүзінде қазақтардың меншігінен мемлекет қарамағына қаратуға, сол арқылы Ресей аумағының бір бөлігіне айналдыруға тырысты.

ХІХ ғасырдың 60-жылдары Қазақстанда Ресейдің басқару жүйесі енгізіліп, қазақ жерін экономикалық тұрғыдан игеріп, отарлауға кең жол ашылғанмен, бұл әрекеттің бастауы ертеректе жатыр, ол орыс қазақтарының бейбіт қазақ еліне басып кіруі, одан кейінгі уақытта күрделі жағдайда Қазақстанның батыс бөлігінің Ресей қарамағына қарауынан бастап орын алады [4, 48-49 бб].

Э.Бэкон, Л.Крадер, Дж.Уилер, Ш.Акинер, М.Олкотт, Э.Саркисянц, А.Бенигсендер мен басқалардың монографиялары қазақ халқының тарихи өткен кезеңдеріне жаңа концептуалдық көзқарас арнасында жасалған. ХVІІІ-ХІХ ғасырларда қазақ даласында болып кеткен шетелдіктер өз еңбектерінде Ұлы жүз, Орта жүз және Кіші жүздегі көшпелі мал шаруашылығын, көші-кон бағыттары мен жер қашықтығын егжей-тегжейлі суреттеп, сауда мен егіншіліктің дамуына назар аударған.

Осыны негізге ала отырып Э.Бэкон, оның ізінше Л.Крадер көшпелі қоғамды зерттеуге кешенді түрде қарау қажеттігін ұғынып, оған дәстүрлі қазақ номадизмін өзек етіп алды.

ХVІІІ-ХХ ғасырдың басындағы Қазақстан тарихын шетелдік зерттеушілердің еңбектері өздерінің мазмұны жағынан оның Қазақ дала-сының Ресейге «қосылуына», патша өкіметінің Орта Азия аймағындағы отарлау саясатына және қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысына байланысты саяси кырларына бейім тұрады.

Қазақстанның Ресей отарына айналдырылу үрдісінің бастапқы кезеңі туралы Джон Кэстльдің «Күнделігінде» айтылады, ол Кіші жүздегі ішкі саяси жағдайға, Әбілқайыр ханды қолдаған ықпалды сұлтандарға, билер мен батырларға, қазақтардың жайық

казактарымен, башқұрттармен, еділ қалмақтарымен және Орынбор өкімшілігімен өзара қатынастарына назар аударған [5, 52 б.].

1858 жылдан бастап ай сайын шығып отырған «Военный сборник» журналы үкіметтің және әскери мекеменің ресми көзқарастарын білдіріп отырған. Онда М.И.Венюковтың, Д.И.Романовскийдің, Л.Ф.Костенконың, А.И.Макшеевтің және басқалардың Қазақстанның Ресейге қосылуына қатысты мақалалары басылған. Бұл еңбектерде өлкенің Ресейге қосылуының алғы шарттарына және жүзеге асырылуына талдау жасаған.

1948 жылы Қазақстанның Ресейге қосылуын қазақ халқының тарихындағы прогрессивтік жағдай деп бағалайтын Н.Г.Аполлованың «Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века» монографиясы жарық көрді. Онда бұл қосылу нақты тарихи жағдайда, Әбілқайыр ханның шаруашылық және саяси есеп–қисабынан туындады делінген. Алайда, негізінен, патша үкіметінің Қазақстан мен Орта Азияға қарай жылжуына, бағындыру мен отарлау тәсілдеріне баса көңіл бөлінген [6, 43 б.].

Тарихшы Халел Арғынбаев «Историко-культурные связи русского и казахского народов» атты өзінің кітабының «Историко-культурные связи русского и казахского народов и их влияние на материальную культуру казахов в середине XIX и начале XX веков (по материалам Восточного Казахстана)» бөлімінде Қазақстан тарихында қазақ халқының тағдырын өзгерткен оның бұрынырақ Ресеймен байланысын көрсетеді. Кіші жүздің казактарының өз еркімен Ресей бодандығын қабылдауы ХҮІІІ ғасырдың 30 жылдарына жатады, қазақтың орыс халқымен етене жақын араласуы ХІХ ғасырдың 20 жылдары жатқызылады. Осы еңбекте әлі дұрыс зерттелмеген мәселе қаралады [7, 27-31бб]. А.Әбділдабекова өзінің «Қазақстанның Ресейге қосылуы қалай зерттелді?» деген мақаласында, Кіші және Орта жүздердің бодандыққа алынуы туралы алғашқы шығармалар – Орынбор экспедициясында қызмет істеген П.И.Рычковтың «Топография Оренбургской губернии» және «История Оренбурга» атты еңбектерін келтіреді. Әбілқайыр ханның Ресейге бас ұруының себептері мына жағдайлардан туындаған дейді ол: «великие разорения и обиды с одной стороны от зюнгарских калмык... а с другой стороны – от смежного им башкирского народа». Осы жағдайдағы Ресейдің ұпайы туралы өз ойын айта келе П.И.Рычков казактардың жаугерліктерінің тыйылуына және «азиялық коммерцияға» /азиацкая коммерция/ сілтейді [8, 42 б.].

1993 жылы авторлар ұжымы әзірлеген Қазақстан тарихының очерктері жарық көрді. Онда бізді қызықтыратын мәселені «Присоединение Казахстана: вхождение, завоевание, колонизация» тарауында тарих ғылымының докторы Ж.Қасымбаев көтерді. Бұл тақырыптың өзі мәселенің екі ұштылығын көрсетеді. Автор Қазақстанның Ресейге қосылуынан бұрын да олардың арасында едәуір саяси байланыстар болғанын атап айтады. Автордың пікірі бойынша, Ресейдің мүдделілігі - өз мемлекетінің аумағын кеңейтуде және өзінің шығыс шекараларын қауіпсіздендіруге ұмтылуда болды. Ж.Қасымбаев мынадай қорытындылар жасайды: қазақ жүздерінің Ресейге қосылуы әр түрлі сыртқы саяси және ішкі жағдайларға байланысты атқарылды; Кіші жүздің айтарлықтай бөлігі және Орта жүздің кейбір аудандары Ресейге өз еркімен бодан болды; Орта және Ұлы жүздердің қомақты бөлігі қару – жарақтың күшімен қосылды. [9, 45 б.].

Сан ғасырларға созылған отарлық үстемдіктің осы кезеңі тарихнамадада қым-қиғаш пікірлер әлі күнге дейін сақталып келеді, себебі бұл мәселе мемлекетаралық қатынастар идеялогиясына барып тіреледі. Орыс тарихшылары бұл кезеңді Ресей империясының жер кеңейту, оны көшпенділерден қорғау, шаруашылық тұрғыдан игеру секілді тұжырымдамалар шеңберінде көрсетіп, көбінесе патша өкіметінің отаршылық саясатына соқпай кетеді. Олардың кейбірінде казактар мен орыс қоныстанушылары арасындағы қайшылықты қатынастар жөніндегі Ресей тарихнамасындағы пікірдің негізділігі айқындалуда. Орыс тарихшысы Б.Заржицкий де қоныс аудару қозғалысының және ұлт аймақтарының Ресей үшін қажеттілігіне тоқталып, Столыпин реформасынан кейінгі

уақытта үкіметтің алдында екі мәселенің тұрғанын шығыс өңірлерге шаруаларды жылдам қарқынмен қоныстандыру мен Далалық облыстарындағы олардың жерді пайдалану формалары мен әдістерін жақсарту туралы жазды. Е.Яшнов Түркістан өлкесінің құрамында болған Әулие–Ата, Черняев, Перовск облыстарының отарлауы, қоныс аударушылардың шаруашылықтары, қоныс аударушылықтың басты кезеңдері жөнінде мол мағлұмат береді. Автор Түркістанның отарлануы, соның ішінде 1874ж. Қарабалта, Шалдабар, Михайловка және Дмитриевское деген орыс селоларының пайда болуынан басталды дейді. Бұл кезеңдегі қоныс аударудың ерекшелігі ретінде генерал-адъютант фон Кауфманның 1873ж. Түркістан өлкесін басқару туралы ережеге түсініктеме жазбасына сілтеме жасап, онда отарлаудың Орынбор - Ташкент және Ташкент-Верный жолдарының бойымен жүзеге асырылуы жөнінде мәлімдегенін еске салады.

Бірақ бұл автордың пікірінше де қоныс аудару қозғалысының мақсаттары мен міндеттері он шақты жылдан соң 80-ж, анықталған іспетті болып көрінеді [10, 48 б.].

М.Қ.Қойгелдиевтің жетекшілігімен шыққан «Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы» деген кітаптағы А.Ф.Рязановтың «Сорок лет борьбы за независимость казахского народа (1797-1837гг)» деген монографиясынан үзінді келтіріліп, отарлау саясаты кезіндегі алғашқы кезең талданады. Тарихнамалық тұрғыда А.Ф.Рязанов ресей отарлау әкімшілігінің мақсатты бағытталған хан билігі түріндегі ұлттық мемлекеттілік кезінде сезіле бастағанын мәселе ретінде қарайды. А.Ф.Рязанов орыс әкімшілігінің қазақ даласына терең енуін бақылай отырып, мынадай қорытындығы келеді: «1824 жылы хандық биліктің жойылуынан және сұлтан билігінің міндеткерлігінің әлсіреуінен ордадағы орыс әскерлері күшейді» [11, 5-6 бб].

Қорыта айтқанда қазақ халқының, нақтылай айтқанда қазақ билеушілерінің орыс бодандығын қабылдауының тарихнамасы өте бай. Біз бұл еңбегімізде солардың басты-бастыларын ғана тарихнамалық талдаудан өткізе алдық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Левшин А. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб 1832. Под общей редакций акад. М. Козыбаева, -Алматы: Санат, 1996.- 656 с.
2. Зиманов С.З. Россия и Букеевское ханство.- Алма-Ата: Наука КазССР, 1982.-171 с.; Зиманов С.З. Политический строй Казахстана (конца XVIII – пер. полов. XIX веков) Алма-Ата: Наука КазССР, 1960.- 294 с.
3. Бларамберг И.Ф. Военно-статистическое обозрение земли киргиз-кайсаков Внутренней (Букеевской) и Зауральской (Малой) Орды Оренбургского ведомства//Военно-статистическое обозрение Российской империи. Санкт-Петербург, 1848 г, Т-14, ч-3.
4. Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империй. СПб, 1773.
5. Крафт И.И. Қазақ арасында құлдықты жоғалту турасында // Дала уалаятының газеті, 1900, №3,4,5,6;
6. Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк // Известия Оренбургского отдела Импер.Руск.Геогр. Об-ва. Вып. 15,16,17. 1902
7. Бабажанов М. Этнографиялық мақалалар.- Алматы: Санат, 1993.- 128 б.
8. Досмұхамедұлы Х. Аламан.- Алматы: Өлке, 1991. 245 б.
9. Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств (XVIII в.).- Алматы: Білім, 1999.- 288 с.
10. Шонанұлы Т. Жер тағдыры – ел тағдыры.- Алматы: Санат, 1995.- 224 б.
11. Кемеңгерұлы Қ. Таңдамалы (Тарихи тұлғалар сериясы).- Алматы: Қазақстан, 1996.- 296 б.

УДК 94 (574)

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРЕДПОСЫЛОК И ХОДА ПРИНЯТИЯ РУССКОГО ПОДДАНСТВА ТРЕХГУЗСКИМИ КАЗАХАМИ

Асан Д. Н.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Статья посвящена изучению отечественной истории. Конкретно современный период, в том числе казахско-русские отношения. Принятие казахскими правителями российского протектората по-разному оценивалось исследователями в разные эпохи. Предыстория и история проблемы заслуживают внимания. Эти пункты составляют основу этой статьи.

Ключевые слова: историография, исследования, исторические взгляды, научные выводы, присоединение к России.

ӘОЖ 94 (574)

ҚАЗАҚ БАЙЛАРЫН XX ғ. 20 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ТӘРКІЛЕУ ТАРИХЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ

Ауезова Ф.Ж.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Андатпа: Өткен ғасырдың 20 жылдарындағы қазақ ауылына жасалған реформа қазақ байларын меншігінен айырудан және жер аударудан басталды. Бұл тақырып таптық тарихнама мен тәуелсіздік кезеңіндегі зерттеулерде екі бөлек методологиялық ұстанымда қарастырылды. Осыған сәйкес мақалада тәркілеу тарихының зерттелу деңгейі айқындалады.

Кілт сөздер: дәстүрлі қоғам, қазақ байлары, тәркілеу, зерттеулер, тарихи көзқарастар.

Ауыл мен деревнядағы тап күресі және «қанаушы таптарды» жою коммунистік тоталитарлық жүйе жылдарында тарих ғылымының аса өзекті мәселелерінің бірінен саналды. Себебі большевиктік идеология ауыл шаруашылығындағы жасанды, қолдан ушықтытырып, шиеленіскен процестерді біржақты таптық, партиялық тұрғыдан түсіндіруге аса мүдделі болды. Осыған орай Қазақстанда ауқатты шаруаларды тап жауы ретінде жою мәселесі негізінен кеңестік дәуірде зерттеліп, бірқатар еңбектер жарияланды.

Кулактар мен байларды тап ретінде жою мәселесі Қ.Атабаевтың «Классовая борьба и ликвидация кулачества и байства как класса в Казахстане в годы коллективизации (1929-1934 гг.)» атты еңбегінде арнайы зерттелді. Еңбекте кулактар мен байларды жаппай ұжымдастыру негізінде тап ретінде жоюдың басталуы, колхоз құрылысындағы партия бағытындағы бұрмалаушылықтарға қарсы күрес, бай-кулактарды жою барысында тап күресінің шиеленісуі, колхоз қозғалысындағы жаңа белес және бай-кулактарды жоюдың аяқталуы, оларды еңбек арқылы тәрбиелеу мәселелері қарастырылады. Сондай ақ жаппай ұжымдастыру кезіндегі ауылдағы тап күресі айтылады. Автор Қазақстандағы ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құрудың байлар мен кулактарға қарсы

аса өткір тап күресі жағдайында өткендігіне баса назар аударады. Қ.Атабаев қолдан ушықтырылған тап күресінің шиеленісуін көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылық аудандарында патриархалдық-феодалдық қатынастар сарқыншақтарының сақталуымен және рулық институттың ақырына дейін жойылмай, оны байлар мен атқамінерлердің ұжымдастыру мен отырықшылыққа қарсы пайдаланғандығымен байланыстырады.

Ауқатты шаруаларды жау табы ретінде жою мәселелері Ә.Тұрсынбаев зерттеулерінен орын алған. Мәселен, тарихшы ғалым «Победа колхозного строя в Казахстане» атты монографиялық зерттеуінде аталған мәселені қарастырады. Автор бай-кулактарды тап ретінде жоюды елдегі астық өндірумен байланыстыра көрсетеді. «... совхоздар мен колхоздар елді астық тұтынумен толық қамтамасыз ете алмайтындықтан, кулактарға байланысты шектеу саясатын уақытша ұстануды ... талап еткендігін» жазады, яғни автор пікірінше «ең алдымен кулак өндірісін совхоз, колхоздармен ауыстыруды дайындап, одан кейін кулактарды тап ретінде жою міндетін қою қажет [1, 110 б.]. Мұндай қажеттілік Ә.Тұрсынбаевтың көрсетуінше 1929 жылдың соңына қарай шешілді, «кулак өндірісін колхоздар мен совхоздар өндірісімен ауыстырудың, қожалықтарын жоюдың себептерін осылайша түсіндіреді. Алайда Ә.Тұрсынбаев ауқатты шаруа қожалықтарын жоюдың шынайы себептерін толық ашпайды. Қоғамдық өмірдің барлық жақтары тәрізді ғылым саласында да үстемдік еткен әкімшілдік-әміршілдік жүйе мен сталинизм шынайы жағдайды ашуға тиым салды. Автор бай-кулактарды тап ретінде жою барысындағы кедей-батырақтардан құрылған комиссиялар, жиналыстар т.б. әрекетін көрсетеді. Ғалым кулак-бай шаруашылықтарының үш категорияға бөліп жойылуын, олардың жер аударылуын жазады. Тоталитарлық жүйе тарихшыларына тән зерттеу тәсілі бойынша Ә.Тұрсынбаев мәселенің шынайы тұстарын айналып өтіп, тек коммунистік идеология мүддесінен шығатын жақтарын ғана ашады. «Кулактар мен байларды антисоветтік қызметі үшін жер аудара отырып, мемлекет сонымен бірге оларды жаңа жерлерде еңбекпен қамтамасыз етуде, еңбекте қайта тәрбиелеуде қамқорлық жасады» [1, 113 б.] – деуі осының дәлелі.

Бай-кулактар қожалықтарын жаппай ұжымдастыру барысында жою Ж.Жұмабеков зерттеулерінде де қарастырылады. Тарихшы «Ленинской дорогой» атты монографиялық еңбегінде мәселені коммунистік партия қызметінің көпқырлы қызметінің бір саласы ретінде көрсетеді. Мәселен, кулактарды тап ретінде жою саясатын коммунистік партияның Орталық комитеті қаулысы негізінде «... кулактардың колхоз құрылысына қарсы ұйымдасқан күресімен» [2, 47 б.] байланыстырады. Сондай-ақ Ә.Тұрсынбаев тәрізді кулак өндірісін ірі колхоз-совхоз өндірісімен алмастыру мүмкіндігі оларды жою қажеттілігін тудырғандығын жазады. Автор өз еңбегінің жазылуы жағынан партиялық әдебиетке жататындығына байланысты бай-кулактар шаруашылықтарын жоюды партияның қаулы-қарарлары негізінде көрсетеді. Ж.Жұмабеков кулак-бай жеке меншіктерін жоюды тап күресімен тығыз байланыстыра келе, олардың «... мал мен мүлікті айуандықпен жойғандығы, колхоз құрылысына қарсы үгіт жүргізгендігі, белсенді партия мен совет қызметкерлеріне, алдыңғы қатарлы кедей мен батырақтарға қарсы террористік актілерге жүгінгендігін» [2, 95 б.] ашып көрсетеді.

Біз талдап отырған мәселенің методологиялық негіздері Г.Ф.Дахшлейгер мен К.Н.Нұрпейісовтың «История крестьянства советского Казахстана» атты іргелі еңбегінде бай-кулактарды тап ретінде жою тек тап күресімен байланыстырылады. Авторлар пікірінше «ауыл шаруашылығын социалистік қайта құруға, жаппай колхоз қозғалысына байлар мен кулактар жанталаса қарсылық көрсетті. Осындай ситуацияда кулактар мен байларды жою кейінге қалдырылмайтын және қажетті шара болды» [3, 107 б.]. Авторлар тап күресіне үлкен мән береді. «Ауыл-село еңбекшілері жұмысшы табымен одақтаса отырып, кулактар мен байларға ашық қарсы шықты. Күрес ымыраға келмес саяси сипат алды» [3, 120 б.] деулері осыған дәлел болды. Г.Ф.Дахшлейгер мен К.Н.Нұрпейсов кулак-бай қожалықтарын жоюдың тек тиімді жақтарын көрсетіп, оның

зардаптарын жетістік ретінде санайды.

Көрсетілген еңбектегі көзқарастарға ұқсас тұжырымдар бес томдық Қазақ ССР тарихының төртінші томында берілген. Мәселен, аталған ұжымдық зерттеудің «Қазақстан халық шаруашылығын социалистік жолмен қайта құрудың басталуы. Социализмнің экономикалық іргетасын орнату» атты ҮІІ-тарауының «Кулактар мен байларды тап ретінде жою саясатына көшу» бөлімінде «1929 жылдың аяғында колхоздар мен совхоздардың өсуіне байланысты Компартия мен Совет өкіметі капиталистік элементтерді тежеу және ығыстыру саясатынан кулактарды тап ретінде жою саясатына шұғыл бетбұрыс жасады» [4, 205 б.] – деген тұжырым жоғарыда көрсетілген еңбектердегі пікірлермен үндес. Зерттеуде біз талдап отырған мәселе қысқаша қарастырылып, бай-кулактарды тап ретінде жоюда тоталитарлық жүйе талаптарына сай ой-пікірлер танытылады.

Ауқаты шаруаларды тап жауы ретінде жою мәселесін жаңа тарихи тағылым негізінде зерттеп, қарастыру міндеті 1990 жылдардан бастап қолға алына бастады. Осы кезде бірқатар зерттеулер жарияланып, диссертациялар қорғалды. Мәселен, М.Қозыбаев, Қ.Алдажұманов, Ж.Әбілқожин еңбегінде бай-кулактарды жою бұрын-соңды айтылмай келген шындық негізінде беті ашылды. Авторлар әкімшілдік-әміршілдік жүйенің күштеп ұжымдастыру барысында шаруаларға қарсы жүргізілген қарақшылық әрекеттерді былайша көрсетеді: «... колхоз құрылысына қарсылық жасап отырған қанаушы элемент», әрі пролетариат жауы деген желеумен кулактар мен байларды тап ретінде жою науқаны басталды. ... әрбір аудан және ауыл көлемінде жойылатын, яғни мал-мүлкі тартылып алынып, өздері жер аударылатын кулактар мен байлардың жалпы саны сонда тұратын халықтың 3-5% болуы керек делінеді» [5, 37 б.]. Бай-кулактардың меншігін жою ғалымдар пікірінше, ауқатты шаруаларға қарсы пайдаланған қорлық пен зорлық болды. Мұндай әкімшілдік-әміршілдік шараның жүргізілуін авторлар: «Шын мәніне келгенде қазақ ауылында, тіптен Россияның басқа жерлерінде де, бай-кулак дегендер 1930 жылға қарай мүлдем құрып біткен болатын. Сондықтан да бұл науқан шаруалардың қатты наразылығын тудырса да, орасан зор қысым мен қиянат жасау арқылы оларды түгелдей колхозға күштеп біріктірудің соңғы тәсілі болды. Бұған көнбегендері жауапқа тартылып, еш кінәсі жоқ болса да қорлыққа түсті» [5, 40 б.], - деп ашып көрсетті. Тарихшы-ғалымдар бай-кулактарды жою барысында дөрекі қателер мен асыра сілтеулерді айқындап, шынайы шындықтың бетін ашады: «Кейбір жерлерде кулактар мен байлар деп жер аударуға ұйғарған шаруалар саны халықтың белгіленген 3-7% мөлшерінен екі немесе үш есе асып кетіп отырды. Ал ондай мөлшерде кулактары мен байлары болмаған жерлерде бәрі-бір жер аударатындар саны белгіленген жоспарға жеткізіліп орындалды» [5, 42 б.]. Авторлар ауқатты шаруаларға қарсы зұлматтың кеңестік ұйымдар мен шолақ белсенділердің қолдарымен әдейі жасалғандығына назар аударады.

Голощекиндік ұжымдастырудағы жартылай әскери тәртібі, бай-кулактарға қарсы «соғысы» жайлы тұңғыш рет тарихта М.Қойгелдиев пен Т.Омарбековтың «Тарих тағылымы не дейді?» зерттеуінде айтылады. Еңбектің «Қызылтабан шұбырынды» тарауын дүниеге әкелген Т.Омарбеков голощекиндік геноцидтің бір тармағы бай-кулактарға қарсы бағытталғандығын тарихи шындық негізінде жан-жақты қарастырады. 1930 жылдың бас кезінде елдегі саяси-экономикалық, әлеуметтік жағдайдың трагедиялық сипат алуына автор пікірінше «... Голощекин бастаған саяси әпербақан, ұрда-жық, есер топтың әлдеқашан жойылып кеткен, түрмеде өліп, жер ауған бай-кулактарға қарсы аяусыз «соғыс» жариялауы да себеп болды» [6, 39 б.]. Автор жаттанды бай-кулактарды тап ретінде жоюдың бұрын-соңды айтылмаған Өлкелік партия комитеті жанынан жасырын құрылған Үштік, жер аударылғандарды жұмысқа пайдалануды ұжымдастыру үшін округтерде пайда болған үштіктер туралы жазады. Т.Омарбеков әсіресе шаруаларға қарсы соғыста өлкелік партия комитеті жанынан

құрылған бай-кулактарды тап ретінде жою шараларын даярлаған, құрамына Құрамысов, Альшанский, Асылбеков кірген комиссияның ерекше және әскери белсенділік танытқанына баса назар аударады. Тоталитаризм кезінде қалыптасқан «кулактар еңбекпен қамтылып, қайта тәрбиелеуде қамқорлық жасалды» деген қағиданы тарихшы-ғалым жоққа шығарып, осыған қарама-қайшы орын алған жағдайды былайша көрсетеді: «1930 жылы ақпан айында байлар мен кулактардың қожалықтары мен жер аударылатын құла-дүз, барса-келмес тоғыз аудан белгіленді. Олар темір жолдардан, өнеркәсіп орындарынан, шекарадан әлде қайда қашық, елсіз-сусыз, шөл және шөлейт, бұрын халық тұрмаған аймақтар болатын» [6, 51 б.]. Осындай жер аударулардың зардаптары қайғылы әрі жағымсыз оқиғаларға ұласып, «голощекиндік бандитизмді» тудырғандығын Т.Омарбеков: «Негізгі күнкөріс құралы малдан жұрдай болған, жапан даладағы жер аударылғандардың күні, оларға азық-түлік және құрылыс материалдарын қалдыру туралы нұсқау болғанына қарамастан, өте ауыр болғанын әңгіме ету, айту қажет пе? Мұның өзі оларды барымта, ұрлық жасауға, өткен-кеткенді тонауға, кеңес өкіметіне қарсы жанкешті де аяусыз бас көтерулерге, ашықтан-ашық наразылықтарға итермеледі» [6, 55 б.], - деп көрсетеді. Ғалым-тарихшы бай-кулактарды тап ретінде жою мәселелерін «Қазақ шаруаларын жеке меншік қожалықтарынан айыру және ұжымдастыру: тарихы мен тағлымы» атты докторлық диссертациясының «Қазақстандағы меншік иелеріне шабуыл: қателіктер мен асыра сілтеулер» деген тарауының «Ауқатты шаруаларды тап жауы ретінде жою» бөлімінде және «Қазақ қасіреті» монографиялық зерттеуінде [7] одан әрі дамытады. Автор өз зерттеуінде «жазықсыз бай-кулакқа айналдырылып, кәмпескеленген және қуғын-сүргінге ұшыраған Қазақстандағы шаруалар санының 5881 болғандығын [7, 300 б.] есептеп шығарады. Бай-кулакқа қарсы жүргізілген науқанның «революциялық» маңызын зерттеуші-ғалым «шын мәнінде жаңадан құрылып жатқан колхоздарға ғана тиімді болды. Кедейлер мен орташалар бұдан ешқандай бас пайда тапқан жоқ» [7, 301 б.], - деп көрсетеді. Автор «... бай-кулактарды тап ретінде жою саясаты біртіндеп, елеусіз түрде «тап жауын» жаппай іздестіруге ұласа бастады. Яғни жаңа сталиндік тоталитарлық жүйе енді кінәсіздарды жаппай жазалау науқанына бағдар ұстады» [7, 303 б.], - деп түйіндейді. Т.Омарбеков зерттеулеріндегі осындай тұжырымдар мәселені жаңа тарихи тағылым негізінде түсініп, зерделеуге жол ашады. Алайда автор еңбектерінің зерттеу ауқымы кең болғандығы байқалады. Біз талдап отырған мәселе бойынша тәуелсіз Қазақстан тарихының талаптарын қанағаттандыру бағытында жазылған зерттеулердің бірі – ол Ф.Қозыбақованың кандидаттық диссертациясы [8]. Ізденуші диссертациясының «Шаруашылықтық-саяси науқандарда ауқатты шаруалар және жекешелер қожалықтарын күйрету» деп аталатын тарауында байлар мен кулактарды саяси шаруашылық науқандарда сергелдеңге салумен шектелмеген большевиктердің оларды тап ретінде жоюға кіріскені, жазалаулары айтылады. Автордың «жүгенсіздік пен асыра сілтеу ауыл шаруашылығын тұралатып кетті. Біртіндеп, шын мәнінде қазақ ауылынан бай-кулак тұрмақ орта шаруаның өзін табу да мүмкін болмай кетті» [8, 97 б.]- деген пікірі маңызды болып табылады. Ф.Қозыбақова «байлар мен кулактарды тап ретінде жою және жекешелер қожалықтарын күйрету саясаты дәстүрлі қазақ қоғамы табиғатына қарсы бағытталған, адамгершіліктен жұрдай қылмысты саясат болды» [8, 103 б.], - деп санайды. Автор пікірінің дұрыстығына күмән келтіре алмаймыз. Себебі жоғарыда 90-жылдары жарияланған еңбектерді талдау нәтижесі осыған көз жеткізеді.

Сонымен ауқатты шаруаларды тап жауы ретінде жою тарихнамасын талдадық. Мәселенің негізінен XX ғасырдың 50-жылдардың соңы 80-жылдары және 90-жылдары зерттелгеніне көз жеткіздік. Аталған тақырып бойынша 30-40 жылдары әдебиеттер жазылып, жарияланбаған ба? деген заңды сұрақ туады. Мұндай сауалға біржақты жауап беру қиын. Еңбектер жазылып, сталиндік әкімшілдік-әміршілдік билік кезінде жарияланбауы да ғажап емес. Ал жарияланған зерттеулердің көзі жойылып, көпшілік

пайдалануынан аластатылуы да әбден мүмкін. Социалистік даму жолына балама пікір айтып, тарихи оқиғаларға әділ баға берушілер «халық жауына» айналдырылып, еңбегі түгіл өзінің де қатаң жазаға тартылуы қоғам өмірінен берік орын алған тенденциялардың бірі болғаны белгілі. Оның үстіне тоталитарлық жүйе бай-кулактарға қарсы жүргізілген қылмысты саясатын қоғам назарынан тасада ұстап, оның шынайы сипатын жасырып, архив қойнауындағы деректерді құпия түрде сақтады. Осыған орай шынайы деректер негізінде зерттеулер жүргізуге тарихшы-ғалымдардың мүмкіндігі де, жеке басқа табыну кезінде қызығушылықтары да тумады.

Жалпы бай-кулактарды тап ретінде жою кеңестік дәуірде зерттеліп, біржақты таптық, партиялық, мәселенің күнгейін ғана көрсету негізінде қарастырылды. Тәуелсіз Қазақстан кезеңінде ол жаңа көзқарастар негізінде қайта қаралып, зерделенді. Осыған байланысты тақырып негізінен зерттелді деп тұжырым жасауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Турсунбаев А. Победа колхозного строя в Казахстане. Алма-Ата: Наука, 1957. – 273
- 2 Жумабеков Ж. Ленинской дорогой. Руководство КПСС вовлечением трудового крестьянства в строительство социализма. Алма-Ата: Наука, 1973. – 217 с.
- 3 Дахшлейгер Г.Ф., Нурпеисов К.Н. История крестьянства советского Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1985. – 212 с.
- 4 Қазақ ССР тарихы. Көне заманнан бүгінгі күнге дейін. Бес томдық. 4-т. Алматы: Ғылым, 1981. – 647 б.
- 5 Қозыбаев М.Қ., Алдажұманов Қ.С., Әбілқожин Ж.Б. Қазақстандағы күшпен коллективтендіру: қорлық пен зорлық. Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 83 б.
- 6 Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? Алматы: Өркен, 1993.-188
- 7 Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы: Санат, 1997.-320 б.
- 8 Қозыбақова Ф. Қазақстан ауыл шаруашылығындағы «қанаушы таптарды» және жекешелер қожалықтарын жою: тарихы мен салдарлары (1926-1933 жж.) т.ғ.к. дис.авторефераты. Алматы, 1997.

УДК 94 (574)

ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ КОНФИСКАЦИИ КАЗАХСКИХ БОГАТЫХ В 20-Е ГОДЫ XX В.

Ауэзова Ф. Ж.

Западно-Казахстанский инновационно-технический университет, г. Уральск

Аннотация: Реформирование казахского села в 20-е годы прошлого века началось с раскулачивания и депортации богатых казахов. Эта тема рассматривалась с двух отдельных методологических позиций в классовой историографии и в исследованиях периода независимости. Соответственно, в статье определяется уровень исследования истории конфискации.

Ключевые слова: традиционное общество, казахские баи, конфискация, исследование, исторические воззрения.

ӘОЖ 94 (574)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ МЕЖЕЛЕУ: МӘСЕЛЕНІҢ
ӨЗЕКТІЛІГІ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕЛУІ

Гайсина Д.С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Андатпа: Отандық тарихтағы зерттеуге қажетті мәселелердің бірі - кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі саяси жағдайлар. Мақалада 1917-1925 жылдардағы Қазақстанның аумақтық тұтастығының қалыптасуы мен Орта Азиядағы ұлттық-мемлекеттік межелеу проблемасының тарихнамасы қарастырылады. Сондай-ақ алдымен осы тарихи жағдайдың ғылыми өзектілігі негізделді.

Кілт сөздер: аумақтық тұтастық, ұлттық-мемлекеттік, тарихнама, межелеу, тарихшылар, зерттеулер.

Қазақ жерлерінің аумақтық тұтастығын қалпына келтіруге алғаш рет 1917-1918 жылдары Алашорда үкіметі талпыныс жасады. Алаш қайраткерлері ең алдымен Қазақстанның аумақтық тұтастығын тарихи-этнографиялық тұрғыдан түгендеп берді және оны бір тудың астына біріктіруге нақты қадамдар жасады. Бірақ Алашорда үкіметінің тарих сахнасынан кетуіне байланысты оның жоспарлары орындалмай қалды.

Қазақ жерлерін біріктірудегі алғашқы шешуші қадам РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1919 жылғы 10 шілдедегі декретімен қабылданған «Қазақ өлкесін басқару жөніндегі революциялық комитет туралы уақытша Ережеде» жасалды. Ережеде қазақ жерлері түгел қамтылмағанымен оның көпшілік аумағы қарастырылған, соның ішінде Астрахан губерниясындағы қазақ аумақтарының Қазревкомға қарауына берілуінің маңызы үлкен болды. Өкінішке орай Астрахан губерниясындағы қазақ аумақтары Қазақстан құрамына толығымен өте алмай қалды. Басында дұрыс қойылған мәселе соңына қарай түбегейлі шешімін таба алмады.

Қазревком өз тұрғысында қазақ жерлерін қайтарып алу барысында біршама әрекеттер жасады. Соның ішінде Қазревкомның шешуші табыстарының бірі Қостанай уезін Ресей Федерациясының Челябинск губерниясының құрамынан бөліп алып, Қазақстан құрамында сақтап қалуға қол жеткізуі.

Сондай-ақ Орал облысының да тағдыры қыл үстінде тұрды. Әсірешолшыл, ұлтшылдыққа ұрынған Орал облысының большевиктік басшылығы осы облысты Қазақстаннан бөліп алып, РКФСР құрамына қосып жіберу үшін қатты әрекет жасады. Қазақ жерлерінің тұтастығына қарсы жасалған бұл әрекет те сәтсіз аяқталды. Жергілікті шовинист большевиктердің бұл әрекетін Мәскеудің өзі де қолдамады.

1920 жылы Қазревком мен Орынбор губисполкомы Орынбор және Торғай губернияларын біріктіру туралы қаулы қабылдап, оның Қазақ АКСР-сы құрамына кіретіндігін мақұлдады. Орынбор қаласы Қазақстанның тұңғыш астанасы болды. Қазақстанға Жетісу және Сырдария облыстарының қосылуымен қазақ жерлерін біріктіру аяқталды деп есептеліп, астана Орынбордан Қызылордаға көшті. Осыған орай 1925 жылы 6 сәуірде Бүкілресейлік ОАК төралқасы Орынбор губерниясын Қазақ АКСР-сы құрамынан бөліп, оны РКФСР-ға қосу туралы қаулы қабылдады.

Қазақ жерлерінің тұтастығын қалыптастыруда ерекше кезең болған оқиға БОАК пен РКФСР Халкомкеңесінің 1920 жылғы 26 тамыздағы «Автономиялы Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасын құру туралы» декреті болып табылады. Бұл декреттің 1919 жылғы 10 шілдедегі Қазревкомды құру туралы декретті дамыту тұрғысында қабылданғанын атап өткен жөн.

Декретте жаңадан құрылған Қазақ АКСР-ы құрамына Семей, Ақмола, Торғай, Орал облыстары көрсетілген уездерімен, Закаспий облысының Красноводск уезінің 4-5 адай болыстары, Астрахан губерниясының Синеморск болыстығы, Бөкей ордасы тағы басқа жерлері кірді.

Бұл декрет Қазақстан аумағының тұтастығын қалыптастырудағы аса ірі елеулі тарихи оқиға болғанымен, ол еліміздің аумағын толық межелеп бере алмады.

Жетісу және Сырдария облыстары Түркістан республикасының құрамында қала берді. Бірақ ол облыстар халқының өз еркімен Қазақ АКСР-ы құрамына өте алатындығы атап өтілді де мұның өзі кейіннен олардың Қазақстанға өтуіне құқықтық негіз болып қалды.

Тіпті осы декрет бойынша Ақмола және Семей облыстары да уақытша Қазақ республикасының орталық органдары қалыптасқанша Сібір Ревкомы құрамында қала берді. Мұның өзі бұдан кейінгі кезеңде Қазақстан үшін шекара бөлу, материалдық-техникалық бөлініс, кадрларды бөлу т.б. мәселелерде өлшеусіз қиындықтар әкелді. Ақмола және Семей облыстарын Қазақстанға түпкілікті қосып алу созылып кетіп, 1921 жылдың екінші жартысына қарай аяқталды. Қазақтар өзінің тарихи жерлерінің біршамасына қол жеткізе алмай қалды.

Қазақстан мен Түркіменстан арасындағы шекараны анықтау да оңайға түспеді. Бұл процесс тек 1925 жылы ғана аяқталды.

Қазақстанның аумағын, оның бөлшектенген жерлерін түпкілікті қалыптастыру Жетісу және Сырдария облыстарының Қазақстанға қосылуы тарихи маңызы зор оқиға болып табылады.

Осылай Қазақстан аумақтарының және қазақ халқының тұтастығы қайта қалпына келді. Қазақ жерін өзіне қайтару оңайлықпен шешілген жоқ. Осы тарихи процесс қазақстандық тарих ғылымы тұрғысынан жеткілікті толық зерделенбеген. Мысалы Дала өлкесі облыстарының Қазақстанға өтер кездегі талас-тартыстар мен дау-дамайлар, күрес барысы ерекше зерттеуді қажет етеді. Себебі қазақ жерлері өзінен-өзі қайтарыла салынған жоқ. Осы жолда көптеген қазақ қайраткерлерінің тері төгілді. Сондай-ақ Қазақ Революциялық комитетінің атқарған қызметі, территория тұтастығын қалыптастырудағы орны ғылыми саралауды қажет етеді.

Еліміздің саяси-құқықтық тарихындағы осы оқиғаларды зерттеудің бүгінгі тәуелсіз Қазақстан үшін маңызы үлкен.

Қазақстан мен Орта Азиядағы ұлттық-мемлекеттік межелеу тақырыбына көптеген тарихшы ғалымдар қалам тартты. Бұл тақырыпты ғылыми тұрғыдан сараптау осы процесс басталған 1924 жылдың өзінде-ақ қолға алынған еді. Ұлттық-мемлекеттік межелеуді ең алғашқы талдап-таразылаушылар өлкелік мемлекет және партия қайраткерлері еді. Олар осы аса ірі дәрежедегі саяси науқанды ұйымдастырушылар және жүзеге асырушылар болды. Сонымен қатар олар межелеу барысы туралы алдымен баспасөзде мақалалар жариялап, кейінірек шығарылған кітаптары арқылы көпшілікке насихаттаған публицистер ретінде де көрінде. Олардың алдыңғы қатарында РК(б)П ОК-нің Орта Азия бюросының төрағасы және Түркістан компартиясы ОК-нің жауапты хатшысы И.Зеленский және И.Варейкис болды. [1] Авторлар ұлттық межелеудің маңызына тоқталып, оны барынша лениндік ұлт саясатының табысы және жергілікті халықтар үшін аса маңызды оқиға деп дәріптейді. Бұл еңбекте Орта Азиядағы ұлттық кеңестік социалистік республикасын құру тұжырымы жасалды және олар негізінен бұл тұжырымды партияның орталық комитетінің ұлттық-мемлекеттік межелеуге қатысты құжаттарынан алды. И.Варейкис пен И.Зеленскийдің еңбегінің құндылығы оның осы бағыттағы алғашқы зерттеу ғана емес, онда осы процестің ерекшеліктері, маңызы, ең бастысы мол тарихи деректер қамтуында. Авторлар еңбегі таза партиялық, таптық көзқарас тұрғысынан жазылды, сондықтан олардың тұжырымдары да осы көзқарасқа қызмет етті.

И.Варейкис межелеудің, онан кейін құрылатын ұлттық республикалардың болашағына сенбеді. Ол ұлттық-мемлекеттік межелеуді «КСРО деп аталатын үлкен кеңестік пәтердің ішкі бөліктері ғана» деп санады. [1,с.59] Бұл И.Варейкистің ғана емес бүкіл кеңестік ұлт саясатының бағыты еді.

И.Варейкис бағытын кезінде Мұстафа Шоқай «Кеңестік Орта Азия федерациясынан Түркістан ұлттық тәуелсіздік мемлекетіне» деген мақаласында қатты сынға алды. [2]

Орта Азия мен Қазақстандағы ұлттық-аумақтық межелеуді зерттеуде сол кезеңдегі мерзімді баспасөздің рөлі үлкен. Баспасөзде межелеудің барысы жан-жақты сөз болып отырды. Мәселен, «Советская степь» газеті 1924 жылы 14 ақпанда Қазақ ОАК-нің төрағасы С.Меңдешевтің көлемді мақаласын жариялады. [3] С.Меңдешев межелеудің қалай жүргізілетіндігін, Қазақстанға қандай аумақтар қосылатынын баяндады. Мемлекет қайраткері мақаласының құндылығы ең алдымен оның деректік маңыздылығында. Екіншіден С.Меңдешев Қазақ ОАК төрағасы ретінде осы күрделі процесті қолмен құруға тікелей атсалысқан қайраткерлердің бірі.

Орта Азиядағы ұлттық-мемлекеттік межелеуді зерттеуде 1925 жылы «Новый Восток» журналында жарық көрген Н.Ходоров деген автордың мақаласының орны ерекше.[4] Бұл терең ғылыми негізде жазылған еңбек, онда мол тарихи деректер келтіріліп, межелеудің барысы да жан-жақты баяндалады. Н.Ходоров жаңа республикалардың шекарасын анықтаудың тым қиынға түскендігіне назар аударады. Шекара бөлуде ұлттық-саяси және экономикалық принциптердің басшылыққа алынғандығын жазады.

Қазақстанда Орта Азияны межелеуді тереңдеп зерттеу белгілі тарихшы, академик Ақай Нүсіпбековтың атымен байланысты. Ол 1953 жылы «Воссоединение казахских земель в едином Казахском советском государстве» деген тақырыпты кандидаттық диссертация қорғап, соның негізінде осы жылы «Объединение казахских земель в Казахской Советской Социалистической Республике» деген атпен шағын кітабын шығарды. Бұл еңбектер мұрағаттар қорындағы деректерге негізделіп жазылған зерттеу.

А.Нүсіпбеков кітабының үшінші бөлімі «Орта Азияны ұлттық-мемлекеттік межелеу және қазақ жерлерінің бірігуінің аяқталуы» деп аталған, төртінші бөлім осы процестің тарихи маңызын ашуға арналған. А.Нүсіпбеков 1924 жылғы тарихи фактілерді партияның ОК-нің, Орта Азия бюросының межелеу туралы шешімдерін баяндай келіп межелеудегі қиындықтарды атап өтеді. Ғалым Ташкент уезі мен Ташкент қаласына байланысты қазақтар мен өзбектер арасындағы дауларға да тоқталып өтеді. А.Нүсіпбековтің еңбегі Сталиннің жеке басына табыну күшейіп тұрған және пантюркистерді, панисламистерді қуғын-сүргінге салу барынша күшінде тұрған кезеңде жазылған. Сондықтан онда осы процестердің табы орын алды, басқаша болуы мүмкін емес те еді. А.Нүсіпбековтің еңбегінің құндылығы алғаш рет Қазақстан тарихнамасында осы тақырыпты күн тәртібіне қойып арнайы зерттеуінде. Бұл еңбек күні бүгінге дейін маңыздылығын жоймаған зерттеу.

Өлкедегі ұлттық-мемлекеттік межелеуді зерттеуде өзбекстандық ғалым Х.Тұрсыновтың орны бөлек. Ол ең алдымен Орта Азиядағы ұлттық-мемлекеттік межелеудің заңды, объективті құбылыс екендігін дәлелдейді. Межелеу Орта Азия халықтарының әлеуметтік-экономикалық дамуының бүкіл жолымен қамтамасыз етілгендігін және жоғарыдан таңылмай төменнен пісіп жетілгендігін тұжырымды қағида ретінде ұсынады. [6] Х.Тұрсыновтың еңбегі Орта Азиядағы ұлттық-мемлекеттік межелеуді зерттеуге белгілі бір кезең болды. Ол осы процесті жан-жақты ашуға тырысты, оның алғышарттары мен барысын тарихи деректер негізінде көрсетіп берді. Өз тұжырымдары мен көзқарастары бар автор осы мәселемен ұзақ жылдар айналысты, көптеген тың деректерді қосты. Әрине сол кезеңдегі қатаң идеологиялық қысым Х.Тұрсыновқа да артық пікір білдіруге жол бермеді.

Қарастырылып отырған мәселені зерттеуде өзбекстандық ғалым Ш.З.Уразаев біршама еңбек етті. Ол Түркістан республикасының мемлекеттік құрылысын зерттей

жүріп, ұлттық-мемлекеттік межелеу мәселесін де айналып өтпеген. Автордың ірі көлемді монографиясының [7] төртінші тарауы «Национально-государственное размежевание республик Средней Азии торжество ленинской национальной политики» деп аталады. Заңгер ғалым Ленин, коммунистік партия Түркістан, Бұқар және Хорезм республикаларын «ешқашан Орта Азия халықтарының аяқталған кеңестік мемлекеттігінің формасы деп қараған емес» деп жазады. [7,с.455] Осылай болғандықтан Ленин, компартия бұл республикаларды таратып, оларды ұлттық негізде қайта құруды о баста ойластырған деген қорытынды шығарады. Ш.Уразаевтың екінші тұжырымы Түркістан, Бұқар, Хорезм республикалары Орта Азия халықтары мемлекеттік құрылымының бірінші кезеңі, ал оның екінші кезеңі межелеу барысында құрылған кеңестік ұлттық республикалар дегенге саяды. [7,с.455-456] Ш.Уразаевтың еңбектері Түркістан республикасының мемлекеттік құрылысымен қатар, Орта Азиядағы ұлттық-мемлекеттік межелеуді де қамтыды. Онда осы процестің барысы, ерекшеліктері, қорытындылары және тарихи маңызы зерделенді. Оның еңбектері күні бүгінге дейін құнын жойған жоқ.

Сондай-ақ біз зерттеу объектісі етіп алған тақырыптың кейбір қырлары М.Хакимовтың еңбектерінде де көрініс тапқан. Ол Бұқар және Хорезм республикаларының халықтық демократиялық сатыда тұрғандығын, олардың социалистік республикаларға айналуы тиіс екендігін, мұның өзінің ұлттық межелеудің алғышарттарының бірі болғандығын көрсетеді. [8] М.Хакимов Орта Азия мен Қазақстанда ұлттық республикалардың құрылуы оларда қазақ, өзбек, түркімен, қырғыз, қарақалпақ халықтарының басым көпшілігінің шоғырланып, осы халықтардың топтасқандығына тоқталады.

Мәселенің тарихнамасына байланысты А.А.Гордиенконың зерттеулерін атап өткен жөн. [9] Оның алғашқы монографиясында «Национально-государственное размежевание и образование национальной государственности в Средней Азии» атты арнайы тарауға. Ол межелеу процесінің этнографиялық және әлеуметтік-экономикалық себептерде талдау жасайды. Жергілікті халықтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайларын да саралайды, олардың шаруашылық жүргізу ерекшеліктеріне тоқталады.

Зерттеліп отырған тақырыптың кейбір мәселелері Т.Ағдарбековтың еңбектерінде [10] де көрініс тапқан. Ғалым Қазақстандағы 1920-1936 жылдардағы ұлттық-мемлекеттік құрылыс мәселелерін зерттейді, өлкенің РКФСР мен КСРО құрамындағы саяси-құқықтық мәселелеріне тоқталады. Т.Ағдарбеков кітабының «КАКСР-дің аудандастыру және мемлекеттік шекарасын анықтау мәселелерін шешу» деген тарауының біз зерттеп отырған тақырыпқа тікелей қатысы бар. Онда Семей және Ақмола, Сырдария және Жетісу облыстарының Қазақстанға қосылу мәселелері қарастырылған. Еңбекте Қазақстанның сыртқы шекарасын анықтау мәселесі оның ішкі құрылысын аудандастыру мәселесімен бірлікте қарастырылады.

Орта Азиядағы ұлттық-мемлекеттік межелеуді соңғы кезде зерттеп жүрген ғалымдардың бірі Б.Қойшыбаев. Ол «Діл» атты апталық газетте «Межелеу шындықтары: Орталық Азиядағы ұлттық-мемлекеттік жіктеу тарихынан» атты бірнеше мақалалар жариялады. Автор мәселені зерттеуге бүгінгі күн талабынан келуге тырысқан. Бұрынғы кеңестік зерттеуші тарихшы ғалымдар, Орта Азиядағы ұлттық-мемлекеттік межелеудің авторлары болған Ленин, Сталиннен бастап Зеленский мен Варейкиске дейінгі кеңестік қайраткерлердің де бағыттары мен тұжырымдарын бүгінгі күн сынына салады. С.Қожанов, С.Асфендияров, М.Шоқайлардың ұлтжанды ұстанымдарына жоғары баға береді. Тарихи оқиғаларды баяндағанда оларға үнемі өзінің авторлық тұжырымдарын қосып отырады. Б.Қойшыбаевтың мақалалары сол кезеңдегі мерзімді баспасөзге, өзге де зерттеуші ғалымдардың еңбектеріне сүйенген. Бұл Орта Азия мен Қазақстанды межелеуді зерттеуге арналған еңбек.

Тақырыпқа қатысты еңбектердің бірі ретінде М.П.Малышеваның «Сібір мен Қазақстанның ұлттық-территориялық шекарасын белгілеу (1919-1922 жж.)» атты

монографиясының құндылығын атап өткен жөн. Бұл тың мұрағат деректеріне негізделіп жазылған елеулі еңбек. Кітапта Сібіревком мен Қазревком арасындағы шекара бөлу мәселелері барынша жан-жақты баяндалған. Еңбектің құндылығы оның тарихи деректерінің молдығында және авторлық тұжырымдардың сол деректік негізде жасалуында.

Сонымен біз бұл мақалада Қазақстан мен Орта Азияны ұлттық-мемлекеттік межелеудің тарихи тұрғыдан зерттелу деңгейіне тоқталып, бұл бағыттағы жарық көрген басты-басты еңбектерге тарихнамалық талдау жасадық. Межелеу барысында жаңа республикалар өмірге келді, Қазақстанның қазіргі аумақтық тұтастығы қалыптасып, қазақ халқының негізгі көпшілігі өз Отанына – Қазақстанға бірікті. Сондықтан да Орта Азияның қазіргі тәуелсіз, ұлттық мемлекеттерінің тарихи тағдырында ұлттық-мемлекеттік межелеудің рөлі зор болды. Бұл мемлекеттер тарихы негізінен межелеуден басталып алды. Мұның өзі межелеу процесінің өзекті тарихи мәселе болғандығын да айқын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Варейкис И., Зеленский И. Национальное-государственное размежевание Средней Азии. Ташкент: Средне-азиатское гос. изд., 1924. – 188 с.
- 2 Мұстафа Шоқай. Таңдамалы. 1-том. Алматы:Қайнар, 1998. – 512 б.
- 3 Мендешев С. Национально-территориальное размежевание Средней Азии и Киргизская Советская Социалистическая Республика. // Советская степь. 1924, 14 сентября
- 4 Ходоров Н. Национальное размежевание Средней Азии. // Новый Восток. 1925, № 8
- 5 Нусупбеков А.Объединение казахских земель в Казахской Советской Социалистической Республике. Алма-Ата: Наука, 1953. – 178 с.
- 6 Турсунов Х.Т. Национальная политика Коммунистической партии в Туркестане. Ташкент: Наука, 1971. – 274 с.
- 7 Уразаев Ш.З. В.И.Ленин и строительство советской государственности в Туркестане. Ташкент: Наука, 1967. – 223 с.
- 8 Хакимов М.Х. Развитие национальной советской государственности в Узбекистане в период перехода к социализму. Ташкент: Наука, 1965. – 195 с.
- 9 Гордиенко А.А. Создание советской национальной государственности в Средней Азии. Москва: Россия молодая, 1959. – 255 с.
- 10 Агдарбеков Т.А. Проблемы национально-государственного строительства в Казахстане (1920-1936 гг.) Алматы: Өркен, 1990. – 208 с.

УДК 94 (574)

ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ МЕЖЕВАНИЕ В КАЗАХСТАНЕ: АКТУАЛЬНОСТЬ И ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ

Гайсина Д. С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Одним из вопросов, требующих изучения в отечественной истории, являются политические условия после установления Советской власти. В статье рассматривается формирование территориальной целостности Казахстана в 1917-1925 гг. и историография проблемы национально-государственного размежевания в Средней Азии. Также в первую очередь обосновывается научная актуальность данной исторической ситуации.

Ключевые слова: территориальная целостность, национальное государство, историография, демаркация, истории, исследования.

ӘОЖ 94 (574)

ХАН ОРДАСЫНДАҒЫ АЛҒАШҚЫ МЕКТЕП ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Ғұбайдуллин А.С.

Батыс Қазақстан инновациялық- технологиялық университеті, Орал қ

Аннотация: Мақала Қазақстанның белгілі бір өңіріндегі отаршылдық дәуіріндегі білім беру ісіне арналған. 1841 жылы Ішкі Бөкей ордасында ашылған мектеп шын мәнінде еліміздегі халық ағарту тарихындағы үлкен жаңалық болды. Алғашқы мектеп ретінде қазақ тарихынан лайықты орын алды.

Кілт сөздер: білім беру ісі, халық ағарту, Жәңгір хан, мұғалімдер, зайырлы мектеп.

«Ақылы жоқтың - арманы жоқ» дейтін қазақтың білімді, ғылымды аңсамаған, оған ұмтылмаған күні жоқ. Сондықтан да, оның нақты көріністері біздің қазіргі тіршілік салтымыздың шешуші, айқындаушы күші болып табылады. Өйткені, қол жеткен деңгейді онан әрі жетілдіру үшін халқымыздың мәдени дамуындағы өзекті мәселелерді шешу үшін қам жемесек ілгерілеу, алға басу болмайды. Мұны ХІХ ғасырдың орта шеніндегі Ішкі орда билеушілері де жақсы түсінген. Сөйткен де олар оқу-тәрбие жұмысы белгілі бір жүйеге, бір ізге түсірілген ғылымның әрбір саласынан мағлұмат беретін мектеп ашу мәселесін ойластырған.

Осындай оқу орнының ұйымдастырылуы үшін қажырлы қам-қарекет жасаған Жәңгір хан 1826 жылы Қазан қаласына барып, ондағы университетте болады. Оқу орнының ұстаздар ұжымы, ғылыми кабинеттердегі бай мұралармен танысқанда университет ректоры Фукске өзінің жастарды дәл осындай университеттерге түсіп оқу үшін дайындайтын мектеп ашқысы келіп жүргенін айтады. Фукс риза болып «өзінің жас кезінде, хандығының бас кезінде, тіпті Ордада бірде-бір үй тұрғызылмаған кезде оның білімнің пайдасы жөнінде осы бастан ойлануы қандай ғанибет!» - депті сонда.

Шынында да Жәңгір хандықты қолға алғанға дейін халыққа білім беру мәселесі Ішкі ордада қозғаусыз жатқан іс еді. 1801 жылға дейін, - деп жазады Салық Бабажанов, - осындағы қазақтарға «жазу» деген сөз деген таныс емес еді, «жазу» деген сөзді ертегілердей қиял-ғажайып сияқты, мысалдап айтсақ, ауадағы бу секілді елестейтін. Осы кезден бастап, яғни «Орал өзенінің оң жағына көшіп келгеннен кейін біздің адамдар «жазу» дегеннің өз ойынды сөзбен жеткізіп беретін құдіреті керемет екенін түсіне бастады... Халық арасында үлкен әңгіме мен ынта, талап тудырды. Барлығы да, тіпті мәртебелі хан да жазудың қасиеттеріне бас имей тұра алмады. Осыныңөзі-аққазақтарғажазудың,сауаттылықтыңқұдіреттілігінмойындатты» [1, 18 б.].

Осы құдіретті игерудің бірден-бір жолы мектеп ашу, жастарды оқыту, білімге тарту еді. Мұны Бөкей хан да, Жәңгір хан да түсінді. Сондықтан да олар мектеп ісіне үзбей талап қылды. Жәңгір хан жоғарыорындарға, патшаәкімшілігінеәлденешемәрте хат жазып, Ордада қазына есебінен мектеп ашуды сұрап өтініш жасады. Өзінің сарайын да мектепашып, 60 адам ислам діні, орысжазуыжәнетілжөніндедәрісалды. Бұлмектеп сарай маңында осы күнгедейін «Жәңгірмектебі» депаталыпкелді. Ондағы 30 бала Орданың шаруашылық қаржысы есебінен білімалуда» [2, 214 б.].

Сол жылғы сәуір айында сұлтан-правител Шоқа Нуралиевке жолдаған хатында осы істің орайлас келе жатқанын хабарлап, Жәңгір хан былай деп жазған: «Биылғы жылы мен Ордада мектеп ашуды ойлап отырмын. Өз балаларын орташа ақымен оқуға беруге тілек білдіргісі келгендердің бәрі маған өтініш жасай алады. Өзінің қарауындағы халықтың, әсіресе сұлтандардың балаларын мектепке оқуға беруге үгіттейді деп есептеймін» [3, 94 б.], - дейді Жәңгір хан. Бұдан әрі ол мектеп ашудың қазақ халқы үшін

қаншалықты пайдалы екенін мынадай өзежарды сөздермен жалғастырған. «Сіз тумаластарыңыз бен достарыңызға, тиісті адамдардың бәріне қазір ғылымның соншалық зор пайда әкеліп отырғанын, біздің немерелеріміздің онсыз жақсы өмір сүре алмайтынын, алдағы уақытта сауатсыз және орыс тілін білмейтіндерді ру басы және басқа қызметке тағайындамайтынын, бізге қазақтардан дәрігер болу соншалық пайдалы және тиімді екенін, қандай да бір талабымыз бен ақшалай шығынымыздың егер ол жасөспірімдерді оқытуға жұмсалса жүз есе жемісті болатынын, басқа игілікті және қайырымды істен гөрі ғылымды дамытуда Алла тағаланың заңдары мен ақиқаты жөніндегі білімді игеріп, Ресейдің ұлы патшасы мен халыққа адал қызмет ету қажеттігін түсіндіруге сіздің күш-жігеріңіз бен ақыл әсеріңізді жұмсайтыныңызға сенемін» [3, 95 б.].

Сөйтіп, алғашқы мектепте Жәңгір ханның білім жүйесінің іргетасы қаланды. Оқу жылы қазан айында басталып, мамыр айының аяғында аяқталатын. Жыл сайын 6 желтоқсанда оқушылардың ата-аналары шақырылып, олар ханның басшылығымен жүретін емтихандарда оқушылардың алған білімінің нәтижелерін бағалауға қатыстырылатын. Бұдан біз хан ставкасындағы (Ордасындағы) білім беру ісі тікелей Жәңгір ханның басшылығымен жүргізілгенін көреміз. Оған қоса мектепте өткізілетін әр түрлі шараларға міндетті түрде хан қатысатын еді. Мектептегі сабақтардың жүргізілуін, оқушылардың білімін бақылау істерін, емтихандарды, оқу бағдарламаларын, оқу жоспарларын хан қадағалап отырған [4, 15 б.].

Бұл тұста хан ордасында мектеп ашуға әзірлік қызу жүргізіліп жатқан болатын. Терезелерін оңтүстікке қаратып салдырған екі қабат мектеп үйі іске қосылып, жан-жақты жабдықталып, шәкірттерін қабылдауға әзір тұрды. Мұндай мектепті бұрын көріп білмеген ордалықтар мұнда оқудың орысша жүретінін есіткенде балаларымызды шоқындырады деп оған үрке қарады. Бірақ хан Жәңгір өзінің екі баласын бірдей осы мектепке беріп, шоқыну жағынан қауіптің жоқ екенін жұрттың көзін жеткізді.

Бұл білім мен тәрбие жүйесін қазіргі жаңа білім жүйесінің негізі мен іргетасы деп айтқан жөн. Өйткені, осы қазіргі жаңа білім жүйесіне сол кездегі білім жүйесі өте ұқсас екенін айта кету қажет.

Мектептегі педагогикалық үрдісті ұйымдастыруда демократиялық идеялардың да іске асырылғанын көруге болады. Бұл тәжірибені қазіргі кезде де пайдалануға болатын оң тәжірибе деп айтуға болады. Ефимцев Жәңгір хан мектебінде оқытылған келесі пәндерді атап көрсетеді: татар, араб, орыс тілі, арифметиканың алғашқы ережелері, жазуғ сызу, тарих, географияның қысқаша жинағы, алғашқы дәрігерлік көмектің ережелері. Осы пәндерге қоса негізгі пән-мұсылмандық имандылық сабағы жүргізілген. Хан кейін ұлттық мектепті училище деп атап, білім саласы үшін арнайы ғибрат үй салған және мұғалімдерді байқау қазіргіше айтсақ конкурс арқылы таңдалатын әдістемелік орталыққа айналдырылған. Мектептерді бітірген оқушылар Орынбордағы Неплюев кадет корпусында одан әрі оқуын жалғастырған. Бұл білім ордасында мектептің арнайы бекітілген оқу жоспарлары оқыту бағдарламалары, жүйелі оқыту әдістемесі болған. Осылардың бәрі Жәңгір хан ашқан ұлттық мектеп қазіргі кездегі Қазақстан білім жүйесінің бастауы болғандығын көрсетеді.

Жәңгір хан ашқан ұлттық мектеп кейіннен дами келе «Жәңгір училищесі» деп аталып, әрі қарай өз жалғасын тапты. Еуропалық үлгідегі білім реформасы жасаудағы Жәңгір ханның ағартушылық саясаты осылай жүзеге асырылды.

Сонымен оқуға іріктеліп, 25 бала алынды. Олардың арасында Хансұлтанов Ахметкерей, Байтүменов Мұхамбетше, Бажақов, Шомбалов, Исмайылов, Мұхаметжан Байтұрсұнов деген балалардың болғаны архив деректері арқылы бізге жеткізіліп отыр. Бұл оқушылардың 16-ы үйден келіп, жетеуі сол мектеп үйінің ішінен ашылған жатақханаға орналасып, басынан оқыған, оқу ақылы болған.

Осы аталған оқушылардың мектепте жасаған жазба жұмыстары сақталған екен. Оларды қарастыра келе, қызықты жұмыстарды кездестіріп қана қоймай, сонымен қатар,

сол уақыттағы оқытушылықтың сипаттамасын көруге болады. Хансұлтанов Ахметкерей былай жазған екен: «Неоценимая милость, оказанная Вашим Высочеством для всех нас открытием училища, доставила случай быть таким счастливым, что могу принести Вашему Высочеству верно подданическому благодарность за все благодеяние, какими пользуюсь я и мои товарищи. В короткое время многие из нас приняли пользу учения, ибо знание закона Божьего просвещает нам ум и исправляет нравственность» [4, 217 б.], - деп жазып қалдырған. Ал, Мұхаметжан Байтұрсынұнов болса, «Невоздержанный человек есть незапечатанное письмо, которое всяк читать может. «Порок», сказал Сократ, - есть невежество, а добродетель - познание», - [4, 220 б.] деп естелік жазған.

«Осы мектепке оқушыларды тізімдеу кезінде сыңар жақ пікір қайшылығы болмай қалмаған», деп жазады «Жәңгір хан», кітабының авторлары. Ханның шіріген бай, анау-мынауы менсіне бермейтін кертартпа билерінің бірі Шымнан: «Білімге жүгіну төре мен қожаның тұқымына жарасқанмен қара сирақ қазаққа жараса ма? Оқу шіркін де оқығанның бәріне емес, зердесіне таңдап қонатын шығар, көзін тырнап ашқаннан қозының соңына түсіп, боғын қурайға шаншып өскен кем талап ертеңгі күні «би» астында нәкат, «ти» астында екі нәкаттан аса алмай мектептің қадірін қашырап. Одан да балам қағазға үңілсін, қалам шұқысын деп жүрген қара сирақтардың баласын алты қырдың астына айдап сал», деп ханға кеңес айтып, мектепке тек қана ығай мен сығайдың ұрпақтарын алдырмақшы болған. Хан оқу-білім талапты жастың бәріне ортақ деп мұндай кертартпа пікірлерге құлақ аспай, мектептегі оқу сапасын, тәртіп, тәрбие жайын өзі бақылап, жөн сілтеп отырған. Жәңгірдің мұндай әділдігі мен оқу-білім жолындағы күш-жігерін жұрт жоғары бағалады. «Өзінің ордасында ол мектеп ашып, онда Мұхаммед хадистерін үйрететін және орысша сауаттылықпен орыс тілін оқытатын 60 адамдық орын болды, - деп жазады Салық Бабажанов. - Бұл мектеп әлі күнге дейін Жәңгір мектебі аталып, Ордада өмір сүріп жатыр. Қазір мұнда 30 бала Орданың шаруашылық қаражатынан ақша төлеп тұрады. Жасыратыны жоқ, айта кететін жай, Ішкі Орда халқы өздерінің мәдени өмірінің және де ақыл-ой қабілетінің дамуына Бөкей ханға, әсіресе Жәңгір ханға алғыс айтуға міндетті» [5, 67 б.].

Жәңгір мектебі аталып өмірге келген бұл оқу орнының ашылуы кезінде Ішкі Ордадағы орасан зор қуанышты оқиға болды. Хан жаңалығымен құттықтап, қайырлы болсын айту үшін тарту-таралғысын алып, хан Ордасына халық ағылды. Олар өз ұрпақтарының келешегін осы мектеппен байланыстырып, оған зор сенім артты.

Мектеп-училищеде негізінен екі сынып болды: 13 оқушылық орыс тіліндегі және 12 оқушылық татар немесе араб тіліндегі. Ал, жалпы оқыту орыс тілінде жүргізілген. Ең ересек оқушының жасы 22-де болса, ал ең кішкентайына 9 жас болған екен. Ішкі Бөкей Ордасындағы Жәңгір ашқан алғашқы орыс-қазақ мектебі Орталық мектеп деп аталған.

Сонымен бірге Құран хадистерін үйретуге бағытталған дін сабағы да болды. Оны осы өңірде Құранды жақсы білетін, діннің дәстүріне білімдар адам ретінде танылған, алғаш рет сабақты қазақ тілінде жүргізетін мұғалім Әминов Мұхаммед Хакім (кейбір деректерде Әминов Сәдудин) деген молда оқытты. Орысша, қазақша жетік, мұсылман дінінің, Мұхаммед пайғамбардың хадистерін жақсы білетін, Жәңгірдің мектебіне дін сабағын оқытуға бұл кісіні таңдау тегін емес еді. Оның өзі үйретуге сараңдық қылмаған, әркімге үйретіп, әркімнен үйрене білген сауатты кісі болған деседі. Ол шәкірттердің ғылым үйренуіне көп еңбек етіп, сол арқылы әлем кеңістігіне шығуын жете білген. Оның сұрау-жауаптарына назар аударып көруге болады: - Қандай ниетпен ғылым үйренуге келдің? - Алланың ризалығы үшін, шариғат жолымен жүріп, ғибрат қылмақ, еңбек етпек үшін. Ғылым үйренудің жолдары қандай? - Ол төрт түрлі: парыз, мұстахаб, мұхаб және харам. Парыз - адам болудың қадірін білу, мұстахаб - адам болудың

жолдарын білмегенге үйрету, мұхаб адамдық жолмен толық зейнетке жету, харам - мақтан үшін, ақымақтармен сөз таластыру үшін үйренген ғылым.

«Ғылымды бесіктен лақатқа дейін үйрену керек, білу екі дәрежеде іске асады: ол - білмек, екіншіден, білгенді ізгілікке хасыл етпек» дейді екен Мұхаммед Хакім молда.

Мектеп шәкіртері дін сабағынан басқа арифметика, жағрапия, тарих, орыс тілі тағы басқа пәндерден дәріс алған. Оқу орынын кұруда Жәңгір ханға үлкен көмек көрсеткен, мектептің меңгерушісі болып тағайындалып, ондағы оқу-тәрбие жұмысын жолға қоюға елеулі еңбек сіңірген, Петербургтегі дәрігерлік-оташылық академияның түлегі Константин Петрович Ольдекоп орыс тілінен өзі сабақ берген. Ол ордада дәрігерлік-оташылық қызметте тұрған болатын. Міне, осы мектептің меңгерушісі, әрі мұғалім орыс тілінен, оқудан, жазудан, арифметикадан және жағрапиядан сабақ берген.

Көптеген зерттеушілердің көрсетуінше шыныменде мектеп Жәңгір ханның тұсында орда және негізгі 95 пайыздық жүктемесі ханның жеке қаржы есебінен қамтамасыз етілгендігін көрсетеді. Ал, орда басшысының өлімінен кейін қаржылай қолдау көрсету күрт төмендеп кеткен. 1845 жылғы 22 желтоқсанда осы мектептің меңгерушісі, әрі мұғалімі Ольдекоптың Ішкі Қырғыз далалық сұлтан-билеушісі Әділхановқа жазған хатында: «Исполняя в точности приказания Вашего степенста, я хотел приступить к открытию занятий, но училище не топлено. Прошу кому следует отпустить дрова и топить»[6, 70 б.], - деп қын жыла жазған. Алайда, орланың басқару шысы оқымаған, сауатсыз адам ретінде тіпті, мемлекеттік құжаттарға өз фамилиясын да жаза алмаған көрінеді, тек, мөр қоюды ше бер меңгерген сыңайлы. Ол өзінің осылайша ордадағы білімге қатыссыз екендігін көрсеткен. Ал, хатты жазған мұғалім болса, бес жылб ойы жасаған қызмет орнын қалдыруға мәжбүр болған.

Бұл алғашқы ұлттық мектептің тікелей ықпалымен XIX ғасырдың 60 жылдары Батыс Қазақстанның басқа да жерлерінде білім ордалары ұйымдастырыла бастады. Олар Жаңа Қазан мен Қамыс – Самарда, хан ставкасынан (Ордадан) 12 шақырымда Нарында, Тал мен Торғында ашылды. Ордаға ұлттық мектептердің ықпалымен 1860 жылы Түркістан өлкесіндегі №1 орта (Қазалыда), Перовскіде №2 орта алғашқы ұлттық мектептер құрылды. Бұл мектептерде 455 қазақ балалары оқып 221 оқушысы басқа да халықтың өкілдері болды. Қырқыншы жылдардың ортасында Ордада орыс-қазақ мектебінде 25 оқушы оқыды [8].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Сдыков М.Н. Из истории строительства культовых зданий на территории Букеевской Орды // Вопросы развития исторической науки и образования в Западном Казахстане: поиски и проблемы: материалы респ. научно-практ. конф., посвященной 60-летию докт. истор. наук, академика Т.З. Рысбекова. – Уральск, 2007.- 231 с.
- 2 История Букеевского ханства. 1801-1852 гг. Сборник документов и материалов / Сост. Б.Т.Жанаев, В.А. Иночкин, С.Х. Сагнаева. –Алматы.: Дайк-Пресс, 2002. – 1120 с.
- 3 Кусайынулы К Читая документы о казахстанско-российских отношениях в 18-19 вв. Алматы: Жалын, 2001.–276 с.
- 4 Ерофеева И.В. Внутренняя, или Букеевская, орда в первой половине XIX в.: история и историография / История Букеевского ханства. 1800-1852 гг.: Сб. документов и материалов / Сост. Б.Т. Жанаев, В.А. Иночкин, С.Х. Сагнаева. Алматы, 2002. - 1120 с.
- 5 Васильев А.В. Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние. Оренбург, 1896. -189 с.
- 6 Тасмагамбетов А.С. Почему убивалась духовность в Степи // Мысль: общественно-политический журнал. – 1996. - № 2.

УДК 94 (574)

ПЕРВАЯ ШКОЛА В ХАН-ОРДЕ И ЕЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ**Ғұбайдуллин А.С.***Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск*

Аннотация: Статья посвящена образованию в одном регионе Казахстана в колониальную эпоху. Школа, открытая в Ишки-Бокейской Орде в 1841 году, явилась большим новшеством в истории народного образования страны. Как первая школа, она заняла достойное место в истории Казахстана.

Ключевые слова: образование, народное образование, Жангир хан, учителя, светская школа.

ӘОЖ 94 (574)

БАТЫС АЛАШОРДАНЫҢ СОВЕТТІК ТАРИХНАМАДА ЗЕРТТЕЛУІ**Джалитова А.А.***Батыс Қазақстан иновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы*

Андамна: Алашорда тарихының зерттелуі советтік кезеңде таза идеологияға бағындырылды. Большевиктік-таптық тарихнама Алашты жау ретінде қарастырды. Дегенмен қазіргідей мәселенің тұтас зерттелу деңгейін қарастыруда идеологиялық сарынға толы болса да кеңестік кезеңде жарық көрген еңбектер талдауды қажет етеді. Осыған орай мақалада Алашорданың Батыс бөлімінің тарихының тарихнамасы сараланған.

Кілт сөздер: Батыс Алашорда, советтік тарихнама, большевиктік идеология, тарихи тұжырымдар.

Қазақ халқының Ресейдің отарлық саясатына қарсы үздіксіз жүргізген ұлт-азаттық күресінің құрамдас бөлігінің бірі - Алаш қозғалысы. Бұл қозғалыс қоғамдық құбылыс ретінде және өзінің ішкі сипаты мен мазмұнының күрделілігіне байланысты. Отан тарихы ғылымындағы аса өзекті мәселелердің қатарына жатады. Сонымен бірге, зер сала қарағанда Алаш қозғалысының тарихы мен еліміздің бүгінгі тарихи шындығы арасында өзара байланыс пен сабақтастық бар екенін аңғаруға болады. Бұл сабақтастықтың өзегі - ұлттық мемлекеттілік мәселесі.

Бүгінгі күні Қазақстан Республикасы ұлттық мемлекеттілікті нығайту бағытындағы ізденіс үстінде. Мемлекеттің ұлттық негізінің беріктігі- әлемдік жаһандану үрдісінен туындайтын ұлттық болмысқа қауіп төндіретін кері әсеріне тосқауыл болудың бірден-бір кепілі болып табылады.

Қазіргі тарихи кезеңде бұл бағытты жүзеге асыру үшін тарих тағылымынан сабақ алып, ұлттық мемлекетті қайта қалпына келтіру жолындағы Алаш қайраткерлерінің қызметін терең зерделеп, жетекші ойларын басшылыққа алуға тиіспіз. Бұл бағытта бірқатар елеулі істер тындырылғаны да белгілі. Мәселен, алаштану мәселесі ғылыми тұрғыда негізделіп, мектебі қалыптасты және Алаш зиялыларының ғылыми-шығармашылық мұралары насихатталуда. Алайда, әлі де болса жан- жақты ғылыми зерттеуді қажет ететін тұстары да жеткілікті. Сол қажеттілікке зәру мәселелердің қатарына Алашорда үкіметінің әр аймақтағы болімдерінің тарихын жатқызуға болады.

Қарама-қайшылыққа толы сол тарихи кезеңде Алашорда бөлімдерінің құрылу алғышарттары мен іс-әрекеттерінің өзіне тән ерекшеліктері болды. Біз зерттеу нысаны ретінде алып отырған Алашорда үкіметінің Батыс бөлімінің тарихы күні бүгінге дейін тұтас әрі жүйелі түрде қарастырылмай келді. Алашорда үкіметінің Батыс бөлімінің Орталық және басқа бөлімдерімен байланысы және қайшылықтары, "Ойыл уәлаяты" уақытша үкіметінің құрылу себептері және олардың Қазақстан мен Сібірдегі антикеңестік күштермен арақатынасы, Батыс Қазақстан өңірінің әлеуметтік- экономикалық, қоғамдық-саяси ахуалының ерекшеліктері, Алашорда Батыс бөлімінің жетекшілері қабылдаған саяси шешімдері, атқарған қызметі мен тағдыры кешенді ғылыми зерттеуді қажет етеді. Сондықтан да Алашорданың батыс бөлімінің тарихы мен оған қатысты көтеріліп отырған мәселелер жиынтығын арнайы дербес тақырып ретінде зерттеу ғылыми-танымдық тұрғыдан да, қолданбалы бағыты бойынша да өзекті болып табылады.

Алашорда үкіметінің Батыс бөлімінің тарихы арнайы нысанаға алынып, бұл туралы жарық көрген көлемді зерттеу еңбектері жоқ. Бірақ, ол Алашорда мен Алаш автономиясының құрамдас бір бөлігі болғандықтан оған қатысты деректер мен құжаттар мәліметін беретін жұмыстар бары белгілі.

Жалпы алаштанудың негізін салып берген және тарихнамасының бастауында тұрған Алаш қайраткерлерінің өздері болатын.

Алаш қозғалысы мәселесіне алғашқылардың бірі болып қалам тартқан осы қозғалыстың көшбасшысы болған - А.Байтұрсынов еді. Ол "Революция және қазақтар" деген мақаласында қазақ зиялылары мен Алашорда үкіметінің қоғамдық-саяси қызметінің негізгі бағыттарына терең талдау жасай отырып, ең алдымен олардың қабылдаған саясишешімдерінің табиғатына үңілу қажеттігін ескертеді [1].

Азамат соғысынан кейін елде Кеңес өкіметі түпкілікті орнаған соң 1922 жылы "Степная правда" газетінде Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің қызметін біржақты айыптаған мақала шықты. Бұл мақала бойынша Алаш партиясының мүшесі болған А.Кенжин өз көзқарастарын баспасөзде жариялады. Олар "Алашорда үкіметінің құрылуы мен қызметі қазақ халқының автономияға деген табиғи ұмтылысы болды, сондықтан да оған объективті баға берілу қажет" - [2, 86-90 бб.]. деп, атап көрсеткен.

Алашорда үкіметінің қызметіне баға беруден қазақ большевиктері де тыс қалмай, өз ой-пікірлерімен атсалысты. Олардың қатарында билік тұтқасын ұстаған С.Сейфуллин, М.Атаниязов, Ә.Әйтиевтер болған еді. Алаш зиялыларына саяси қарсылас ретінде және идеялық күрес талабы бойынша олардың тарапынан Алашорда үкіметі қатаң сынға алынды. Әсіресе аталған авторлардың пікірі бойынша, Алашорданың Колчакпен байланысын үлкен саяси қателік болды деп айыптады [2, 91-114 бб.].

Алашорда үкіметі, соның ішінде оның Батыс бөлігі жайында құнды мәліметтер беретін еңбектің бірі ретінде Тер-Погос Асетисовтың "Жизнь национальностей" атты мақаласын айтуға болады. Мақала авторы қазақ зиялы қауымының қалыптасу эволюциясына тоқтала келе, 1905 жылы 1-орыс төңкерісі кезінде қазақ даласында бірде-бір саяси партия болмаса, ал 1917 жылы Ақпан төңкерісінен кейін қазақ зиялылары "Алаш" партиясын құрып, халқының мүддесін қорғап, өз ойларын, ұлттық көзқарастарын ашық айтуға дейін жеткеніне назар аудартады. 1918-1920жж. "Алашорда" атты ұлттық мемлекет құрылып, кейін оның екіге бөліну себебі бір-бірін түсінбеушіліктен емес, қазақ жерінің кеңдігінен болды дейді. Осы еңбекте Батыс Алашорда алғашқы күннен-ақ Орал және Орынбор казактарымен, башқұрттармен бірігіп, Кеңес өкіметіне қарсы шықты және елде мобилизация жариялап, әскер құрғаны жәйлі мәліметтер берген. Автор өз мақаласын Алашордадан шыққан коммунистерге сенуге болмайды деген тұжырыммен қорытындылайды [2, 115-119 бб.].

Бұндай саяси мені бар тұжырымның бастауында большевиктердің көсемі В.И.Ленин тұрған еді және оны тарихшы Д.Сүлейменова мұрағат деректері негізінде дәлелдеуге болатындығын көрсетеді. Мысалы, 1918 ж. Азамат соғысы етек ала бастаған кезеңде

Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы В.И.Ленин Орынбордағы Кеңестік биліктің жетекшілеріне құпия мәлімет жолдаған. Онда: "Алашорда" үкіметіне еш қолдау болмасын, бірақ уақытша олардың басшыларын (оқығандарын) Кеңес өкіметінің қызметіне кеңірек пайдалану керек, жас Кеңес өкіметіне олардың білімдері қажет. Ал кейіннен көрерміз... Бірақ оларға мүлде сенуге болмайды" делінген. Сонымен бірге 1920 ж. Алашорданың бұрынғы басшыларын өз жерінде қалдырмай басқа аймақтарға ауыстыру туралы жасырын нұсқау беріледі. [3, 28 б.]

1925-1933 жж. Қазақ өлкелік партия Комитетіне жетекшілікке жіберілген Ф.Голощекиннің кезінде Алашорда мәселесінің тарихнамасы толығымен түсті деп айтуға болады. Оған себеп болған алашордашыларды қуғындау саясатының күшеюі еді. Енді баспасөздегі мақалалармен бірге жекелеген авторлардың арнайы зерттеу еңбектері жарық көре бастады. Бұл еңбектер А.К.Бочагов, Н.Мартыненко, С.Брайнин мен Ш.Шафирионың авторлығымен және партиялық тапсырыспен жазылды. [4] Олардың зерттеу жұмыстары Алашорданың "ұлтшылдық", "контрреволюциялық" мәнін әшкерелеу мақсатымен жазылса да Алаш қозғалысына қатысты құжат деректері алғаш рет топтастырылып, ғылыми айналымға енгізілген болатын.

А.К.Бочаговтың еңбегінде Алашорданың Батыс бөлімінің құрылу хаттамасы, оның құрамы мен жетекшілері билік жүргізетін аумағы туралы мәліметтер берілді. Дегенмен, автор Алашорда тарихы мен оның атқарған қызметтеріне жан-жақты талдау жасай алмаған. Бұл еңбекті толықтыра түскен Н.Мартыненконың құрастыруымен 1929 ж. жарық көрген Алашорда тарихына арналған құжаттар жинағы болды. Жинақ партиялық тапсырыс бойынша құрастырылғандықтан онда Алаш қайраткерлері мен Алашорда үкіметінің қызметіне теріс баға берілуі заңды еді. Бірақ біздің тақырыбымызға қажетті: Алашорда Батыс бөлімінің құрылуы, "Ойыл уәлаяты" уақытша үкіметі, 1917 ж. Орал қазақтарының облыстық съезінің материалдары, Алашорда Батыс бөлімінің 1918-1920 жж. қызметтері туралы құжаттарды зерттеу жұмысына қолдануға мүмкіндіктер берді. Ал, С.Брайнин мен Ш.Шафиро авторлығымен жарияланған "Алашорда тарихының очерктері" де идеологиялық бояуының қоялуымен ерекшеленеді. Олар Алаш қозғалысын қаралауда жоғарыда аталған екі автордан да асып түсті. Мысалы, Алаш қайраткерлерін нағыз халықтың жауы, ұлтшылдар деп әшкереледі. Бірақ кітапта берілген құжат деректері негізінен жоғарыдағы кітаптағыларды қайталады.

Алаш партиясы және Алашорданың "ұлтшылдығы" мен "контрреволюцияшылдығын" дәлелдейміз деген мақсаты керісінше Алаш идеологиясын халық арасында насихаттауға жол ашып бергенін партия кейіннен түсінді. Бұл жағдай алаш ісінің қазақ қоғамы үшін әрдайым өміршең екенін дәлелдесе керек. Алайда, Кеңестік билік жетекшілері жіберген қателерін бірден түзетті. Яғни, бұдан кейін Алаш пен Алашорда тақырыбына қалам тарту іс жүзінде тоқтатылды да, Алаш қозғалысын жан-жақты зерттеуге ресми түрде тыйым салынды. Тоталитарлық жүйенің толық орнауы отандық тарихнамада 1930-жылдардың ортасынан 1980 жылдардың соңына дейін Алаш қозғалысы туралы зерттеулер жүргізуге мүмкіндіктер бермеді. Ал қалам тарта қалған жағдайда бірден қудаланып, жазаланып отырды. Мысалы, 1972 жылы желтоқсан айында Батыс Қазақстан облысы, Жымпиты ауданының "Қызыл ту" газетінде КСРО-ның құрылуының 50 жылдығына орай ауданның көнекөз қариясы, ұзақ жылдар педагогикалық қызмет атқарған Хасан Дабаров "Туған жеріміздің тарихынан" (естелік- эпизодтар) жазған. Естелікте "Омардың Салығы кім?", "Алашорда қалай күйреді?" "Алашорда үкіметінің құрамы", "Алашорда үкіметі не істемеді?" деген айдармен материалдар берілген. Бірақ осындай мақаланы жариялағаны үшін "Қызыл ту" газетінің редакторы орнынан алынып, Жымпиты ауданының партия басшысына қатаң сөгіс жарияланады. [5].

1950-1980 жылдары тарих ғылымында Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнауы мен қызметін дәріптеуге арналған көлемді монографиялар жарық көрді. Бұл кезеңде Т.Елеуов, К.Бейсенбиев, С.Кенжебаев, С.Зиманов, К.Нұрпейісов, П.Пахмурный, В.Григорьев,

Ш.Тастанов сынды зерттеуші-ғалымдар кешенді еңбектерінде Алаш қозғалысын айналып өту, елемеу мүмкін болмағандықтан, оған 1920-1930 жж. ресми билік таққан "байшыл", "ұлтшылдық", "контрреволюцияшыл" деген айып шеңберінен шыға алмады.[9].Дегенмен, аталмыш авторлардың кітаптарындағы фактологиялық, құжаттық және деректік материалдарының зерттеушілер үшін маңызы зор болып табылады.

1956 ж. партияның "Жеке басқа табыну мен оның зардаптарын жою туралы" қаулысы шыққанымен, Алаш зиялыларының қызметі мен мұраларын ақтау жөнінде еш нәтиже бермеді.

1980 ж. соңына қарай еліміздегі қоғамдық-саяси өмірдегі қайта құру мен оң өзгерістер Алаш қозғалысы тарихын жаңа сапалық деңгейде, объективті тұрғыда жаңаша зерделеуге жол ашып берді. Алғашқы шара 1989 жылы шілдеде Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің жанындағы Партия тарихы институтында "Алашорда: пайда болуының, қызметі мен күйреуінің тарихы" деген тақырыпта пікір алысу ұйымдастырылды. Онда республикаға белгілі тарихшы, қоғамтанушы ғалымдар өз ойларын ортаға салды. Бұл пікір алмасудың ғылыми нәтижелері мен қорытындылары баспасөз бен жеке арнаулы еңбектер ретінде қоғам назарына ұсынылды. Ал, 1990 ж. Алашорда тарихына байланысты ғалым А.Сармурзиннің еңбегі жарияланды. [6]. Бұл еңбекте Алашорда үкіметінің қызметіне талдау жасалған және оның күйреуінің объективті себептерін жан-жақты ашып көрсетеді. Сонымен бірге Батыс Алашорда бөліміне катысты маңызды құжат деректері берілген.

Осы кезеңнен бастап Алаш қайраткерлерінің ғылыми- шығармашылық мұралары қайта қалпына келтіріліп, арнайы жинақ ретінде жариялана бастады. Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, Х. Досмұхамедов, М.Дулатов және т.б. еңбектері халқымен қайта қауышты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Байтұрсынов А. Революция және қазақтар // Шығармалары. 1 том. – Алматы: Жазушы, 2012. – 382 б.
- 2 Кенжин А.К. К исторической оценки деятельности «Алаш-Орды» // Алашорда (құжаттар мен материалдар жинағы). – Алматы: Ғылым, 2017. – 575 б.
- 3 Сүлейменова Д.Д. Батыс Алашорда тарихы – өлке тарихының құрамдас бөлігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 136 б.
- 4 Бочагов А.К. Алаш Орда: Краткий исторический очерк о национально-буржуазном движении в Казахстане периода 1917-1919 гг. – Алматы: Санат, 1996. – 48 с. Алаш Орда. Сборник документов (Сост. Н.Мартыненко). – Алма-Ата: Жалын, 1992. – 192 с. Брайнин С., Шафиро Ш. Очерки по истории Алаш Орды. – Алма-Ата: Жалын, 1992. -144 с.
- 5 Дабаров Х. Туған жеріміздің тарихынан // Қызыл ту, 1972, №146, 7 желтоқсан
- 6 Сармурзин А.Г. Крушения Алаш-Орды // О прошлом для будущего. – Алма-Ата: Жалын, 1990. – 254 с.

УДК 94 (574)

ИЗУЧЕНИЕ ЗАПАДНОЙ АЛАШОРДЫ В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Джалитова А. А.

Западно-Казахстанский иновационно-технологический университет, г. Уральск

***Аннотация:** Изучение истории Алашорды в советский период было подчинено чистой идеологии. Большевицкая-классовая историография считала Алаша врагом. Однако работы, опубликованные в советский период, даже если они полны идеологических разногласий, нуждаются в анализе при рассмотрении общего уровня*

изученности проблемы. В связи с этим в статье выделяется историография истории западной части Алашорды.

Ключевые слова: Западная Алашорда, советская историография, большевистская идеология, исторические выводы.

ӘОЖ 94 (574)

ҚАЛАМЫЗДАҒЫ ОРАЛ ӘСКЕРИ РЕАЛДЫ УЧИЛИЩЕСІНІҢ ТАРИХЫ

Кайрлиева А.Ж.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Андатпа: Мақала Орал қаласындағы әскери реалды училище тарихы мәселесіне арналған. XIX ғасырдың аяғы XX ғасыр басында Орал қаласында жастарға арналған бірнеше оқу орындары болған. Солардың ішінде болашақ Алаштың рухты ұлдары оқып, білім алып, қазақ халқына қызмет еткендері тарихи шындық. Олардың асқақ армандары халқына қызмет ету болатын. Сондықтан заман қиындығына қараймай, олар жақсы оқып, үлгілі тәртібімен оқуларын аяқтап, Ресейдегі жоғарғы оқу орындарында білім алды.

Кілт сөздер: Ұлт тарихы, рух храмы, Никольск көшесі, әскери-реалды училище, оқушылардың арнайы формасы, жатақхана, шәкіртақы, оқу бөлмелер, Наказной атаман, әскери губернатор, канцелярия, оқушылар ұйымы, кабинеттер.

Ұлт тарихы-ұзын сонарлы, түрлі кезеңдерден, жолдардан өткен, қилы-қилы замандарды бастан кешкен тарих. Ал Алаш тарихы, Алаш қозғалысы-ұлт тарихының толғақты, тағлымды кезеңі. Алаш қозғалысына қатысты әрбір дерек біз үшін маңызды болуы тиіс. Өйткені, бұл ұлт-азаттық қозғалыс халқымызды ұйыстыруға, дербес мемлекет құруға, ең бастысы-ұлтымыздың рухын көтеруге арналған ұлы шара еді. Тәуелсіздік алғаннан бері Алаш қозғалысы туралы жүйелі зерттеулер жүргізіліп жатыр. Бұл құптарлық қадам. Өйткені, осы айтулы қозғалыстың тарихын тану- халқымыз жүріп өткен жолдарды саралаумен бірге, ұлттық болмысымызды жаңғырту, жаңарту, түгендеу болатындығы сөзсіз. Орал қаласында оқыған қазақ зиялылары арасынан заңгерлер, дәрігерлер, мал дәрігерлері, экономистер, мұғалімдер т.т. елі үшін, халқы үшін еңбек етті.

Сирень бағы алдында ұлы рух ескерткіші Александр Невский соборы орналасса, әскери-реалды училищенің екі қабатты ғимараты үлкен Михайловской (қазіргі Достық) көшесі мен Никольской көшесінің бұрышында орналасқан. Ғимарат XIX ғасырдың 70 жылдары салынған. Училищеде 200-ге жуық бала оқыды. Рух храмы мен ақыл храмы бір-біріне кедергі жасамай, керісінше бірін-бірі толықтырып тұрды [1, 7 б.].

Қазіргі кезде реалды училищенің ғимаратында Жаһанша Досмұхамедов атындағы жоғары педагогикалық колледжінің оқу корпусы, ал оның артында колледж студенттерінің жатақханасы орналасқан. 1870 жылы ашылған классикалық ерлер гимназиясы, 20 жылдан кейін әскери-реалды училище болып қайта құрылды. Бұл ғимарат сол үшін арналып салынған [2, 231-234 бб.].

Орал реалдық әскери училищесі- арнаулы әскери оқу орны. 1832 жылы Орал казактарының балаларын оқыту үшін ашылған. Училищеде пәндер 1 жыл дайындық, 5 жыл жалпы және 3 жылдық арнайы курстарға бөліп оқытылған. Онда әскери пәндермен қоса дін, орыс тілі мен әдебиеті, неміс тілі және француз тілдері, математика, жаратылыстану ғылымдары, география, тарих, статистика, заңтану, сурет және сызу сабақтары жүрді. 1840 жылдан жоғары сынып құрамында 1 жылдық артеллериялық,

инженерлік бөлімдер болды. 1854 жылдан арнаулы артеллериялық, инженерлік училищелерге және әскери академияға оқуға түсуге дайындайтын қосымша сынып ашылды [3. 165 б.].

Училищеде 1902 жылы 21 ақпанда ұлы орыс жазушысы Н.В.Гогольдің қайтыс болуына 50 жыл толуын атап өтуде Жаһанша «Ревизордың» бірінші актісіне қатысып және «Майская ночь» повесінен үзінді оқуда өзінің әдебиетке көп көңіл бөлетінін танытты. Жаһанша өзінен ілгерірек оқып жүрген Халел Досмұхамедов, Жалмұхамед Сүйінтүрұлы, Ғұбайдолла Бердіұлы, Шабазгерей Көсепқалиұлы, Нұрғали Ипмағамбетұлы, Нұрғали Досбайұлымен әрдайым бірге уақыт өткізіп, олармен достасты, сырласты.

1913 жылы училищеде 521 адам оқыды, оның ішінде 17-сі қазақ. Оқушылардың арнайы формасы болды. Сопақ кокардалы фуражканы ерекше мақтанышпен киіп жүрді. Жапырақпен жиектелген жерінде алтын әріптер мен «УВРУ» Орал әскери-реалды училищесі (Уральское войсковое реальное училище) деп жазылған. Сонымен қатар міндетті кең белдік тағылды. Белдіктің қаңылтырында «УВРУ» деп жазылды [4, 32 б.].

Қазақ балаларына арналған жатақхана болды және 4628 сом (жылдық мөлшер) стипендия қоры қазақ ауылдары болыстарынан келіп түскен қаржыдан құрастырылды. Оқу ақысы әрбір сырттан келіп оқитындарға, яғни қазақтарға 50 сом есебінен келетін.

Оралдық әскери-реалды училищесінің жақсы жабдықталған оқу бөлмелері, физика, биология лабораториялары, оған қоса музейі, метеорология алаңы, музыка, би үйрететін үйірмелері қызмет істеді. Мектепте қосымша пәндер ретінде неміс, француз тілдері оқытылды. Училищенің жақсы қалыптасқан ішкі дәстүрлерінің көпшілікке тәрбиелік маңызы бар. Мысалы, оқудың басталу күні – 16 маусым. Бұл күні Наказной Атаман, мектеп директоры шәкірттерді жаңа оқу жылының басталуымен құттықтаса, 7 қазанда барлық оқушылар болып орман шаруашылығының достары ретінде Шаған өзенінің жағасына және Никольск көшесі бойына барып ағаш отырғызып, күтіп -баптауды міндеттеріне алатын. 21 қарашада жыл сайын училищенің жұртшылық алдында есеп беру күні болып, онда хор, оркестр, қол шеберлерінің өнерлері көрсетіліп, оқу, қоғамдық жұмыс озаттарына сыйлықтар беру дәстүрі қалыптасып жүзеге асырылып отырды [5, 48 б.].

Бұл күндері салтанатқа, училищеге Наказной Атаман, әскери губернатор, жұртшылық өкілдері мен балалардың ата-аналары келіп, мұғалімдермен, шәкірттермен бірге болатын.

Училищеде барлық тапқа, соның ішінде қазақ балаларына арналған 25 оқу стипендиясы болды. Стипендия тек императорлардың және басқа ірі тұлғалардың атында ғана емес, оны бекіткен қарапайым қазақтар мен мұғалімдер атынан да берілді. Бір стипендия Икан шайқасы атында болды, бұл стипендия Икан шайқасы батырларының ұрпақтарына берілді. Сонымен қатар Саратов гимназиясындағы қазақ оқушыларына арналған стипендиялар да болды.

1895 жылы училищеге оқушылар жатақханасы үшін екі қабатты ғимарат берілді. Бұл ғимарат әлі күнге дейін канцелярия (қазіргі Тоқай атындағы авт. А.К.) көшесінде орналасқан. Жатақханадағы толық пансионат бағасы өте жоғары – 250 рубль, ал жартылай пансионат бағасы – 190 рубль болды. Бірақ ата-аналарға ақы төлеуге тура келген жоқ. Мысалы, 1911 жылы жатақханада 14 адам тұрса, оның 12-сі қазына есебінен, тек екеуі ғана өз есебінен ғана қаржыландырылды. Ауылдық жерлерден келген оқушылар көбіне туыстарында немесе таныстарында тұрса, кейбіреулері пәтер жалдап жатты [6, 94 б.].

Училище түлектерінің астананың және басқа ірі қалалардың жоғарғы оқу орындарына қосымша дайындықсыз түсуі үшін жеткілікті білім берді.

Училищеде жаратылыстану негіздері, физика-математика ғылымдарының және тілдерді оқытуға көп көңіл бөлінді. Алғашқы жылдары жалпы білім беру пәндерінен басқа, қолданбалы-механикалық, химия-технологиялық, коммерциялық пәндер оқытылды.

Кейін музыка мен би сабақтары міндетті сабақтарға айналды. Физикалық дайындыққа да көп көңіл бөлді. Училище өзінің керемет жабдықталған кабинеттерімен әйгілі болды. Кең шарбақта спорт және ойын алаңы орналасты, кішігірім мұражай мен метериостанция болды. Ата-аналар және басқа оқу орындары оқушылары үшін оқушылардың жасаған бұйымдарының көрмесі ұйымдастырылып отырды.

Училище түлектері білімдерін елдің және шетелдердің университеттерінің физика-математикалық және медицина факультетінде жалғастыруға құқылы болды.

Әскери-реалды училище оқушылары өзіндік көзқарастарының болуымен ерекшеленді. Алғашқы орыс революциясы жылдарында 1906 жылы тамызда «Оқушылар ұйымы» құрылды. Бұл ұйымның жарғысында «Бұрыннан қалыптасқан құрылысты құлату мақсатында құрылған революциялық қоғам» деп жазылды. Кейін бұл ұйым социал-демократиялық ұйымға қосылды.

Оқушылар ұйымының өзінің баспа станогы болды. 1906 жылы олар үндеулер, прокламациялар, манифестер шығара бастады.

1907 жылы 25 қарашада реалды училищенің жоғарғы сынып оқушыларның 26 адамынан және қыздар гимназиясының 6 адамынан жалпы оқушылардың қалалық ұйымы құрылды. Үзіліс кезінде сыныптарында және шарбақта оқушылар революциялық әндер айтты. Түнімен прокламациялар басып, заңсыз әдебиеттер оқыды. Ұйым мүшелері жиналыстар, дәрістер ұйымдастырды.

Әскери-реалды училище қабырғасынан атақты ғалымдар, қоғамдық қайраткерлер, болашақ академик, Социалистік Еңбек Ері, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты И.В.Ларен шықты. Мұнан еркіндік сүйгіштік ойларды алып шыққан болашақ әскери үкіметтің төрағасы Г.М.Фомичев, Алашорда үкіметін басқарған Жаһанша және Халел Досмұхамедовтер, Бақтығали Бисенов, Жұмағали Бүйішов, Ескендір Көпжасаров, Қожахмет Әзмұратов, Жалмұхамбет Сүйінтұров, Ахметжан Алтышев, Оспан Әзмұратов, Нұрғали Досбаев, Нұрғали Ипмағамбетов, Есенғали Қасаболатов, Беркінғали Атшыбаев, Бижан Жанқадамов, Сабыржан Сарығожин, Ғали Халилов, Иса Қашқынбаев, Ғұбайдолла Бердиев, Сұлтан Тамашев, Рабат Молдыбаев т.б. оқып тәрбиеленді.

1998 жылы колледжге Жаһанша Досмұхамедовтің есімі берілді. 2004 жылы ақпанда педагогикалық колледжде Жаһанша Досмұхамедовке арналған ескерткіш ашылды.

2006 жылы училище ғимараты орналасқан «Жұмысшы» көшесіне Жаһанша Досмұхамедов есімі берілді.

Жаһанша Досмұхамедов атындағы жоғары педагогикалық колледжде жыл сайын «Жаһанша оқулары» өткізіліп тұрады және «Жаһанша ізімен» атты тарихи-танымдық экспедиция ұйымдастырылып, конференциялар өткізіледі. 2022 жылы Жаһанша Досмұхамедовтың 135 жылдық мерейтойына арнап халықаралық конференция ұйымдастырылды және Жаһанша Досмұхамедовтың дәрісханасы ашылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сүлейменова Д. Жаһанша елі. – Алматы: Арыс, 2004. – 177 б.
2. Батыс Қазақстан облысы энциклопедиясы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2002. – 785 б.
3. Қазақстан энциклопедиясы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2007. 7 том. 885 б.
4. Мажитов Р. Жаханша Досмухамедов. – Алматы: Арыс, 2007. – 198 с.
5. Сүлейменова Д. Алаш қозғалысы және Жаһанша Досмұхамедов. – Орал: Полиграфия, 2010. – 221 б.
6. Сүлейменова Д. Жаһанша Досмұхамедов һәм Қазақ автономиясы. - Алматы: Арыс, 2018. – 295 б.

УДК 94 (574)

ИСТОРИЯ УРАЛЬСКОГО ВОЕННОГО УЧИЛИЩА В НАШЕМ ГОРОДЕ

Кайрлиева А. Ж.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Статья посвящена роли Уральского войскового реального училища в развитии образования в Западном Казахстане. В конце 19 века, начале 20 века в городе Уральск было несколько учебных заведений для молодежи. Это исторический факт, что среди них учились, получали образование и служили казахскому народу мужественные сыновья будущего Алаша. Их высокой мечтой было служить своему народу. Поэтому, несмотря на трудности времени, они хорошо учились, образцово заканчивали учебу, получали образование в высших учебных заведениях России.

Ключевые слова: Отечественная история, духовный храм, улица Никольская, Уральское войсковоереальное училище, специальная форма учащихся, общежитие, стипендии, классы, Наказной атаман, военный губернатор, студенческая организация, канцелярии.

ӘОЖ 94 (574)

ИСАТАЙ ТАЙМАНҰЛЫ БАСТАҒАН КӨТЕРІЛІСТІҢ 1917-1940 ЖЖ.
ЗЕРТТЕЛУІ

Кенжеғалиева Ш.И.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Андатпа: Қазақ ұлт-азаттық қозғалыстарының ішінен көрнекті орын алатын Исатай Тайманұлы бастаған көтерілістің тарихы үздіксіз зерттелген. Сондықтан бұл мәселенің тарихнамасын саралау маңызды. Мақалада көтерілістің бай тарихнамасының тек белгілі бір кезеңдегі зерттелуіне назар аударылады. 1917-1940 жылдар аралығы идеологиялық қысым кезеңі болса да көтеріліс мәселесі жан-жақты зерттелген.

Кілт сөздер: тарихнама, Исатай батыр, зерттеулер, идеологиялық ұстаным, дерек көздер.

1836-1838 жылдардағы Исатай Тайманұлы бастаған азаттық қозғалысының тарихы 1917 жылдардан кейінгі кеңестік дәуір кезеңінде де әжептәуір зерттелінді. Бұл кезеңдердегі зерттеу еңбектерді қоғам дамуының ерекшеліктеріне, тарихи ой-пікірдің дамуына 1917-1940 жылдар мен 1940-1980 жылдар аралығында жазылған еңбектерге бөлуге болады. Себебі тарих ғылымының дамуындағы жаңа кеңестік кезеңнің ұлт-азаттық қозғалыстарды зерттеуде өзіндік ерекшеліктері бар.

1917 жылдардан тәуелсіздік алғанға дейінгі уақытта әкімшілік-әміршілдік жүйе тарапынан азаттық қозғалыстарының тарихына, олардың басшыларына арналған зерттеулерге түрлі шектеулердің қойылуына қарамастан, 1836-1838 жылдардағы көтеріліс туралы ой-пікірлер, ізденістер жалғаса түсті. 1917-1940 жылдар аралығында Исатай-Махамбет көтерілісі туралы зерттеулер жаңа идеологияға негізделген ғылыми мекемелердің ұйымдасуы мен мамандармен толығуына байланысты еді. Бұл бағыттағы жұмыстардың негізін 1920 жылы 15 қыркүйекте «Қырғыз өлкесін зерттеу қоғамы» қалады. 1925 жылы «Қазақстанды зерттеу қоғамына» айналған ұйымға көрнекті ғалымдар

А.П.Чулошников, А.П.Гра, Э.А.Диваев, С.М.Петров, И.В.Мелкова, А.А.Четыркина, С.Мендешовтер мүше болды. Қоғам шығарып отырған еңбектерінде Қазақстандағы азаттық қозғалыстарының тарихына ерекше мән берілді.

1925 жылы Г.Сербариновтың «Исатай Тайманов» атты тарихи очеркі жарияланды. Бес бөлімнен тұратын очеркте зерттеуші Исатай Тайманов бастаған көтерілістің өте мұқият, жоспарлы түрде ұйымдастырылғанын айтып, сондықтан халық көтеріліске белсенді араласты деп көрсетеді. Г.Сербаринов көтеріліс себебін, мақсатын түсінбей, Махамбет Өтемісов басқарған көтерілісшілер Бөкей ордасын екіге, яғни Жәңгір хан мен Исатай иеліктері етіп бөлуді жоспарлағандарын баяндайды. Сондықтан, осындай азаттық, революциялық жоспарлары үшін патша әкімшілігі көтерілісшілерді қатал жазалады деп көрсетеді. Патша әкімшілігінің отарлық жазбаларына сүйінген Г.Сербариновтың басты кемшілігі осы тұжырымдар еді. Себебі, Исатай Тайманұлы орданы екіге бөлуді көздеген жоқ, қайта азат тудың астына бүкіл қазақты жинағысы келді. Сондықтан, оның мақсаты Жәңгір ханды өлтіру немесе тақтан түсіру емес, қайта әділетті, тәуелсіз қоғам құру еді. Г.Сербаринов болса көтерілістің бағыт-бағдарын түсінбей, Орынбор әкімшілігі өздерінің озбырлықтарын бүркемелеу үшін қолданған Исатай Ішкі Орданы бөліп, Хиуа хандығына бағынбақшы деген пікірлерін жаңғыртудан аса алмады. Автор көтеріліс хронологиясын баяндауда бір жақты пікір ұстанды. Дегенмен, Г.Сербаринов еңбегі «Қазақстанды зерттеу қоғамы» шығарған алғашқы тырнақалды шығарма еді [1].

Кеңестік дәуірдің «ақтандақ» беттерінде 1930 жылдары жазықсыз жазаланған белгілі қоғам, мемлекет қайраткерлерінің, ғалымдардың есімдері көлеңкеленіп келді. Қазақстанның егемендігімен бірге туған халқымен қайта қауышқан абзал азаматтардың ішінде Халел Досмұхамедұлы есімі ерекше құрметпен аталады. Күні бүгіндері Халел Досмұхамедұлының еңбектері жарияланып, өмірі мен шығармашылығына арналған зерттеулер шықты.

Халел Досмұхамедұлы бодандыққа қарсы азаттық күрес кезеңдеріне тоқтала келіп, Исатай-Махамбет көтерілісіне ерекше назар аударады.

«Исатайдың көтерілісі қазаққа қандай пайда, зиян берді, патша өкіметіне қандай ой түсірді деген сұрау туады. Исатай көтерілісі қазаққа өзінің ер екенін білдірді, жұрттың ұлы сезімін қозғады, қазақтың бірігуіне себеп болды. Исатай көтерілісі қазақтың көзін ашып, патша үкіметін танытты, патша өкіметіне сүйенген хандардың, сұлтандардың қазаққа нағыз дұшпан екенін көрсетті», - деп батыл тұжырым жасайды [2, 44 б.].

Көтеріліс тарихын саралауда Халел Досмұхамедұлы қазақ ақындарының «Шайыр» жинағын, Ығылман Шөреұлының «Исатай-Махамбет» жырын, Г.Сербаринов, Крафт, Добромысловтың тарихи очерктерін пайдаланды. Көлемді, әрі терең зерттеу жазуға мұрағат деректері аздық еткенмен, автор халық мұрасын, ел арсындағы аңыз әңгімелерді жинақтауда көп еңбек сіңірді.

Осы кезде мұрағат деректеріне өте бай, тарихи құнды зерттеулерді А.Ф.Рязанов дүниеге әкелді. Қазақстандағы азаттық қозғалыстарын бір-біріне тарихи байланыстырған А.Ф.Рязанов 1836-1838 жылдардағы халық-азаттық қозғалысына ерекше мән берді. «Сорок лет борьба за национальную независимость казахского народа (1797-1838г.г.)» атты монографиясында Сырымнан басталған азаттық қозғалыстарын Исатай Тайманұлы көтерілісімен байланыстырса, кейін «Восстание Исатая Тайманова (1836-1838г.г.)» атты монографиясында Исатай-Махамбет көтерілісін мұрағат деректері негізінде талдап жазады [3]. Көтерілістің себебін, негізгі кезеңдерін, қозғаушы күштерін негізінен таразылай отырып, Рязанов көтеріліс басшысына жоғарғы баға беріп, самодержавиеге қарсы шыққан революционерге балайды. Исатай батырдың халықты өз соңына ерте білуі, оның ақыл-парасатында, қайтпас-қайсар барырлығында, ұйымдастырушылық, басқарушылық талантында деп көрсетеді. Исатай Тайманұлы азаттық қозғалысын өзі қаза болғанша ақыр соңына дейін жеткізген көтеріліс басшысы деп баға береді.

Қазақстан тарихнамасында А.Ф.Рязанов еңбектеріне байланысты ғылыми пікірлер жүйесі қалыптасқан. Тарихшы ғалымдар зерттеушінің мұрағат қорын айналысқа түсірген үлкен еңбегімен бірге А.Ф.Рязанов азаттық күрестерін тек біржақты отаршылдыққа қарсы жағын ғана зерттегенін, ал үстемдікке қарсы қозғалыстың бағыт-бағдарын дұрыс түсінбеуін, сондықтан, Қаратай, Қайыпқали көтерілісшілерін Сырым мен Исатай көтерілістеріне орынсыз теңестіруінде деп көрсетті [4]. Х.Айдарова, М.Ақынжановтардың зерттеуші А.Рязановқа берген осындай бағалары, сөз жоқ, 1950 жылдардағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихына, көтеріліс басшыларына, тіпті көтерілісті зерттеуші ғалымдарға қарсы үстем идеология кезеңіне байланысты болды.

Ресей отарлық саясатына қарсы жасалған әрбір бас көтеруге «феодалдық-монархиялық», «бөлінуді көздеді» деген бағалар берілді. Бұл кезеңге жеткенде қазақ халқының азаттық күрес тарихының тұтас жүйесін жасаған А.Ф.Рязанов та Бекмаханов сияқты қудаланатынында шүбә жоқ сияқты. Белгілі зерттеуші «ақтар қозғалысына» қатысты деп көп қудаланып, ақыры 1929 жылы өзінің туған қаласы Орынборда дүниеден озған еді.

1930 жылдары азаттық қозғалыстары тарихына қалам тартып, іргелі еңбек қалдырған ғалымдар арасында П.Г. Галузо есімін атамасқа болмайды.

«Туркестан - колония» атты еңбегінде Қазақстандағы 1783-1870 жылдар арасындағы азаттық қозғалыстарын Ресейге қарсы қозғалыстардың бірінші кезегі деп атап көрсетеді. Бұл кезеңдегі қозғалыстардың бәрі азаттық мақсатында болғанмен, оларды басқарған билеуші топ, ал таза шаруалар көтерілісі тек XIX ғ. аяғында ғана басталды деп, мысал ретінде ең ірі қозғалыс Кенесары көтерілісі дейді [5, 210-213 бб.].

Қазақстанның жаңа заман басталуында 1920-1930 жылдары қоғамдық құрылысы мен мәдениетіне, ғылымына ерен үлес қосқан ардақты ұлдарының бірі Санжар Жағыпарұлы Асфендияров (1889-1938) болды. С.Ж.Асфендияров ғылымның әр саласынан қабілеті бар, үлкен ой иесі еді. Ол ағылшын, француз, араб тілдерін өте жақсы білді. Қазақ халқының тарихын жазуда көп еңбек сіңірді. Оның жазған еңбектерінің баспадан шыққанының өзі отызға таяу. 1935 жылы қазақ халқының 1917 жылға дейінгі тарихын жазып, бірінші томын жарыққа шығарды. 1935-1936 жылдары Асфендияровтың «Қазақстанның өткендегі тарихы жайындағы деректер мен материалдар» атты деректемелік құжаттар жинағының екі томы профессор П.А.Кунт екеуінің ортақ еңбегі ретінде жарияланды. «Шығыстағы ұлт-азаттық қозғалысының тарихы», «Исламның шығу тарихы», «Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс», «Қазақтар тарихының очерктері» еңбектерінде алғашқы Қазақстан тарихшылары ой-пікірлерін жинақтап, саралап, ғылыми тұжырым жасауға талпынды.

С.Ж.Асфендияров өз заманының адал ұлы ретінде қазақ халқының, Орта Азия халықтарының азаттық күрес тарихына да терең зерттеу жүргізді. Өзбек зерттеушісі Б.Салиевтің Темір мемлекеті тұсындағы көтерілістің бәрін реакциялық деп бағалауына қарсы шығып, Махмұт Тараби бастауымен болған көтерілісті мысал етіп, әрбір көтерілістің қозғаушы күштері, әлеуметтік құрамы, идеологиясы әрбір қозғалыстың өзінде де кейбір оқиғалар болатынын Кенесары көтерілісін талдау арқылы баяндайды.

1836-1838 жылдардағы Исатай-Махамбет көтерілісін А.Ф.Рязанов еңбектеріне сүйеніп баяндаған Асфендияров көтерілістің таза отаршылдық пен феодалдық езгіге қарсы болғанын жазады. С.Асфендияров «Қазақстан тарихы» еңбегінде отаршылдық кезеңіндегі азаттық қозғалысының ең ірісі Исатай-Махамбет көтерілісі болғанын көрсетеді [6, 207-210 бб.]. Бірақ, А.Ф.Рязановтың зерттеу еңбектеріндегі көтерілістің халық көсемдері басқарып тәуелсіздік үшін болғанын біржақты баяндау деп бағалады. Көтеріліске баға бергенде таптық тұрғыдан қарау керек деген маркстік теорияға сүйенді. Бұл С.Ж. Асфендияров еңбегінің басты кемшілігі болды.

Жалпы, Қазақстандағы және Орта Азиядағы азаттық күрестерін саралай келіп, С.Ж.Асфендияров бүкіл шығыс халықтарының күрес тарихын жазуға талпынды [108].

1920-1930 жылдары Қазақстан тарихының қазан төңкерісіне дейінгі дамуына байланысты өткен таластар, ұлт-азаттық күрес тарихына деген жаңаша талап, көзқарасты туғызды.

Белгілі қоғам қайраткері Т.Рысқұловтың «Қазақстан» (1927), «Восстание туземцев Средней Азии в 1916 г.» (1927), Ғ.Тоғжановтың «О казахском ауле» (1927), «Казахский колониальный аул» (1934), Е.Федоровтың «Очерки национально-освободительного движения в Средней Азии» (1925) еңбектері, сондай-ақ, И.Кабулов, У.Жандосов, Шафиро, С.Брайниндердің зерттеу еңбектері жарық көрді. Олардың негізгі пікірталастары отаршылдық кезеңіндегі қазақ ауылының жағдайы, қазақ қоғамының құрылысы, өндірістік қатынастар сипаты туралы мағынасында болды.

Зерттеушілер пікірлерінің алшақтығына қарамастан, отаршылдық кезеңде қазақ еңбекшілерінің азаттық, таптық күрестері үзіліссіз болып тұрғанын мойындайды.

Осы кезеңде әдебиеттану саласында да 1836-1838 жылдардағы азаттық күреске мән беріле бастады. Исатай-Махамбет тақырыбына алғаш қалам тартқан қаламгер, классик жазушы М.О.Әуезов болды. М.Әуезов Қызылорда қаласынан 1927, 1929, 1930 жылдары «Әдебиет тарихы», «Жеткіншек», «Жаңа ауыл» атауларымен жарық көрген оқулықтарының «Тарихи өлеңдер», Исатай-Махамбет жырының қысқаша әңгімесі», «Исатай-Махамбет жырының мәнісі» атты тарауларында Ығылман Шөрекұлының «Исатай-Махамбет» жырын терең талдайды. М.Әуезов «Исатай-Махамбет» жырының халық-азыттық қозғалысын суреттеудегі ескі батырлық жырларға ұқсастығын айтып, тарихи шындықты өлең жолдарымен баяндау әдісіне жоғары баға береді [7, 134 б.]. Көрнекті қаламгердің терең ғылыми ой-пікірлері 1933 жылы жазылған Махамбет Өтемісұлы туралы зерттеулерінде баяндалған. 1936-1838 жылдардағы көтерілістің терең тамырын Исатайдың ұйымдастырушылық, батырлық қасиеттерімен байланыстырады. Исатай өлгесін көтеріліс басылды, оны Махамбет жалғастыра алмады, себебі Махамбеттің батырлығынан гөрі ақындығы басым болды дейді. Бірақ, Махамбет өмірінің соңғы күндеріне дейін көтеріліске, көтеріліс басшысы Исатайға адал болды, оны «Баймағамбет сұлтанға айтқаны» атты өлеңі дәлелдейді деп көрсетті.

1930 жылдары Исатай-Махамбет көтерілісін терең зерттеп білген қаламгерлер ішінде Ілияс Жансүгіров есімі де ерекше аталынады. Себебі, қазақ драматургия тарихында І.Жансүгіров «Исатай-Махамбет» пьесасын жазған алғашқы қаламгер. Оның замандастары Ғали Орманов, Фатима Ғабитовалардың көрсетуінше, Ілияс Жансүгіров халық-азаттық қозғалысына байланысты шығарма жазу үшін материал жинап, Еділ, Жайық бойын, Мәскеу, Самара, Орынбор, Саратов мұражайлары мен мұрағаттарында жұмыс істеген. «Исатай-Махамбет» пьесасы екі түрде: қара сөзбен және өлең мен либретто түрінде Қазан төңкерісінің 20 жылдығына арналып жазылған [8].

Осы кезеңдерде әдебиеттегі азаттық қозғалыстарын баяндауға қарсы пікірлердің болғанына қарамастан [9], XIX ғасырдағы азаттық күрес жаршысы Махамбет Өтемісұлы шығармаларына көп көңіл бөліне бастады. 1936 жылы Махамбеттің 28 өлеңі орыс тілінде басылып шықты [10]. Зерттеушілердің көрсетуінше, Махамбет Өлеңдерінің орыс тілінде жарық көруі қазақ халқының азаттық күрес тарихын зерттеуге жол ашты. 1939 жылы Қажым Жұмалиевтің құрастыруымен Махамбеттің өлеңдер жинағы жарық көрді.

Қазақ халқының музыка өнері тарихының дамуында белгілі өнертанушы А.В.Затаевичтің еңбегі ерекше. Музыкалық-этнографиялық тұрғыда жазылған «Қазақ халқының 1000 әні», «500 қазақ әні мен күйі» атты еңбектерінде А.В.Затаевич XIX ғасырдағы қазақ композиторлары еңбегін ерінбей жинастырып, халық қазынасына айналдырды. Ол еңбектерде Махамбет шығармалары нақты баяндалған.

1930 жылдардың аяғында Қазақстан тарихнамасында Қазан төңкерісіне дейінгі тарихи даму туралы ойларды, зерттеушілер А.П.Чулошников, В.Лебедев еңбектері толықтыра түсті. Ол еңбектерде Ресей империясының отарлаушылық саясаты Орта Азия, Кавказ аймағымен байланыстырылады [11].

1930 жылдар Қазақстанның қоғамдық дамуында ерекше қасіретті із қалдырғанын да айтқан орынды. Қазақстан өлкелік партия комитетінің 1936 жылғы қаңтардағы 5- пленумында, 1937 жылғы 5-12 маусымдағы Қазақстан коммунистік партиясының 1- съезінде «қазақ тарихын жазудағы партиялық басшылық», «ұлт-азаттық көтеріліс туралы» маңызды мәселелерді көтере отырып, қазақтың көзі ашық интеллигенция өкілдерін «алашордашылар», «халық жауы», «герман-жапон, түрік сатқындары» деген жаламен кудалап, жоюға бағыт берді.

Дегенмен, қоғам дамуы қаншалықты ауыр, қайшылықты болса да, зиялылардың салған ізін дамытатын жаңа толқын, жаңа леп те 1930 жылдар аяғында тарихи аренаға шыға бастады. Олар кейін өз пікірлерімен көзге түседі. 1836-1838 жылдардағы халық-азаттық қозғалысы тарихын зерттеуде, тіпті Қазақстан тарихы мен әдебиетінде, ғылымның дамуында ерекше із қалдырған тұлғалардың тарих аренасына шығуы осы жылдармен тұстас келді. Олар: Воронеж педагогика институтының тарих факультетін 1937 жылы бітіріп, 1937-1939 жылдары Қазақстан білім министрлігінің ғылыми-зерттеу институтында ғылыми қызметкер, директор болып істеп, тарихи іздеістермен таныла бастаған Ермұхан Бекмаханов, Абай атындағы педагогика институтын тіл мен әдебиет мамандығы бойынша 1932 жылы бітіріп, орталық баспасөз беттерінен көріне білген Қажым Жұмалиев, Ленинградтың тарихшы ғалымы Михаил Вяткин және Санжар Асфендияровтың шәкірті, Абай атындағы педагогика институтының тарих факультетін 1934 жылы бітірген Виктор Федорович Шахматов болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сербаринов Г. Истатай Тайманов (Очерк народного движения в Букеевской Орде в 1837-1838 годах). Оренбург, 1925. – 120 с.
2. Досмұхамедұлы Х. Исатай-Махамбет. Алматы: Қазақстан, 1994.- 256 б.
3. Рязанов А.Ф. Исатай Тайманов көтерілісі (1836-1838). – Алматы: Қазақстан, 1996. – 176 б.
4. Айдарова Х.Г. Историческая наука в Казахстане за 25 лет. Вестник Каз.ФАН, 1945.№6, Бекмаханов Е. О состоянии и задачах исторической науки в Казахстане// Большевик Казахстана. 1947.№9; Ақынжанов М. Қазақтың советтік тарих ғылымының дамуының кейбір мәселелері туралы // Халық мұғалімі. 1951. №10
5. Галузо П.Г. Туркестан-колония. Ташкент, 1935. -245 с.
6. Асфендияров С.Д. История Казахстана (с древнейших времен). – Алматы: Санат, 1998. -304 с.
7. Әуезов М.Жиырма томдық шығармалар жинағы.16-том.Алматы: Жазушы, 1985. – 350 б.
8. Жансүгіров І. Шығармалар жинағы, 5-том. Алматы: Жазушы,1988. – 365б.
9. Баталов М., Сильченко М. Очерки по казахскому фольклору и казахской литературе. Алматы: Госполитиздат. – 1933. -247 с.
10. Повстаннические песни казахов XIX века// Литературное обозрение. 1937, №4 с.46-48.
11. Чулошников А.П. Казахский союз и Московское государство в конце XVIIIв.// Красный архив, 1936.№5.

УДК 94 (574)

1917-1940 ГГ. ВОССТАНИЕ ВО ГЛАВЕ С ИСАТОЙ ТАЙМАНОВИЧЕМ. ИССЛЕДОВАНИЕ

Кенжегалиева Ш. И.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

***Аннотация:** Постоянно изучается история восстания под предводительством видного деятеля казахского национально-освободительного движения ИсатайТайманулы.*

Поэтому важно различать историографию этого вопроса. В статье делается акцент на изучении богатой историографии восстания только в определенный период. Хотя период 1917-1940 гг. был периодом идеологического давления, проблема восстания была детально изучена.

Ключевые слова: историография, Истай-батыр, исследование, мировоззренческая позиция, источники данных.

ӘОЖ 94 (574)

ЖАНҚОЖА НҰРМҰХАМЕДҰЛЫ БАСТАҒАН КӨТЕРІЛІСТІҢ ТАРИХНАМАСЫ

Қуатова К.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Андатпа: Жанқожа Нұрмұхамедұлы – қазақ ұлт-азаттық қозғалыстары жетекшілерінің бірі. Ол бастаған көтеріліс тарихы патшалық дәуірде де, кеңестік кезеңде де, қазіргі тарихнамада да зерттелді. Мақалада осы зерттеулердің деңгейі қарастырылады. Еңбек Қазақстан тарихнамасына, қала берді азаттық қозғалысы тарихының тарихнамасын толықтыра түседі.

Кілт сөздер: тарихнама, зерттеулер, Жанқожа Нұрмұхамедұлы, ұлт-азаттық қозғалыс, отаршылдық саясат.

Бүгінде Қазақстан тарихындағы зерттеуге қажетті тақырыптардың бірі - ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы ұлт-азаттық көтерілісіне қатысты өзекжарды мәселелер. Ұлт тарихындағы бұл бір кезеңді сөз еткенде елдің елдігін, халықтың бірлігін ойлап, әсіресе, ұлттық мүддені қорғау жолында жанын шүберекке түйе күрескен ержүрек батырларымызды айналып өту мүмкін емес. Өйткені, сол уақыттағы қоғамдық оқиғалардың барлығы да солардың тікелей қатысуымен тарих бетіне бедерлі ізін қалдырған.

Сондықтан да егеменді ел болып отырған Қазақстанның тарихын, әсіресе осы жердің түп иесі қазақ дейтін халықтың ешкімге де тәуелсіз ел болу жолындағы ұлт-азаттық қозғалыстарының тарихын, сол қозғалыстардың себептері мен салдарларын айқындайтын әртүрлі әрекеттер мен саясаттың астарында не жатқанын зерттеу, бағалау, қорытынды пікір айту – тарихшылардың еншісі екені әмбебе аян. Және де зерттегенде, баға бергенде, қорытынды пікір тұжырымдағанда, баяғы бір қасаң қағидалардың қалыбында қалып қоймай, заманымыз әкелген жаңа леппен, жаңаша көзқараспен зерттеу, бағалау, тұжырым жасау – бүгінде ауадай қажет болып отыр.

Тарихи деректерге зер салсақ Қазақстанның Ресейге қосылу кезеңіндегі еліміздің бас бостандығы үшін, туған жерінің оты мен суының тұнығын жат-жұртқа шайқалтпау үшін екі жүзден астам ұлт-азаттық көтеріліс бүрк етіп, алапат қан төгілген шайқастар мен арпалыстар өткен екен. Жалпы ХҮІІІ ғасырдың аяғындағы Сырым Датұлы бастаған көтерілістен 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысқа дейінгі халық бұқарасының қарулы күрестері, бұл – қазақ халқының Ресей отаршылдығына қарсы жүргізген ұлт-азаттық соғысы болып табылады. Міне, осы жүз елу жылға созылған қазақ даласындағы осынау ұлы дүбірдің шын сипаты, тарихи мәні әлі де толық нақты жазылған жоқ.

Қазақ халқының мемлекеттіліктен айырылу дәуірінде ортаазиялық хандықтардың агрессиялық шапқыншылықтарына және Ресей империясының отаршылдық езгісіне қарсы ғасырларға жалғасқан азаттық жолындағы күресінде батыр Жанқожа Нұрмұхамедұлы бастаған Кіші жүздегі ұлт-азаттық көтеріліс ұлттық тарихымызда ерекше орын алады. Бұл қозғалыс Сырдарияның төменгі ағысын жайлаған қазақ рулары мен тайпаларының ішінде

саяси езгінің күшейіп, қатал полицейлік тәртіп орнаған, мемлекет заңдары қазақтардың жеке басының және мүлкінің аман сақталуына еш кепілдік бермеген кезеңінде басталып, XIX ғасырдың 20-50 жылдары үздік-создық бірнеше жылдарға ұласқан, үлкен ауқымды қамтыған, өз мән-мағынасы, мазмұн - маңызы жағынан ұлттық шеңберден, ұлттық межеден көрінген қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілістерінің бірінен саналады. Сонымен қатар, ХҮІІІ ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың бірінші жартысында өткен Қазақстандағы ұлт-азаттық көтерілістердің алдарына қойған мақсаттары мен міндеттері, жүру әдістері мен қозғаушы күштері жағынан өзара сабақтастығы мен бірлігінің болғаны айқын. Осы тұрғыда Жанқожа Нұрмұхамедұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілістің тарихы үлгісінде бұл процестерге дұрыс жаңаша баға беру біз зерттегелі отырған тақырыптың өзектілігін одан әрі айқындай түсетіндігі сөзсіз. Нақ солай бола тұрса да, бұл мәселенің басқа ұлт-азаттық қозғалыстарға қарағанда аз зерттелгені баршаға аян.

Оның басты себебі Кеңес дәуірі кезеңінде зерттеушілердің көпшілігінің қазақ халқының отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық қозғалыстары мәселелерін маркстік-лениндік теория тұрғысынан ғана қарап, қайшылыққа ұрынғандығында еді. Төл тарихты жазған қазақтың басты тарихшыларын сол кезде үстем болған идеология өз ықпалынан шығармады. Ал, ұлттық тарихты жазуға жан-жақты қолдау көрсетілген қазіргі заманда ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы мен олардың басшыларының өмір жолын жаңаша жазу тарихшылардың басты міндеттерінің бірі болып отыр.

Қазақ тарихындағы бұл көтеріліс оқиғасы туралы және батыр Жанқожа Нұрмұхамедұлы хақында зерделенген мәселелерге назар аударсақ біз бұның тарихнамасын орыс жазбагері И.В.Аничковтың 1884 жылы осы өңірге келіп қалдырған баяндауларынан бастаймыз. Автордың жазбалары 1894 жылы Қазан қаласында “Археология, тарих және этнография” хабарламасында жарияланған. Хабарламада И.В.Аничков батырға өте жоғары баға береді. “Біз Жанқожаны далада орнай бастаған жаңа тәртіппен келісе алмаған әрі өздерінің іс-әрекеттерінің жүзеге аспайтынын біле тұра, әрбір азғантай мүмкіндіктің өзін орыстардың билеп-төстеушілігіне қарсы қоюға тырысқан Орта Азиядағы түрік тайпаларының бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күрескен Кенесары, Есет Көтібаров, Садық және басқа да солар тақылеттес қазақтың әйгілі ең соңғы батырлары мен дала ерлерінің қатарына батыл жатқыза аламыз. Мұны Орта Азияның мұсылмандықпен көбірек уланған басқа халықтарына қарағанда, қазақтардың ұлттық сезімінің анағұрлым молырақ жетілгендігінен деп түсіндіруге әбден болар” [1, 15 б.].

Аничков жинаған материалдардың тақырыбында аты белгісіз бір ақын шығарған поэма бар. Аничковқа Жанқожа туралы көп кеңестер мен жырлар айтқан Жанқожамен аталас ақын Мұсабай жырау. Мұсабайдың Жанқожа туралы айтқан жыры 1894 жылы Петербургта Н.Веселовский шығарған «Россия отарлауы туралы қазақ әңгімелері» дейтін кітапта басылды. Сол жыр мен қолжазба 1926 жылы «Жаңа мектеп» журналының 5 санында жарық көрді. Жанқожа әлсіреген кезде Хиуа ханының Сыр бойындағы әкімі Бабажан Сырдағы панасыз қазақтарды қалай талағанын белгісіз ақын айрықша сипаттайды [2, 110-111 б.].

XIX ғ. бас кезінде Хиуа мен Қоқан қазақ жеріне өңмендей жақындап келіп, бекіністер сала бастады. Бекініске әдетте хандықтың найыбы отырғызылатын да, оның қарамағында арнаулы жасақтары болатын. Үсір-зекетке тойынбаған жасақтар әртүрлі сылтаумен бейқам жатқан қазақ жеріне баса-көктеп еніп, малын барымталап, тұтқын алып, оларды бекіністің қара жұмысына аяусыз пайдаланды, құлдыққа сатып отырды. Осындай әрекеттің біріне жауап ретінде әрі қарақалпақтың қолынан өлетін жақайым Жылқайдардың кегін қуалап, сол кездегі Әлім, Шөменнің ханы Қылышбай жасақ құрап, Жаңадарияның бойына орналасқан Хиуа бекінісіне аттанды. Қара көбейту үшін жасөспірім Жанқожаны да әкесінен сұрап алып кетеді. Қазақ жасақтары хиуалықтармен бетпе-бет келіп жекпе-жекте Тықы батырды ала алмай қиналып тұрған сын сәтте жасөспірім Жанқожа (ел аузындағы әңгімеде сол кезде 17 жаста еді дейді) ортаға

жұлқынып шығып, жекпе-жек айқаста Тықыны өлтіріп, қазақ жасақтары хиуалықтарды бытырата қуып, қамалды тас-талқан етіп, елге абыроймен оралады.

Тап осы жорықта мынадай оқиға болады. Олжалы қайтқан қазақ жауынгерлерінің соңында бір жігіт жалғыздан-жалғыз жетімсіреп мұңайып келе жатады. Жанқожа бұрылып барып, одан жөн сұрайды, бұл мұңаюдың мәнісін білгісі келеді. Қаракесек Есенбек деген қатардағы жігіт қолына түскен олжасын Қылышбай ханның інісі Күйеубайдың тартып алғанын баяндайды. Ашуға мінген жас батыр сол бетімен ханға барып, озбырлығы үшін оған балта жұмсайды. Хан елге жарақаттанып келеді. Әңгіме Нұрмұхаммедке жетіп, ол баласын ханның алдына байлап әкеліп: «Ханымызға қол жұмсаған баладан қайыр жоқ. Ұлықсатыңды бер, тақсыр, тап көзіңше шаламын» дейді. Сонда хан: «Ниетіңе ризамын, Нұрмұхаммед. Айып баладан емес, өзімнен болды, баланыкі дұрыс, тиме. Алмағайып заман болып тұрған жоқ па?! Ханға жұмсалған қару дұшпанына да жұмсалар. Жібер баланы. Мен кештім», - деп Жанқожаны босаттырып жібереді [3, 20 б.]. Сол жарақаттан хан көп ұзамай дүние салады. Қазір Қылышбайдың моласы Қазалы ауданы Арықбалақ ауылына кеңесіне қарасты Жанқожа ауылының орталығынан оңтүстік-шығысқа қарай 4-5 шақырым жерде [3, 65 б.]. Міне, бұл келтірілген нұсқада Жанқожа жас уақытынан-ақ батыл, әділдік үшін күрескен «сегіз қырлы бір сырлы» азамат болып өскенін көреміз. Қылышбай Сыр бойының қазақтарын билесе де, өз қателігін мойындап және жас батырдың келешегі күшті екенін біліп, Жанқожаны жазалаудың орнына, оның даңқын ел ішінде көтеріп жіберген. Батырдың атағы халық арасына тарап кеткен. Бұл оқиғаны халық ақыны, жырау Лұқпан Кенжеев 1928 жылы жырлаған [4, 31 б.].

Ақын Лұқпан Кенжеевтің бұл өлеңінен жоғарыдағы оқиғаның ақиқатында болғанын, оның ақыры келісіммен біткенін және Жанқожаның абыройы артып, елі ішінде белгілі, халқына қамқор бола алатын адамға айналғанын көреміз. Оның үстіне Қылышбай соққы жесе де, шындықты аттап өте алмағанын байқауға болады.

Осы бір жорықтан соң Жанқожаның батыр атағы ел ішіне қаулаған өрттей жедел тарап кетеді.

Тақырыптың тарихнамасындағы назар аударарлық келесі ғылыми пікірді көрнекті алаш қайраткері, белгілі тарихшы М.Тынышбаев айтты. Ол өзінің 1925 жылы Ташкентте жарық көрген айтулы еңбегінде былай дейді. «Барлық үш орданың ең бір атақты батыры және биі қазақтың бостандығы үшін күрескен Жанқожа батыр әлім, шекті руынан. Ол орыстарды да, хиуалықтарды да, қоқандықтарды да, хандарды да мойындаған емес» [5, 74б.].

Жанқожаның ата-тегі: Кіші жүз Алшын, одан Алау, одан Құдуар жентек, одан Тайқожа, одан Қаракесек, Қаракесектен үшеу: Әлім, Шөмекей, Кете, Әлімнен төртеу: Қаракесек, Жаманак, Шектіден үшеу: Орыс, Жақайым, Жанқылыш; орыстан Есенәлі, одан Кішкене; Кішкенеден алтау: Жиен, Жолшара, Құрманай, Құттық, Үсен, Асан. Құттықтан Майдан, одан Киікбай, Киікбайдан екеу: Нұрмағанбет, Өтеген. Нұрмағанбеттен Жанқожа [3, 107 б.].

Жанқожа батыр 1774 жылы қазіргі Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Арықбалық атты мекенде дүниеге келген. Өлген жылы жайлы деректер болғанымен әр түрлі. Енді бұл пікірді дәлелдейтін төмендегі деректерге тоқталайық. Жанқожамен бірге туған ағасы Ақмырзаның немересі Бижан батырдың кенже қызы Байсалды көзімен көрген. Олармен бір ауылда тұрған қариялар Сәрсенбайұлы Қабылдың және Күлімбетұлы Тойымбеттің айтуларына қарағанда, әкесі өлгенде Байсал жеті жаста екен. Байсалдың өзі 1936 жылы 83 жасында дүние салған. Сонда ол 1853 жылы туылған болады, оған жеті қосса 1860 жылға сәйкес келеді. Олай болса, Жанқожа 1860 жылы қайтыс болған. Жанқожа батырмен бірге, патшалық Ресейдің Қазалы фортындағы әскерлерінің жергілікті қазақтарға жасаған озбырлығы мен езгісіне қарсы Кіші жүз қазақтарының ұлт-азаттық көтерілісіне қатысқан Жолмырза баласы Бижанға: «Жанқожа сол соғыс болатын жылы 82-83 жаста еді» деген. Көтеріліс 1856 жылы желтоқсанда басталып, 1857 жылы қаңтарда жеңіліс тапқаннан

кейін, ол сатқындық жасаған қазақтың ру басшылары мен белгілі адамдарына өкпелеп Дәуқара жаққа кетеді. Содан үш жылдан кейін Арал теңізінің жағасындағы қазақ жерінің шекарасынан бері өтіп қонған кезінде, 1860 жылдың көктемінде, Елекей сұлтан бастаған қазақ әскері келіп батырды өлтіріп кетеді. Бұл дерек бойынша Жанқожа 1774 жылы туылған болады.

Қарасақал Ақша батырдың баласы Қалдыбек Жанқожаның ағасы Ақмырзаның қызын алған. Одан туған Сыр бойы шайырларының бірі Ерімбет Шораяқтың Омарына жазған өлеңінде:

Жанқожа жас кезінен бастап-ақ өте томаға тұйық ауыр мінезді болып өседі. Оның жастық шағы және мінез құлқы туралы ел аузында мынадай әңгімелер бар: «Жанқожа батырдың түр тұлғасы мінез құлқы бөлекше болған, мінезі ауыр, орынсыз сөйлемеген, балалармен де қосылып ойнамаған. Біреулер жанжалдасуға қайымдасса, ол көзінің аласымен бір қарап, жүре береді екен. Жылдан-жылға бой тұлғасы ерекшеленіп, айрықша көзге түсе бастайды»[3,47 б.].

Аты аңызға айналған қазақ тарихшысы Ермұхан Бекмахановтың ұлт-азаттық күрес шежірешісіне айналғаны баршамызға мәлім. Үлкен ғалымның бірқатар еңбектерінде Жанқожа батыр қозғалысы туралы да сөз қозғалып кетеді. Соның бірінде автор былай дейді: «Есет және Жанқожаның күрестерінің мақсаты – патша басқыншылығы мен Қоқан, Хиуа хандықтарының қысымшылықтарына қарсы күрес» [7, с.101].

Жанқожа Нұрмұхамедұлы көтерілісі бойынша арнайы еңбек жазған кеңестік тарихшы Т.Ж.Шойынбаев та бұл көтерілістің азаттық күресі сипатында екендігін атап көрсетеді. «1856-1857 жылдардағы Сырдария қазақтарының патшалыққа қарсы күресі отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық көтеріліс болған еді» [8, с.104].

Кеңестік-таптық тарихнамаға сай советтік дәуірде жарық көрген еліміздің жинақталған академиялық тарихында бұл қозғалысқа сол кезеңнің идеологиясына сай баға берілген болатын. Мәселен 1949 жылғы шығарылымында «Жанқожаның көтерілісі Қоқан хандары мен бектеріне қарсы көтерілістер сияқты ру шонжарлары басқарған ұлт азаттығының қозғалысы еді» [9, 314 б.] деп жазылса, 1957 жылғы жариялымында “Жанқожа Нұрмұхаммедовтың жаңа көтеріліске қатынасқан басқа да феодалдық шонжарлардың көздегені басқа мақсаттар еді. Олардың көздегені айырылған праволарына қайта ие болып, қазақ еңбекшілері үстінен шексіз өкімет билігін жүргізу болды, олар Хиуадан көмек алуға әрекеттенді. Бірақ Жанқожа Нұрмұхаммедовтың және басқа феодалдардың көтеріліске қатысуы егінші шаруалардың бас көтерілісінің отаршылдыққа қарсы сипатын өзгерте алмады” [10, 366 б.].

Қазақстанның тәуелсіздік алуымен бірге бұл тақырыпқа қатысты өлкетанушылардың, жазушылардың бірқатар еңбектері жарық көрді. Солардың ішінде Ө.Оспановтың [3], М.Қаназдың [11], З.Шүкіровтың [12] туындыларын атауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Аничков И.В. Қазақ батыры Жанқожа Нұрмұхамедұлы. – Алматы, Терме, 1991. - 31.
- 2 Мұқанов С. Қазақтың XVIII-XIX ғасырлардағы әдебиетінің тарихынан очерктер. – Алматы: Жазушы, 1972. -280 б.
- 3 Оспанов Ө. Жанқожа батыр. – Алматы: Өркен 1992. – 196 б.
- 4 Шәлекенов У., Шәлекенов М. XIX ғ. бірінші жартысындағы Сыр қазақтарының азаттық күресі // Қазақстан мектебі. 1993, №5
- 5 Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 187 с.
- 6 Макшеев А.М. Описание низовьев Сыр-Дарьи. СПб, 1856. - 188 с.
- 7 Бекмаханов Е.Б. К вопросу о массовости восстания Кенесары (1837-1847) // Известия казахского филиала АН Союза ССР. Серия историческая. Выпуск №2 (27). Алма-Ата, 1946

- 8 Шоинбаев Т.Ж. Восстание сырдарьинских казахов под руководством батыра
- 9 Джанхожи Нурмухамедова (1856-1857). - Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1949. – 106 с.
- 10 Қазақ ССР тарихы. Алматы: Қазақ мем.баспасы. 1949. - 588 б.
- 11 Қазақ ССР тарихы. Алматы: Қазақ мем.баспасы, 1957. - 639 б.
- 12 Қаназ М. Жанқожа: хикаят пен әңгімелер. – Алматы: Өлке, 2001. – 255 б.
- 13 Шүкіров З. Сыр бойы. – Қызылорда: Сырдария, 2002. – 161 б.

УДК 94 (574)

ИСТОРИОГРАФИЯ ВОССТАНИЯ ПОД ПРЕДВОДИТЕЛЬСТВОМ ЖАНКОЖЫ НУРМУХАМЕДОВИЧА

Куатова К. Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Жанкожа Нурмухамедулы – один из лидеров казахского национально-освободительного движения. История начатого им восстания изучена в царской эпохе, советском периоде и современной историографии. В статье рассматривается уровень этих исследований. Труд дополняет историографию Казахстана, историю освободительного движения.

Ключевые слова: историография, исследования, Жанкожа Нурмухамедулы, национально-освободительное движение, колониальная политика.

ӘОЖ 94 (574)

АЛАШ ОРДАНЫҢ БАТЫС ЖӘНЕ ТОРҒАЙ БӨЛІМДЕРІНІҢ ӘСКЕРИ ЖАСАҚТАРЫ

Медетбаева А.Ж.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Андапта: Қазақстан тарихындағы аз зерттеген және ғылыми өзекті мәселелердің қатарынан орын алатын тақырып ол – Алаш әскерінің құрылуы, қалыптасуы және әскери жолы. Бұл үлкен тарихи мәселе. Мақалада Алашорданың Батыс және Торғай бөлімдерінің әскери құрылымы қарастырылады.

Кілт сөздер: Алашорда, әскери жасақтар, азаматтық қарсыласу, тарихи зерттеулер, соғыс мәселесі.

Қызылдар мен ақтардың арасындағы қақтығыс күшейіп, Батыс Қазақстан аумағына жақындады. Осы кезде елді аманалып қалу мақсатында Алаш орданың батыс бөлімінің 1918 жылдың мамырында Жымпиты ауылында өткен төртінші облыстық съезінде арнайы қаулы қабылдады: «Образовать Временное правительство, выделив Уральскую область в особую территорию под названием «Уильский Ойялат», который являлся правительством зауральной части Уильской области, т.е. самостоятельной территорией.

Снабжать Уральское войсковое правительство скотом, особенно лошадьми под кавалерию; усиленно мобилизовать казахских джигитов в качестве милиционеров для обучения их военному делу под непосредственным руководством казачьих офицеров, которые будут командированы Уральским войсковым правительством согласно договорному соглашению, с наименованием народной милиции; открыть в поселке

Джамбейта с кратким шестимесячным курсом юнкерское училище для подготовки командного состава из грамотных казахских юношей, включая сюда гимназистов, реалистов, окончивших двухклассные училища, а также школьных учителей, с приглашением военных преподавателей из состава офицеров Уральского казачьего войска»[1, 104 б.].

Бұл ретте «ұлттық милиция» атауымен алаш әскери бөлімдерін қалыптастырған, Орал мен Орынбор казактарымен, Самара («Комуч») үкіметімен одақтастық қатынасқа түскен, солардан қару-жарақ, киім-кешек, қаржы алған Батыс бөлімшесінің төрағасы Ж.Досмұхамедов Ақ әскердің тұрақты құрамына кірмей, жеке саясатын жүргізді. Алаштық әсері бөлімшелер «ұлттық милиция» ретінде негізінен жергілікті халықтың қорғанысын қамтамасыз етті.

Алаш әскерінің тарихы мен қалыптасу барысы Ж.Досмұхамедовтың Орынбор казактары қолбасшылығы мен Сібір үкіметінің төрағасына жазған хаттарында, сонымен қатар В.И.Лениннің атына жазылған баяндамалық жазбада егжей-тегжейлі көрсетілген[2, 84 б.].Сондай-ақ сталиндік қуғын-сүргін кезеңіндегі қылмыстық істер материалдары мен естеліктер сақталған. Солар арқылы сол жылдардың жалпы сипатын қалпына келтіруге болады.

Сақталған құжаттарда келесі фактілер көрсетіледі: Алашорданың Батыс бөлімшесінің әскери жасақтарының басшысы болып оралдық казак, полковник Ерыклинцев тағайындалған деген дерек кездеседі. Штаб бастығы деп Белов көрсетілген. Генерал Толстовтың ұйғарымы бойынша Ерыклинцев, сонымен қатар, «губернатордың құқығымен Орал облысы Орал өңірінің соғыс жағдайында деп жарияланған жергілікті жерлерінде әскери басқарма бастығы» болып тағайындалды.Осыған қатысты «Сарыарқа» газетінде былай деп жазды: «Алашорда бұйрығы бойынша Орал облысында 2 мың адамы бар қазақ әскері жасақталды. Оларды қаруландыру мақсатында Самара комитетінен 2 мың мылтық, 58 пулемет, 2 зеңбірек пен 2 автокөлік алынды. Ойылда алғашқы казак кавалерлерінің юнкерлік мектебі құрылды, оның алғашқы түлектері 1918 жылдың 1 қазанында бітіріп шықты»[3, 186 б.].Юнкерлер мектебіне нұсқаушылар ретінде поручик Студеникин бастаған офицерлерді жалдады. Олар 1918 жылдың қаңтарында Орынборды қызылдар басып алған соң, Орынбор прапорщиктер мектебі қызметкерлерінен құралған бөлімшесімен далаға шегініп, Ойылға келген болатын.Кейіндері Юнкерлер мектебінің басшысы болып поручик П.А.Саперский, Алаш «халық милициясының» Штаб бастығына поручик Студеникин тағайындалды (кейбір дерек көздерінде Студеникин-Белов деп келтірілген). 1918 жылдың желтоқсанындағы милиция бас көтеруінен соң, «халық милициясының басшысы болып подполковник Кириллов тағайындалды»[4, 85 б.].

Жеке қазақ еріктілерінің жасақтары Орал майданына да белсене қатысып отырды. Қазақ еріктілері Сламихин майданында полковник Н.Н.Бородинның жеке атты бригадасы құрамында шайқасты. Бұл 1919 жылдың 1 қаңтарындағы жеделхат мәтінінде расталады: «Орал. Орал армиясының штабы. Біздің казак бөлімдеріне еріктілер ретінде келгіссі келетін Талов және Қамыс-Самар бөлімдеріндегі қазақтармен не істеу керектігін айтуды өтінеміз Сламихин майданындағы бөлімдерде осындай жағдай. Полковник Бородин» [4, 86 б.].

Сондай-ақ қазақтар «Алтата» бекетінің оңтүстігінде қызылдар иеленген пунктерге шабуылдар жүргізген Коржевтің партизандық жасағында да қызмет атқарды. Алаш жігіттерінің аздаған бөлігі Самара аймағында қызмет атқарған полковник Горшков жасағының 3 полкінде де болды.

Орал жеке әскерінің бұйрығымен 4-ші дәрежелі Георгий крестімен марапатталғандығы туралы: «Александрово-Гайского конно-партизанского отряда рядовой Бакиев Касангалий. Георгиевский крест 4 ст. За то, что в бою 2-18 мая с.г. под Александрово-Гаем во время преследования отступающих красноармейцев Бакиев, несмотря на сильный огонь, заметил оставленные орудийные ящики, быстро запрят

лошадей в ящики и подал снаряды нашей, преследующей противника батарее, что послужило оставлению противником одного орудия» делінеді [5, 116 б.].

Өртүрлі, бірақ әлі дәлелденбеген дереккөздерінде 1919 жылы Сламихинск бағытындағы Орал әскері қатарында басқа да қазақ әскери жасақтары болғандығы туралы мәліметтер бар, оларда «Казахский конный полк действовал у Александра-Гая. Насчитывал 500 сабель, около 15 пулеметов и 5 орудий. Формировал его полковник Арун-тюре Каратаев. Появляется на фронте полк к лету 1919 г Судьба его в конце 1919 г. неизвестна» [5, 176 б.] деп көрсетіледі.

1919 жылдың күзінде құрылған Екінші қазақ атты полкі (400 қылыш, 10 пулемет, 3 зеңбірек) барла және байланыс қызметтерін атқару мақсатында Илецк корпусының жедел бағынысына беріледі (командир - генерал-лейтенант В.И. Акутин).

Алашорданың Батыс бөлімшесінің Алаш бөлімдерінің қалыптасуында белсенділік танытқан бірқатар адамдардың аты-жөндері естеліктер мен материалдарда аталынады. Ерекше атап өтетін азамат – Мәскеу әскери училищесінің түлегі, 3-ші Кавказ саперлік батальонының капитаны, әулие Станиславский орденінің III дәрежелі кавалері, кадрлік офицер Сарығожин Сабыржан (25.12.1908). Куәгерлердің естеліктері бойынша, 1918 жылы Алашорданың Батыс бөлімшесінде қызмет атқарып, 1919 жылы Еуропаға қоныс аударған.

Одан басқа, Алаш әскери құрылымдарына қатысы бар мынадай есімдер аталады: Жымпитықаласының коменданты, прапорщик Абылаев Айтқали Сарыбаевич; прапорщик, 1-ші жүздіктің взвод командирі, 1936 жылданаға лейтенант, Қарағанды милициясы басқармасы басшысының орынбасары Асанов Дүйсенбай; прапорщиктер - Асанов Қалдыбай, Бейсенов Ишанғали, Бейсенов Зепқали, Жалпақов Тажмұхамед. Сондай-ақ Атшыбаев Беркінғали, Ашиков Ханистай, Аюбеков Ыбырай, Башбаев Әбдіразак, Бейсенов Бақытқали, Бекмамбетов, Ерекешов Әбдірахман, Есенғалиев Қ., Есенғұлов Құмар, Жақсыбаев, Кәрім Жаленов, Жұмартов Жален, Исенбаев Машиш, Қаратілеуов Сәлімгерей, Қасаболатов Есенғали, Қоңырбаев Макит, Кузеев Қарабай, Мергенов Жанқожа, Ғұбайдолла Мұхитов, Тәтібаев Казмұхамед, Титбаев Досмұхамбет, Ұдабаев Санияз, Упиров Саменгари, Упиров Абреш, Оспанов Мейірғали, Сарбатыров, Сарыхуджин Әміре, Сесекенов Берму, Сұлтанғалиев Роман, Кенжин Аспандияр [6, 232 б.].

Алашорда үкіметі жарияланғаннан кейін Семейден бастау алған қазақ әскері Қазақстанның басқа өңірлерінде де, атап айтқанда, «Қостанайда 2-ші қазақ полкі, Жаманқалада (Орск) - 3-ші, 4-ші, Оралда - 5-ші, 6-шы қазақ полктері жасалады... Бұлардан басқа Алашта ер көңілді қазақ жігіттерінен 1-ші полк пен офицер шығаратын медресені өзіміздің қазақ капитаны Хамит Тоқтамышев Өскеменде» ашқандығы жөнінде ұлттық басылымдарда айтылады. Осы тұста Қостанайдағы 2-ші қазақ полкінің құрамы туралы «Сарыарқа» газеті: «...ең алдымен бас боламыз деп учительдер, оқушы жастар жазылып, бұларды көрген соң, қырдағы жігіттер де өз еркімен жазылды», - дей келіп, онда оқу командасының ашылғандығын, құрамында оқыған азаматтардың болғандығын және 29 желтоқсанда полктағы жігіттер Қонырау станциясына (Орынбор губерниясында) бет алғандығын, сонымен қатар Алашорда тарапынан «әскери бөлім» ашылып, Елдес Омаровтың да бірге кеткенін» жазады [7, 162 б.].

1918 жылдың жазында Орынборда Алашорданың Торғай облыстық бөлімі құрылды. Ол кейінірек «Облыстық әскери кеңес» атауына өзгертілді, төрағасы болып Есболов Мырзағали, ал мүшелеріне А. Байтұрсынов, М. Дулатов пен С. Қадырбаев тағайындалды. Алашорданың Қостанай уезінің төрағасы болып Елдес Омаров тағайындалды. Алашорданың Ырғыз уездік кеңесін Уақытша үкіметтің бұрынғы уезд комиссары Абдолла Теміров, Торғай уезінің кеңесін - Омар Алмасов басқарды. Кеңес бірінші кезекте Ақтөбе уезінің аймағында, кейін Қостанай уезінде жігіттер мен қаржы жинауға кірісті,

Самара Комитетінің Құрылтай жиналысынан өз үкіметі арқылы қару-жарақ пен киім-кешек алынды. Ал командалық құрам - Орынбор әскери басшылығынан шақырылды.

1918 жылы Қостанай уезінде 1-ші Қазақ атты Қостанай полкі құрылды, 27.07.1918 бастап полковник Д.А.Панов командир болып тағайындалады. 1918 жылдың қыркүйегінде Әскери кеңеске Орынбор әскери басқармасынан Башқұрт үкіметінің бұрынғы мүшесі, ұлты татар, генерал-майор Дашкин Зюлькарнаин жіберілген болатын. Орынбор казак әскерінің атаманы Дутовтың келісімі мен қолдауының арқасында 1918 ж. қазанында Ор ауданы ерікті қазақтарынан 400 әскер жинақталып, 2-ші Қазақ атты полкі құрылды. Қазан айының соңында Торғай облысының Комуч уәкілі С.Қадырбаев Дутовтың тапсырмасымен Ор (Жаманқала) қаласына барды. Бұл жерде Есболов басшылығындағы Алашорданың әскери кеңесі орналасқан соң барған болатын. Оған алаштық топтарды қару-жарақпен қамтамасыз ету тапсырылған еді. Дутовтан алған және жеке адамдардан жиналған қаружарақты Қадырбаев Орға жіберді. Ол 600 винтовка мен бірнеше пулемет болатын. 1918 жылдың қазанында полк командирлігіне Н.П.Быков тағайындалды [1, 250 б.].

Бірінші полк жәрдемдердің барлық түрін қазынадан алды және Жеке Орал корпусы командирінің қарауында болатын. Екінші полк жәрдемдік үлесті қазынадан алмайтын және Алашорданың Торғай облыстық бөлімінің қарауында болатын.

Есте қаларлық бір жайт, Орал әскерінің корпусы (басшысы М.В.Ханжин) құрамына кіретін 1-ші Қостанайлық Алаш полкінің құрылуымен тікелей айналысқан Қостанай уезінің Алаштық кеңесі, кейін «1-ші Қазақ атты Қостанай полкі» атауын алып, Сібір үкіметінен 3-ші Орал корпусын тартып алып, Алашорданың Әскери кеңесіне бағындыруға тырысты. Бұл Қостанай уезі төтенше Қазақ съезінің хаттамасында рәсімделген еді (14-17 қазан, 1918, Қостанай). Бұлтуралы полк командирі полковник Панов 1918 жылдың 14 желтоқсанында Сібір үкіметінің ішкі істер министрініңатына жазғанхатында былай деп мәлім дейді: «Как Омаров, так и другими представителями местного отдела Алаш-Орды делались попытки вмешательства во внутренние распоряжки вверенного мне 1-го Кустанайского Конно-Казахского полка, так как представители эти полагали, что Конно-Казахский полк не есть воинская часть, долженствующая входить в состав Русской Армии, на нечто вроде народной милиции, предназначенной обслуживать интересы исключительно казахского населения Кустанайского уезда и правительства Алаш-Орда. Не соглашаясь с таким толкованием, я запросил инструкции у высших военных властей, которые признав мой взгляд (что Конно-Казахский полк есть воинская часть, входящая в состав Русской Армии), правильным, предписали пресечь попытки вмешательства местных органов Алаш-Орды во внутренние распоряжки полка, что мною и было сделано» [8, 224 б.].

Міржақып Дулатұлы 1929 жылдың қантарындағы тергеу кезіндегі жауабында: «когда мы находились в пос. Денисовка Кустанайского у., получили приказ Колчака от 4 ноября об упразднении правительства Алаш-Орды и вслед за этим получили приказ от штаба казачьего войска о прибытии нашего отряда в г Оренбург для отправки на фронт против большевиков. Мы на это не согласились и направились в пределы Тургайского уезда. Командный состав во главе с генералом Дашкиным и полковником Быковым не желали последовать с нами, тогда мы часть офицеров арестовали, а часть ушла сама» [8, 225 б.] делінген.

Генерал Дашкиннің орнына «строевой офицер царской армии» деп аталған Мұзарап Қасымов тағайындалды. Түрлі ақпара тқөздерінде «капитан» шені болғандеген дерек кездеседі. Олар қалған жігіттермен «Торғай мен Ырғыз уездерін қызылдардан босату» мақсатымен 1919 жылы ақпан айында Торғай уезіне қарай бет алды. Көктемде жер беті езіліп жатқанда жүздеген шақырымды әзер дегенде жүріп өткен Алаш жасағы жолдан еріктілерді қоса отырып, Торғай қаласына кіреді.

М.Дулатұлының ұсынысымен Мұзарап Қасымұлы Торғайлық Алаш полкін басқарды. М.Дулатұлы Мұзараптың ағалары - Ералы мен Ибраһиммен жақсы таныседі. Олардыңәкесі ЕлекейҚасымұлы, Әбілқайыр мен Ералыхандардыңұрпағы «Кішіжүздіңсоңғы ханы» болатын. Ералы Қасымұлы, Қазалы уезінен, Перов уезі бастығының аудармашысы болып жұмыс істеді, 1917 жылдың сәуірінде Ақмешіт уезінің атқарушы комитетін басқарды, Қазақ комитетінің төрағасы болды. Екінші ағасы, Ибраһим Қасымұлы 1917 жылы Сырдария облысынан Құрылтай жиналысына үміткер болып тандалды. Мұзарап Қасымов Ақтөбе майданын да қызылдардың тұтқынын атүсіп, атылған болатын.

Қостанайдан Торғайқаласына Ә.Жангелдинәскері 1-ші дүние жүзілік соғысының тұтқындарынан тұратын халықаралық жасақты алыпкелді, олардыңішінен 3 түрікті (есімдеріХидаят, Джамал) Торғай қаласынан ұсқаушылар ретінде қалдырып кетті. Солардыңбірі - Хидаят «уездікәскери комиссар Иманов жолдаст ұсында» Торғай кеңес жасағының командирі болыпта ғайындалды. Міржақып Дулат ұлы түрік офицерлерін өз жағына қаратып, солардың көмегіменТорғай қаласындағы билікті басыпалды[5, 214 б.].

Би тілеуовтың тергеу материалдарында төмендегідей куәгерлі кмәліметтер бар: «в то время Тургай был в руках красных, приехав туда отряд «Алаш-Орды» в начале присоединился к красным, но спустя несколько дней «Алаш-Ординский» отряд обезоружил красных и арестовал военного комиссара Амангельды. После чего власть в Тургае перешла в руки «Алаш-Ординского» Военного совета. Среди командиров красных были три турка, которых еще до обезоружения красных, «Алаш-Ординский» Военный совет сумел перетянуть на свою сторону. Об этом, как-то в свое время, беседуя с джигитами, рассказывал Дулатов, восхваляя этих турков. По его словам, можно было установить, что он сам лично занимался над обработкой этих командиров (турков) с целью перехода их на сторону «Алаш-Ординцев»[8, 231 б.].

А.Кенжиннің куәлігі бойынша, Торғай қаласында А.Иманов пен алаштық Торғай әскери кеңесінің арасында келіссөздер жүріп жатқан кезеңде төңкеріс орын алды. Оныңіскеасуытуралы - «по договоренности главарей Алаш-Орды во главе с Дулатовым и начальником отряда, бывшим турецким военнопленным офицером Хидаятом, который и был начальником объединенного отряда» дегендерек бар. Бермұхамед Сисекеновтың айтуынша, кейін Хидаят Торғай Алаш полкінің қолбасшысы М.Қасымовтың орынбасары болып тағайындалады.

Торғайда Таранның басшылығындағы қызылдар жасағын жойған соң, Амангелді Имановтың өлімі мен Желяевтың қызылдар жасағымен күрестен соң, Алаш жасағы Орынбор казак жасағының штабс-капитаны Могилевтің жедел басқаруына өтеді. Бірінші Орынборлық казак пластун полкінің құрамындағы Могилев басқарған жасағы, подесаул Есаулов басшылығындағы дивизион мен штабс-капитан Крыловтың басшылығындағы ерекше міндеті бар жасақ Торғайға Жияевтың қызыл партизан жасағының ізіне түсіп келген. Нәтижесінде, екі ай ішінде Могилев жасағы Алаштық полктардың көмегімен Ырғыз бен Шалқарды қызылдардан босатып алады.

Әскери бөлімшелерді ұстап тұруға қаражаттың болмауына байланысты Алашорданың Торғайлық бөлімі 1919 жылдың 11 мамырында Сібір өкіметінің министрлер Кеңесіне Алашполкінің 4 жүздігі құрамын толық жабдықтауға қабылдауды және оларды 6 жүздік кешеткізу үшін рұқсатсұраған, сонымен қатар киім-кешекпен, қару-жарақпен қамтамасыз етіл генеріктілердің тағы 4 полкін жасақтауды (әрбір уезде бір-бірден) ұсынды[5, 342 б.].

Бірақ орынборлық әскердің ұлттық әскери құрылымдарға деген сенімсіздігінің өсуіне және жалпы ақтардың шығысқа қарай ығысуына байланысты бұл ұсыныс жауапсыз қалды.Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Аманжолова Д.А. На изломе. Алаш в этно-политической истории Казахстана. – Алматы: Казахстан, 2009 .- 412 с

- 2 Мажитов Р.С. Жаһанша Досмухамедов. – Алматы: Арыс. 2007. – 216 с.
- 3 Сейфуллин С. Тар жол тайғақ кешу. - Алматы: Жазушы, 1975. – 277 б.
- 4 Алаш-Орда. Сб. док. Сост. Н.Мартыненко. – Алматы: Жалын, 1992. -192 с.
- 5 Алаш қозғалысы. Движение Алаш. Сб. док. Т.2. – Алматы: Жазушы, 2005. – 485 с.
- 6 Тәж-Мұрат М. Батыс Алаш Орда. – Ақтөбе: Полиография, 2003. – 315 б.
- 7 Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. Қазақ съездері. Құраст.К.М. Илиясова. Т-4. –Алматы: Ғылым, 2007. -260 б.
- 8 Журтбай Т. Боль моя, гордость моя – Алаш! –Астана: Фолиант, 2016. - 414 б.

УДК 94 (574)

ВОИНСКИЕ ЧАСТИ ЗАПАДНОЙ И ТУРГАЙСКОЙ ЧАСТЕЙ АЛАШ-ОРДЫ

Медетбаева А. Ж.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Создание, становление и боевой путь Алашской армии является одним из самых малоизученных и научно актуальных вопросов в истории Казахстана. Это большая историческая проблема. В статье рассматривается военный состав Западной и Тургайской дивизий Алашорды.

Ключевые слова: Алашорда, воинские части, гражданское сопротивление, исторические исследования, военная проблема.

ӘОЖ 94 (574)

ЖЕТІ ЖАРҒЫ ТАРИХИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МҰРАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Рахметұлы Е.

Батыс Қазақстан инновациялық- технологиялық университеті, Орал қаласы

Андатпа: Мақала тарихнама саласына арналған. Қазақ халқының дәстүрлі құқығын жүйелеген реформаторлық кезең әр уақытта заңгерлердің ғана емес тарихшылардың да қызығушылығын тудызады. Жеті Жарғы Қазақстан тарихының белгілі бір кезеңі. Құқықтық мұра дүниеге келгеннен кейін 150 жылдан соң қағазға түссе де кейінгі дәуірлерде зерттеу нысаны болып келеді.

Кілт сөздер: дәстүрлі құқық, Жеті Жарғы, билер, реформа, Тәуке хан, тарихама, тарихи-құқықтық көзқарас.

Қазіргі Қазақстан аумағын мекендеген халықтар өмірінде көптеген ғасырлар бойы аласапыран оқиғалар және өзгерістер болды. Осындай қилы тарих шырмауынан көне дәуірдің мұрасы ретінде ұрпақтар үшін қазақтар екі мәңгі құндылықты сақтап қалды ол - Сөз құдіреті мен Заң құдіреті. Сол кезеңдегі заң қаншама қатал, мейірімсіз болса да олар сол заңға бағынып, оны қастерлеп, құрметтей білген.

Қазақ халқының ғасырлар қойнауына кетер тарихы, ұлы ұлағат пен адамгершілік иманға және тек өзіне ғана тән ерекшеліктерге толы ұлттық құқықтық мәдениеті бар. Бұл мәдениеттің бастаулары пәк те мөлдір, иірімі терең де тұнғыық, тұла бойы тұнған дүниеауилық ой-әуенге толы өнеге мен өсиет. Сондықтан осынау бір «өтпелі кезең» атты беймәлім өліара дәуірде тұрған бүгінгі ұрпақтың басты міндеті – елеусіз қалған осы асыл қазынасына көңіл аударып, оны өгейсітпей бауыр тарту, сөйтіп заман көшінен жұққан

шаң-тозаңнан арылтып, оны өзінің бүгінгі өмірінің айнымас тіректерінің біріне айналдыру. Әрине, бұл оңай шаруа емес, дегенмен оның мемлекеттік және құқықтық өміріміздің бүгінгісі мен болашағының мызғымас қажеттіліктерінің бірі екендігін мойындағанымыз абзал. Халқымыздың құқықтық болмысын және мәдениетін толық игермей, оны өзіміздің төл мемлекетіміздің алтын арқауы етпей елімізде құқықтық мемлекет құрамыз деудің өзі «көзжұмбайлыққа» салыну, тарих тағылымына немқұрайлықпен қарау, қазір жүргізіліп және болашақта көзделіп отырған реформаларға пәрменділік пен қуат берер асыл арналарды тануда кешірілмес селсоқтық таныту.

Тарихта өзінің зор адамгершілік өнегесімен Өз Тәуке атанған ханның «Жеті жарғысы» ежелгі жора тұрғысында жасалған, бірақ жаңа заман жаңа ортаға икемделген айрықша мәнді құжат.

Тәуке хан өзінің жүргізген және іске асырған реформаларының барысында өзінен бұрынғы хандар тұсында ішкі тартыс салдарынан ыдырай бастаған үш жүздің басын бір жерге қосты, жеке-жеке ұлыстарды билеген сұлтандардың даралануына тежеу салып, қазақ мемлекетінің ішкі бірлігін бекемдеуге барлық шараларды қолданып, Қазақ хандығын күшейтті.

Еліміздегі қазақ құқығын, оның тарихын, нормативтік құрылымын, көшпелі өмірдің демократиялық мәдени құндылықтарын зерттеу кеш басталды. Еуропа үшін қазақ көшпелі әлемі XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында ғана белгілі бола бастады.

Отарлаушылық-экономикалық мүддені көздеген шет мемлекеттердің сыртқы саясаты XVIII ғасырдан бастап Қазақстанға деген қызығушылығы мен қысымын күшейте түсті. Сонымен бірге қазақ құқығын тануға, дендеп зерттеуге кеңінен жол ашылды. Бұл бағытта көрші Ресей патшалығы зор белсенділік танытты.

Патшалық Ресей Қазақстанды отарлау саясатын жүргізу барысында, орыс шенеуніктерінің өздері мойындағандай, ежелгі қазақ ата-зандары, сондай-ақ саяси өмірдегі және қоғамдық сана-сезімдегі билер соты ролінің мықтылығы оларды таң қалдырады. Патшалық Ресейдің отарлау саясаты неғұрлым белсенді жүргізілсе, қазақ даласының ежелгі құқық құрылымының оған қарсылығы соғұрлым күшті болды.

Елді елдікке, ынтымаққа, бірлікке бастайтын және сол жолда жанын сала күрескен ерлерді туғызатын заман. Қазақ халқы өзінің бұрынғы-соңғы тарихында басынан небір қилы замандарды өткізген. Олай болса талайлы тағдыр өмірден із-түссіз өте шығуы мүмкін емес. Тарихтың терең-терең қатпарларына көз жіберер болсақ, елдің есі мен санасында ұзақ уақыттан бері сақталып келе жатқан небір орасан оқиғалардың саликалы соқпақтарын аңғарамыз. Сол соқпақтардың бойында еліне елеулі еңбек сіңіріп, қаһармандық қызмет атқарған ірі-ірі тұлғалардың өмірі мен тарихта қалдырған іздері әлі күнге дейін сайрап жатыр. Халық өз басына қатер төнген шақтарда, тағдыры таразы басына түскен алмағайып сәттерде бар күш-қайратын әлгі зобалаңға қарсы қойып, ақыл-парасатымен, білегінің күшімен арашаға түсіп, сол жолда шыбын жанын аямаған, елінің, ұлтының тәуелсіздігін, бостандығын қорғаған нар тұлғалы, алып азаматтардың ерлігін де, есімін де еш уақытта ұмытпайды. Қайта уақыт өткен сайын қадір-қасиетін арттырып, төбесіне көтере түседі.

Көп жылдар бойы ұлтымыздың тамыры тереңге кеткен тарихы және елінің бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күрескен аяулы тұлғаларының есімін атауға тыйым салып, коммунистік-тоталитарлық идеологияның үстемдік етуімен басылған әдебиеттерде өткен өміріміз бір сорлы, басқа да ел емес, тіпті өзіміз шошитын құбыжық өмір болып суреттеленді. Тек тәуелсіздікке қолымыз жеткеннен кейін тарихымызға деген көзқарас, құштарлық арта түсіп, еліміздің өткенін тану жиналған астықпен, қазылған кенмен тепе-тең бағаланып, өшіп қалған есімдерді қайта тірілтіп жатырмыз.

Міне, осыған орай заманындағы Тәуке хан сондай ардақты есімдердің ішінен ерекше орын алады. Бұған тарих куә, халқымыздың ой-санасы куә. Сол тарих пен ой-сана бізді көптен толғандырып келе жатыр. Әдетте қазақ хандары хақында мәселе көтергенде

біз негізінде Әбілқайыр, Абылай, Кенесары туралы деректерді баспасөз беттерінде молынан жариялап келеміз және халқымыз негізінде осы екі тұлға төңірегіндегі мәліметтер мен аңыз-әңгімелерге қанық. Ал Тәуке хан туралы зерттеулер мүлдем жоққа тән. Оның себебі негізінде Тәуке хан туралы мәліметтердің сол заманнан бері архив қазыналарында сақталмауы және тарихи зерттеулерде ізденіс болмағандығы. Жалпы жарық көрген тарихи әдебиеттердің беттерінде Тәуке хан туралы мәлімет өте жұтаң, тіпті бір-екі ауыз сөзбен шектелетіні бәрімізге аян.

Батыр да, хан да, қара да өз заманының перзенті. Тәуке хан өз дәуірінде қазақ, орыс, қытай, жоңғар және басқа шығыс халықтарының тарихында ірі қайраткер, көрнекті қолбасшы ретінде де елеулі орын алған. Ал өз елінің өміріндегі дипломат-мәмілегер, данышпан айлакер қолбасшы, әдеттік құқық системасының реформаторы және ұлтының бірлігі мен жерінің тұтастығын сақтауға жан аямай күш салған ірі мемлекеттік тұлға ретінде танылды.

Қай кезеңге де уақыт төреші. Әр тұлға, сол адамның қатысуымен өткен әр оқиғаға уақыт пен қоғам ерте ме, кеш пе әйтеуір бір оралмай қоймайды. Кім біледі осы қиыннан шығар, осы күнге дейін Тәуке хан жайындағы жазба деректер өте жұтаң және оның есімі негізінен жоңғар шапқыншылығына байланысты бірен-саран тұста аталып, өмірбаяны мен реформаторлық қызмет толық дәрежеде зерттеле қойған жоқ.

Көшпелі қазақ қоғамындағы құқықтық өмірді арнайы бақылап, оны жүйелі түрде зерттеп зерделеудің ұзаққа созылған тарихы бар. Оның бастауы көшпелілер тарихының ежелгі дәуірлеріне барып тіреледі. Сол кезден бастап қазақ сахарасындағы әдет заңдары хатқа түсіріліп, оларды іздеп, жинау, жариялап-зерттеу ісі бірте-бірте жолға қойылды. Дегенмен, қолда бар деректер қазақ әдет-ғұрып құқығының зерттелу барысын Ресейдің қол астына ену кезеңінен бастауға ғана мүмкіндік береді.

Қазақ сахарасындағы әдет құқығын зерттеуді осы уақыттан бастап алғанда шартты түрде бірнеше кезеңге бөлуге болады. Олар: Ресей өкіметі кезеңінде әдет заңдарын жинап, жариялау, Кеңес дәуірінде оларды зерттеп зерделеу және қазіргі таңда ғылыми сарапқа салу.

Ғалымдар қазақ халқының мемлекет және құқықтық өмірдегі ұғым түсініктерінің, атауларының тарихын, даму эволюциясын сонау түркі дәуірінен бері салыстыра зерттеуді ұсынып отыр. Ғ.С.Сапарғалиев олардың әлі күнге дейін ішкі мән мазмұнындағы сабақтастықтың сақталғанын мәдени тұрғыдан қарастыруды ұсынады. Қазақ халқының ежелгі құқығын зерттеуге үлес қосқан көптеген академик ғалымдарымызды атап көрсетуге болады, олар С.Зиманов, Т.Сұлтанов, Ә.Марғұлан, Ғ.С.Сапарғалиев.

Халқына, еліне кеңінен танымал ірі ғалым, академик Салық Зиманов өзінің зерделі шәкірттерін жұмылдыра отырып, соңғы жылдары Тәуке ханның «Жеті Жарғысына» зерттеу жүргізіп, бірнеше құнды, мазмұны терең мақалалардың жарық көруіне ұйытқы болды. [1] Оқырман қауым бұл басылымдарды жылы лебізімен қабылдады. Мұндай ізгі қадам, алғашқы ғылыми талпыныстар, әрине, Тәуке хан сияқты аса ірі тұлғаның барлық ғұмырлық реформаторлық және үлкен мемлекеттік деңгейіндегі тарихи қызметі мен ролін еш уақытта қамти алмайтыны ақиқат. Әзірге игерілмей, халықтың игілігіне жарай алмай келе жатқан бұл мәселе бұдан өзінің лайықты, тақырыпқа жан-тәнімен берілген зерттеушілерін тапса ірі мәселе ретінде, кең көлемде, мазмұнды мағынамен зерттелетіні хақ.

Бізге жетіп отырған тарихи деректерде Тәукенің туған жылы белгісіз, ал қайтыс болған жылы туралы ғылыми зерттеулерде қарама-қайшы пікірлер бар. Жарық көрген тарихи әдебиеттерде Тәуке 1718 жылы дүниесалды деген пікір тұрақты болып қалыптасқан. Ал белгілі қазақ тарихын зерттеуші ғалым В.А.Моисеевтің тұжырымдауынша Тәуке ханның есімі орыс тарихнамасында сақталған құжаттарда 1716 жылда мүлдем кездеспейді. Оның ойынша, осыған қарағанда Тәуке хан 1715 жылы

қайтыс болуы әбден мүмкін. [2, 56 б.] Бұл мәселе болашақта негізінде қытай тіліндегі құжаттарды зерттеуде нақтылы анықталады деген ойдамыз.

Тегі жағынан алып қарайтын болсақ, Тәуке хан Есім ханның немересі, Жәңгір ханның баласы. Бізге жеткен деректер мен аңыз әңгімелерге қарағанда Тәукенің әкесі Жәңгір хан өмірін қазақ жерін жоңғар басқыншыларынан қорғаумен өткізген, өзі жаумен кезекті шайқаста ерлікпен қаза тапқан. Халық оны «Салқам Жәңгір» деп атап кеткен. Жәңгір хан туа біткен данышпан, көрегенді қайраткер және соғыстың әр түрлі айла-тәсілдерін, ұрыстың өзіндік ерекшеліктерін пайдалана білетін ірі қолбасшы ретінде танылады. Ол қазақ жерін сыртқы жаулардан қорғауда баға жетпес еңбек сіңірген, елінің тәуелсіздігін сақтау мақсатында келер ұрпақ алдында сүйіспеншілікке бөленген ірі тұлға болғаны ақиқат, тарихи шындық.

XVIII ғасырдың бірінші жартысында қазақ жерінің шығысында жоңғар хандығы бас көтеріп, қазақ еліне шабуыл жасауға құрылтай көлемінде шешім қабылдайды. Жоңғарлардың осындай жаулап алуға бағытталған саясатын дер кезінде түсінген «Жәңгір хан Бұхара хандығымен одақтасып, жоңғар феодалдарының шабуылына қарсы күресті. Оңтүстік Шинжаңдағы Яркент хандығымен тату көршілес қатынас жасап, одақтастық байланыс орнату үшін екі рет елші жібереді, бұл елшілікті Жәңгір ханның балалары Тәуке, Абақ сұлтандар бастап барды» [3, 59 б.].

Бірақ Жәңгір ханның бұл саясаты айдаһардай аузын ашқан басқыншыларды тоқтата алмады. 1643 жылы Жәңгір хан жоңғарлардың қазақ жеріне баса көктеп кірген 50 мың қолына қарсы тез арада жиналып, небәрі 600 жауынгерді қарсы қоя алды. Ұрыс болған жердің географиялық ерекшеліктерін пайдалану, және инженерлік құрылыстар салудың, от қаруларды пайдалану нәтижесінде Жәңгір хан жоңғар әскерінің 10 мыңын қырып жіберген. Бұл мақтанышпен айтатын шайқас «ерекше әскербасылық ойлау жүйесінің үлгісі. Өйткені әлемдік әскери өнер тәжірибесінде шағын ғана отрядтың өзінен жүз есе дерлік саны басым қарсыласына күйрете соққы берген мысалдарды кездестіру қиын... ержүрек жауынгерлер дұшпанның шабуылын тойтарып қана қоймай, көмекке келген күштердің жеңісті шабуылы үшін жағдай туғызды» [4, 124 б.].

Әкесі Жәңгір ханның ерлікке толы қимыл-әрекеттері Тәуке ханның бойына дарығандықты аңғармасқа болмайды. Жоғарыда көрсетілгендей, Тәуке жас кезінен-ақ саясатқа жақын болған, әкесі оған жастығына қарамастан сенім артып, елшілікке жіберіп отырған.

Тәуке жас кезінде бейнелей айтқанда қазақ даласының емін-еркін бесігінде тербеліп, көшпелі өмірдің бар өсиет-өнегесін, ерлік-батырлық қасиеттерін бойына сіңіріп өскен. Табиғат алғыр етіп жаратқан жанның балалық шағы жайлы әрқалай аңыздар да, әңгімелер де болған-ақ шығар. Олар уақыт пердесінің арғы жағында қалып, әзірге бізге жетпей отыр. Болашақта көп мәліметтер мен деректер қытай тілінде сақталып қалған деректерде, кітаптарда және қолжазбаларда болуы әбден ықтимал. Осындай деректердің тапшылығына байланысты Тәукенің қай жылдардан бастап хан болғандығы туралы деректер тарихи әдебиеттерде әр түрлі. Қазақ сахарасының дарынды философы Шәкәрім Құдайбердіұлы өзінің зерттеулерінде Тәукенің тек хан болып сайлануына ғана тоқталып, былай деп жазды: «Бұл Әз Тәуке Салқам Жәңгірдің қалмақтық ханының қызы қатынынан туған баласы еді. Мұнан басқа Үргенштегі: Ғайып ханның қызынан туған Уәлибақы деген баласы бар еді. Жәңгірдің орнына әз Тәуке хан болғанда, хандыққа өкпелеп Уәлибақы Ғайып ханға кетіп еді» [5, 35 б.]. Бұл мәліметтен біз Тәуке ханның шешесі қалмақ екенін байқаймыз және Жәңгірдің тағын Уәлибақы емес, керісінше Тәуке басқаны кездейсоқ жағдай емес. Бұл негізінде Тәукенің ақыл-ой, парасатының терең болғанын тағы да айқындай түскендей.

Атап айтатын болсақ, бәріміз білетін еліміздің тарихында Тәуке 1680 жылы әкесінің тағына отырды делінген [6, 190 б.]. Бұл дерек ешбір өзгертусіз кейінгі жылдары басылып шыққан тарихи әдебиеттерге енген еді. Халқымыздың тарихында ірі құқықтық

документ болып саналатын «Жеті Жарғыны» зерттеуге елеулі үлес қосқан шығыстанушы, заңгер-ғалым Нұралы Өсеров өзінің кандидаттық диссертациясында «Тәуке 1678 жылы хан болды» [7, 11 б.] деп тұжырымдайды. Бұл мәселеге байланысты Сәкен Сейфуллин де кезінде өз пікірін ортаға салған. Көрнекті жазушы кезінде былай деп жазған: «Жәңгірден кейін қазаққа Тәуке хан болды (1688 жылда). Тәуке хан Ташкент ауданында тұрады. Тәуке ханның тұсында да қазақ ылғи қалмақпен қағысып тұрса да өзге хандардың тұсындағы тыныс алмай жөнкілу, аттаныс, шабыншылыққа қарағанда сәл шабыншылығы аздау болып, тіршілік жасайды. Бірігіп өмір сүрген: қазақ, қырғыз, қарақалпақтың ірі руларында билік жүргізген алты бидің аты шығады. Ұлы жүзде Төле би (Дулат Әлібек баласы), Орта жүзде Қаздауысты Қазыбек би, Кіші жүзде - Әлім руынан Әйтеке би, Қырғызда Кәкім би, қарақалпақта – Сасық би, Қатаған-Жайма, басқа ұсақ рудан тағы бір би» [8, 40 б.].

Қазақ ұлттық энциклопедиясының 10-шы томында Тәукенің хан болып сайлануы 1680 жылды қайталап жазған [9, 623 б.]. Жоғарыда көрсетілген мәліметтерге қарағанда, осы күнге дейін қазақтың ілгеріде өткен кемеңгер ұлдарының бірі туралы зерттеулердің әлі де қарама-қайшы екендігін анық байқатады. Заңгер ғалым С.Созақбаевтың 1994 жылы жарық көрген танымдық еңбегінде [10] ақылы асқан Әз Тәукенің құқық, реформаторлық жаңашылдығын және қазақ елінің территориялық тұтастығын, тәуелсіздігін сақтау жолында атқарған қызметі баяндалады. Сонымен қатар Тәуке ханның сол кезде дүниеге келген «Жеті жарғысына» кеңінен талдау жасалған.

Шын мәнінде баға беретін болсақ Тәуке хан қазақ елінің ақылгөй, данышпаны, тірі кезінде «әз Тәуке» «адамзаттың данасы» деп аталынған, қазақ елінің ұлттық мақтанышы деуге әбден лайық. Әрине, қазіргі уақытта жалпы әдебиетте қалыптасқан көзқарасты мойындай отыра біз Тәуке ханның таққа отыруын 1680 жылмен белгілейміз. Ал жалпы оның туған жылын анықтауды болашақ зерттеушілердің үлесіне қалдырдық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кенжалиев З.Ж., Даулетова С.О. Казахское обычное право в условиях Советской власти (1917-1937 гг.).- Алматы: Қазақстан, 1993.- 178 с. Созақбаев С. Тәуке хан және Жеті Жарғы.- Алматы: Ғылым, 1994.- 120 б.
2. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том.- Алматы: Атамұра, 2002.- 768 б.
3. Галиев В.З. Хан Джангир и Орбулакская битва.- Алматы: Атамұра, 1998.- 137 с.
4. Абусейтова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII вв.: история, политика, дипломатия.- Алматы: Наука, 1998.- 324 с.
5. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі.- Алматы: Қазақстан, 1997.- 95 б.
6. Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін. Очерктер.- Алматы: Ғылым, 1994.- 497 б.
7. Усеров Н. Исследование правового памятника «Жеты Жаргы». Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридический наук.- Алма-Ата, 1977.- 30 с.
8. Сейфуллин С. Қазақ тарихы беттерінен // Шығармалары жинағы.- Алматы: Жазушы, 2005.- 450 б.
9. Қазақ ұлттық энциклопедиясы,10-том.-Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2000, 880 б.
10. Созақбаев С. Тәуке хан және Жеті Жарғы.- Алматы: Ғылым, 1994.- 120 б.

УДК 94 (574)

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИКО-ПРАВОВОГО НАСЛЕДИЯ СЕМИ УСТАВОВ

Рахметулы Е.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Статья посвящена области историографии. Период реформ, систематизировавших традиционное право казахского народа, всегда вызывает интерес не только у юристов, но и у историков. ЖетиЖаргы – это определенный период истории Казахстана. Несмотря на то, что юридическое наследие было записано через 150 лет после его рождения, оно стало предметом исследования в последующие эпохи.

Ключевые слова: традиционное право, ЖетиЖаргы, судьи, реформа, Тауке-хан, история, историко-правовой подход.

ӘОЖ 94 (574)

ПАТША ӨКІМЕТІНІҢ КІШІ ЖҮЗДІ ӘСКЕРИ ОТАРЛАУЫ
(XIX ғ. бірінші жартысы)

Төлеуғалиева Ж.Б.

Андатпа: Ресей империясының қазақ өлкесіндегі отаршылдық саясаты алдымен әскери тұрғыда жүзеге асты. Тізілте бекіністер салу, гарнизондар қапталу, әскери экспедициялар жасақтау – жергілікті халықты тәуелсіздіктен айырды. Мақалада осы тарихи мәселелердің Қазақстанның батыс өңірі жағдайы баяндалады.

Кілт сөздер: әскери отарлау, Кіші жүз, патша өкіметі, бекіністер, гарнизондар, жазаалау шаралары.

XVIII ғасырдың соңына қарай қазақ даласы тұс-тұстан казак қоныстарының жүйесімен шырмалды. Ресей империясындағы он бір казак армиясының (әскери тобының) төртеуі (Орал, Сібір, Орынбор, Жетісу) Қазақстан территориясында құрылып, казактар 80 жыл бойы казактарға жазалау соғыс қимылдарын жүргізді.

XVIII ғасырдың ортасында Орынбор казак әскерлері пайда болды. Олар Жайықтың жоғарғы жағы мен Орал тауларына дейінгі және әрі қарай солтүстік-шығысқа, Сібір казак әскерлерінің территориясына дейінгі аймаққа орнығып алды.

1735 жылы Орынбор қамалы салынды. Орынбор казак әскерлері 1736 жылы жасақталып, алғашында Орынбор жүйесіз корпусы деп аталатын, жаңа казак әскерін құру және жаңа әскери бағытты күшейту мақсатында мұнда 2 мың Жайық казактары, 1 мың Дон казактары, сондай-ақ Еділ, Самара, басқа да аймақтардан казактар жиналды [1, 82 б.].

Олардың қоғамдастығына енгендердің арасында тіпті қалмақтар да, башқұрттар да, татарлар да, мешеряктар да, ноғайлар, тептерлер, мишарлар, грузиндер мен молдавандар да бар еді. 1743 жылы патша жарлығымен Орынбор казак әскерлері ресми түрде бекітіліп, оларға үлкен әскери жалау тапсырылды. Келер жылы Орынбор генерал-губернаторының иелігіне Жайық казактары да бағындырылды. Сол арқылы оған кең-байтақ территорияға билік жүргізудің шексіз иелігі тиді. Ал бұл жерлерде негізінен Кіші және Орта жүз казактары тұратын.

1743 жылы және 1758 жылы патша жарлығымен Орынбор казактарына көптеген жерлер бөлініп берілді, бұдан кейін олар Жайықтың бүкіл оң жағалауын иемденіп алды. Бірте-бірте Жайық бойы алып әскери аймаққа айналып шыға келді. 1775 жылы құрамында

6 мыңдай адамы бар казак әскерлерінің қатары 1800 жылы 20 мыңға дейін көбейді. Оралда 40-қа жуық казак станциялары салынды [1, 88 б.]. Саны жағынан Орынбор казактары дондықтар мен кубаньдықтардан кейінгі үшінші орынға көтерілді. Олар мықты қаруланған еді, әр казакта дала кезу барысында қосымша ерткен бір ат, карабин мен екі пистолет, басқа да суық қарулары болды. Казактардың казактардан үстемдігі осында еді. Ал мұндай қару-жарағы жоқ казактарға туған жерге деген сүйіспеншілік, қайсарлық, отаншылық қасиеттері күш беретін.

Міне осындай қоныстанушылардың салдарынан, Жайық өзенінің оң жағалауы Ресей мен казак даласы арасындағы шекараға айналды. Орынбор казактары орыстардың Қазақстан мен Орта Азияға жасаған басқыншылық қозғалысының негізгі күшін құрады. Орынборлық казактар қуаң далада Ресей ықпалын күшейту, шекара мен сауда жолдарын күзету, патша үкіметі мен казак ханадары арасындағы келісім жүргізу мақсатында қызмет етті.

Алғашында казактар мен Ресей үкіметі арасындағы қатынас бейбіт жағдайда болды, өзара тиімді шаруашылық және сауда байланыстары жалғасып жатты. 1742-1748 жылдары казактар өздеріне шабуылдап, қолға түскен 1182 орысты босатқан болатын. Бірте-бірте казактарға қысым жасалып, олар ата-баба жерінен ығыстырыла бастады. Жайық жағалауынан қуылды, өзеннің оң жағына өтуге казактарға тыйым салынды. Бағынбаған ауылдардағы казактарды талқандау үшін далаға жүйелі түрде казак отряды жіберіліп, бас көтергендері қатаң жазаланып отырылды. 1761-1763 жылдары ғана көптеген туған-туысқандарынан, мал-жайларынан айырылды, казактар олардың көбін тұтқынға айдап кетті. Содан да болар, 100 жыл бойы, XVIII ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Кіші жүз казактары патша колонизаторы казактармен аяусыз күрес жүргізді.

Қазактардың мақсаты – патша үкіметі тартып алған, Орынбор казактарына берген жерлерді, өз малдарын, өзендерді, жайылымға жайлы аймақтарды қайтарып алу еді.

XIX ғасырдың алғашқы жартысында патшалық Ресейдің казак даласындағы басқыншылық әрекеттері күшейе түсті. Патша үкіметі Елек өзені бойында Жаңа Илецк жүйесін ұйымдастыруға кіріседі. Елек пен Орал өзендерінің аралығынан казактардың 600 мыңнан астам десятина тамаша шұрайлы жайылымдары, өзендері тартып алынып, Орынбор казактары және жер аударылған орыстар қоныстандырылды. Осы жерлерді мекен еткен казактың табын мен тама рулары ата жұрттарынан қуылып тасталды. Табан руының батыры Жоламан атамекенге оралу үшін соғыс бастайды, қол жинап, Жаңа Илецк жүйесін шабуылдап, казактардың станцияларын, деревняларды өртейді. Патша үкіметі казактарды жазалау үшін мол қару-жарақ асынған 500 Орынбор казактарын жібереді. 1825 жылдың наурыз айы ішінде ғана осындай жазалаушы отрядтар жүздеген казак ауылдарын жойып жіберді. Қазактар қаншама қарсылық көрсеткенімен де, казактар оларды қырып тастады. 195 адам қаза тапты, 125-і тұтқындалды. Олардың арасында 44 балалы әйелдер бар еді. Тұтқындарды Орал түрмесіне әкеп қамаған. Талай казак сол жерде түрлі аурулардан қаза болған [2, 148 б.].

1822 жылы Орынбор генерал-губернаторы П.К.Эссон «Орынбор қырғыздары (казактары) туралы жарғы» шығарды. Бұл езгіні одан әрі күшейту мақсатында әзірленген құжат еді. Кіші жүзде хан үкіметі жойылып, оның барлық территориясы ірі рулар бойынша үшке бөлініп тасталды. Оған патша үкіметіне берілген сұлтандар басшылық жасады. Ал олар орыс офицерлері басқарған 100-200-ге жуық казак әскерлерінің күзетіне сүйенді.

Казак отрядтары далада тәртіп орнатып, наразылық білдірген ауылдар мен адамдарды басып, жаншып тастаумен айналысты, яғни әскери-полициялық қызмет атқарды.

1831 жылы Кіші жүз территориясында басқарудың дистанциялық жүйесі енгізілді. Мұның өзі казактардың рулық бөлінісін жоюға бағытталған еді.

Жүздің барлық үш бөлігі дистанцияларға бөлініп, бастықтарға қаратылды, ауылдарда старшындар басшылық жүргізді. Бұлардың бәрін патша үкіметі әкімшілігі тағайындап отырды. Осы арқылы қазақтардың территориясы мен өздері Ресейдің ішкі бағынысына көшірілді. 1837 жылы 1 сом 50 тиындық жаңа салық жүргізілді. Мұны бай-кедейіне қарамастан, әр отбасы жылына бір рет төлеуі керек еді. Салық жинау арқылы дистанциялық бастықтар мен ауыл отаршындары қазақтарды елеусіз қанады, ақшасы жоқтардан малдары тартып алынды. Жыл сайын тұрғындардан 23 мың күміс сом жиналады екен. Бұлардан басқа сондай-ақ, қазақтар жерді пайдаланғаны, малды жайылымға шығарғаны, тұзды алып өткені үшін де көптеген салықтар төледі. Жайық өзені арқылы малды өткізу үшін әр қойға 2 тиын, сиырға 5 тиын, жылқы мен түйеге 10 тиын төлем, сонымен қатар казак станцияларында кепілдікке адам ұсталынып отырды. Бұл кірістердің бәрі Орынбор казак әскерлерінің қорына аударылып келді [2, 165 б.].

Қазақтардың жерлерін тартып алғаннан кейін, патшалық Ресей барлық шұрайлы аймақтарды иеленіп, жергілікті тұрғындарды осылайша қанауға кірісті. Жазалау отрядын ұйымдастыру арқылы патша үкіметі барлық шығындарды қазақ халқының есебінен толтырып отырды.

Ал қазақтар бас көтермес үшін, 1837 жылдың 18 қарашасында Орынбор ведомствосының қазақтарды «орыстарды өлтіргені, ұрып-соққаны және құлдыққа сатқаны үшін» әскери сотқа беру туралы жарғысы шығарылды. Сөйтіп, патшаның езгісіне қарсы көтерілгендердің кез-келгені әскери губернатордың сотына берілді. Аталған шара қазақтардан жаңа жерлер тартып алуға жағдай жасады. 1883 жылы Каспий теңізінің жағалауында Жаңа Александров қамалы салынып, адайлардың территориялары бақылауға алынды. Онда үнемі орынборлық казактар күзетшілікте жүретін. Бірте-бірте патша жарлығымен 1840 жылы млн. гектардай алқап Орынбор казактарының иеліктеріне берілді. Соның нәтижесінде 3000-дай қазақ отбасы ол жерлерден қуаң далаларға қуылып тасталды. Деректерге сүйенсек, осы 1840 жылы Орынбор казак әскерлерінің құрамында 2 әскери округте 10 полкке бөлінген 63 мыңдай адам болған екен. Казактардың қол астында сол кезде қазақтардың шұрайлы деген 8 млн. десятин жері жатты [2, 174 б.].

Орынборлық казачество әскерлері туралы Ереже 1840 жылы қабылданды. Бұл құжатқа сәйкес, жаңа шекара шебіне казак әскерлерінің толық билгі бекітілді. Алайда осы тұста жергілікті халықты көшіру бірден жүзеге асырыла қоймады. Өйткені, 40-жылдары Кенесары Қасымұлы бастаған қазақ ұлт-азаттық қозғалысы кең өріс алуынан жергілікті өкімет орындары сескенген еді. Халық наразылығынан үрейленген патша үкіметі қазақтарды қоныс аудартуды кейінге қалдыра тұрды.

Халықты наразы еткен мәселе – жаңа шекара шебінде тұрғызылатын станицалар мен поселкелерге құнарлы жерлер таңдап алынды. Осы жердің байырғы тұрғындары қазақтардың иелігіндегі жайылымдар мен орманды алқаптар зорлықпен алынып, әскерлерге ережелік мөлшерде көрсетілген жерден 1,5-2 есе артық берілді. Олардың қазақ жерлерін талан-таражға салуы, оны зорлықпен басып алуы ондаған жылдарға созылып, жергілікті тұрғындардың жерді өз қалауынша пайдалануына үлкен кедергі жасады, жағдайды шиеленістіре түсті.

1861 жылы казачество мәртебесін император II Александр ресми түрде былай мәлімдеген: «Мемлекетке казак сословиесі жауласқан, қолайсыз тайпалардан империя шекарасын сақтау және оларды тартып алынған жерлерге қоныстандыру үшін қажет. [2, 181 б.].

Тартып алынған жерлер алдымен казачество офицерлеріне, одан қалғандары станицалық атаман үкімімен урядпиктерге жалға берілген.

Әскери офицерлерді үлестік жермен қамтамасыз ету үшін жердің көптеп алынғанына Торғай облысы губернаторының ақпараты да дәлел. Сонымен, келтірілген құжатты материал бойынша, қазақтар жерлерінің басып алынуы ең алдымен, кең көлемде жүргізіліп отырған отаршылдық саясатының іске асырылуының нақты көрінісі еді. Ал

Орынбор казактар әскері болса, патшалықтың шет аймақтары – қазақ елін Ресей империясы құрамына түпкілікті қаратып, оны бағынышты ұстаушы негізгі күшке және басты тірекке айналды.

Қазан төңкерісі қарсаңында Орынбор казак әскерлері құрамында 533 мыңнан астам адам, 7,4 млн. десятина жер, 1 гвардиялық атты әскерлер жүздігі, 18 атты полк, 1 жеке атты дивизион, 2 жеке атты артиллериялық батарея бар еді [1, 167 б.]. Бұдан басқа қосымша бөлімдердің өзі айтарлықтай көп жасақталды. Жалпы алғанда, олар ірі әскери күшке айналып шыға келді.

Қазан төңкерісінен соң, Орынбор казактарының кедей-кепшіктері Кеңес өкіметін қолдап, атаман Дутовқа қарсы соғысты. 1920 жылы казачествоның таратылуына байланысты, Орынбор казак әскерлері де жойылды.

XIX ғасырдың екінші ширегінде ағылшын – орыс бәсекелестігінің майданы Ресей үшін онша сәтті бола қойған жоқ. Ағылшындардың шығыстағы сыртқы саясатының жетістіктері патша үкіметінің Орта Азияға бағытталған әскери қимылдарын жылдамдатуға итермеледі. Осындай жағдайда Қазақстанның оңтүстік-батыс өңірі жақын маңдағы тылға, болашақ шабуылға әзірлік ай мағына айналды да, оған бекіну патшалық Ресейдің бірінші кезектегі міндеті болды.

Ресей империясының, ортаазиялық Хиуа, Қоқан, Бұхар хандықтарының және Қытай мемлекетінің аралығына орналасқан Қазақстанның орасан зор стратегиялық маңызы нақ осы XIX ғасырдың 20-жылдарынан бастап неғұрлым айқын көрінді. Бұл елдерге және одан әрі Ауғанстан мен Үндістанға баратын сауда-керуен жолдары Қазақстан арқылы өтетін, тек осында ғана мықтап орналасып алып, содан соң ортаазиялық хандықтарға қарсы жорықты іске асыруға кірісуге және одан әрі Орта Азияға кеулеп енуге болатын еді.

Патшалық Ресейдің қазақ елін тәуелсіздіктен айыруда жүргізген алғашқы бастама бағыты – гарнизондарды қаптата отырып, тізілте және жекелеген бекіністер салуды жеделдетуден және осы бекіністерге жапсарластыра казактардың тұрақты елді мекендерін орнатудан көрінген әскери тұрғыда бекініп алу бағыты еді [3, 122-123 бб.].

XIX ғасырдың бірінші жартысында Кіші жүздің Ресеймен шекарасында тізілте салынған және 40-50-жылдарда өлкеде ішкерілей орналасқан бекініс, қамалдар қазақ даласы мен Орта Азияға жіберілген түрлі экспедициялар мен жазалаушы казак отрядтарының жасақталуына үлкен тірек болды.

XIX ғасырдың 30-40-жылдарында Ресей империясының Кіші жүзге билігі күшейген кезде, Кіші жүздің оңтүстік-батыс ауданы ретінде Маңғыстау қазақтарын бағындыру мен Сырдария бойындағы қазақтарды қол астына қаратуды патша өкіметі мемлекеттік деңгейде ойластырады. Бұл кезеңде жергілікті қазақтарға білдірмей арнаулы барлаулар ұйымдастырылған. Әдетте отарлық империялар жаңа елді бағындыруды зерттеу жүргізуден бастап, жергілікті халықтың тұрмыс салтын, шаруашылығын, оның байлығын, халықтың мінез-құлқын өте жақсы біліп алады да, отарлаудың алғашқы шараларын жүргізеді. Міне, осы саясатты тезірек іске асыру үшін 1825-1826 жылдары Әскери министрліктің ұйымдастыруымен Ф.Ф. Берг экспедициясы жасақталған. Оған Жем өзенінің оңтүстік жағалауынан Каспий теңізінің шығыс жағалауы арқылы Хиуа хандығының жеріне дейін зерттеу жұмыстарын жүргізіп, бекініс салуға қолайлы жерлерді белгілеу, жолдарды анықтау, балық аулауға қолайлы өзен-көлдер табу, жергілікті халықтар немен айналысады, олардың мінез-құлқын білу, Хиуа хандығы мен қазақтар арасында қандай байланыс бар, осылардың бәрін картаға түсіріп, жазбаша есеп беру міндеті жүктелген.

Берг экспедициясы құрамында 1600 казак, 6 зеңбірек, 900 қос атты арба болды. Орынбор генерал-губернаторлары В.Перовский мен А.Катениннің айтуынша экспедицияға «Орынбордан Хиуаға сапар шегіп, Сырдарияда қамал тұрғызу» міндеті тапсырылған [4, 114 б.].

Ф. Берг бастаған әскери экспедиция Маңғыстау жерінде жергілікті халыққа күш көрсетуден де тайынбаған. 1825 жылы Жем өзенінің жағасында отырған қазақ ауылдарын атқылап, үрей туғызып, ауылдарды тонап, адамдарын тұтқындап әкетіп, жазықсыз адамдарды атып кетіп отырған. Берг экспедициясы жалған ізгілік мақсатты жамылған патша үкіметінің Кіші жүздегі әскери отарлық езгісінің нақты көрінісі болды.

Даланы алғашқы барлау сәтті аяқталғаннан кейін патша өкіметі бұл істі жалғастырып, 1832-1836 жылдары Г.С.Карелин бастаған экспедицияны жолға шығарады. Ресей патшасының экспедиция басшысына берген нұсқауында былай делінген: «...Жергілікті халықтарды үркітіп алмай, бар мүмкіндігінше білдірмей Каспий теңізінің шығыс жағалауына топографиялық зерттеу жасау, Адай тайпаларының тұрмыс салтын білу арқылы оларды саудаға тартып, алдап-сулап, сенімдік орнату керек».

1832 жылғы мамырдың 10-ы мен тамыз айының 16-сы күндері аралығында барлаушылар Бозашы, Маңғыстау түбегіне түсіп зерттеу жұмыстарын жүргізіп, Жем өзенінің құяр жеріндегі адамдармен танысады. Г.С.Карелин өзінің есебінде: «Каспий теңізінің шығыс жағалауының бекініс салуға қолайлы екенін, болашақта Орта Азияға барудың ең қысқа жолы осы Маңғыстау жері болатынын» жазады. «Адайлар өжет, еркін, ешкімге бағынбайтын, ержүрек тайпалар» [5, 5-6 бб.] – деп анықтама береді.

Барлау жұмысы аяқталғаннан кейін, 1833 жылы мамыр айында Әскери министрлікте Орынбор генерал-губернаторы В.А.Перовскийдің қатысуымен, барлау басшысы Г.С.Карелиннің есебі тыңдалған. Азия Комитетінің мәжілісінде бұл іс мақұлданып, Каспий теңізінің жағасында, Қарасу-Қайдақ бұғазында алғашқы бекініс салуға шешім қабылданады. Бекініс салуға басшылық жасау Г.С.Карелинге жүктелген. Азия Комитеті бекіністі салу барысында өте сақтықты талап етіп, «бұл бекіністің жергілікті халықты жаулап алу үшін салынып жатқанын ешкім білмеуі қажет, ал егер білген жағдайда бекініс тек қана сауда жасау мақсатында салынған құрылыс ретінде түсіндірілсін» [6, 49 б.], – делінген.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Абдиров М.Ж. История казачества Казахстана. – Алматы: Жалын, 1994. – 281 с.
- 2 Абдиров М.Ж. Завоевание Казахстана царской Россией и борьба казахского народа за независимость (Из истории военно-казачьей колонизации края в конце XVI- начале XX вв.). – Астана: Елорда, 2000. – 304 с.
- 3 Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында . – Алматы: Санат, 1994. – 416 б.
- 4 Шоинбаев Т.Ж. Добровольное вхождение казахских земель в состав России. –Алма-Ата: Казахстан, 1982. –279 с.
- 5 Карелин Г.С. Путешествие по Каспийскому морю // Записки ИРГО по общей географии. – 1883, X том.
- 6 Мәшімбаев С. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты. – Алматы: Санат, 1994. – 136 б.

УДК 94 (574)

ВОЕННАЯ КОЛОНИЗАЦИЯ МАЛОЙ СОТНИ ЦАРСКОЙ ВЛАСТЬЮ (Первая половина XIX в.)

Толеугалиева Ж. Б.

***Аннотация:** Колониальная политика Российской империи на казахской территории сначала осуществлялась в военном контексте. Строительство крепостей, гарнизонов, военные экспедиции лишили местных жителей независимости. В статье описывается положение этих исторических вопросов в западном регионе Казахстана.*

Ключевые слова: военная колонизация, Лик, царская власть, крепости, гарнизоны, карательные меры.

ӘОЖ 94 (574)

БӨКЕЙЛІКТІҢ 1917-1920 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ӨМІРІ (МӘСЕЛЕНІҢ ТАРИХНАМАСЫ)

Жангирова У.И.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті Орал қ

Андатпа: *Өткен ғасырдың алғашқы онжылдықтары саяси тұрғыдан өте мазасыз кезең болып тарихта қалды. Қос төңкеріс пен азаматтық қарсыласу, әсіресе Қазақстанның батыс өңірінде өзіндік сипат алды. Бөкей даласындағы осы кезеңдегі қоғамдық-саяси жағдай бірқатар зерттеушілердің қаламына ілікті. Осыған орай біз мақалада 1917-1920 жылдардағы өңір тарихының зерттелу мәселесіне тоқталамыз.*

Кілт сөздер: *тарихнама, Бөкей даласы, қоғамдық-саяси өмір, төңкеріс, тарихи зерттеулер.*

Қазақ халқының басынан кешкен аса ауыр кезеңінің бірі – Қазан төңкерісінің жеңісі мен Совет өкіметін орнату үшін болған қиан-кескі күрес жылдары болды. Бұл, 1917-1920 жж. арпалысты біз күні кешеге дейін біржақты, көбінше бұрмалай жазып келдік. Батыс Қазақстанның екі облысындағы негізгі тұрғыны – қазақтардың тұрмысы, саяси-әлеуметтік жағдайы, саяси күресі тиісінше зерттелмей, атүсті, үстіртін баяндалып келді. Өлке тарихында айта берсек белгісіздеу келген бұл секілді тарихи проблемалар көп. Бұндай мәселелерді қазіргі заманда азаматтарымыздың саяси, тарихи түсінігін толықтыру және халықтардың өзара түсінісуін нығайту үшін Совет өкіметінің қандай қиыншылықпен орнағанын, оны жергілікті халықтың қалай қабылдап, қатысқанын, саналы азаматтарымыздың қажырлы қызметін нақты деректер негізінде тарих ғылымының жаңаша ойлау, баяндау жолымен таныстырудың маңызы зор және ол біздің еліміздің ішкі саяси жағдайын күшейтуге, халықтың ынтымақтаса, бейбіт өмір сүруіне септігі тиері сөзсіз. Осыған сәйкес елбасы Н.Назарбаевтың қазір жергілікті, тіпті әр ауыл тарихын зерттеу керектігін айтуы өте орынды және заман талабы [1;108 б].

Бөкей облысының 1917-1920 жж. тарихы Ресейдегі Қазан төңкерісі мен Совет өкіметінің орнауы, азамат соғысы тарихымен тығыз байланысты. Біз атап отырған бұл үш оқиғаның болу себептері, мәні, зардаптары қазіргі Ресей т.б. елдер ғалымдары мен кей саяси ағымдардың талқысында болып келеді. Кейбір авторлар революцияның болуы патша өкіметінің оралымсыздығынан, өкімет пен халықтың араздығынан болды десе, негізгі себебі – елдегі экономикалық артта қалу, дағдарыс, еңбекшілердің әлеуметтік мұқтажынан болды деушілер де басым. 1917 ж. саяси жағдайды большевиктер шиеленістірді, Қазан революциясын қолдан жасады деушілер де бар. Революция бірер жылда дайындалмайды, ол ғасырлар бойы қоғам дамуынан артта қалған мешеу Ресей болмысынан жинақталған аса күрделі қарама-қайшылықтардың нәтижесінде болып келді.

Сондай-ақ, азамат соғысының басталу себептері, мәні мен орны жөнінде пікір алысу қазіргі ғылым әлемінде айтыс туғызып, талқыда жүр. Бізге большевиктер көсемі В.И.Лениннің азамат соғысы тап күресінің жоғарғы формасы дегені белгілі. Бұл ұғымға әзір түбегейлі өзгеріс ене қоймады. Қазіргі Ресей ғалымдары өз еңбектерінде 1917 жылы Ресейдегі түрлі лагерь көсемдерінің азамат соғысын болдырмаудың балама жолын табуға көрегендігі жетпегендіктерін көрсетеді. Бұл мәселеде Бөкей облысының тәжірибесі назар аударарлық. Мұнда өкімет құру т.б. шаралар бейбіт жолмен істеліп, азамат соғысына жол

берілмеді. Бөкейлік тарихының тағы бір басты ерекшелігі – өкімет таңдау, сайлау істері қарулы күш жұмсамай, бейбіт жолмен жүзеге асырылғандығында. Бөкей облысының үшінші тарихи ерекшелігі – қазақ автономиясы мен мемлекеттігінің алғашқы іргетасы осы өңірде қалана бастағаны. РСФСР ұлттар істері халық комиссариатының Қазақ бөлімі Бөкейлікте өз жұмысын бастап жүргізген.

Бөкейліктің өткенінің аталмыш кезеңі тарихына назар аударып зерттеуіміздің тағы бір басты себебі – бұл өңірде тұңғыш қазақ ұлттық әскери бөлімдері Қырғыз (Қазақ) өлкелік әскери істер комиссариатының басшылығымен ұйымдастырылып, дүниеге келді. Бұл аталған жұмыстардың осы өлкеде шендесуі облыс тарихының зор мәні барын көрсетеді. Бірақ, облыс тарихы арнайы ғылыми зерттеу объектісі болған емес.

Қарастырылып отырған кезеңдегі Бөкей облысының тарихын арнайы ешкім нақтылы зерттемегендіктен тарихи материалдар жинағы да болмай, зерттеу жұмысы қиындаған. Тек Қазан төңкерісі жеңген күнді атап өту науқанында ғана 1916-1920 жж. оқиғаларына қатысқандардың, не солардың айтуынан мерзімді баспасөзде юбелейлік мақалалар жазылған. Сонымен бірге С.Меңдешев өзі өскен Қамысты Самар қисымында 1916 жылы жазда болған наразылық жөнінде өз басынан кешкен оқиғаларды бояусыз жазып «Социальды Қазақстан» газетіне 1936 жылы жариялаған [2; 22-34 бб]. Бұл бағалы басылым тарихшылар назарынан бекерге тыс қалып келеді. Онда бізге қажет бірталай мәлімет бар. В.П.Варламов өз көзімен көрген 1917 жылы жазда Қалмақ қисымындағы шаруалардың толқуын «Советская Киргизия» журналында, «Большевик Казахстана» журналында 1917 жылы, Жасқұста (Орда) митинг болып, ревком құрылуын жазған [3; 30]. Осы кезге дейін Орда Ревкомының құрамы, жұмысы туралы жаңсақ мәліметтер беріліп келді. Бұл турасында кезінде белгілі зерттеуші И.Кенжалиев жазған болатын. Яғни ол Х.Чурииннің кітабында қате, үстіртін мәліметтер берілгендігін (4; 36, 48 бб) және оның жасаған мәліметін Х.Ермұратов, [5] Х.Маданов т.б. авторлар қайталағандығын көрсетеді.

Белгісіз автор «Қызыл ту» газетінде жарияланған «Бөкейліктегі төңкеріс тарихынан» атты көлемді мақаласында облыста болған 1917-1919 жж. оқиғаларды біркелкі дұрыс жазған. Автор 1917 жылғы Ақпан революциясынан кейінгі жағдайды, желтоқсан оқиғаларын, С.Меңдешев т.б. ревком мүшелерінің қамалғанын, кейін Совет сайлауының дұрыс өткенін даусыз жазады. Сөз жоқ, кеңестік баспасөздегі жазылған тарихты қазіргі таңда керексіз ете алмаймыз. Біз С.Меңдешев, С.П.Милютин, С.Жанболатов, И.Меңдіханов, П.В.Варламов А.Құлшорин т.б. большевик қайраткерлерге қоса Б.Ниязов, М.Шомбалов, Ғ.Қараш, т.б. алашшыл азаматтардың еңбектерін жоққа шығара алмаймыз.

Бөкей облысының 1916-1920 жж. аралығындағы тарихының мәселелерін арнайы, тарих ғылымы тұрғысынан зерттеуші болмады десек те, Тәжен Елеуовтің 1916 жылғы көтеріліс туралы, Батыс Қазақстанда, Бөкейлікте болған кей оқиғаларды қамтыған еңбегін тарихнамалық талдауға аламыз [6].

Уақытында Бөкей облысының 1917-1918 жж. тарихын алғаш зерттеп, көлемді мақала жазған тарихшы Тәжен Елеуов өз монографиясында Орал және Бөкей облысында Совет өкіметінің орнауын баяндаған. Т. Елеуовтің бұл белгілі еңбегі Қазақстанда Совет өкіметінің орнап, нығаюына арналып, Бөкей облысы жөнінде үзік мәліметтер береді. Қазақстанның белгілі ғалымдары К.Нұрпейісов, П.Пахмурный т.б. өз еңбектерінде Бөкей облысындағы кей оқиғаларды атаған, республиканың шаруалар Советтері жөнінде, Орал, Бөкей облыстарындағы кей жағдайларды қамтыған [7].

Бөкей облысында бұхараны көптеген жаулардан қорғап, қазақ автономиясын құрамыз деп келген РСФСР халық комиссариатының қазақ бөлімінің көп жұмыс істегені академик С.Зиманов пен Қазақ ССР Ғылым академиясының ғылыми қызметкерлері болған С.Дәулетова мен М.Исмагуловтың бірігіп жазған монографиясында біршама қамтылған [8]. Айта кетуіміз керек, авторлар еліміздің көптеген тарихи архивтерінде

болып, нақты деректер жинаған. Еңбектердің басты бір артықшылығы – авторлар араб әрпімен жазылған көптеген материалдарды тапқан, бұл күнде кез-келген тарихшы ажырата алмайтын деректерді қалың оқырманның қызықтап оқуына ұсынған. Шынында, 1910-1930 жылдары жарық көрген қазақша мақалалар, кітаптар баршылық, бірақ оны ешкім жөнді пайдаланбай келеді. Аталмыш монографияның авторлары Бөкей облысын басқыншылардың қорғауда алғашқы қазақ әскери бөлімдерінің құрылуы туралы, ұлттар комиссариатының Қазақ бөлімі мен оның Бөкейлік бөлімшесінің жұмыстарын деректі түрде ғылыми тұрғыда дұрыс баяндап берді. Бұл туындының, ғылыми теориялық дәрежесі жоғары екенін атау керек. Сонымен қатар, еңбекте бұрынғы қазақ интелегенттерінің көбі Совет өкіметіне беріле жұмыс істегені нақтылы баяндалып, тарихи объективті және дұрыс баға берілген. Қорыта келгенде, бұл монография кеңестік дәуірдегі қоғамдық ғылымдар еңбектерінің ең шоқтығы биік туынды.

Бұл үш автордың келесі құнды еңбегі Қазақ революциялық комитеті (Қазревком) қызметін сенімді деректерден нақты мәліметтер жинастырып, қазақ жерін біріктіру, мемлекетін құру, автономия жариялау жұмыстарын тиянақты көрсеткен. Бұл тұста большевиктердің қызметі мадақтауға тұрарлық. Әрине, монография Советтік империя ұғымында көрсетіледі [9].

Мәскеулік тарихшы Д.Аманжолова «Қазақ автономизмі және Россия» деген кітабына бірталай тың құжаттар енгізген, өлкеге сипаттама беруі, документтер жинақтарына сүйеніп ғылыми тұжырымдар жасауы назар аудартады [10].

Мәселенің тарихнамасын талдауда тарихшы-ғалым И.Кенжалиевтің сол бір кезеңдегі Батыс Қазақстанның қасіретті жылдарын зерделеген монографияларын [11] ерекше атап өту қажет. Автор бұл еңбектерінде, әсіресе екінші бөлімі болып табылатын Бөкей облысына арналған кітабында бұл мәселенің деректік көздеріне тоқталады. Атап айтқанда архивтік қорларға нақты талдамалар береді. Біз талқылып отырған тақырыпқа тікелей қатысты болғандықтан мақалада белгілі тарихшының жіктемелерін арнайы төмендегіше беріп отырмыз.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивіндегі Бөкей облыстық Советінің атқару комитетінің 1917-1920 жж. материалдары сақталған №1453 қорда қоғамдық ұйымдардың, жергілікті Советтердің сайлауы, қызметі, еңбекшілердің шағымдары, Облсоветтің съездері, коммунистер туралы т.б. материалдар жиналған. Қазақ революциялық комитетінің протоколдары, баяндамалары т.б. №14 қорда сақталуы, құндылығы қанағаттанарлық. Оларда Бөкей облысының 1919-1920 жж. жағдайы, істелген жұмыстар баяндалған. Орталық мұрағаттағы ішкі істер халық комиссариатының №40 қорында талай документтер Бөкейлікте істелген түрлі жұмысты көрсетеді. Қазақ әскери бөлімдерін жасақтау, әскери қызмет жөнінде құжаттар, бұйрықтар, тізімдер, әскер жабдық т.б. №59 қорда жинақталған. Бұл қорда қазақ әскери бөлімдері туралы да шағын мәліметтер кездеседі. Сондай-ақ, Атыраудағы мұнай басқармасының материалдары жинақталған №695 қорда кейбір мағлұматтар бар. Жергілікті мұрағатқа саналатын Батыс Қазақстан облыстық архивіндегі №312 қорда Бөкей облыстық Советі атқару комитетінің документтері бар. Онда жиналыстар, облыстық Совет съезіндегі, баяндаулар (доклад), шағымдар, тексеру қағаздары сақталған. Бұл архивте Бөкей, Орал губерниялық партия комитеттерінің (Губпартком, ГПК) отырыс, жиналыс протоколдары, қатынас қағаз, телеграммалар коммунистер қызметі, тізімдер, анкеталары, баяндаулары, әскери, алаш өкіметі туралы мағлұматтар №7 қорда жиналған. Жайық облыстық ревкомының материалдары №7 қорда сақталған, онда ревком мәжілісі мен коммунистер жиынының протоколдары, Алаштың Батыс бөлігімен қатынас, қазақ азаматтарының қызметі, ағарту, шаруа істерінің мәліметтері бар. Облыстық статистика бөлімінің қағаздары да біз үшін құнды мәлімет береді. Бұдан әрі И.Кенжалиев Атырау, Маңғыстау облыстары архивтеріндегі түпдеректерді қарағандығын айтады. Атырау мемлекеттік мұрағатының №1 қорында Гурьев уезді Советі аткомының документтері 1920 жылы бейбіт жұмысты,

жергілікті сайлау, шаруа жұмыстарын баян етеді. Ал, №2 қорда халық шаруашылығы бөлімінің, №98, 146 қорларында Доссор т.б. мұнай кәсіпшіліктерінің жұмыстары жөнінде мәліметтер бар. Оқу ісінің қалай қалпына келгендігі де көрсетіледі (№2 қорда). Астрахан ОМА-ң №1 қорында губатком материалдарында Бөкей облсоветінің І-съезі, аткомының баяндаулары, статистикалық, шаруашылық, оқу ісі материалдары кездеседі. Саратов ОМА-нде губатком отырысы қағаздары ішінде Таловка қисымындағы 1918 жылы басталған тәртіпсіздік, алаштың Батыс бөлігі туралы мәліметтер сақталған. Бұнда Бөкейлікпен шекарада болған түрлі ұсақ оқиғалар, азамат соғысы жылдарындағы әскери істер жөнінде үзік мәліметтер де кездеседі.

Алматыдағы Қазақстан Республикасы Президенті кеңсесі архивінде Бөкейлік ұйымдарының мәлімдемелері, конференциялар протоколдары, баяндаулар, ақпараттық жазбалар, Алашорданың Батыс бөлігінің қызметі жөнінде, 1920 жылғы санақ, Қазревком материалдары №139, 140 қорларда т.б. сақталған. Әрине бұл қорлардың документтері большевиктік рухта жазылғандықтан, біз олардан нақты фактілерді тексеріп, анықтап алу қажеттілігін белгілі тарихшы ұсынады және бұлармен қатар КСРО кезінде шығарылған Қазан революциясы, Азамат соғысы, Совет өкіметінің орнауына байланысты документтер мен материалдар жинағындағы көптеген күмәнсіз мәліметтерді де пайдалануға болатындығын атап көрсетеді. Сондай-ақ И.Кенжалиевтің өз еңбегінде қорыта айтқан мына тұжырымы мәселенің тарихнамасы үшін маңызды деп есептейміз. «...біз Совет тарихшылары еңбектері мен материалдар жинақтарынан шындыққа жанасатын фактілерді, қазіргі заман талабына сай келетін ой, пікірлерін сын елегінен өзіміз өреміз жеткенше өткізе отырып, пайдаланамыз. Біздің ойымыз, қазіргі тәуелсіз қазақ елінде мүмкін де, қажет те жұмыс Совет өкіметінің «жақсылығымен» қатар, шовинизмнің зәрлі уынан арыла алмаған, анархистік қимылдарын, большевизмнің ұлттарды бөлшектеу, Совет, партия қызметкерлерін орынсыз, еш дерексіз әсіре мадақтау сарынын анықтауға тырысамыз. Елінің ырысы, тыныштығы, болашағы үшін сол кездегі тығырықтан шығудың балама жолын аласұра іздеп, елді төнген апаттан аман алып шығуға ұмтылған қазақ зиялыларының қызметін әлімізше көрсету ойындамыз. Бұл жолда ең басты қиындық – архив материалдарының тапшылығы, барының шашыраңқылығы. Сол себепті Бөкей облысының осы кезеңін арнайы, бөлек баяндамақпыз. Әрине, біз бұл еңбекте қозғалған мәселелердің бәріне толық жауап береміз деп айта алмаймыз. Себебі, ақпараттық, санақ мағлұматтары, фактілер кем. Еділ мен Жайық өзендері аралығы XIX ғасырда орысша Самар даласы, қазақтар Кіші жүздің Ішкі тарабы (Ішкі тарап), не Нарын даласы, «Бөкейлік», «Бөкей даласы» деп атаған. Біз бұл атаулардың бәрінде қолданамыз, ал «Бөкей ордасы» деген өгей сөз, отарлаушының кемсіте қойған атауы болғандықтан мүлде қолданбаймыз».[11;10]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында.-Алматы:Атамұра,1996.-315 б.
- 2 Мендешев С. О национально-освободительном движении 1916 года // Қаһарлы 1916 жыл: (құжаттар мен материалдар жинағы).-Алматы:Қазақстан,1997.-247 б.
- 2 Варламов В.П.Воспоминание о прошлых годах // Советская Киргизия, 1924, №10
- 3 Чуринов Х. Дауылды жылдарда.-Алматы: Жазушы, 1971.-195 б.
- 4 Ермұратов Х. Октябрь нұрландырған өңір. Алматы: Жазушы, 1972.-207 б.
- 5 Елеуов Т. Установление и упрочение Советской власти в Казахстане. Алматы:Наука, 1961.-237 с.
- 6 Нұрпейісов К. Қазақстанның шаруалар Советтері (1917-1929 жж.).-Алматы: Ғылым, 1972.-214 б.
- 7 Зиманов С., Даулетова С., Исмагулов М. Казахский отдел Народного комиссариата по делам национальностей РСФСР. – Алма-Ата: Наука, 1975.-254 с.
- 8 Зиманов С., Даулетова С., Исмагулов М. Казахский революционный комитет.-Алма-Ата:Наука, 1981.-218 с.

9 Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш.-Москва: Россия молодая, 1994.-216 с.

10 Кенжалиев И. Бөкей облысы. - Орал: БҚГУ баспасы, 2001. – 284 б.

УДК 94 (574)

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ БОКЕЙЛА В 1917-1920 ГГ. (ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ)

Жангирова У. И.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет г. Уральск

Аннотация: Первые десятилетия прошлого века были очень беспокойным периодом с политической точки зрения. Двойная революция и гражданское сопротивление, особенно в западном регионе Казахстана, приняли свой особенный характер. Общественно-политическая ситуация в Букеевской степи в этот период привлекала внимание ряда исследователей. В связи с этим в статье мы сосредоточим внимание на проблеме изучения истории края в 1917-1920 гг.

Ключевые слова: историография, Букеевская степь, общественно-политическая жизнь, революция, историческое исследование.

ӘОЖ 94 (574)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1937-1938 ЖЫЛДАРДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ТАРИХНАМАСЫ

Ізтілеу А.Қ.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Андатпа: Қазақстанда большевизм мен советтік-тоталитарлық жүйенің нығайымен бірге саяси репрессия да келгендігі белгілі. Өлкеде бұл процесс өткен ғасырдың 30 жылдарында қарқынды жүргізілді. Көп уақыт бойы жабық тақырыпқа айналған тарихтың бұл беттерінің зерттелуі мардымсыз. Дегенмен біз бұл мақалада осы мәселенің тарихнамасы талқыланады.

Кілт сөздер: репрессия, саяси қуғын-сүргін, тарихнама, зерттеулер, тарихи көзқарас.

Тоталитарлық жүйенің қалыптасуы мен дамуы туралы зерттеулер КСРО-дағы тоталитарлық тәртіптің орнау процесімен қатар жүрді. Коммунистік идеология үстемдік құрған кезінде 1937-1938 жылдардағы репрессиялау шаралары зерттелінбеді. Яғни, саяси қуғын-сүргінді тарихи тұрғыда зерттеу және оған объективті ғылыми баға беру қолға алынбады. Осыған байланысты ең әуелі батыс зерттеушілерінің еңбектерінде қаралды. Осы тұста шетелдік зерттеушілердің тоталитарлық тәртіптің біздің елге тигізген зардаптарын терең қарастырмайтынын ескеру шарт. 1917-21 жылдардағы большевиктік репрессия, «қызыл террор» тарихы публицистер мен эмигрант тарихшылар еңбектерінде көлемді қозғалды. Сондай-ақ ВЧК-ның жариялаған ақпараттары тоталитаризмнің қалыптасу деңгейін ашуға жәрдемдесетін еді. Алайда, азамат соғысы аяқталған соң ВЧК-ның есептері жарияланбады [1,120 б].

Философиялық сөздікте «тоталитаризм» термині зорлық пен зомбылық, қокан-лоққыға негізделетін саяси үстемдік жүйесі ретінде анықталады [2,428 б]. КСРО-да тоталитарлық тәртіп 1920 жылдардың басында қалыптаса бастады. 1920-1950 жылдардағы саяси қуғын-сүргін тоталитаризмнің орнағандығын дәлелдеді. Халыққа қарсы бағытталған саяси қуғын-сүргін арқылы мемлекет қоғам өмірінің барлық саласын толықтай бақылады. Р.Конквест өзінің «Большой террор» деген еңбегінде КСРО-дағы тоталитарлық тәртіпті зерттеп, репрессияның көлемі туралы пікір таластардың бастамасын жасады. Р.Конквестің пікірінше, Кеңестік тарихшылар дәлелдерге, фактілерге қолы жетпегендіктен ақиқатты жаза алмады. Сондықтан да шетелдік зерттеуші ғана КСРО-дағы репрессия жөніндегі шындықты көрсете алатын еді.

КСРО-да КОКП-ның XX съезіне дейін репрессия тарихы зерттелінбегені мәлім. Ал XX съезден кейін түрме мен еңбекпен түзету лагерьлерінде болғандар естеліктер, әңгімелер шығара бастады. Алайда сталиндік саясат біржақты сынға ие болды. Сталиндік саяси қуғын-сүргін туралы еңбектер Л.И.Брежневтің басқару тұсында кенеттен азайған. КСРО-ның қуғын-сүргін тақырыбы туралы диссиденттер ғана жазған. Олар өз шығармаларын шет елдерде бастырған [3,127 б]. 1980 жылдардың ортасындағы қайта құру бағытына байланысты бұқаралық ақпарат құралдарында сталинизмнің мәні туралы көптеген мақалалар жарық көрді. Осыған орай 1988-1991 жылдары Кеңестік тарихшылардың сталиндік қуғын-сүргін мен Кеңестік үлгідегі тоталитарлық тәртіпті терең зерттелуіне жол ашылды. Осы кезеңде жаппай қуғын-сүргін көлемі, заңсыздықтар туралы құнды фактілерге толы монографиялар және мақалалар жинағы көп жарияланды [4,512 б].

1990 жылы 29 мамырда КОКП ОК саяси бюросы комиссиясының отырысында 1920-1930 жж. «Ұлтшыл-уклоншылдықпен» күрес деген сылтаумен партия, кеңес қызметкерлері мен ұлттық зиялылардың репрессияға жазықсыз ұшырап, «жасанды» істердің әдейі ұйымдастырылғандығы айтылды [5,7-126]. КСРО-ның ыдырауы тоталитаризмнің әртүрлі деңгейде зерттеуге жол ашты. Қоғамдағы демократиялық дамуға байланысты зерттеушілердің «құпия» қорларына қолы жетіп, көптеген жаңа еңбектер жарық көрді.

Горбачев тұсында Сталиннің қылмысын әшкерелеген еңбектер көп жарияланса, ал одан кейінгі жылдарда Сталинге дейінгі кезеңдегі репрессия тарихы да жазылды [6,87-88 б]. Осы тарихқа үңілсек, 1920-1950 жылдардағы саяси қуғын-сүргін ауқымы өте кең екендігін мәселен, Гитлердің қуғын-сүргін саясаты тұсында 2000 немістер тұтқындалып, ал КСРО-да 1935 жылдың қаңтары мен 1941 жылдың шілдесі аралығында 19 млн. 840 мың адам репрессияға ұшырап, оның 7 млн-ы ату жазасына кесілгенін көруге болады. Сталиндік басқару кезінде КСРО көлемінде авторитаризм, догматизм, бюрократизм, конформизм қалыптасты. «Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД» деп аталатын құжаттар мен материалдар жиынтығында аталған органдардың экономикалық науқандар тұсында шаруалардың саяси көңіл-күйін бақылап отырғандығы айтылады [7,14 б]. 1990 жылдары сталиндік лагерьлердің тарихына арналған еңбектер саны өсті. Осы мәселе бойынша О.В.Хлевнюк және де өзге авторлар көптеген еңбектер жазды [8]. ГПУ-ОГПУ-НКВД жазалаушы органдар зерттелгенде ғана, сол кезеңдегі репрессиялық аппарат жүйесін анықтауға болады. Сондай-ақ, мәскеулік Наумов та зерттеген.

Қазақстан тарихнамасында 1980 жылдардың аяғы мен 1990 жылдардың басында 1917 ж. мен 1950 ж. басына дейінгі кезеңдегі республикадағы саяси қуғын-сүргін тарихы ақырындап жазыла бастады [9,106-109 б]. Диссертациялық тақырыптарды талдау барысында Қазақстанда 1935-1985 жылдар аралығында бірде-бір тақырып бұл кезеңге арналмаған. Мұрағаттағы дерек көздеріне зерттеушілердің қол жеткізуі сталиндік кезеңнің ақиқатын танып-білуге, яғни сапалы зерттеулердің жариялануына әкелді. Қуғын-сүргінге ұшыраған адамдардың басынан кешірген оқиғаларын жазған естеліктері мерзімді басылымдарда шыға бастады. Мәселенің Қазақстан тарихнамасында зерттелу деңгейіне

келсек, әдебиеттерде тек тәуелсіздік алғаннан кейін жазыла бастады. Соңғы жылдары тарихнамадағы «ақтаңдақтарды» зерттеу өмірге келген көптеген еңбектер және құжаттар жинақтарының негіздерінде кеңінен дәлелденді деп ойлаймыз. Кезінде тоталитарлық жүйе құпияда ұстап келген мұрағат құжаттарының жарыққа шыға бастауы, тарихтың бұрмаланған тарихи шындықты қалпына келтіруге көптеп көмектесіп, зерттеудің шынайы тарих жасауларына мүмкіндік туғызып отыр. Оның үстіне осы кезеңдегі құжаттарды ғылыми айналымға шығарудың жас ұрпақты отаншылдықтың рухта тәрбиелеудің маңызын атап көрсетпеске болмайды.

1998 жылы кәсіби журнал «Отан тарихы – Отечественная история» жарық көрді. Соның ең елеулі оқиғаларының бірі – Азалы кітап – Книга скорби екінші басылыммен Жамбыл, Талдықорған, Алматы облыстары бойынша шықты. Кейіннен Қазақстанның қалған облыстары бойынша да шықты. Кітапқа атылғандардың тізімі әліпби ретімен енгізілді. «Азалы кітабына» енгізілген әрбір адамның қысқаша өмірбаяндық дерегі: туған жері мен ұлты, кәсібі, жұмыс орны мен сол кездегі қызметі, тұтқындалған күні, ең жоғарғы жазаға үкім шығарған органның аты, үкім шығарылған және атылған күндері, ақтау жөнінде шешім қабылдаған органның аты мен құжаттың датасы көрсетілген [10,6 б.].

1998 жылы Қазақстан парламенті Жоғарғы палатасының бірінші отырысы болып, онда саяси репрессияның ары қарайғы зерттелу болашағы туралы мәселе қаралды. М.Қ.Қозыбаев соңғы жылдары репрессияның проблемасы, болмысы мен Қазақстандағы тоталитаризмнің орнығуы туралы зерттеді. «Сталиндік тәжібелер» атты тақырыпта Қазақстандағы КСРО халықтарының депортациялануы туралы мәселермен Ж.Б.Абылхожин, С.Алдажұманов, М.Ж.Хасанаев айналысты. Алаш партиясының көшбасшылары мен қатардағы мүшелері қызметіне қарсы жүргізілген репрессия туралы ғылыми талдауды К.Н.Нүрпейісов, М.Қ.Қойгелдиев, Т.О.Омарбеков жасады. Т.О.Омарбеков өз монографиясында ұжымдастыру кезеңіндегі жүргізілген 1929-31 жылдары репрессия саясатының әлі ашылмаған құнды материалдарынан келтірген. Сондай-ақ, «Қазақстан тарихының өзекті мәселелері» атты көмекші құралында 1937-1938 жылдардағы оқиғаға арнайы тоқталған [11,304 б.].

Репрессияның құқықтық мәселерімен Әділет қоғамының жетекшісінің орынбасары Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясының академигі М.Т.Баймаханов айналысып жүр. Онда саяси репрессия кезеңіндегі адам құқықтарының бұзылуы туралы нормативтік база – жазалау органдарының ОГПУ/ПХК бұйрықтары мен биліктегілерді адам өміріне сәйкес келмейтін, заңға қайшы соттық және соттан тыс әрекеттерін әшкерелеп айтқан. Ю.И.Романовтың «1920-1953 жылға дейін репрессияға ұшырағандардың әлеуметтік демографиялық құрамы» атты мақаласы бар.

1993 жылы 14 сәуірде қабылданған Қазақстан Республикасы заңында «жаппай репрессияға ұшырағандарды ақтау және тарихи есімдерін қайта қалыптастыру» заңы қабылданған. Ең алғашқы есептеу бойынша репрессияға ұшыраған адамдардың саны 103 мың болса, соның 92 мыңы ақталды. 25 мыңы үштіктің бұйрығымен атылды. Қазіргі кезеңде олардың саны 118 мыңға жетіп отыр. Әділет қоғамы мен Азалы кітаптың көрсетуі бойынша олардың 45 мыңы жоғарғы қатал жазамен жазаланған. Соның тек 2200 ғана Алматы облысы бойынша жоғарғы дәрежедегі жазаға ұшыраған [12,4 б.].

Әкімшіл-әміршіл саясат қазақты алға жетелеген зиялылар көзін жоюды көздеді. Бұрын айтылуға, жариялануға тыйым салынған Біріккен Мемлекеттік Саяси Басқарма, Ішкі Істер Халық Комиссариаты мұрағат құжаттарын тергеу орындарының материалдарының деректік маңызы зор. Қазақстан егемендік алуының 10 жылдығы кеңестік отарлау саясатынан құтылып, көк байрағын желбіретіп, қазақ халқының басынан өткен тарихи даму кезеңіндегі елеулі оқиғалары мен фактілерге тарихымызды соңғы деректерді жіктеп, жаңаша бағыт беру қажеттіліктерін туғызды.

30-ыншы жылдардағы Біріккен Мемлекеттік Саяси Басқарма құжаттарынан осы жылдардағы орын алған жаппай жазалау науқандарында көзі ашық ел ортасына беделді ұлт-азаттық қозғалысында немесе кеңестік жүйеде жетекші болған көптеген қайраткерлердің «ұлтшылдар», «исламшылдар», «түрікшілдер» ретінде айыпталғанын көреміз. Осы жөнінде Т.О.Омарбеков, Махат Данагүл [13], Алтынбекова Панза сияқты бірқатар тарихшылардың еңбектері бар [14].

1993 жылы Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінің «Жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырағандарды ақтау туралы» заң қабылдауы, аталмыш тақырып төңірегіндегі зерттеулердің көбеюіне жол ашты. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың жарлығымен 1997 жыл «жалпыұлттық келісім мен саяси қуғын-сүргінге ұшырағандарды еске алу жылы» болып аталынды. Саяси қуғын-сүргінге жазықсыз ұшыраған тұлғалардың жас ұрпақтың мәңгілік есте сақтау үшін 31 мамыр саяси қуғын-сүргінге ұшырағандарды еске алу күні деп белгіленді. Елбасы Н.Ә.Назарбаев сөзімен айтсақ: «Сталиндік жүйеде сөйлеуге қорыққан сияқты, өткен тарихтың өзекті мәселерін аттап өтіп тарихты гүлдендіремін деушілер төл тарихымызды ұмыттыруға апарады, бірақ ұмыту – ол қанды режимнің миллиондаған құрбандарын естен шығару деген сөз».

Сонымен қатар жаңа заман талабына сай Қазақстандағы саяси қуғын-сүргінді зерттеу тақырыбына байланысты көптеген диссертациялар жазылды. Г.А.Жұмасұлтановтың «Политические репрессии в Казахстане в условиях тоталитарного режима(20-е-начало 50-х годов)» деген еңбегінде КСРО да тоталитарлық тәртіптің орнауы, ұжымдастыру, астық дайындау науқандары барысындағы саяси қуғын-сүргін қозғалған. Т.Рысқұлов, Ә.Ермеков және өзге де зиялылардың қуғындалу тарихына тоқталған. Сондай-ақ, ГУЛАГ-ты репрессияны ұйымдастырушы әдіс ретінде көрсетіп, Ақмола еңбекпен түзеу лагеріне жеке бір тарау арнаған [15,30 б].

Д.Ш.Орынбаева өзінің «Политические репрессий в Казахстане в 1937-1938 годы: сравнительно-исторический анализ проблемы» деген диссертациялық еңбегінде «үлкен террор» жылдарындағы саяси қуғын-сүргінді толықтай зерттеген [16].

Соңғы кездерде осы тақырып төңірегінде республикалық және облыстық деңгейдегі мерзімдік басылым беттерінде көптеген мақалалар жарияланды. Ж.Богданова, В.Осипова, Н.Грибанова, Елғондиева, Боқтазаровтың мақалалары жарық көрді. Сонымен мәселенің тарихнамасына жасалған қорытындыда жаппай қазақ халқының 1937-1938 жылдары жазықсыз жазалау шаралары жалпы зерттелген, ал жекеленген мәселелер бойынша жеткілікті зерттеулерді әлі де қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Кан А.С. Постсоветские исследования о политических репрессиях в России и СССР // Отечественная история. 2003, №1
- 2 Философиялық сөздік. Қазақ энциклопедиясы.-Алматы: Жеті жарғы, 1996. – 505 б.
- 3 Конквест Р. Большой террор // Нева. 1989. №9
- 4 Солженицин А.И. Архипелаг ГУЛАГ: Опыт художественного исследования.1918-1956. В 3-х томах. - Кемерово: Книжное издательство, 1990. – 388 с.
- 5 В комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40 и начало 50 годов // Известия ЦК КПСС. 1990. №9
- 6 30-е годы: взгляд из сегодня / Ответственный ред. Д.А.Волкогонов. Москва: Наука, 1990. – 394 с.
- 7 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ, НКВД. Документы и материалы. Т.1. 1918-1922 / Составители В.Данилов, А.Берелович, Н.Верт. Москва:РОССПЭН, 2000. - 418 с.
- 8 Хлевнюк О.В. 1937: Сталин, НКВД и советское общество. Москва:Республика, 1992. – 374 с.

- 9 Нұртазаева Ә.Б. Қазақстанның саяси-қуғын-сүргіндер тарихнамасы // Тарих ғылымы ХХІ ғасырда: Халықаралық Бекмаханов оқуларының материал. 2 бөлім /2001ж. 24-25 мамыр, Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 487 б.
- 10 Мұқатаев А. Тарих беттерінен тамшылаған қан // Қазақ тарихы, 2002. - №3
- 11 Омарбеков Т.О. ХХ ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. Көмекші оқу құралы. – Алматы: Өнер, 2003. – 552 б.
- 12 Бақтыбаев І. Қорланғандар мен қор болғандар // Егемен Қазақстан, 2003 жыл, 31 мамыр
- 13 Махат Д.А. Қазақ зиялыларының қасіреті. – Алматы: Арыс, 2001. – 308 б.
- 14 Алтынбекова П. Ақиқат пен Қасірет 1933-1938жж. Дерекнаме. - Астана: Елорда, 2001.- 213 б.
- 15 Жұмасултанова Г.А. Политические репрессии в Казахстане в условиях тоталитарного режима(20-е начало 50 годов). Автореф. дисс. к.и.н. Караганда, 1999. – 30 с.
- 16 Орынбаева Д.Ш. Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг.: сравнительно-исторический анализ проблемы: Автореф. дисс. к.и.н. Алматы, 1999.–30 с.

УДК 94 (574)

ИСТОРИОГРАФИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ 1937-1938 ГОДОВ В КАЗАХСТАНЕ

Ізтілеу А.Қ.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

***Аннотация:** Известно, что политические репрессии пришли вместе с усилением большевизма и советско-тоталитарной системы в Казахстане. В регионе этот процесс интенсивно осуществлялся в 30-х годах прошлого века. Эти страницы истории долгие годы были закрытой темой и были мало исследованы. Однако в данной статье мы обсудим историографию этого вопроса.*

***Ключевые слова:** репрессии, политические преследования, историография, исследование, исторический взгляд.*

ӘОЖ 94 (574)

ҚАЗАҚ ТАРИХНАМАСЫНА АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІНІҢ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Тулегенова А.И.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

***Андатпа:** Мақала Қазақстан тарихының зерттелу мәселесіне арнаған. Оның ішінде жеке тұлғаның ұлттық тарихты зерттеуге қосқан үлесі қарастырылады. Еңбекте нақтылай Телжан Шонанұлының қазақ тарихына арналған еңбектері сараланады. Телжан Шонанұлы – ХХ ғасырдың басындағы қазақ ағартушылығынан лайықты орын алатын энциклопедист ғалым. Автор шығармаларында қазақ тарихының көптеген мәселелері зерттелген.*

***Кілт сөздер:** тарихнама, қазақ тарихы, Алаш қайраткері, Телжан Шонанұлы, зерттеулер.*

ХХ ғасырдың көрнекті ғалымдарының бірі Телжан Шонанұлы жалған айыптарымен «халық жауы» атанып, соған орай атылып кеткен отызыншы жылдардың екінші

жартысынан кейінгі тұста (ол азаматтық және саяси тұрғыдан ақталғанға дейін) оның қоғамдық-ағартушылық және ғылыми мұраларын зерттеуге тиым салынды. Нәтижесінде жарты ғасырға толар-толмас ғұмырының барлық қырлары арнайы зерттеуге лайықты Т.Шонанұлының өмірі мен ағартушылық қызметінің толық ашылып зерттелмеген тұстарының көп екендігі белгілі болып отыр.

Ғалымдар Т.Шонанұлының педагогикалық және әдеби-шығармашылық қызметінің қырларын ашу бағытында біршама жұмыстар жасады. Соған орай Т.Шонанұлы туралы зерттеулердің басым бөлігі оның қаламгерлік, педагогикалық шығармашылығын баяндауға арналған. Ал Т.Шонанұлының қоғамдық-ағартушылық және ғылыми істері толымды жазылмай отыр. Бұл жағдайдың қалыптасуы тиісті деректердің әлі де болса ғылыми айналымға түспеуіне байланысты болса керек.

Т.Шонанұлына қатысты айтылған алғашқы пікірлер 20-жылдардың орта тұсынан бастау алады. Аталған кезеңдегі еңбектерде (естеліктер, партиялық баспасөздегі мақалалар, хаттар) Т.Шонанұлының шығармашылығына қатысты пікірлер берілген. Мәселен, 20-жылдары Қазақстанда жүйелі мақсат қойып жұмыс жасаған Қазақстанды зерттеу қоғамы (Общество изучения Казахстана) өзінің мерзімді шығып тұратын басылымында қазақ зиялылары А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Жолдыбаев сынды өкілдерінің қызметіне баға бере отырып, Т.Шонанұлы туралы: «Шонанов – энциклопедист, қырғыз тілінде біраз еңбектер жазды. Солардың ішінде ерекше назар аударатыны – «Исторический очерк земельного вопроса в Киргизии». Сонымен қатар, құнды үлесті «Самоучитель киргизского языка для русских» еңбегі қосты деп жазды [1, 303 б].

Сондай-ақ Т.Шонанұлының атқарған ісі мен шығармашылығы әділ бағаланып, оның ірі қайраткер екендігін мойындаған замандас зиялылардың пікірлері де кездеседі. Қазақтың белгілі жазушысы Мұхтар Әуезов 1927 жылы Ленинградтан Смағұл Садуақасовқа жазған хатында [2,56.] Т.Шонанұлына деген өз сенімін жасырмайды. Ал белгілі мемлекет қайраткері Смағұл Сәдуақасұлы болса, Т.Шонанұлының шығармашылық істеріне қолдау танытып, оның жасаған аудармаларына алғысөздер де жазып берген [3,46]. Кеңестік тарих ғылымы сталиндік асыра сілтеушіліктің, бұдан кейінгі валюнтаризм мен субъективизмнің тоқырау идеологиясының шырғауына түсіп келген 1930-1980 жылдардың орта тұсына дейінгі аралықта қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметтеріне біржақты баға беруі барысында зерттеу жұмыстарының жасалуына мүмкіндік берілмеді. Бұл жағдай үкіметтің 1938 жылдың маусым айындағы «Қазақ және орыс тілдеріндегі алынуға тиіс кітаптар мен кітапшалар тізімін» [5, 227-228 бб.] көрсеткен қаулысынан кейін қиындай түсті. Аталған қаулының негізінде қазақ зиялыларының қазақ-орыс тілдерінде жарық көрген 97 кітап пен кітапшаларының арнайы жабық қорға қайтару, әрі оларды оқуға тиым салу шаралары басталды. Осы тізімге Т.Шонанұлының да Қызылорда мен Алматы баспаларында жарық көрген 18 кітаптары мен оқулықтары енгізілген еді.

Араға біраз уақыт салып, 50-ші жылдардың аяғында И.В.Сталиннің кезіндегі жеке басқа табынушылық әрекеттерін сынап, жазықсыз қуғын-сүргін шарасына ұшыраған азаматтардың істерін қайта қарап жатқан тұста Т.Шонанұлы есімін де еске салғандар болды. Мәселен, Қазақ КСР ҒА-ның Тіл және әдебиет институтының директоры, академик С.К.Кеңесбаев 1960 жылдың екінші наурызында тергеу органдарына хат жолдап, Т.Шонанұлының тағдырына араша сұраушылардың бірі болды. Ғалым өз хатында 1920-30 жылдардағы ірі тіл мамандарының қатарында Т.Шонанұлының үлкен орны бар екендігін көрсете отырып, оның қазақ тіл біліміне қатысты түрлі тақырыптағы 40-қа тарта еңбектерінің тізімін көрсетіп береді [6,196 б]. Алайда, Т.Шонанұлы есімінің толықтай ақталып, халық зердесінен орын алуына әлі де біршама уақыт қажет болды.

Алғашқылардың бірі болып Т.Шонанұлын көпшілік есіне салған белгілі библиограф ғалым, қазақ тілінің шежірешісі Шора Сарыбаев болды. Ғалым 1991 жылы «Ана тілі»

газеті арқылы «Телжан Шонанұлы» атты мақала жазып, оқырман қауымды Т.Шонанұлы есімімен таныстырады және ғалымның 93 еңбегінің библиографиялық тізімін жасады (Алматы, 2000).

Тарихшылар 1995 жылы «Қазақ жері мәселесінің тарихы» атты Т.Шонанұлының зерттеуін «Жер тағдыры – ел тағдыры» деген атпен, ғылыми түсініктемемен оқырман қауымға ұсынды. Кітап соңында тоталитарлық жүйе тұсында жазықсыз жаланың құрбаны болып, ату жазасына кесілген ағарту саласының көрнекті қайраткері Т.Шонанұлына қатысты ҚР Ұлттық Қауіпсіздік комитетінде сақталған мұрағат құжаттарын келтіреді [7].

Аталынған құжаттарды бірер жылдан соң орыс ғалымдары Ф.Д.Ашнин, В.М.Алпатов, Д.М.Насилов өздерінің бірлескен еңбектерінде атап өтеді. Еңбекте ғалымдар Телжан Шонанұлын Құдайберген Жұбановпен бірге тіл мамандары (лингвисты Шонанов и Жубанов) ретінде бағалай отырып, оларға тоталитарлық жүйе тарапынан жасалған қысымшылық істердің айғақтарын көрсетеді. Зерттеуші ғалымдар тобы Т.Шонанұлының әдебиет, тіл, терминология салаларында және оқулықтар жазу ісінде атқарған жұмыстарына өте жоғары баға да береді [6,195-296 бб].

Сонымен қатар профессор Әбу Тәкенов пен Бейсенбай Байғалиевтар Т.Шонанұлына қатысты баспасөз бірнеше мақалалар қатарын жариялайды. Авторлар өз мақалаларында оқырман қауымды Т.Шонанұлы есімімен таныстырды.

Т.Шонанұлы мұрасына үлкен қызығушылық танытқан Ә.Тәкенов ендігі тұста кандидаттық диссертацияның жазылуына да ықпал етеді. Нәтижесінде 1997 жылы ізденуші С.А.Баймұратова «Жалпы педагогика» саласы бойынша «Педагогическое наследие Т.Шонанова: (ученого-энциклопедиста, педагога 20-30-х гг. в Казахстане)» (Алматы, 1997) атты кандидаттық диссертация жұмысын жазды. Зерттеуші өзінің ғылыми жұмысын жазу барысында Т.Шонанұлын ағартушы-педагог ретінде қарастыра отырып, ғалымның педагогикалық ойларын, идеяларын зерттеуге тырысады. Алайда диссертация құрылымы Т.Шонанұлының қызметін қарастыруда кейбір мәселелерді қамти алмаған. Т.Шонанұлының қоғамдық-ағартушылық қызметі мен өмірі 20-шы Т.Шонанұлының жазушылық, аудармашылық қызметі зерттеуші назарынан тыс қалған; Т.Шонанұлының Қазақстанда зерттеу қоғамындағы қызметі, оның ішінде әсіресе өлкетану саласына қатысты қызметі, сондай-ақ тарихшы-ғалым ретіндегі көзқарастары толықтай зерттелмеген. Біздің диссертациялық жұмысымыз осы айтылған олқылықтардың орнын толтыратын дербес зерттеу болып табылады. Бұдан кейін Т.Шонанұлына қатысты кандидаттық диссертацияны тіл маманы Қ.С.Құлманов жазады (Астана, 2002). Аталып отырған диссертациялық зерттеу жұмыстарынан Т.Шонанұлының әдеби-шығармашылық, публистикалық және педагогикалық мұрасының біршама жақсы зерттелгендігін көреміз. Сталиндік саяси қуғын-сүргіннің Т.Шонанұлы тағдырына тигізген кері әсері, қасіретті іздері де зерттеуші назарынан тыс қалған Т.Шонанұлының үлкен ұйымдастырушылық қызметі жеткіліксіз зерттелген.

Қазақ зиялыларының қоғамдық саяси өмірдегі қызметтері мен Алаш қозғалысы турасында саралап жүрген тарих ғылымдарының докторы М.Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» атты еңбегінің маңызы зор. Зерттеу жұмысында Т.Шонанұлы Алаш зиялыларының қатарында аталып өтілгенімен, оған арнайы тоқталмайды.

Алаш қозғалысы тақырыбы бойынша жаңа әдістемелік және теориялық деңгейде ой-тұжырымдар жасаған көрнекті ғалым К.Нұрпейісовтің «Алаш һәм Алашорда» монографиялық еңбегі де алаштықтардың тарихын зерттеу ісінде аса құнды екені еш даусыз. Аталған еңбекте К.Нұрпейісов Алаш қозғалысына мүше болғандармен ниеттес болғандардың қатарында Т.Шонанұлының да есімін атап өтеді [8]. Сондай-ақ Алаш зиялылары турасында қалам тартып жүрген әдебиеттанушы ғалымдарымыздың бірі Д.Қамзабекұлы да Т.Шонанұлы туралы өзінің зерттеу еңбектерінде біраз мағлұматтар береді.

XX ғасыр басындағы ұлт зиялыларының Алаш қозғалысындағы қызметін қажетті деңгейде айқындап көрсету соңғы жылдардың ең өзекті тақырыптардың біріне айналды. М.Қозыбаевтың «Ақтаңдақтар ақиқаты» атты зерттеу еңбегі тарихымыздың «ақтаңдақ беттерін» қарастыру мәселесіне қатысты теориялық-методологиялық негіз қалыптастыруда маңызы зор (Алматы, 1992).

Соңғы кезеңде жарияланған еңбектердің кейбірінде Т.Шонанұлына қатысты біраз мәліметтер беріледі. Солардың қатарында Ғ.Ахмедов Т.Шонанұлының ағарту саласындағы қызметі туралы да шағын мәлімет береді (Алматы, 1996). Қуғындалған қазақ зиялылары өкілдерінің тарихи көзқарастарын тарихнамалық тұрғыдан талдау мәселесі де соңғы жылдары кеңінен қолға алына бастады. Бұл ретте тарихшы-ғалымдарымыз Т.Омарбеков пен Ш.Омарбеков қуғындалған қазақ зиялыларының тарихи көзқарастарына тарихнамалық тұрғыдан талдау жасай келе «алдағы уақытта Т.Шонанұлынан қалған тарихи мұраларды тарихнамалық тұрғыда талдау – қазақ тарихшыларының қасиетті міндеті»-деп (Алматы, 2004), Т.Шонанұлының өмірі мен қызметін ғана емес, тарихи мұраларын да зерттеу қажеттігін жөнінде өте орынды тұжырым жасайды. Жер мәселесіне толымды ой-пікірлер қосып жүрген зерттеуші О.Мұқатова өзінің «XIX-XX ғасырлардағы Қазақстан тарихнамасы» (Алматы, 2002) атты монографиялық зерттеуінде Т.Шонанұлының «Жер тағдыры – ел тағдыры» атты еңбегі Кеңестік дәуірдің 20-30 жылдарындағы қоныстандыру саясатына байланысты жазылған Ғ.Тоғжанов, С.Асфендияров, С.П.Щецов, П.П.Галузо, Е.Федоров, Т.Рысқұлов, С.Садуақасов сияқты авторлардың құнды еңбектерінің қатарына қосып қарастырып, жер мәселесіне байланысты жазылған ойларын көрсетеді.

Т.Шонанұлының еңбектеріндегі мәліметтерді деректанулық тұрғыдан қарастыра отырып, профессор Қ.М.Атабаев: «Ал, Т.Шонанұлының еңбегінде мерзімді басылымдардың өзекті тақырыптарының бірі жер мәселесі туралы көптеген құнды мағлұматтар кездеседі»-дейді (Алматы, 2001). Ал, зерттеуші З.О.Дүкенбаеваның «Қазақтың шығармашылық интеллигенциясының тарихы (1917-1941)» атты монографиясында Т.Шонанұлының шығармашылық мұрасына қатысты біраз мәліметтер береді (Алматы, 2003). Жоғарыда аталынып өткен зерттеулік еңбектермен қатар Қ.Е.Тілешова, С.С.Иманбаева, Н.А.Құрмановалардың ғылыми мақалаларында Т.Шонанұлы зиялы қауым қатарында аталынып өтіледі.

Т.Шонанұлының кезінде ұлтшыл атануы және саяси қуғын-сүргін құрбаны болуы кеңестік жүйе тұсында ол туралы шындықты жазуға едәуір кедергі жасады. Оның үстіне зерттеуші ғалымдар Телжан Шонанұлының қоғамдық, ағартушылық қызметіне баға беруде әлі де ортақ көзқарасқа келген жоқ. Сонымен қатар, Т.Шонанұлының қоғам қайраткер ретінде қалыптасуы мен отандық тарихта қалдырған терең ізін, мұраларын зерттеген нақты тарихи еңбектері әлі де болса жеткіліксіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 О научных работах членов Общества // Труды Общества изучения Казахстана. – Оренбург, 1925. - Т.VI. – С.310.
- 2 Қамзабекұлы Д. Мұхтар мен Смағұл // Парасат.-2000.-№ 1.
- 3 Каменский Л. Ауылдағы кооперация туралы / Аударған Т.Шонанұлы. – Орынбор: Қазмембас, 1925.-14 б.
- 4 Крупская Н. Ауыл арасындағы саяси-ағарту жұмысы / Аударған Т.Шонанұлы. - Орынбор: Қазмембас, 1925.- 47 б.
- 5 Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг. (Архив Президента РК).-Алматы: Қазақстан, 1998.-336 с.
- 6 Репрессированная тюркология / Под ред. Ф.Д.Ашнина., В.М.Алпатов., Д.М.Насилова.- М.: Восточная литература, 2002.-296 с.
- 7 Шонанұлы Т. Жер тағдыры – ел тағдыры. - Алматы: Санат, 1994.-224 б.
- 8 Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. - Алматы: Ататек, 1995.-253 б.

ӘОЖ 94 (574)

ВКЛАД ДЕЯТЕЛЯ АЛАША В КАЗАХСКУЮ ИСТОРИОГРАФИЮ

Тулегенова А. И.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Статья посвящена проблеме изучения истории Казахстана. В ней рассматривается вклад личности в изучение отечественной истории. В произведении выделяются труды Тельжана Шонанулы по истории Казахстана. Тельжан Шонанулы – ученый-энциклопедист, занимающий достойное место в просвещении казахов начала XX века. В работах автора исследуются многие вопросы казахской истории.

Ключевые слова: историография, казахская история, деятель Алаш Орды, Тельжан Шонанулы, исследования.

УДК 342.9

ҚҰҚЫҚ ҚОЛДАНУДА ӘКІМШІЛІК ЖАУАПКЕРШІЛІККЕ ТАРТУ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕНІ ШЕШУ ҮШІН МАТЕРИАЛДАРДЫ УӘКІЛЕТТІ ОРГАНДАРҒА (ЛАУАЗЫМДЫ ТҮЛҒАЛАРҒА) ЖІБЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сарсенова А.Ж., Джальмишев М.С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа. Осы ғылыми мақалада әкімшілік немесе тәртіптік жауаптылық қатарлу туралы мәселені шешу үшін уәкілетті органдарға (лауазымды адамдарға) жіберілетін материалдардың сапасы, оларды шығару тәртібі мен мерзімдері, лауазымды адамдардың оларды қарауының нақты мерзімдері, қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдыналу және болдырмау жөніндегітерге ушініңжәнебасқа да уәкілеттілауазымдыадамдарқызметініңтиімділігімәселелеріқаралады.

Түйінсөздер: ұсыну, мән-жайларды жою, қылмыстық құқық бұзушылықтар, заң, қылмыстық іс, қазус, бақылау, заңдылық, құқық қолдану.

Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылғы 01 қыркүйектегі "Қазақстан Жаңа нақты ахуалда: іс-қимыл уақыты" атты Қазақстанхалқына Жолдауында " еліміздегі қазіргі жағдай құқық қорғау органдарына жаңа талаптар қояды, олар ҰБТ азаматтарының сұраныстарына сәйкескелуі тиіс, азаматтардың проблемаларын жайғана естіп, көружет кіліксіз, ең бастысы-дұрыс және объективті оларға жауап беріңіз. [1]

Президентінің жоғарыда сипатталған негізгі Жолдауын ескере отырып, көптеген қазақстандық авторлар халықтың заңдарды бір мезгілде зерделеу қажеттілігін ұзақ уақыт бойы атап өтетініне назара ударғым келеді, өйткені бұл жайғана өмірлік қажеттілік. Дәл осындай параллельде біз өзіміздің негізгі ойларымыздыбаяндаймызжәне қылмыстық істердітергеу кезінде қылмыстық қудалау органдарының практикалық қызметінде туындайтын түсініксіз, кейде түсініксіз жағдайларға, әкімшілік немесе тәртіптік жауапкершілік кет арту, ұсыныстар шығару туралы мәселені шешу үшін материалдарды уәкілетті органдарға (лауазымдыадамдарға) жіберуге қатысты дәлелдер келтіреміз қылмыстық құқық бұзушылықтар мен басқа да заң бұзушылықтар жасауға ықпалететін мән-жайларды жою бойынша.

Мәселен, мысалы, А. С. Ахметов " қазіргі қоғамның құқықтық мәдениетінің қазіргі деңгейіне заңдарды кеңінен зерделеу міндеттілігі қойылуы тиіс. Нормативтік-құқықтық базаны тек заңгерлер ғана емес, соныменбірге елде жүргізіліп жатқан құқықтық реформалардың сапасына және осы заңдар беретін кепілдіктерге мүдделі барлық азаматтар да зерделеуі керек. Өкінішке орай, халықтың көпшілігінде құқықтық сауаттылықтың төмен деңгейі бар екенін мойындау керек, бұл алаяқтық элементтерге және тіптікей біршене уніктерге "қолдарын ашады". [2]

Айтылған пікір бойынша полемикалау мақсатын көздемей, біз өзімізді, өз жақындарымызды қылмыстыққа далау органдарының құқықтық сауатсыздығынан қорғау, өз құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың толық қанды мүмкіндігіне ие болу үшін қолданыс тағы заңнаманы шынымен зерделеу қажетекенін көрсетеміз. Бірақ, біз бұл олардың көпшілігінің ерекше жағдайы деп санаймыз және өмірдің барлық салаларына осындай нақты пікірді болжау мүмкі немес.

Сонымен қатар, аталған автор ұсынғандай, мемлекеттік саясат тұрғысынан бүкіл халыққа мұндай талаптар қою дұрыс емес, өйткені мұндай тәсіл мен елдің әр бір азаматы, мысалы, медицина, педагогика, экономика, білім беру жүйесін және т. б. зерттеуге мәжбүр болады, өйткені медициналық міндеттерді орындаукезінде фактілер мен кәсіп қойлық жоқ, сапалы білімнің болмауы және т. б.

Ең бастысы, бізкөріпөтырғанымыздай, құқық қорғау органдары заңдарды сақтауға және оларды дұрыс қолдануға міндетті, ал олардың өкілдері өздерінің кәсіби қызметін жүзеге асырғаны үшін мемлекеттік қазынадан жалақы алады, содан кейін бірінші кезекте олардың өкілдері оларды білуі керек. Бұл бастапқы және күмән тудырмайды.

Қылмыстық қудалау органдарының қылмыстық істерді тергеу бөлігіндегі практикалық іс-әрекетінің материалдарына жүргізілген талдау жекелеген жағдайларда мүлдем жағымсыз жағдайды көрсетеді. Бірінші кезекте істің әртүрлі негіздері бойынша тоқтатылған, екіншіден, сотқа жіберілген қылмыстық істерді жедел зерттеу объектісі ретінде қарастырайық.

Мысалы, Қазақстан Республикасы ҚІЖК-нің 35-бабының тоғызыншыбөлігінің талаптарын елемеу фактілері бұрынғыдай бар, оған сәйкес қылмыстық қудалау органдары мен соттар қылмыстық іс тоқтатылған кезде адамның іс-әрекеттерінде әкімшілік немесе тәртіптік (сыбайлас жемқорлық) құқықбұзушылық белгілері болған кезде он тәулік ішінде уәкілетті органдарға (лауазымды адамдарға) шешу үшін материалдар жіберуге міндетті әкімшілік немесе тәртіптік жауапкершілік кетарту туралы мәселе. Біздің 50-ден астам тоқтатылған қылмыстық істерді зерттеуіміз 90% - да мұндай материалдар жіберілмегенін көрсетті. Сұрақтындайды, мұндай жағдай немен байланысты?

Бұл жағдай іші наразан шығарушының өз ұстанымынан және, әрине, ең алдымен, құқыққорғау органдары қызметкерлерінің заңнаманы елемеуінен туындайды.

Мұндай тұжырымайқын болады, өйткені Қазақстан Республикасы ҚІЖК-нің 200-бабының талаптары қылмыстық құқық бұзушылықтар мен заңныңбасқа да бұзушылықтарын жасауға ықпал ететін мән-жайларды жою жөнінде ұсыныста ренгізу бөлігінде диспозитивті сипатта болады. Бұл талап сотқа жіберілген және тоқтатылған барлық қылмыстық істерге қатысты.

Назар аударыңыз, заң шығарушы аталған бапта "сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратынадамұсынысенгізугекұқылы" депескертеді. Заң мұны императивті түрде жасауға міндетте мейтіндіктен, қылмыстық қудалау органдары ең аз қарсылық жолымен жүреді. Соныменқатар, бұл жағдай әртүрлі негіздер бойынша тоқтатылған қылмыстық істер бойынша айқын байқалады.

Бұл тоқта тылған қылмыстық істер сотқа дейінгі тергеу органдарынан басқа ешқайда кетпейтіндіктен ғана орыналады. Сондықтан көп жағдайда ҚІЖК-нің 35-бабының тоғызыншыбөлігінің талаптары ескерілмейді. Қазіргі уақытта келісу аудандық прокуратура бөлімшелерімен және іс жүзінде, көбінесе аудандық прокурордың орын

басарымен бекітіледі. Сонымен қатар, ағымдағы жылдан бастап тексерушілермен келісу электронды түрде жүргізіледі.

Осылайша, аудан прокурорының өзі үшін де, тергеуді өзі жүзеге асыратын қызметкерлер үшін де "маневрлер" алаңы қалады. Бірінші жағдайда, егер қылмысты қісті тоқта ту туралы қаулының өзіне шағым жасалса, онда оның күшін жоюға өзінің орынбасары Бұрын бекіткен қаулының к үшін жоюға құқылы ауданның сол прокуроры" негіз " табады. Екінші жағдайда, қаулының күші жойылған жағдайда, жалпы ережелер бойынша қылмыстық қудалау органдарына қылмыстық істітергеу үшін тағыбір ай беріледі. Мұндай жағдайдың қаталекендігі туралы біз сот практикасының материалдарымен растаймыз.

Мәселен, Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық жөніндегі мамандандырылған ауданаралық сотының қаулыларының бірі Әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша іс жүргізуді тоқтатты. Сот қылмыстық қудалау органдары ҚІЖК-нің 35-бабының тоғызыншы бөлігінің талаптарын орындауға міндетті екенін көрсетті.

Тек осы тәсілмен біз қылмыстық және әкімшілік құқық бұзушылықтардың алдыналу және алдын алу тиімді деп санаймыз. Сұраныс болмайынша, жауапкершіліктің өзі де болмайды.

Қылмыстық істерді тоқтату туралықаулыларғашағымдану кезінде тергеу соттарының ұстанымын да тезиспен көрсетеміз. Тәжірибе көрсеткендей, тергеу соттары да" ерекше", басқаша айтқанда, өзқызметін осы бағытта жүзеге асырады.

Мысалы, тергеу судьялары Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2012 жылғы 27 маусымдағы № 3 "соттардың прокурордың, қылмыстық қудалау органдарының әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) және шешімдеріне шағымдарды қарауы туралы (Қазақстан Республикасы қылмыстық іс жүргізу кодексінің 106 - бабы), атапайтқанда оның 12-тармағына (айтакетейік, редакция бір жыл бұрын өзгертілген, атап айтқанда 11.12.2020-шамамен), онда былай делінген: "Судья прокурордың іс-әрекетіне шағымдарды қоспағанда, шағымды өзісіне қабылдағаннан кейін, сотқа дейінгі тергеп-тексеру немесе анықтау жүргізу кезінде жол берілген заң бұзушылықтарғаден қою шараларын қабылдау үшін прокурорға үштәулік тен аспайтын уақыт беруге құқылы. Прокурордың өтініш берушінің құқықтарын, бостандықтарын, заңды мүдделерін бұзушылықтарды жоюы тергеу судьясының шағымды қараусыз қалдыруы үшін негіз болып табылады".[3] нәтижесінде тергеу судьялары аудандардың, қалалардыңпрокурорларыназаңдылықты өздері бұзғаны үшін "оңалту" құқығын береді.

Сот және құқық қорғау жүйелерінің жаңа үш буынды моделін құрушең берінде ҚазақстанРеспубликасының қолданыстағы заңнамасын жүргізіліп жатқан реформалау қылмыстық қудалау органдарының қызметін қылмыстық істердітергеу бөлігінде де, уәкілетті органдарға (лауазымды адамдарға) әкімшілік немесе тәртіптік жауаптылық қатар ту туралы мәселені шешу үшін жіберілетін материалдардың сапасын арттыру бөлігінде де, тұтастай алғанда олардың бағыттарын оңтайландыруға тиіс лауазымды тұлғалардың оларды қарауының нақты мерзімдері, тергеуші және қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдыналу және алдын алу жөніндегі басқа да уәкілетті лауазымды адамдар қызметінің тиімділігі. Қолданыс тағы заңнаманы жетілдіру бойынша біз ұсынған ұсыныстар, сондай-ақ құқық қорғау органдары қызметіндегі анықталған кемшіліктер заңның үстемдігін қамтамасыз етуге және азаматтарымыздың қауіпсіздігіне кепілдік беруге мүмкіндік беретініне сенімдіміз [1].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Послание Главы государства Касым-ЖомартаТокаева народу Казахстан «Казахстан в новой реальности: время действий» от 01 сентября 2020 года // https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g/ (дата обращения 24.12.2021 г.).

2. Ахметов А.С. Особенности правовой культуры современного общества//Ғылым, 2020. – № 3. - С. 94 – 98.
3. Нормативное Постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 27 июня 2012 года за № 3 «О рассмотрении судами жалоб на действия (бездействие) и решения прокурора, органов уголовного преследования (статья 106 Уголовно- процессуального кодекса Республики Казахстан)// <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P120000003S> (дата обращения 24.12.2021 г.).

УДК 342.9.

ВОПРОСЫ НАПРАВЛЕНИЯ МАТЕРИАЛОВ В УПОЛНОМОЧЕННЫЕ ОРГАНЫ (ДОЛЖНОСТНЫЕ ЛИЦА) ДЛЯ РЕШЕНИЯ ВОПРОСА О ПРИВЛЕЧЕНИИ К АДМИНИСТРАТИВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В ПРАВОПРИМЕНЕНИИ

Сарсенова А.Ж., Джальмишев М.С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет. г Уральск

***Аннотация.** В настоящей научной статье рассматриваются вопросы качества материалов, направляемых в уполномоченные органы (должностные лица) для решения вопроса о привлечении к административной или дисциплинарной ответственности, порядка и сроков их выпуска, конкретных сроков рассмотрения должностными лицами, эффективности деятельности следователя и других уполномоченных должностных лиц по предупреждению и предотвращению уголовных правонарушений.*

***Ключевые слова:** представление, устранение обстоятельств, уголовные правонарушения, закон, уголовное дело, казус, контроль, законность, правоприменение.*

УДК 004.7:307

ЦИФРОВОЙ КАЗАХСТАН: ДОСТИЖЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Стороженко Н.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация.** Идея всеобъемлющей цифровой трансформации является глобальным мировым трендом, а цифровые технологии играют все более важную роль в развитии экономики большинства стран. Цифровизация в Казахстане идет полным ходом. Технический прогресс неудержим, он проникает во все области жизни, изменяет способы общения и организации труда, формы обучения и досуга. Вслед за обычным интернетом с электронной почтой, поисковиками и соцсетями идет «интернет вещей», который интегрирует в одну сеть не только автоматические устройства на производстве, но и услуги, предоставляемые государством. Эта тенденция открывает большие возможности не только для государства, но и для человека в частности.*

***Ключевые слова:** цифровизация, развитие экономики, автоматизация, цифровые технологии, передовые технологии.*

Сегодня цифровизация стала одним из основных трендов развития экономики. Развитие цифровых технологий называется в качестве приоритета всего евразийского

экономического пространства.

Следуя мировым трендам, Казахстан активизирует цифровизацию экономики.

Цифровая трансформация является ключевым направлением технологического развития промышленности, это глобальный тренд конкурентоспособности промышленных предприятий и важнейший драйвер их развития. Во многом благодаря применению цифровых технологий предприятия повышают производительность, снижают инвестиционные и эксплуатационные затраты, наращивают конкурентоспособность и приближаются к устойчивому развитию.

Соответствуя мировыми тенденциям, Казахстан усиливает работу по цифровой трансформации промышленных субъектов, поддерживая их в освоении нововведений, оказывающих влияние на экономическую производственную результативность (производительность, эксплуатационные расходы), надежность (операционная завершенность), защищенность, согласованность с законодательными экологическими нормами и т.д.

В 2017 г. для цифровизации промышленности, создания «модельных цифровых фабрик», на площадках которых планировалось в дальнейшем внедрять цифровые технологии посредством экспресс-диагностики и специального анкетирования, были выбраны 7 пилотных предприятий. В 2018 г. проведена идентификация требуемых для них технологий в рамках технологического аудита и в 2018–2020 годах для продвижения проектов им была оказана государственная поддержка.

За 2017–2020 годы благодаря сотрудничеству Казахстана с компанией Honeywell, участвующей в ключевых проектах нефтегазовой, химической и металлургической промышленности, внедрены новейшие решения, связанные с кибербезопасностью, оцифровкой и промышленной автоматизацией.

Анкетирование (по методологии Института им. Фраунгофера) свыше 600 промышленных предприятий для анализа их подготовленности к цифровизации установило, что свыше 80% субъектов обрабатывающей и 60% добывающей промышленности соответствуют уровню «Индустрия 2.0» либо находятся на переходной стадии к автоматизированному производству. Всего 3% в обрабатывающей и 21% в горнорудной промышленности соответствуют уровню Индустрии 3.0 [1].

Обрабатывающая промышленность представлена тремя отраслевыми группами, определенными их технологической сложностью, включающей интенсивность производственного применения технологий. Наивысший удельный вес принадлежит среднетехнологичным отраслям (47,9%), далее – низкотехнологичным (41,2%), значительно уступают высокотехнологичные отрасли (10,9%). Казахстан значительно отстает от развитых стран ОЭСР, где базу наилучшей технологической структуры формируют высокотехнологичные и среднетехнологичные производства (около 48%), при этом высокотехнологичным производствам отведено около 20% [2].

Среди высокотехнологичных отраслей обрабатывающей промышленности впереди изготовление изделий химической промышленности (3,7% от общего объема обрабатывающей промышленности) и основных фармацевтических продуктов (2%). Внутри среднетехнологичных отраслей лидируют металлургия (44,7%) и изготовление прочего неметаллического минерального продукта (5,8%). Из низкотехнологичных отраслей выделяют изготовление продуктов питания (14,9%), кокса и нефтеперерабатывающих продуктов (8,4%) [2].

В значительной мере благодаря автоматизации, продвижению цифровых технологий и обусловленных ими бизнес-процессов большую эксплуатационную готовность и производительность оборудования, меньшие эксплуатационные затраты имеют металлургические предприятия.

АО «Алтыналмас» внедрена модель проекта «Цифровой рудник», охватывающая 6 уровней систем с разным функциональным наполнением, ведется работа по росту

компетенций персонала для работы с системами автоматизации, формируется методическая база для создания Центра компетенции в горно-металлургическом комплексе. Внедряемый АО «НАК «Казатомпром» проект «Цифровой рудник» с помощью умных датчиков позволяет контролировать объемы и скорость добычи, следить за рациональным использованием оборудования, объединять исходные данные в объединенный справочный центр, минимизируя человеческий фактор и обеспечивая производственный онлайн-контроль.

В рамках проекта «Создание семи модельных цифровых фабрик», которым отведена роль платформ, демонстрирующих потенциал цифровых технологий к 2025 г., запланированы 40 проектов, из них уже внедрены 14. Внедренные на 7 месторождениях АО «НК «КазМунайГаз» технологии «Интеллектуального месторождения» позволяют оптимизировать расходы по энергопотреблению до 10%, стабилизировать степень добычи до 2%.

Совокупный эффект трансформации топливно-энергетического, промышленного и сельскохозяйственного сегментов достиг 92,4 млрд. тенге. В топливно-энергетическом секторе ключевым проектом стал «Переход на увеличенный межремонтный период на нефтеперерабатывающих заводах», благодаря которому два завода освоили 3-летний межремонтный эксплуатационный период, позволивший нарастить среднегодовые объемы переработки на 300 тыс. тонн за счет уменьшения остановок и перерывов на капитальный ремонт.

За счет цифровизации агропромышленного комплекса, затронувшей 4 полигона и 9 экспериментальных подразделений, произведено разграниченное внесение семян, проведена агрохимическая оценка почвы с использованием электронных карт полей, открыты 15 агрометеостанций. Созданный агрометеосервис для 5 регионов с прогнозным трехдневным оцениванием по 10 метеоиндикаторам позволил уменьшить расходы фермеров на 20%. Благодаря электронным картам полей оцифровано 26 млн. га сменных участков, или 100% от совокупного посевного участка, и 56,5 млн. га пастбищных участков, или 78,5%. В рамках проекта по цифровизации земельных отношений, целью которого является онлайн-предоставление аграрных земель, создан Единый государственный кадастр, объединяющий Земельный кадастр, Регистр недвижимого имущества и территориальные геопорталы. В 2020 г. в пилотном режиме осуществлялась онлайн-выдача земельных участков в нескольких городах. Перспективный проект компании «Масло-Дел» по строительству маслоэкстракционного предприятия по обработке масличных культур в г. Петропавловске с созданием 130 рабочих мест, увеличением экспорта продукции в ближнее и дальнее зарубежье за счет повышения объемов производства и проект строительства автоматического рыбного хозяйства по технологии изолированного водообеспечения, реализуемого ТОО «Аква Фактория».

В целях трансформации транспорта и логистики реализован проект «Интеллектуальная транспортная система», предполагающий систематизацию сведений об автодорогах, транспорте, проезде по коммерческим автодорогам, пассажирах междугородных автобусов, регистрации билетов. Для автоматизации транспортных проверок установлены 12 автоматизированных измерительных средств на оплачиваемых сегментах, позволивших установить 82 сбоя в весовых нормах, получить 8,6 млн. тенге штрафов. Элементом интеллектуальной транспортной системы стала система взимания платы, подготовки и подачи сведений о ситуации на дорогах, уже функционирующая на трех участках протяженностью 471 км с ежегодным сбором 3,4 млрд. тенге и созданными 1689 новыми рабочими местами.

Инвестиционный проект компании Computer Vision Technologies предполагает внедрение компонентов системы взимания платы на автомобильных дорогах республиканской значимости протяженностью 11 тыс. км. Проект основан на применении

казахстанской фото-, видеофиксации «Сергек» для адаптации аппаратно-программного комплекса под новые требования.

Однако, технологический рынок достигим только в тандеме государства и бизнеса.

Малое и среднее предпринимательство значительно уступает крупнейшим предприятиям как по освоению цифровых технологий, так и с позиции простой автоматизации производственных процессов. Это обусловлено главным образом различием в доступе к финансовым средствам, отсутствием опыта внедрения передовых технологий и компетентных специалистов [3]

В среднесрочном периоде запланировано: повысить уровень производительности труда в экономике до уровня ведущих 30 стран мира; создать конкурентоспособные экспортные производства в наиважнейших отраслях; увеличить объем местной электронной торговли и уменьшить долю теневой экономики; для выхода крупнейших предприятий Казахстана на принципиально новый уровень осуществить их капитализацию. Набирающая темпы новая индустриальная политика Казахстана логически продолжит модернизационные процессы с акцентом на промышленной сфере и ее безопасности [3]

Предприятиям следует обратить внимание на такие ключевые трансформационные аспекты, как возникновение нового поколения работников, создание цифровой цепочки поставок и корректировка принципов управления их операционной результативностью. За счет обновленных цифровых технологий возрастают возможности работников и быстрее разрешаются проблемы недостатка компетентных специалистов. Благодаря прогнозным оценкам сбоя в функционировании техники усиливается безопасность и устойчивость промышленных активов. Выгодная визуализация накопленной аналитической базы повышает обоснованность принимаемых решений в регламенте реального времени. Процессы, охватывающие все сферы деятельности промышленного субъекта, становятся более прозрачными, создают основу роста эффективности и ликвидации «слабых мест», уменьшающих его общую результативность.

Роль цифровых технологий и цифрового взаимодействия с клиентами особенно возросла как в период распространения пандемии COVID-19, так и во время восстановления работы предприятий, ведь в период карантина возросла значимость цифровизации как для организации удаленной деятельности, так и расширения цифровых каналов в целях удовлетворения возросших клиентских заказов. Наряду с масштабными социально-экономическими изменениями кризис кардинально откорректировал деловую среду, ускорив цифровые преобразования. Для своевременного реагирования на кризисные явления и изменения в поведении клиентов, ускорения выхода на новые рынки или привлечения новых заказчиков предприятия должны формировать другие курсы за пределами ключевого бизнеса [4].

В будущем затраты на новые технологии возрастут с учетом того, что требуется создание ценности, обеспечение гибкости, кибербезопасности и устойчивости. Потребуется не просто модернизировать устаревшие системы, разрабатывать архитектуры микросервисов, обновлять инструменты для цифровизации своего бизнеса, но и создавать технологические комплексы для развития, к примеру, нового бизнеса, продвижения инфраструктуры.

Таким образом, для активизации цифровой модификации промышленности Казахстана только точечных мер, содействующих конкретным предприятиям или проектам, инструктивного принуждения предприятий недостаточно, поскольку это будет способствовать имитации желаемых изменений. Необходимы системные действия, обеспечивающие использование актуальных цифровых технологий: формирование благоприятного бизнес-климата, налоговых стимулов к повышению эффективности технологической модернизации и качественного корпоративного управления, наращиванию инвестиций в рост компетенций персонала.

Список использованной литературы:

1. Аубакирова Г. Цифровая трансформация экономики Казахстана // Проблемы теории и практики управления. 2019. № 2. С. 18-26.
2. Товма Н.А., Акимбаева К.Т., Актуреева Э.А. Реализация цифровых преобразований в экономике республики Казахстан // Статистика, учет и аудит. 2019. № 3 (74). С. 256-260.
3. Бейсенбаева А.К., Акимбаева К.Т., Товма Н.А. Тенденции развития цифровой экономики в Казахстане // Статистика, учет и аудит. 2018. № 2 (69). С. 88-92.
4. Карпович О.Г., Карипов Б.Н., Ногмова А.Ш. Развитие цифровой экономики Казахстана // Проблемы постсоветского пространства. 2020. Т. 7. № 4. С. 485-494.

ӘОЖ 004.7:307

ЦИФРЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН: ЖЕТІСТІКТЕРІ МЕН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Стороженко Н.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа. Жан-жақты цифрлық трансформация идеясы жаһандық әлемдік тренд болып табылады, ал цифрлық технологиялар көптеген елдердің экономикасын дамытуда маңызды рөл атқарады. Қазақстанда цифрландыру қарқынды жүріп жатыр. Техникалық прогресс тоқтаусыз, ол өмірдің барлық салаларына енеді, қарым-қатынас пен еңбекті ұйымдастыру тәсілдерін, оқыту мен бос уақытты өзгертеді. Электрондық пошта, іздеу жүйелері және әлеуметтік желілері бар қарапайым интернеттен кейін "заттар интернеті" бар, ол өндірістегі автоматты құрылғыларды ғана емес, сонымен қатар мемлекет ұсынатын қызметтерді де бір желіге біріктіреді. Бұл үрдіс тек мемлекет үшін ғана емес, сонымен қатар жеке тұлға үшін де үлкен мүмкіндіктер ашады.

Кілт сөздер: цифрландыру, экономиканы дамыту, автоматтандыру, цифрлық технологиялар, озық технологиялар.

УДК 343.21

КИБЕРҚЫЛМЫС ҚАЗІРГІ ҚОҒАМНЫҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ БІРІ
РЕТІНДЕ

Аралбеков Г. Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университет, Орал қ

Аңдатпа: Бұл мақалада киберқылмыстардың, олардың құрбандарының, сондай-ақ осы қылмыстарды жасайтын қылмыскерлердің ерекшеліктерін зерттеу жүргізіледі. Зерттеу әдісі - ҚР Банкінің статистикалық мәліметтерін қарастыру. Жұмыста автор халықтың экономикалық және құқықтық сауаттылығын арттыру банктік киберқылмыс тенденциясын төмендетудің ең тиімді әдісі болып табылады деген қорытындыға келеді.

Түйінді сөздер: экономикалық сауатсыздық, психологиялық әсер, ұрлық, алдын алу жолдары, алаяқтықтың алдын алу, іске асыру жолдары.

Қазіргі жағдайда коронавирустық инфекция пандемиясы виртуалды кеңістікті қолданудың күрт кеңеюіне әкелді. Бизнес құрылымдарының, білім беру қызметтерінің, банк секторының, тұтыну нарығының және т. б. интернет кеңістігіне көшуі

киберқылмыстың өсуіне әкелді. Демек, қылмыстық-құқықтық қазіргі ақпараттық шеңбердегі киберқылмысты бағалау қоғам бүгінгі таңда өзекті мәселеге айналууда.

90-шы жылдардағы қылмыстық топтар қазіргі кезеңде кетіп жатыр екінші орында, бұрын алынған табысқа қанағаттану. Интернет желісінің пайда болуымен қоғамды компьютерлендіру үлкен пайда болады ойлауы түбегейлі «жас» қылмыскерлердің саны екінші орынға шыққан қылмыскерлерден ерекшеленеді.

Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде нақты нәрсе жоқ «киберқылмыс» анықтамалары, бірақ осы қылмыстарды танымал етуге байланысты заңсыз ұғымдар кешені қалыптасты, компьютерлік қылмыс, жоғары қылмыс сияқты технологиялар және басқалар. Киберқылмыс-қарқын алып келе жатқан қылмыстың негізгі бағыттарының бірі. Киберқылмыстардың басым өсуі ХХІ ғасырда компьютерлік технологиялардың қоғам өміріне кеңінен енгізілуімен бірге байқалады. Қылмыстың бұл түрі басқалардан ерекшеленеді, әдетте шабуылдаушылардың мақсаты «Ұрлық» бабы бойынша көптеген қылмыстарда жиі кездесетін үлкен емес, аз мөлшерде емес; киберқылмыстарда, олардың мамандануы ақша ұрлау, айналым әдетте бірнеше жүз мыңнан басталады және миллиардтаған теңгеге жетуі мүмкін. Мұндай сомалар, ең алдымен, қылмыс жасаған адамның жәбірленушіні оның табысынан бастап мұқият таңдауымен байланысты.

Шоттардан ақша ұрлаумен байланысты алаяқтықтан ешкім дерлік иммунитетке ие емес. Қылмыстық істер тарихында белгілі банк қызметкерлерінің өздері банк картасының иесі туралы ақпаратты, оның төлқұжат деректерін және алаяқтың шотына ақша аудару үшін қажетті ақпараттың қалған тізімін берген жағдайлар бар. Жәбірленушілердің карталарынан қаражат ұрлауға мамандандырылған алаяқтар жұмыс істейтін белгілі бір сұлба бар. Осы сұлбаға қатысы бар банк қызметкері ұзақ уақыт бойы өзінің банктік картасын пайдаланбаған, бірақ банктің шотында белгілі бір қаражаты бар Клиентті анықтайды. Бұл қызметкер төлқұжат деректерін, банк картасының мазмұны туралы Жеке ақпаратты алаяққа береді, ол үшін қаражат алады. Алаяқ төлқұжат деректермен және картамен айла-шарғы жасап, сондай-ақ сызбаға қатысқан нотариусты сендіре отырып, жәбірленушінің картасынан үшінші тараптың ақша қаражатын алу мүмкіндігін нотариалды куәландырады, яғни сенімхат ресімдейді. Әрі қарай, шоттан ақша ұрлау орын алады. Осы сұлба бойынша ұрланған ақшаны дәлелдеу, тіпті одан да көп қайтару мүмкін емес. Қаржы киберқылмыс-қарқынды дамып келе жатқан сала. Жәбірленушінің банктік шотынан қаражатты ұрлау үшін бұл банкке ешқандай қатысы болуы міндетті емес.

Қазіргі уақытта алаяқтық сұлба ерекше дамыды, оның көмегімен несиелік және қаржылық саладағы компьютерлік шабуылдарды бақылау және әрекет ету орталығының мәліметтері бойынша банктік шоттарынан 2021 жылы бес миллиардтан астам теңге ұрланған. Мұндай үлкен санның басты себебі-халықтың қаржылық және құқықтық сауатсыздығы. Осы екі фактіні осы алаяқтық схеманың түсіндірмесіне сүйене отырып растауға болады: абоненттің нөміріне белгілі Банктің қызметкерінен қоңырау келіп түседі, ол қарапайым сұрақ қояды: «алдағы сағатта сіз бірнеше мың теңге көлемінде аударымдар жасадыңыз ба?». Жәбірленуші мұндай операциялар жасалмады деп жауап береді. Әрі қарай, банк қызметкері тарапынан абонентке моральдық қысым пайда бола бастайды, ол асығыс түрде көрінеді және оны тікелей сол алаяқтар алып тастайды. Жәбірленуші қатты әсер етіп, одан талап етілетін барлық нәрсені атайды. Алаяқтар ұрлаған қаражаттың миллиардтаған мөлшеріне не себеп болады? Біріншіден, бұл сауатсыздық, көбінесе қаржылық. Мысалы, банк қолданушылары банктің ресми өкілі абоненттерге әдеттегі нөмірден қоңырау шалмайтынын біледі, өйткені бұл банкте киберқылмыстың алдын алу үшін жалпыға бірдей телефон нөмірі қолданылады. Екіншіден, басқаларға қарағанда күшті психологиялық әсер ететін адамдар алаяқтардың айла-амалдарына жиі ұшырайды. Соңғысы, өз кезегінде, егжей-тегжейге ерекше назар аудара отырып, оқиғалардың барысын мұқият қарастырады. Мысалы, тіпті алаяқтардың қоңырауы фонындағы дыбыс

Банктің қызу жұмысынан толығымен көшірілді-фонда call-орталық қызметкерлерінің дауыстары естіледі. Осы қаржылық айла-шарғыдан зардап шеккендердің барлығын толғандыратын сұрақ, құрбандардың шоттарынан миллиардтаған рубльді шебер алып тастай алатын киберқылмыскерлер кім. Түрме тұтқындары-бұл нөмірлерден жиі қоңырау шалатындар. Жазасын өтеу орындарының бірін тінту кезінде тұтқындардың камераларынан телефондар, маршрутизаторлар, зарядтағыштар, құлаққаптар, сондай-ақ кейінгі құрбандардың есімдері жазылған дәптерлер табылды. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, түрме басшыларының алаяқтық қоңырауларды жүзеге асыруға кем дегенде жанама қатысы бар деген қорытынды жасаған жөн. Әрине, бұл түрме аумағындағы киберқылмыс мәселесін шешудің ең тиімді әдістерінің бірі. Осы жағдайдың ең күрделі және іс жүзінде мүмкін емес аспектісі банк клиенттеріне келтірілген залалды өтеу болып табылады. егер дәл қазір ол картаның нөмірін және артқы жағындағы құпия нөмірді хабарламаса, онда абоненттің шотындағы қалған соманы тікелей сол алаяқтар алып тастайтынына клиенттің куәлігі. Жәбірленуші қатты әсер етіп, одан талап етілетін барлық нәрсені атайды. Алаяқтар ұрлаған қаражаттың миллиардтаған мөлшеріне не себеп болады? Біріншіден, бұл сауатсыздық, көбінесе қаржылық. Екіншіден, басқаларға қарағанда күшті психологиялық әсер ететін адамдар алаяқтардың айла-амалдарына жиі ұшырайды. Соңғысы, өз кезегінде, егжей-тегжейге ерекше назар аудара отырып, оқиғалардың барысын мұқият қарастырады. Осы қаржылық айла-шарғыдан зардап шеккендердің барлығын толғандыратын сұрақ, құрбандардың шоттарынан миллиардтаған теңге шеберлі түрде алып тастай алатын киберқылмыскерлер кім. Бұл сұрақтың жауабы өте маңызды емес. Түрме тұтқындары-бұл нөмірлерден жиі қоңырау шалатындар.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, түрме басшыларының алаяқтық қоңырауларды жүзеге асыруға кем дегенде жанама қатысы бар деген қорытынды жасаған жөн. Әрине, бұл түрме аумағындағы киберқылмыс мәселесін шешудің ең тиімді әдістерінің бірі. Осы жағдайдың ең күрделі және іс жүзінде мүмкін емес аспектісі банк клиенттеріне келтірілген залалды өтеу болып табылады. Заңды түрде абоненттердің өздері өз карталарының жеке ақпаратын киберқылмыскерлерге өз еркімен берді, бұл ақшаны қайтаруды одан сайын қиындатады. Ұрланған қаражаттың жалпы көлемінің ішінде банктер клиенттерге тек 15% өтеді. Мәселенің ауқымы орасан зор, оны шешудің ешқандай жолы жоқ – мұның бәрі сарапшы-экономистердің көңіл көншітпейтін статистикасы. Қорытындылай келе, адамның ұқыпсыздығы мен сауатсыздығы ұрланған қаражаттың көбеюіне ықпал ететінін атап өткен жөн. Осы саладағы қылмыстардың санын азайту үшін халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру, сондай-ақ киберқылмыскерлер тарапынан психологиялық ықпалға көбірек ұшыраған аға буынның осы проблемасының бар екендігі туралы хабарлау жөн. Сарапшылар мен халықтың бірлескен көмегімен ғана біздің еліміз банк саласындағы киберқылмыс сияқты жаһандық проблеманы жеңе алады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 7-тарауының «ақпарат және байланыс саласындағы қылмыстар» мазмұнына сүйене отырып, банк саласында киберқылмысты реттеу нормалары жоқ, қылмыстық заңда банктік шоттардағы алаяқтықтың алдын алуға бағытталған құқық нормалары жоқ. Бұл салада жасалған қылмыстар көбінесе («компьютерлік ақпарат саласындағы алаяқтық»), онда ең көп жаза бір жарым жылға бас бостандығынан айырылады.

Сонымен, қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінде банк қызметкерін ұсыну және жалған ақпарат беру арқылы банктік карталардан ақша ұрлау саласындағы нақты құқық бұзушылықтарды реттеуге бағытталған бап жоқ. Осы саладағы қылмыстардың даму тенденциясын төмендетудің жалғыз жолы-осы мәселені қамтитын құқық нормаларын енгізу. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде киберқылмыс саласындағы жаңа норманың қабылдануы банктік киберқылмысты жоюға әкелетін жалғыз шара болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кривенко Т., Куранова Э. Расследование преступлений в кредитно-финансовой сфере. 2021.
2. Криминальная экономика и экономическая преступность. 2021.
3. Сатуев Р. С., Шраер Д. Я., Яськова Н. Ю. Экономическая преступность в финансово-кредитной системе. М.: Центр экономики и маркетинга, 2019.
4. Экономическая преступность в финансово-кредитной системе. 2022.

УДК 343.21

КИБЕРПРЕСТУПНОСТЬ КАК ОДНА ИЗ ОСНОВНЫХ ПРОБЛЕМ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Аралбеков Г. Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В данной статье проводится изучение специфики киберпреступлений, их жертв, а также преступников, совершающих данные преступления. Методом исследования является рассмотрение статистических данных Банка РК. В работе автор приходит к выводу, что повышение экономической и юридической грамотности населения является наиболее эффективным способом снижения тенденции банковской киберпреступности.

Ключевые слова: экономическая безграмотность, психологическое влияние, хищения, способы предотвращения, предотвращение махинаций, способы реализации.

УДК 373.2

«ҚАЗАҚ ҚЫЗЫ» КОНЦЕПТІСІН ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКА ТҰРҒЫСЫНАН ЗЕРТТЕУ

Берік А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Андатпа: «Қазақ қызы» концептісін әлеуметтік лингвистика тұрғысынан зерттеп талдау. Зерттеушілер ерлер мен қыздар тілінің ерекшеліктерін саралайды.

Кілт сөздер: лингвистика, ұстаным, гендер, ерлер, қыздар

Қазақстан – 130 тілде сөйлейтін халықтар мекендеген, генетикалық топтары мен типологиялық ерекшеліктері әртүрлі көпұлтты және мәдени ел. XX ғасырдың аяғынан бастап. Қазақстанда тіл теориясы мен әлеуметтік лингвистикалық бағыт белсенді дамып келеді, оның негізгі аспектілері: тіл мен қоғам, тіл мен ойлау, тіл мен ұлт, тіл мен дін, тіл мен тұлға, т.б.

Тіл білімінің осы мәселелерін дамытпай, көпұлтты мемлекетте тіл саясатын табысты жүргізу мүмкін емес.

Әлеуметтік лингвистика – тілді және оның қалыптасып келе жатқан әлеуметтік-мәдени контекстке қатынасын зерттейтін пән.

Әлеуметтік лингвистика тілді қолданушыдан тәуелсіз абстрактілі жүйе ретінде емес, әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде талдаумен сипатталады. Этносаралық және мәдениетаралық қарым-қатынастың, этносаралық қарым-қатынас пен ынтымақтастықтың маңызды мәселелерін шешу қажеттілігіне байланысты әлеуметтік лингвистика ерекше өзектілікке ие болды. Дегенмен, қазіргі Қазақстанның тілдік өмірі мен тілдік жай-күйінің тұтас және толық бейнесін алу үшін әлеуметтік лингвистикалық зерттеулердің ауқымын кеңейтіп, сол жерде тұратын әртүрлі этностардың тілдеріне жан-жақты сипаттама беру қажет. Қазақстан территориясы.

Әлеуметтік лингвистиканың объектісі – қоғамда және тілдік ортада қалыптасқан тілдік нормаларды бұзатын нақты тұлғалар немесе әртүрлі тілдік стильдер мен әртүрлі тілдердің элементтерін ығыстыратын жеке тұлғалар. Әлеуметтік лингвистика үшін тілдің ішкі құрылымы жалпы мағлұмат ретінде алынады, өйткені зерттеудің негізгі объектісі жалпы тілдің функционалдық жағы болып табылады. Әлемде екі немесе одан да көп тілді бір уақытта қолданатын қауымдастықтар (мемлекет, ел, аймақ) бар. Бұл жағдайда социоллингвистика бірнеше тілдің бірлескен қызметі мен қарым-қатынасын зерттейді [1].

Әлеуметтік лингвистиканың ғылым ретінде негізін салушылар – Женева мектебі мен париждік структурализмнің өкілдері (А.Сеше, Ч.Балли, А.Мартинет, С.Д.Кацевский, Р.Р.Эдаль т.б.), кеңес диалектографтары (Г.Розенкронц, Т.Фрингс, Р.Горсе және т.б.) және әлеуметтік бағыт өкілдері (Е.Д.Поливанов, Р.Д.Шор, В.М.Жирмунский және т.б.), Қазақстандағы әлеуметтік тіл білімі КСРО әлеуметтік лингвистикасының бір саласы ретінде дамыды. Тәуелсіздік жылдарында еліміздегі тіл жағдайы мен құрылыс, мемлекетіміздің тіл саясаты мен оның негізгі бағыттары жеткілікті түрде зерттеліп, ғылыми негізделген шешімі табылды. Бұл салада ғалымдар Б.Хасанұлы, М.М.Копыленко, А.Е.Карлинский, М.К.Исаева, Е.Д.Сүлейменова, З.Қ.Ахметжанова, С.Т.Сайна, Н.Ж.Шаймерденова, т.б., сонымен қатар жас ғалымдар Қ.М. Байбосынова, А.М. Құмарова, А.Абасилов, Г.С.Сүйінова, С.А.Асанбаева, Д.Ж.Қасымова, Г.Д.Алдабергенова, Г.М.Әлімжанова және т.б. Тіл құрылысы мен Қазақстандағы жағдайды зерттейтін ғалымдардың ғылыми еңбектерінде әлеуметтік тіл білімінің өзекті мәселелері мен мәселелері кеңінен сөз болды.

1992 жылы Б.Хасанұлының «Ана тілі – ата мұра» атты еңбегінде ана тілі категориясы алғаш рет әлеуметтік тіл білімі тұрғысынан зерттелді. Автор ана тілінің лингвистикалық, әлеуметтік-лингвистикалық, психологиялық, педагогикалық, тарихи-этникалық ерекшеліктерін береді, сонымен қатар ана тілі мен құқық, ана тілі мен экономика, ана тілін меңгеру және білу ұғымдарының айырмашылығы мен ұқсастығын анықтайды, қостілділіктің әлеуметтік лингвистикалық мәні, еліміздің әлеуметтік-коммуникативтік жүйесі, оны құрайтын тілдер және олардың функционалдық жүктемесі, типологиясы, мемлекеттік тілдің мәселелері, қазақ тілін білу қажеттілігі, қазақ тілін оқыту аясында қазақ тілін үйрену қажеттілігі, тілдердің әлемдік дамуы. Б.Хасанұлы өз еңбегінде ана тілін «...барлық тілдерден ішкі құрылымы жағынан оқшауланған тіл, белгілі бір кеңістікте белгілі бір халықпен тарихи өмір сүріп, мәдениетті үздіксіз жеткізіп отыратын тіл. бұл халықтың ұрпақтан-ұрпаққа, бұл қарым-қатынас құралы болып табылады, бір ұлттың ішінде жұмыс істеу белгілі бір халықтың барлық адамдары үшін бірдей (жасына, жынысына, дініне, әлеуметтік жағдайына қарамастан).

Б.Хасанұлы өз еңбегінде қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі қолданыс, даму және қызмет ету салаларына талдау жасай отырып, мемлекеттік тілді дамытудың мынадай ұстанымдарын белгілейді:

Бірінші ұстаным – мемлекеттік тілдің барлық ұйымдарда қолданылуы, кәсіпорындар мен мекемелердің қызметтік және іскерлік қарым-қатынасы және осы мәселені шешу үшін барлық жағдай жасау;

Екінші ұстаным – барлық ұйымдарда, кәсіпорындар мен мекемелерде іс қағаздарын жүргізу мен құжат айналымын жүргізуде мемлекеттік тілдің қолданылуы және осы мәселені шешуге барлық жағдай жасау;

Үшінші ұстаным – мемлекеттік тілді дамытуға байланысты барлық қаржылық мәселелерді шешу;

Төртінші ұстаным – мемлекеттік тілді оқытуды толық кадрлық және оқу-әдістемелік қамтамасыз ету;

Бесінші ұстаным – мемлекеттік тілді орыс және басқа тілдерде насихаттау жүйесін құру;

Алтыншы қағида – жоғары тұрған органдарға және халыққа Тіл туралы Заңның ережелерінің орындалуы туралы жыл сайынғы есеп беру [2].

Қазіргі таңда тілдің әлеуметтік жіктелуі мен қоғамның жыныстық жіктелуінің өзара байланысын, қыз бен ер адамның тілдік бірліктерді қолдану айырмасын т.б. зерттейтін әлеуметтік лингвистиканың «қазақ қызы» концептісін сипаттауда рөлі ерекше. Осы мәселелерге бағытталған лингвистикалық еңбектердің арасында гендерлік зерттеулерге айтарлықтай мән берілуде. Ғалым А.Чекалинаның көрсетуінше, «гендер – әлеуметтік психологиялық мағынадағы жыныс, қыздер мен еркектердің әлеуметтік мінез-құлқын анықтайтын арнайы мәдени және мінез-құлықтық сипаттардың жиынтығы. Гендер аясында қыз және еркек жынысына қандай психологиялық қасиеттер тән, қыздер мен ерлерге қатысты қандай мінез-құлық қалыпты, күдікті немесе нормадан ауытқушылық саналады, сондай-ақ жыныс әлеуметтік жағдайға, жеке тұлға мәртебесіне қалай әсер етеді деген тәрізді мәселелер қарастырылады» [1, 30-31 б.].

Демек, гендер – тек қыз мен еркекке қатысты жалаң ұғым ғана емес, олардың арасындағы қарым-қатынасқа, сол қатынастардың әлеуметтік жағынан қалай құрылғанына байланысты ұғым. Ал гендерлік рольдер –жеке тұлғалардың белгілі бір жынысқа жатуына байланысты қызмет, мәртебе, құқықтары мен міндеттері жағынан ажыратылуы. Осымен байланысты адам айналадағылардың мінез-құлқынан аталған рөлде атқаруға міндетті немесе атқармауы тиіс сәйкестіктер күтеді. Мысалы:

а) еркекке қатысты сәйкестік: *Жә, жетеді. Жылама! – деді арқасынан қағып. – Қанша жыласаң да Қанағат бізге енді жоқ... Сен әкеңнен айрылсаң, мен адал досымнан айрылдым. Еркек емессің бе? Жігіт адам қайғыны еркекше көтеру керек (Қ.Жұмаділов «Соңғы көш»).*

ә) қызға қатысты сәйкестік: *Қыз емес пе, ызаланып жылап та қалатын.*

Оһо, жарандарау, күйеуінің мешкейлігінен бұл Бифатыма не көрмеді? Не істемеді? Әйтеуір, бәріне де төзіп бақты ғой, неге де болса, төзімі темір, жаны сірі қыз заты емес пе? (Т.Нұрмағамбетов «Айқай»).

Адамның өзін-өзі бағалауы өз кезегінде оның қалыптасқан гендерлік рөлін орындау сипатына байланысты. Американдық ғалымдардың зерттеулерінде қыздің өзін-өзі бағалауы әлеуметтік қатынастардың әсеріне байланысты болса, еркектердің өзін-өзі бағалау дәрежесі істеріндегі табысқа жету деңгейіне тығыз байланысты екені анықталған.

Алайда гендер рөл және жынысқа байланысты қоғам талап еткен рөлдер жиынтығынан ғана тұрмайды. Сонымен қатар жыныстың мәдени құрылымының түрлі көрінісін танытатын «гендерлік дисплей» ұғымы ендірілген болатын. Гендерлік дисплей

қоғамда қыз бен еркекке танылған норма көрінісінің алуан түрлілігі, олардың әлеуметтік қарым-қатынаста өзін танытатын, көп жағдайда айқын байқалмайтын мәдени кодтар болып табылады [3].

Демек, гендер – білім, кәсіби қызмет, билікке қол жеткізу, жыныстық тартымдылық, отбасылық роль мен ұрпақ жалғастырудың жеке тұлғалық мүмкіндіктерін анықтайтын әлеуметтік мәртебе. Ал әлеуметтік мәртебелер аталған қауымдастықтың мәдени кеңістігі аясында өмір сүреді. Бұл гендерге гендерлік мәдениет ұғымы мәртебе ретінде сәйкес келетінін білдіреді.

Қазақ тіл білімінде антропоэзектік бағыттағы зерттеулердің арасында тіл мәселелерін гендерлік лингвистика аясында қарастырған еңбектердің қарасы молайғанын атап өткен жөн. Олардың қатарына Б.Хасанұлы, Г.Мамаева, Қ.Жанатаев, Г.Шоқым, М.Ешимовтің т.б. зерттеулерін жатқызуға болады.

Соңғы уақытта гендер мен тілдің бірбірімен байланысын зерттеу мына бағыттар аясында жүргізіледі:

- әлеуметтік – лингвистикалық – тілдің әлеуметтік жіктелуі мен қоғамның жыныстық жіктелуінің өзара байланысын, қыз мен ер адамның тілдік және бейтілдік бірліктерді қолдану айырмасын т.б.зерттеу;
- психолінгвистикалық – жыныс психикасына сәйкес қыз мен ер адамның тілдік қарым-қатынасы үрдісіндегі тілдік және бейтілдік ерекшеліктерді ажырату, бала тілінің гендерлік дамуын зерттеу, психолінгвистика мен нейролінгвистиканың байланысын анықтау,
- идентификациялық – авторы жасырын (аноним) мәтіндерді тексеру арқылы автордың тілдік тұлғасын анықтау, жынысын ажырату;
- лингвомәдениеттанулық және мәдениетаралық зерттеулер – белгілі бір кезеңде түрлі тілдер мен мәдениеттердің андроортақтық деңгейін белгілеуде гендердің алатын орны, тіл мен мәдениеттің қоғамдағы рөліне сәйкес гендердің жалпы және айрықша белгілерін анықтау;
- тілдегі феминистік сын;
- маскулиндік зерттеулер т.б.

Ғалым Г.Шоқымның көрсетуінше, «лингвомәдениеттанулық бағытта фемининдік және маскулиндік таптаурындардың (стереотип) тілдегі көрінісі, «еркектік» (мужественность) және «әйелдік» (женственность) тұжырымжасам, гендерлік метафоралар қолданысы (еркектік немесе қыздық мағынасының жынысқа қатыссыз заттар мен құбылыстарға ауыстырылып қолданылуы) және мәдениетаралық қатысым деңгейінде т.б. зерттеулер жүргізілуде» [2. 24 б.].

Қыз бен ер адамдардың лексикасын арнайы зерттеумен айналысқан Е.А.Земская, М.А.Китайгородская, Н.Н.Розанова олардың арасындағы айырмашылықтардың бірқатарын былайша атап көрсетеді:

- ерлер тілінде экспрессивті, стилистикалық мәні төмендетілген сөздер жиі қолданылады;
- ерлерде дәрекі, қарапайым сөздерді әдейі қолдану жиі кездеседі; Мысалы, «Қортық, араның ашылсын!»
- ерлер өз араларындағы жеңіл-желпі әңгімеде инвективті лексиканы көп қолданады;
- қыздар гиперболалық тәсілдегі сөздерді көп пайдаланады; Мысалы, Той керемет қызық өтті.
- ерлердікіне қарағанда, қыздар тілінің эмоционалды бояуы басым [5].

Ал зерттеуші Е.И.Горошко ерлер мен қыздер тілінің ерекшеліктерін төмендегідей саралайды:

- Ерлер қыздерге қарағанда, түрлі мағынадағы сөздерді көбірек қолданады;

- Ерлер таңдаған сөздердің басым бөлігі жануарларды сипаттауға, ал қыздердікі киім мен мата түрлерін, тамақ пен ас әзірлеу тәртібіне қатысты;
- Қыздар қолданатын сөздердің көпшілігі оларды тікелей қоршаған заттармен, олардың жеке сезімдері мен психологиялық күйлерімен байланысты, ал ерлердің әңгімесі өзіндік «менінен» алшақ, еркектің ішкі әлеміне бағытталмаған;
- Ерлер таңдаған сөздер көбіне өзара аллитерацияланып, ұйқасып тұрады, олар қыздерге қарағанда сөздердің акустикалық жағынан үйлесуіне көбірек мән береді [6]

Қазақ тілінде де инвективті лексиканы қолданудың гендерлік ерекшелігі бар. Мысалы,

– *Атаңның аузын ұрайын, сүмелек неме, әбден есіріп біттің (Ж. Шаптайұлы «Жала мен нала»). Ой, ата-бабаңның... – деп, Бөкенбай шалт қимылға көшетіндей Назымға ақырын таяп келді (Сонда).*

Осы орайда қазақ тіліндегі ерлер мен қыздердің сөйлеу тіліндегі ерекшеліктерді арнайы зерттеген Г.Мамаева мен З.Нұржанованың қыздарға қарағанда ер адамдардың инвективті лексиканы жиі қолданады деген пікірлерімен келісеміз әрі оны көркем әдебиеттен алынған мысалдар да дәйектей түседі. Қыздердің көбінесе қарғыс мәнді сөздерді көбірек қолданылатыны байқалады. Мысалы,

– *О, қанишық? Жалғыз бауырыңды албастыңның соққысына жығып, төбемізге әңгіртаяқ ойнатуың қалған екен. Есебіңді тапсын, есебіңді тапқыр? – деді кемпір. (Ж. Шаптайұлы «Жала мен нала»).*

– *Ант ұрғанның қарғысы қандай жаман еді!*

– *Өз басына келсін!*

– *Жер жастанғыр, балалары қандай сотқар еді! (Ғ. Мүсірепов «Ұлан»).*

Гендерлік лингвистика саласына қатысты зерттеу жүргізіп жүрген белгілі ғалым Б.Хасанұлы: «Гендерлік фактордың көрінісі тілдің барлық деңгейінде зерттелуі шарт», – дей келіп, қазақ тіл білімінде гендерлік бағытты қалыптастырудың жолдарын былайша атап көрсетеді:

1. Салыстырмалы және салғастырмалы гендерлік лингвистика (мысалы, морфология деңгейінде адамның есімі мен тегіне, әкесінің атына белгілі бір жұрнақтың, жалпы жұрнақ атаулының бір түрінің қолданылу-қолданылмауы, тек (род) категориясының қазіргі тілде, оның тарихында болу-болмау белгісі т.б.)
2. Гендерлік паралингвистика. Бұл бағыт қазақ тіліндегі ым-ишара белгілері негізінде қалыптасуы тиіс. Қазақы гендерлік паралингвистика тұрғысынан жүргізілген зерттеулердің өмірдің түрлі салаларын (өнер, көпшілік алдындағы сөз т.б.) дамытуға септігі тиер еді.
3. Гендерлік лексикография. Бұл бағыт қазақ тілі мен өзге тілдердің негізінде жүзеге асуы тиіс.
4. Гендер және тіл игеру. Бұл бағыттағы зерттеулер тілді жоспарлау ісіне аса қажет.

Сонымен, гендер әлеуметтік белгілерде; еркектік және қыздыққа қатысты мәдени стереотиптерде; тілдік қарым-қатынаста көрінетін әлеуметтік-мәдени құрылым болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Чекалина А. А. Гендерная психология. – М.: «Ось», 2006.– 256 с.
2. Шоқым Г. Тіл біліміндегі гендер мәселелері // ҚР ҰҒА Хабарлары. Филология сериясы. № 6. – 23-26 бб.
3. Земская Е.А., Китайгородская М.А. Особенности мужской и женской речи // Русский язык в его функционировании. – М., 1993. – с. 90-136

4. Горошко Е.И. Функциональная асимметрия мозга, языка и пола: Аналитический обзор. – Харьков, 2003
5. Мамаева Г. Ерлер мен қыздердің сөз қолданысындағы ерекшеліктер (гендерлік зерттеу) :Филология ғыл.канд.ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның қолжазбасы – Алматы, 2003. – 150 б.
6. Нұржанова З. Невербальные средства общения: гендерный аспект: Автореферат... канд. фил. наук. – Алматы, 2005. – 23 с.
7. Асанұлы Б. Проблемы развития гендерных исследований в казахском языкознании и вопросы женского языка // Язык и культура: функционирование и взаимодействие. Материалы международной конференции.– Шымкент, 2003. – 51-53 с.

УДК 373.2

ИССЛЕДОВАНИЕ КОНЦЕПЦИИ «КАЗАХСКАЯ ДЕВУШКА» С ПОЗИЦИЙ СОЦИОЛИНГВИСТИКИ

Берик А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск.

Аннотация: исследование и анализ концепции «казахская девушка» с точки зрения социолнгвистики. Исследователи выделяют особенности языка мужчин и женщин.

Ключевые слова: лингвистика, установка, гендер, мужчины, девушки

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАР/ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

УДК 338:504

НАИЛУЧШИЕ ДОСТУПНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ РЕШЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ

Федорченко Л.В.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье рассмотрено внедрение наилучших доступных технологий в практику природопользования Казахстана, направленных на комплексное предотвращение загрязнения окружающей среды. Переход на технологическое регулирование означает рассмотрение вопроса ресурсосбережения, энергосбережения, энергоэффективного производства, правильного экологического менеджмента, а также применение малоотходных технологий. Экологические преимущества предприятий, внедряющих НДТ, представлены в Законодательной базе РК. Приводится международный опыт европейских стран по переходу и внедрению НДТ.

Ключевые слова: наилучшие доступные технологии, плата за эмиссии, комплексные экологические разрешения, экологизация предприятий, энергосбережение, ресурсосбережение, малоотходные технологии.

Состояние окружающей человека природной среды - одна из самых актуальных общемировых проблем современности.

Высокоотходная энергетическая политика, чрезмерное использование ресурсов, нехватка воды, глобальное изменение климата— это лишь некоторые вопросы, которые необходимо решать людям для достижения устойчивой жизни на Земле. Казахстан имеет огромные запасы энергетических ресурсов, при этом за счет использования угля мы получаем около 43% энергии, 39% – за счет газа, 17% – из нефти, а на долю нетрадиционных источников энергии приходится 0,2%.

Одной из важнейших экологических угроз для человечества является загрязнение воздуха, которое влечет за собой глобальную проблему -изменение климата планеты. В Республике Казахстан, ежегодно в атмосферный воздух выбрасывается около 2,5 млн тонн веществ, оказывающих негативное воздействие на окружающую среду. Из них 79,5% составляют газообразные и жидкие вещества, а 20,5% - твердые выбросы.

Традиционно к крупнейшим загрязнителям окружающей среды относят производства, построенные на основе устаревших технологических схем, эксплуатационных условий и принципов. Основными загрязнителями атмосферного воздуха в РК являются нефтеперерабатывающая, нефтедобывающая отрасль, производство тепловой и электрической энергии, горно-металлургическая отрасль, черная и цветная металлургия.

Большинство тепло-электростанций (более 70%) имеет оборудование возрастом от 30 до 60 лет. Наибольшими выбросами характеризуются угольные станции со значительным износом оборудования. В пятнадцати городах Казахстана повышен уровень загрязнения атмосферного воздуха вредными выбросами. На сегодняшний день при рассмотрении вопросов, связанных с уменьшением негативного воздействия на окружающую среду, все чаще поднимается вопрос о необходимости технологической модернизации в отраслях промышленности с применением принципов «наилучших доступных технологий» (НДТ).

Чтобы ускорить модернизацию промышленности в Казахстане, был разработан новый Экологический кодекс, который был подписан Президентом РК 2 января 2021 года.

Одним из новшеств Экологического кодекса является переход на НДТ, главный принцип которых – «загрязнитель платит и исправляет».

В рамках Экокодекса утвержден проект «Внедрение наилучших доступных техник» (НДТ). Он призван обеспечить переход казахстанской экономики от экспортно-сырьевого к инновационному типу развития с применением принципа нормирования допустимого воздействия на окружающую среду на основе показателей наилучших доступных технологий.

Наилучшие техники и технологии – те, которые оказывают наименьшее воздействие на окружающую среду и при этом позволяют значительно улучшить показатели ресурсо- и энергосбережения, защиты окружающей среды.

Впервые понятие «наилучшие доступные технологии без чрезмерных затрат» (best available techniques not entailing excessive costs - BATNEEC) появилось в 1984 году в Директиве Рабочей группы, содержащее описание применяемых методов (технологий, решений, используемых во время всего технологического процесса, систем менеджмента и т. д.), текущие уровни эмиссий и уровни потребления ресурсов, описание наилучших доступных технологий (или Заключения по НДТ) и перспективных технологий Евросоюза (ЕС) по атмосферному воздуху (Air Framework Directive). Данная Директива регулировала выбросы загрязняющих веществ в атмосферный воздух от крупных промышленных предприятий. Далее, в 1996 г. с принятием Директивы ЕС по комплексному предупреждению и контролю загрязнений (IPPC Directive, 96/61/EC) данное понятие было сокращено до «НДТ – наилучшие доступные технологии» (BAT - best available techniques), но его охват был расширен с включением вопросов их применения, а также контроля над загрязнением атмосферного воздуха, водных объектов и почвы. Более широкое распространение понятие НДТ получило в Организации Экономического Сотрудничества и Развития (ОЭСР) в 2016 году в ходе презентации «Проекта НДТ».

Экологический кодекс Республики Казахстан 2021 г. ст.113 определяет: «Наилучшие Доступные Техники (НДТ) - наиболее эффективная и передовая стадия развития видов деятельности и методов их осуществления, которая свидетельствует об их практической пригодности для того, чтобы служить основой установления технологических нормативов и иных экологических условий, направленных на предотвращение или минимизацию негативного антропогенного воздействия на окружающую среду» [1].

При этом: Наилучшие – это наименьший уровень воздействия на окружающую среду, ресурсо- и энергосбережение. Доступные – технологии, которые достигли уровня, позволяющего обеспечить их внедрение в соответствующем секторе промышленности с учетом экономической и технической обоснованности, принимая во внимание затраты и преимущества. Субъект хозяйственной деятельности должен иметь к ней доступ, вне зависимости от того, разработана ли обсуждаемая технология в том государстве, в котором предполагается ее использование. Доступность технологий определяется их экономической эффективностью и тиражируемостью.

Технологии – способы и методы, которые позволяют действительно снизить воздействие на окружающую среду». Применение наилучших доступных техник направлено на комплексное предотвращение загрязнения окружающей среды, минимизацию и контроль негативного антропогенного воздействия на окружающую среду [1].

Примером внедрения НДТ послужил опыт европейских стран, где количество выбросов загрязняющих веществ было значительно сокращено: оксиды азота (NO₂) – на 69%, оксиды серы (SO₂) – на 94%, а также пыль/твердые частицы – на 94%.

В Евросоюзе НДТ представлены в виде справочных рекомендательных документов для отдельных отраслей промышленности, учитывающие все технологические процессы и их оснащение с учетом экологических воздействий и экономических затрат. Справочники по НДТ являются основой как для субъектов предпринимательской деятельности при выборе технологий, так и для уполномоченных государственных органов при выдаче разрешений допустимого воздействия на окружающую среду.

Ключевой элемент в данном подходе имеет общий принцип, что предприятия должны принимать все необходимые профилактические меры по предотвращению загрязнения, в частности, через применение НДТ, которые обеспечат им возможность повысить свою экологическую эффективность.

Справочными документами не предписывается использование какой-либо одной технологии, а предлагается диапазон уровней эмиссий, которые можно достигнуть путем применения различных наилучших технологий, имеющихся на рынке и оказывающих наименьшее воздействие на окружающую среду, с учетом технических характеристик рассматриваемой установки, ее географического положения и местных экологических условий.

Наилучшие доступные техники определяются на основании сочетания следующих критериев:

- 1) использование малоотходной технологии;
- 2) использование менее опасных веществ;
- 3) уровень потребления и свойства сырья и ресурсов (включая воду), используемых в процессах, и энергоэффективность;
- 4) необходимость предотвращения или сокращения до минимума общего уровня негативного воздействия эмиссий на окружающую среду и рисков для окружающей среды;
- 5) необходимость предотвращения аварий и сведения до минимума негативных последствий для окружающей среды.

В Республике Казахстан были выбраны 50 крупных предприятий, являющихся основными загрязнителями и, которые должны, в обязательном порядке, установить НДТ и получить комплексное экологическое разрешение, которое является единым документом, удостоверяющим право природопользователя осуществлять эмиссии в окружающую среду, с условием внедрения наилучших доступных технологий и соблюдения технических нормативов эмиссий [2].

При этом, следует отметить, что внедрение НДТ – процесс долгий и поэтапный.

В Казахстане, предприятие будет внедрять НДТ в соответствии с программой экологической эффективности в течение 10 лет.

В этот период они будут освобождены от платы за эмиссии, и, соответственно, эти средства должны направляться на внедрение НДТ.

В случае, если предприятия не переходят на НДТ, ставки платы за эмиссии будут расти: с 2025 года они вырастут в 2 раза, с 2028-го – в 4 раза и с 2031-го – в 8 раз [2]. Увеличение ставок платы за загрязнение окружающей среды будет одним из стимулирующих механизмов к переходу на комплексное экологическое разрешение и внедрение НДТ.

На первом этапе планируется переход на НДТ крупнейших предприятий из нефтегазовой, горно-металлургической, химической и электроэнергетической отраслей, на которых приходится 80% объемов загрязнения [3].

Чтобы активизировать проводимую работу по внедрению принципов НДТ, Международным центром зеленых технологий и инвестиционных проектов 2019 году создано структурное подразделение – Бюро НДТ, которое организует и координирует работу в данном направлении.

Также центр изучил международный опыт стран по переходу и внедрению НДТ, и разработал Концепцию по переходу Казахстана на принципы НДТ

В рамках дорожной карты по переходу на принципы НДТ, в 2020 году центр приступил к проведению комплексного технологического аудита (далее - оценка) при участии независимых международных и национальных экспертов среди природопользователей – основных загрязнителей, с целью оценки готовности промышленности к переходу на принципы НДТ. Результаты оценки - основа для разработки справочников по НДТ по отраслям.

Справочники по НДТ имеют отраслевую направленность. При их разработке обеспечен наиболее взвешенный подход с учетом анализа текущей ситуации по отраслям и наиболее уязвимым производствам в Казахстане (путем инвентаризации и оценки «технологического парка» по отраслям), с учетом специфики казахстанской промышленности: имеющихся в Казахстане технологий, оборудования, сырья, других ресурсов, климатических, экономических и социальных особенностей.

По каждому справочнику по НДТ работает своя техническая группа. Ее состав должен рассматривать абсолютно все проблемы, поэтому в них войдут представители предприятий - объектов I категории, отраслевые и экологические ассоциации, проектные организации, вузы и научно-исследовательские центры.

В 2021 Бюро НДТ разработало 5 Справочников по НДТ.

В 2022 году еще 7 Справочников. В период до конца 2023 года будут разработаны все отраслевые справочники НДТ на основе комплексного технологического аудита.

С 2024 по 2025 годы на основе справочников НДТ планируется выдача комплексных экологических разрешений.

Использование принципов НДТ – лучший мировой опыт для обеспечения зеленого развития, эффективного баланса в интересах экологии, который применяется в более чем 35 странах ОЭСР, также в Беларуси, Китае и России. Этот процесс исключительно индивидуальный для каждого предприятия на основании техник, предлагаемых в Справочниках, позволяющий самостоятельно оценить свой потенциал, с целью стать конкурентоспособным для одних в краткосрочной, а для других в долгосрочной перспективах, как на внутреннем рынке, так и на международной арене. Таким образом, внедрение НДТ позволит улучшить экологическую, экономическую ситуацию и модернизировать производства на предприятиях.

При внедрении НДТ должны решаться вопросы автоматизации, управления с отходами, сокращения эмиссий, ресурсосбережения, энергоэффективности, цифровизации, транспарентности предприятий перед государством и обществом [4].

Переход на принципы НДТ для промышленности позволит обновить основные фонды, создать энергоэффективные производственные мощности, увеличить количество высокопроизводительных рабочих мест, снизить выплаты штрафов за нарушение экологического законодательства.

Характерная особенность НДТ в том, что основной задачей технологического нормирования является не установление «верхней планки», к которой должны стремиться все предприятия отрасли, а постепенное вытеснение наиболее «грязных» и устаревших производств.

Казахстан может увязать внедрение наилучших доступных технологий (НДТ) с общей реконструкцией тепло-электростанций.

Достойным примером успешной деятельности на этом поприще является компания "Карачаганак Петролиум Оперейтинг Б.В.", которая будучи ответственным оператором, всецело поддерживает практику внедрения наилучших доступных технологий. В политике охраны труда, техники безопасности и охраны окружающей среды (ОТ, ТБ и ООС) КПО четко сформулированы обязательства по соблюдению норм и требований законодательства, предотвращению и профилактике загрязнения природы, непрерывному

улучшению экологических показателей, продвижению передовой практики и содействию устойчивому развитию Республики Казахстан.

Одним из ярких примеров применения передовых технологий на Карачаганаке является инновационная система обратной закачки газа в пласт под высоким давлением. Система УКПГ-2 предназначена для переработки и обратной закачки сырого газа (с содержанием сероводорода 4%) под давлением до 550 бар и подачи добытой нефти на Карачаганакский перерабатывающий комплекс (КПК). Это позволяет возвращать газ в коллектор, предотвращает его сжигание, а также помогает рационально управлять коллектором, поддерживать в нем необходимое давление и тем самым эффективно продлевать эксплуатационный срок службы месторождения.

Показатель утилизации газа КПО составляет 99,9%, в то время как целевой показатель, утвержденный контролирующими органами в рамках программы развития переработки попутного газа, достигает 99,7%. Общий объем сжигания факельного газа находится на уровне 0,1 % от общего объема или 0,56 тонн на тысячу тонн добытого сырья. Такая динамика выбросов свидетельствует об очень высоких производственных показателях в сравнении со среднемировым промышленным уровнем – 10,5 тонн на тысячу тонн и среднеевропейским – 3,2 тонны на тысячу тонн.

Нужно сказать, что компания "Карачаганак Петролиум Оперейтинг Б.В." одной из первых стала практиковать ежегодные отчеты по устойчивому развитию, включающие соблюдение прав человека на безопасную среду, управление отходами, снижение выбросов, рациональное использование водных ресурсов, энергосбережение и сохранение биоразнообразия. В реализацию природоохранных мероприятий за время работы на Карачаганаке консорциум инвестировал 405 миллионов долларов.

Список использованной литературы:

1. Экологический кодекс Республики Казахстан. Кодекс Республики Казахстан от 2 января 2021 года № 400-VI ЗРК. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400>
2. Какие доступные технологии помогут в улучшении экологии Казахстана <https://www.nur.kz/society/1908652-kakie-dostupnye-tehnologii-pomogut-v-uluchshenii-ekologii-kazahstana/>
3. Наилучшие доступные технологии: концепция перехода к «зелёным технологиям» <https://ales.kz/ru/ustojchivoe-razvitie/93-ustojchivoe-razvitie-2/leumettik-ekologiya/adam-o-am-tabi-at/2096-nailuchshie-dostupnye-tekhnologii-kontseptsiya-perekhoda-k-zeljonym-tekhnologiyam>
4. Салимбаева Р.А. Инновационное развитие экономики природопользования Республики Казахстан / Вестник КазЭУ. – 2015. – № 3. – с. 28-35.
5. Официальный сайт Министерства экологии и природных ресурсов Республики Казахстан / www.gov.kz

УДК 338:504

ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ ПРОБЛЕМАЛАРДЫ ШЕШУДЕГІ ҮЗДІК ҚОЛ ЖЕТІМДІ ШЕШІМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Федорченко Л. В.,

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация: Мақалада Қазақстанда қоршаған ортаның ластануының кешенді алдын алуға бағытталған табиғатты пайдалану тәжірибесіне ең үздік қолжетімді технологияларды енгізу мәселесі қаралады. Технологиялық реттеуге көшу ресурстарды үнемдеу, энергия үнемдеу, энергия тиімді өндіріс, табиғатты дұрыс пайдалану, сондай-

ақ аз қалдықтар технологияларын пайдалану мәселесін қарауды білдіреді. БАТ-ты іске асыратын кәсіпорындардың экологиялық артықшылықтары Қазақстан Республикасының заңнамалық базасында келтірілген. Еуропа елдерінің БАТ-ты өткізу және өткізу бойынша халықаралық тәжірибесі берілген.

Кілт сөздер: ең жақсы қолжетімді технологиялар, эмиссиялар үшін төлем, кешенді экологиялық рұқсаттар, кәсіпорындарды көгалдандыру, энергия үнемдеу, ресурстарды үнемдеу, аз қалдықтар технологиялары.

УДК 632.151 (574.1)

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ МЕСТОРОЖДЕНИЯ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Мурзабекова Ж. А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: в статье выделяются основные источники загрязнения нефтью с высокосернистым содержанием для окружающей среды при таком загрязнении, затрагивает проблема нефтедобычи на экологической зоне.

Ключевые слова: экология; нефть; содержание серы; загрязнение; окружающая среда.

Проблемы, связанные с окружающей средой на сегодняшний день являются одним из актуальных вопросов. На его состояние влияют различные факторы такие как антропогенные, биотические, а также абиотические, в число которых входит наличие промышленных объектов в округе.

В соответствии с пунктом 5 Приказа Министра энергетики Республики Казахстан от 17 июня 2016 года № 253 «Об утверждении Инструкции по проведению оценки воздействия намечаемой хозяйственной и иной деятельности на окружающую среду при разработке предплановой, плановой, предпроектной и проектной документации» ОВОС осуществляется в обязательном порядке в организациях, которые имеют прямое либо косвенное воздействие на окружающую среду, также на здравоохранение населения.

Оценка воздействия на окружающую среду проводится в трех стадиях на основе законодательной базы РК, основой которой является Экологический Кодекс РК. Выбранная нефтегазовая промышленная деятельность относится к объектам, которые должны провести ОВОС в полном объеме.

Наиболее актуальным является выбор и разработка методов экологического мониторинга, позволяющих провести комплексную оценку качества окружающей среды. Проблема формирования и совершенствования системного подхода к организации экологического мониторинга в условиях интенсивной добычи, транспортировки и переработки нефти и газа в настоящее время является актуальной. На территории Казахстана нефтяные компании многочисленны, начиная от крупных транснациональных и международных корпораций и заканчивая мелкими частными компаниями.

На сегодняшний день добыча нефтяного конденсата и газа на территории Карачаганак реализуется на трех промышленных объектах. Ими являются: КПК (Карачаганакский перерабатывающий комплекс), УКПГ-2 (установка комплексной подготовки газа-2), УКПГ-3 (установка комплексной газовой подготовки-3). Месторождение Карачаганак является одним из крупнейших нефтегазоконденсатных месторождений в мире, расположенное в Западно-Казахстанской области, в Бурлинском районе, в 16 км на восток от города Аксай и в 150 км от города Уральска, было открыто в

1979 году. Площадь месторождения равна 280 км² и содержит более 1,2 млрд. т. нефти и конденсата и более 1,35 трлн. м³ газа, занимая поэтому показателю 15-е место в мире.

Содержание диоксида углерода в атмосфере возросло также из-за лесных и степных пожаров. В то же время поглощение CO₂ из атмосферы основными его потребителями - лесными растениями и фитопланктоном Мирового океана - сократилось за счет уменьшения площадей лесов, гибели фитопланктона. В результате этого поступление углерода в атмосферу стало превышать его потребление растениями. Ежегодный прирост CO₂ в атмосфере составляет около 14 млрд т.[1]

Возрастание диоксида углерода в атмосфере усиливает «парниковый эффект», так как CO₂ успешно пропускает длинноволновые лучи солнечного света к поверхности Земли и задерживает коротковолновое излучение. Поэтому, чем выше концентрация CO₂ в атмосфере, тем меньше тепла рассеивает Земля, тем выше средняя температура у земной поверхности. Потеплению климата Земли способствует также поступление тепла в атмосферу за счет сжигания нефтепродуктов, угля, торфа, работы разнообразных двигателей. Повышение средних температур на земном шаре может существенно изменить ход природных процессов биосферы. Например, известно, что повышение средних температур приземного слоя воздуха в 1930-е гг. на 0,4°C сопровождалось сокращением площади льдов в Арктике на 10%, жестокими засухами во многих странах, сдвигами границ ландшафтных зон до 200 км к северу.

В связи с этим возникает угроза необратимых изменений в природе, ухудшение естественных условий и ресурсов жизни планеты в целом. [2]

Собранные данные об экологической ситуации в регионе дадут возможность разработать базу данных об уровне накопления тяжелых металлов, углеводородов нефти, радионуклидов в почве, воде, растениях в зоне влияния нефтедобычи, возможность определения пути их передвижения по трофической цепи, что повлечет нахождение пути минимизации негативного воздействия месторождения на окружающую среду, а также улучшения среды обитания человека, растений и животных.

В связи с этим цель исследования выявить источники загрязнения окружающей среды и показать вред, наносимый человеком окружающей среды. Основными источниками, загрязняющими окружающую среду и вызывающими деградацию природных систем, являются промышленность, сельское хозяйство, автомобильный транспорт и другие антропогенные факторы были названы. Наиболее мобильными, с обширным радиусом действия, являются окислы азота и серы. Они переносятся на значительные расстояния и оказывают сильное влияние на развитие, особенно сельскохозяйственных культур. Значительный вклад в загрязнение воздушного бассейна и других компонентов окружающей среды вносит автотранспорт республики. [3]

Один из способов предохранения атмосферы от загрязнения переход на использование новых экологически безопасных источников энергии. Например, строительство станций, использующих энергию альтернативных источников (ветра, термальных вод, приливов и отливов). Благодаря современным исследованиям разработаны и внедряются в практику приемы, снижающие и предотвращающие загрязнение от выхлопных газов автомобилей. Частично загрязнения снижают, устанавливая в двигателях автомобилей фильтры и дожигающие устройства, исключая содержащие свинец добавки, организуя четкое движение транспорта на улицах, без частой смены режимов работы двигателей. Кардинальное решение проблемы загрязнений атмосферы автотранспортом - замена двигателей внутреннего сгорания иными. Созданы образцы газотурбинных, роторных, солнечных и иных двигателей.

Наиболее перспективные средства передвижения - электромобили. Современные их модели еще несовершенны: у них сравнительно небольшая скорость и короткий пробег без подзарядки, что не позволяет им конкурировать с современными автомобилями. Для уменьшения содержания токсических веществ в выхлопных газах автомобилей в

некоторых странах переходят на другие виды топлива вместо бензина, например метан, спирт.

Важное значение в борьбе с загрязнениями атмосферы имеет озеленение городов и промышленных центров. Растения обогащают воздух кислородом. На деревьях и кустах оседает до 72% взвешенных в воздухе частиц пыли и до 60% диоксида серы. Поэтому в городских парках, скверах, садах пыли в десятки раз меньше, чем на открытых улицах и площадях. Многие виды деревьев и кустарников выделяют фитонциды - биологически-активные вещества, убивающие бактерии. Зеленые растения регулируют микроклимат города, поглощают и снижают городской шум.

Таблица №1- Состояние воздушного бассейна в крупных промышленных центрах Западно-Казахстанской области за 2021г. в сравнении с аналогичным периодом 2020 (мг/м³). Основными загрязнителями воздушного бассейна ЗКО являются предприятия нефтегазового комплекса, котельные хозяйства, автотранспорт, элеваторы, осуществляющие выбросы в атмосферу окислов азота, углерода, сернистого ангидрида, сероводорода, летучих органических соединений и неорганической пыли.

Мониторинг воздушного бассейна в г.Уральск и г.Ақсай, ведется аккредитованной лабораторией ИЦП «Казгидромет Лтд.», по четырем ингредиентам: сероводород, диоксид серы и оксида углерода.

	2021 г.					2022 г.				
	Загрязняющие вещества									
	HS	SO	NO	CO	пыль	HS	SO	NO	CO	пыль
	г.Уральск									
Среднее за 1 кв.	0,0013	0,025	0,019	-	-	0,001	0,02	0,019		-
Среднее за 2 кв.	0,002	0,024	0,02	-	-	0,001	0,018	0,015		-
Среднее за 3 кв.	0,001	0,02	0,04	-	-	0,0015	0,022	0,017		-
Среднее за 4 кв.	0,001	0,022	0,015	-	-	0,001	0,018	0,018	-	-
Среднее за год	0,0013	0,023	0,024	-	-	0,0011	0,02	0,017	-	-
ПДК	0,008	0,05	0,04	3,0	0,15	0,008	0,05	0,04	3,0	0,15
	г.Акса́й									
Среднее за 1 кв.	0,002	0,021	1,03	1,24	-	0,002	0,02	0,03	1,1	-
Среднее за 2 кв.	0,002	0,015	0,028	1,18	-	0,002	0,025	0,032	1,1	-
Среднее за 3 кв.	0,002	0,027	0,028	1,18	-	0,002	0,022	0,03	1,0	-
Среднее за 4 кв.	0,002	0,02	0,03	1,15	-	0,002	0,022	0,031	1,07	-
Среднее за год	0,002	0,02	0,029	1,2	-	0,002	0,022	0,031	1,07	-
ПДК	0,008	0,05	0,04	3,0	0,15	0,008	0,05	0,04	3,0	0,15

По результатам проведенного мониторинга в 2022 году состояние атмосферного воздуха в г. Уральске немного улучшилось по сравнению с аналогичным периодом прошлого 2021 года. По оперативным данным отмечается снижение концентраций по

сероводороду в 1,18 раза (0,14 ПДК), диоксиду серы в 1,15 раз (0,4 ПДК), диоксид азота в 1,4 раза (0,425 ПДК). Превышений ПДК по определяемым ингредиентам в 2020 году не зафиксировано. [5]

В сравнении с прошлым годом объемы выбросов загрязняющих веществ в атмосферу, образующиеся в результате сжигания газа, сократились на 51,4%, что прежде всего связано с постепенным выводом оборудования Карачаганакского НГКМ на проектный режим работы.

Сократились объемы выбросов в атмосферный воздух без очистки на 11.46%.

Объем аварийных выбросов составил 0,471 тыс.тонн.

По оперативным данным объем сброса смешенных сточных вод в целом по области в 2021 г. составил -19134,7 тыс.м³, в том числе:

- общий объем сброса условно - чистых вод-7616,1 тыс.м³;
- общий объем сброса промышленных сточных вод - 2244,5 тыс.м³;
- общий объем сброса хозяйственно-бытовых сточных вод-9274,1 тыс.м³. [6]

Основные пути снижения и полной ликвидации загрязнения атмосферы, следующие: разработка и внедрение очистных фильтров, применение экологически безопасных источников энергии, безотходной технологии производства, борьба с выхлопными газами автомобилей, озеленение. Очистные фильтры являются основным средством борьбы с промышленным загрязнением атмосферы. Очистка выбросов в атмосферу осуществляется путем пропускания их через различные фильтры (механические, электрические, магнитные, звуковые и др.), воду и химически активные жидкости. Все они предназначены для улавливания пыли, паров и газов.

Эффективность работы очистных сооружений различна и зависит как от физико-химических свойств загрязнителей, так и от совершенства применяемых методов и аппаратов. При грубой очистке выбросов устраняется от 70 до 84% загрязнителей, средней очистке - до 95-98% и тонкой - 99% и выше.

Решить проблему охраны атмосферы только при помощи очистных сооружений невозможно. Необходимо применение комплекса мероприятий, и прежде всего внедрение безотходных технологий.

Таким образом, на основании проведенного анализа исследования качества атмосферного воздуха в районе влияния КНГКМ не отмечается превышение среднесуточного ПДК исследуемых показателей, однако концентрация сероводорода, оксидов серы, азота и углерода в атмосферном воздухе достоверно превышают, по сравнению с аналогичными показателями в атмосферном воздухе.

Список использованной литературы:

1. Хоружая, Т.А. Оценка экологической опасности: Обеспечение безопасности методы оценки рисков мониторинг.-Москва, 2012-208с.
2. Утенбаева Г.А. Влияние техногенного загрязнения на агроэкосистемы // Поиск, Серия естественных и технических наук. – 2014. №3. – С.233 - 236
3. Орлова О.А. – Охрана воздушного бассейна от загрязнения. – Уральск ЗКИТУ, 2016.- 62с.
4. Информационная бюллетень о состоянии окружающей среды. Выпуск № 05 (235) Май 2020. –С 245
5. Информационная бюллетень о состоянии окружающей среды. Выпуск № 03 (29) Сентябрь 2021. – С 316
6. Информационная бюллетень о состоянии окружающей среды. Выпуск 1 полугодие 2022. – С 45

ӘӨЖ 632.151 (574.1)

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ КЕН ОРНЫНЫҢ ҚОРШАҒАН
ОРТАСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАЙ-КҮЙІ

Мурзабекова Ж. А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Аннотация: Мақалада мұнаймен жоғары күкіртпен ластанудың негізгі көздері және осындай ластану кезіндегі қоршаған ортаға әсері көрсетілген, экологиялық аймақтағы мұнай өндіру проблемасы қозғалады.

Кілт сөздер: экология; мұнай; күкірт құрамы; ластану; қоршаған орта.

УДК 332.33

ЗЕМЕЛЬНЫЕ РЕСУРСЫ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Ихсанова С.А., Койбагарова Л.Т.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В данной статье рассматривается структура земельных ресурсов Западно-Казахстанской области и их распределение по различным формам хозяйствования.

Ключевые слова: земельные ресурсы, почва, пастбища, сельскохозяйственные угодья, территория, районы, населенные пункты, сельское хозяйство.

Земельные ресурсы в сельском хозяйстве, которые считаются одной из ведущих отраслей экономики нашей страны, а также являются основным средством производства. От того, как они используются зависят как экспортный потенциал страны по производству сельскохозяйственной продукции, так и продовольственная безопасность страны [1].

Рациональное использование земельных ресурсов имеет большое значение в экономике сельского хозяйства и страны в целом. В сферах производственной деятельности человека роль земли неодинакова. В промышленности она функционирует как фундамент или пространственный операционный базис для размещения производства. В сельском хозяйстве получение продукции связано именно с качественным состоянием земли, с характером и условиями ее использования. Она является важной производственной силой, без которой немыслим процесс сельскохозяйственного производства.

Территория Западно-Казахстанской области составляет 15133,9 тыс. га., что составляет 5,6% площади Республики Казахстан [2].

Гидрографическая сеть области относится к бассейну Каспийского моря и образует постоянные и временные водотоки. Поверхностные воды Западно-Казахстанской области представлены реками, озерами и водохранилищами.

Почвенный покров области представлен южными черноземными, темно-каштановыми, средне-каштановыми, светло-каштановыми и бурыми почвами, находящимися в пределах трех зон.

Степная зона в области представлена тремя подзонами: засушливой теплой степи с преобладанием в почвенном покрове черноземов южных, умеренно сухой степи с преимущественным развитием темно-каштановых почв и подзоной сухой степи,

зональными почвами которой служат средне-каштановые почвы. Степная зона составляет 2156,2 га.

Пустынно-степная зона расположена в северной части Прикаспийской низменности, а также занимает часть Предсыртового уступа на востоке области. Всего земель в пустынно-степной зоне составляет 9535,1 га, из них 8488,2 га занимают сельскохозяйственные угодья.

Пустынная зона занимает южную часть области и располагается также в пределах Прикаспийской низменности. Всего земель 3442,5га. Сельскохозяйственные угодья занимают на этой территории 2734,8 га.

Луговые почвы приурочены в основном к северной части Прикаспийской низменности. Солонцы наиболее распространены в пустынно-степной зоне. К северу и югу от этой зоны количество солонцев уменьшается.

Большая часть земельного фонда 12785,2 тыс.га. (87,5%) представлена сельскохозяйственными угодьями, из которых преобладающими являются естественные пастбища.

Площадь пашни составляет 787,9 тыс. га. Практически во всех районах области тенденция сокращения пашни прекратилась и намечается ее прирост в связи с освоением пахотнопригодных залежей. Многолетние насаждения занимают 2,7 тыс. га.

В составе земель сельскохозяйственного назначения числится 282,7 тыс. га сенокосов или 25,4%.

Пастбища в области являются доминирующим видом угодий, они занимают 10186,9 тыс. га или 79,2% сельскохозяйственных угодий. Из общей площади пастбищ обводненные составляет 75733 тыс. га или 74,3%.

В настоящее время в систему административно-территориального устройства области входят 12 административных районов, 156 аульных (сельских) округов, 3 поселковых округов, один город (г. Уральск) областного значения и один город (г. Аксай) районного значения, 477 сельских населенных пунктов [4].

Таблица 1 - Площадь земель, количество административных районов и населенных пунктов по районам

п/п	Наименование района	Площадь земель, тыс. га	Количество				
			аульных (сельских) округов	городов обл. знач.	городов районного знач.	поселковых	сельских населённых пунктов
1	Акжайыкский	2524.9	18	-	-	-	56
2	Бокейординский	1921,5	7	-	-	-	26
3	Бурлинский	556.6	15	-	1	-	32
4	Жангалинский	2076.1	9	-	-	-	27
5	Жанибекский	821.3	9	-	-	-	20
6	Район Бәйтерек	742.1	24	-	-	-	76
7	Казталовский	1860.6	16	-	-	-	59
8	Каратобинский	997.5	9	-	-	-	24
9	Сырымский	1188.8	12	-	-	-	39
10	Таскалинский	806.8	9	-	-	-	30
11	Теректинский	843.5	18	-	-	-	49
12	Чингирлауский	723.0	9	-	-	-	32
13	г. Уральск	71.2	4	1	-	3	6
	Итого:	15133,9	159	1	1	3	477

По размерам территории районы области имеют большие отличия. Наибольшую территорию занимает Акжаикский район – 2524,9 тыс.га, наименьшую – Чингирлауский - 723,0 тыс. га и Бурлинский – 556,6 тыс. га.

Общий земельный фонд области составляет 15133,9 тыс.га, из них земли сельскохозяйственного назначения 4945,5 тыс.га, земли населенных пунктов 1662,9 тыс.га, земли промышленности, транспорта, связи и иного не сельскохозяйственного назначения 33,1 тыс.га, земли особо охраняемых природных территорий 0,2тыс.га, земли лесного фонда 206,1 тыс.га, земли водного фонда 74,1 тыс.га.

Последние годы во всех районах области значительные площади земель выведены из сельскохозяйственного оборота и переведены в земли запаса, которые занимают в настоящее время в структуре земельного фонда области 54%, земли сельскохозяйственного значения – 33%.

Таблица 2 - Распределение сельскохозяйственных угодий по районам Западно-Казахстанской области

/п	Наименование района	Общая площадь, тыс.га	в том числе					
			пашни	мног. насажд.	залежи	сенокосов	пастбищ	огород. и служ. надел.
1	Акжаикский	2367,7	7,7	0,1	0,4	270,7	2087,3	0,7
2	Бокейординский	890,4	1,6	-	0,9	11,2	876,7	-
3	Бурлинский	516,5	77,7	0,2	180,7	21,9	235,8	0,2
4	Жангалинский	1461,7	0,2	-	15,2	94,0	1352,2	0,1
5	Жанибекский	797,0	8,9	-	25,6	29,2	733,2	0,1
6	Бәйтерек	675,3	266,6	0,6	113,4	34,3	257,6	2,9
7	Казталовский	1777,3	0,4	-	103,2	200,9	1472,4	0,3
8	Каратюбинский	964,0	4,3	-	40,4	92,7	826,5	-
9	Сырымский	1122,7	73,9	-	111,3	42,8	894,6	-
10	Таскалинский	787,7	56,9	-	77,8	126,2	526,6	0,2
11	Теректинский	752,8	120,6	0,5	128,9	44,7	457,5	0,7
12	Чингирлауский	687,5	48,8	0,1	144,3	38,6	455,7	0,1
13	г. Уральск	73,1	26,4	1,2	9,0	4,4	14,2	0,2
	Итого:	15133,9	787,9	2,7	859,0	1011,5	10186,9	7,6

С середины 90-х годов отчетливо наметился новый этап землепользования, вызванный глобальными общественно-политическими и экологическими изменениями. Структура земельных угодий этого периода прямое следствие освоения целины в регионе. Она противоречит основным принципам рационального степного природопользования. Нормативы и параметры пашни завышены. Площадь пашни составила 24% за счет распашки целинных земель. Были почти утрачены настоящие степи, где находились основные пахотнопригодные земли. Сенокосы сократились наполовину, очевидно в связи с распашкой лиманов.

На сегодняшний день, в условиях рынка возникают проблемы по использованию земельных ресурсов. Они присущи практически каждой категории земель, например: на землях сельскохозяйственного назначения - фактически во всех районах области отмечается устойчивая тенденция ухудшения качества земель, снижение содержания в

почвах гумуса, питательных веществ, видового состава растительности и ее продуктивности, что снизило потенциал кормовой базы. Сельскохозяйственные угодья подвержены деградации, загрязнению и теряют способность к воспроизводству плодородия [5].

В связи с изменением размеров земельных угодий, их трансформацией происходят существенные изменения в структуре земельного фонда: доля одних видов угодий увеличивается, других уменьшается. Если рассматривать сельскохозяйственные угодья с точки зрения интенсивности их использования, то наиболее интенсивно используется и дают лучшую отдачу пахотные земли, затем улучшенные сенокосы и пастбища, а потом естественные луга и пастбища. Поэтому для оценки степени интенсивности использования земель в хозяйстве необходимо рассмотреть показатели удельного веса каждого вида угодий в общей площади земель сельскохозяйственного назначения в динамике.

В результате проведения земельной реформы в аграрном секторе области созданы различные формы хозяйствования. По данным земельного баланса в области числится 4327 крестьянских и фермерских хозяйств, 168 негосударственных и 64 государственных сельскохозяйственных организаций.

Качество земли как средства производства определяется не только почвами, но и другими природными факторами (рельеф, климат, подстилающие породы и др.), а также зависит от хозяйственной деятельности человека. Поэтому при учете качества земель дается производственно-генетическая классификация земель об изменчивости самих земель, их развитии во времени и в пространстве.

Для повышения эффективности сельскохозяйственного землепользования целесообразно:

- Возобновить работы по проведению почвенного, геоботанического, мелиоративного, агрохимического и иных обследований и качественной оценки земли.
- Осуществить классификацию сельхозугодий по их пригодности для использования в сельском хозяйстве.

Список использованной литературы

1. Ахмеденов, К.М. Эколого-хозяйственный баланс степного землеустройства Западно-Казахстанской области / Известия Оренбургского государственного аграрного университета / К.М. Ахмеденов. – 2008. – №3(19). - С. 15-18.
2. Гендельман, А.М. Научные основы землеустройства и кадастра А.М.Гендельман, М.К.Крыкбаев. А. 2018.
3. Статистический сборник. Управление статистики ЗКО, г. Уральск, 2020.-160 с.
4. Качественная характеристика земельных угодий Республики Казахстан (из аналитического отчета о состоянии и использовании земель Республики Казахстан за 2020 год).// Земельные ресурсы Казахстана, №3(30), 2021.
5. Мониторинг земель в Республике Казахстан (состояние и перспективы развития)/ Под редакцией Б.С.Оспанова, З.Д.Дюсенбекова.-Астана: ГосНПЦзем, 2011.-104 с.

УДК 331.361.2:11

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ЖЕР РЕСУРСТАРЫ

Ихсанова С.А., Койбагарова Л.Т.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Бұл мақалада Батыс Қазақстан облысының жер ресурстарының құрылымы және басқарудың әртүрлі нысандары бойынша оларды бөлу қарастырылады.

Кілт сөздер: жер ресурстары, топырақ, жайылымдар, ауыл шаруашылығы алқаптары, аумақ, аудандар, елді мекендер, ауыл шаруашылығы.

УДК 373.5.016

ПРОФИЛЬ НАВЫКОВ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ПРИ РЕШЕНИИ МАТЕМАТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ НА РЕФЛЕКСИВНЫХ И ИМПУЛЬСИВНЫХ КОГНИТИВНЫХ СТИЛЯХ

Ибраева З. Е.

Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, г. Уральск

Аннотация: В этой статье приводятся выводы исследования зарубежных педагогов целью которого является описание профиля способности математического творческого мышления учащихся при решении математических задач математических кружков на рефлексивном и импульсивном когнитивных стилях. Данный тип исследования является качественным описательным исследованием. В качестве испытуемых взяты 2 ученика 8 класса, каждый из которых обладает когнитивно-рефлексивным и когнитивно-импульсивным стилями. Сбор данных осуществляется с помощью теста MFFT, теста математического творческого мышления и интервью. Методы анализа данных проводятся в 3 этапа, а именно: сокращение данных, представление данных, формулирование выводов. Техника проверки достоверности данных методом триангуляции заключается в сравнении результатов теста на понимание математических понятий с результатами интервью. Анализ был разработан на основе показателей творческого мышления, обращая внимание на когнитивный стиль. По результатам анализа известно, что испытуемые с рефлексивным когнитивным стилем имеют категорию ТКБК 3, что означает творческий, так как он способен удовлетворить 2 показателям беглости и гибкости. Субъекты с импульсным когнитивным стилем имеют категорию ТКБК 1, что означает менее творческий, так как субъект соответствует только 1 показателю, а именно беглости.

Ключевые слова: навыки творческого мышления; когнитивный стиль; рефлексивный; импульсивный.

Творческое мышление – это ряд действий, которые люди предпринимают, используя свой разум для создания новых мыслей из коллекции воспоминаний, содержащих различные идеи, описания, концепции, опыт и знания. Творческое мышление – это мышление, направленное на определение новых отношений между вещами, поиск новых решений проблемы, поиск новых систем, поиск новых художественных форм и так далее. Творческое мышление способно улучшить навыки студентов в решении проблем (Artikasari&Saefudin, 2017). Таким образом, благодаря творческому мышлению ученики могут глубоко задуматься над решением вопросов, заданных преподавателем, самостоятельно решая их.

Навыки мышления учащихся можно развить, в том числе, путем решения задач. Изучение математики с помощью решения задач может дать учащимся возможность активно находить идеи, которые можно использовать. При решении задач от человека потребуется систематическое, критическое, логическое мышление и непреклонное отношение к поиску решений возникающих проблем. Решение проблем – это способность использовать ранее известные знания в новых ситуациях с применением мыслительных процессов высокого уровня для решения проблем. Решая проблему, учащиеся будут пытаться найти правильное решение по-своему, чтобы решить проблему.

Одним из материалов, изучаемых в математике, являются окружности. Материал об окружностях является частью уроков математики, проводимых для учащихся 8 класса в средней школе. На основании наблюдений исследователей, проведенных в школе во время проверки валидности проблемы, а также интервью с преподавателями математических предметов, понимание учебного материала, которым владеют учащиеся школы, соответствует тому, чему учит преподаватель. Учащиеся решают задачу по формуле, которую они запомнили, не развивая навыки творческого мышления. Поэтому при таком условии ученики не могут развить свое понимание, чтобы думать при решении проблемы с помощью стратегии или других средств.

Исходя из вышеперечисленных проблем, необходимо было провести исследование, которое покажет, как проявляются способности творческого мышления учащихся при решении математических задач. Исследователи хотят узнать, как профиль способности к творческому мышлению учащихся 8 класса связан с учебным материалом, а также каковы этапы их творческого мышления. Исследователи заинтересованы в выборе учебного материала об окружности, потому что окружности являются одним из математических материалов, которые широко используются в повседневной жизни, а также в решение задач на окружности требует творческого подхода, тщательности и анализа проблемы. Таким образом, исследователи взяли этот вопрос в качестве объекта исследования под названием «Профиль способностей математического творческого мышления учащихся при решении математических задач на окружность, рассмотренный с точки зрения рефлексивного и импульсивного когнитивных стилей».

Исследователи являются основными инструментами в данном исследовании. Инструментами в данном исследовании являются MFFT (MatchingFamiliarFigureTest), тест на развитие навыков математического творческого мышления на учебном материале об окружностях, а также интервью. MFFT используется для классификации учащихся, имеющих рефлексивный когнитивный стиль и импульсивный когнитивный стиль. MFFT состоит из 13 вопросов с картинками плюс 2 экспериментальных вопроса. В каждом номере задания есть 8 вариантов изображений, среди которых только одно изображение совпадает с истинным. Тест на способность к творческому мышлению состоит из одного вопроса с описанием, содержащего три показателя творческого мышления. Задача основана на показателях, а именно: (1) беглость решения задач относится к способности студентов давать разнообразные и правильные ответы на задачи; (2) гибкость решения задач относится к способности студентов решать задачи различными способами; (3) новизна решения задач относится к ответам, которые «необычно» выполнены индивидами. Основываясь на показателях способности к творческому мышлению, уровень способности к математическому творческому мышлению студентов, состоящий из пяти уровней классифицируют, а именно: ТКВК 4 (очень творческий), ТКВК 3 (творческий), ТКВК 2 (довольно творческий), ТКВК 1 (менее творческий) и ТКВК 0 (не творческий). Студенты находятся на уровне 4, если они могут продемонстрировать беглость, гибкость и новизну или новизну и гибкость в решении или постановке проблем, студенты находятся на уровне 3, если они могут продемонстрировать беглость и новизну или беглость и гибкость в решении или постановке проблем, на уровне 2, если студенты способны проявить новизну или гибкость в решении или постановке проблем, на уровне 1, если студенты способны проявить беглость в решении или постановке проблем, на уровне 0, если студенты не способны продемонстрировать три аспекта творческого мышления, а именно беглость, гибкость и новизну. Инструмент «Рекомендации по проведению интервью» содержит вопросы, созданные для того, чтобы помочь прояснить ответы студентов на предыдущие тесты. Вопросы в нем отнесены к показателям творческого мышления, а именно к беглости, гибкости и новизне. Используемый метод интервью – полуструктурированное интервью, при этом вопросы интервью задаются в соответствии с тестом на способность студентов к творческому мышлению, а вопросы не

обязательно должны совпадать с проектом интервью, но при этом содержать те же основные проблемы.

Таблица 1. Различия между рефлексивными субъектами и импульсивными субъектами

	Рефлексивные субъекты	Импульсивные субъекты
	Беглость Рефлексирующий субъект способен подробно и ясно объяснить ответы, которые он пишет. Испытуемые могут давать разнообразные ответы и отвечать правильно.	Беглость Импульсивный испытуемый способен четко объяснить ответы, которые он пишет. Испытуемые могут давать разнообразные ответы и отвечать правильно.
	Гибкость Рефлексивные субъекты способны решить поставленную проблему, используя более одного метода или стратегии	2. Гибкость Импульсивные субъекты не смогли решить поставленную задачу, используя более чем один способ или стратегия
	Новинка Рефлексирующие субъекты не смогли решить поставленную задачу с помощью нового, уникальную и необычную стратегию.	Новинка Импульсивные субъекты не могут решить поставленную задачу с помощью новой, уникальной и необычной стратегии.

Из описанных результатов известно, что рефлексивные испытуемые лучше владеют показателями творческого мышления. Miatun&Nurafni (2019) также выявили, что рефлексивные испытуемые способны овладеть большим количеством показателей способности к математическому творческому мышлению по сравнению с импульсивными испытуемыми. Творческое мышление требует чувствительности к проблемам, способности рассматривать предоставленную информацию и определить шаги для решения возникших проблем. Это видно на примере рефлексивных испытуемых, которые лучше владеют показателями способности к творческому мышлению по сравнению с импульсивными испытуемыми, так как импульсивные испытуемые склонны к спонтанности и недолго думают при решении поставленной задачи.

На основании результатов исследований и обсуждений, которые были проведены исследователями на 2 объектах исследования, которые были описаны ранее, получен вывод, что профиль способности математического творческого мышления студентов в решении математических задач в учебном материале об окружностях, рассмотренном с рефлексивного и импульсивного когнитивных стилей, следующий: ученики с рефлексивным когнитивным стилем имеют категорию ТКБК 3, что означает творческий, так как рефлексивные субъекты способны удовлетворить 2 показателям, а именно беглость и гибкость, в то время как показатели новизны не удовлетворительны. Что касается описания по показателю беглости, то можно сказать, что испытуемый бегло дает ответы на разнообразные и правильные задачи. Показатель гибкости также выполнен, так как испытуемый может решить задачу 2 разными способами. Однако испытуемый еще не нашел новый или другой способ решения, поэтому он не выполнил показатель новизны.

Студенты с импульсивным когнитивным стилем имеют категорию ТКБК 1, которая является менее творческой, так как импульсивные испытуемые соответствуют только 1 показателю беглости, а по показателям гибкости и новизны не соответствуют. Что касается описания по показателю беглости, то можно сказать, что испытуемый свободно дает ответы на разнообразные и правильные задачи. Показатель гибкости не выполнен, так как испытуемый способен решить задачу только одним способом. Кроме того,

показатель новизны также не соответствует требованиям испытуемого, так как испытуемый не нашел нового или другого способа решения проблемы.

Список использованной литературы

1. Artikasari, E. A., & Saefudin, A. A. (2017). Menumbuh Kembangkan Kemampuan Berpikir Kreatif Matematis Dengan Pendekatan Contextual Teaching And Learning математическое творческое мышление, контекстный подход к преподаванию и обучению. *Jurnal Math Educator Nusantara: Wahana Publikasi Karya Tulis Ilmiah Di Bidang Pendidikan Matematika*, 3(2), 73-82. <https://doi.org/10.29407/jmen.v3i2.800>
2. Miatun, A., & Nurafni, N. (2019). Profil kemampuan berpikir kreatif matematis ditinjau dari gayakognitifreflectivedanimpulsive. *Jurnal Riset Pendidikan Matematika*, 6(2), 150-164. <https://doi.org/10.21831/jrpm.v6i2.26094>
3. Rahmatina, S., Sumarmo, U., & Johar, R. (2014). Tingkat Berpikir Kreatif Siswa dalam Menyelesaikan Masalah Matematika Berdasarkan Gaya Kognitif Reflektif dan Impulsif. *Jurnal Didaktik Matematika*, 1(1), 62-70. <https://doi.org/10.24815/jdm.v1i1.1242>
4. Sudia, M., & Lambertus, L. (2017). Профиль математического мышления старшеклассников для решения математических задач с точки зрения когнитивного стиля. *Международный журнал образования и исследований*, 5(6), 163-174. <https://www.ijern.com/journal/2017/June-2017/14.pdf>

ОӘЖ 373.5.016

РЕФЛЕКСИВТІ ЖӘНЕ ИМПУЛЬСИВТІ КОГНИТИВТІ СТИЛЬДЕРДЕГІ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУДЕГІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫНЫҢ ПРОФИЛІ

Ибраева З. Е.

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті., Орал қ

Андатпа: Бұл мақалада шетелдік мұғалімдердің зерттеу нәтижелері келтірілген, оның мақсаты математикалық үйірмелердің математикалық есептерін рефлексивті және импульсивті когнитивті стильдерде шешуде оқушылардың математикалық шығармашылық ойлау қабілетінің профилін сипаттау болып табылады. Зерттеудің бұл түрі сапалы сипаттамалық зерттеу болып табылады. 8-сыныптың 2 оқушысы субъект ретінде қабылданды, олардың әрқайсысы когнитивті-рефлексивті және когнитивті-импульсивті стильдерге ие. Деректерді жинау MFFT тесті, математикалық шығармашылық ойлау тесті және сұхбат арқылы жүзеге асырылады. Деректерді талдау әдістері 3 кезеңде жүзеге асырылады, атап айтқанда: деректерді азайту, деректерді ұсыну, қорытындыларды тұжырымдау. Триангуляция әдісімен деректердің дұрыстығын тексеру әдісі математикалық ұғымдарды түсіну тестінің нәтижелерін сұхбат нәтижелерімен салыстыру болып табылады. Талдау когнитивті стильге назар аудара отырып, шығармашылық ойлау көрсеткіштері негізінде жасалды. Талдау нәтижелері бойынша рефлексивті когнитивті стилі бар субъектілердің tkbk 3 санаты бар екені белгілі, бұл шығармашылық дегенді білдіреді, өйткені ол еркін және икемділіктің 2 көрсеткішін қанағаттандыра алады. Импульстік когнитивті стилі бар субъектілер TCBC 1 санатына ие, бұл аз шығармашылықты білдіреді, өйткені субъект тек 1 индикаторға сәйкес келеді, атап айтқанда еркін сөйлеу.

Кілт сөздер: шығармашылық ойлау дағдылары; когнитивті стиль; рефлексивті; импульсивті.

УДК. 378.147.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ ГРАФИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН НАЧЕРТАТЕЛЬНОЙ ГЕОМЕТРИИ И ИНЖЕНЕРНОЙ ГРАФИКИ.

Кенжина Ж. С.

Западно - Казахстанский инновационно - технологический университет, г. Уральск.

Аннотация: В статье авторы освещают вопросы о концептуальных основах проблемного обучения графических дисциплин начертательной геометрии и инженерной графики.

Авторы повествуют о проблемном обучении как типе развивающего обучения, стимулирующим активную познавательную деятельность студентов. Решение важной социальной задачи – развитие творческой личности. Рассматриваются также мнения педагогов исследователей в области проблемного обучения, в истории становления педагогической науки. Так основополагающей является мысль американского философа и педагога Дж.Дьюи. На смену традиционной системе образования представил концепцию, цель которой - обучение решению проблем, нахождение ответов на сложные вопросы изготовления различных материальных объектов. Также акцентируют внимание на инструмент проблемного обучения в решении графических и творческих задач.

Ключевые слова: Проблемное обучение, самостоятельная работа, интеллектуальные способности, мыслительная активность, поисковая деятельность, проблемная задача, проблемная ситуация, концепция и структура.

Анализ эволюции образовательных систем в свете глобальных трансформаций жизни позволяет констатировать, что во второй половине XX века отчетливо сформировалась новая и во многом неожиданная тенденция. Процесс приобретения знаний начал занимать значительную и все возрастающую долю в индивидуальной жизни людей [1].

Слова Френсиса Бэкона «знание-сила» в наши дни обретают новый смысл. Знание – единственная сила, способная помочь человечеству предвидеть ход событий, чтобы избежать антропогенного апокалипсиса. Новым поколениям потребуются качественно новые подходы к образованию[1].

Практически во всех странах мира поворот в развитие педагогических технологий в ходе реформирования систем образования сделан на обучение умению самостоятельно добывать нужную информацию, вычленять проблемы и искать пути их рационального решения, уметь критически анализировать получаемые знания и применять их для решения все новых задач.

На сегодняшний день в условиях стандартизированного обучения необходимы такие технологии, которые позволяли бы дифференцировать процесс обучения с ориентацией на личность ученика. Педагогические технологии приобретают все большую значимость при реализации личностно-ориентированного подхода.

Стратегическое направление развития образовательных систем в современном обществе очевидно. Это интеллектуальное и нравственное развитие человека на основе вовлечения его в разнообразную самостоятельную целесообразную деятельность в различных областях знания. В ходе реформ образования в ведущих странах мира (США, Великобритании, Франции, Германии, Канаде и других странах) именно это направление признано главным[2].

Выбор педагогических технологий предполагает системный подход к организации учебного процесса, а, следовательно, достижению учебных и образовательных целей. Так любая дидактическая система имеет свою специфическую технологию обучения, т.е. проектирование и воспроизведение на практике научно – обоснованных алгоритмов действий преподавателя и студентов особым образом скомпонованного содержания учебной информации, методов и средств педагогического взаимодействия [5].

Целью учебы является формирование умения диалектически мыслить, решать мировоззренческие и прикладные задачи, поэтому в определении содержания конкретного занятия, в выборе адекватной ему методике основополагающее значение приобретает проблемный подход как принцип организации учебного процесса. Начнем с того, что в связи с изменением логики учебы теперь идти нужно не от книги, а от жизни к теории, от анализа многообразия проблем социальной практики к научному их осмыслению, к теоретическому обобщению. Это значит, что в содержании учебы ее методике требуется проблемность.

Каждый метод обучения любой группы имеет свою конкретную сущность, прямые и косвенные функции, сферу применения, приемы обучающего взаимодействия; обучающий, развивающий, воспитательный результат, возрастной аспект применения и диагностическое значение. Сначала подробные характеристики группы методов этапа восприятия-усвоения. К их числу относятся методы монологически-диалогического изложения и изучения материала: рассказ, объяснение, беседа, лекция; визуального изучения явлений и приобретения зрительно – звуковой информации: демонстрация и иллюстрация; самостоятельной работы с источниками: изучение документов, работа с учебником и книгой, пользование справочной литературой и обучающими машинами.

Проблемная ситуация в учебном процессе создается остановкой перед учащимися учебно – познавательной задачи, требующей для своего решения мобилизации личных знаний, приведения в состояние повышенной активности мыслительных способностей. Она разрешается учащимися самостоятельно или с помощью учителя. Главная функция проблемной ситуации состоит в том, чтобы обеспечить наиболее глубокое овладение учебным материалом в условиях повышенной трудности, вовлечения умственных сил в состояние деятельности [4].

Глубокие исследования в области проблемного обучения начались в 60-х годах советскими психологами С.Л. Рубинштейном, Д.Н. Богоявленским, Н.А. Менчинской, А.М. Матюшкиным. Исследования в этой области ведутся сейчас и другими представителями педагогической науки.

Одним из основоположников исследования проблемного обучения является выдающийся американский философ и педагог Джон Дьюи (1859-1952), который на смену традиционной системе образования представил концепцию, цель которой – обучение решению проблем. По его убеждению, человек, владеющий умением принимать решения, будет лучше подготовлен к жизни с её многочисленными трудностями.

«Инструментальная педагогика» Дж. Дьюи характеризуется формированием в детях самостоятельности. По его мнению, в обучении необходимо реализовать единство учебной, трудовой и игровой деятельности. Опытом и знанием учащийся должен овладевать в ходе взаимодействия с обучающей средой, нахождения ответов на сложные вопросы, изготовления различных материальных объектов.

Проблемное обучение это такая организация учебного процесса, которая предполагает:

- Создание в сознании учащихся под руководством учителя проблемных ситуаций.

- Организация активной самостоятельной деятельности обучающихся, в результате которой происходит творческое овладение знаниями, умениями и навыками, а также развитие мыслительных способностей.

Постановка задачи в форме вопросов, гипотез, недоказанных утверждений, задания по обоснованию теоретических положений, концепций, по составлению схем, диаграмм, графиков изучаемых явлений, по обнаружению противоречий и изысканию способов их разрешения. Обучающее значение проблемной ситуации проявляется в прочном творческом усвоении и свободном воспроизведении знаний учащимися. Развивающий эффект обнаруживается в повышенной сообразительности студентов, их способности понимать противоречия, высказывать гипотезы, давать обоснования, предвидеть результат, находить решения. Одновременно у учащихся воспитывается стремление к настойчивому преодолению трудностей.

Проблемное обучение - это систематическое включение учащихся в процесс решения творческих задач практического и познавательного характера при изучении узловых положений учебной дисциплины.

Под проблемным обучением понимается такой тип развивающего обучения, в котором усвоение научных знаний сочетается с самостоятельной поисковой деятельностью учащегося, а система методов строится на основе принципа проблемности. С помощью проблемного обучения пытались решить важную социальную задачу – развитие творческой личности. Ставились цели сформировать особый стиль умственной деятельности, исследовательскую активность, интерес к процессу познания, раскрыть творческий потенциал учащихся. Процесс усвоения перестает быть лишь интеллектуальным процессом, он становится процессом личности.

Качество проблемного обучения на 15-18% выше, чем в традиционном обучении. Создание проблемных ситуаций является необходимым условием организации процесса обучения, способствующего развитию продуктивного мышления учащихся, их творческих способностей. Традиционное обучение – непосредственное побуждение, проблемное обучение - интеллектуальные (где студенты самостоятельно добывают знания).

На основе вышеизложенного можно определить концептуальные аспекты проблемного обучения:

Ведущая идея концепции: вовлечение учащихся в творческую деятельность посредством постановки проблемно сформулированных вопросов и заданий;

- Необходимость стимуляции творческой деятельности учащегося;
- Активизация их познавательного интереса и, в конечном счете, всей познавательной деятельности;
- Оказания ему помощи в процессе исследовательской деятельности;
- Организация изложения учебного материала специальным образом;

Основой для реализации концепции является моделирование реального творческого процесса за счет создания проблемной ситуации и управления поиском решения проблемы.

Концепция проблемного обучения, как и любая другая педагогическая концепция, при ее формулировке неизбежно раскрывает субъективные особенности сознания, предпочтения педагога или исследователя. Именно поэтому в педагогической литературе даются различные определения этого понятия, в той или иной мере отражающие отношение к педагогическому процессу и соответствующую иерархию образовательных ценностей.

Так, например, И.Я.Лернер, стоявший у истоков популяризации проблемного обучения в России, под проблемным обучением понимал решение учащимися (под руководством учителя) новых для него познавательных и практических проблем в системе, соответствующей образовательно – воспитательным целям, в современной практике проблемное обучение могут определять и как «особый тип обучения, характерную черту которого составляет его развивающая по отношению к творческим способностям функция » [10]. В теории М.И.Махмутова проблемное обучение представляет собой «тип развивающего обучения, в котором сочетаются систематическая

самостоятельная поисковая деятельность учащихся с усвоением ими готовых выводов науки, а система методов построена с учетом целеполагания и принципа проблемности; процесс взаимодействия преподавания и учения ориентирован на формирование познавательной самостоятельности учащихся, устойчивости мотивов учения и мыслительных (включая и творческие) способностей в ходе усвоения ими научных понятий и способов деятельности, детерминированного системой проблемных ситуаций».

Действие механизма, соответственно, концептуальная основа всего проблемного обучения, основаны на психологической теории мышления, выдвинутой в советской психологической школе еще С.Л.Рубенштейном. В его теории мышление представляет собой продуктивный процесс, связующий воедино объекты познавательной действительности, содержащие в себе внутренние и (или) внешние противоречия, проблемы. Задачи, которые субъект (мыслящий, в данном случае учащийся) должен разрешить в процессе их практического образования и (или) мысленного осознания, то есть предметный мир открывается человеку, будучи исполненным проблемностью, что и вызывает необходимость в мышлении. Согласно его концепции именно проблемной ситуацией, противоречием, определяется вовлечение личности в мыслительный процесс.

Мыслительная активность является, с одной стороны, характеристикой развития интеллекта, воспитание которого является одной из основных задач всестороннего гармонического развития личности. С другой стороны, высокая степень мыслительной активности является необходимым условием для эффективного обучения.

Следующие идеи были положены в основу проблемного обучения: постановка проблемной задачи приводит к появлению познавательной потребности, в связи с чем, повышается мыслительная активность учащегося и развивается интеллект и, в конечном итоге, за счет этого происходит, повышение способностей учащегося и его мотивации к обучению[10].

В данной работе под проблемным обучением в широком смысле понимается такой метод обучения, который допускает вариантность подхода к выбору проблемной ситуации, так проблемное обучение обеспечивает возможности творческого участия обучаемых в процессе освоения новых знаний, формирование познавательных интересов и творческого мышления, высокую степень органичного усвоения знаний и мотивации учащихся.

Управление поиском решения проблемы при разрешении проблемной ситуации является само по себе моделирование творческого процесса. При этом осознание, принятие и разрешение этих проблемных ситуаций происходит при оптимальной самостоятельности учащихся, но под общим направляющим руководством педагога в ходе совместного взаимодействия.

Технология обучения начертательной геометрии и инженерной графики базируется на широком использовании элементов проблемного обучения, при этом повышается роль познавательной самостоятельности, организация поисковой и экспериментальной деятельности студентов, что, в свою очередь, усиливает возможности целенаправленного формирования как интеллектуальных, так и эмоционально - волевых.

Проблемное обучение основано на создании особого вида мотивации –проблемной, поэтому требует адекватного конструирования дидактического содержания материала, который должен быть представлен как цель проблемных ситуаций.

Анализ показывает, что проблемное построение занятий требует их особой организации, отражается на выборе методов и приемов обучения, а также влияет на структуру и в определенной мере на само содержание излагаемого учебного материала. Поэтому есть все основания трактовать проблемное обучение как современную дидактическую систему, имеющую свою особую технологию.

Решение графических задач начертательной геометрии и инженерной графики, неразрывно связано с усиленной работой воображения, что повышает общую

геометрическую интуицию и развивает пространственное представление. Задачи являются наилучшим средством более глубокого и всестороннего постижения основных научно – теоретических положений курса [5].

Пример задачи и алгоритм ее решения.

Задача. Определить величину угла между двумя плоскостями (рис 1).

Определение величины двугранного угла, образованного двумя плоскостями общего положения, может быть выполнено несколькими способами. Наиболее простым и распространенным способом является способ перемены плоскостей проекции.

Принцип решения состоит в том, что проекцию общего ребра заданных плоскостей путем двойной замены преобразуем в точку, а проекции этих плоскостей – в две пересекающиеся прямые линии. Углом между этими линиями и измеряется двугранный угол.

Решение и графическое построение выполняются в следующем порядке:

1. Проводим новую плоскость проекций Π_3 , так, чтобы ребро BS было параллельно этой новой плоскости Π_3 .
2. Строим на эту плоскость Π_3 обе заданные плоскости.
3. Проводим вторую замену, выбрав новую плоскость, так, чтобы ребро BS было перпендикулярно этой новой плоскости. Для этого достаточно, чтобы новая ось проекции была перпендикулярна проекции ребра на плоскости $\Pi_3 - B_3S_3$.
4. Спроецировав на плоскости Π_4 заданные плоскости, получим искомый угол (φ).

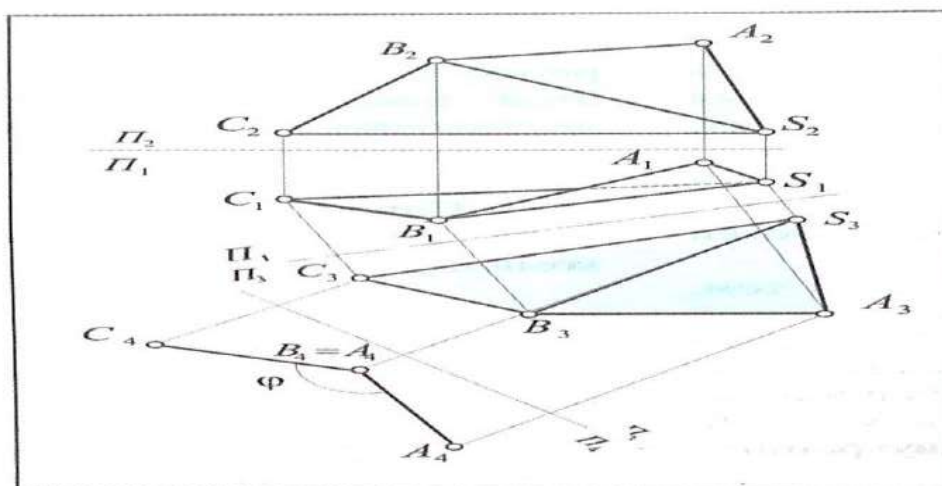

Рис.1

В заключение хотелось бы сказать, что в связи с возрастающими требованиями в современной педагогической науке возникла необходимость исследований целесообразных педагогических технологий, обеспечивающих подготовку специалистов, владеющих мобильным знанием, гибким методом профессиональной деятельности и критическим мышлением.

Сформировать профессиональную компетентность будущих специалистов можно в результате интеграции трех факторов: сжатия (дидактически адаптированная концепция инженерии знаний), модульности, проблемности и построения на этой основе новой технологии – проблемного –модульного обучения [8].

Список использованной литературы

1. Бадмаев Б.Ц. Проблемность в политической учебе: диалектика мыслей и действия. – М: Политиздат, 1990-191 с.
2. Голуб Б.А. Основы общей дидактики. Учебное пособие для студентов пед.Вузов. – М: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 1999-96с.
3. Дистанционное обучение: Учебное пособие/под.ред. Е.С.Полат – М: Гуманит. изд. центр «Владос», 1998-192с.

4. Лихачев Б.Г. Педагогика. Курс лекций: учебное пособие для студентов пед.учебн. заведений и слушателей ИПК и ФПК-4ое изд., перераб. и доп.- М: Юрайт, 1999-523 с.
5. Мусалимов Т. Основы технологии курса начертательной геометрии и инженерной графики: Учебное пособие. – Астана: Фолиант, 2013.- 176с.
6. Назарова Т.С. Педагогические технологии: Новый этап эволюции? // Педагогика 1997-№3
7. Таубаева Ш.Т., Лактионова С.Н. Педагогическая инноватика как теория и практика нововведений в системе образования: научный фонд и перспективы развития (Книга I)- Алматы, Научно-Издательский центр «Ғылым», 2001г., 296.
8. Чошанов М.А. Дидактическое конструирование гибкой технологии обучения // Педагогика -1997№2 с. 21-29
9. Электронный ресурс www.myshared.ru/side/402892/
10. Электронный ресурс www.centraleducation./centrops-54

УДК. 378.147.

СЫЗБА ГЕОМЕТРИЯСЫ МЕН ИНЖЕНЕРЛІК ГРАФИКАНЫҢ ГРАФИКАЛЫҚ ПӘНДЕРІН ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУДЫҢ ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.

Кенжина Ж. С.

Батыс Қазақстан инновациялық - технологиялық университеті, Орал қ

Андатпа: Мақалада авторлар Сызба геометриясы мен инженерлік графиканың графикалық пәндерін проблемалық оқытудың тұжырымдамалық негіздері туралы сұрақтарды қамтиды. Авторлар проблемалық оқыту туралы студенттердің белсенді танымдық белсенділігін ынталандыратын дамытушылық оқыту түрі ретінде айтады. Маңызды элеуметтік мәселені шешу – шығармашылық тұлғаны дамыту. Педагогика ғылымының қалыптасу тарихындағы проблемалық оқыту саласындағы педагог зерттеушілердің пікірлері де қарастырылады. Сонымен, американдық философ және ағартушы Дж.Дьюи. Дәстүрлі білім беру жүйесінің орнына ол тұжырымдаманы ұсынды, оның мақсаты проблемаларды шешуге үйрету, әртүрлі материалдық объектілерді өндірудің күрделі сұрақтарына жауап табу. Сондай-ақ графикалық және шығармашылық мәселелерді шешуде проблемалық оқыту құралына баса назар аударылады.

Кілт сөздер: проблемалық оқыту, өзіндік жұмыс, интеллектуалдық қабілеттер, ақыл-ой белсенділігі, іздеу қызметі

УДК 004:372

ВЛИЯНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ (ИКТ) НА УЛУЧШЕНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Кахраманова К. , Доукариева У.К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. Информационно-коммуникационные технологии стали неотъемлемой частью человеческой жизни и стали причиной многих вещей больше за счет меньшего потребления времени и затрат. на образовательный улучшение успеваемости девочек и

мальчиков сточки зрения пола. И их влияние на учащихся девочек и мальчиков одинаково. В статье обозначены и проанализированы риски, возможности и перспективы использования информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в образовании. Детально раскрыты результаты и особенности применения ИКТ в образовании: массовость, непрерывность, трансграничность; лавинообразный рост количества электронных образовательных ресурсов, формирование интернет-платформ и рынка EdTech. Выделены ограничения, сдерживающие развитие применения ИКТ в образовании, представлены основные тенденции, предложено видение использования ИКТ в современных условиях в целях интернационализации образования и продвижения российских образовательных программ за рубежом.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), массовость, непрерывность, трансграничность, МООС (Massive Open Online Course), преимущества и ограничения онлайн-образования.

Современный урок невозможен без использования информационных и телекоммуникационных технологий. Современный педагог должен выступать не только в роли носителя знаний, но и в роли организатора учебно-познавательной, учебно-поисковой, проектной деятельности с использованием информационно-коммуникационных технологий.

И все же не следует преувеличивать возможность компьютеров. Нельзя забывать, передача информации еще не гарантия передачи знаний и культуры, информационно-коммуникационные технологии - это всего лишь эффективные вспомогательные средства.

1. Что должен знать учитель начальных классов в области ИКТ? Насколько он должен знать компьютер и Интернет?
2. Иметь представление об устройстве компьютера
3. Иметь представление об основных клавишах, папках и программах в компьютере.
4. уметь находить, открывать, закрывать, создавать, переименовывать, копировать, вырезать, перемещать, удалять файлы и папки.
5. Иметь представление об объеме информации.
6. Иметь представление о типах файлов.
7. Уметь сохранять и читать информацию с дискеты, CD-диска, флэш-устройства.
8. Иметь представление о локальной сети, читать и копировать файлы из доступных папок других компьютеров.
9. Уметь напечатать разработку урока, сценарий мероприятия, отчет, программу семинара и др.
10. Уметь напечатать анкету для учеников (родителей), таблицу с данными и др.
11. Уметь напечатать грамоту (поздравление, объявление, приглашение и др.
12. *ИКТ-грамотность* – знание о том, что из себя представляет компьютер, знание программ, их функций и возможностей, умение «нажимать на нужные кнопки», знание о существовании компьютерных сетей.
13. *ИКТ-компетентность* – не только знание различных информационных инструментов (ИКТ-грамотность), но и эффективное и уверенное применение их в педагогической деятельности.
14. В педагогической ИКТ-компетентности есть два уровня: уровень подготовленности и уровень реализованности
15. владение компьютерными программами обработки текстовой, числовой, графической, звуковой информации;
16. умение работать в сети Интернет, пользоваться ее сервисами такими, как форум, электронная почта, сайты

«От доски с мелом – к информационно-компьютерным технологиям!» – таким лозунгом можно определить основной тренд развития системы образования. В эпоху пандемии COVID-19 в качестве сбывшегося пророчества приводятся слова Элвина Тоффлера из «Третьей волны» [Тоффлер, 2010] о переходе к удаленной работе во многих отраслях экономики. Учитывая, что система образования – не только одна из существенных частей жизни каждого человека и каждой семьи, но и значимая часть экономики, эти слова вполне оправданно относились именно к ней. Возможность удаленного подключения, несомненно, важная, но далеко не главная характеристика применения информационно-коммуникационных технологий в образовании. Основным результатом применения ИКТ становятся возможности массового непрерывного обучения, демократизация доступа к качественному образованию, в том числе поверх не только социальных, но и государственных границ. Продвижение и развитие технологий, очевидно, способствует и создает новые перспективы интернационализации образования.

Информационно-коммуникационные технологии открывают новые возможности для получения образования, расширяют возможности доступа к качественному образованию вне зависимости от фактора местонахождения студента и преподавателя. Выстраивается соответствующая технологическая инфраструктура, обеспечивающая подобный доступ в максимально удобной как для преподавателей, так и для студентов форме – речь идет о системе специализированных интернет-платформ, интернет-ресурсов, программ для проведения видеоконференций в дистанционном режиме. Неоднозначный феномен онлайн-обучения из факультативного средства проведения занятий становится самостоятельным форматом получения образования. В то же время важно отметить ошибочность утверждения, что именно на этом моменте возникает феномен социальных сетей, мы лишь наблюдаем возникновение новых каналов коммуникаций и коммуникативных технологий, которые становятся носителями такой издавна известной социальной практики, как социальный обмен в самоорганизуемых сообществах.

Список использованной литературы:

1. Захарова У.С., Вилкова К.А., Егоров Г.В. Этому невозможно обучить онлайн: прикладные специальности в условиях пандемии. Вопросы образования / Educational Studies Moscow. 2020.
2. Байнхауэр Х., Шманке Э. Мир в 2000 году. Свод международных прогнозов. М.: Прогресс, 1973. № 1. С. 115–137.
3. Кирия И.В., Новикова А.А. История и теория медиа. М.: Изд. дом. Высшей школы экономики, 2017.
4. Манако А.Ф., Воронкин А.С. ИКТ в образовании: эволюция, конвергенция и инновации. Образовательные технологии и общество. 2014. № 1. С. 487–521.
5. Мау В.А., Идрисов Г.И., Кузьминов Я.И., Радыгин А.Д., Садовничий В.А., Синельников-Мурылев С.Г. и др. Общество и пандемия. Опыт и уроки борьбы с COVID-19. https://www.researchgate.net/publication/344821727_Obsestvo_i_pandemia_Opyt_i_uroki_borby_s_COVID-19_v_Rossii
6. Панкратов И.Ю., Свертилова Н.В., Лидэ Е.Н. Цифровая трансформация: риски и угрозы, возможности и перспективы развития (по материалам Гайдаровского форума-2019 «Россия и мир: национальные цели развития и глобальные тренды»). Государственная служба. 2019. № 3. С. 64–74.

ӘОЖ 004:372

АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ (АКТ) БІЛІМ БЕРУДІ ЖАҚСARTУҒА ӘСЕРІ

Кахраманова К., Доукариева У. К.

Батыс Қазақстан инновациялық - технологиялық университеті, Орал қ

Аннотация. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар адам өмірінің ажырамас бөлігіне айналды және уақыт пен шығындарды аз тұтыну арқылы көп нәрсені тудырды. қосұлы білім беру қыздар мен ұлдардың үлгерімін жақсарту жыныстың көзқарасы. Олардың қыздар мен ұлдардың оқушыларына әсері бірдей. Мақалада білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) қолданудың тәуекелдері, мүмкіндіктері мен перспективалары көрсетілген және талданған. Білім беруде АКТ қолданудың нәтижелері мен ерекшеліктері егжей-тегжейлі ашылды: жаппай, үздіксіздік, трансшекаралық; электрондық білім беру ресурстары санының көшкін тәрізді өсуі, EDTECH интернет-платформалары мен нарығының қалыптасуы. Білім беруде АКТ қолданудың дамуын тежейтін шектеулер бөлінді, негізгі тенденциялар ұсынылды, АКТ-ны қазіргі жағдайда мақсатта пайдалану туралы көзқарас ұсынылды

Кілт сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ), жаппай, үздіксіздік, трансшекаралық, МООС (Massive Openlline Course), онлайн білім берудің артықшылықтары мен шектеулері.

ӘОЖ 378.02:37.016

ВЕТЕРИНАРИЯ БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫ БОЙЫНША ОҚЫТУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ

Тажбаева Д.Т.

Батыс Қазақстан инновациялық – технологиялық университеті, Орал қ.

Андатпа: Ветеринария білім беру бағдарламалары бойынша оқытуда инновациялық технологияларды пайдаланулардың ерекшеліктері мен артықшылықтары ғылым мен техниканың жедел дамыған, ақпараттық мәліметтер ағыны күшейген заманда ақыл-ой мүмкіндігін қалыптастыру.

Кілт сөздер: инновация, интерактивті оқыту әдісі, технологиялық инновациялар, модификациялау.

Қазіргі кезде егемен елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр. Себебі, білім беру бағдарламасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынас пайда болуда. Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде оқытушылардың инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі.

Ветеринария білім беру бағдарламалары бойынша оқытуда инновациялық технологияларды пайдаланулардың ерекшеліктері мен артықшылықтары ғылым мен техниканың жедел дамыған, ақпараттық мәліметтер ағыны күшейген заманда ақыл-ой мүмкіндігін қалыптастырып, адамның қабілетін, талантын дамыту білім беру

мекемелерінің басты міндеті болып отыр. Ол бүгінгі білім беру кеңістігіндегі ауадай қажет жаңару оқытушының қажымас ізденімпаздығы мен шығармашылық жемісімен келмек. Сондықтан да әрбір білім алушының қабілетіне қарай білім беруді, оны дербестікке, ізденімпаздыққа, шығармашылыққа тәрбиелеуді жүзеге асыратын жаңартылған педагогикалық технологияны меңгеруге үлкен бетбұрыс жасалуы қажет. Өйткені мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқу үрдісін ұйымдастыру жаңа білім беру технологиясын ендіруді міндеттейді.

Ветеринария білім беру саласы қызметкерлерінің алдына қойылып отырған міндеттердің бірі - оқытудың әдіс тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және қазіргі заманғы сабақ беру технологияларды меңгеру. Қазіргі таңда оқытушылар инновациялық және интерактивтік әдістемелерін сабақ барысында пайдалану сабақтың сапалы әрі қызықты өтуіне ықпалын тигізуде.

Инновация дегеніміз – бұл лабораториялық емес жаңа идеяны бірінші рет жүзеге асыру, ғылым жүзінде пайда болса да практикада негізделген. Жаңалық енгізу – мекемеге, ұйымға жергілікті аймақтық, мемлекеттік мекемелерге енгізілген үлгіге бағытталған.

Инновация сөзі латын тілінен аударғанда жаңалықты ендіру деген мағынаны білдіреді.

Инновация - кез келген жаңалық немесе жаңалықты енгізу ғана емес, бұл бүгінгі қолданыстағы білім жүйесінің тиімділігін арттыратын үдеріс. Инновациялық іс-әрекет - білім берудің кез келген деңгейінде инновациялық үдеріспен қамтамасыз ететін шаралар кешені және үдерістің өзі. Педагогикалық инновация білім беру жүйесін қайта құру, жетілдіру, модификациялау, өзгертуге байланысты немесе оның белгілі жақтарын, қасиеттерін және аспектілерін (жаңа заңнамалық актілерді, құрылымдарды, тұжырымдамаларды және интеграциялық байланыстарды және т.б.) жасақтау. Инновациялық үдеріс ұйымның мақсаты, құрылымы, міндеттері, технологиясы және адам ресурстарын қамтиды.

Технология деген сөз грек тілінен алғанда техне – өнер, кәсіп, ғылым, логос – ұғым, оқу деген түсінікті білдіреді.

Технологиялық инновациялар - бұл жаңа заманның компьютерлік және телекоммуникациялық технологиялары. Технологиялық инновациялар экономикалық механизмдерде, оқытушылар мен білім алушылар еңбегін ұйымдастыруда түбегейлі өзгерістерге, оқытушылық қызмет сипатына зор үлес қосылады.

Қазіргі заманғы оқыту технологияларына келесі талаптар қойылады:

- оқыту мақсатының нақты қойылуымен, оның ғылыми негізделуі, іс - әрекетінің нәтижесінің жоғары сапалы болуы;

- оқу материалын толық қабылдау мүмкіндігінің болуы;
- оқу процесінде қарым - қатынастың еркін болуы;
- оны үнемі жетілдіріп, толықтырылып отыру мүмкіндігінің болуы.

Инновациялық әдістердің ең негізгісінің бірі – «интерактивті оқыту әдісі». Негізгі қағидасы - педагогикалық қарым - қатынас пен қарым - қатынас диалогы арқылы жеке тұлғаны қалыптастырып дамыту. Интерактивті әдіс - тәсілдерді жиі пайдалану, әр сабақта оның мүмкіндіктерін түрлендіріп отыру – педагогтар қауымының басты міндеті.

Интерактивтік оқу технологиясы (ИОТ) – деп нәтижесінде оқу әрекеті барысында олардың өзара мотивациялық, интеллектуалдық, эмоциялық және басқа да жақтарынан жетістіктерге жетуді сезіну ситуациясын тудыра алатын, білім алушыларға педагогикалық әсерлі танымдық қарым - қатынас құруға кепілдік беретін, оқытушы мен білім алушының іс - әрекетін оқу - ойындар түрінде ұйымдастыру тәсілдерін айтамыз.

Интерактивті әдістерге мыналар жатады:

- миға шабуыл әдісі;
- топпен жұмыс;
- проблемалық шығарма әдістері;

- рөлдік ойындар;
- зерттеулер;
- іскерлік ойындар;
- сын тұрғысынан ойлау әдісі;
- пікірталастар және т. б.

Қазір республикамыздың жоғарғы оқу орындары ұсынып отырған көп нұсқалыққа байланысты өздерінің қалауына сәйкес кез-келген үлгі бойынша қызмет етуіне мүмкіндік алды. Бұл бағытта білім берудің әртүрлі нұсқадағы мазмұны, құрылымы, ғылымға және тәжірибеге негізделген жаңа идеялар, жаңа технологиялар бар. Сондықтан әртүрлі оқыту технологияларын, оқу мазмұны әрбір білім алушының жас және жеке дара психологиялық ерекшеліктеріне орай тандап, тәжірибеде сынап қараудың маңызы зор. Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерде іс жүзінде анықталып табылған оқыту үрдісінің нәтижесін көретін әдіс-тәсілдері, түрлері көбіне жаңашыл, инновациялық болып табылады.

Инновациялық процестерді ендіру үш өзара байланысты күштер анықталады: енгізілген технологияның ерекшеліктерімен; жаңашылдардың инновациялық әлеуетімен; жаңалықты енгізу жолдарымен қарастыру.

Жаңа инновациялық оқыту технологиясы кәсіптік қызметтің ерекше түрі болып табылады. Инновациялық оқыту технологиясын меңгеру үшін білім беру аса зор тәжірибені жұмылдыру қажет. Бұл өз қызметіне шығармашылықпен қарайтын, жеке басының белгілі іскерлік қасиеті бар адамды қажет ететін жұмыс. Шындығында да әрбір оқытушы жаңа инновациялық технологияны меңгеру барысында өзін-өзі дамытады және өзін-өзі қалыптастырады. ХХІ ғасырда болашақ мамандарды даярлау, олардың кәсіби бейімделуін қалыптастыру мәселелері - кезек күттірмейтін өзекті қоғам талабы. Сондықтан Ветеринария білім беру бағдарламалары бойынша дәріс беруші ПОҚ инновациялық технологияларды қолдануда. Болашақ мамандардың жаңа инновациялық технологияларды қолдануға даярлықты қалыптастыру мына көрсеткіштерді қамтуда.

Инновациялық іс-әрекетке, үздіксіз инновациялық режимде жұмыс жасауға білім алушыларды даярлау арқылы инновациялық білім беруді дамытудың сәттілігі анықталады. Осы даярлықтың маңызды құрылымдық бөліміне қоғамның, еңбек нарығының, тұлғаның, технологиялардың және үздіксіз ақпараттық ортаның жаңаруына өз кәсіби іс-әрекетінде оперативті әрекет етіп, икемді болу қабілеті жатады. Сонымен, педагогтің құзыреттілігі білім берудегі инновацияның дамуының тұрақтылығының маңызды шарттарының бірі. Сондықтан, мамандардың кәсіби құзыреттіліктерін мақсатты дамыту- білімнің инновациялық дамуының маңызды факторы.

Қазіргі жас ұрпақтың саналы да сапалы білім алуының бірден-бір шарты - оқу орындарындағы білім беру процесіне жаңа инновациялық технологияларды енгізу екендігі сөзсіз түсінікті. Сондықтан ғылыми-техникалық прогрестен қалыспай, жаңа инновацияларды дер кезінде қабылдап, өндеп, нәтижелі пайдалана білу – әрбір оқытушының негізгі міндеті болып табылады. Оқу орындарында инновациялық басқару жүйесін енгізіп, оны жүзеге асыру міндет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Скаун В.А. Введение в профессию мастера производственного обучения: Методическое пособие.-М.:Высш.шк., 2010г.
2. Қабыдайыров Қ., Инновациялық технологияларды диагностикалау. – А, 2015
3. Раджерс Э. Инновация туралы түсінік. – //Қазақстан мектебі, №4, 2011.«Әлеуметтік әріптестік жағдайында техникалық және кәсіптік білім беру», Білім беру мекемесі басшыларының анықтамалығы №2 (26) 2013ж;

УДК 378.02:37.016

ОСОБЕННОСТИ И ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ПО ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ ПРОГРАММАМ ВЕТЕРИНАРИИ

Тажбаева Д.Т.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

***Аннотация:** Особенности и преимущества использования инновационных технологий в обучении по образовательным программам ветеринарии формирование умственных способностей в эпоху ускоренного развития науки и техники, усиленного потока информационных данных.*

***Ключевые слова:** инновации, интерактивный метод обучения, технологические инновации, модификации.*

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР/ ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 624.914

ВОЗВЕДЕНИЕ БОЛЬШЕПРОЛЁТНЫХ ЗДАНИЙ С РАМНО-БАЛОЧНЫМИ СИСТЕМАМИ

Умерешова С. Г.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. Здания с покрытиями большого пролёта на основе рамно-балочных систем чаще всего применяют для сборочных и ремонтных корпусов авиа и судостроения, а также спортивных зданий и выставочных павильонов.

Ключевые слова. Большепролётные здания; сущность; возведение; рамно-балочные системы.

Больше пролетными считаются здания, у которых расстояние между опорами несущих конструкций покрытия составляет более 40м.

Системы, перекрывающие большие пролеты, проектируются почаше только однопролетными, что выливается из главного основательного требования – неимение промежуточных опор.

В промышленном строительстве это, как правило, сборочные цеха судостроительных, авиационных, машиностроительных заводов. В гражданском – выставочные залы, павильоны, концертные залы и спортивные сооружения. Эксперимент проектирования и строительства большепролетных покрытий показывает, что более трудной задачей их возведения является монтаж конструкций покрытия: [1].

Актуальность темы: Балочные большепролетные покрытия состоят просто из основных поперечных конструкций в виде плоских либо пространственных балочных ферм и промежуточной конструкции.

Целью данной статьи является описание особенностей конструктивных решений и применяемых методов возведения большепролётных зданий с рамно-балочными системами

Из поставленной цели вытекают следующие задачи:

1. Описание основных особенностей конструктивных решений зданий с Балочными большепролетными покрытиями;
2. Описание возможных методов, применяемые в процессе возведения большепролётных зданий с рамно-балочными системами.

1. Особенности конструктивных решений. Основу каркаса таких зданий составляют одноэтажные, как правило, однопролётные рамы. Величина пролётов рам изменяется в довольно широких пределах – наиболее часто от 48 до 108 и более метров.

Ригели рам при таких пролётах выполняют в виде сплошных балок или ферм. При этом конструкции ферм в зависимости от величины пролёта и действующих нагрузок (от подвесного кранового оборудования, снега и т.п.) чаще всего принимают аналогично конструкциям тяжёлых ферм пролётных строений мостов. Габариты (длина и размеры сечений) и масса (масса ригелей при пролётах 50 метров и более может достигать 60 тонн и более) ригелей не позволяют перевозить их по железной дороге в собранном виде. Поэтому на монтаж ригели доставляют в виде отдельных отправочных элементов длиной 12-13 метров, а на монтажных площадках (как правило, на специальных площадках укрупнительной сборки приобъектового склада) из этих элементов собирают ригель: [2].

2. Методы возведения. Методы возведения зданий большого пролёта на основе рамно-балочных систем определяются методами монтажа ригелей поперечных рам.

В зависимости от наличия монтажного оборудования, конструктивных решений ригеля и архитектурно-планировочного решения здания возможны следующие варианты монтажа ригелей:

- монтаж частями с применением временных опор;
- монтаж целиком;
- монтаж пространственными блоками: [3].

2.1. Монтаж ригеля частями с применением временных опор. Монтаж ригеля частями выполняют с помощью монтажных кранов. Каждую часть устанавливают на две опоры – постоянную и временную или при количестве временных опор более 2-х - на две временные. При этом опирание осуществляют во избежание работы нижнего пояса на местный изгиб только под узлами ригеля.

Опорный узел представляет собой домкрат необходимой грузоподъемности, по обе стороны от которого располагают клетки из деревянных брусьев с клиньями. Клетки служат опорами для монтажных блоков, а домкрат – для обеспечения проектной отметки узла нижнего пояса и последующего раскружачивания ригеля.

Монтажные части (монтажные элементы) ригеля в зону действия крана доставляют после принудительной сборки ригеля.

Ригели укрупняют в горизонтальном положении на тщательно выверенных стеллажах преимущественно на складе конструкций.

Независимо от способа монтажа – частями или целиком – укрупняют весь ригель. Это необходимо для придания нижнему поясу заданного строительного подъема.

Монтаж ригеля частями производят от одной постоянной опоры к другой с обеспечением устойчивости каждой части раскреплением временными связями (расчалками, распорками).

Когда все части ригеля будут смонтированы и выполнены проектные монтажные соединения, приступают к самой ответственной операции – раскружачиванию, т.е. планомерному включение в работу смонтированной конструкции путём постепенного выключения из работы временных опор. Раскружачивание производят с помощью домкратов ступенями с обязательным контролем величины опускания узла ригеля на каждой ступени. Вначале каждой ступени узел несколько поднимают домкратом и соответственно убирают верхний ярус деревянной плети, а затем уже опускают. (При монтаже используют винтовые и гидравлические домкраты. Винтовые домкраты проще в эксплуатации, но их грузоподъемность не превышает 50 тонн).

Освободившиеся временные опоры перемещают на новые стоянки. В процессе раскружачивания первого и второго ригелей здания следят за тем, чтобы выключились из работы расчалки, обеспечивающие устойчивость верхнего пояса ригеля из его плоскости.

После того как будут смонтированы таким образом два первых ригеля здания, монтируют связевые конструкции между ними. И только когда будут смонтированы все связевые конструкции между первым и вторым ригелями с окончательным устройством монтажных соединений расчалки, обеспечивающие устойчивость верхних поясов ригелей из плоскости снимают.

Необходимость расчаливать верхние пояса ригелей из их плоскости с креплением расчалки к опорам сильно усложняют монтаж. Поэтому при шаге ригелей 6 и 12 метров применяют временные опоры с длиной в плане соответственно 6 и 12 метров. Это позволяет собирать одновременно 2-а ригеля обеспечивая их устойчивость и выверку по горизонтали креплением к временным опорам винтовыми стяжками.

Раскружачивание в таких случаях ведут после того, как будут смонтированы все связевые элементы между соседними ригелями. В таких случаях, получается сразу готовый пространственный блок, состоящий из 2-х ригелей и связевых конструкций между ними, обладающий пространственной устойчивостью: [3, 5].

Достоинством способа монтажа ригелей частями является возможность использования кранов небольшой грузоподъемности.

Недостатки:

- 1) дополнительный расход стали на временные опоры;
- 2) значительный объём работ, выполняемых наверху;
- 3) увеличенная продолжительность монтажа.

2.2. Монтаж ригеля целиком. Монтаж ригеля целиком ведут как со сборкой их, непосредственно у места установки, так и в стороне.

Чаще укрепление осуществляют на стационарных стеллажах, расположенных в торце здания. Ригели в горизонтальном положении без крайних панелей, препятствующих его перемещению между колоннами, подают в зону монтажных механизмов по рельсовым путям. Там пристыковывают крайние панели, переводят ригель из горизонтального положения в вертикальное и устанавливают на колонны.

Подъём ригелей осуществляют с помощью кранов, мачт и полиспастов.

При подъёме одним краном меняется расчётная схема его работы во время подъёма – вместо однопролётной балки ригель превращается в 2-х консольную балку. При этом меняется знак усилий в поясах и раскосах: в нижнем поясе и растянутых раскосах возникает сжатие, а в верхнем поясе и сжатых раскосах – растяжение. Это требует проверки устойчивости и несущей способности элементов ригеля на монтажные нагрузки (в процессе подъёма, а в некоторых случаях и усиления отдельных элементов на время монтажа). В случаях использования 2-х кранов, 2-х мачт или полиспастов для подъёма ригеля этого не происходит: [3, 6].

Достоинствами метода монтажа ригелей в целом виде по сравнению с монтажом частями являются:

- 1) выполнение подавляющего объёма работ внизу на земле;
- 2) исключение необходимости раскручивания ригеля;
- 3) более высокий темп работ.

2.3. Монтаж ригелей пространственными блоками. Монтаж конструкций покрытия зданий большого пролёта всё чаще осуществляют пространственными блоками, состоящими из 2-х ригелей и связевых конструкций. Масса таких блоков может составлять 100 – 500 и более тонн.

Такие блоки, как правило, собирают на специальных площадках укрупнительной сборки, - расположенных в торце пролёта. Собранные блоки подают к месту установки на специальных тележках по накаточным путям или с помощью специальных порталных установщиков.

Так, например, было смонтировано уникальное здание пролётом 120 метров при длине 432 метра, высоте колонн 72 метра и шаге 36 метров. Укрупнение конструкций выполняли на площадке, расположенной за торцом здания.

Пространственный Г-образный блок массой 870 тонн состоял из ригеля, 7-ми стропильных ферм пролётом по 36 метров и 30 щитов настила. Подачу к месту установки и установку блока в крайнее положение выполняли с помощью специального транспортного портала. Всего транспортным порталом было смонтировано 75% всех конструкций здания.

На изготовление монтажных приспособлений (транспортный портал, подъёмники и т.п.) было израсходовано 1200 тонн стали, что составляло 5% расхода стали на весь каркас. Стоимость материала и изготовления приспособлений полностью вошла в стоимость объекта, т.к. использовать их повторно из-за индивидуальности объекта невозможно.

Несмотря на столь существенные дополнительные затраты, рассмотренный метод монтажа оказался экономически выгодным, т.к. срок строительства был сокращён на 5 месяцев: [3, 4].

Разнообразие большепролётных зданий и разные требования, предъявляемые к ним, обуславливают соответствующие конструктивные решения. Более нередко используют рамные, балочные системы, арочные покрытия и висячие пространственные системы.

Список использованной литературы:

1. Швиденко В.И. Монтаж строительных конструкций. Уч. пособие. - М: Высшая школа, 2001 – 423 с.
2. Литвинов О.О. и др. Технология строительного производства. - К.: Вища школа, 2010 – 479 с.
3. Хамзин С.К., Карасев А.К. Технология строительного производства. Курсовое и дипломное

проектирование. Уч. пособие. – М.: Высшая школа, 2015 – 216 с.

4. Пузыревский А.М., Феникс Б.С. Справочник монтажника строительных конструкций. – К: Будивельник, 2017 – 294 с.

5. ЕНІР Сб. Е 4, вып.І – М.: 2013 – 64 с.

6. ЕНІР Сб. Е 5, вып.І – М.: 2011 – 32 с.

ӘОЖ 624.914

РАМАЛЫҚ ЖӘНЕ АРҚАЛЫҚ ЖҮЙЕЛІКТЕРІ БАР ІРІ ҮЛКЕН ҒИМАРАТТАРДЫ ҚҰРУ

Умерешова С. Г.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Андатпа. Рамалық-арқалық жүйелергенегізделген үлкен аралық жабындары бар ғимараттар көбінесе ұшақтар мен кеме жасау ғимараттарын, сондай-ақ спорттық ғимараттар мен көрме павильондарын құрастыру және жөндеу үшін қолданылады.

Кілт сөздер. кең ауқымды ғимараттар; мәні; эрекция; жақтау және арқалық жүйелері.

УДК 662.276.536

МЕТОДЫ ПОВЫШЕНИЯ НЕФТЕ ОТДАЧИ ПЛАСТОВ НА МЕСТОРОЖДЕНИЯХ С ТРУДНО ИЗВЛЕКАЕМЫМИ ЗАПАСАМИ

Салимов А. Н., Рамазанов С.Ф., Казиханов Д. М. А, Ризханов С.Р., Чурикова Л. А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. Статья посвящена вопросам обоснования термических методов воздействия на пласт с целью повышения эффективности разработки месторождений, содержащих нефти повышенной вязкости. Авторы предлагают применять на месторождениях высоковязких нефтей внутрислоевого горение, как технически возможный теплоноситель имеющий преимущество в использовании.

Ключевые слова. Скважинная продукция, высоковязкая нефть, нефтяной пласт, асфальтосмолопарафиновые отложения, пароциклическое воздействие, внутрислоевого горение.

Большая часть нефтей Казахстана принадлежит к высоковязким и тяжелым углеводородам, являющиеся трудноизвлекаемыми из продуктивных пластов.

В Мангистауской области сосредоточено более 50% геологических запасов нефти промышленных категорий. Геологические ресурсы нефти трудноизвлекаемых категорий, составляющие около 29% общих запасов нефтяной продукции, сосредоточены в Атырауской области. Опыт применения термических технологий повышения нефтеотдачи пласта (ПНП) в Казахстане имеется, так на некоторых месторождениях (Узень, Каражанбас, Кумсай, Кенкияк) используется внутрислоевого горение и циклическое паротепловое воздействие на пласт.

Наиболее актуально стоит проблема максимального извлечения из продуктивных пластов вязких и высоковязких нефтей из недр с каждым годом становится все более актуальна. К тому же добыча высоковязких осложняется интенсивным образованием асфальтосмолопарафиновых отложений (АСПО) в призабойной зоне продуктивного пласта, внутрискважинном и наземном

оборудовании. Существующие способы и технологии борьбы с образованием органических отложений во внутрискважинном оборудовании обладают многими достоинствами, однако их применение при добыче высокопарафинистой нефти не в полной мере предотвращает образование АСПО в колонне лифтовых труб, что приводит к существенному снижению отборов нефти, сокращению межремонтного и межочистного периодов работы добывающих скважин, росту удельных эксплуатационных затрат по депарафинизации.

Для повышения эффективности разработки месторождений, содержащих нефти повышенной вязкости, широко применяются термические методы воздействия на пласт.

Применение новых технологий и оборудования позволит предотвратить потери нефти по причине аварийной замены отказавшего внутрискважинного и нефтепромыслового оборудования, а также сократить затраты на закупку, ремонт и замену отказавшего оборудования. Технологии термического воздействия на пласт условно можно разделить: воздействие горячей водой (ВГВ), внутрипластовое горение (ВГ) и пароциклическое воздействие на призабойную зону пласта.

Для выбора метода теплового воздействия на пласт месторождения необходимо учесть факторы, влияющие на повышение эффективности теплового воздействия, а также возможность снижения себестоимости при проведении данной технологической операции [1].

Водяной пар благодаря скрытой теплоте парообразования обладает значительно большим теплосодержанием, чем горячая вода. В процессе закачки пара нефтяной пласт нагревается в первую очередь за счет использования скрытой теплоты парообразования. Пар поступает в поровое пространство и конденсируется. Пласт нагревается за счет использования теплоты горячего конденсата, а затем охлаждается до начальной температуры пласта. При вытеснении нефти паром имеет место улучшение испарения углеводородов за счет снижения их парциального давления. Процесс внутрипластового горения обладает всеми преимуществами термических методов вытеснения нефти горячей водой и паром, а также смешивающегося вытеснения, происходящего в зоне термического крекинга, в которой все углеводороды переходят в газовую фазу.

Современное состояние изученности высоковязких нефтей позволяет утверждать, что они отличаются от традиционных нефтей по химическому составу, физико-химическим свойствам, а также по степени взаимодействия с коллекторами и по структуре их насыщения. Это существенно влияет на коэффициент эффективности добычи высоковязкой нефти. Поэтому, методы и подходы, применяемые при разработке залежей традиционных нефтей, не могут быть внедрены на залежах высоковязких.

Наименьшим процентом к извлекаемым запасам нефти характеризуются такие месторождения как Кумколь, Акшабулак, Каражанбас, Майбулак, Кызылкия, Арыскуп, Нуралы, Коныс, Бектас, Ащисай и др.

Большинство проектов по паротепловому воздействию начинается с пароциклических обработок скважин (ПТОС), характеризующуюся более быстрым периодом окупаемости и более низким паронефтяным отношением по сравнению с паротепловым воздействием на весь пласт [2].

Циклическое нагнетание пара в пласты, или пароциклические обработки добывающих скважин, осуществляются периодическим нагнетанием пара в нефтяной пласт через добывающие скважины, некоторой выдержкой их в закрытом состоянии и последующей их эксплуатацией.

Цель этой технологии заключается в увеличении притока нефти к скважинам за счет снижения вязкости нефти, повышения забойного давления, облегчения условия фильтрации.

Для определения основных технологических параметров и эффективности пароциклического воздействия на призабойную зону скважин необходимо решить следующие задачи. Во-первых, рассчитать период закачки теплоносителя (пара) в пласт, определить распределение температуры в призабойной зоне и эффективные размеры зоны, охваченной тепловым воздействием. Во-вторых, решить задачу о паротепловой пропитке, т.е. прогнозировать

скорость конденсации пара и всасывания нефти из «холодной» области пласта в прогретую зону. И, наконец, рассчитать степень повышения продуктивности скважины за счет разогрева нефти в призабойной зоне и закон падения дебита по мере охлаждения призабойной зоны потоком нефти из пласта.

Физико-химические методы применяются в отношении нефтей малой и средней вязкости, что не отвечает характеристикам пластовых флюидов месторождения Каражанбас. Так же минусом данных методов является и высокая стоимость реагентов, что может привести к неоправданным затратам при разработке данного месторождения[2].

Таблица 1

Критерии применения методов увеличения нефтеотдачи в мировой практике

Методы	Технология	Глубина закладки, м	Толщина пласта, м	Прони- цаемость, мД	Порис- тость, %	Вяз-кост Па*с	Плот- ность, кг/м ³
Холодные методы	Шахтовый метод HOPS, ГС, VAPEX донагнетание	50-800	20-200	1-12	20-40	20000- 5000	932-935
Термические методы	Закачка горячей воды, вытеснение нефти паром, CS стимулирование, SAGD, SAHAI, N-Sol бойные электронагреватели	50-1500	2.7-250	0.005-9.3	15-37	0.6-45000	825-1070
Физико- химические методы	Полимерное воднение, вытеснение нефти ПАВ комбинированные методы	600-3500	1.1-68.5	0.005-2	30-40	0.86-500	850-960
Газовые методы	Закачка диоксида углерода	1253-337	3-150	0.004- 714	23-30	0.45-50	815-976
Гидродина- мические методы	Волновое воздействие	178-2561	3.8-25	0.001- 928	10-30	0.95-28.2	748-931

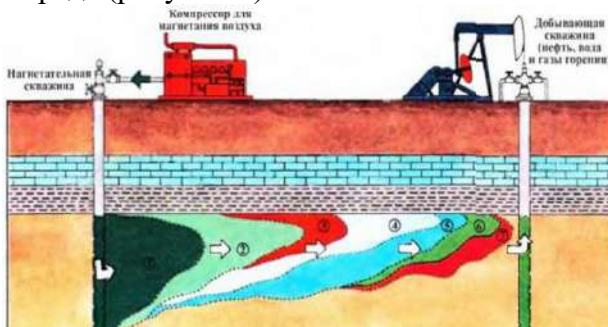
Опыт применения закачки воды в пласт на надсолевых залежах месторождения Кенкияк показал, что данный метод является неэффективным в условиях высокой вязкости нефти. Однако и процесс добычи таких более легких нефтей, как например Чинаревская нефть, но с присутствием в составе парафинистых веществ более 5%, так же может сопровождаться выпадением твердых органических отложений. Выпадение асфальто-смоло-парафиновых отложений (АСПО) при эксплуатации скважин в НКТ или трубопроводах обычно ведёт к закупориванию внутрискважинного и наземного оборудования, что приводит к снижению дебитов скважин. Откадываясь в призабойной зоне скважин, АСПО также приводят к осложнениям, оказывающим существенное влияние на процессы добычи, сбора, подготовки и транспорта газа и конденсата. Для предотвращения этого необходимо проведение различного рода мероприятий по предупреждению и устранению последствий образования отложений. Для борьбы и предупреждения появления парафино-смолистых отложений в нефтедобывающей промышленности существуют различные методы: механический, тепловой, химический.

Использование волновых методов возможно на заключительных этапах разработки, так как они могут распространять свое влияние на значительные расстояния (сотни и тысячи метров), а площадь залежей II и III не превышает 6 км².

Наиболее оптимальным выбором будет применение термических методов разработки. В ходе проведенного анализа установлено, что из существующего множества термических методов добычи вязких и высоковязких нефтей метод паротеплового воздействия получил наибольшее распространение. Объяснением данного факта является более высокая теплоемкостью пара по сравнению с водой и газом [3]. Данный метод имел положительный результат при применении его на месторождении Кенкияк.

Термические методы это лучшие технологии при разработке месторождений высоковязкой нефти, вязкость такой нефти превышает 1000 сП в пластовых условиях, залегающих при не большой глубине залегания продуктивного коллектора (глубина пласта менее 1500 м). Такие технологии могут быть интересны и для добычи маловязкой нефти, так как поступающая в продуктивный коллектор тепловая энергия распределяется за границы области, в зоне обрабатываемой тепловым агентом, способствуя увеличению подвижности нефти даже в относительно неоднородных коллекторах.

Рассмотрим ситуацию распространения очага внутрипластового горения в условиях неизотермической трехфазной фильтрации с фазовыми переходами и химическими реакциями в недеформируемой пористой среде (рисунок 1).

1 – закачиваемый воздух, 2 – воздух и пар, 3 – зона горения, 4 – зона парообразования, 5 – зона конденсации и горячей воды, 6 – нефтяной вал, 7 – инертный газ

Рисунок 1 –Схема распространения очага внутрипластового горения при закачке воздуха

Нефть месторождения Каражанбас вязкая (458-550 мПа·с), тяжелая (935-944 кг/м³), залегает на глубине в диапазоне значений от 210 до 480 метров, газовый фактор по месторождению составляет в среднем 20 м³/м³ [4].

Проектными методами теплового воздействия на месторождении Каражанбас являются:

- влажное внутрипластовое горение (ВВГ),
- паротепловое воздействие (ПТВ).

Данные методы моделируют создание тепловой оторочки с последующим ее перемещением с помощью закачки холодного водяного агента.

Продуктивные горизонты месторождения Каражанбас сгруппированы в 4 объекта разработки, распределенных по горизонтам в следующем порядке[5]:

- I объект – пласты А, Б, В северный, центральный, западный, и восточный участки;
- II объект - пласты Г, Д1 центральный, западный и восточный участки;
- III объект – пласт Д2; юрские горизонты: Ю-I и Ю-II центральный и восточный участки.
- IV объект - горизонт Ю-III центральный участок.

При снижении объемов закачки пара в пласт для равномерности выработки запаса нефти, рассматривают технологию применения на данном участке технологии внутрипластового горения.

Испытательный процесс технологии внутрипластового горения на промысле выполнялся посредством оборудования, включавший три блока, на которых реализовывались технологии сухого и влажного внутрипластового горения (ВПГ).

Рассматривая тенденцию разработки северной территории месторождения Каражанбас, в результате истощения пластовой энергии закономерно, что свойства пластовой нефти будут

изменяться, становясь более вязкой (вязкость при стандартных условиях 1147,2 мПа*с, плотность 930 кг/м³), быстрое убывание дебита и падение давления, с ростом обводненности.

При текущей сетке скважин на северной территории, по градиентам падения добычипластов в 2020 г. - $0,3 \times 10^4$ т, соответственно, накопленная добыча нефти - $103,6 \times 10^4$ т, коэффициент извлечения составил 7,34%, оставшиеся запасы - $1307,2 \times 10^4$ т.

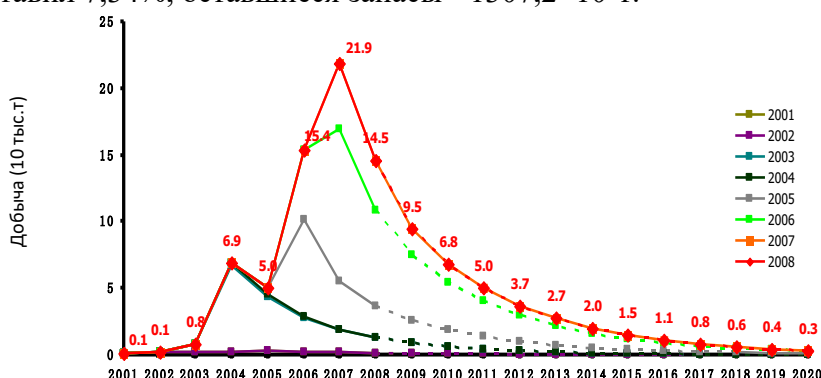

Рисунок 3. График изменения добычи нефти на северной территории месторождения Каражанбас при текущем способе эксплуатации

Из технически возможных теплоносителей, водяной пар и моделирование применения внутрипластового горения имеет преимущество в использовании, а так же практическое значение, позволяющее повысить эффективность использования. Таким образом, реализация внутрипластового горения, инициированного в призабойной зоне, будет только способствовать интенсификации добычи вязких и высоковязких нефтей.

Список использованной литературы:

1. Назарова Л.Н. Разработка нефтегазовых месторождений с трудноизвлекаемыми запасами/ Л.Н. Назарова. – М.: РГУ нефти и газа им. И.М. Губкина, 2011. – 156 с.
2. Мустафаев М.К. Опыт циклической закачки пара и воды на месторождении Каражанбас. Техничко-экономическисе аспекты / М.К. Мустафаев// Нефтегазовоедело. – 2018. – Т. 16. – № 1. – С. 14 – 22.
3. Концепция развития месторождения Каражанбас. – М.: РГУ нефти и газа (НИУ) им. И.М. Губкина, 2019. – 719 с.
4. Анализ разработки месторождения Каражанбас по состоянию на 01.01.2017 г. – ТОО «КазНИПИ мунайгаз». – 2017 г. Том 1. – С. 283.
5. Чурикова Л.А. Эффективность технологии внутрипластового горения на месторождении Каражанбас / Л.А. Чурикова, С.З. Ахметжан, Г.Е. Калешева, М.Б. Полозов// Нефть и газ: научно-технический журнал – 2023. – №1 (133). – С. 66 – 80. ISSN 1562-2932 (Print), ISSN 2708-0080, <http://neft-gas.kz/magazin/product/zhurnal-no-1-2023-god>

ӘОЖ 662.276.536

ҚОРЛАР ҚИЫН АЛЫП ЖАТҚАН КЕРЕНДЕРДЕГІ МҰНАЙ ҚАБЫЛДАУЫН АРТТЫРУ ӘДІСТЕРІ

Салимов А.Н., Рамазанов С.Ф., Қазиханов Д.М.А., Ризханов С.Р., Чурикова Л.А.

Андатпа. Мақала тұтқырлығы жоғары мұнайлары бар кен орындарын игеру тиімділігін арттыру мақсатында қабатқа әсеретудің термиялық әдістерін негіздеу мәселелеріне арналған. Авторлар тұтқырлығы жоғары мұнай кен орындарында пайдалану артықшылығы бар техникалық мүмкін салқындатқыш ретінде in-situ жануды қолдануды ұсынады.

Кілт сөздер. Өндіру, тұтқырлығы жоғары мұнай, мұнай қабаты, асфальтты-шайырлы-парафинді шөгінділер, бу айналымы, орнында жану.

УДК 622.692.23

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ДЛЯ СОКРАЩЕНИЯ ПОТЕРЬ ЛЕГКИХ ФРАКЦИЙ НЕФТИ

Мұратова Н.Р., Низамов Р. Р., Чурикова Л.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. Испарения легких фракций сырой нефти приводит к высоким потерям при хранении, причем эти потери носят как количественный, так и качественный характер. По этой причине, помимо прочности и долговечности, требования по снижению потерь на испарение предъявляются ко всем конструкциям резервуаров. Эти потери не только приносят большие потери экономике предприятия, но и приводят к загрязнению окружающей среды, поэтому борьба с ними является одной из важнейших задач. В статье приведен анализ методов сокращения потерь нефти, предложен способ хранения чинаревской нефти в резервуарах с использованием управляемой камеры для сокращения потерь от «больших и малых дыханий». Достижение положительного эффекта в используемом устройстве состоит в эффективном сокращении потерь нефти в виде продуктов дегазации и испарения за счет применения внутри резервуара гофрированной нефтеустойчивой металлополимерной камеры с выходящим наружу сквозь купол резервуара воздухопроводящим патрубком и изменяющейся в объеме по мере наполнения резервуара нефтью или откачки нефти из резервуара насосом нефтеподводящей или нефтеотводящей трубы.

Ключевые слова: потеринефти, испарения в резервуарах, газовое пространство, массообмен, управляемая камера.

По различным оценкам ежегодно в атмосферу планеты выбрасывается от 50 до 90 млн. т. углеводородов. Значительная часть этих выбросов приходится на предприятия нефтеперерабатывающей и нефтегазодобывающей отраслей промышленности. Выбор средств сокращения потерь нефти от испарения из резервуаров связан с их величиной, поэтому возникает необходимость оценить её значение. За рубежом для этой цели широко применяются системы улавливания легких фракций (УЛФ). В последние годы интерес к их использованию растет и в нашей стране. Системы УЛФ многообразны и основаны на различных физических принципах. Абсорбционные и адсорбционные системы УЛФ сложны, конденсационные – дороги, компрессорные – капиталоемки и пожаро взрывоопасны. Для сокращения потерь от испарения, наряду с вышеперечисленными используются различные технические средства: диски-отражатели, газовые обвязки, газоуравнительные системы и прочее. Однако эффективность их применения не всегда высока. В качестве альтернативы традиционным средствам сокращения используются эжекторные системы УЛФ. Они относительно просты, имеют относительно невысокую стоимость, взрывобезопасны, но методы расчета таких систем находятся в стадии разработки, не определена область их применения. В качестве альтернативы можно применить управляемую камеру (УК), которая устанавливается в герметичный резервуар и служит для компенсации «дыханий», ликвидируя контакт нефтепродукта с воздухом, сокращая потери от испарения.

Выбор тех или иных конструктивных мер для уменьшения потерь зависит от назначения резервуара и условий хранения [1].

В настоящее время имеет место серьезная тенденция роста аварийных ситуаций в резервуарных парках практически по всему миру, причем детальный анализ имеющейся статистической информации свидетельствует об экспоненциальной зависимости количества аварий от времени эксплуатации резервуаров, что сопровождается значительными финансовыми, материальными потерями и экологическим ущербом. Все это, безусловно,

свидетельствует об актуальности рассматриваемой проблемы повышения эксплуатационной надежности резервуаров и сокращения потерь нефтепродуктов от испарения.

Цель исследования – исследование условий повышения эффективности технологии хранения нефти в стальных резервуарах в системе сбора и подготовки скважинной продукции.

Увеличение потребления углеводородного сырья требует комплексного и рационального подхода к использованию ценного "невосполнимого" природного сырья, сокращения его технологических потерь и утилизации при сборе, подготовке и хранении на нефтегазодобывающих предприятиях. Небольшие доли процента потерь легких фракций могут в течение года составить миллионы тонн углеводородов. Достижение потенциала стабильной нефти позволит увеличить ее выход для месторождений Казахстана в среднем на 2.5...6.5 %.

Важной проблемой является загрязнение окружающей среды ископаемыми углеводородами.

Размещение основных месторождений нефти и газа в районах, удаленных от промышленно развитых регионов, диктует в свою очередь разработку простых и эффективных технологий сокращения технологических потерь и утилизации углеводородного сырья. Анализируя технологических потери (рис.1) и отходы производства можно утверждать, что сокращение потерь нефти только наполовину позволит удовлетворить потребности промышленности без дополнительного ввода в эксплуатацию новых месторождений нефти и газа.

Систематизация использования углеводородных ресурсов с учетом отдельных источников потерь и внедрения технологий по их предупреждению является актуальным как с экономической, так и с экологической точки зрения.

Важным из показателей эффективного использования углеводородного сырья на месторождении является величина потерь нефти при ее промысловой подготовке к транспорту.

Рисунок1 –Технологические потери нефти

Кроме материальных потерь испарение нефти сопровождается ухудшением некоторых физико-химических свойств нефти и приводит к загрязнению окружающей среды. При испарении легких фракций углеводородов изменяются физические характеристики нефти: увеличивается плотность, утяжеляется фракционный состав и т.д. При испарении происходит вытеснение части паровоздушной смеси из газового пространства. В обычных условиях в резервуаре газовое пространство заполнено смесью воздуха с парами нефти. Поэтому, разработка и исследование способов и методов снижения потерь легких углеводородов при подготовке нефти являются одним из приоритетных направлений современной нефтяной науки и практики.

Ориентировочные подсчёты показывают, что потери нефти при перекачке составляют около 9% от добычи [1]. При этом в результате испарения из нефти уходит главным образом наиболее легкие компоненты, являющиеся основным и ценнейшим сырьём для нефтехимических производств.

Технологические потери нефти на месторождениях происходят в результате сжигания попутного нефтяного газа и капельной жидкости на факелах, при закачке нефтепромысловых сточных вод, содержащих остатки нефти для поддержания пластового давления, в сальниковых уплотнениях нефтепромыслового оборудования, а также при испарении нефти из резервуаров. Величины технологических потерь нефти по месторождению составляет в пределах 0.4 – 0.7 % от массы добытой нефти. Основная доля технологических потерь нефти приходится на испарение из сырьевых и товарных резервуаров при больших и малых «дыханиях», которые составляют более 90 % от суммарных технологических потерь [2, 3].

Промысловые резервуары, работающие при низком давлении и используемые в качестве технологических емкостей и для хранения товарной нефти, являются наиболее активными источниками потерь нефти.

Согласно [3], на долю резервуаров в герметизированных системах сбора приходится 90.4 % общих потерь, из них 85 % связано с испарением нефти, а 5.4 % – с кипением, вызванным выделением растворенного в ней газа.

Большие потери из резервуаров объясняются наличием контакта нефти с атмосферой, сравнительно высокой температурой, а также присутствием в нефти растворенного и окклюдированного в ней газа.

Так, при температуре 30⁰С потери от испарения увеличиваются в среднем в 1.5 раза, при 40⁰С – в 4 раза.

Потери нефти при хранении в вертикальных стальных резервуарах в большей мере зависят от ее испаряемости. При содержании в нефти большой концентрации легких фракций, тем больше будет наблюдаться испаряемость и потери их при прочих равных условиях. Поэтому на последней ступени сепарации необходимо поддерживать высокую температуру, а давление в сепараторе — ниже атмосферного. Для борьбы с потерями нефти, хранящейся в резервуарах большого объема, рекомендуется применять плавающие крыши и понтоны, в которых газовое пространство сведено к минимуму.

Нефть месторождения Чинаревское характеризуется как особо легкая (0,821 г/см³), и парафинистая (4,61 % масс.), сернистая (0,65 % масс.), малосмолистая (5,29 % масс.) с температурой застывания минус 18⁰С. Температура выхода светлых фракций до 50 % от общего объема нефти составляет 223 °С.

Потери от испарения в определенной мере могут быть сокращены путем правильного выбора графика и режимов проведения операций отпуска и приема нефти в резервуары. Во всех случаях необходимо стремиться к организации (в зависимости от производственных условий) рациональной эксплуатации резервуаров.

Основные методы сокращения потерь нефти и нефтепродуктов в резервуарах можно разделить на пять основных направлений [3,4]:

1. сокращение объёма ГП резервуара
2. хранение под избыточным давлением
3. уменьшение амплитуды колебания температуры ГП резервуара
4. улавливание паров нефтепродуктов, уходящих из ёмкости
5. организационно-технические мероприятия

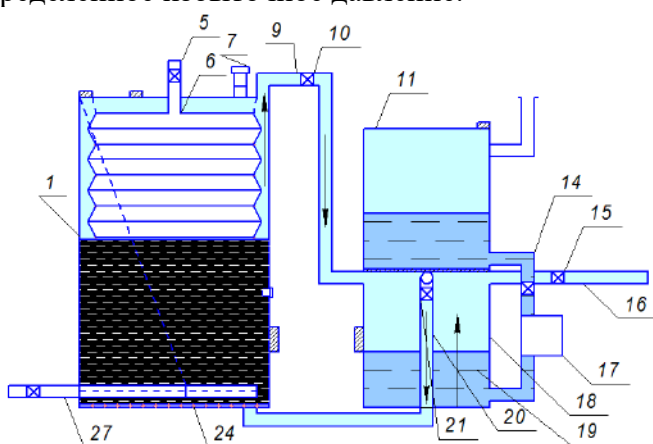
Все эти методы имеют свои недостатки и не позволяют полностью исключить выбросы углеводородов в атмосферу.

Одним из актуальных решений, предотвращающим потерю легких фракций нефти от испарения является способ хранения нефти с использованием управляемой камеры, который одновременно включает в себя все вышеперечисленные методы, за исключением уменьшения амплитуды колебания температуры ГП резервуара [4].

Достижение положительного эффекта в используемом устройстве состоит в эффективном сокращении потерь нефти в виде продуктов дегазации и испарения за счет применения внутри

резервуара гофрированной нефтеустойчивой металлополимерной камеры с выходящим наружу сквозь купол резервуара воздухопроводящим патрубком и изменяющейся в объёме по мере наполнения резервуара нефтью или откачки нефти из резервуара насосом нефтеподводящей или нефтеотводящей трубы. При откачке нефти из резервуара насосом по нефтеотводящей трубе гофрированная металло-полимерная камера под действием силы тяжести опускается вниз резервуара. По воздухопроводящему патрубку в камеру поступает атмосферный воздух, который заполняет ее практически на весь объем. Это позволяет свести к минимальному содержанию «балластного» воздуха внутри резервуара, контактирующего с нефтью и продуктами ее дегазации и испарения в резервуаре.

В период хранения нефти в резервуаре в зависимости от температуры окружающей среды, особенно в летний период, происходит дегазация растворенных в нефти газов (CH_4 , H_2 , N_2 , CO_2 , C_2H_6 , Ar и др.) и испарение легких фракций нефти (газолин, петролейный эфир, бензин и др.). Это вызывает повышение давления газового пространства в резервуаре и приводит к потерям нефти в окружающую среду через дыхательный клапан, который для безопасности настроен на определенное избыточное давление.

1 – металлический резервуар; 5 – воздухоподводящий патрубок;

6 – гофрированная нефтеустойчивая металлополимерная камера; 7 – дыхательный клапан; 9 – газоподводящая труба; 10, 15, 21 – краны; 11 – металлический сборник; 14 – соединительная металлическая труба; 16 – металлическая газоотводящая труба; 17 – водяной насос; 18 – металлический газосборник; 19 – водный раствор антифриза; 20 – металлическая газоподводящая труба; 24 – металлический конусообразный душ; 27 – нефтеподводящая труба

Рисунок 4 – Схема резервуара РВС при хранении нефти или нефтепродуктов

Таким образом, применяя предлагаемое устройство для вертикального стального резервуара, будет решена проблема «больших и малых дыханий» за счет внутренней нефтеустойчивой полимерной камеры.

Список использованной литературы:

1. Коршак А.А. Выбор средств сокращения потерь нефтепродуктов из резервуаров с учетом времени их внедрения/ А.А. Коршак, Г.Н. Бусыгин, А.М. Шаммазов// Транспорт и хранение нефтепродуктов.- 1998.- № 10.- С. 6-8.
2. Дмитриев В.Г. Экологическая безопасность резервуарных парков для нефти и нефтепродуктов/ В.Г. Дмитриев, В.А. Шабашев// Транспорт и хранение нефтепродуктов.- 2004.- № 1.- С. 13-15.
3. Глоба В.М. Некоторые аспекты создания систем мониторинга по обеспечению надёжного функционирования резервуарных парков/ В.М. Глоба, В.В. Радзиевский// Нефтяное хозяйство.- 2000.- №7. С. 62-63.
4. Пархоменко В.В. Анализ крупногабаритных резервуаров и разработка универсальной управляемой воздушной камеры с целью сокращения потерь нефтепродукта при хранении // Вестник Северо-Кавказского государственного технического университета. – Ставрополь, 2009. – №4 (21) – с. 41-45.

ӘОЖ 622.692.23

ЖЕҢІЛ МҰНАЙ ФРАКЦИЯЛАРЫНЫҢ ШЫҒАЛУЫН АЗАЙТУ ҮШІН ТЕХНИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫ ЖЕТІЛДІРУ

Мұратова Н.Р., Низамов Р. Р., Чурикова Л.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Шикі мұнайдың жеңіл фракцияларының булануы қоймадағы жоғары ысыраптарға әкеледі және бұл ысыраптар сандық және сапалық болып табылады. Осы себепті, беріктік пен беріктіктен басқа, барлық резервуар конструкцияларына булану шығындарын азайту талаптары қойылады. Бұл ысыраптар кәсіпорын экономикасына үлкен шығын әкеліп қана қоймай, сонымен бірге қоршаған ортаның ластануына әкеліп соқтырады, сондықтан олармен күрес маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Мақалада мұнай ысыраптарын азайту әдістерінің талдауы қарастырылған, «үлкен және кіші тыныс алудан» жоғалтуларды азайту үшін бақыланатын камераны пайдалана отырып, Чинаревская мұнайын цистерналарда сақтау әдісі ұсынылған. Қолданылатын құрылғыда оң нәтижеге қол жеткізу резервуар арқылы шығатын ауа өткізгіш құбыры бар резервуар ішіндегі гофрленген майға төзімді металл-полимерлі камераны пайдалану есебінен газсыздандыру және булану өнімдері түріндегі мұнай жоғалуын тиімді азайтудан тұрады. күмбезді және резервуарды маймен толтыру немесе мұнайды сорғыдан май беру немесе мұнай шығару құбыры арқылы резервуардан шығару кезінде көлемінің өзгеруі.

Кілт сөздер: мұнайдың шығыны, қабаттардағы булану, газ кеңістігі, масса алмасу, реттелетін камера.

УДК 674.816

ЭНЕРГОЭФФЕКТИВНЫЙ АРБОЛИТ ДЛЯ МАЛОЭТАЖНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА

Умерешова С.Г.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. В статье приведен обзор состояния производства, применения и перспективы современного энергосберегающего строительного материала-арболита в малоэтажном строительстве. Показаны результаты испытаний крупноразмерных стеновых панелей с применением в качестве заполнителей дробленых стеблей хлопчатника, рисовой соломы и рисовой лузги по прочности и жесткости отвечающие требованиям, предъявляемым к ограждающим конструкциям.

Представленная в статье география производителей арболита на основе щепы-отхода деревообработки свидетельствует о возрастающем интересе к арболиту в Казахстане.

Ключевые слова: арболит, малоэтажное строительство, энергоэффективный материал, нормативная база внедрения.

Обеспечение энергосбережения и энергоэффективности зданий становится всё более актуальным в связи с повышением цен на энергоносители, ростом численности населения и увеличением объемов строительства. При этом главной задачей является снижение теплообмена зданий с окружающей средой для сохранения комфортных температурных условий в помещениях, что достигается за счет эффективной теплоизоляции строительных конструкций и применения энергоэффективных материалов при возведении зданий [1].

Малоэтажное строительство является новым трендом на казахстанском рынке недвижимости, который все сильнее набирает популярность. Установленным является тот факт, что в наше время объём малоэтажного строительства в общей структуре рынка Казахстана неуклонно растёт. Анализ данного сегмента строительного рынка показал, что спросом пользуются как многоквартирные малоэтажные дома, так и индивидуальные коттеджи.

По информации Казриэлтнедвижимость, на рынке жилой недвижимости Казахстана увеличивается доля частных жилых домов в общем объеме жилого фонда, что предупредила растущий интерес к строительным материалам для малоэтажного домостроения.

Закон Республики Казахстан от 13 января 2012 года № 541-IV 'Об энергосбережении и повышении энергоэффективности' (с изменениями и дополнениями по состоянию на 14.01.2015 г.) и Комплексный план по энергоэффективности на 2016-2020 годы обязал внедрение энергосберегающих материалов для повышения энергосбережения. в том числе в строительстве. Разработана необходимая нормативная база внедрения энергоэффективных технологий в строительстве СП 23-101-2004 «Проектирование тепловой защиты зданий и СН РК 2.004-21-2004 «Энергопотребление и тепловая защита зданий» [2].

Накопленный в 60 –е годы опыт производства и применения арболита в малоэтажном строительстве, а также научно-исследовательские работы в области его технологии производства и проектирования показали целесообразность и эффективность его применения. Институты Алматинский НИИ Стромпроект, а затем НИИЖБ координировали научные исследования по арболиту. Разработаны наукоемкие технологии производства и применения арболита и нормативная база внедрения, актуализированная и действующая сегодня (ГОСТ 19222-019 «Арболит и изделия из него») и Руководство по проектированию и изготовлению изделий из арболита [3-5].

Нормативные требования к тепловой защите зданий, гармонизированные с аналогичными нормами развитых стран, предъявляют жесткие требования к тепловым потерям ограждающих конструкций зданий. Поэтому закономерность возвращения арболита в малоэтажное строительство очевидна из-за высоких теплосберегающих свойств, экологичности и из-за более доступной цены построенных из него зданий по сравнению с широко применяемыми строительными материалами (кирпич, ячеистый бетон).

Предельно низкая теплопроводность арболита, позволяющая строить здания без утепления, а также высокий коэффициент теплоемкости позволяют экономить на отоплении дома до 30% энергии, что важно в зимний период. Например, теплопроводность дерева составляет 0.15—0.4 Вт/(мК), арболита – 0.07—0.17 Вт/(мК). Толщина стандартного блока из арболита – 30 см, следовательно, стены из таких блоков по теплосбережению вполне соответствуют классическим стенам. Из этого следует, что дома в северных районах Казахстана из арболита со стенами такой толщины можно эксплуатировать без дополнительного утепления. При оптимальной толщине ограждающей самонесущей стены 200 мм, что эквивалентно одному метру кирпичной кладки, арболит обеспечивает существенную экономию строительных материалов и материальных затрат. При возведении самонесущих стен из блоков из арболита при этой же толщине стен в среднем экономится от 40 до 60% стенового материала и до 2,5 раза сокращаются расходы по обогреву (охлаждению) помещений в неблагоприятный климатический период года.

Испытания КазНИИ СА (Бучацкий Е.Г.) арболитовых конструкций на 9-ти бальную нагрузку показали эффективность арболита и для сейсмостойкого строительства.

Новые виды заполнителей арболита (рисовая лузга, рисовая солома и дробленые стебли хлопчатника)-отходы сельского хозяйства испытаны в крупноразмерных панелях размерами 3,0x1,5x0,2 м, изготовленных прогрессивным методом вибропрессования, и показали техническую целесообразность и эффективность их применения. Прочность панелей в несколько раз (от 2,7 до 3,3) превышает расчетные контрольные величины. При действии нормативной нагрузки их жесткость не превышает допустимую, т.е. прогиб меньше 15мм, а отношение прогиба к расчетному не превышает 1/200. Панели с применением в качестве

заполнителей дробленых стеблей хлопчатника, рисовой соломы и рисовой лузги по прочности и жесткости отвечают требованиям, предъявляемым к ограждающим конструкциям. Рисовая солома включена в ГОСТ 19222-2019» Арболит и изделия из него».

В Казахстане расширяется география производителей по производству и применению арболита на основе щепы-отхода деревообработки. В г. Кокшетау "Компания ТОО "Ерназаров и К" производит арболитовые блоки. В настоящее время завод выпускает только 15 куб. м в восьмичасовую рабочую смену, что не позволяет удовлетворить нарастающий спрос к арболиту. В связи с этим было принято решение построить завод по производству арболитовых блоков в Астане мощностью 12 000 куб. м в год. Строительство завода находится на стадии инвестиционного проектирования.

В г. Астане ТОО «Кромвель-Нур Султан» производит арболитовые блоки и строит жилые малоэтажные дома. В г. Шымкенте строительно-производственная компания ТОО «Экодрев Продакт Салават» запустил производство арболитовых блоков как рядовых, так и крупноразмерных. В г. Шымкенте ТОО «Бес-Торангыл -7» выпускает арболитовые блоки для малоэтажного строительства. В 60-е годы в г. Петропавловске работал завод по производству крупноразмерных арболитовых панелей и блоков. Сегодня Петропавловский ТОО «Стройсеверблок» запустил производство блоков из арболита для малоэтажного строительства.

Для арболита характерны средние для легких бетонов плотность и прочность на сжатие, сравнительно высокие прочность на изгиб и модуль упругости (высокая трещиностойкость), высокие тепло- и звукоизоляционные свойства, средняя морозостойкость, высокая гвоздимкость и легкость механической обработки. Арболит относится к трудногорючим и экологически безопасным материалам с высокими воздухо- и паропроницаемостью. Область применения арболита расширяет возможность производства из него не только блоков и плит, но и изделий со сложной, в т.ч. криволинейной, конфигурацией.

Таким образом арболит — материал казахстанского содержания несомненно будет реализован и востребован в малоэтажном энергоэффективном строительстве.

Список использованной литературы:

1. Павлычева Е.А., Пикалов Е.С. Современные энергоэффективные конструкционные и облицовочные строительные материалы // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. — 2020. — № 7. — С. 76-7;
2. Белый А. Актуальные проблемы организации процесса энергоэффективного проектирования и строительства зданий в Казахстане // Повышение энергоэффективности в строительстве и ЖКХ Программа развития ООН в Казахстане Глобальный экологический фонд правительство Республики Казахстан. Ежеквартальный бюллетень». 2014.- №3.- С.6-9
3. Арболит. Под ред. Г. А. Бужевича. — М., 1968.
4. Наназашвили И. Х. Строительные материалы из древесно-цементной композиции — Ленинград.: Стройиздат, 1990.
5. Савин В. И., Абраменков Н. И., Будашкина Л. Е. Поризованный арболит на основе древесной дробленки. — М.: ВНИИНС Госстроя СССР, 1980.

ӘОЖ 674.816

КӨП ҚАБАТТЫ ҚҰРЫЛЫС ҮШІН ЭНЕРГИЯ ТИІМДІ АРБОЛИТ

Умерешова С. Г.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Андатпа: Мақалада аз қабатты құрылыста заманауи энергия үнемдейтін құрылыс материалы-арболитінің өндірісінің жай-күйі, қолданылуы және келешегі туралы шолу

берілген. Толтырғыш ретінде ұсақталған мақта сабақтарын, күріш сабан мен күріш қабығын қолданатын үлкен өлшемді қабырға панельдерін сынау нәтижелері қоршау конструкцияларына қойылатын талаптарға сәйкес келетін беріктік пен қаттылық бойынша көрсетілген. Ағаш қалдықтары негізінде мақалада келтірілген арболит өндірушілердің географиясы Қазақстанда арболитке қызығушылықтың артып келе жатқанын көрсетеді.

Кілт сөздер: ағаш бетон, аз қабатты құрылыс, энергияны үнемдейтін материал, іске асыру үшін нормативтік база.

УДК 664.8.022

ВИДЫ БИОЛОГИЧЕСКОГО ТОПЛИВА. БИОДИЗЕЛЬНОЕ ТОПЛИВО

Жумагалиева Г.Ж.

Западно-Казахстанский инновационно – технологический университет, Уральск

Аннотация: В статье приведены основные виды биологического топлива и общая характеристика биодизельного топлива. А также рассматриваются преимущества использования биодизельного топлива.

Ключевые слова: жидкое биологическое топливо, газовое топливо, твердое топливо, биодизельное топливо, переэтерификация

Технологии производства биологического топлива позволяют использовать ценные ресурсы с минимальными затратами, а также экологически утилизировать отходы различных производств в промышленных масштабах. Биотопливо производится из любого органического сырья. Это могут быть останки животных, кора и стебли растений, нестандартная древесина, а также отходы пищевой промышленности. Биотопливо, как и другие вещества, имеет три типа по агрегатному состоянию: твердое (изготавливается на основе сельскохозяйственных отходов или деревообработки), жидкое (биобутанол, биоэтанол, диметиловый эфир, биодизель), газообразное (биодидор, биометан, биогаз).

Твердое биологическое топливо. Самый традиционный пример твердого биотоплива - древесное топливо. С помощью топлива уже несколько тысяч лет отапливаются жилые дома. Альтернативой древесному топливу являются древесная кора, ветки, опилки, лом, а также гранулы, изготовленные из древесной щепы. Сырье измельчают, а затем делают из него небольшие цилиндры или брикеты из-за высокого давления и высокой температуры. Благодаря такой форме их удобно хранить. Кроме того, это отличный способ избавиться от отходов деревообрабатывающей промышленности. Помимо древесной массы, солома, скорлупа грецкого ореха и внешняя оболочка растений используются для изготовления твердого топлива.

Жидкое биологическое топливо. Жидкое топливо является альтернативой бензину и служит дополнением к традиционному автомобильному топливу. Существует пять основных типов жидкого биологического топлива:

Биометанол. В качестве сырья для его производства служат одноклеточные водоросли. Выращивание таких водорослей не требует ни пресной воды, ни земельных участков, поэтому это одно из самых перспективных направлений развития биотехнологии.

Биодизель - основан на смешивании эфиров жирных кислот. Он абсолютно безопасен и хранится в течение трех месяцев, разлагаясь через четыре недели. Он используется как альтернативное автомобильное топливо или как дополнение к традиционному топливу.

Биобутанол является аналогом бутанола, но производится из растений: кукурузы, пшеницы, маниоки и свеклы. Этот тип топлива может заменить традиционное автомобильное топливо. Биоэтанол получают из сырья, содержащего сахар и крахмал, путем спиртовой

ферментации. Он используется для горения каминов, так как обладает высокой теплопроводностью и не образует побочных продуктов горения. Он используется в качестве дополнения к автомобильному топливу, поскольку защищает двигатель и снижает выбросы. Диметилвый эфир получают из отходов бумажного производства. Его можно использовать для машин с двигателями LPG.

Газообразное биологическое топливо. Основные типы биотоплива:

Биоводород-аналог водорода. Они получают его из органического сырья двумя способами: термохимическим (нагрев до 800 градусов без кислорода) и биохимическим (легкое нагревание и микроорганизмы). Преимуществом этого вида топлива является его возобновляемость.

Биогаз является аналогом природного газа. В его состав входят метан, углекислый газ, а также небольшое количество примесей (водород и сероводород). Если этот газ очистить от углекислого газа, вы получите биологический метан. Биогаз получают в результате метанового или водородного брожения. Метановая ферментация включает три этапа биологической обработки сырья: с помощью гидролизных бактерий, а также с помощью кислотообразующих и метанообразующих микроорганизмов. В качестве сырья служат отходы жизнедеятельности животных, водоросли, бытовые отходы. Сфера применения такая же, как и у природного газа.

Развитие биотехнологий решит проблему утилизации органических отходов, а также перевода нефти и газа на альтернативные виды топлива. Биотопливо-это возобновляемый источник энергии с дешевым сырьем. Производство биологического топлива снижает уровень углекислого газа в атмосфере, а его использование вместо традиционного топлива снижает выброс углекислого газа.

Биотопливо-это спирты, сложные эфиры и другие органические соединения, полученные из некоторых агропромышленных биомасс, таких как травянистые и древесные растения, сельскохозяйственные и лесные отходы, а также пищевые отходы.

Биодизель-это топливо, полученное на основе растительных или животных жиров, а также продуктов их переэтерификации. Использование биодизеля в качестве моторного топлива позволяет снизить выбросы всех вредных веществ, присущих традиционному нефтяному топливу. Принимая во внимание природное происхождение биодизеля, можно говорить о его меньшей токсичности и безопасности для растений и животных при попадании в окружающую среду. Биодизельное топливо может полностью разлагаться микроорганизмами в воде или почве. Через 28 дней 99% вещества перерабатывается таким образом.

Преимущества использования биодизельного топлива. Использование биодизельного топлива имеет энергетические, экологические и экономические преимущества. Современные дизельные двигатели требуют сжигания чистого топлива, а также его устойчивости в различных условиях.

Сырьем для биодизеля может выступать любое растительное масло или животный жир. Самым дешевым является рапсовое масло, поэтому его используют чаще всего. Кроме того, оно имеет максимальный выход биотоплива. Рапс распространен в европейских странах. В США используют сою, в Бразилии — касторовое масло, в Канаде — канолу (разновидность рапса), в Индонезии — пальмовое масло.

Биодизельное топливо может использоваться непосредственно в любом дизельном двигателе без необходимых модификаций двигателя. Их свойства аналогичны свойствам обычного дизельного топлива (эквивалентная плотность, немного более высокая вязкость). Его можно смешивать с ископаемым дизельным топливом в любых пропорциях, без каких-либо проблем.

Основные преимущества использования биодизеля:

*благодаря своему химическому составу биодизель обладает хорошими смешивающими свойствами, которые не влияют на содержание серы в меньшем количестве по сравнению с традиционными видами топлива;

* количество цетана не менее 51 единицы;

- * высокая температура (выше 150°), которая делает биодизель относительно безопасным;
- * наличие кислорода обеспечивает полноту сгорания;
- * увеличение рабочего ресурса двигателя до 60%;
- * биодизель-возобновляемый ресурс, биоразлагаемый и нетоксичный;
- * сокращение выбросов токсичных газов, негорючих углеводородов и частиц углерода, что способствует сокращению выбросов парниковых газов;
- может использоваться непосредственно в инжекторных двигателях без специальных устройств;
- * производительность двигателя улучшается за счет использования биодизеля вместо ископаемого дизельного топлива из-за его высокой смазочной способности;
- * безопасно, так как имеет высокую температуру вспышки;
- * газы, выделяемые при горении биодизеля, не содержат диоксида серы, который вызывает кислотные дожди;
- * содействие местному и региональному развитию.

Переэтерификация. Биодизельное топливо обычно получают путем переэтерификации жиров путем взаимодействия короткоцепочечных спиртов, таких как метанол и этанол, в присутствии гомогенного основного катализатора (обычно NaOH). Реакция реэтерификации в основном зависит от природы сырья, концентрации катализатора, молярного отношения спирта к маслу, температуры, скорости смешивания, давления и времени реакции, а также количества влаги и количества свободных жирных кислот. В реакции реэтерификации один моль триглицеридов взаимодействует с тремя молями спирта с образованием одного моля глицерина и трех молей алкилового эфира жирных кислот в цепочке из трех обратимых реакций, где триглицериды превращаются в диглицериды, а затем в моноглицериды. Глицерин выделяется как побочный продукт. Добавка после реакции состоит из двух фаз: фазы, богатой глицерином, и фазы, богатой этиловым эфиром. Двухфазную смесь можно разделить путем экстракции или центрифугирования.

Существует несколько типов катализаторов для повторной этерификации. Наиболее часто используемым катализатором для производства биодизеля является гомогенный катализ. Гомогенный катализ, используемый для производства биодизельного топлива, можно разделить в основном на щелочные и кислотные катализаторы. Также используются гетерогенные катализаторы (твердая фаза). В качестве еще одной интересной альтернативы липазы могут использоваться в качестве ферментативных катализаторов.

Гомогенный катализ. Щелочной катализ. Гомогенная щелочная переэтерификация является предпочтительным процессом в промышленности для производства биодизеля. Обычно гомогенный щелочной катализатор быстрее и дешевле по сравнению с гомогенным кислотным катализатором или другими катализаторами. Сильные основания, такие как NaOH и KOH, являются наиболее часто используемыми катализаторами. Эти гидроксиды имеют высокую конверсию и короткое время реакции. У них низкая агрессивность. Требуется небольшое количество спирта, который является небольшим и недорогим реактором. Однако необходимы масла без жевательной резинки и добавок с низкой концентрацией свободных жирных кислот. Кроме того, важно, чтобы влажность была низкой, иначе во время процесса омыления или нейтрализации могут возникнуть побочные реакции.

В случае щелочного катализа важно, чтобы катализаторы находились в безводном состоянии. Следует избегать длительного контакта с воздухом, поскольку их эффективность должна быть снижена из-за взаимодействия влаги и углекислого газа. Обычно раствор метоксида натрия или калия получают путем растворения гидроксида натрия или гидроксида калия в метаноле. Другие спиртооксиды, такие как этоксид кальция, использовались для производства биодизельного топлива, но к спирту и катализатору предъявляются более высокие требования.

Кроме того, NaOH, KOH, NaOCH₃ и KOCH₃ использовались для повторной этерификации использованных масел. Необходимое количество катализатора зависит от обрабатываемого масла. Обычно требуется 0,4-1,5% катализатора.

Кислотный катализ. Кислотные катализаторы включают серную, фосфорную и соляную кислоты. Кислотные катализаторы рекомендуются для масел с высоким содержанием свободных жирных кислот, таких как отработанное масло. Кислотный катализ также используется в качестве основного шага перед повторной этерификацией для предварительной обработки некоторых масел. В этом случае свободные жирные кислоты этерифицируются до тех пор, пока содержание FFA не станет ниже 0,5%. Затем дополнительный этанол и основной катализатор добавляются для завершения реакции. Однако реакция протекает медленно и требует высокой температуры и давления, а также большого количества спирта.

Список использованной литературы:

1. Марков В.А., Девянин С.Н., Семенов В.Г., Шахов А.В., Багров В.В. Использование растительных масел и топлив на их основе в дизельных двигателях//ISBN: 978-5-7013-0120-5 Издательство: ООО НИЦ Инженер (Союз НИО), ООО О니ко-М. 2011
2. Уханов, А.П. Дизельное смесевое топливо: монография / А.П. Уханов, Д.А. Уханов, Д.С. Шеменев. – Пенза: РИО ПГСХА, 2012. – 147 с.
3. Топливо, смазочные материалы и технические жидкости: учебное пособие / В.В. Остриков, С.А. Нагорнов, О.А. Клейменов, В.Д. Прохоренков, И.М. Курочкин, А.О. Хренников, Д.В. Доровских. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2008. – 304 с. – 100 экз. – ISBN 978-5-8265-0741-4.
4. "Моторные топлива из альтернативных сырьевых ресурсов", Г.А. Терентьев, В. М. Тюков, Ф. В. Смаль., Москва, 1989 г., "Химия".
5. Агабеков В. Е., Гусак К. Н., Игнатович Ж. В. Альтернативные источники сырья и топлива //Институт химии новых материалов, Минск: 2016 -144 с. ISBN 978-985-08-2038-9.
6. Альтернативные топливно-энергетические ресурсы: экономико-управленческие аспекты использования в условиях инновационного развития общества / В. В. Богатырева. - Новополюцк : ПГУ, 2017. — 323 с.
7. Нефть XXI. Мифы и реальность альтернативной энергетики / В. С. Арутюнов. - Москва: Алгоритм, 2016. — 207 с.
8. Производство биотоплива в Европейском Союзе: политика, сертификация, критерии устойчивости / А. Н. Кривошеин. — Москва, 2016. — 40 с.

УДК 664.8.022

БИОЛОГИЯЛЫҚ ОТЫН ТҮРЛЕРІ. БИОДИЗЕЛЬ ОТЫН

Жумагалиева Г.Ж.

Батыс Қазақстан инновациялық – технологиялық университеті, Орал қ.

Андатпа. Мақалада биологиялық отынның негізгі түрлері және биодизель отынының жалпы сипаттамалары келтірілген. Сонымен қатар, биодизельді пайдаланудың артықшылықтары қарастырылған.

Кілт сөздер: сұйық биологиялық отын, газ отыны, қатты отын, биодизель отыны, переэтерификация.

УДК 614.86

БОРЬБА С КОРРОЗИЕЙ НЕФТЕПРОМЫСЛОВЫХ ТРУБОПРОВОДОВ

Сатбалдиев Э. Г., Чурикова Л.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет (г.Уральск)

Аннотация: В данной статье рассматривается анализ методов борьбы с коррозией промысловых трубопроводов. В качестве более совершенной противокоррозионной технологии, предложена специальная установка для магнитной обработки промысловой жидкости, устанавливаемая на линейной части промысловых трубопроводов. Комплексный подход к применению технологии борьбы с внутренней коррозией, основанный на использовании магнитной обработки и ингибиторной защиты нефтепромысловых трубопроводов, позволит уменьшить дозирование ингибиторов, сохраняя защитный эффект от введенного их количества.

Ключевые слова: ингибиторная защита, сульфатвосстанавливающие бактерии, противокоррозионная защита, магнитная обработка жидкости

Аварии нефтепромысловых трубопроводов сопряжены с выбросами в окружающую среду значительного количества вредных веществ, оказывающие негативное воздействие на окружающую среду и сопровождающиеся большими потерями нефтяного сырья. Внутренняя коррозия нефтепромысловых трубопроводов образуется в результате воздействия агрессивной среды перекачиваемого нефтяного флюида, и как следствие, является основной причиной отказов оборудования и повреждения трубопроводной системы. Коррозия является основной причиной отказов промысловых трубопроводов. Эффективность средств противокоррозионной защиты является важным условием повышения безопасности эксплуатации нефтепромысловых трубопроводов. Применение ингибиторной защиты – это одно из наиболее эффективных и технологичных методов противокоррозионной защиты.

Известны различные методы противокоррозионной защиты. Их можно разделить на два основных вида [1]: технические мероприятия и специальные методы (см. рис. 1)

Рисунок 1 – Методы противокоррозионной защиты промысловых трубопроводов

Повышение эффективности применения технологии ингибиторной защиты представляет актуальность до сегодняшнего времени, несмотря на то, что созданы более современные

химические соединения для защиты промышленных трубопроводов от коррозии. Аварийность промышленных трубопроводов до сих пор сохраняется на достаточно высоком уровне [1].

Флюиды, добываемые на месторождении Карабулак, можно оценить как коррозионно-агрессивные, которые в присутствии воды могут вызвать: коррозионное межкристаллитное растрескивание аустенитных и мартенситных сталей, сульфидное коррозионное растрескивание сталей под напряжением (СКРН), водородом индуцированное растрескивание (ВИР), язвенную коррозию УС под воздействием CO_2 , коррозионную эрозию, щелевую коррозию под слоями осадков механических примесей в наземном оборудовании, коррозию в застойных зонах оборудования и трубопроводов (фланцевые соединения, штуцера и др.) и т.д.

Темпы отборов (от начальных и извлекаемых запасов) в целом по месторождению составили, соответственно, 4,4 и 6,0%. Отбор от извлекаемых запасов составил 32,1%.

Текущая нефтеотдача составила 9,5%. Таким образом, по состоянию на 01.01.2021г накопленная добыча нефти, жидкости и нефтяного газа в целом по месторождению составили, соответственно, 842,7 тыс.т, 3716,2 тыс.т, и 14,243 млн.м³. Объемы накопленной закачки воды на конец 2020 года составили – 155,754 тыс.м³ воды.

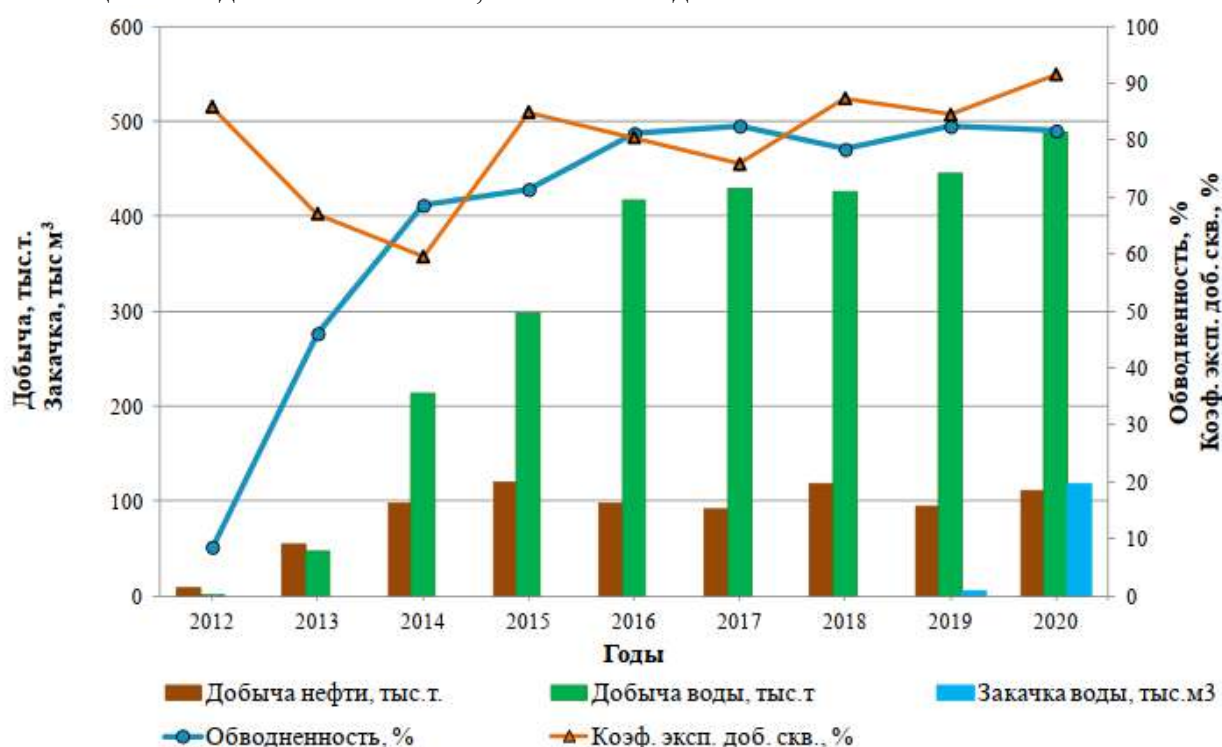

Рис. 3.2.1 – График разработки за период 2012-2020гг.

Нефтяная продукция с месторождения Карабулак по системе трубопроводов направляется на центральный пункт подготовки нефти (ЦППН) месторождения Арыскуп, где производится подготовка нефти и дальнейшая транспортировка на месторождение Кумколь для сдачи в магистральный трубопровод.

Зависимость агрессивных свойств добываемой нефтяной продукции связана с составом пластовых вод, содержащих углекислый газ, сероводород биогенного происхождения и сточных вод, содержащих также растворенный кислород.

Для заводнения нефтяных пластов используют пресные воды, в результате чего они заражаются сульфатвосстанавливающими бактериями (СВБ) [2]. По этой причине, жизнедеятельность СВБ в нефтепромысловой жидкости способствует быстрому насыщению сероводородом, в ней образуются осадки сульфида железа, что приводит к быстрой локальной коррозии металла, выводящей из строя нефтепромысловое оборудование и промысловые трубопроводы.

Для защиты от коррозии и парафиноотложений существует метод магнитной активации жидкости [3]. Учитывая опыт применения данной технологии, скорость коррозии на конечном участке промыслового трубопровода можно снизить в среднем на 30 %.

Наиболее распространен метод ингибиторной защиты от коррозии, положительный результат которого может иметь более 80 % [3]. Применение реагентов на месторождении с каждым годом возрастает, причем в количественном соотношении, что приводит к увеличению эксплуатационных затрат на проведение ингибиторной защиты. Обеспечение эффективной защиты промыслового оборудования при использовании технологии закачки ингибиторов коррозии не всегда удастся выполнить, так как не учитывается присутствие микробиологической коррозии.

Применение водорастворимых ингибиторов дает положительный эффект, но данный способ имеет существенные недостатки: высокая стоимость ингибиторов, ограниченная дальность действия и слабая адгезия пленки ингибитора к поверхности трубы.

Разработаны методы защиты от бактериальной коррозии с применением ингибиторов-бактерицидов: СНПХ-1004, НАПОР-1007, Катасол 28-5, ДОН-52, АНП-2М.

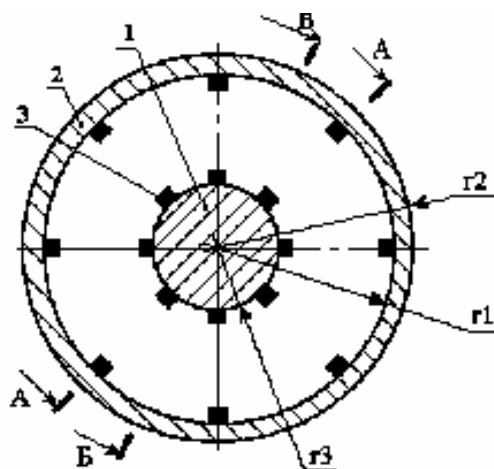
Использование такого типа ингибиторов коррозии-бактерицидов в промышленных условиях дает лучший технологический эффект. Используя комплексную защиту нефтепромыслового оборудования от электрохимической и от микробиологической коррозии, можно обеспечить стабильную эксплуатацию этого оборудования в течение длительного времени.

Сократить число биоцидных обработок объектов нефтяных месторождений возможно при использовании ингибиторов коррозии-бактерицидов, что экономически наиболее целесообразно, так как затрачиваются меньшие объемы реагентов.

Комплексный подход к решению вопросов борьбы с коррозией является применением эффективной технологии, основанной на использовании ингибиторной защиты нефтепромысловых трубопроводов, путем уменьшения ввода дозы ингибиторов, сохраняя защитный эффект от введенного их количества.

Установка для магнитной обработки промысловой жидкости представляет собой трубу диаметра, равного диаметру промыслового трубопровода и длиной около метра, на внутренней поверхности которой расположены постоянные магниты. По центру установки на распорных пластинах закреплен магнитопровод, на котором также закреплены постоянные магниты. Внутренняя часть установки покрыта антикоррозионной композицией [4].

Линии магнитного поля направлены перпендикулярно обрабатываемому потоку (рис. 2), а напряженность магнитного поля в центре зазора составляет 27 кА/м (рис. 3).

1 – магнитопровод; 1 – в разрезе А-А; 2 – в разрезе Б-Б

2 – внешняя труба; 3 – постоянные магниты

Рисунок 2 – Схема магнитной установки УМЖ-219

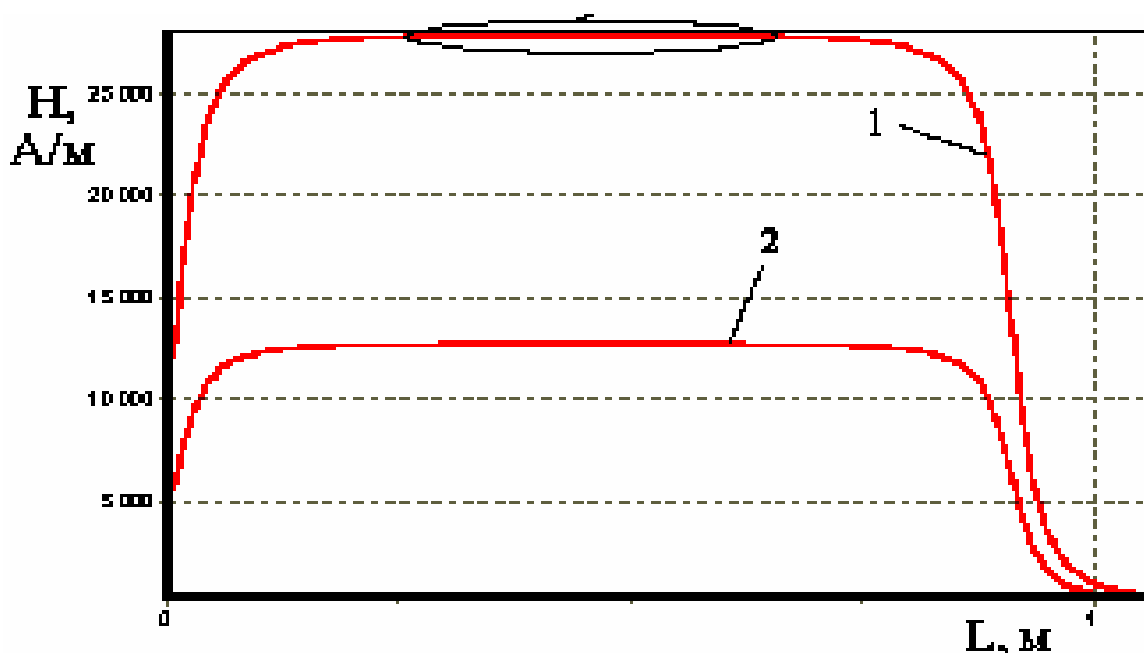

Рисунок 3 – Величина изменения напряженности магнитного поля

Магнитная обработка скважинной жидкости позволяет:

- образоваться на стенках трубопровода пленки на основе магнетита (до 72 %);
- уничтожить сульфатовосстанавливающие бактерии;
- уменьшить дозировку бактерицидов в 2-3 раза;
- увеличить дальность действия обработки в 1,5-2 раза.

Таким образом, для сокращения применения дорогостоящего ингибитора коррозии на месторождении Карабулак, можно предложить возможное решение данной проблемы за счет применения совместной ингибиторной и магнитной обработок скважинной жидкости, учитывая, что данный метод может сэкономить более 50% ингибитора. Этот факт является достаточным доказательством его эффективности.

Список использованной литературы:

1. Бурмистров А.Г. Методические подходы для оптимизации ингибиторной защиты трубопроводов, транспортирующих кислые газожидкостные смеси // Защита от коррозии и охрана окружающей среды. - 1997. - №11-12. - С. 2-5.
2. Пантелеева А.Р., Улахович С.В., Тишанкина Р.Ф., Кузнецов А.В. Защита от коррозии реагентами комплексного действия в условиях заражения нефтепромысловых систем сульфатовосстанавливающими бактериями // Нефтяное хозяйство. - 2004. - № 8. - С. 106-107.
3. Ковач В.И., Аливанов В.В., Шайдаков В.В. Магнитная активация жидкости как метод защиты от коррозии и парафиноотложений // Нефтяное хозяйство. - 2002. - № 10. - С. 126-128.
4. Пат. 2227174 Россия С1 7 С23F11/08. (Способ ингибиторной обработки скважинной жидкости) Прасс Л.В., Лукьянов В.Г., Четверкин К.В., Панычев С.И., Крец В.Г. Заявлено 17.03.2003; Оpubл. 20.04.2004, Бюл. № 12.: ил.

УДК 614.86

МҮНАЙ ҚҰБЫРЛАРЫНДАҒЫ КОРРОЗИЯМЕН КҮРЕС

Сатбалдиев Э. Г., Чурикова Л.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Аннотация. Бұл мақалада кенішқұбырларының коррозиясы мен күресу әдістерін талдау қарастырылады. Коррозияға қарсыне ғұрлым жетілдірілген технология ретінде далалық

сұйықтықты магниттік өңдеуге арналған арнайы қондырғы ұсынылады, олдалалыққұбырлардың сызықтық бөлігінде орнатылады. Мұнай кәсіпшілік құбырларын магниттік өңдеу мен ингибиторлыққорғауды қолдануға негізделген ішкі коррозия мен күресу технологиясын қолданудың кешенді тәсілі олардың енгізілген мөлшерінің қорғаныс әсерін сақтай отырып, ингибиторлардың дозасын азайтуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: ингибиторлық қорғаныс, сульфатты төмендететін бактериялар, коррозияға қарсы қорғаныс, магниттік сұйықтықты өңдеу

УДК 666.965.2

ФИЗИКО-МЕХАНИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА КЕРАМИЧЕСКОЙ КОМПОЗИЦИИ НА ОСНОВЕ ЛЕССОВИДНЫХ СУГЛИНКОВ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ТЕМПЕРАТУРЫ ОБЖИГА

Умерешова С.Г.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. Исследованы влияние бентонитовой глины на изменение физико-механических свойств керамической композиции для получения стеновой керамики на основе лессовидных суглинков. Установлено возможность получения стеновой керамики с улучшенными эксплуатационными свойствами. В работе приведены сравнительные результаты исследований изменения свойств в зависимости от состава керамической композиции и температуры обжига. Выявлено положительное влияние бентонитовой глины в виде суспензии.

Ключевые слова: керамический кирпич, стеновые материалы, энергосбережение, строительные материалы, производственные отход, техногенное сырье.

Реализация индустриально-инновационной политики республики Казахстан предполагает создание конкурентоспособных технологий в области строительного производства. Промышленное и гражданское строительство республики Казахстан остро нуждается в качественной стеновой керамике, которая выполняет функции ограждающих и несущих конструкций, а также применяющаяся в качестве лицевого материала в зданиях и сооружениях, так как выпускаемая продукция многих существующих заводов керамического кирпича не соответствует требованиям стандарта.

Это объясняется тем, что сырьевая база большинства заводов Республики Казахстан ориентирована на использование лессовидных суглинков и лессов, которые являются сильно запесоченными и содержат большое количество карбонатов, не позволяющих получать керамический кирпич высокого качества.

В настоящее время исследования многих ученых направлены на улучшение физико-механических и технологических свойств керамических масс для получения строительной керамики [1-3]. Однако при решении конкретных технологических задач с учетом специфических особенностей применяемых сырьевых ресурсов требует комплексного научного подхода.

Казахстан имеет богатый запас сырья и сравнительно недорогие энергоносители (газ, мазут), что позволяет наладить производство конкурентоспособного керамического кирпича и дает возможность в перспективе насытить собственный рынок, а также экспортировать готовую продукцию на страны ближнего зарубежья (Узбекистан, Туркменистан, Кыргызстан, Россия и дальнего зарубежья (Турция, Иран).

Поэтому целью нашего исследования явилось модифицирование низко качественного лессовидного суглинка высокопластичной бентонитовой глиной для получения качественной стеновой керамики.

Для реализации поставленной цели разработаны составы керамических композиций с использованием бентонитовой глины.

В качестве глинистой породы используют суглинок Чаганского месторождения и бентонитовую глину Погодаевского месторождения Западно-Казахстанской области. Из бентонитовой глины предварительно готовят суспензию с плотностью 1,3-1,4 г/см³. После чего суглинок и бентонитовая суспензия в количестве 25-30 % от массы сухого компонента совместно перемешивается для создания керамической композиции. Полученная керамическая масса подвергается сушке до влажности 8-10%.

Затем сырьевая смесь формируется методом полусухого прессования. Давление прессования составляет 15-20 МПа. Отформованные изделия обжигались без предварительной сушки в муфельной печи при различных температурах от 600°C до 1100°C. Скорость подъема температур 1,5-2°C в минуту.

Отличительной особенностью предлагаемого способа состоит в том, что бентонитовая глина вводится в состав керамической массы в виде водной суспензии с плотность 1,35-1,40 г/см³. Бентонитовая глина в естественном виде содержит более 20% химически связанной воды, что создает определенную проблему перевода естественной кусковой глины в порошкообразное состояние.

Результаты проведенных исследований физико-механических свойств разработанных керамических композиций приведены в таблице 1.

Таблица 1. Результаты исследований физико-механических свойств керамических композиций в зависимости от температуры обжига.

Наименование состава	Температура обжига, °C	Коэффициент усадки, %	Усадка, %		Средняя плотность, г/см ³	Прочность, Па		Водопоглощение, %
			воздушной	огневой		При сжатии	При изгибе	
Суглинок бентонитовый порошок	600	85-111	0,42-0,53	0,05-0,07	1653	8,4-8	1,32-1,41	15,24
	800		0,53-0,08	0,07-	1687	8,9-2	1,4-68	17,43
	900		0,67-0,01	0,08-	1740	9,4-0,1	1,62-8	19,51
	950		0,7-0,712	0,1-	1760	10,2-1,1	1,95-1	22,81
	1000		0,74-0,15	0,12-	1784	11,0-1,5	2,1-2,	23,14
	1100		0,78-0,18	0,15-	1790	11,6-2,05	2,3-2,	24,5
Суглинок бентонитовая суспензия	600	112-114	0,7-0,84	0,12-0,2	1750	9,8-0,1	1,8-0,95	9,1
	800		0,84-0,26	0,2-	1792	10,3-1,6	1,95-1	10,05
	900		0,91-1,34	0,26-	1833	11,6-1,9	2,1-2,	12,2
	950		1,02-1,48	0,36-	1850	12,4-3,8	2,7-3,	14,1
	1000		1,28-1,51	0,48-	1864	12,8-3,1	3,4-3,	15,2

	1100		1,3-1,4 ₆	0,51-	1881	13,1 _{3,2}	3,8-4,	17,1

Согласно полученным значениям коэффициента чувствительности наблюдается повышение устойчивости к процессу сушки, так как введение бентонита в виде суспензии способствует гомогенизации т.е. более равномерному распределению по всему объему керамической массы, тем самым обеспечивая лучшую сцепляемость микрочастиц.

Сырьевая композиция с бентонитовой суспензией имеет среднюю плотность на 10-15% выше. Такое увеличение происходит, вследствие того, что коллоидные частицы суспензии имеют способность раздвигать межзерновое пространство суглинка, заполняя все микро- и макропоры глинистой массы в целом. В результате, которого достигается наибольшее уплотнение при прессовании.

Введение бентонита в порошковом виде приводит к тому, что в процессе сушки сырцов возникает напряжение, вследствие разности водопотребления и влагоотдачи, а также набухания суглинка и бентонита. Различие линейных размеров образцов составляет 35%.

Анализ изменения физико-механических свойств термообработанных образцов при температуре от 600 – 1100 °С показали, что прочность при температуре 600°С повышение прочности незначительно. При дальнейшем повышении температуры обжига наблюдается увеличение прочности у той и у другой композиции. Так в интервале температур 700-900°С прочностные показатели повышаются от 10,26 МПа (бентонитовый порошок) до 12,4 МПа (бентонитовая суспензия). При этом огневая усадка в композициях с суспензией выше, чем в композиции с порошком и составляет 0,07-0,08 в одном и соответственно 0,2-0,26 в другом, что свидетельствует о повышении степени спекаемости керамической композиции суглинок - бентонитовая суспензия.

При обжиге керамических композиций в интервале 900-1000°С наблюдается значительное увеличение прочностных показателей при этом максимальная прочность в указанном интервале температур достигнута у керамической композиции с суспензией и составляет 11,6-12,8МПа. А это на 9% больше, чем у композиции с порошковым бентонитом.

Следует отметить, что повышение прочности керамической композиции с суспензией сопровождается усадкой (0,26-0,48%), что свидетельствует о интенсификации процесса спекания у керамических масс с суспензией.

При подъеме температуры до 1100°С степень спекания образцов керамической композиции с суспензией значительно выше, о чем свидетельствует высокая прочность образцов (13,1МПа) и умеренная огневая усадка (0,51%).

Таким образом, установлено положительное влияние введения в состав керамической массы бентонита в виде суспензии. Результаты исследований позволяют разработать энергосберегающие технологии стеновой керамики с улучшенными физико-механическими свойствами.

Список использованной литературы:

1. Кондратенко В.А., Следнев Д.В. Современная технология и оборудование для производства керамического кирпича полусухого прессования //Строительные материалы, №2, 2003.
2. Трофимова Ф.А., Структурное и кристаллохимическое обоснование технологического модифицирования щелочноземельных бентонитов и бентонитоподобных глин//минералогия, кристаллография.-Казань, 2007.
3. Монтаев С.А., Сулейменов Ж.Т. Стеновая керамика на основе композиций техногенного и природного сырья Казахстана//монография.-Алматы: Ғылым, 2006.

ӘОЖ 666.965.2

КЕРАМИКАЛЫҚ ҚҰРАМНЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МЕХАНИКАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ ОТ ТЕМПЕРАТУРАСЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ТҰРАҚТЫ САЗДАҚ НЕГІЗІНДЕГІ

Умерешова С. Г.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Андатпа: Бентонит гинасының лесс тәрізді саздақ негізіндегі қабырғалық керамика алу үшін керамикалық композицияның физикалық-механикалық қасиеттерінің өзгеруіне әсері зерттелді. Жақсартылған эксплуатациялық қасиеттері бар қабырға керамикасын алу мүмкіндігі белгіленді. Жұмыста керамикалық құрамы мен күйдіру температурасына байланысты қасиеттерінің өзгеруін зерттеудің салыстырмалы нәтижелері берілген. Бентонит сазының суспензия түріндегі оң әсері анықталды.

Кілт сөздер: керамикалық кірпіш, қабырға материалдары, энергия үнемдеу, құрылыс материалдары, өндірістік қалдықтар, техногендік шикізат.

УДК 622.276

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ МЕТОДОВ ИНТЕНСИФИКАЦИИ ПОВЫШЕНИЯ НЕФТЕОТДАЧИ ПЛАСТОВ

Калим А.Қ., Жакиев Е.Н., Жаубай Д.М., Сариев А.С., Кульниязов Р. Н.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Статья посвящена вопросам обоснования выбора технологии воздействия на плохо дренируемые области пласта с остаточной нефтью исходного состава. Авторы предлагают в качестве решения такой задачи – применить специальные методы увеличения нефтеотдачи (МУН), повышающие коэффициент охвата. Разработка месторождений при поддержании пластового давления ниже давления насыщения в оптимальных пределах в этом случае оказывается достаточно эффективной, так как за счет образования в пласте 2-х фазной нефтегазовой системы с частично дегазированной в ней нефти происходит увеличение вязкости вытесняемого агента, создается устойчивый фронт вытеснения, а в результате чего обеспечивается наибольший объем извлекаемой нефти.

Ключевые слова: продуктивный пласт, полимерное заводнение, скважина, остаточная нефть, нефтенасыщенность.

На сегодняшний день неотъемлемой частью технологии добычи нефти является использование методов поддержания пластового давления путем закачки воды или газа в пласт. Такая технология добычи нефти считается важным технологическим достижением в области интенсификации притока нефти к забою скважины и осуществляется с помощью различных видов заводнения. Усовершенствование системы поддержания пластового давления является одной из основных задач на пути к достижению максимальной экономической эффективности разработки месторождения, эффективной выработки, как высоко-, так и низкопроницаемых участков пластов и увеличения текущей и конечной нефтеотдачи.

На большей части месторождений применяется циклическая закачка воды в нагнетательные скважины, которая не учитывает различные свойства пластов-коллекторов, что

значительно снижает приемистость нагнетательных скважин, их межремонтный период и т.д. Кроме того, на долю систем поддержания пластового давления приходится в среднем 35-40 % от общего энергопотребления в течение всего цикла добычи нефти, что является энергоемким процессом, в связи с этим, требуется сократить затраты на электроэнергию для закачки воды [1].

Увеличения охвата малопроницаемых пластов заводнением при совместной разработке многопластовых залежей можно добиться формированием объектов самостоятельной эксплуатации путем избирательного включения в них пластов с одинаковыми и близкими коллекторскими свойствами по всей толщине продуктивного пласта.

Такой метод является весьма актуальным и основывается на изменении неоднородности эксплуатационного объекта, состоящего из нескольких изолированных друг от друга пластов, различающихся по подвижности жидкостей, при котором не исключается и отключение из разработки пластов с высокими фильтрационными характеристиками для воды. Применяя указанный выше принцип в системе разработки месторождения, позволит значительно увеличить охват малопроницаемых алевролитов заводнением.

Сегодня на казахстанских зрелых месторождениях коэффициент извлечения нефти (КИН) составляет в среднем 30-35 %, тогда как во многих странах он превышает 50–60 %. Увеличение КИН позволило бы дополнительно добывать 7–9 млрд. баррелей, считают специалисты [1].

В целом по миру разработка и внедрение эффективных МУН приносит хорошие результаты. Новейшие исследования показывают, что за последние 15 лет на основе промышленного освоения современных МУН мировые доказанные извлекаемые запасы увеличились в 1,4 раза - на 65 млрд. тонн, а проектная нефтеотдача приблизилась к 50 процентам (в США). Эти показатели достигнуты на фоне заметного ухудшения структуры запасов и увеличения доли трудноизвлекаемых и нетрадиционных ресурсов нефти. [2].

Основными параметрами, влияющими на возможность применения физико-химических методов увеличения нефтеотдачи пластов (МУН) и интенсификации добычи нефти являются особенности геолого-физического строения продуктивных пластов, текущее состояние их разработки, а также фактически полученные результаты от ранее проведенных работ на объектах разработки.

Трудно извлекаемые остаточные запасы нефти, доступные для извлечения с помощью технологий МУН делятся на два основных типа: расположенные в промытых водой зонах и сосредоточенные в плохо дренируемых областях (рисунок 1). В промытых зонах гидрофильных или гидрофобных коллекторов остаточная нефть имеет повышенную плотность за счет обогащения асфальтеносмолистыми компонентами и находится либо в рассеянном состоянии, либо адсорбирована на породе коллектора (пленочная нефть). Применение МУН в промытых зонах основано на увеличении коэффициента вытеснения. Это обработка поверхностно-активными веществами (ПАВ), щелочью или ими одновременно (ASP) и т.д.).

Плохо дренируемые области с остаточной нефтью исходного состава вовлекаются в разработку с помощью МУН, повышающих коэффициент охвата. В таких областях используют методы, направленные на выравнивание профиля приемистости, потокоотклоняющие технологии, циклические полимерные обработки [2].

Воздействуя на остаточные запасы, можно акцентировать [3]:

1. Для интенсификации темпов разработки залежи сетью горизонтальных и наклонно-вертикальных скважин, применяется гидроразрыв пласта.
2. Высокие приемистости нагнетательных скважин.
3. Происходит интенсивное обводнение добываемой продукции при низком коэффициенте охвата продуктивного пласта заводнением.

4. В процессе разработки месторождения могут остаться незатронутые заводнением запасы нефти, возникающее при отставании темпов отбора извлекаемых запасов от темпов роста обводненности.

Рисунок 1. Выбор технологии МУН в зависимости от структуры остаточных запасов нефти

Из этого следует, что актуальность применения на месторождении в первую очередь передовых технологий, направленных на увеличение охвата продуктивного пласта заводнением. В таких условиях может наблюдаться «холостая» циркуляция закачиваемой воды, т.е. вода, двигаясь к забою добывающих скважин по трещинам и высокопроницаемым пропласткам, не совершает полезную работу по вытеснению нефти.

Применяют два принципиально отличающихся подхода к ликвидации «холостой» циркуляции нагнетаемой воды (рисунок 2). Повысить охват пласта заводнением можно за счет увеличения вязкости воды (полимерное заводнение) и снижения проницаемости по воде (потокоотклоняющие технологии). При полимерном заводнении происходит выравнивание фронта вытеснения с проникновением полимера как в высокопроницаемые, так и в низкопроницаемые интервалы [4]. Цель потокоотклоняющих технологий является минимальное проникновение тампонажного материала в нефтенасыщенную низкопроницаемую часть, изоляция трещин и высокопроницаемых каналов фильтрации (ВКФ) с последующей закачкой воды («малообъемный» вариант). При полимерном заводнении выполняют закачку больших объемов полимерного раствора (0,1-0,5 объема пор участка воздействия) причем, предпочтительно его внедрять с начала разработки. Потокоотклоняющие технологии применяются только при высокой обводненности

добываемой жидкости [4].

Учитывая особенности месторождений таких как Восточный Молдабек, Кульжан, Кумколь и Чинаревское месторождение, при выборе технологий воздействия на первом этапе, можно рассмотреть вариант малообъемных закачек потокоотклоняющих составов.

Рисунок 2. Подходы к ликвидации холостой циркуляции нагнетаемой воды

Применяя потокоотклоняющие технологии (ПОТ), можно добиться охвата пласта заводнением и перераспределение фильтрационных потоков в высокообводненных пропластках за счет закачки различных геле и осадкообразующих составов, а также гелантов (сшивающихся полимерных гелей). Механизм действия потокоотклоняющих технологий, когда используется «малообъемный» вариант, заключается в образовании объемного осадка или 3D-геля за счет геле-осадкообразования. В результате применения этой технологии, в водонасыщенном интервале происходит рост фильтрационного сопротивления, а при последующем заводнении происходит увеличение охвата пласта. Тогда с помощью ПОТ возможно оказание воздействия как на призабойную зону пласта, так и в отдаленные участки.

Рассматривая месторождение Чинарево, выяснили, что при вытеснении нефти водой особенности фронта вытеснения в значительной степени зависит от отношения подвижностей вытесняемого и вытесняющего агентов. Для достижения наибольшей эффективности вытеснения нефти водой соотношение вязкостей нефти и воды, в пластовых условиях, рекомендуется выдерживать в пределах $\bar{\mu}_{пл} (\bar{\mu}_{пл} = \mu_{н пл} / \mu_{в пл}) = 7 \div 13$, при соблюдении которых процесс характеризуется устойчивым вытеснением, близким к поршневому вытеснению, что обосновывается результатами фильтрационных исследований на керне (длина неустойчивости языков очень мала). Тогда соотношение вязкостей нефти и воды, в пластовых условиях, выходит за верхний предел рекомендованных соотношений $(\bar{\mu}_{пл} = \mu_{н пл} / \mu_{в пл} > 13)$ предлагается в качестве вытесняющего рабочего агента использовать загущенную воду. В этом случае соотношение вязкостей нефти и воды, в пластовых условиях будет лежать в пределах

$\mu_{пл} = \mu_{н пл} / \mu_{в пл} < 7$, соответствующий вытесняющий рабочий агент сложен в подборе. Использование углеводородных газов технологически нерационален, потому, что фактически сводится к вытеснению одних углеводородов другими. Разработка месторождения при поддержании пластового давления ниже давления насыщения в оптимальных пределах в этом случае оказывается достаточно эффективной, так как за счет образования в пласте 2-х фазной нефтегазовой системы с частично дегазированной в ней нефти происходит увеличение вязкости вытесняемого агента, достигается или приближается к выполнению рекомендованное условие $\mu_{пл} (\mu_{пл} = \mu_{н пл} / \mu_{в пл}) \geq 7$, создается устойчивый фронт вытеснения, в результате чего обеспечивается наибольший объем извлекаемой нефти и получение наибольшего КИН (коэффициент извлечения нефти) за весь срок разработки продуктивного пласта[5].

Применение химического реагента «Полисил» в нагнетательных скважинах дополнительно увеличивает их коэффициент приемистости в 2-3 раза. Это доказано экспериментально.

Месторождения Восточный Молдабек, Кульжан, Кумколь и Чинаревское характеризуются нефтяными пластами пониженной и низкой продуктивности, которые обладают повышенной зональной и послойной неоднородностью по проницаемости, пониженной начальной нефтенасыщенностью и соответственно пониженным коэффициентом вытеснения. На таких нефтяных месторождениях подвижность закачиваемой воды бывает близка и ниже подвижности пластовой нефти. Для увеличения начального максимального (амплитудного) дебита нефти эксплуатационного объекта требуется увеличение доли нагнетательных скважин в общем числе скважин[5].

Таким образом, применение ASP технологии заводнения на зрелых месторождениях даст прирост дополнительной добычи нефти на более чем 20% от начальных геологических запасов. Технология ASP позволит эффективно за счет снижения капиллярных сил удерживающих остаточную нефть и улучшения коэффициента подвижности извлечь до 15–30 % от начальных геологических запасов нефти.

Список использованной литературы:

1. Ивановский В.Н. Энергетика добычи нефти: основные направления оптимизации энергопотребления [Электронный ресурс] / В.Н. Ивановский // Инженерная практика. – 2011. – № 6. – Режим доступа: <https://glavteh.ru/энергетика-добычи-нефти-основные-нап/>.
2. Гимазова Г.К. Обзор методов увеличения нефтеотдачи пласта путем потокоотклонения и выравнивания профиля приемистости / Г.К. Гимазова и [др.] // Вестник казанского технологического университета. - 2014. – №4. – С.257 - 262
3. Павлов Г.А. О проблемах энергосбережения и энергоэффективности в системах поддержания пластового давления / Г.А. Павлов, В.А. Горбатилов // Нефтяное хозяйство. – 2011. – №. 7. – С. 118-119
4. Старковский А.В. Комплексное применение физико-химических технологий воздействия для увеличения нефтеотдачи пластов / А.В. Старковский // Нефтяное хозяйство. – 2011. – №5. – С.88 – 89.
5. Алтунина Л.К. Физико-химические технологии с применением гелей, золь и композиций ПАВ для увеличения нефтеотдачи месторождений на поздней стадии разработки / Л.К. Алтунина. В.А. Кувшинов. И.В. Кувшинов // Георесурсы. – 2014. – № 4(59). – С. 20-27.

УДК 622.276

МҰНАЙ ҚАБЫЛДАУДЫ ИНТЕНСИФИКАЦИЯЛАУ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Калим А.Қ., Жакиев Е.Н., Жаубай Д.М., Сариев А.С., Кульниязов Р. Н.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Андатпа. Мақала бастапқы құрамдағы мұнай қалдығы бар қабаттың нашар құрғатылған учаскелерін егсертетін технологиясын таңдауды негіздеу мәселелеріне арналған. Авторлар бұл мәселенің шешімі ретінде сыпыруко эффицентін арттыратын күшейтілген мұнай берудің арнайы әдістерін қолдануды ұсынады. Бұл жағдайда қабат қысымын қанығу қысымынан төмен деңгейде ұстап тұру кезінде кен орнын игеру бұл жағдайда өте тиімді болып шығады, өйткені қабатта мұнай ішінара газсыздандырылған 2 фазалы мұнай-газ жүйесінің пайда болуына байланысты тұтқырлығы ығыстырылған агент ұлғаяды, тұрақты ығыстыру фронты жасалады, нәтижесінде алынатын мұнайдың ең үлкен көлемі.

Кілт сөздер: қабат, полимерлік тасқын, ұңғыма, қалдық мұнай, мұнайға қанықтыру.

УДК 343.22

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАССЛЕДОВАНИЯ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ С ПРИМЕНЕНИЕМ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИИ

Аралбеков Г. Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье рассмотрены проблемные аспекты расследования уголовных правонарушений, совершенные в сфере цифровых технологий. Изучение правовой статистики за последние три года позволило выявить проблемы в организации противодействия преступности в сфере цифровых технологий, которые подтверждены мнениями ученых-юристов. Отсутствие специальных познаний в области новых компьютерных технологий у сотрудников правоохранительных и судебных органов не позволяет надлежащим образом квалифицировать и расследовать преступления данной категории.

Ключевые слова: цифровая технология, хакерство, компьютерное преступление, преступность, конвенция, международное сотрудничество, оперативные сотрудники, IT-образование.

Развитие цифровых технологий позволяет большинству населения всевозможные гаджеты, которое свидетельствует об уровне мобильности общества и создает условия для появления новых форм и видов злоупотреблений техническими средствами, в том числе и в криминальных целях. Интернет-магазины, хакерство, свобода выражения мнений, защита неприкосновенности частной жизни это лишь некоторые из многочисленных областей, где появляется необходимость в глобальных общих правилах, хотя бы для решения проблемы коллизии юрисдикций. К сожалению, традиционная система, базирующаяся на исключительном суверенитете наций-государств, представляется плохо приспособленной к транснациональной сети такого масштаба - к такому мнению приходят многие ученые мира [1]. Проблема защиты компьютерной информации и информационных систем сейчас является одной из самых актуальных во всем мире. Новые возможности, предоставляемые информационными технологиями, их широкая распространенность и доступность делают эту

область чрезвычайно привлекательной для представителей криминальной среды. Исследователям удалось установить, что каждую секунду киберпреступники причиняют ущерб пользователям по всему миру. По оценкам экспертов Казахстан занимает 18-е место в мире по количеству получаемого спама и 7-е по опасности веб-серфинга. Почти половина пользователей Интернета в 2020 г., становились объектами атак со стороны хакеров, и эта цифра в 2021 г. увеличилась на 47%[2].

Прежде чем перейти к рассмотрению наиболее общих тенденций и конкретных проблем, возникающих в связи с выявлением и расследованием преступлений, совершаемых с использованием средств цифровых технологий, необходимо отметить, что их совершают не только осужденные лица, которые имеют определенный преступный опыт, но и другие граждане, в том числе ранее несудимые. Рано или поздно они могут оказаться в местах принудительного содержания и поделиться своими навыками, умениями и знаниями с другими осужденными, усилив таким образом их противоправный потенциал. Изложенные в трудах криминалистов обобщенные научные данные о механизме преступлений такого рода, об обстановке, в которой они совершаются, об особенностях личности современного технически и технологически вооруженного преступника позволят должностным лицам, занимающимся их выявлением и предварительным расследованием, правильно организовать свою работу, четко знать основные и дополнительные источники получения значимой информации и особенности ее использования в доказывании по уголовному делу.

Сейчас все больше становится очевидно, что в ней назрел ряд вопросов, ожидающих своего комплексного решения. Необходимо, в частности, реализовать меры, направленные на разработку и внедрение новых способов выявления, раскрытия и расследования преступлений, совершаемых в киберпространстве. В их числе: распространение компьютерных вирусов, мошенничество с платежными картами, неправомерное изъятие денежных средств с банковских счетов, хищение компьютерной информации, нарушение правил эксплуатации разного рода автоматизированные электронных систем и др. Все это принято называть по-разному: киберпреступностью, компьютерными преступлениями, преступлениями в сфере компьютерных технологий, преступлениями в сфере компьютерной информации и т. д.

В литературе, изданной за последнее десятилетие, наиболее часто встречаются термины «киберпреступление» и «компьютерное преступление». Их можно считать равнозначными, поскольку они используются для обозначения группы одних и тех же общественно опасных деяний.

Доминирующим фактором, влияющим на снижение качества предварительного расследования преступлений, совершаемых в киберпространстве, является отсутствие или низкое качество методических разработок, позволяющих выстроить алгоритм противодействия противоправной деятельности киберпреступников. Объективные условия, создающие сложность в расследовании подобных преступлений, - особенности обнаружения, фиксации и изъятия криминалистически значимой информации по преступлениям в сфере цифровых технологий. Более того, здесь как нигде высока вероятность того, что те доказательства, которые все же были обнаружены, могут быть непреднамеренно изменены и даже утрачены в результате ошибок, допущенных при их изъятии или исследовании.

Подготовка в ходе досудебного производства по уголовному делу доказательств такого рода для дальнейшего представления их в суде требует обязательного наличия основательной профессиональной подготовки, а также регулярного обновления имеющихся знаний у следователей, дознавателей, оперативных работников и, разумеется, у специалистов и экспертов.

Как показывает практика расследования преступлений, совершенных с использованием информационных технологий, одной из проблем также является отсутствие должного взаимодействия с официальными представителями социальных сетей (YouTube, Facebook, Instagram, Whatsapp, Twitter и т.д.). У правоохранительных органов Казахстана при расследовании преступлений в сфере информационной безопасности возникают проблемы при

получении сведений об IP-адресах, пользователях социальных сетей. Учитывая, что названные корпорации расположены в большей части на территории США, получение доказательств представляется возможным только посредством направления международных поручений. В результате продолжительного, неоперативного исполнения поручений виновные лица скрываются, местонахождение их установить не представляется возможным. Процесс направления и исполнения международного поручения об оказании правовой помощи не позволяет оперативно получать информацию и раскрывать преступления, связанные с кибербезопасностью. В то же время мировым сообществом выработаны и применяются эффективные механизмы противодействия киберпреступности. Так, между странами-участницами Европейского Союза действует упрощенный механизм получения сведений на их территории - Европейская конвенция о компьютерных преступлениях (о киберпреступности), подписанная 23 ноября 2001 г. в Будапеште. На территории стран Центральной Азии международные поручения подлежат исполнению посредством Минской и Кишиневской конвенций. В Конвенции отмечена необходимость решения вышеперечисленных проблем противодействия киберпреступности и выделены следующие основные три рекомендации:

1. Вопросы уголовно-правовой характеристики преступлений в сфере компьютерной информации (криминализации).

2. Уголовно-процессуальные аспекты борьбы с преступностью, направленные на собирание доказательств при расследовании компьютерных преступлений.

3. Вопросы международного сотрудничества: оказание правовой помощи, экстрадиция, наложение ареста и конфискация имущества и т.д.[3].

Региональная Европейская Конвенция стала одной из наиболее масштабных международных актов, решающих многие проблемы международного сотрудничества. Помимо присоединившихся стран Европы, Конвенцию ратифицировали США, Япония, ЮАР, Грузия, Канада и др. Однако Казахстан, как и Российская Федерация, не ратифицировал Конвенцию до настоящего времени. Основной темой для дискуссии и несогласия явилось требование ст. 32 Конвенции, которая предусматривает право любой из Сторон без согласия другой Стороны посредством компьютерной системы на своей территории получать доступ к компьютерным данным, расположенным на территории другой Стороны. По мнению К.Н. Евдокимова, данная норма противоречит российскому законодательству и нарушает суверенитет государства, так как предусмотренные в ней действия могут совершаться без предварительного уведомления и согласия стороны, на территории которой эти действия совершаются. Кроме того, в УК РФ отсутствуют нормы, устанавливающие уголовную ответственность юридических лиц за преступления в сфере компьютерной информации [4].

Еще одной проблемой является низкий уровень компьютерной грамотности населения, юридических лиц. Хакеры обманным путем, используя отсутствие знаний по обеспечению элементарной информационной безопасности, получают доступ к личной, коммерческой информации физических и юридических лиц, что становится инструментом вымогательства денежных средств. Государственными органами на недостаточном уровне проводится профилактическая работа по предупреждению преступлений в сфере информатизации и связи, не освещаются наиболее распространенные способы взлома средств безопасности компьютеров, смарт-телефонов и т.д., не пропагандируются элементарные способы обеспечения информационной безопасности. В этой связи Главой государства в Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2025 года выдвинута инициатива, которая предусматривает повышение осведомленности граждан по вопросам информационной безопасности, а также внедрение обучения основам безопасного использования информационно-коммуникационных технологий в школах.

Таким образом, можно сделать вывод, что противодействие преступности с применением цифровых технологии должно быть возведено в ранг первоочередных задач правоохранительных органов, эффективности которой будут способствовать следующие факторы:

1. Необходимо организовать подразделения по борьбе с киберпреступностью, включающие в себя следственные и оперативные группы, функционирующие круглосуточно - 24/7, согласно рекомендациям Европейской конвенции о киберпреступности от 23.11.2001 г. (обеспечивается специализация борьбы, непосредственность и непрерывность процесса раскрытия и расследования преступлений).

2. Необходимо пересмотреть и ввести особую систему подбора кадров в правоохранительных и специальных органах, а также экспертных подразделениях МЮ РК (оперативные сотрудники с техническим образованием).

3. Методическое обеспечение расследования. Активное использование методов имитации преступной деятельности и внедрения сотрудников правоохранительных органов, а также инициирование создания единой правовой платформы на территории СНГ, содержащей опыт расследования киберпреступлений, сведения о преступниках, блокированных сайтах и т.д.

4. Надлежащее международное правовое сотрудничество. Положительное разрешение вопроса о присоединении Республики Казахстан к Европейской конвенции о киберпреступности позволит оперативно получать необходимые сведения и доказательства.

В этой связи нами предложено организовать самостоятельную службу в составе каждого органа досудебного расследования, в функции которой входило бы противодействие преступлениям в сфере информатизации и связи. В качестве требования к сотрудникам предусмотреть IT-образование и знание основ юриспруденции. Причиной низкой эффективности также названо отсутствие достаточного количества научно обоснованных и апробированных тактик и методик, рекомендаций и разъяснений по расследованию преступлений.

Список использованной литературы:

1. Бертран де ла Шапель Управление Интернетом. Свобода и регулирование в регионе ОБСЕ. С. 21.
2. Уголовные правонарушения в сфере информатизации и связи: Учебное пособие. Бимолданов Е.М. и др. – Алматы: ООНИИРИП Алматинской академии МВД Республики Казахстан, 2021. – 194с.
3. Якимова Е.М., Нарутто С.В. Международное сотрудничество в борьбе с киберпреступностью // Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и пра- ва. - 2016. - №2. Т.10. – С.369-378.
4. Евдокимов К.Н. Актуальные вопросы предупреждения преступлений в сфере компьютерной информации в Российской Федерации // Академический юридический журнал. - 2018. - №1(59). - С.21–31.

УДК 343.22

ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП, ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫ ТЕРГЕУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аралбеков Г. Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университет, Орал қ

***Аңдатпа:** Мақалада цифрлық технологиялар саласында жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтарды тергеудің проблемалық аспектілері қарастырылған. Соңғы үш жылдағы құқықтық статистиканы зерделеу заңгер ғалымдардың пікірлерімен расталған цифрлық технологиялар саласындағы қылмысқа қарсы іс-қимылды ұйымдастырудағы проблемаларды анықтауға мүмкіндік берді. Құқық қорғау және сот органдары қызметкерлерінің жаңа компьютерлік технологиялар саласында арнайы білімінің болмауы осы санаттағы қылмыстарды тиісті түрде саралауға және тергеуге мүмкіндік бермейді.*

Кілт сөздер: сандық технология, Конвенция, компьютерлік қылмыс, хакерлер, халықаралық ынтымақтастық, қылмыс, жедел қызметкерлер, IT-білім.

ӨОК 622.031; 622.276.58

МҰНАЙ КЕН ОРЫНДАРЫНДА СУ ОҚШАУЛАУ ЖҰМЫСТАРЫН ЖҮРГІЗУДІҢ ТӘЖІРИБЕСІН ЗЕРДЕЛЕУ

Ихсанов К.А., Алиев Н.М., Отаров Ж.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Бұл жұмыс су оқшаулау жұмыстарын жүргізудің отандық және шетелдік тәжірибелерін зерттеуге негізделген. Кешенді кәсіптік-геофизикалық зерттеулердің нәтижелерін және игеру көрсеткіштерін жүйелі талдау арқылы алынған кен орнында жүргізілген су оқшаулау жұмыстарының тиімділігіне талдау жүргізілді. Гидроизоляцияның жаңа технологияларын негіздеу және енгізу мақсатында эксперименттік зерттеулерге талдаулар жүргізілді.

Кілт сөздер: кен орны, ұңғыма, мұнай, өнімділік, тампонаж, оқшаулау, табан сулары, композиция, тәжірибе.

Кен орындарын игерудің соңғы сатысында ұңғымалардың өнімділігін арттырудың негізгі бағыттарының бірі, қабаттағы су ағындарының аралықтарын алдын ала оқшаулай отырып, ағынды интенсивтендірудің кешенді технологияларын әзірлеу және енгізу болып табылады. Ұңғымалардағы су ағындарын шектеу кезінде дәстүрлі композицияларға қарағанда бірқатар артықшылықтары бар синтетикалық шайырларға негізделген полимерлі композицияларды қолдану ең перспективалы әдіс болып табылады. Тампонаж құрамының компоненттерін таңдау және негіздеу шайыр негізіндегі полимерлі композицияларды қолдану саласындағы теориялық және эксперименттік жұмыстардың нәтижелерін талдауға және жалпылауға, сондай-ақ зертханалық зерттеулердің нәтижелеріне негізделген.

Апасов Т.К., Апасов Г.Т., Саранча А.В. өз жұмыстарында су оқшаулау жұмыстары үшін карбамид-формальдегид шайырын қолдануды ұсынады [2]. Мұнай ұңғымаларында су-газды оқшаулау мәселелерін шешу үшін 20-дан 120 °C-қа дейінгі қабаттық температуралар үшін карбамид-формальдегидті шайыр негізіндегі тез қататын тампонаж қоспасына негізделген технология мен құрамдар ұсынылады. Осы негізде дәстүрлі портландцементтің орнына сілтілі, инертті толтырғыштар қосылған немесе қосылмаған полимер-саз-кварц жүйесі (ПСКЖ) және бекітетін тез қататын тампонаж қоспасы (ТҚТҚ) бар екі композицияның құрамымен қабаттық табан сулардың түсуін шектеу үшін блоктау экранын жасау технологиясы әзірленді. Ұсынылған технология мен құрамдар іс жүзінде Оңтүстік Охтеур кен орнының ұңғымаларында сыналған.

Сынақ нәтижесінде мынадай қорытындылар жасалды:

- ұңғымаларда жүргізілген су оқшаулау жұмыстарының талдауы, дәстүрлі портландцементтің орнына тез қататын тампонаждық құрамымен бекітіліп, кейіннен қабаттың мұнаймен қаныққан интервалынарынды сорғымен игере отырып, ПСКЖ композициясымен блок-экран жасау технологиясының тиімділігін көрсетті;
- сыналған кен орнының жағдайында блок-экрандар жасау үшін, қабаттың өтпелі су-мұнаймен қаныққан бөлігіндегі, СМШ-нан 1-2 м жоғары интервалы таңдалған, қалыңдығы 1 метр және перфорациялық тесіктердің тығыздығы 15 тесік/метрге болатын арнайы тесіктерді таңдау ұсынылды және радиусы 10 метрден асатын өткізбейтін экран жасау арқылы ТҚТҚ құрамымен бекітілді.

Зерттеушілер Фаттахов И.Г., Кадыров Р.Р., Галушка А.С. негізі натрий силикаты, "Витам" реагенті және полиалюминий хлоридінің ерітіндісі болып табылатын жаңа жетілдірілген гель түзетін композиция ұсынды. Ұсынылған композиция жоғары блоктау қабілетін және

дайындалған гельдің жоғары тұрақтылығын көрсетті. Жұмыста осы композицияны дайындауға арналған рецепт ұсынылған, сонымен қатар оның компоненттерінің оңтайлы концентрациясы мен арақатынасы келтірілген [3].

Қазіргі кезеңде су оқшаулау жұмыстарын жүргізу кезінде:

- жабысқақ және серпімді қасиеттерін жақсартатын әртүрлі полимерлі қоспалары бар цемент негізіндегі композициялар;
- ұнтақ материалдар;
- кремний органикалық қосылыстарға негізделген қоспалар;
- полимерлі және гель түзетін қосылыстар және т. б. қолданылады.

Арматуралық құрамдардың әртүрлі комбинациялары да қолданылады, олардың артықшылығы қолдану жағдайларына байланысты олардың қасиеттерін реттеу мүмкіндігі болып табылады. Ұсынылған су оқшаулағыш композициялардың ішінен гель түзетін композициялар өндіруші ұңғымаларда жөндеу-оқшаулау жұмыстарын жүргізудің ең перспективалы тәсілдерінің бірі болып табылады [4].

Су оқшаулаудың бұл әдісімен гель тәрізді композиция ұңғымаға айдалады, ол бастапқы уақытта тұтқырлығы төмен сұйықтық болып табылады. Белгілі бір уақыт өткеннен кейін жүйенің қоюлануына дейін кинематикалық тұтқырлықтың күрт өсуі байқалады, яғни ерітінді аққыштығын күрт жоғалтады және тікелей қабат жағдайында гелге айналады. Ол өндірілетін ұңғымаға судың түсуін шектей отырып, қабаттың суланған аралықтарын жауып тастай алады.

Ұсынылған әдіс алдын-ала модельдеу және зертханалық сынақтардан өткізіліп, оның барысында композицияны дайындау үшін қолданылатын материалдардың оңтайлы концентрациясы мен арақатынасы анықталды. Модельдік сынақтар қабат суына қаныққан кварц құмымен толтырылған қабат үлгілерінде жүргізілді. Ұсынылған су оқшаулау құрамының әртүрлі вариациялары үлгілерге айдалды, олардың көлемі қабат моделінің кеуек көлеміне сандық түрде тең болды, содан кейін үлгілер реакцияның 36 сағаттық болжамды уақытына қалдырылды. Осыдан кейін оқшаулау жұмыстарының тиімділігін анықтау үшін оқшаулау коэффициенті есептелді, сонымен қатар Дарси заңы бойынша өткізгіштік анықталды. Бұл өлшемдер мен есептеулер 6 айдан кейін қайталанған. Нәтижесінде, оқшаулау коэффициентінің ең үлкен мәніне қол жеткізілетін композиция компоненттерінің ең сәтті арақатынасы (негізінен 6 айдан кейінгі) 1-кестеде келтірілген.

1-кесте - "Витам" ұсынылған құрамының модельдік зерттеулерінің нәтижелері

№	Ұсынылған құрамдағы реагенттердің құрамы				Оқшаулау коэффициенті,	
	Натрийс аты, %масс.	«Витам» агенті %масс.	Ағашұны %масс.	Полиалюминий дің 10% ерітіндіін масс	36 сағат іін	6 сағат іін
2	20	59	1	20	96	90
3	30	43	2	25	98	91
4	40	27	3	30	100	94
5	20	37	3	40	100	93
6	40	17	3	40	97	92

Зерттеушілер Старшов М.И., Ситников Н.Н., Старшов И.М., Малихин В.И., Залитова М.В. су оқшаулау жұмыстарына арналған гипан-силикат композицияларын (ГСК) қолдана отырып, технологияны сынау бойынша табысты жұмыс тәжірибесін келтіреді. Татарстанда осы технология бойынша 130-дан астам ұңғыма өңделді. Жүргізілген талдау жұмыстың табыстылығы 70% құрады. Тәжірибе нәтижесі, ұңғыманы 1 өңдеуге қосымша мұнай өндірудің орташа нақты шамасы – 1 мың тоннаны құрайтынын көрсетеді. Мұнай өндірудің орташа айлық өсімі-айына 30 тоннадан асады.

Оның көрсеткіштері мен қол жеткізілген нәтижелері бойынша ГСК негізіндегі су оқшаулау жұмыстары технологиясы жоғары тиімді деп санауға болады, оны әрі қарай қолдану

керек [4].

Су басқан аралық қабаттарданкелетін су ағынын шектеу екі түрлі әдіспен жүзеге асырылады: селективті және селективті емес. Селективті оқшаулау үшін қоршаған ортаның мұнаймен немесе сумен қанықтылығына қарамастан, қабат жағдайында ұзақ уақыт бойы бұзылмайтын экранды құрайтын материал қолданылады, ал мұнаймен қаныққан бөлігі перфорациямен қайта ашылады. Өнімді қабаттардың сулы бөліктерін оқшаулаудың екінші әдісі суланған аймақтардың өткізгіштігін селективті төмендететін реагенттерді қабатқа айдауға негізделген. Оңтүстік Ягун кен орнында өнімді горизонттардан су ағынын шектеу үшін селективті емес, сонымен қатар селективті емес цемент ерітіндісін айдау сияқты әдістер қолданылады – бұл кремний органикалық жүйелерін (АКОР-Б100) және "Полисил ДФ" материалына негізделген инвертті эмульсияларды қолдану.

Соңғы жылдары кремний органикалық жүйелері, атап айтқанда, су оқшаулағыш материалдар арасында жетекші орындардың бірін алатын АКОР-Б100 кен орнындағы қабаттың суланған аралықтарын оқшаулау үшін ең көп қолданыла бастады. Аталған кен орнында осы реагентті пайдалану кезінде мұнай дебитінің орташа өсімі тәулігіне 2,82 тоннаны құрады, кейбір жағдайларда сулану 100% - дан 63%-ға дейін төмендеді, бұл ретте қосымша 19,7 мың тонна мұнай өндірілді. Жүргізілген жөндеу жұмыстарының табыстылығы 88 % құрайды.

Тиімділікті талдау көрсеткендей, ең жақсы нәтижелер жоғарғы және орта аралық қабаттарды ажырату арқылы алынады. Бұл технологияны біртекті қабаттарға қатысты қолдану тиімсіз. Сондықтан осы технологияны жүргізудің оңтайлы параметрлерін және оны қолдану шарттарын анықтау қажет. Манн-Уитни әдісі арқылы есептеу, көп факторлы және регрессиялық талдау АКОР-Б100 компонентін пайдаланудың ең тиімді аймақтарын анықтады:

- алынатын мұнай мөлшері 50 тоннадан аспайды;
- қабаттың тереңдігі 2480-2670 м;
- жұмыс интервалындағы температура 66-76 °С;
- сұйықтық шығымы тәулігіне 30-50 м³ құрайды;
- перфорация аралығы 5 м-ден асады;
- қабаттың сұйық қабылдау қабілеті тәулігіне 3,5 м³ / МПа.кем.;
- ұңғыманың суланған аймағының қысымы 10,0-11,2 МПа;
- сұйықты бастыру қысымы 10 МПа-дан аз.

Су оқшаулау жұмыстары (СОЖ), өнімнің сулануына байланысты мұнайдың шығыны артып келе жатқанына қарамастан, орындалатын жөндеу-оқшаулау жұмыстары (ЖОЖ) көлемінің тек 8% - құрайды. Сыналған 20 ұңғыманың 9 ұңғымасы бойынша мұнай өсімі байқалмайды. Ұңғымалардың 50% - дан астамында СОЖ жүргізілгеннен кейін қығымаларды гидродинамикалық зерттеу операциялары жүргізілмеген. Су оқшаулау жұмыстарына дейін немесе одан кейін геофизикалық зерттеулер барлық ұңғымалар бойынша жүргізілмеуіне байланысты, СОЖ-ның табыстылығын толық бағалау мүмкін болмайды.

Ғылыми әдеби көздер бойынша гель түзетін құрамдарды қолдана отырып, селективті су оқшаулау жұмыстарын сынау және енгізу нәтижелері көрсеткендей, табыстылық пайызы орта есеппен 79% құрайды.

Оылайша ұсынылған технологиялар нақты технологиялық әсерге ие (қолданылатын СОЖ-ға қарағанда жақсы): ұсынылған гель түзетін құрамның блоктау қабілетіне байланысты ұзақ уақыт бойы су ағындарының сенімді оқшаулануы қамтамасыз етіледі, демек, ұңғыма өнімдерінің сулануы төмендейді. Сонымен қатар, ұсынылған су оқшаулағыш қосылыстардың коррозиялық белсенділігі төмен және іс жүзінде улы емес екені атап өтіледі.

Барлық артықшылықтарды ескере отырып, ұсынылған технологияларды зертханалық сынау мен процесті математикалық модельдеуге болады. Сынақтардың оң нәтижелері кезінде жоғарыда аталған технологияларды Оңтүстік Маңғышлақ бассейнінің кен орындарындағы су ағындарын шектеу бойынша жөндеу-оқшаулау жұмыстарын жүргізу кезінде пайдалану ұсынылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ахмеджанов, Т.К. Мұнай және газ кен орындарын игеру және пайдаланудың негіздері / Т.К. Ахмеджанов, А.Т. Қартабай, Т.У. Қамбақов. Оқулық. Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011. - 267
2. Влияние потоков отклоняющих технологий на обводненность нефтяных скважин в условиях Ванкорского месторождения. Р.В. Чустеев. Красноярск, 2017 г.
3. Фаттахов И.Г. Изоляция водопритока в скважинах посредством применения гелеобразующих составов. // И.Г. Фаттахов, Р.Р. Кадыров, Галушка А.С. Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 6.
4. Развитие технологий ограничения водопритока в добывающие скважины: Материалы науч.-практ. конф., Д.С. Дубинский, В.Е. Андреев, Х.И. Акчурин, Ю.А. Котенев. Уфа, 2010 г.
5. Демяненко Н.А. Технологии интенсификации добычи нефти. Перспективы и направления развития / Н.А. Демяненко, П.П. Повжик, Д.В. Ткачев. – Гомель: ГГТУ им. П.О. Сухого, 2021. – 288 с.
6. Ахмеджанов, Т.К. Мұнай және газ өндірудің техникасы мен технологиясы / Т.К. Ахмеджанов, А.Т. Қартабай, Б.Т. Ақашев. – Алматы. 2011. - 348 б.

ӨОК 622.031; 622.276.58

ИЗУЧЕНИЕ ОПЫТА ПРОВЕДЕНИЯ ВОДОИЗОЛИРУЮЩИХ РАБОТ НА НЕФТЯНЫХ МЕСТОРОЖДЕНИЯХ

Ихсанов К.А., Алиев Н.М., Отаров Ж.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Данная работа основана на изучении отечественного и зарубежного опыта проведения водоизолирующих работ. Проведен анализ эффективности проводимых водоизолирующих работ на месторождении, полученных систематическим анализом результатов комплексных профессионально-геофизических исследований и показателей разработки. Проведен анализ экспериментальных исследований с целью обоснования и внедрения новых технологий гидроизоляции.

Ключевые слова: месторождение, скважина, нефть, производительность, тампонаж, изоляция, подошвенные воды, композиция, исследование.

УДК 69.003.13

ЭНЕРГОЭФФЕКТИВНЫЕ ТЕПЛОИЗОЛЯЦИОННЫЕ МАТЕРИАЛЫ В КОНСТРУКЦИЯХ ЗДАНИЙ И СООРУЖЕНИЙ

Аманова Б.Н.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: в статье проанализированы современные высокоэффективные теплоизоляционные материалы для решения проблемы энергосбережения в жилых зданиях, направленные на повышение теплозащитных свойств наружных ограждающих конструкций.

Ключевые слова: энергосбережение; энергоэффективные; экологичность; теплоизоляционные материалы, комфорт.

Жилой сектор Казахстана является третьим крупнейшим потребителем тепло- и электроэнергии после сектора энергетики и производственного сектора и потребляет около 11% электрической энергии и 40% отпускаемой тепловой энергии. Более половины выбросов

парниковых газов в секторе тепло- и электроснабжения жилищного фонда в Казахстане приходится на отопление помещений. По экспертным оценкам около 70% зданий имеют теплотехнические характеристики, не отвечающие современным требованиям, из-за чего они теряют через ограждающие конструкции до 30% и выше тепловой энергии, потребляемой для отопления.

Основная масса обследованных зданий в г. Уральске Западно-Казахстанской области соответствует низкому классу энергоэффективности («Е») – по СН РК 2.04-04-2011 «Тепловая защита зданий». В среднем уровень потребления тепловой энергии на обогрев зданий по обследованным домам составляет 270 кВт ч/м² в год, что существенно выше среднеевропейских показателей – 100-120 кВт ч/м². В последние годы в Казахстане идет процесс совершенствования нормативно-правовых и нормативно-технических документов для нового строительства, в том числе и для повышения его энергоэффективности. Закон республики Казахстан от 13 января 2012 года № 541-IV «Об энергосбережении и повышении энергоэффективности», отдельные положения закона прямо связаны с энергоэффективным строительством. При эксплуатации энергоэффективных зданий потребитель будет экономить до 30-40% своего бюджета на коммунальных расходах и это важно уже с социальной точки зрения.

Энергоэффективный дом – это дом, который не только не зависит от внешних коммуникаций, но, в принципе, может и сам служить источником энергии. Это становится возможным благодаря рациональному использованию источников тепла и энергии самого дома и окружающей его территории. Проектирование энергоэффективного дома – это комплексная работа, учитывающая многовариантный подход, рациональный выбор теплозащиты ограждающих конструкций, выбор инженерного оборудования и эффективность использования возобновляемых источников энергии [1].

На этапе проектирования здания энергосбережение достигается при принятии конструктивных, объемно-планировочных и инженерных решений. Конструктивные решения в части энергосбережения в здании направлены на повышение теплозащитных свойств его наружных ограждающих конструкций. Такие решения могут иметь множество различных вариантов, отличных по виду материала, слою, толщине и теплотехническим характеристикам, что вызывает необходимость вариантного проектирования энергосбережения. В связи с различной структурой теплопотерь через ограждающие конструкции состав мероприятий энергосбережения в зданиях различного функционального назначения различен и зависит от конфигурации, этажности, срока эксплуатации. Так в общественных зданиях наибольший эффект энергосбережения достигается при совершенствовании систем вентиляции и освещения, в жилых зданиях – при повышении теплозащитных качеств наружных ограждающих конструкций [3].

Для реализации требований современных Казахских норм по обеспечению необходимого уровня тепловой защиты ограждающих конструкций наружных стен разработаны эффективные теплоизоляционные изделия со специальными свойствами, отвечающими их функциональному назначению. Например, пенополиизоцианурат (ПИР, PIR-плиты) – это энергоэффективный утеплитель, уникальный по своим свойствам: огнестойкий, экологически чистый, пароводонепроницаемый, долговечный тепло-изоляционный материал на основе пенополиуретана (рис.1).

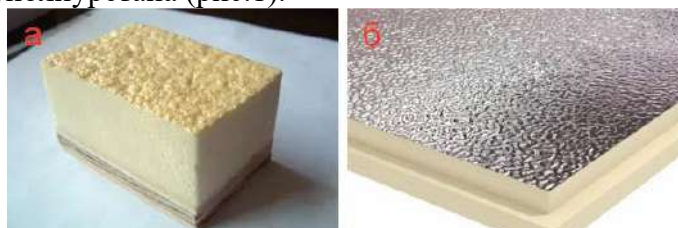

Рисунок 1. Теплоизоляционные материалы: а) пенополиуретан; б) пенополиизоцианурат (PIR-плиты)

Пенополиизоцианурат - это улучшенный пенополиуретан, спребладанием в системе изоцианатной группы. Утеплитель в соотношении с полиолом представляет собой каркасный полимер с большим количеством замкнутых ячеек. Ячейки формируют жесткую однородную структуру, которая имеет высокую прочность. Внутри ячеек находится смесь газов, которая занимает 95-97% от объема материала, имея при этом низкую теплопроводность. Строительный теплоизоляционный материал PIR-плита используется в качестве плит или сэндвич-панелей для утепления фундамента, подвалов, цоколя, стен, балконов, кровли, влажных помещений и особенно имеет превосходные преимущества в зоне утепления оконных проемов. Теплоизоляционные PIR-плиты практически по всем характеристикам в сравнении с другими материалами более энергоэффективны и оптимальны (рисунок 2).

Рисунок 2. Теплоизоляционные PIR-плиты

Пенокомпозит - новый материал с большим успехом может применяться в строительстве, объединяет в себе ряд уникальных свойств: огнестойкость, экологичность и энергосбережение. Изготавливается компонент по самовспенивающей технологии из недорогих отечественных полимеров и твердых отходов топлива - энергетической и каменнодобывающей промышленности. Отличие его от других материалов - высокие показатели теплоизоляционных способностей, за счет пористой структуры. Основными исходными составляющими пенокомпозита являются два жидких компонента. Их смешивают и к полученной смеси добавляют специальные добавки. Далее утеплитель заливают в открытую или закрытую форму различных размеров и конфигураций, где он вспенивается без подвода тепла. Процесс вспенивания и отверждения может длиться в пределах 5 минут. Материал толщиной 26 мм и плотностью 55 кг/м³ поместили в термокамеру, где измеряли теплопроводность в диапазоне температур от 0 до +50 °C (рис. 3).

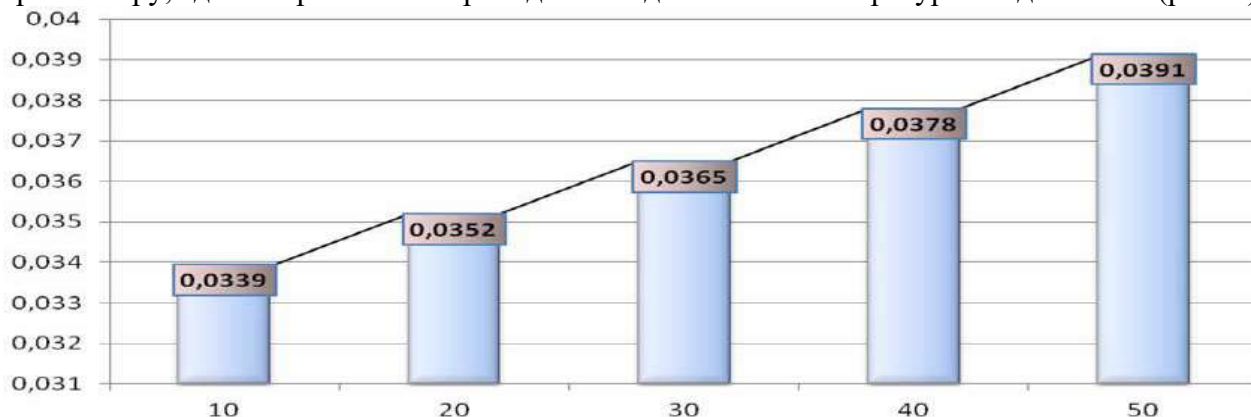

Рис. 3. Теплопроводность материала (Вт/м К) в диапазоне температур от 0 до +50 °C

Из опыта сделан вывод, что теплопроводность материала в диапазоне температур от 0 до +50 °С близка к лучшим теплоизоляционным свойствам. Экологичность материала пенокомпозиата - проведен опыт по выделению летучих компонентов в процессе приготовления и применения (рис. 4). Из графика видно, что выделение летучих веществ в пределах нормы ПДК (предельно-допустимая концентрация).

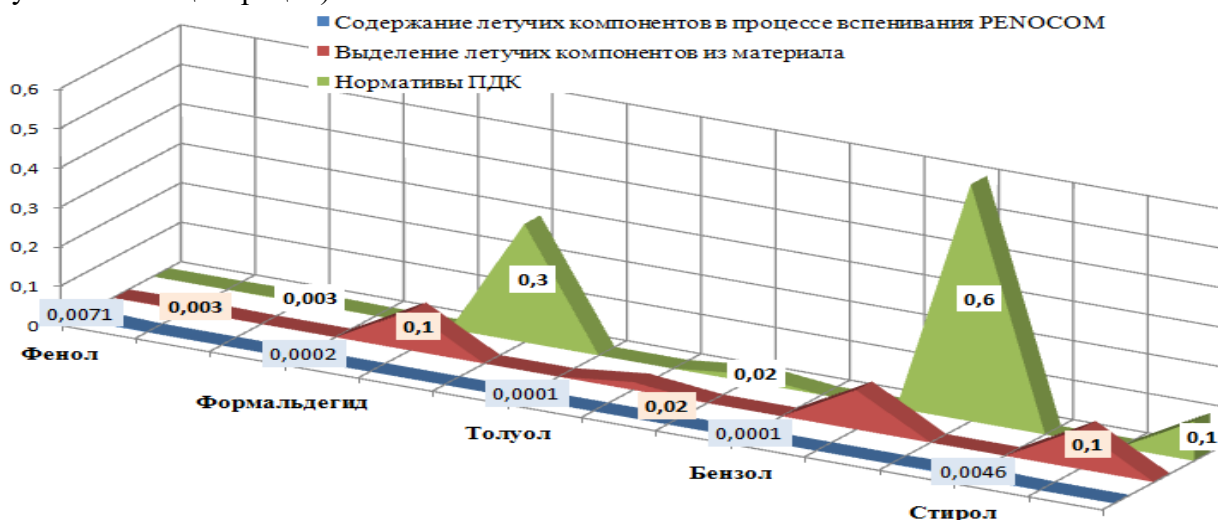

Рисунок 4. Выделение летучих компонентов в процессе приготовления и применения пенокомпозиата, мг/м³

В последние годы следует отметить активно ведется работа по внедрению жидких теплоизоляторов. Под жидким теплоизолятором подразумевают теплокраску и жидкую керамику, разработанные на основе нанотехнологий и используемые в авиации и космонавтике. Данные утеплители имеют сверхтонкую теплоизоляцию и антикоррозионные свойства, защищают от воздействия воды и воздуха. Жидкий утеплитель применяется при изоляции труб, цистерн, резервуаров, теплотрасс и трубопроводов, морского и речного транспорта, промышленного оборудования, фасадов зданий, кровли, несущих конструкций [3].

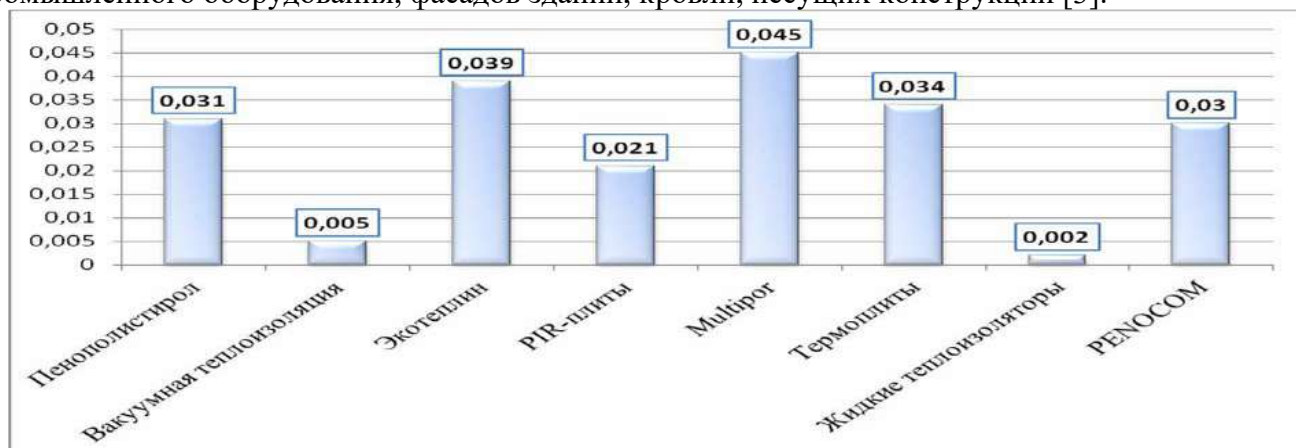

Рисунок 6. Теплопроводность материалов, Вт/м·К, при одинаковой толщине 5 см

Наиболее распространены жидкие керамические теплоизоляторы внешне похожи на густые акриловые краски. В наше время на рынке строительных материалов представлено несколько составов, имеющих различные названия, но примерно одинаковую структуру и консистенцию. Качественным керамическим жидким теплоизоляционным материалом считается тот, в котором после полной полимеризации процент пустот в нанесенном на поверхность слое составит 75...80 %, что позволяет создавать между поверхностью стены и внешней поверхностью нанесенной изоляции сверхтонкий слой сочень высоким сопротивлением теплопередаче. Самыми популярными жидкими керамическими

теплоизоляторами для фасадных систем являются: «Теплокор», «Броня», «Корунд», «Астратек», «Актерм».

На рисунке 6-7 приведены основные характеристики теплоизоляционных материалов, что дает нам возможность определиться с выбором наилучшего материала.

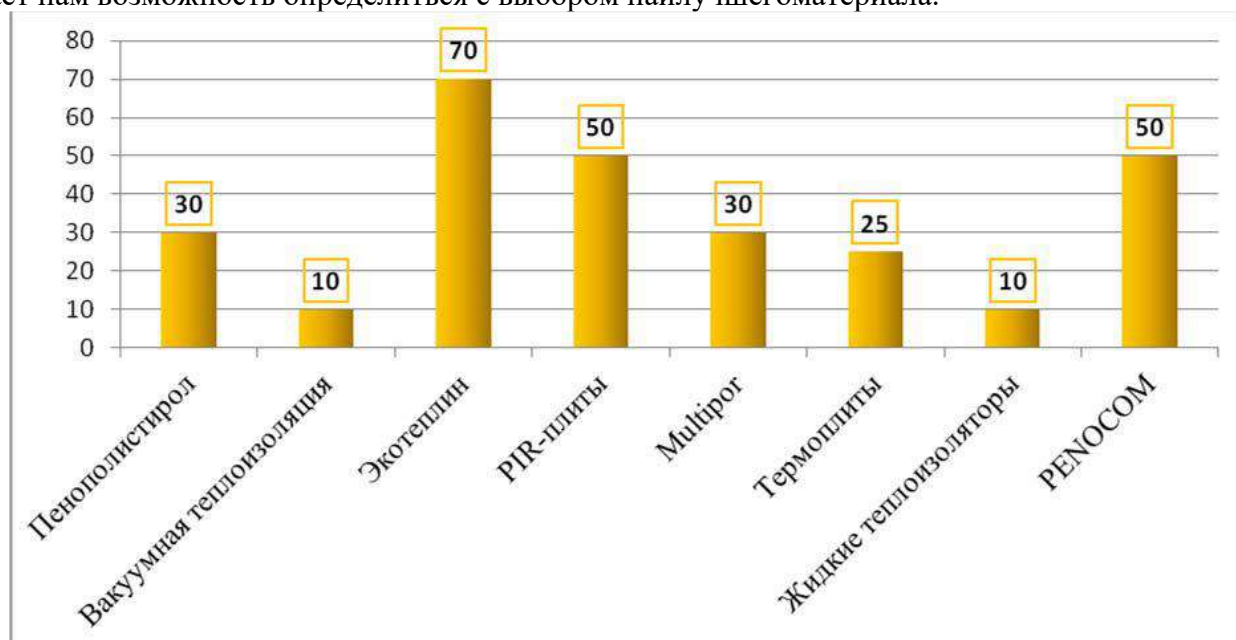

Рисунок 7. Срок эксплуатации, лет

Закключение. В последнее время рынок строительных материалов переполнился. Все они отличаются теплотехническими, технологическими, экономическими и экологическими характеристиками. И на сегодняшний день сложно выбрать термоизоляцию, от которой будет зависеть комфорт проживающих в помещении людей, надежность конструкции и долговечность сооружения. При выборе теплоизоляционных материалов необходимо обратить внимание на основные характеристики, которые учитываются при их сравнении. Стоит отметить, что в мире существует множество утеплителей, но в данной работе для сравнения взяты наиболее инновационные и совсем недавно появившиеся теплоизоляционные материалы на рынке стройматериалов. Сравнение материалов следует производить исходя из назначения и характеристики утепляемого помещения, типа сооружения, наличие открытого огня, характерного уровня влажности и учитывая климатические условия нашего резко-континентального климата Западно-Казахстанской области. Анализ этапов жизненного цикла здания позволяет определить его энергетические взаимосвязи в воспроизводственном процессе и конкретизировать архитектурно-строительные решения в области энергосбережения в соответствии со спецификой каждого этапа. Конструктивные решения в части энергосбережения в здании направлены, как правило, на повышение теплозащитных свойств его наружных ограждающих конструкций, учитывая климатические условия нашего региона. При этом следует понимать, что стремление к сиюминутной быстрой экономии на материале утеплителя на стадии строительства сегодня в будущем приведет к финансовым потерям владельцев – собственников объекта недвижимости в эксплуатации: при оплате услуг сетевой компании, поставляющей теплоноситель, капитального ремонта. Стоимость теплоносителя растет не только за счет инфляционной составляющей, но и за счет износа, уменьшения термических сопротивлений составляющих элементов наружной стены, и в первую очередь утеплителя.

Список использованной литературы:

1. Изотов А.Ю., Прыкина Л.В. Энергосбережение и повышение энергетической эффективности на всех этапах жизненного цикла объектов недвижимости // Экономика и предпринимательство, 2018. – №3-2(80-2).

2. Марков Д.И. Особенности формирования энергоэффективных жилых зданий средней этажности / Д.И. Марков // Строительные материалы, оборудование, технологии XXI века, 2012. № 5. С. 29-33.
3. Жук П. М. Значение материалов для повышения энергоэффективности зданий // Энергосбережение. 2018. № 4. С. 46—53.

УДК 69.003.13

ҒИМАРАТТАРМЕНИМАРАТТАРДЫҢ КОНСТРУКЦИЯЛАРЫНДАҒЫ ЭНЕРГИЯ ТИІМДІ ЖЫЛУ ОҚШАУЛАҒЫШ МАТЕРИАЛДАРЫ

Аманова Б.Н.

Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Мақалада тұрғын үйлердегі энергияны үнемдеу мәселесін шешу үшін сыртқы қоршау конструкцияларының жылу қорғау қасиеттерін арттыруға бағытталған заманауи жоғары тиімді жылу оқшаулағыш материалдар талданады.*

***Кілт сөздер:** энергия үнемдеу; энергия тиімді; экологиялық таза; жылу оқшаулағыш материалдар, жайлылық.*

ӘӨЖ 004.386'144: 004.382

АНАЛОГТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРМЕН АЛМАСТЫРЫЛУЫ

Кайранбаева А. Б., Искаков А.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аннотация.** Мақалада XXI ғасырдың негізгі цифрлық технологиялары және цифрлық синергия барлық құрылғылар мен қызметтерді өзара байланыстыра отырып, офлайн және онлайн біріктіруге көмектесетіндігі қарастырылды. Жасанды интеллект және үлкен деректер неғұрлым негізделген шешімдер қабылдауға көмектесетіндігі, ал VR және AR күрделі операцияларды жүргізуге, саяхаттауға және кез келген жерде үйренуге ыңғайлы екендігі мақаланың Аңдатпаі болып табылады.*

***Кілт сөздер:** Гаджет, заттар интернеті, сымсыз интернет, Wi-Fi 6 және 5G, пилотсыз жүйелер, жасанды интеллект, машиналық оқыту, виртуалды және кеңейтілген шындық (VR және AR), 3D принтер, робототехника, бұлтты технологиялар, блокчейн, криптовалюта.*

30 жыл бұрын жаңа ақпарат алу үшін біз кітаптарды, бұқаралық ақпарат құралдарын пайдаландық немесе адамдармен сөйлестік. Дәл қазір алақанның көлеміндей секунд пен смартфон жеткілікті. Біз цифрлық технологияның біздің өмірімізді қалай өзгерткенін түсінеміз. Қазіргі екілік санау жүйесінің негізін XVII ғасырда математик Карл Лейбниц қалаған. XX ғасырда ол бағдарламалық есептеулер үшін қолданыла бастады: 1941 жылы алғашқы компьютер пайдаланды, ал 1948 жылы КОМПЬЮТЕРГЕ арналған алғашқы бағдарлама.

Содан кейін, XX ғасырдың ортасында, цифрлық технологиялар де ақпарат 0 (сигнал жоқ) және 1 (сигнал бар) тұратын үзік-үзік (дискретті) деректер жиынтығын айналатындар түсінілді. Олар аналогтармен қарама — қарсы қойылды, мұнда деректер шексіз мәндері бар әртүрлі амплитудадағы электр ритақтарының үздіксіз ағыны болып табылады.

Бірақ кейініректе орнына тағы біранықтама келді: цифрлық технологиялар — бұлақ парат "цифрланған", яғни әмбебап цифрлық түрде ұсынылған. Тағы бір нұсқа — деректерді жасауға, сақтауға және таратуға мүмкіндік беретін барлық технологиялар. Өз кезегінде, аналогтық қазір ақпарат бір тұтас емес, бірақ әртүрлі форматта, әр медиа түріне сақталатын және берілетін жерде. Мысалы, стационарлық телефон-бұланалогтық технология, ал интернеті бар смартфон қазірдің өзінде сандық.

Қарапайым тілмен айтқанда, цифрлық технологияларға электронды есептеулер мен деректерді түрлендіруге қатысты барлық нәр секіреді: гаджеттер, электронды құрылғылар, технологиялар, бағдарламалар. Аналогтық технологиялармен салыстырғанда, сандық технологиялар үлкен деректер массивтерін сақтау және беру үшін жақсы, есептеудің жоғары жылдамдығын қамтамасыз етеді. Бұл жағдайда ақпарат бұрмалаусыз мүмкіндігінше дәл беріледі. Негізгі кемшіліктердің бірі-жоғары энергия сыйымдылығы және климат кәтері әсер ету.

Қазір деректер орталықтары әлемдегі көміртегі шығарындыларының шамамен 0,3% құрайды. Олар жылы нашарамен 200 ТВт / сағаттынады — бұл дамушы елдердегі жылдық энергия тұтырудан көп. Алайда, 2030 жылға қарай бұл көрсеткіш бүкіл әлемдік сұраныстың 20% - на дейін өсуі мүмкін, бұл шығарындылардың айтарлықтай өсуіне әкеледі.

Сандық технологиялар көбінесе ақпараттық технологиялармен шатастырылады, бір ақ іс жүзінде біреуі екіншісінің бөлігі болып табылады. Ақпаратқа аналогтық құрылғылардың көмегімен де ақпарат алмасуға байланысты барлық технологиялар кіреді. Мысалы, қашан баруға болатынын айтатын бағдарламашам — бұл ақпараттық аналогтық құрылғы, ал кептелістерді бақылайтын қызмет — бұлақпараттық, бірақ қазірдің өзін де сандық.

Іс жүзінде кез-келген бизнесте қашықтан жұмыс істеу, сақтау және клиенттік базамен жұмыс істеу, бухгалтерлік есепті басқару және тауарлық есеп жүргізу үшін CRM, онлайн-қызметтер қолданылады. Көптеген компаниялар бизнесті дамыту және клиенттік базаны құру үшін үлкен деректер мен оларға негізделген аналитиканы пайдаланады.

Білім беруде қашықтықтан оқыту, үй тапсырмаларын дайындау және орындау, презентациялар жасау, бағдарламалау және шығармашылық тапсырмалар үшін гаджеттер мен бағдарламалар қолданылады.

Виртуалды және кеңейтілген шындық материалды жақсы қабылдауға көмектеседі және оқуды интерактивті етеді. AI алгоритмдері кәсіби бағдар мен оқу процесіне көмектеседі.

Медицинада цифрлық технологиялар жаңа дәрі-дәрмектер мен вакциналарды тезірек табуға, тіпті ерте кезеңдерде диагноз қоюға, ауруларды болжау үшін аналитика жинауға, онлайн-кеңес беруге, тіпті AR және роботтарды қолдану арқылы операциялар жасауға көмектеседі.

Бөлшек саудада "Сан" тауарларды іздеу және тапсырыс беру, қойманы басқару және жеткізу процесін жеңілдетеді. Сатыпалушылардың мінез-құлқын талдау және сауда залдары арқылы жыл жүдеректері дүкен кеңістігін оңтайландыруға көмектеседі. Дауыстық көмекшілер мен чатботтар сұраныстарды максималды жылдамдықпен өңдейді, ал офлайн дүкендер кассаларсыз және сатушыларсыз жұмыс істей бастайды-камералар мен бетті тану алгоритмдерін қолдана отырып.

Өнер және ойын-сауық саласында цифрлық технологиялар ойын ойнауға, кітап сатыпалуға және оқуға, музыка тыңдауға және Full HD бейнелерді онлайн режимінде, ағындық қызметтерде көруге шексіз мүмкіндік тарады. Нейрондық желілер музыка, кескіндеме және кітап жасауға қатысады, ал виртуалды актерлер мен музыканттар шындықты алмастырады.

Технологияның көмегі мен өндірісте олар жеке желілер мен бүкіл зауыттарды автоматтандырады, жаңа модельдер мен материалдарды әзірлейді, қауіпсіздік пен экологияны бақылайды, жабдықтың істен шығуын болжайды, ақаулар мен жарақаттардың алдыналады, жұмыс уақыты мен ресурстарды оңтайландырады.

Тамақтану кезінде цифрлық технологиялар тапсырыстарды жинауға және таратуға, тамақ дайындауға, азық-түліктің мөлшері мен сақтау мерзімін бақылауға қатысады, тіпті трафиктің максималды мөлшерімен жаңа нүктелерді табуға көмектеседі.

Блокчейн-бұл барлық жасалатын транзакциялар туралы мәліметтер бірыңғай жүйеде жеке блоктар түрін де сақталатын және бұзудан қорғайтын цифрлық қолтаңбамен куәландырылатын технология. Жүйедегі мәліметте рбазасы барлық қатысушылар арасында бөлінген, яғни еш қандай орталық тандырылған басқару мен бақылаусыз. Бұл оны жасаушылардың пікірінше, еңтәуелсіз, қауіпсіз және сыбайлас жемқорлыққа төзімді етеді.

Блокчейн таңбалауыштарды — бір — бірін алмастырмайтын, бірегей нысандарды, сондай-ақ смарт келісім шарттарды — бір нәрсеге (мысалы, криптовалютаға) иелікету туралы ақпаратты қалыптастыру, бақылау және беру үшін алгоритмдерді пайдаланады. Бірінші блок 2009 жылы жасалды, ал бүгінде әлемде 2 мың нан астам түрлі блокчейн жүйелері бар.

Соңғы модификациялардың бірі-өнер туындыларын, музыкалық тректерді және зияткерлік меншіктің басқа түрлерін сату үшін қолданылатын NFT технологиясы. Әрбір кескінге, бейнеге немесе аудиоға шығарманың иесі болу үшін сатыпалуға болатын бірегей цифрлық сертификат беріледі. NFT-ді физикалық өнер сияқты ақша табу арқылы қайтасатуға болады.

Cryptocurrency-бұл виртуалды айыр бастау және төлемдер үшін қолданылатын блокчейн технологиясымен жасалған толық сандық валюта. Ол банктерге немесе басқа қаржылық құрылымдарға тәуелді емес. Оны қорғау, айыр бастау және операцияларды бақылау үшін арнайы шифрлау әдістері қолданылады.

Блокчейн технологиялары жақын арада мемлекеттік және халықаралық қаржы институттарына тәуелді болмайтын толық автономды қаржы жүйесіне әкелуі мүмкін. Тіпті ішкі нарықтары мен заңдары бар цифрлық мемлекет немесе виртуалды ғалам сияқты нәрсе болуы мүмкін.

Алдағы бес жыл цифрлық трансформацияның бет бұрыс кезеңі болып табылады, онда digital технологиялары аналогтық технологиялар әрқашан басым болған салаларды да қамтиды. Мемлекеттік, қаржылық, медициналық қызметтер онлайн-форматқа ауысады, электрондық паспорттардың алғашқы прототиптері және цифрлық төлем жүйелері жеке валюталар мен банктерге байланыстырмай пайда болады.

Цифрлық синергия барлық құрылғылар мен қызметтерді өзара байланыстыра отырып, офлайн және онлайн біріктіруге көмектеседі. Жасанды интеллект және үлкен деректер неғұрлым негізделген шешімдер қабылдауға көмектеседі, ал VR және AR күрделі операцияларды жүргізуге, саяхаттауға және кез келген жерде үйренуге көмектеседі.

Мұндай болашақ өте ыңғайлы көрінеді, бірақ бәріне бірдей емес. Мысалы, футуролог Герд Леонгард жалпы цифрландыруға және оның ықтимал салдарына назараударуға шақырады. Мысалы, нақты қарым-қатынасты цифрлық байланысқа ауыстыру немесе біз AI-ге көбірек сенетін жаһандық шешімдер қабылдау кезінде адамгершілікті жоғалту.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Уваров А.Ю. Образование в мире цифровых технологий: на пути к цифровой трансформации — Изд. дом ГУ-ВШЭ, М.: 2018. — 168 с.
2. Бидайбеков Е.Ы., Сағымбаева А.Е., Ошанова Н.Т. Білім берудегі цифрлық технологиялар. Оқу құралы. - Алматы, 2021. - 164 б. 5.
3. Шваб Клаус Төртінші индустриялық революция. - Алматы: Ұлттық аударма бюросы, - 2018. - 200 б.
4. Бидайбеков Е. Ы. Білімді ақпараттандыру және оқыту мәселелері: /Авторлар ұжымы: Е. Ы. Бидайбеков, В. В. Гриншкун, Г. Б. Камалова, Д. Н. Исабаева, Б. Ғ. Бостанов/ Оқулық. – Алматы, 2014. – 352 б.
5. Сандық білім беру ресурстарын оқу үдерісінде қолдану бойынша әдістемелік ұсынымдар, – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. – 32 б.
6. Көріністерді цифрлық өңдеудің жүйелері. Құраст. А.О. Сағымбекова - Алматы: ҚазҰТУ, 2012. - 79 б

7. Көріністерді цифрлық өңдеудің негіздері. Құраст. А.О. Сағымбекова,- Алматы: ҚазҰТУ, 2012. - 82 б.
8. Цифрлық және зияткерлік өлшеуіш құрылғылар. М.Н. Белик, К.Ш. [Какимова](#), А.Т. Жаркимбекова,- Қарағанды: ҚарМТУ, 2010. - 15 б.
9. Цифрлық және микро процессорлық техника Құраст.М.А. Абдуллаев, Г.С. Джобалаева,- Алматы: ҚазҰТУ, 2011. - 92 б.

УДК 004.386'144: 004.382

ЗАМЕНА АНАЛОГОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ЦИФРОВЫМИ ТЕХНОЛОГИЯМИ

Кайранбаева А. Б., Исаков А. А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В статье были рассмотрены основные цифровые технологии 21 века и то, как цифровая синергия помогает интегрировать все устройства и услуги в автономном и онлайн-режиме, связывая их вместе. Суть статьи заключается в том, что искусственный интеллект и большие данные помогают принимать более обоснованные решения, а VR и AR удобны для выполнения сложных операций, путешествий и обучения в любом месте.

Ключевые слова: Гаджет, интернет вещей, беспроводной интернет, Wi-Fi 6 и 5G, беспилотные системы, искусственный интеллект, машинное обучение, виртуальная и дополненная реальность (VR и AR), 3D-принтер, робототехника, облачные технологии, блокчейн, криптовалюта.

УДК 622.276: (574.1)

ТЕХНИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РАЗРАБОТКИ КАРАЧАГАНАКСКОГО МЕСТОРОЖДЕНИЯ

Болсов Т. А., Мырзагалиев А.А., Кондудаев Ш. А., Құрманяз Т. Б., Ахметжан С. З.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. При сравнении показателей добычи за период, также отмечалось несоответствие фактических показателей проектным. Основными причинами этого являлись несоответствие фактического коэффициента эксплуатации Кэ 0,70-0,75 принятому при проектировании 0,86; несоответствие газового фактора добычи месторождения из-за снижения пластового давления, а также поступления газа в некоторых нефтяных скважинах из верхних газонасыщенных интервалов. Также в этот период отмечалось несоответствие конденсато - газового фактора по распределенной добыче из газоконденсатных объектов и ГФ по добыче из нефтяного объекта и в целом по месторождению. Увеличение газового фактора, очевидно, связано с увеличением количества скважин, эксплуатирующихся с повышенным ГФ по мере снижения пластового давления.

Ключевые слова: Карачаганак КПО б.в., КазМунайГаз, УКПГ, установки технологического оборудования, перерабатывающий комплекс КПК, углеводород.

Карачаганак – это крупное нефтегазоконденсатное месторождение на суше, геологические запасы которого оцениваются в пределах 1371 млрд. м³ (48,4 трл. куб. футов) газа и 1236 млн.

тонн (9,6 млрд. баррелей) конденсата. Добыча на УКПГ-16 (нынешняя УКПГ-3) началась в ноябре 1984 года с использованием схемы ограниченной опытно-промышленной эксплуатации.

В 2003 году производство было расширено в результате окончания строительства перерабатывающих сооружений и установки технологического оборудования на УКПГ-2 и Карачаганакском перерабатывающем комплексе (КПК) в рамках начальной программы этапа 2.

В середине 2003 года совместное предприятие было реорганизовано в целях обеспечения соответствия этапу 2М. Этап 2М направлен на поддержание уровней добычи до начала добычи по Этапу 3. Он начался с программы оценки, которая включает углубление одной скважины и бурения 4 новых горизонтальных скважин. Эта программа призвана прояснить существенную техническую неопределенность в отношении поведения горизонтальных скважин и извлечения запасов и тем самым определить, насколько эффективны новые скважины в низкокачественных малоосвоенных районах.

На данный момент имеются расхождения состояния разработки месторождения с её дизайном по Основному соглашению о разделе продукции.

В период 2000-2004 годов из-за отставания обустройства месторождения и реализации закачки газа на месторождении наблюдалось несоответствие фактических показателей проектным. [1]

При сравнении показателей добычи за период 2005-2008 гг. также отмечалось несоответствие фактических показателей проектным. Основными причинами этого являлись несоответствие фактического коэффициента эксплуатации K_z 0,70-0,75 принятому при проектировании 0,86; несоответствие газового фактора добычи месторождения из-за снижения пластового давления, а также поступления газа в некоторых нефтяных скважинах из верхних газонасыщенных интервалов. Также в этот период отмечалось несоответствие конденсато - газового фактора по распределенной добыче из газоконденсатных объектов и ГФ по добыче из нефтяного объекта и в целом по месторождению. Увеличение газового фактора, очевидно, связано с увеличением количества скважин, эксплуатирующихся с повышенным ГФ по мере снижения пластового давления.

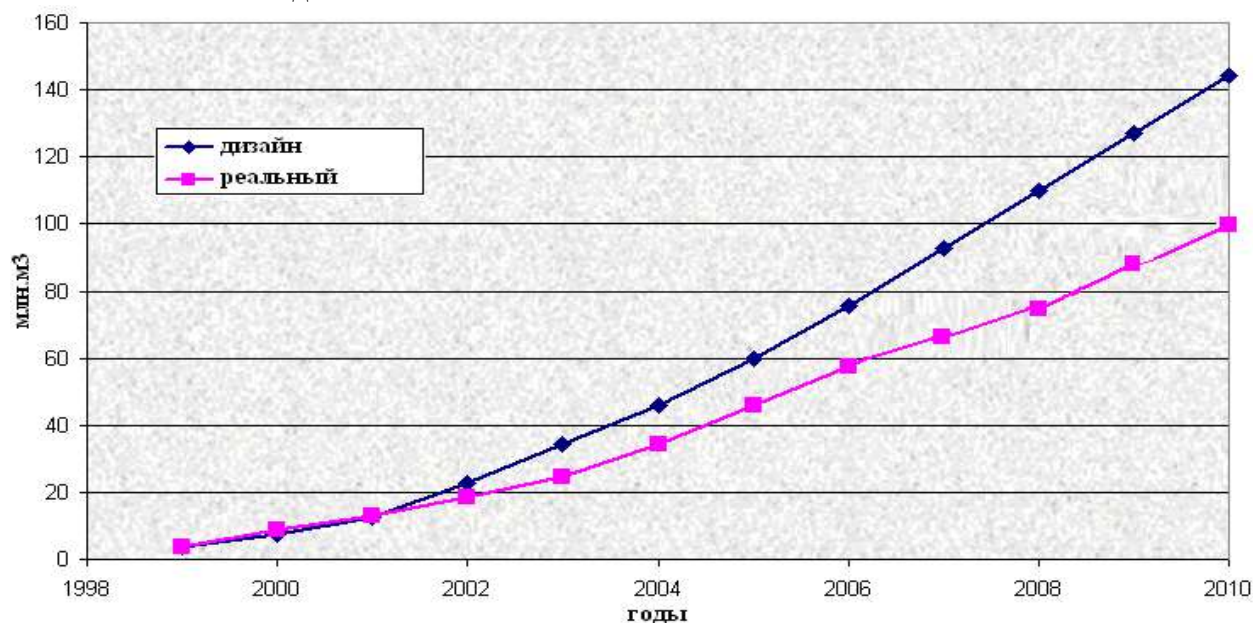

Рисунок 1 - Накопленная добыча нефти

В 2009-2010 годах отставание разработки от дизайна зависело в связи с длительным рассмотрением КазМунайГаза о разрешении запуска 4-ой технологической линии стабилизации нефти на КПК. [2]

К тому же ОСРП было подписано с учётом цены на нефть 20\$/баррель и родительские компании давно окупили вложения. Теперь цель идёт о максимальном извлечении нефти из месторождения.

На данный момент имеются расхождения состояния разработки месторождения с её дизайном по Основному соглашению о разделе продукции.

Второй объект являлся основным коллектором добычи углеводородного сырья за прошедшее 10-летие. Но и здесь видно, что было добыто меньше, чем первоначально запланировано. [3]

Третий объект является самым перспективным в целях добычи. По добыче нефти он стоит на первом месте и объём добычи будет продолжать наращиваться от года к году. Ниже вы можете видеть данные по дизайну и добыче на рисунках 2. Можно отметить превышение добычи от дизайна.

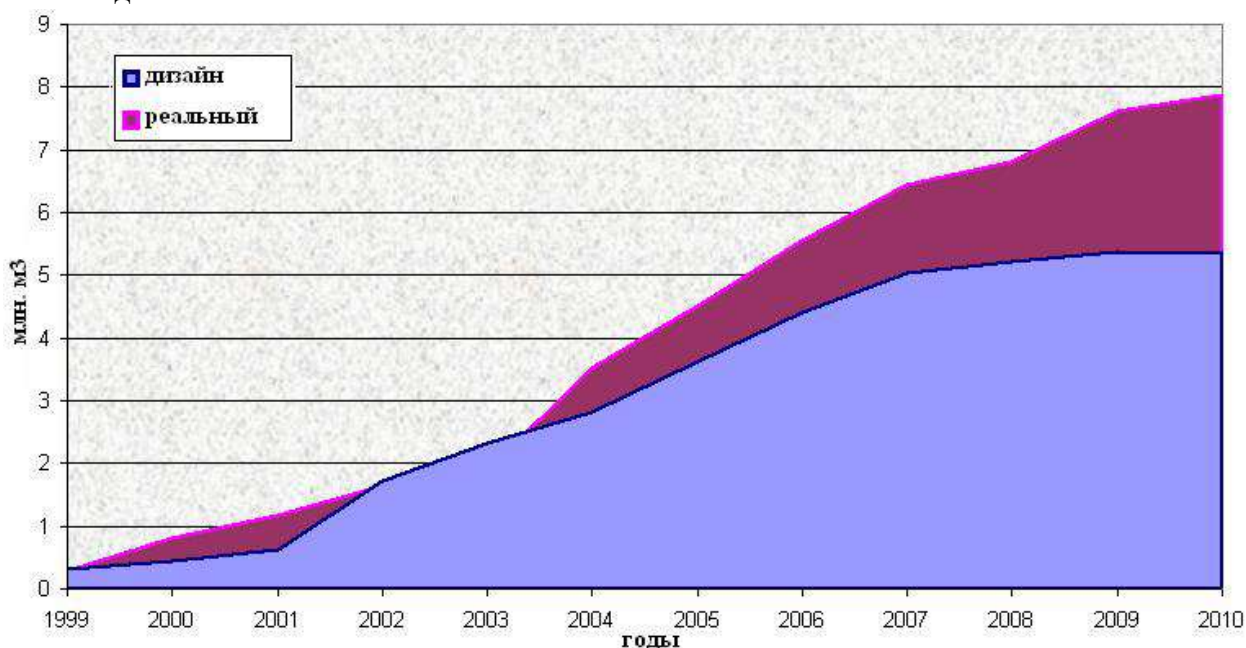

Рисунок 2 - Отбор нефти из III-го объекта

Также к основным причинам указанных несоответствий проектных и фактических показателей разработки являются:

- отклонение фактических КГФ 8% и ГФ 6% от проектных вследствие неравномерности распределения отборов УВ по площади месторождения и соответственно значительного снижения пластового давления в центральной части залежи;
- неточностью распределения отборов газа и жидких УВ по разрезу вследствие изменения профиля притоков и поступления из верхних интервалов более газонасыщенного флюида в некоторых скважинах, а также недостаточностью количества PLT-исследований.

Отсюда делаем выводы за период 1999-2037гг, что при варианте дальнейшего снижения цен на углеводороды до минимального, по дизайну ОСРП будет добыто больше, чем по пересчитанному на 9,5 млрд.\$, что составляет 11%. При варианте дальнейших цен на уровне оптимального, по пересчитанному будет добыто больше, чем по дизайну на 22 млрд.\$, что составляет разницу 9,4%. При варианте дальнейших цен на уровне оптимистичного, по пересчитанному будет добыто больше, чем по дизайну на 61,4 млрд.\$, что составляет финансовую разницу 14,3%. [4]

В этой статье отражён анализ разработки месторождения двух видов- ОСРП 1997 года и пересчётный вариант 2МЕ 2011 года. Выражаясь в цифрах, можно подвести итог. Сравнивая их, мы получили, что при пересчитанном варианте разработки месторождения мы извлечём нефти

больше на 1,1 % об, а по газу меньше на 2,9 % об. При оптимальных и оптимистичных вариантах цен на углеводороды пересчитанный вариант принесёт нам больше дохода на 9,4-14,3%, и пересчитанный вариант окажется более эффективен нежели дизайн ОСРП. [5]

Исходя из того, что затраты на обустройство структуры КПО б.в. составили в районе 6 млрд.\$, можно отметить, что проект уже давно окупился и приносит сверхприбыль инвесторам в Республике Казахстан. Суммарный доход за 1999-2037гг от разработки может составить от 76,5 до 430,4 млрд.\$ в зависимости от цен на нефть и газ.

Список использованной литературы:

1. Технологическая схема разработки месторождения Карачаганак. – Лондон.: 2005.
2. N.Aldamzharov, S.Akhmetzhan Analysis of horizontal well operation at the Zhanazhol deposi Journal of Ecological Engineering ISSN 22998993, 2081139X Vol. 19, Iss. 1, January 201 ages 25 – 32 <https://doi.org/10.12911/22998993/78750>
3. Ахметжан С.З., Гумаров Г.С., Гришаева О.В. Увеличение добычи жидких углеводородс интенсификацией нагнетательных скважин месторождения Карачаганак. – Вестни ос.университета имени Шакарима г.Семей, Ғылыми журнал №1 (89) 2020. 4-8 с.
4. Тайкулакова Г.С. Экономическая эффективность внедрения новой техники жнологических процессов. – А.: КазНТУ, 2000.
5. Апакаев Ж.А. Авторский надзор за разработкой месторождения Карачаганак п остоянию на 1 января 2010 года. - Аксай/Актау: НИПИнефтегаз, 2011.

УДК 622.276: (574.1)

ҚАРАШАҒАНАҚ КЕНІСІН ИГЕРУДІ ТЕХНИКАЛЫҚ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Болсов Т. А., Мырзағалиев А.А., Кондудаев Ш. А., Құрманяз Т. Б., Ахметжан С. З.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Андатпа: 2005-2008 жылдардағы өндірістік көрсеткіштерді салыстыру кезінде. сондай-ақ нақты көрсеткіштер мен жобалық көрсеткіштер арасында сәйкессіздік болды. Оның негізгі себептері 0,86 жобада қабылданған нақты жұмыс коэффициенті Ke 0,70-0,75 арасындағы сәйкессіздік болды; қабат қысымының төмендеуіне байланысты кен орнының газ өндіру коэффициентінің сәйкес келмеуі, сондай-ақ кейбір мұнай ұңғымаларында жоғарғы газға қаныққан аралықтардан газдың түсуі. Сондай-ақ осы кезеңде газ конденсаты объектілерінен бөлінген өнім үшін конденсат – газ коэффициенті мен мұнай объектісінен өндіру үшін және жалпы кен орны бойынша ГОР арасында сәйкессіздік орын алды. ГОР-ның ұлғаюы қабат қысымының төмендеуіне қарай ГОР-ның жоғарылауымен жұмыс істейтін ұңғылар санының ұлғаюымен байланысты екені анық.

Кілт сөздер: Қарашығанақ КПО б.в., ҚазМұнайГаз, ГТП, технологиялық жабдық қондырғылары, КПК өңдеу кешені, көмірсутек.

УДК 681.036

ВОССТАНОВЛЕНИЕ БЕЗДЕЙСТВУЮЩИХ СКВАЖИН НА МЕСТОРОЖДЕНИЯХ ОАО «СНПС -АКТОБЕМУНАЙГАЗ»

Мағзұмов М. Т., Мешітбаев М. Қ., Рахымов С. Р., Утешов К.Е., Ахметжан С.З.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В данной статье описано, как увеличить объемы добычи нефти и уменьшить объем денежных средств, затрачиваемых на разработку, за счет прокладки вертикальных трубопроводов на месторождении ОАО «СНПС - Актобемунайгаз».

Ключевые слова: ОАО «СНПС -Актобемунайгаз», малодебитных скважин, бурения боковых стволов, интервал продуктивного пласта, открытым ствол, НКТ.

Одной из наиболее инвестиционно - привлекательных технологий, направленных на стабилизацию и дальнейший рост нефтедобычи на разрабатываемых месторождениях ОАО «СНПС - Актобемунайгаз», становится зарезка бокового ствола. В значительной степени это объясняется тем, что на разрабатываемых месторождениях накопился фонд аварийных, высокообводненных, малодебитных скважин, требующих существенных затрат на проведение капитального ремонта. При этом экономическая эффективность других предлагаемых технологий незначительна, кратковременна или вообще отсутствует /1,2/.

Эти скважины находились в бездействии вследствие аварий и невозможности их возврата в действующий фонд обычными технологиями КРС, вместе с тем они были высокопродуктивны и при возврате можно было рассчитывать на их быструю окупаемость. Однако перед ОАО «СНПС -Актобемунайгаз» стояли сложные проблемы. Главным образом это было обусловлено малым диаметром эксплуатационной колонны (139.7 мм) и глубиной зарезки (4390 м). Несмотря на эти трудности, работы начаты и успешно выполняются.

Профиль данного типа показан на рисунке 1/3/.

где, R_1 - радиус кривизны первого участка ствола, м ($R_1 > R_{min}$);

A - величина смещения забоя от вертикали, м;

H - вертикальная проекция первого и второго участков, м;

L - длина ствола по инструменту, м.

Фактические данные по восстановлению скважин методом зарезки и бурения боковых стволов на месторождениях ОАО «СНПС-Актобемунайгаз» приведены в таблице и на рисунке 2.

Таблица - Фактические данные по восстановлению скважин методом зарезки и бурения боковых стволов

№	Показатели	Месторождение, номер скважины	
		69 Жанажол	234 Кенкияк
1	Дебит нефти, т/сут	44	19
2	Способ эксплуатации	фонтанный	
3	Система зарезки бокового ствола	клин – отклонитель	
4	Глубина вырезания окна, м	6	5
5	Длина бокового ствола, м	40	92
6	Диаметр эксплуатационной колонны, мм	114	114
7	Азимут, град	192	270

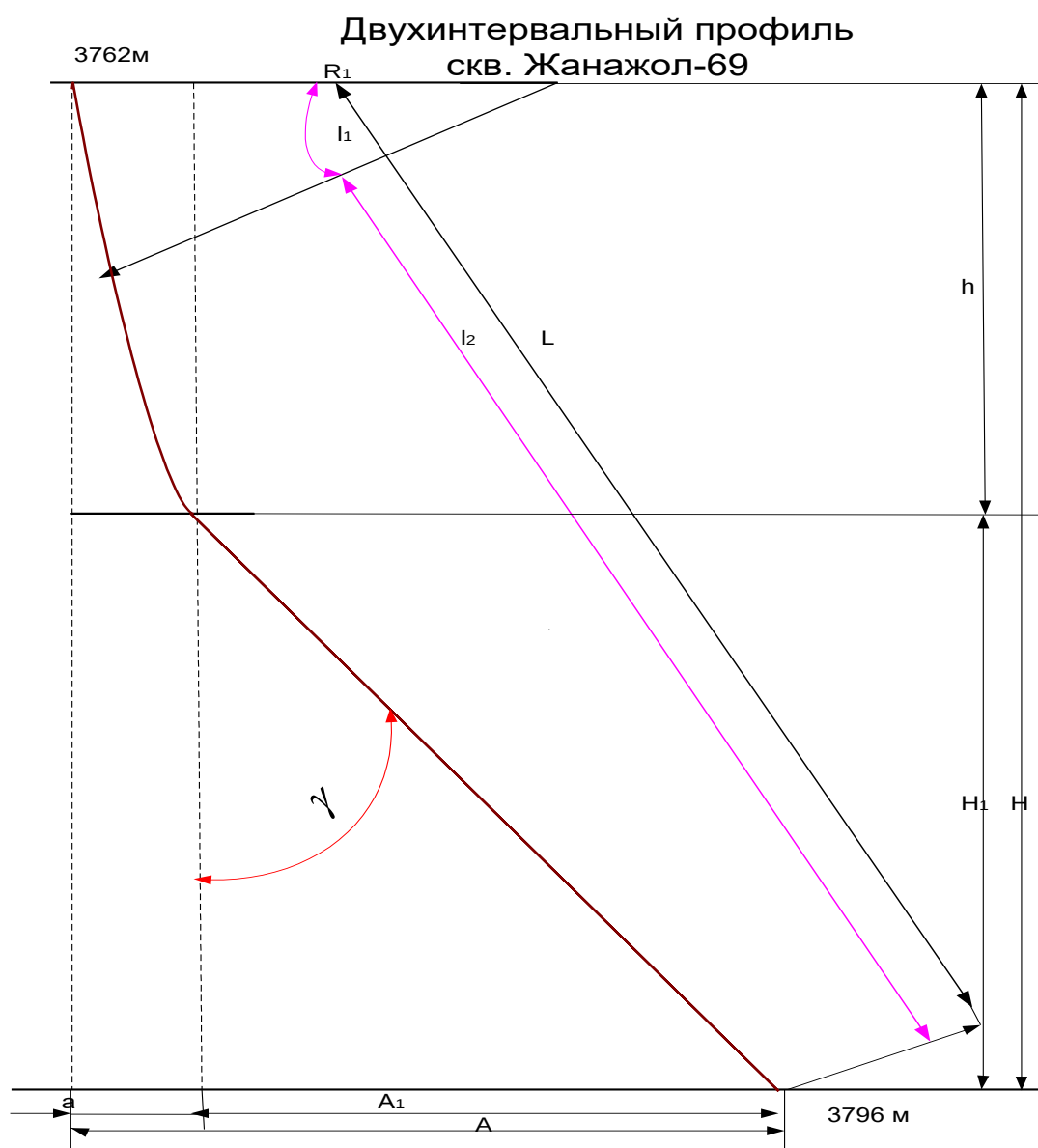

Рисунок 1

В скважине 234 Кенкияк-подсолевой согласно проекту вырезания «окна» с помощью – отклонителя осуществлялась в интервале 4293-4298 м. Бурение в интервале 4298 – 4390 м пробурена долотом диаметром 114 мм, с параметрами бурового раствора: плотность – 1.94 г/см³, вязкость – 80 сек, водоотдача – 2.0 см³/30 мин. Боковой ствол пробурен до глубины - 4390 м, без спуска эксплуатационной колонны. Интервал продуктивного пласта оставили «открытым стволом». В скважину на глубину 4009 м спущена НКТ Ø 89-73 мм SM-90-6,45 x 7.01 мм. Скважина 234 Кенкияк-подсолевой работает со средним дебитом нефти-19 т/сут., а скважина 69 Жанажол-44т/сут.

Данный метод позволяет:

- увеличить конечный коэффициент нефтеотдачи пластов;
- восстановить скважину, когда другие методы не дали положительного результата, или техническая реализация не представляется возможной;
- сократить количество скважин, необходимых для уплотнения сетки разработки на поздней стадии эксплуатации;
- сократить расход обсадных труб, цемента и других материалов;
- существенно уменьшить расходы на экологические мероприятия.

[illegible]

Таким образом, внедрение в промышленных масштабах методов горизонтального бурения "реанимация" бездействующего и низкодебитного фонда скважин зарезкой боковых горизонтальных стволов является основой стабилизации добычи нефти в ОАО «СНПС – Кстовемунайгаз» на длительную перспективу /4/.

1. Курамшин Р. и др. Инвестиционная привлекательность зарезки боковых стволов при разработке месторождений ноябрьского района. - М., Бурение и нефть, 10.2004. – С. 5 – 8.
2. Алдамжаров Н.Н. Восстановление бездействующих и малодебитных скважин методом зарезки бокового ствола на месторождении Жанажол. - Актобе, 2003. Методическое руководство. – 40 с.
3. Инструкция по забуриванию дополнительного ствола из обсаженной эксплуатационной скважины. – М., Недра, 1990. – С.121.
4. Лебединец А.П., Григулецкий В.Г. Обоснование техники и технологии бурения скважин с горизонтальными стволами на месторождении ПО "Краснодарнефтегаз". - Краснодар, ВНИИКРнефть, 1990. – С.11 – 21.

УДК 681.036

«СНПС-АҚТӨБЕМҰНАЙГАЗ» АҚ КЕҢЕСТЕРІНДЕГІ АРАЛДЫҚ ҰҢҒЫҚТАРДЫ ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ

Мағзумов М. Т., Мешітбаев М. Қ., Рахымов С. Р., Утешов К.Е., Ахметжан С.З.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Андатпа: Бұл мақалада «СНПС - Ақтөбемұнайгаз» ААҚ» кенішіндегі тоқтап тұрған тік құбырларды бір жанына көлбей қазу арқылы, мұнайдың көлемін артыруға және кенішті игеруге жұмсалатын қаржыны азайтуға болатыны баяндалады.

Кілт сөздер: «СНПС-Ақтөбемұнайгаз» ААҚ, шекті ұңғымалар, бүйірлік, қабат аралығы, ашық ұңғыма, құбырлар.

УДК 550.834.017

АНАЛИЗ ГИДРОДИНАМИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ НА МЕСТОРОЖДЕНИИ ОКТЯБРЬСКОЕ

Калешева Г.Е., Нурбергенов Д. , Серікова Д.Д.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. Объектом исследования является скважины данного месторождения. В процессе эксплуатации месторождения наблюдается быстрое снижение пластового давления, это свидетельствует о том, что полностью отсутствует влияние пластовой водонапорной системы. Влияние подошвенной воды также отсутствует, так как нет сообщаемости в пределах карбонатной толщи в вертикальном направлении из-за многопластового характера эксплуатационного объекта и в настоящее время остается актуальной.

Ключевые слова: Нефтегазовая промышленность, гидродинамические методы исследования, давления, обработка призабойной зоны пласта.

Общие прогнозные извлекаемые ресурсы углеводородного сырья в Республике Казахстан составляют 17 млрд. тонн, из них 8 млрд. тонн приходится на казахстанский сектор Каспийского моря. По подтвержденным запасам нефти Казахстан обладает значительными запасами углеводородного сырья и входит в число 15 ведущих нефтедобывающих стран мира (3,3% мировых запасов). Нефтегазоносные районы республики, на которых расположено 172 нефтяных и 42 конденсатных месторождения (в том числе, более 80 разрабатываются), занимают площадь около 62% территории Казахстана. Основные запасы нефти в Казахстане (более 90%) сконцентрированы в 15 крупнейших месторождениях - Тенгиз, Кашаган, Карачаганак, Узень, Жетыбай, Жанажол, Каламкас, Кенкияк, Каражанбас, Кумколь, Бузачи Северные, Алибекмола, Прорва Центральная и Восточная, Кенбай, Королевское, половина - в двух гигантских нефтяных месторождениях Кашаган и Тенгиз. Месторождения находятся на территории шести из четырнадцати областей Казахстана. Это Актюбинская, Атырауская, Западно-Казахстанская, Карагандинская, Кызылординская и Мангистауская области. При этом примерно 70% запасов углеводородов сконцентрировано на западе Казахстана. Наиболее разведанными запасами нефти обладает Атырауская область, на территории которой открыто более 75 месторождений с запасами промышленных категорий 930 млн. тонн.

По запасам природного газа Казахстан занимает 14 место в мире и 4 место среди стран Союза независимых государств после России, Туркменистана и Узбекистана. Географическое

размещение запасов газа распределено так, что 98% всех запасов газа находятся в недрах Западного Казахстана с территориальной принадлежностью к Мангистауской, Атырауской, Западно-Казахстанской и Актюбинской областям. Свыше 15 месторождений углеводородов находятся на территории Западно-Казахстанской области. Общие прогнозные извлекаемые ресурсы углеводородного сырья в Республике Казахстан составляют 17 млрд. тонн, из них 8 млрд. тонн приходится на казахстанский сектор Каспийского моря. По подтвержденным запасам нефти Казахстан обладает значительными запасами углеводородного сырья и входит в число 15 ведущих нефтедобывающих стран мира (3,3% мировых запасов). Нефтегазоносные районы республики, на которых расположено 172 нефтяных и 42 конденсатных месторождения (в том числе, более 80 разрабатываются), занимают площадь около 62% территории Казахстана.

Республика Казахстан входит в двадцатку мировых лидеров по подтвержденным запасам и добыче нефти. Общие прогнозные извлекаемые ресурсы углеводородного сырья в Республике Казахстан составляют 17 млрд. тонн. Наиболее разведанными запасами нефти обладает Атырауская область, на территории которой открыто более 75 месторождений с запасами промышленных категорий 930 млн. тонн. Именно в этом регионе и осуществляет свою деятельность ТОО «Светланд-Ойл», занимаясь разработкой месторождения «Октябрьское»[1].

Газонефтяное месторождение Октябрьское расположено в Исатаевском районе Атырауской области, в 160 км к запад-юго-западу от г. Атырау. Структура подготовлена сейсморазведкой и структурным бурением в 1967 г. Поисковое бурение начато в 1968 г. В 1969 г. открыто месторождение и начато разведочное бурение, завершенное в 1972 г.

Тектонически приурочено к солянокупольной структуре. Нефтегазоносны отложения верхней юры. Глубина залегания горизонта 855-900 м. Высота нефтяной залежи 10 м, газовой 27 м. ВНК имеет абсолютные отметки -891,4, ГВК -960 м. Залежи пластовые, тектонически экранированные. Горизонты сложены терригенными породами, коллектора поровые. Открытая пористость коллекторов 25%, коэффициент нефтенасыщенности 0,77, газонасыщенности 0,43. Нефтенасыщенная толщина 11 м, газонасыщенная - 7 м. Начальные дебиты нефти 42 м³/сут на 5 мм штуцере, газа -249 тыс.м³/сут на 7 мм штуцере. Начальное пластовое давление 1,14-9,09 МПа, температура 480С. Плотность нефти 939 кг/м³. Нефть малосернистая (0,34%). Состав газа: метан 89,92%, пропан 0,11%, азот и редкие 3,1%, углекислый газ 0,4%. Пластовые воды хлоркальциевого типа с плотностью 1107 кг/м³.

Добыча углеводородного сырья производится в соответствии с проектом «Уточненная технологическая схема разработки территории деятельности ТОО «Светланд-Ойл» месторождения «Октябрьское» (2006г). Запасы нефти и газа на контрактной территории утверждены в ГКЗ РК согласно протокола №1612-15-У от 3.11.2015г.: геологические запасы по категории C1– 729 тыс. тонн, извлекаемые запасы – 293 тыс. тонн. По категории C2 геологические – 71 тыс. тонн, извлекаемые 14 тыс. тонн. По состоянию на 01.01.2021 год накопленная добыча составила 206,988 тыс. тонн нефти.

Ежегодно на месторождении «Октябрьское» по всему фонду скважин, согласно плану мероприятий, проводятся гидродинамические исследования скважин, текущий и капитальный ремонт скважин, обработка призабойной зоны скважин.

Гидродинамические исследования скважин – это комплекс работ, которые позволяют получить сведения о составе геологических, в том числе углеродосодержащих пластов и их свойствах, требующиеся в рамках изучения как действующих, так и заброшенных или пробуриваемых скважин. Исследованиям подлежат плодородные слои, и в ходе изучения можно установить максимально полную картину состояния слоев грунта в месторасположении скважины, а также установить ряд важных моментов касательно качества ее освоения, перспективности и возможностей в эксплуатации [2] .

Анализ результатов гидродинамических исследований проведен на базе данных, представленных ТОО «Казахойл Актобе на состояние 2021г. С начала разработки на месторождении в процессе разработки проведены 33 гидродинамические исследования

методом неустановившихся отборов (КВД) в 20 скважинах и 14 исследовании методом установившихся отборов в 8 скважинах. А также в нагнетательных скважинах №№ 52, 55, 204, 210, 213 в 2018 г проводились гидродинамические исследования методом кривой падения давления (КПД). Следует отметить, что исследования методом установившихся отборов (МУО) проводились в начальные годы разработки (2018-2021гг.).

Обработка результатов гидродинамических исследований методом восстановления давления проводилась по методике Хорнера и методом касательной обработки.

В процессе интерпретации, основываясь на поведении кривой уравнения и учитывая особенности строения коллектора месторождения, выбраны границы, характеризующие прискважинную, промежуточную и удаленную зоны и границы пласта.

Следует отметить, что минимальное значение коэффициента гидропроводности ($0,014 \text{ мкм}^2/\text{мПа} \cdot \text{с}$) получено по скважине №64, которая пробурена в северном куполе месторождения Октябрьское, что еще раз является подтверждением низкой фильтрационной способности северной части залежи. Время остановки добывающих скважин изменяется от 24 до 255 часов.

Результаты ГДИС во многих скважинах показывают невосстановление давления на забое закрытых скважин, что объясняется низким коэффициентом проницаемости пласта. Но, следует отметить, что при остановке добывающих скважин, где объединены несколько пластов в единый интервал разработки, могут существовать межпластовые перетоки жидкости в результате неравномерной выработки и снижения пластового давления. В результате, даже при остановке скважины происходит переток флюида между работающими пластами, что отразится на результатах восстановления забойного давления. С целью недопущения таких недостатков при проведении ГДИС методом неустановившихся отборов необходимо убедиться в отсутствии межпластовых перетоков, проводя исследование ГИС по контролю над разработкой в остановленной скважине.

В 2019 году гидродинамическими исследованиями были охвачены 5 нагнетательных скважин (№№52,55,204,210,213). В данном случае манометры типа «Кедр-42» были спущены на глубину до середины интервала перфорации и снята кривая падения забойного давления. На основании данных измерений строились кривые падения давления в координатах и скважинах. Для обработки КПД во всех исследованиях взят конечный участок, наиболее близкий к горизонтали. В результате исследования во многих скважинах, кроме скважины №55, кривая падения давления не восстановлена. Вероятно, полученные значения параметров КПД относятся к призабойной зоне пласта. В результате проведения исследования КПД в нагнетательных скважинах, получены пластовые параметры проницаемости в диапазоне $0,328-13,529 \text{ мкм}^2 \cdot 10^{-3}$, в среднем - $0,861 \text{ мкм}^2 \cdot 10^{-3}$, гидропроводности в диапазоне $2,17-31,8 \text{ мкм}^2 \cdot \text{м}/\text{мПа} \cdot \text{с}$, в среднем - $4,218 \text{ мкм}^2 \cdot \text{м}/\text{мПа} \cdot \text{с}$. Приемистость нагнетательных скважин варьирует в пределах $18,21-796,16 \text{ м}^3/\text{сут}$ и в среднем - $327 \text{ м}^3/\text{сут}$. Время записи КПД изменяется от 12 до 344 часов. Несмотря на довольно большой период остановки, во многих исследованиях наблюдается невосстановление пластового давления (кроме скважины №55), вероятно полученные параметры, относятся к призабойной зоне пласта, при этом пластовое давление может быть занижено. Косвенно факт неполного восстановления подтверждает отрицательный скин-фактор.

Полученные результаты исследования методы установившихся отборов (МУО), кривые восстановления давления (КВД), и коэффициенты пластового давления (КПД) подтверждают, что пласты в целом имеют низкие фильтрационные характеристики, сравнительно высокие дебиты по скважинам получены за счет больших нефтенасыщенных толщин эксплуатационных объектов.

Список использованной литературы:

1. Отчет ТОО «Светланд-Ойл». 2021г.
2. Ихсанов К.А. Современные методы увеличения добычи нефти: учебное пособие/ К.А. Ихсанов, Г.Е. Калешева и др. Уралск: РИО ЗКИТУ, 2019. 114 с.

3. Интернет-ресурсы. https://www.geokniga.org/bookfiles/geokniga-metodicheskoe-ukazanie-kvd_.

УДК 550.834.017

ОКТЯБРЬ КЕН ОРНЫНДА ГИДРОДИНАМИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУДІ ТАЛДАУ

Калешева Г.Е., Нурбергенов Д. , Серікова Д.Д.

Аннотация. Зерттеу нысаны-бұл кен орнының ұңғымалары. Кен орнын пайдалану барысында қабаттық қысымның тез төмендеуі байқалады, бұл қабаттық су қысымы жүйесінің әсері мүлдем жоқ екенін көрсетеді. Табан суының әсеріде жоқ, өйткені пайдалану объектісінің көп қабатты сипатына байланысты тік бағытта карбонат бағанының шегінде есеп берілмейді және қазіргі уақытта актілік болып қалады.

Кілт сөздер: Мұнай-газ өнеркәсібі, гидродинамикалық зерттеу әдістері, қысым, кенжар аймағын өңдеу.

УДК 553.981.2

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕФТЕШЛАМЫ ПРИ СТРОИТЕЛЬСТВЕ ДОРОГ

Калешева Г.Е., Серікова Д.Д., Умаров С.Т.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Аннотация. Проведены исследования влияния свойств нефтешламов на качество оснований при строительстве дорожных покрытий. Установлены зависимости влияния содержания нефтешламов в смеси на прочность дорожных покрытий. На основании полученных результатов можно выполнить строительство дороги протяженностью 10-12 км.

Ключевые слова: нефтешлам, дорожное основание, механические примеси, водо-поглощающие свойства.

Важность проблемы определяется не только значительным количеством, но и негативным воздействием нефтеотходов практически на все компоненты природной среды. В результате их воздействия происходит существенное изменение природного состояния геоэкологической обстановки, снижение естественной защищенности подземных вод, активация геохимических и геомеханических процессов, смена естественного микробиоценоза. Угрожающий рост накапливаемых ежегодно опасных нефтеотходов при отсутствии необходимых масштабов их утилизации и переработки приводит к изъятию земельных ресурсов на длительные сроки [1].

Состав и физические свойства нефтешламов, могут варьироваться в зависимости от источника образования. Важным объединяющим фактором является то, что все нефтешламы содержат как воду, так и твёрдые примеси. Зачастую они образуют стойкую не расслаивающуюся эмульсию. Это затрудняет процесс разделения, и большинство методов, которыми перерабатываются нефтешламы, не справляются полностью с поставленной задачей.

Наиболее распространенными методами являются:

-отстаивание, которое является медленным и неэффективным процессом т.к. требует отстойников с большой полезной площадью и дорогих химикатов;

-фильтрация через пресс делит нефтешламы только на две части - отделяет примеси от жидкой составляющей, а также имеет низкую пропускную способность. Кроме того, этот процесс оставляет нерешенной проблемы утилизации отфильтрованного материала и отделения воды;

-сжигание нефтешламов вместе с водой и механическими примесями является дорогим процессом, при котором ценная углеводородная составляющая безвозвратно уничтожается.

Все вышеуказанные методы по-прежнему применяются на сегодняшний день, однако они с большой скоростью вытесняются более современными и эффективными технологиями, включающими в себя сочетание различных методов.

Поэтому только сочетание различных методов переработки нефтешлама позволит достичь положительных результатов, а использование нефтешлама в качестве вторичного сырья в какой-то степени обеспечит сохранение природных ресурсов и снизит уровень загрязнения окружающей среды. При сбросе нефтепродуктов в шламохранилище происходит их эмульгирование с водой, находящейся в шламохранилище с образованием устойчивых нефтяных эмульсий в присутствии твердых стабилизаторов - механических примесей. Твердые частицы механических примесей независимо от их природы и источников образования представлены в виде гидрофобных агломератов с асфальтосмолистыми и парафиновыми компонентами нефтепродуктов и распределяются, в основном, в объеме нефтяной фазы. Часть этих компонентов при передиспергировании эмульсионных систем непосредственно входит в состав бронирующих защитных оболочек [2].

Все известные технологии переработки нефтешламов можно подразделить на следующие группы: термические, химические, физические, физико-химические и биологические [2]. Выбор метода переработки и обезвреживания нефтяных шламов, в основном, зависит от количества содержащихся в них нефтепродуктов: в каждом конкретном случае при выборе варианта обезвреживания и очистки нефтяных шламов на предприятиях необходим дифференцированный подход с учетом как экологических, так и экономических показателей. Следует отметить, что существующие в настоящее время способы утилизации нефтеотходов, как правило, сопровождаются безвозвратной потерей ценного углеводородного сырья. В то же время нефтеотходы относятся к вторичным материальным ресурсам и по своему химическому составу и полезным свойствам могут применяться в народном хозяйстве вместо первичного сырья.

Одной из наиболее широких областей применения нефтешламов является дорожное строительство. Известно, что нефтешламы можно использовать для пропитки и поверхностной обработки минеральных пород с целью их стабилизации или гидроизоляции в асфальтобетонах [3].

Проведенные нами исследования позволили предложить для строительства автодорог 3-5 класса такой способ возведения дорожного основания, при использовании которого в основу гидроизоляционного и твердеющего слоя положен нефтяной шлам.

Нами использовались нефтешламы следующего состава:

Нефтепродукты	10-70 масс./%
Вода	10- 85 масс./%
Механические примеси	10- 50 масс./%
Плотность	0.86-0.97 г/см ³

Входящие в состав нефтешламов смолы, асфальтены, тяжелые ароматические и парафиновые углеводороды, окисляются на воздухе и твердеют, образуя хороший гидроизоляционный слой, и обеспечивают прочность связи частиц минерального материала.

Для повышения водостойкости покрытия из асфальтобетонной смеси предлагается состав вяжущего следующего состава, % масс:

битум	3-5
нефтяной шлам	1-4
минеральный материал	остальное

Процесс создания дорожной одежды включает в себя подготовку основания путем нанесения на земельное полотно гидроизоляционного слоя, в качестве которого используют нефтешламы, его уплотнение, укладку минерального материала (щебня гравия или их смеси),

нанесение второго слоя нефтешлама, повторное его уплотнение и выдержку в течение времени, зависящего от температуры окружающей среды. Для определения свойств получаемого основания образцы испытывают на прочность и водопоглощение.

Известно, что на прочностные и водопоглощающие свойства основания существенное влияние оказывает содержание нефтепродуктов в нефтешламе, а также объем нефтешлама, наносимого как на полотно, так и на щебень (гравий). В связи с этим нами использовались нефтешламы с содержанием нефтепродуктов 10, 18, 20 и 70 массовых %, объем наносимого на земляное полотно нефтешлама, составлял 0,2; 0,3; 0,5; 0,7 и 0,8 м³/м², объем наносимого на щебень нефтешлама 0,4; 0,5; 0,8; 1,1 и 1,2 м³/м², испытания проводились при температурах 10, 25, 30 °С в лабораторных условиях. Полученные результаты представлены в таблице 1. Полученные данные позволяют говорить о том, что оптимальными являются следующие условия получения дорожного основания: на земляное полотно наносится нефтешлам из расчета 0,3-0,7 м³ на 1 м² полотна, а затем уплотняется.

Таблица 1 – Результаты испытаний образцов дорожного основания

Пример №№	Количество нефтешлама, м		Количество нефтепродуктов в нефтешламе, % масс.	Время выдержки основания образцов, ч	Предел прочности образцов при сжатии, МПа	Водопоглощение за 24 часа по массе, %	Температура окружающей среды, °С
	На земляном полотне	На щебне					
1	0,5	0,8	50	77,5	8,5	0,06	25
2	0,3	1,1	50	57,0	8,2	0,06	30
3	0,7	0,5	50	221,0	8,3	0,06	10
4	0,5	0,8	50	77,5	8,1	0,06	25
5	0,5	0,8	20	77,5	8,6	0,06	25
6	0,5	0,8	70	77,5	7,1	0,09	25
7	0,2	1,1	18	77,5	5,1	0,08	25
8	0,8	0,5	50	77,5	8,5	0,06	25
9	0,5	0,4	50	77,5	5,0	0,09	25
10	0,5	1,2	50	77,5	8,0	0,07	25

В след за этим укладывается щебень, гравий, или их смесь и вновь наносится нефтешлам из расчета 0,5-1,1 м³ на 1 м² полотна, уплотняется и выдерживается в течение времени, зависящего от температуры окружающей среды.

Анализируя полученные данные, можно сделать следующие выводы:

- дорожные основания, возведенные по предлагаемому способу, обладают высокими прочностными и водопоглощающими свойствами, при этом количество операций при их возведении значительно сокращается;
- содержание нефтепродуктов в нефтешламе не должно быть ниже 20 %; – количество нефтешлама, наносимого на земляное полотно, составляет 0,3-0,7 м³ на 1 м² полотна, на щебень – 0,5-1,1 м³ на 1 м²;
- увеличение количества наносимого на земляное полотно нефтешлама не меняет качества основания и, следовательно, не представляется рациональным.

Список использованной литературы:

1. Бурлака И.В., Бурлака Н.В., Бурлака В.А., Клеменьтьев И.М., Рыбкин Д.М. Обезвреживание нефтешламов и замазученных грунтов – существенное снижение экологической нагрузки на окружающую среду // ЭКиП: Экология и промышленность России. 2008 № 9 С. 34-37.
2. Гайтенко В.З. и др. Способ приготовления нефтеминеральной смеси. Авторское свидетельство СССР - № 3808013/29-33, C04B26/26 Бюл. №26 от 15.07.1987.

3. Баширов В.В. Техника и технология поэтапного удаления и переработки амбарных шламов. М.: ВНИИОЭНГ, Тем. обзор. 1992.
4. Интернет-ресурсы ru.wikipedia.org, <http://ogbus.ru>.

УДК 553.981.2

ЖОЛ ҚҰРЫЛЫСЫНДА МҰНАЙ ШЛАМЫН ПАЙДАЛАНУ

Калешева Г.Е., Серікова Д.Д., Умаров С.Т.

***Аңдатпа.** Мұнай шламдарының қасиеттерінің жол жабындарын салу кезінде негіздердің сапасына әсері бойынша зерттеулер жүргізілді. Қоспадағы мұнай шламдарының құрамының жол төсемдерінің беріктігіне әсерінің тәуелділігі анықталды. Алынған нәтижелер негізінде ұзындығы 10-12 км жол құрылысын аяқтауға болады.*

***Кілт сөздер:** мұнай шламы, жол негізі, механикалық қоспалар, сусіңіру қасиеттері.*

ОӘК 622.24

"ЕМБІМҰНАЙГАЗ" АҚ КЕН ОРЫНДАРЫНДА КӨЛДЕНЕҢ ҰҢҒЫМАЛАРДЫ БҰРҒЫЛАУ ТИІМДІЛІГІН ТАЛДАУ

Әшімова Е.Д.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

***Аннотация.** Мұнай өндіру коэффициентін ұлғайту, игерілмеген қорларды тиімді игеру, сондай – ақ ағымдағы өндірісті қолдау бағыттарының бірі-көлденең ұңғымаларды бұрғылау. "Ембімұнайгаз" АҚ «Ж» кен орыны қаралып, талданды. Бұл жұмыста көлденең бұрғылаудың тиімділігін арттыру үшін қажетті жағдайлар, нақты дебиттерді факторлық талдау және тереңдік-сорғы жабдықтарының ағымдағы жұмысын талдау, физика-химиялық қасиеттерінің өзгеруі, көлденең ұңғымалар аймақтарының энергетикалық жағдайы талданады.*

***Кілт сөздер:** көлденең бұрғылау, геонавигация, талдау, өнімді горизонт.*

Қазіргі уақытта мұнай өндіру өнеркәсібінде қорлардың баяу сарқылуы байқалады және олардың басым бөлігі жету қиын кен орындарына тиесілі.

Қабаттың көлденең ұңғымаларын бұрғылау технологияларын қолдану ескі кен орындар бойынша мұнай алу коэффициентін арттыруға және объектілердің игерілуін рентабельді деңгейде ұстап тұруға мүмкіндік береді. Көлденең ұңғымалары бар игеру жүйелерін жоғары геологиялық гетерогенділігі, бөлшектенуі, өнімді қабаттарды алмастыратын көптеген аймақтар, сыну аймақтары, жұқа коллекторларлы учаскелері бар кен орындарында қолдану өте маңызды.

өлденең ұңғыма-бұл негізгі, тік өнімді аймаққа параллель бұрғыланған ұңғыма. Ұңғыма оқпанының қисықтығы азимут пен зенит бұрышы бойынша түзетіледі, содан кейін арнайы ерітіндімен тұрақтандырылады. Технологияны одан әрі зерттеу өндірілетін мұнай мөлшерін арттыра отырып, сүзу алаңын және мұнай қабатын игеру қарқындылығын жақсартуға мүмкіндік береді. Көлденең ұңғыманы бұрғылау ұңғымалардың жалпы санын азайтуға, мұнай өндіру деңгейінің өсуін арттыруға, мұнай қабаттары мен тұтқырлығы жоғары мұнайдың жаңа кен орындарын игеруге мүмкіндік береді.

Көлденең оқпандар өнімді қабаттан жүздеген метрге, ал кейбір жағдайларда бірнеше жүз метрге өтіп, гетерогенді қабатта өткізгіштігі жоғары жарылған аймақтардың учаскелерін аша алады, бұл ұңғымалар бойынша дебиттерді тік ұңғымаларға қарағанда бірнеше есе жоғары

алуға мүмкіндік береді. Мұнай кен орындарын ұңғымалардың едәуір аз санымен бұрғылауға және осы объектілерді минималды депрессиямен игеруге мүмкіндік бар.

Көлденең ұңғымаларды салу тік ұңғымаларға қарағанда 10-15% қымбат болса да, оларды қолданудың көптеген артықшылықтары бар: кен орындарындағы ұңғымалардың жалпы санын

- азайту;
- мұнай өндіру деңгейінің өсуі;
- мұнай қабаттары мен тұтқырлығы жоғары мұнайдың жаңа шөгінділерін игеру.

Соңғы жылдары көлденең бұрғылаудың кең таралуы көлденең ұңғымаларды дамудың бастапқы және кейінгі кезеңдерінде сәтті қолдануға болатындығын көрсетті. Себебі көлденең ұңғымалар, тік ұңғымалардан айырмашылығы, өнімді қабаттың үлкен аумағымен жанасады, яғни мұнаймен қаныққан қалыңдықтың дренаж беті, жарықтар пайда болу арқылы ұңғымалардың өнімділігі және төмен қуатты қабаттарға әсері артады. Басқаша айтқанда, төмен өткізгіш және сарқылған қабаттарды, сондай-ақ тұтқырлығы жоғары мұнай кен орындары мен табиғи битумдарды игерудің рентабельділігі артады.

Жалпы жағдайда көлденең ұңғымаларды келесі жағдайларда тиімді пайдалануға болады:

- табиғи жарылған коллекторларда қабатта бар жарықтар туралы хабарлау және бірыңғай дренаж жүйесіне тарту;

- су және газдың конус тәрізді түзілу мүмкіндігі бар қабаттарда;

- төмен өткізгіш және жоғары өткізгіш коллекторларда газ кен орындарын пайдалану кезінде;

- өткізгіштігі төмен коллекторлары бар кен орындарында көлденең ұңғымалар бір ұңғымаға келетін дренаждық аумақты арттыруға және осылайша кен орнын игеруге қажетті ұңғымалардың жалпы санын азайтуға мүмкіндік береді;

- ұңғыма оқпанындағы жоғары жылдамдыққа тән жоғары өткізгіш коллекторлары бар кен орындарында көлденең ұңғымаларды ұңғымалардың дебиті ұлғайған кезде газ ағынының турбулизациясының себебі болып табылатын осы жылдамдықтарды төмендету үшін пайдалануға болады;

- Мұнай өндіруді арттыру әдістері, әсіресе термиялық қолданған кезде. Бұл жағдайда көлденең ұңғымаларды пайдалану тиімділігі қабатпен жанасудың үлкен ауданымен және қабылдаудың жоғарылауымен анықталады.

"Ембімұнайгаз" АҚ кен орындары бойынша мұнай өндірудің төмендеуінің жоғары қарқыны байқалады, осыған байланысты игеру тиімділігін арттыру мақсатында көлденең ұңғымаларды бұрғылау көзделген. Көлденең ұңғымалардың тиімділігі негізінен кәдімгі тік ұңғымалармен салыстырғанда ағымдағы мұнай алудың ұлғаюымен және мұнай алу коэффициентінің өсуімен бағаланады.

Бүгінгі таңда "Ембімұнайгаз" АҚ тоғыз кен орнында 12 көлденең ұңғыма бұрғыланды. Бұрғыланған көлденең ұңғымалардың дебиттері тік ұңғымалардың дебиттерінен асып түседі, бұл "Ембімұнайгаз" АҚ кен орындарында көлденең ұңғымаларды бұрғылаудың табыстылығын көрсетеді.

Мысалы, «Ж» кен орнында көлденең ұңғыманы бұрғылаудың тиімділігін қарастырайық.

Қарастырылып отырған мұнай кен орны 1949 жылы анықталды, 1974 жылдан бастап игерілуде, ол Орал-Еділ өзенінің оңтүстік – шығыс теңіз бөлігінде орналасқан, күрделі геологиялық құрылымы бар, бір-бірінен (20 км-ге дейін) алыс және геологиялық құрылымы бойынша ерекшеленетін бірнеше учаскелерге бөлінген. Өнімді қабаттар ауыспалы түрде ұсынылған құмтастар, сазды алевролиттер және саз балшықтары. Коллекторлар-жұқа және ұсақ түйіршікті сазды құмтастар. Өнеркәсіптік мұнай-газ деңгейі төменгі бор, орта Юра және пермотриас шөгінділерінде орнатылған. Өнімді горизонттар тектоникалық бұзылулармен 8 блокқа бөлінеді. Мұнай аз шайырлы, аз күкіртті, аз парафинді және парафинді, тығыздығы орташа және жеңіл деп сипатталады. Осы жұмысты жасау күніне 8492,8 мың тонна мұнай іріктеліп алынды, бұл бекітілген алынатын қорлардың 78,3% (10842,0 мың тонна) құрайды.

Мұнай берудің ағымдағы мәні бірліктің 0,450 үлесіне жетті, бекітілген кезде – бірліктің 0,567 үлесі.

Табиғи резервуар типі бойынша мұнай кен орындары қабаттық, тектоникалық және литологиялық экрандалған. Барлық горизонттар үшін мұнай шекаралары контурлы сулар, тау жыныстарының қасиеттерінің литологиялық өзгерістері және тектоникалық бұзылулар болып табылады.

Кен орны көптеген жылдар бойы мұнай өндірудің жоғары үлесін қамтамасыз ететін негізгі кен орындарының бірі болып табылады.

Кен орнында көлденең ұңғымаларды бұрғылау бойынша тәжірибесі жоқ. Өндірілетін қорларды игеруге барынша тарту мақсатында ХХ объектіде № 111 көлденең ұңғыманы

$$Q = \frac{K_h h \Delta P}{\mu B_o \left\{ \ln \left[\frac{a + \sqrt{a^2 - (L/2)^2}}{L/2} \right] + \frac{\beta h}{L} \ln \frac{\beta h}{(\beta + 1)r_c} + 1 \right\}}$$

бұрғылау қаралды, оның пайдалану нәтижелері кен орнында көлденең бұрғылаудың тиімділігін көрсетеді. Көлденең ұңғымаларды бұрғылаудың технологиялық көрсеткіштерінің болжамды есептеулері статистикалық әдіспен жүргізіледі, мұнда мұнай дебитін есептеу үшін Джоши формуласы қолданылды:

$$a = \frac{L}{2} \left[0,5 + \sqrt{0,25 + \left(\frac{2r_{eh}}{L} \right)^4} \right]^{0,5} \quad \beta = \sqrt{\frac{K_h}{K_v}}$$

Мұндағы, с- кәсіптік бірліктерді пайдалану кезіндегі коэф; μ -сұйықтықтың тұтқырлығы, сП; r_{eh} - қоректендіру контурының радиусы, м; r_o – ұңғыма оқпанының радиусы, м; B_o - көлемдік коэффициент; L – көлденең оқпанның ұзындығы, м; S - скин фактор; K_h – көлденең өткізгіштік; K_v – тік өткізгіштік; h – тиімді мұнаймен қаныққан қалыңдық, м; ΔP – депрессия.

Ұңғымалар бойынша болжамды мұнай дебиті тәулігіне 12,8 т құрады. Ұңғымаларды пайдалануға беру жылы 2020-2021 жж. қабылданды. Көлденең ұңғыма тігінен 474,46 м тереңдікке, оқпан бойынша - 1235,75 м тереңдікке жобаланды.

Қабаттың түрі көлденең ұңғыманы бұрғылау кезінде рұқсат етілген тереңдік ауытқуларын анықтайды. Сонымен, су өткізбейтін жабынымен табаны бар қабаттарда (жабында су мен газ жоқ), қабаттың тік жоспарының ортасында бұрғыланған ұңғыма өте қолайлы. Орталықтан ауытқу ұңғыманың өнімділігін төмендетеді, ал оқпанда ұзағырақ болады. Бұл қалыңдығы төмен қабатқа бұрғыланған үлкен ұңғыма қабаттың бүкіл қалыңдығын қамтитын үлкен өткізгіштіктің тік жарықшағына ұқсас әрекет ететіндігімен түсіндіріледі. Мұндай ұңғыма жер асты құбырына ұқсас, ол қабаттың тік орналасуына қарамастан өнімділіктің минималды шығынына ие болады.

Газ бен судың конус түзілу құбылыстарымен сипатталатын қабаттарда ұңғыманың орналасуын тік қабатта таңдау өте маңызды. Сондықтан, егер бір жағынан, оқпанның үлкен ұзындығы бар көлденең ұңғымалардың қабаттың ортасынан ауытқуы өнімділікті аздап төмендетсе, екінші жағынан- газ және су ұңғымасына (не газ, не су бір мезгілде) және тиісінше газ және су-мұнай факторларының өзгеруінде серпіліс уақытында айқындаушы болып табылады. Осылайша, ұңғыманың орналасуы белгілі бір көлденең ұңғымадан алынған қорлардың соңғы мөлшеріне әсер етеді.

Көлденең ұңғымалар кен орындарын игерудің негізгі ерекшеліктері:

- тік ұңғымалармен салыстырғанда көлденең ұңғымалар үшін дренаж аймағын бірнеше есе ұлғайту;

- қалыңдығы аз қабат үшін L/h ұңғымасының жанасу аймағын ұлғайту қалыңдығы үлкен қабатқа қарағанда әлдеқайда үлкен;

- тік бағытта қабаттың өткізгіштігінің төмендеуі көлденең ұңғыманың өнімділігін айтарлықтай төмендетеді;

- L/H төмен болған кезде ұңғыманың қабаттың ортасынан тыс орналасуы оның өнімділігін төмендетеді, L/h қатынасының жоғарылауымен өнімділіктің жоғалуы төмендейді;

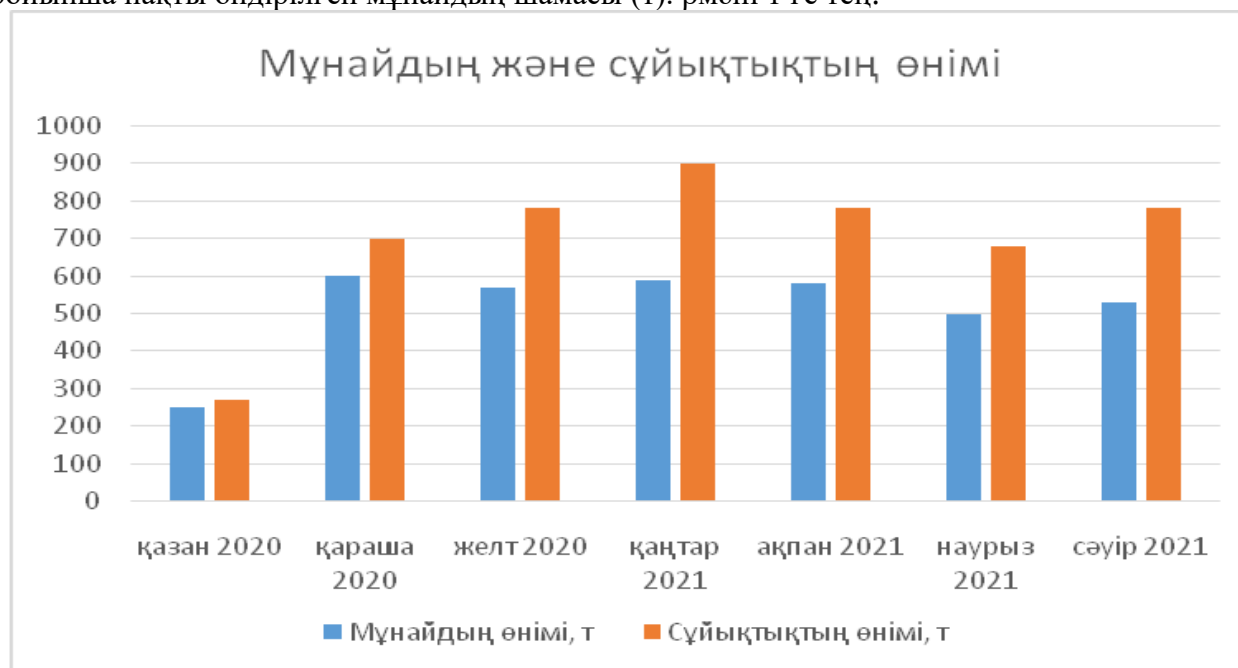
- алынатын қорларды барынша қамтуға қол жеткізу үшін (өзге де тең жағдайларда) көлденең ұңғымалар торы тік ұңғымалар торымен салыстырғанда сирек болуы тиіс;

- ұңғымаларды аяқтаудың оңтайлы нұсқасын анизотроптылық пен қабаттың қалыңдығын талдау негізінде анықтауға болады.

Көлденең ұңғымаларды бұрғылаудан қосымша мұнай өндіруді (технологиялық тиімділікті) сандық бағалау келесі формула бойынша есептелді:

$$\Delta Q_H = (1 - [k_v/k_g]) \cdot \beta \cdot Q_{\text{факт}},$$

мұндағы k_g , k_v -ұңғымалардың өнімділік коэффициенттері, сәйкесінше көлденең және тік оқпанмен ($\text{м}^3/\text{тәулік}$ [МПа]), β – қосымша мұнай өндірудің алынатын мұнай қорларын (бірлік үлесін) өндіруге сәйкестігін ескеретін түзету коэффициенті, $Q_{\text{факт}}$ -есептік кезеңдегі ұңғыма бойынша нақты өндірілген мұнайдың шамасы (т). β мәні 1 ге тең.

1 –кесте. Мұнайдың және сұйықтықтың өнімі

Қазіргі уақытта ұңғыма 486,74 м тік оқпан бойынша 1235 м жобалық тереңдікке дейін бұрғыланды және 2020 жылдың қазан айының ортасында бор мен Юра көкжиектерін ашқан жақсы энергетикалық жағдайы бар өңделмеген учаскелерде пайдалануға берілді. Ұңғымада 572,0-1600,0 м аралықта ағымдағы мұнайдың қанықтылығын анықтау бойынша геофизикалық зерттеулер кешені жүргізілді. ИННКөндеу нәтижелері бойынша зерттеу интервалында мұнай мен мұнай+судың күтілетін ағынымен әртүрлі коллекторлық қасиеттері бар коллекторлар белгіленеді.

Ұңғыма ЭВН бұрандалы сорғымен жабдықталған механикаландырылған тәсілмен пайдаланылады. Ұңғымада 568 - 1235,75 м өнімділік аралығы алынды, мұнайдың бастапқы дебиті тәулігіне 21 т құрады, бұл болжамды мұнай дебитінен тәулігіне 8,2 т артық. Ұңғыманың жалпы жұмыс уақыты-193 күн., жинақталған мұнай өндірісі 3634 тоннаны құрады, содан кейін 1 және 2 кестеде ұңғыманың 7 айдағы жұмыс динамикасы көрсетілген. Кестеден көрініп тұрғандай қараша айында ұңғыма бойынша мұнай өндірудің ұлғаюы байқалады, бұл бұрғылаудың сәттілігін көрсетеді, ал желтоқсан айында мұнай өндіру азаяды, бұл жұмыс істеген күндердің аздығына байланысты.

2 –кесте. №111 ұңғыманы пайдалану динамикасы.

Осылайша, кен орнын игерудің ұзақ тарихын ескере отырып, көлденең ұңғымаларды бұрғылау технологиясының арқасында тік ұңғымалардың ұңғымааралық кеңістігінде, сондай-ақ техникалық-экономикалық сүйемелдеумен мұнай қорларын ұлғайту мүмкін болды және кен орны бойынша мұнай іріктеуді одан әрі арттыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1."Кен орнын игеруді талдау" қор есебі.
- 2.Юшков И.Р., Хижняк Г. П., Илюшин П. Ю. Мұнай және газ кен орындарын игеру және пайдалану. Оқу-әдістемелік құрал. - Пермь, Пермь ұлттық зерттеу политехникалық университетінің басылымы, 2013, 176 б.
- 3.Материалы сайта <http://www.slb.com/>.
4. Денис Дж., Свешников А.В., Котовская Л.И., Кужанов С.А., Сабырбаев М.А. Стандарт компании о приемке геолого-гидродинамических моделей. – Астана, ТОО «Научно-исследовательский институт технологий добычи и бурения «КазМунайГаз», 2016 г.
5. Сарбаев К.А., Жиенбаев Б.К., Токсанов Н.Н. Концепция онлайн бурения. – Информационный бюллетень КМГИ. Бурение и обустройство месторождений, №3, 2020, 19 с. <https://kmgen.kz/study/bulletin/burenie-i-obustroystvo-mestorozhdeniy/kontseptsiya-onlayn-bureniya/>

УДК 624.22

АНАЛИЗ ЭФФЕКТИВНОСТИ БУРЕНИЯ ГОРИЗОНТАЛЬНЫХ СКВАЖИН НА МЕСТОРОЖДЕНИЯХ АО «ЭМБАМУНАЙГАЗ»

Әшімова Е.Д.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. Одно из направлений увеличения коэффициента нефтеизвлечения, эффективной разработки невовлеченных запасов, а также поддержания текущей добычи – это бурение горизонтальных скважин. Были рассмотрены и проанализированы все месторождения АО «Эмбамунайгаз». В данной работе определены необходимые условия для повышения эффективности горизонтального бурения, факторный анализ фактических дебитов и анализ

текущей работы глубинно-насосного оборудования, проанализированы изменения физико-химических свойств, энергетическое состояние зон горизонтальных скважин.

Ключевые слова: горизонтальное бурение, геонавигация, продуктивный горизонт.

ӨОК622.276

КЕН ОРНЫНДА ҰҢҒЫМАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ҰСЫНЫЛАТЫН ТӘСІЛДЕРІН ТАҢДАУ НЕГІЗДЕМЕСІ

Дюсенбаев А.А., Ихсанов К.А., Жумагужиев Д.А.

Аңдатпа: Жұмыста кен орнының энергетикалық және геологиялық-техникалық шарттарын ескере отырып, өндіруші ұңғымаларды пайдалану тәсілдерін таңдау бойынша талдау жасалады. Игерудің соңғы сатытысында механикаландырылған пайдалану әдісін қолдану тиімділігі талданған.

Кілт сөздер: кен орны, парафинді мұнай, ұңғыма, пайдалану, әдіс, талдау.

Кен орнын игеру басталғаннан бері қабаттық энергияның шектеулі мүмкіндіктері, төмен дәрежелі ұңғымалардың едәуір қоры, жоғары парафинді тұтқыр мұнайларды көтеру және кәсіпшілік жинау проблемалары механикаландырылған өндірудің ұтымды әдістерін таңдау мен енгізуді ұйымдастырудың күрделі міндеттерін шешуді талап етеді [1].

Игерудің бастапқы кезеңінде ұңғымаларды газлифт және плунжерлік штангалық ұңғымалық сорғылар (ПШҰС) қондырғылары тәсілімен пайдалану, мұнай өндірудің жоспарланғандығын қамтамасыз етуге қатысты мәселелерді шешуді талап етеді.

Өзен кен орнында механикаландырылған өндірудің тиімді әдісі газлифт әдісі болып табылады. Кен орнындағы ұңғымаларды пайдаланудың газлифт әдісі игерудің басынан бастап қолданылды, ал 1970 жылдан бастап оны кеңінен өнеркәсіптік енгізу басталды, сол кезде газлифт жүйесіне Теңге кен орнының жоғары қысымды табиғи газы берілді. Кейінгі жылдары газлифт өндірісін ұлғайту бойынша одан әрі жұмыстар жүргізілді. Алайда, кейінірек, өнімнің сулануының жоғарылауымен және ілеспе газ ресурстарының төмендеуімен, ұңғымаларды пайдаланудың осы әдісі толығымен жойылғанға дейін газлифт өндірісін азайту қажет болды.

Газлифт әдісін қолдану жойылғаннан кейін, мұнайды жоспарлы өндіруді жүзеге асыруға қатысты барлық жүктеме плунжерлік штангалық сорғы қондырғыларына түсті.

Қазіргі уақытта Өзен кен орнында механикаландырылған өндірудің ұтымды әдістерін таңдау ерекше айқындыққа ие болып отыр. Кен орнын одан әрі игеруді, мұнай өндіруді қарқындалу бойынша түрлі геологиялық-техникалық іс-шараларды жүргізуді, жаңа техникалар мен технологияларды тәжірибелік-өнеркәсіптік сынақтарды (бұдан әрі-ТӨС) жүргізуді ескере отырып, өнімді ұңғымалар қоры ұлғаюда. Қазіргі кезде, кен орнында, механикаландырылған өндіру қондырғыларын, жаңа жерасты және тереңдік-сорғы жабдықтарын, жаңа технологияларды сынау бойынша белсенді жұмыстар жүргізілуде.

Талдау кезеңінде Өзен кен орнының өндіруші пайдалану қоры 3698 ұңғыманы құрайды, оның ішінде жұмыс істеп тұрған қорда - 3447, жұмыс істемейтін қорда – 250 және игеру/жайластыру кезінде – 1 ұңғыма бар.

Жұмыс істеп тұрған өндіруші ұңғымалардың негізгі қоры (99,5%) механикаландырылған тәсілмен пайдаланылады: плунжерлік штангалық сорғылар қондырғыларымен (ПШСҚ - 96%) және электр-орталықтан тепкіш сорғы қондырғыларымен (ЭОТСҚ – 3,5%). Қазіргі кезде фонтандық тәсілмен 1 ұңғыма (0,5%) - № 6273 жұмыс істейді, механикаландырылған тәсілмен 3446 ұңғыма пайдаланылады, оның 122 - ЭОТСҚ және 3324 – ПШСҚ-мен жабдықталған [2].

Өзен кен орнының өндіруші ұңғымалар қорының жер үсті және жерасты жабдықтары қазіргі уақытта қабылданған жобалау құжатына сәйкес келеді.

Мұнай өндірудің техникасы мен технологиясын таңдау ұңғымаларды пайдалану шарттарына негізделген, олар өнімді қабаттардың геологиялық-кәсіптік сипаттамаларына, сұйықтықтың физикалық-химиялық қасиеттеріне және ұңғымаларды пайдаланудың берілген шарттарына, ұсынылатын игеру нұсқасына негізделген. Ұңғымаларды пайдалану деректерін талдау осы кен орнына тән және пайдалану әдісін таңдауға әсер ететін негізгі жағдайларды анықтауға мүмкіндік береді:

- * өнімді горизонттардың орташа тереңдігі 1464.4 м;
- * өлшеу деректері бойынша қабаттың орташа қысымы 14.04 МПа құрады;
- * мұнайдың газбен қанығу қысымы 5.2 МПа-дан 14.87 МПа-ға дейін;
- * өнім қабаттары бойынша мұнайдың газ құрамы $34.9\text{м}^3/\text{т}$ -ден $104.33\text{м}^3/\text{т}$ -ге дейін;
- * қабат жағдайында мұнайдың тұтқырлығы 2.13 мПа*с-тан 5.47 мПа*с-қа дейін;
- * ұңғымалар орташа және төмен өнімділікпен сипатталады.

Өндіруші ұңғымаларды пайдаланудың ұсынылған әдісін таңдау үшін ең тиімді – фонтандау әдісінен бастап әртүрлі әдістерді қарастыру қажет. Ұңғымалардың фонтандауы қабаттың гидростатикалық қысымымен және мұнайдан бөлінетін газдың энергиясымен байланысты. Фонтанды пайдалану әдісі табиғи қабат энергиясын пайдалана отырып, ұңғымалардан мұнай алудың ең аз шығынды және ең аз уақытты қажет ететін тәсілі болып табылады. Бірақ тұрақты фонтанды тудыратын факторлардың жеткіліксіз жиынтығымен қандай да бір жолмен: жоғары қабат қысымы, газ факторы, ұңғымалардың өнімділік коэффициенті-жобалық дебиттерге фонтандау әдісімен қол жеткізу қамтамасыз етілмейді. Егер қабат режимі қолайлы іріктеуді қолдауға мүмкіндік бермесе және кейбір жағдайларда ұңғымаға қабат сұйықтықтарының ағынын мүлдем қамтамасыз етпесе, ұңғымаларды механикаландырылған өндіру әдісіне ауыстыру қажет.

Ұңғымалардың дұрыс жұмыс істеуі, ұзақ және үздіксіз фонтандауын қамтамасыз ету-көтергіштегі қысымның минималды шығынымен (оңтайлы режимде фонтандау), мүмкіндігінше аз газ факторымен оңтайлы шығынды қамтамасыз ету. Мұндай фонтандау жағдайларын жасау және ұңғымаларды механикаландырылған өндіруге ауыстыру шарттарын анықтау үшін ұңғымаларды фонтандаудың шекті (минималды) қысымын ($P_{\text{түб}} < P_{\text{қан}}$ және $P_{\text{түб}} \geq P_{\text{қан}}$ жағдайында) және шекті сулануды (ұңғымалар фонтандауды тоқтататын) бағалау қажет, сондай-ақ тиісті жер үсті және жерасты жабдықтарын таңдауды негіздеу қажет.

Фонтандаудың минималды түптік қысымы игеру нұсқасының шарттарымен және көрсеткіштерімен, өндірілетін көмірсутектерді жинау және дайындау жүйесінің технологиялық ерекшеліктерімен анықталады.

Өндіруші ұңғымалардың оңтайлы жұмыс режимдерін анықтау және белгілеу көтергіш құбырлардағы газ-сұйықтық ағынының гидродинамикалық қозғалысын есептеу нәтижесінде айқындалатын қабат пен көтергіштің жұмысын сәйкестендіруге негізделеді.

Сағалық және түптік қысымдардың, дебиттердің, газ факторының және т.б. арақатынасына байланысты ұңғымаларда оларды сағадағы тиісті қысымға ауыстыру арқылы (әртүрлі диаметрлі штуцерлерді қолдана отырып) қажетті технологиялық режимдер орнатылады.

Берілген жағдайларда фонтандау процесін қамтамасыз ететін ұңғыманың түбіндегі минималды қысым:

- * негізгі көтерілімде: 8,8-11,2 Мпа;
- * хумурун горизонтында: 10,4-15,4 Мпа;
- * солтүстік-батыс бөлігінде: 10,1-14,8 Мпа;
- * парсумурун горизонтында: 10,3-17,0 Мпа.

Суланудың жоғарылауымен тиімді газ факторы пропорционалды түрде азаяды, ал су-мұнай қоспасының тығыздығын арттыру арқылы газдың оңтайлы шығыны біршама артады. Осылайша, қабаттың сулануы ұлғайған сайын ұңғыманың түбінде фонтандауға қажетті ең аз қысым мәні артады.

Гидродинамикалық есептеулер көрсеткендей, өнім қабатты суландырудың жоғары қарқынымен ұңғымаларды ұзақ мерзімді тұрақты пайдалану қамтамасыз етілмейді. Сондықтан

ұңғыманың ықтимал дебиттерін іске асыру үшін механикаландырылған пайдалану әдісіне ауыстыру қажет.

Мұнай өндірудің механикаландырылған әдісі негізінен екі түрмен жүзеге асырылады:

- * газ көтергіш (компрессорсыз және компрессорлық);
- * сорғы (плунжерлік штангалық тереңдік сорғыларының қондырғылары (ТСК), электр орталықтан тепкіш сорғылар (ЭОТС), бұрандалы штангалық сорғылар (БШС) және т.б.).

Механикаландырылған пайдаланудың ең қолайлы әдісін таңдау өнімді горизонттың тереңдігімен, ұңғыманың өнімділігімен, белгілі бір ұңғыманы пайдалануға тән қиыншылықтардың жиынтығымен, сондай-ақ жабдықтың белгілі бір түрін енгізудің экономикалық орындылығымен анықталады[3].

Есептеулердің нәтижелері, фонтандау ұңғымалары қабат қысымының төмендеуін және суланудың жоғарылауын ескере отырып, жүйелі түрде өндірудің механикаландырылған әдісіне ауысатынын көрсетті. Ұңғыманың әлеуетті мүмкіндіктерін іске асыру, қабатқа жеткілікті жоғары депрессиямен әсер ету арқылы мүмкін болады. Болжамды өндіру негізінде, механикаландырылған өндірудің қолда бар жабдықтарымен болжамды дебиттерге қол жеткізу мүмкіндігін бағалау жүргізіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Картабай, А.Т. Мұнай кен орындарын игеру. ЖОО-на арналған оқулық / А.Т. Картабай, Е.С. Орынғожин, А.К. Есімханова. – Алматы: Экономика. 2013. - 378 б.
2. Проект разработки месторождения Узень. г. Актау, 2022 г.
3. Муллаев Б.Т. Проектирование и оптимизация технологических процессов в добыче нефти (с алгоритмами решения промысловых задач) Том 2. – Мультимедийное издательство Стрельбицкого, 2016, 534 с.
4. Ихсанов Қ.А. Мұнай кен орындарын игеру және пайдалану. Оқу құралы (ISBN) /Қ.А. Ихсанов, А.А.Ибрагимов Орал, БҚИТУ, 2022. -113б.

ӘОК 622.276

ОБОСНОВАНИЕ ВЫБОРА РЕКОМЕНДУЕМЫХ СПОСОБОВ ЭКСПЛУАТАЦИИ СКВАЖИН НА МЕСТОРОЖДЕНИИ

Дюсенбаев А.А., Ихсанов К.А., Жумагужиев Д.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск.

Аннотация: В работе проводится анализ по выбору способов эксплуатации добывающих скважин с учетом энергетических и геолого-технических условий месторождения. Проанализирована эффективность применения механизированного способа эксплуатации скважин на завершающей стадии разработки.

Ключевые слова: месторождение, парафиновая нефть, скважина, эксплуатация, метод, анализ.

УДК 665.62

ТРАНСПОРТИРОВКА НЕФТЕПРОДУКТОВ ПО ТРУБОПРОВОДУ

Книқбаев М.Қ.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск.

Аннотация: В статье рассматривается актуальность разработки виртуальной модели участка трубопровода для перекачки высоковязкой нефти с учетом рельефа с контролируемыми параметрами температуры и давления с учетом различного рельефа Казахстана и свойств добываемой нефти. Актуальность данной темы заключается в составлении и анализе модели "горячего" нефтепровода в сильно пересеченных местах на основе добычи высоковязкой нефти и ее транспортировки по всему Казахстану, в условиях различного рельефа страны.

Ключевые слова: транспортировка нефти, вязкая нефть, «горячий» нефтепровод в условиях сильнопересеченной местности.

Существует несколько способов транспортировки нефтепродуктов от места их добычи до заводов по переработке или мест сбыта. К ним относятся: железнодорожный, водный, автомобильный и трубопроводный транспорт. Рассмотрим достоинства и недостатки каждого из методов.

Железнодорожным транспортом доставляются все виды нефтепродуктов, в том числе и сжиженные нефтяные газы, в цистернах, бункерах или лёгкой таре. К достоинствам данного вида транспорта относятся его универсальность, доставка нефтепродуктов в большинство пунктов потребления, равномерность доставки грузов в течение всего года с более высокой скоростью, чем водным транспортом. Недостатки: относительно низкая эффективность использования мощности подвижного состава, большие капитальные затраты, относительно высокие эксплуатационные затраты, необходимость специальных сливно-наливных пунктов и пунктов зачистки вагонов-цистерн, значительные потери нефти и нефтепродуктов при транспорте и разгрузочно-погрузочных операциях [1].

Водный транспорт позволяет перевозить в наливных баржах и танкерах, а также в мелкой таре нефть, нефтепродукты и сжиженные газы в любых количествах. Достоинства: располагают неограниченной пропускной способностью водных путей, нет необходимости в создании дорогостоящих линейных сооружений. Недостатки: провозная способность флота ограничивается грузоподъемностью и другими показателями передвижных средств флота, производительностью причального и берегового нефтебазового хозяйства, эффективность использования супертанкеров повышается с увеличением дальности перевозок, на малых расстояниях они перестают быть рентабельными [1].

Автомобильный транспорт обеспечивает перевозки на короткие расстояния от крупных нефтебаз к мелким и далее к потребителям. Достоинства: доставка небольших партий нефтепродуктов на различные расстояния с большой скоростью, большая маневренность и высокая проходимость, высокая оперативность. Недостатки: высокие затраты на эксплуатацию, сравнительно небольшая грузоподъемность автоцистерн, неполная загрузка подвижных средств из-за порожних пробегов цистерн, зависимость от наличия и технического состояния дорог [2].

Трубопроводный транспорт служит для перевозки большого количества нефти, нефтепродуктов и сжиженных нефтяных газов в одном направлении. Достоинства: небольшие удельные капитальные вложения на единицу транспортируемого груза, наиболее низкая себестоимость перекачки, бесперебойная поставка в течение года, высокая производительность труда, незначительные потери нефти и нефтепродуктов при перекачке, сравнительно короткие сроки строительства, возможность наращивания пропускной способности трубопровода,

возможность перекачки нескольких сортов нефти и нефтепродуктов по одному трубопроводу. Недостатки: потребность в крупных материальных затратах на заполнение всего трубопровода нефтью или нефтепродуктом при вводе в эксплуатацию, крупные единовременные капитальные вложения в строительство [2].

Наиболее экономичным видом транспорта нефтепродуктов является трубопроводный, который обеспечивает перекачку большого количества нефтепродукта на любые расстояния. Трубопроводы, перекачивающие продукцию на значительные расстояния, называются магистральными. Магистральные трубопроводы в зависимости от перекачиваемой жидкости называются соответственно: нефтепроводами — при перекачке нефти; нефтепродуктопроводами — при перекачке жидких нефтепродуктов. Магистральный трубопровод состоит из следующих комплексов сооружений:

- подводящих трубопроводов, связывающих залежи нефти или нефтепродуктов с основными сооружениями трубопровода. По этим трубопроводам перекачивают нефть от промысла или нефтепродукт от завода в резервуары головной станции;
- головной перекачивающей станции, на которой собирают нефть и нефтепродукты, предназначенные для перекачки по магистральному трубопроводу. Здесь производят приемку нефтепродуктов, разделение их по сортам, учет и перекачку на следующую станцию;
- промежуточных перекачивающих станций, на которых нефть, поступающая с предыдущей станции, перекачивается далее;
- конечных пунктов, где принимают продукт из трубопровода, распределяют потребителям или отправляют далее другими видами транспорта;
- линейных сооружений трубопровода. К ним относятся собственно трубопровод, линейные колодцы на трассе, станции катодной и протекторной защиты, дренажные установки, а также переходы через водные препятствия, железные и автожелезные дороги [2].

Основной составной частью магистрального трубопровода является собственно трубопровод. Глубину заложения трубопровода определяют в зависимости от климатических и геологических условий, а также с учетом специфических условий, связанных с необходимостью поддержания температуры перекачиваемого продукта.

Особенности технологии перекачки высоковязких и застывающих нефтей

Добыча и перекачка нефти обладающей высокой вязкостью (при обычных температурах) либо содержащей огромное количество парафина по трубопроводам обычным, методом затруднена. Для их транспортировки используют следующие способы увеличения текучести нефтей: смешение вязких с маловязкими и совместная их перекачка, смешение и перекачка с водой, термообработка вязких нефтей и следующая их перекачка, перекачка заранее нагретых нефтей, добавление присадок-депрессаторов в нефть.

В настоящее время транспорт таких нефтей по трубопроводам осуществляется всеми перечисленными методами. Но выбор метода перекачки должен быть обусловлен технико-экономическим расчетом.

Перекачка с разбавителями. Улучшения реологических параметров вязких нефтей (вязкости, температуры застывания, напряжения сдвига) можно добиться методом смешения их с разбавителями. В качестве разбавителей могут применяться конденсаты, бензины, керосины, маловязкие нефти. Если на месторождении добываются нефти разных видов - вязкие и маловязкие, то, соединяя их, можно достигнуть резкого понижения вязкости и температуры застывания. Для некоторых вязких нефтей требуется добавлять чрезвычайно огромное количество разбавителя (до 70 %). Нужное количество разбавителя для каждого сорта нефти определяется лабораторными исследовательскими работами. Подача светлого разбавителя на месторождение, обычно, осуществляется по параллельному трубопроводу, сооружение и эксплуатация которого требуют дополнительных издержек [4].

Гидротранспорт вязких нефтей. Совместная перекачка вязких нефтей с водой является одним из действенных методов транспорта. Существует несколько вариантов гидротранспорта:

1) В трубопровод сразу закачивают воду и вязкий нефтепродукт, таким образом, чтоб нефтепродукт двигался внутри водяного кольца. Чтоб не происходило всплытия нефти в водяном кольце, сгустку присваивают вращение применением «спиральных» труб. Такие трубы на внутренней поверхности имеют винтообразную вырезку промышленного производства либо приваренные железные полосы (проволоку) нужных размеров. Спиральная вырезка вызывает вращение передвигающегося потока, в итоге чего появляются центробежные силы, отбрасывающие наиболее томную воду к стенам трубы, из-за того, что поток в основной части состоит из нефти, то резко растет расход воды при-малых издержек энергии по сопоставлению с перекачкой одной прохладной вязкой нефти. Таким методом могут перекачиваться нефти, имеющие плотность ниже, чем вода. Разделение воды и нефти на конечном этапе делается любым известным методом (химическим методом, тепловым, отстоем и др.) [4].

Широкого распространения этот метод не получил из-за трудности производства винтообразных нарезок на внутренней поверхности трубы;

2) метод заключается в образовании консистенции нефти с водой. Когда появляется смесь типа нефть в воде (Н/В), частички нефти окружены водяной пленкой и контакта нефти с внутренней поверхностью трубы не происходит. Появляется водяное кольцо, внутри которого скользит водонефтяная смесь. Это приводит к понижению затрат на трение при перекачке. При резком уменьшении скорости перекачки и температуры смесь типа Н/В может перейти в обратную - типа «вода в нефти» (В/Н). Таковая смесь имеет вязкость больше, чем начальная нефть. Устойчивость эмульсии типа Н/В зависит от многих причин. В итоге экспериментальных исследовательских работ было установлено, что малое количество воды должно составлять около 30 % общего размера транспортируемой консистенции [5].

Перекачка термообработанных нефтей. Нагрев с целью конфигурации реологических параметров нефти именуется термообработкой. Она заключается в следующем. Нефть нагревают до некой температуры, а потом охлаждают с определенной скоростью. Температуру нагрева и скорость остывания подбирают лабораторным методом для каждого нефтепродукта. В итоге этого резко понижаются вязкость и температура застывания термообработанной нефти. Если эти параметры сохраняются низкими некоторое время (одни нефти восстанавливают свои характеристики за 3 суток, остальные - за 20 суток), то нефть можно перекачивать по трубопроводу как обычную маловязкую жидкость [5].

Перекачка нефтей с присадками. Для улучшения реологических параметров нефтей перед их перекачкой по трубопроводам применяются добавление особых нефтерастворимых присадок. Это беззольные сополимеры этилена и присадки на базе сложных эфиров метакриловой кислоты. Механизм действия присадок еще не совершенно ясен. Предполагается, что молекулы присадок адсорбируются на поверхности кристаллов парафина, мешая их росту. Появляется суспензия парафина с огромным количеством маленьких кристаллов и высокой степенью дисперсности [3].

Перед добавлением присадок нефть следует нагревать до полного расплавления парафина. В дальнейшем, при движении нефти с присадками по трубопроводу, она не нуждается в подогреве на промежуточных станциях.

Перекачка заранее нагретых нефтей более универсальный метод трубопроводного транспорта вязких нефтей, также именуемая «горячая перекачка». При этом нефть греется на головном трубопроводе и насосами закачивается в магистраль. Через каждые 25-100 км по длине трассы инсталлируются промежуточные термо-станции, где остывшая нефть вновь подогревается [5].

В наше время для транспортировки вязкой нефти применяют все приведенные выше методы. Но наиболее распространен метод перекачки заранее нагретых нефтей.

Список используемой литературы

1. Трубопроводный транспорт нефти/ Г.Г. Васильев, Г.Е. Коробков, А.А. Коршак и др.; Под редакцией С.М. Вайнштока: Учеб.для вузов: В 2т. – М.: ООО «Недра-Бизнесцентр», 2002. – Т. 1. – 407с.

2. Трубопроводный транспорт нефти и газа: Учеб.для вузов/ Р.А. Алиев, В.Д. Белоусов, А.Г. Немудров и др. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Недра, 1988. 368с.
3. Бахтизин Р.Н. (УГНТУ), Шутов А.А., Штукатуров К.Ю. (ИПТЭР), Статья «Моделирование режимов работы трубопроводов с применением комплекса программ NIPAL 3.0 (NonIsothermalPipelineforAbnormalLiquids)». Нефтегазовое дело, 2004.
4. Дьяконов В. П., Круглов В. В. MATLAB. Анализ, идентификация и моделирование систем. Специальный справочник. - СПб.: «Питер», 2002. - С. 448.
5. Основы Delphi. Профессиональный подход Дата выпуска: 2004 Автор Сухарев М Издательство: Наука и Техника Количество страниц: 603с.

ӘОЖ 665.62

МҰНАЙ ӨНІМДЕРІН ҚҰБЫРМЕН ТАСЫМАЛУ

Киікбаев М.Қ.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада Қазақстанның әр түрлі рельефін және өндірілетін мұнайдың қасиеттерін ескере отырып, температура мен қысымның бақыланатын параметрлері бар жер бедерін ескере отырып, тұтқырлығы жоғары мұнайды айдау үшін құбыр учаскесінің виртуалды моделін әзірлеу өзектілігі қарастырылады. Бұл тақырыптың өзектілігі тұтқырлығы жоғары мұнай өндіру және оны бүкіл Қазақстан бойынша, еліміздің әр түрлі рельефі жағдайында тасымалдау негізінде қатты қиылысқан жерлерде "ыстық" мұнай құбырының моделін құрастыру және талдау болып табылады.

Кілт сөздер: мұнайды тасымалдау, тұтқыр мұнай, қатты қиылысқан жерлерде "ыстық" мұнай құбыры.

УДК 331.453

МЕРОПРИЯТИЯ ПО ПОВЫШЕНИЮ БЕЗОПАСНОСТИ ПРИ РАЗРАБОТКЕ МЕСТОРОЖДЕНИЙ

Себепова А.Ғ., Шәки Б. Ә., Әйтенов С.Т., Карасаев А.Ш., Ахметжан С. З.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. Колоссальные запасы энергии и материалов, создают потенциальную угрозу жизни и здоровью людей, окружающей среде. Проблема обеспечения промышленной и экологической безопасности на объектах нефтедобывающей промышленности в настоящее время чрезвычайно актуальна.

В данной статье предложены мероприятия по повышению безопасности при разработке месторождения Тенгиз. Показана основная стратегическая цель нефтедобывающей компании ТШО в этой области. Решением основной задачи в промышленной безопасности нефтедобывающего объекта является системный подход, создание интегрированной системы управления.

Ключевые слова: нефтегазовая отрасль, промышленная безопасность, охрана труда и окружающей среды, безаварийность производства и минимизировать воздействие на окружающую среду, нефтяные компаний, добыча углеводородов, Кашаган, Тенгиз, Карачаганак, Чинарево.

Добыча нефти — процесс, в котором человек противостоит могучим силам природы. Нефтяник-добытчик имеет дело с огромными давлениями, высокими температурами, проникает на большие глубины в толщу земной коры, поднимает на поверхность гигантские объемы углеводородов. Для этого используется очень мощное и массивное оборудование. Например: масса колонны буровых труб может превышать 100 тонн, а давление жидкости при гидроразрыве нефтяного пласта — 600 атмосфер, но человек научился добывать нефть безопасно. Этому способствуют и развитие технологий добычи нефти, и современные подходы к организации производства

Многие думают, что бизнес в погоне за сверхприбылями может экономить на безопасности. Техника безопасности — это не мнение, это абсолютное требование. Не иногда, не почти всегда, а всегда в нашей повседневной работе. 100% работа без аварий и травматизма на производстве — это цель и колоссальное усилие, которое претворяется в жизнь с потрясающим успехом.

Для крупных нефтяных компаний безопасность — один из ключевых элементов успеха, не менее важный, чем современные технологии или эффективный менеджмент проектов. Аварии, травматизм и экологический ущерб означают серьезный удар по репутации компании и финансовые потери, связанные с выплатой компенсаций, устранением последствий, ремонтом оборудования. Поэтому нефтяные компании уделяют вопросам безопасности очень много внимания, вовлекая в этот процесс не только своих сотрудников, но и подрядчиков.

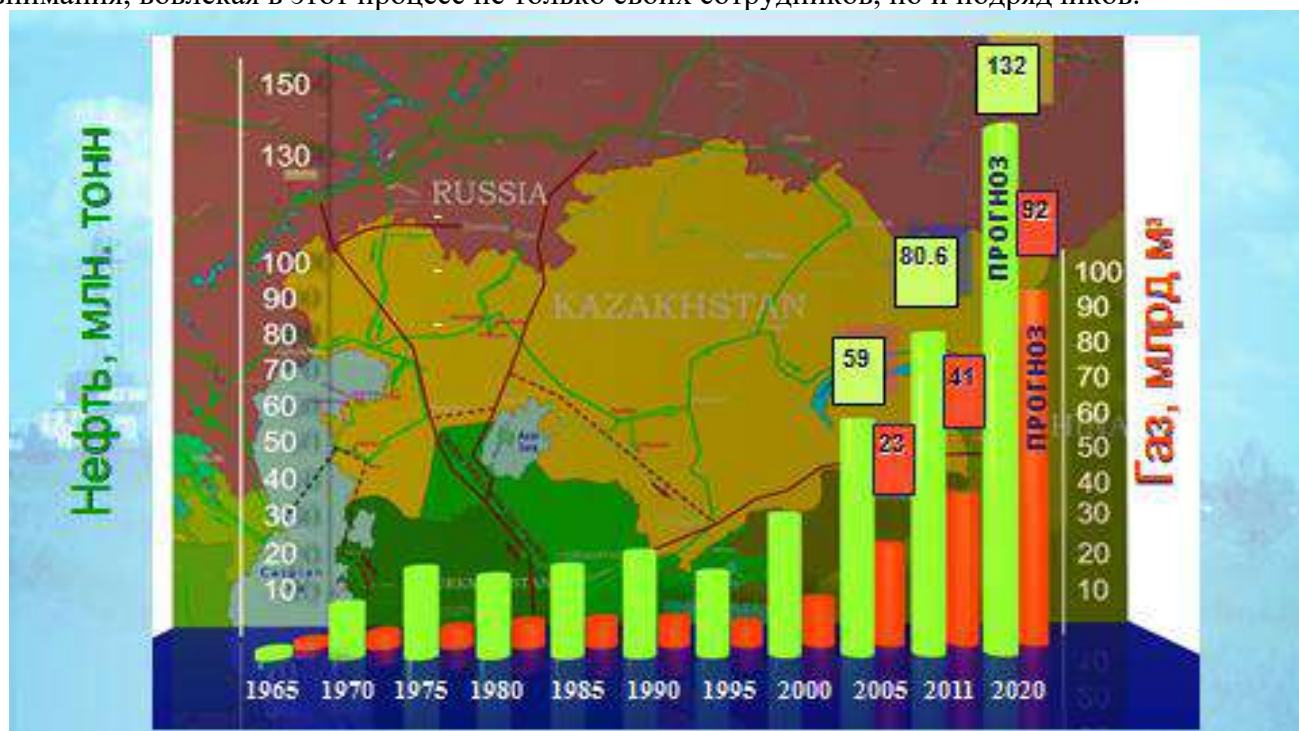

Рисунок 1. Казахстан: добыча нефти и газа (1965-2020гг)

Нефтегазовая отрасль относится к сферам деятельности повышенной опасности, что обусловлено множеством таких объективных факторов, как суровый климат в большинстве регионов добычи, удаленность от цивилизации, работа со сложным оборудованием, процессы в котором часто протекают при высоких температурах и давлении. Особые условия работы персонала нефтедобывающих компаний накладывают особый, отраслевой отпечаток на практику разработки и внедрения корпоративных систем управления охраной труда, направленных на внедрение и эффективное проведения мероприятий по обеспечению профессиональной безопасности, сохранению жизни и здоровья работников. Чтобы успешно функционировала и развивалась нефтегазовая отрасль республики необходимо обеспечение безопасности производственных объектов нефтяной и газовой промышленности.

Эффективность мероприятий по обеспечению безопасности производственных объектов, реализуемых государственными надзорными органами и нефтегазовыми компаниями, зависит от множества факторов.

Нефтегазовая отрасль обеспечивает более 2/3 общего производства и потребления первичных энергоресурсов и представляет собой главный источник валютных и налоговых поступлений в экономику Казахстана.[1]

В существовании и успешном развитии нефтегазовой отрасли определяющую роль играют труд и трудовые отношения между работниками и работодателями.

Рассмотрим обеспечение промышленной безопасности, охраны и условий труда на примере некоторых крупных нефтяных компаний нашей страны.

Прежде всего надо отметить, что нефтяные месторождения, где ведется активная добыча углеводородов фонтанным способом – Кашаган, Тенгиз, Карачаганак, Чинарево – это в основном сероводородосодержащие нефти. Поэтому возникает опасность отравления ядовитым газом.

Обеспечение промышленной безопасности, охраны труда и окружающей среды (ПБОТОС) – приоритетная задача для компании ведущих разработку месторождения Тенгиз во всех сферах ее деятельности, являясь лидером нефтяной отрасли Казахстана и одной из крупнейших компаний топливно-энергетического комплекса страны, ТШО осознает характер и масштабы влияния своего бизнеса, и считает своим долгом поддерживать безопасные условия труда для сотрудников и партнеров, обеспечивать безаварийность производства и минимизировать воздействие на окружающую среду. [2]

Быть лидером по технике безопасности и охране окружающей среды, вот по такому принципу работают на Тенгизе:

-35 миллионов часов без происшествий с потерей рабочих дней работниками ТШО;

-Улучшение в показателях по безопасности из года в год.

Основная стратегическая цель ТШО в области ПБОТОС – к концу 2022 года войти в первую четверть рейтинга нефтегазовых Компаний мира по сопоставимым показателям в области промышленной безопасности, охраны труда и окружающей среды, включая показатели травматизма с потерей рабочего времени (LTIF), показатели крупных происшествий в сфере производственной безопасности (PSER-1), удельные показатели по выбросам парниковых газов.

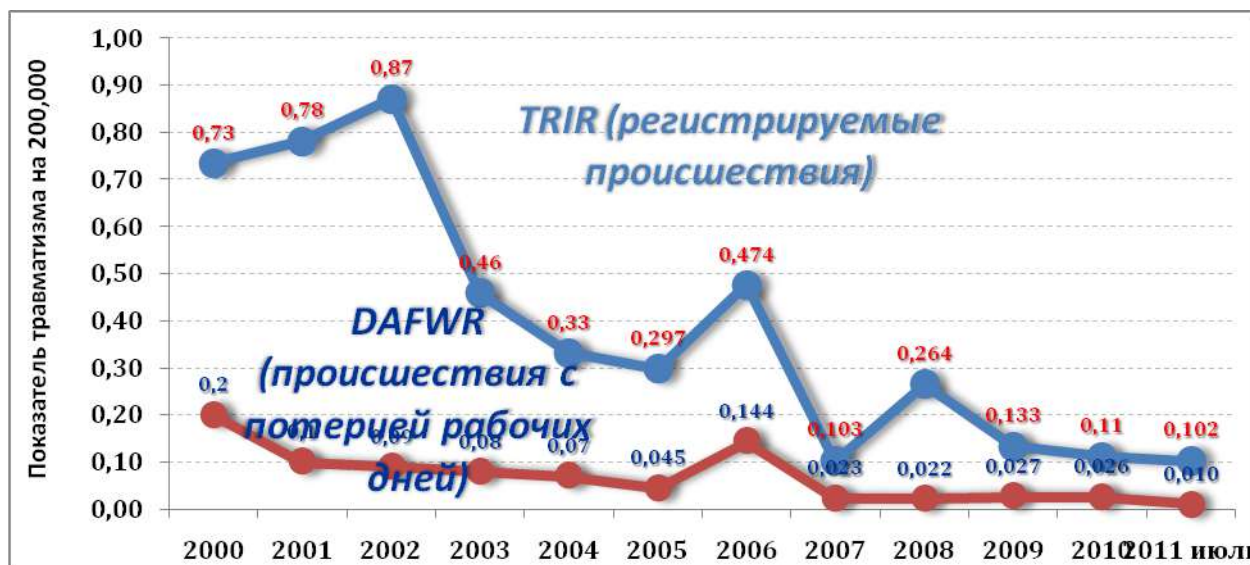

Рисунок 2. График показателей травматизма на ТШО (2000-2011 гг)

Как и в любой сфере, в области промышленной безопасности, охраны труда и окружающей среды в ТШО ежегодно устанавливаемые цели в области ПБОТОС лежат в основе

действующей Интегрированной системы управления ПБОТОС (ИСУ ПБОТОС), объединяющей ресурсы и процедуры для их реализации и достижения.

Стремление ТШО обеспечить защищенность окружающей среды и общества от рисков в области промышленной безопасности, сохранение жизни и здоровья людей, работающих на объектах Компании, безопасность населения, проживающего в регионах ее деятельности, диктует необходимость результативного системного управления деятельностью в области ПБОТОС, пожарной и фонтанной безопасности, безопасной эксплуатации транспортных средств, менеджмента происшествий, предупреждения и реагирования на аварийные ситуации, и т.д. на основе современных методов. Эту задачу решает применение Интегрированной системы управления промышленной безопасностью, охраной труда и окружающей среды (ИСУ ПБОТОС), являющейся частью общей системы управления ТШО.[3]

Рисунок 4. Интегрированная система управления промышленной безопасностью, охраной труда и окружающей среды

Основным методом реализации Политики и достижения поставленных целей в части ПБ и ОТ является использование всех инструментов ИСУ ПБОТОС, в частности, выполнение требований законодательства в области ПБ и ОТ; управление рисками; выявление и эффективное использование всех имеющихся возможностей для дальнейшего улучшения результатов в этой сфере.

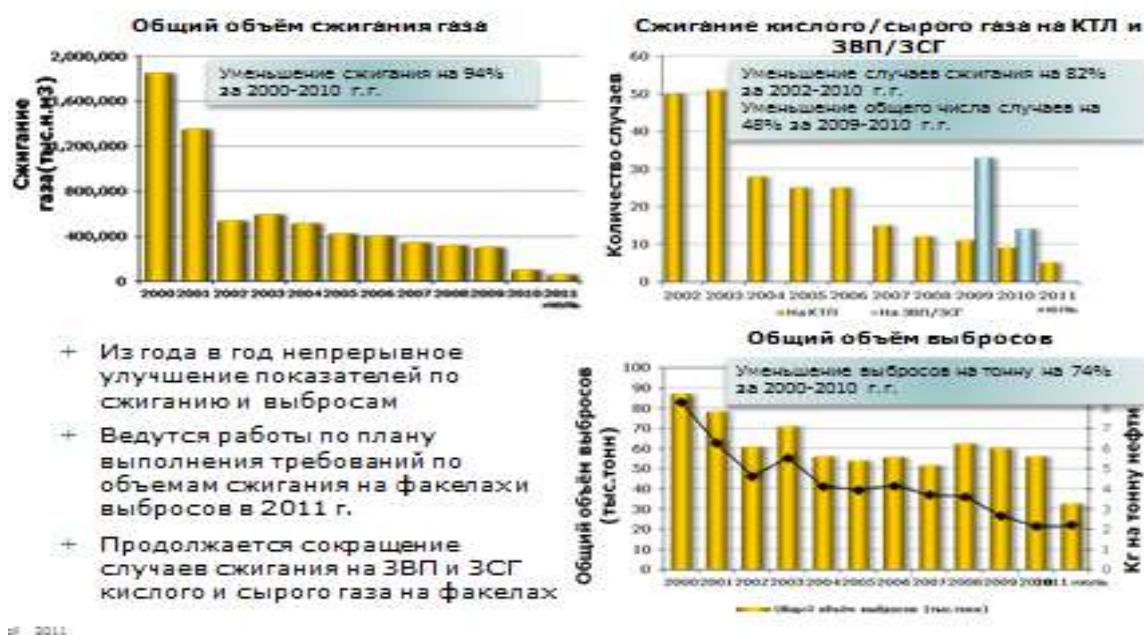

Рисунок 5. Решения по вопросам охраны окружающей среды в ТШО

Система экологического менеджмента (СЭМ) ТШО сертифицирована в соответствии с требованиями международного стандарта ISO 14001, к ее целям, задачам и мероприятиям имеет доступ каждый сотрудник компании на каждом из ее объектов.

В ТШО имеется интеллектуальная система видеонаблюдения, основной задачей которой является повышение безопасности на производственных объектах. В рамках этого проекта систему учат круглосуточно контролировать периметр территории под разными углами обзора с помощью фиксированных и управляемых камер, выявлять чрезвычайные ситуации, например: задымление, контролировать въезд и выезд транспорта, распознавать номера машин, оповещать о несанкционированном доступе, наблюдать за действиями персонала на объекте, контролировать зоны доступа и сохранность оборудования.

Интеллектуальная система видеонаблюдения обеспечивает автоматическое обнаружение и оповещение о нештатных ситуациях, помогает сокращать затраты на их устранение. В планах – интеграция с уже установленным на объекте оборудованием и датчиками, которая позволит увеличить эффективность их использования. Ключевая особенность системы – автоматическое обнаружение событий, непосредственная работа с изображением, получаемым с объекта.[4]

Выполнение указанных обязательств достигается путем оптимизации производства на ТШО:

1. Всегда эксплуатируй оборудование в пределах проектных и экологических норм.
2. Всегда работай в безопасных и контролируемых условиях.
3. Всегда убеждайся в наличии и работоспособности средств безопасности.
4. Всегда применяй безопасные методы работ и инструкции по их проведению.
5. Всегда выполняй требования заказчика или перевыполняй их.
6. Всегда используй системы по их прямому назначению.
7. Всегда работай с соблюдением всех применимых правил и норм.
8. Всегда устраняй ненормальные условия.
9. Всегда следуй письменной инструкции при работах, связанных с повышением риска и в нестандартных ситуациях.
10. Всегда привлекай знающих людей при принятии решений, затрагивающих инструкции или оборудование.

А также при выполнении следующих пяти принципов: никто не должен пострадать; подумай, прежде чем действовать; всегда есть время выполнить работу безопасно; выполняй работу безопасно, либо не делай ее совсем; если сомневаешься выясни/спроси.

Такой успешный подход позволяет наладить успешную совместную работу всех работников предприятия по предотвращению происшествий.

Список использованной литературы:

1. Изучение укрепления потенциала по предотвращению загрязнения в нефтяной отрасли в Каспийском море и его прибрежной зоне в Республике Казахстан. Отчет, август, 2007.
2. Проект разработки месторождения Тенгиз, 2005.
3. Отчет о работе ТенгизШевройл за 2019 год.
4. Годовой отчет КазМунайГаз за 2019 год.

ӘОЖ 331.453

КЕҢЕСТЕРДІ ИГЕРУ КЕЗІНДЕГІ ҚАУІПСІЗДІК ҚАУІПСІЗДІГІН ЖАҚСARTУ ШАРАЛАРЫ

Себепова А.Ғ., Шаки Б.А., Әйтемов С.Т., Қарасаев А.Ш., Ахметжан С.З.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Андатпа: Энергия мен материалдардың орасан зор қоры адамдардың өмірі мен денсаулығына, қоршаған ортаға ықтимал қауіп төндіреді. Мұнай өнеркәсібі объектілерінде өндірістік және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету проблемасы қазіргі уақытта өте өзекті болып табылады.

Бұл мақалада Теңіз кен орнын игеру кезінде қауіпсіздікті жақсарту шаралары ұсынылған. Бұл саладағы ТШО мұнай компаниясының негізгі стратегиялық мақсаты көрсетілген. Мұнай өндіруші кәсіпорынның өнеркәсіптік қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі негізгі мәселенің шешімі жүйелік тәсіл, кешенді басқару жүйесін құру болып табылады.

Кілт сөздер: мұнай-газ өнеркәсібі, өнеркәсіптік қауіпсіздік, еңбекті және қоршаған ортаны қорғау, апатсыз өндіру және қоршаған ортаға әсерді азайту, мұнай компаниялары, көмірсутектерді өндіру, Қашаған, Теңіз, Қарашығанақ, Чинарев.

УДК 656.13

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕРМИНАЛЬНЫХ ПЕРЕВОЗОК ДЛЯ ИНТЕНСИФИКАЦИИ ЛОГИСТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

Чурикова Л.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Статья посвящена проблеме логистизации терминальных систем. При взаимодействии различных видов транспорта, так и в пределах функционирования одного вида транспорта возникает несоответствие в развитии мощностей транспортных устройств. Для компании ТОО «GTD Logistics» г. Уральск предложено использовать терминальные перевозки в качестве варианта внедрения транспортного предприятия в логистическую цепь.

Ключевые слова: транспортная система, терминальные перевозки, грузовые терминалы, концепция, управление.

Казахстан обладает значительной территорией и находится в центре Евразии, в отдалении от рынков сбыта. Эффективность работы транспортной системы Казахстана влияет на транспортные расходы, которые ложатся в экспортную стоимость товара, а также на привлекательность маршрутов, пролегающих по территории страны, и реализацию транзитного потенциала страны.

Геополитическая роль Республики Казахстан, то есть роль транзитного моста между Европой и Азией, а также между Россией и Китаем определяется ее расположением в центре евразийского континента, на стыке Европы и Азии. Благодаря этому она обладает значительным транзитным потенциалом, предоставляя азиатским странам географически безальтернативную наземную транспортную связь с Россией и Европой.

Главное преимущество, которым обладают транзитные коридоры, проходящие через территорию Казахстана, заключается в существенном сокращении расстояний. При осуществлении сообщения между Европой и Китаем через Казахстан расстояние перевозок уменьшается в два раза по сравнению с морским путем и на тысячу километров по сравнению с транзитом по территории России.

Внутриреспубликанские перевозки грузов выполняются в основном частными владельцами грузовиков, зачастую без оформления документов, в том числе за наличный расчет, в связи с чем грузоотправители при заказе внутриреспубликанских перевозок зачастую сталкиваются с проблемами, такими как: невыполнение перевозки, даже при получении перевозчиком предоплаты, несвоевременность подачи АТС или выполнения перевозки, порча груза и т.д. Поэтому, несмотря на то что грузоотправитель для данного вида перевозок может найти перевозчика самостоятельно, с целью минимизации рисков зачастую вынужден обращаться к экспедитору.

Перевозки грузов автотранспортом в импортном сообщении, сегодня составляют наибольшую долю в общем объеме международных перевозок грузов автотранспортом (порядка 80%), что вполне объяснимо товарной структурой импорта Казахстана – завозится большое количество оборудования, продуктов питания, товаров народного потребления и т.д. из стран Европы, Турции, Китая, России и др., которые удобно доставлять автотранспортом. Стоит отметить, что значительное количество таких перевозок осуществляется перевозчиками других стран. Иностранные перевозчики, стремясь сократить порожний пробег в обратном направлении, зачастую демпингуют стоимость перевозки груза. В тоже время, осуществляя перевозку экспортного груза иностранными перевозчиками, казахстанские грузоотправители (экспортеры) и экспедиторы могут столкнуться с большими рисками, так как в случае утраты или повреждения груза, судебные и страховые разбирательства с нерезидентом страны достаточно сложны, поэтому для экспортной доставки предпочтение отдается отечественным перевозчиками.

Объектом исследования в работе является компания ТОО «GTD Logistics» г. Уральск Республика Казахстан. Средства укрупнения сборных партий грузов данной компании как участника транспортного потока оказывает существенное влияние на выбор вида транспорта, на сроки доставки грузов и на стоимость перевозки. Для грузовладельцев при выборе маршрута перевозки наиболее сложной остается задача подбора именно средств укрупнения, оказывающих влияние на решение о привлечении тех или иных транспортных средств, перегрузочного оборудования, что составляет качественную оценку выбора варианта организации перевозки в целом.

Для совершенствования развития логистической компании предлагается терминальное обслуживание, представляющее важное и необходимое звено транспортного конвейера, без нормального функционирования которого нельзя осуществить перевозочный процесс в оптимальном режиме. Оно обеспечивает ускорение доставки и повышение степени сохранности грузов, способствует организации ритмичности перевозок и регулярности поставок продукции, наиболее интенсивному использованию перевозочных средств, росту производительности труда и, в конечном счете, значительному сокращению транспортных издержек.

Рассматривая направление доставки мелкопартионных грузов, а именно перевозка груза из г. Уральска в Восточном направлении и перевозка груза с Востока Казахстана до г. Уральска, как перспективное направление. Не стоит забывать, что рядом с г.Алматы находится государство Китай, которое является одним из ведущих импортеров в мире, экономика и производство которого развиваются стремительными темпами (рис.1,2).

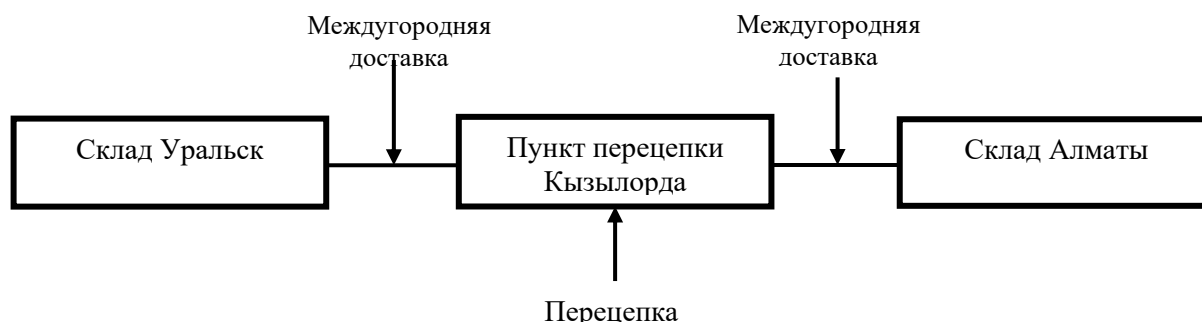

Рисунок 1 – Технологический процесс междугородной перевозки

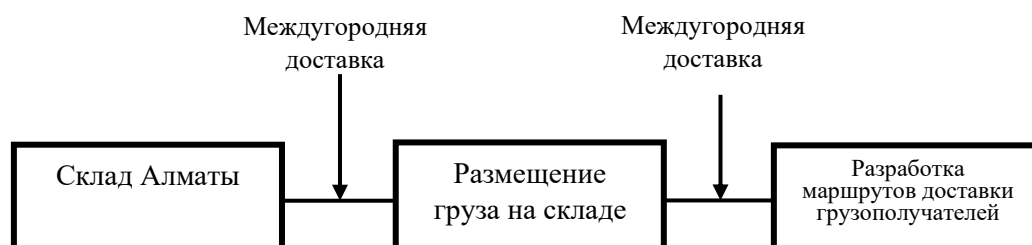

Рисунок 2– Технологический процесс при поступлении груза в терминал Алматы

Широкий формат потенциала рынка транспортно-логистических услуг вызывает интерес потенциальных инвесторов со значительными свободными денежными средствами. Однако концепции вновь возникающих логистических терминалов не всегда отвечают требованиям современной транспортной логистики. Логистические терминалы по всему миру создаются исключительно с целью ускорения доставки грузов. Для этого предоставляются все услуги, в первую очередь обеспечивающие мультимодальность перевозок.

Технологический процесс терминальной перевозки состоит из трех последовательных процедур [1]:

- доставка груза на терминал и дальнейшее распределение с терминала;
- внутритерминальная грузопереработка;
- линейный развоз груза между терминалами отправления и назначения.

Заинтересованность грузоотправителей проявляется в том, что компании передают часть функций, связанных с реализацией и предпродажной подготовкой готовой продукции, но не связанных напрямую с ее основным производством, другим участникам цепочки поставок.

Для грузоотправителей и получателей товаров факторы, обосновывающие интересы создания логистической системы, во многом одни и те же. Для снижения себестоимости основного производства они играют важную роль, хотя основным для получателей продукции является снижение затрат на запасы и хранение.

Для получения постоянных клиентов на перевозки, экспедиторы и перевозчики грузов принимают участие в создании логистической системы. Внедрение логистики дает возможность работать на более совершенных транспортных технологиях, так называемая терминальная, благодаря чему при увеличении объемов и повышении качества услуг снижаются затраты, увеличивается рентабельность и прибыль участников процесса перевозки [2].

Совокупность технических средств, методов и действий по эффективной организации

грузопотоков, включая их информационное, юридическое, финансовое обеспечение определяет логистику терминальных систем следует. Компоненты логистики терминальной системы являются: виды транспорта, грузы, организация перевозок, вспомогательные объекты и сооружения, грузовые терминалы, перегрузочно-складские комплексы, технология переработки и складирования грузов, информационное, юридическое, финансовое и кадровое обеспечение системы организации грузопотоков.

Терминальный комплекс – это группа инженерно-технических сооружений, оснащенный современным технологическим оборудованием, который позволяет выполнять весь комплекс услуг, связанный с процессом транспортирования и распределения, в том числе таможенную обработку, погрузо-разгрузочные операции, хранение, сортировку и формирование отправок, техническое обслуживание прибывающего подвижного состава, предоставление охраняемой стоянки, страхование, информационные услуги и многое другое.

Грузовые терминалы непосредственно являются важным звеном в логистической терминальной системе, представляющее собой технические системы, предназначенные для перегрузки грузов с одного вида транспорта на другие. Их создают в пунктах взаимодействия друг с другом этих разных видов транспорта.

При этом грузовые терминалы в большинстве случаев, помимо перевалки, также осуществляют промежуточное хранение товаров, сортировку, комплектацию заказов, формирование грузовых транспортных единиц и т. д. Все эти грузовые операции требуют определенного информационного обеспечения. Таким образом, успешной работе грузового терминала способствует информационное, юридическое и финансовое обеспечение обрабатываемых грузопотоков. Существование грузового терминала, как самостоятельной компании возможно, как логистического центра с полным спектром логистических услуг.

При создании и эксплуатации терминального комплекса возникают следующие задачи[3-5]:

- определить целесообразность участия терминального комплекса в обслуживании материального потока, с точки зрения «точно в срок»;
- определить экономическую целесообразность участия терминального комплекса в рамках грузопотоков с условием уменьшения эксплуатационных расходов;
- дифференциальное формирование на терминале оптимальной партии груза;
- определить условия экономической целесообразности.

Постоянно возрастающий поток перевозок грузов значительно затрудняет работу большинства перегрузочных пунктов из-за несоответствия их технического оснащения.

При взаимодействии различных видов транспорта, так и в пределах функционирования одного вида транспорта возникает несоответствие в развитии мощностей транспортных устройств. При этом основной проблемой при определении работоспособности стационарных устройств является проверка их пропускной способности и, если ее недостаточно, выбор экономичного варианта усиления устройств с учетом технико-экономических показателей.

Решение этих задач осложняется тем, что необходимо учесть многочисленные производственные процессы, протекающие одновременно и последовательно в пункте перевалки, влияние многочисленных факторов и ограничений, накладываемых на систему. Существует решение данной задачи – экономико-математические методы, аналитические формулы теории массового обслуживания, методы имитационного моделирования и т.д.

Таким образом, для анализируемой компании можно сформулировать логистическую концепцию управления перевозками, применяя терминальную технологию, которую необходимо взять за основу их экономической стратегии, позволяющую обеспечить тесную координацию логистического обеспечения транспортно-складского рынка и производства.

Список использованной литературы:

1. Дегтяренко В.Н. Основы логистики и маркетинга: Учебное пособие/ ГАС / В.Н. Дегтяренко. – Ростов, 1992. – 128 с.
2. Домнина С.В. Опыт работы транспортно-экспедиционных фирм за рубежом, их роль в организации логистических систем / АСМАП / С.В. Домнина и др. . – М., 1994. – 43 с.

3. Evers J., Loeve L, Lindeijer D.G, The Service-Oriented Logistics Control and Engineering System: SERVICES Logistics Information Management, Vol 13, No2. 2000.

4. Brugge R. Logistical developments in urban distribution and their impact on energy use and the environment, in: Freight transport and the environment. Elsevier Science Publishers, Amsterdam. 1991, pp 331-342.

5. Гусев С.А. Формирование стратегии эксплуатации автомобилей в транспортной логистике / С. А. Гусев, И. Ю. Куверин // Логистика. - 2021. - № 11 (180). - С. 30-35.

ӘОЖ 656.13

ЛОГИСТИКАЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРДІ ИНТЕНСИВТАНДЫРУ ҮШІН ТЕРМИНАЛДЫҚ КӨЛІКТІ ҚОЛДАНУ

Чурикова Л.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Андатпа: Мақала терминалдық жүйелерді логистика мәселесіне арналған. Әр түрлік өлік түрлерінің өзара әрекеттесуімен және бір көлік түрінің қызмет етушегінде көлік құралдарының қуаттарының дамуында сәйкес сіздік туындайды. Орал қаласындағы «GTD Logistics» ЖШС компаниясы үшін көлік кәсіпорнын логистикалық тізбегіне енгізу нұсқасы ретінде терминалдық тасымалдауды пайдалану ұсынылды.

Кілт сөздер: көлік жүйесі, терминалдық тасымалдау, жүктер миналдары, түсінік, менеджмент.

УДК 622.276

АНАЛИЗ ОСЛОЖНЕНИЙ И ПУТИ РЕШЕНИЯ ИХ ПРИ ГЛУБИННО-НАСОСНОМ СПОСОБЕ ДОБЫЧИ НЕФТИ

Ихсанов К.А., Будиров М.М., Каримова А.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье проанализированы осложнения при добыче нефти механизированным способом и пути повышения эффективности работы добывающих скважин в условиях газопроявления и выноса механических примесей.

Ключевые слова: нефть, добыча, скважина, дебит, осложнение, газосепарация, песок, фильтр, якорь.

Существует три основных способа добычи нефти: фонтанный, газлифтный и механизированный [3]. Прекращение или отсутствие фонтанирования обусловило использование других способов подъема нефти на поверхность, например, посредством штанговых скважинных насосов. Этими насосами в настоящее время оборудовано большинство скважин. Дебит скважин - от десятков килограмм в сутки до нескольких тонн. Насосы опускают на глубину от нескольких десятков метров до 3000 м иногда до 3200 - 3400 м. Добыча нефти при помощи штанговых насосов – самый распространенный способ искусственного подъема нефти, что объясняется их простотой, эффективностью и надежностью. Как минимум 2/3 фонда действующих добывающих скважин эксплуатируются установками ШГН [4].

Перед другими механизированными способами добычи нефти УШГН имеют следующие преимущества: обладают высоким коэффициентом полезного действия; проведение ремонта

возможно непосредственно на промыслах; для первичных двигателей могут быть использованы различные приводы. Установки ШГН могут применяться в осложненных условиях эксплуатации – в пескопроявляющих скважинах, при наличии в добываемой нефти парафина, при высоком газовом факторе, при откачке коррозионной жидкости, при большой глубине спуска насоса [5].

Как показывает практика, межремонтный период работы скважин с установками ШГН сильно зависит от правильности выбора конструкций установки режима их работы.

Существующие многочисленные методики подбора оборудования и режима работы позволяют с разной степенью успешности решать вопросы повышения эффективности эксплуатации скважин. Благодаря постоянному совершенствованию, УШГН в настоящее время остаются простым, довольно надежным, экономически приемлемым и конкурентоспособным оборудованием.

Есть несколько проблем, с которыми сталкивается месторождение Узень при добыче нефти и разработке продуктивных горизонтов. Один из таких, является попутные газы в добываемой нефти, которые негативно влияют на работу глубинного насоса. Газ, сопровождаемый нефтью, может проникать в определенный объем цилиндра. Таким образом, цилиндр заполняется небольшим количеством жидкости. Газ скапливается в пространстве между всасывающими выпускными клапанами. Это пространство называется «вредным» пространством. Он присутствует во всех глубинных насосах. Коэффициент заполнения жидкости цилиндром зависит от объема находящегося газа. Чем меньше объем вредного пространства, тем больше коэффициент заполнения жидкости в насос.

Проникновение газа в пространство можно предотвратить следующими способами:

- 1) определение объема вредного пространства;
- 2) удлинение длины хода плунжера;
- 3) установление специального устройства (газового якоря) для отвода газа из насоса.

Возникновение сложных условий при эксплуатации скважины также зависит: от попадания песка из слабо цементированных пластов в скважину; от проникновения большого количества свободного газа в насос; от оседания парафиновой пленки на стенки труб; от откачки высоковязкой нефти и водно-нефтяных эмульсий, как правило, в результате засорения плунжера и колонны штанг, затрудняется извлечение таких высоковязких жидкостей; из-за истирания песком места соединений наклонных или искривленных колонны штанг муфтой повышения силы трения; от отложения солей в подъемных трубах и др. В результате многолетних исследований этих осложнений было разработано множество устройств.

Для уменьшения вредного воздействия газа на работу глубинно-насосной установки, можно применять технологические методы. К ним относятся:

- уменьшение вредного пространства в глубинном насосе;
- регулирование хода плунжера;
- откачка газа из межтрубного пространства скважины.

Одним из серьезных осложнений при работе штанговых скважинных насосов является песок и механические примеси.

Песок, поступающий из пласта может образовывать на забое песчаную пробку, в результате чего уменьшается или полностью прекращается приток нефти в скважину. Так же, попадая в насос, песок истирает его детали, что приводит к преждевременному выходу из строя, часто заклинивает плунжер в цилиндре. Основные мероприятия по борьбе с песком на приеме насоса:

- установка на приеме насоса песочного якоря
- регулирование отбора жидкости из скважины;
- применение трубчатых штанг.

Общие закономерности движения песка в насосе и трубах те же, что и по эксплуатационной колонне, но неполадки, вызываемые, имеют свои существенные особенности. Из эксплуатационной колонны песок попадает сначала в защитное приспособление (фильтр, газовый якорь и т. д.), смонтированное на приеме насоса. Далее песок поступает в насос и существенным

образом влияет прежде всего на работоспособность плунжерной и клапанных пар. Песок отрицательно влияет и на резьбовые соединения насосных труб - при малейшей негерметичности соединения, особенно в обводненных скважинах, песок быстро разъедает резьбу и через образовавшийся канал протекает жидкость. Это требует проведения сложного подземного ремонта. Наконец, песок в откачиваемой жидкости усиленно изнашивает штанговые муфты и внутреннюю поверхность труб, особенно в искривленных скважинах.

При движении песка по насосным трубам образуется осадок песка и насос заклинивается, но не в процессе его работы, а при остановке насосной установки по той или иной причине. Промысловый опыт показывает, что подавляющее число заклиниваний плунжера происходит при остановках скважин, даже сравнительно кратковременных, на 10-20 мин. Объясняется это тем, что осаждение песка начинается сразу же, как только остановился насос, в отличие от условий образования пробки на забое, где осаждение начинается не сразу, так как приток из пласта продолжается некоторое время после прекращения отбора жидкости из скважины. Но общие закономерности осадкообразования над насосом по существу те же, что и при образовании забойных пробок.

Явления пробкообразования в скважинах и действие песка на подземную часть насосной установки взаимосвязаны: снижение или прекращение подачи жидкости вследствие быстрого износа рабочих пар насоса, размыва трубных соединений и т.д. вызывает образование пробки на забое. Поэтому часто бывает так, что первопричиной прекращения подачи жидкости является не образование пробки на забое, а неполадки, вызываемые песком в работе подземного оборудования. Но каков бы ни был характер пескообразования, в конечном счете неполадки из-за песка ведут к резкому сокращению межремонтного периода скважины.

Для борьбы с вредным влиянием песка применяются различные меры, например, крепление призабойной зоны скважины различными смолами, образующими после их кристаллизации на забое прочную проницаемую пористую среду. Для тех же целей используют различные фильтры, а также приспособления, устанавливаемые перед приемным патрубком насоса, называемые песочными якорями. В песочном якоряе жидкость изменяет направление движения на 180° , песок отделяется и скапливается в специальном кармане в нижней части якоря. При заполнении кармана песком якорь извлекают на поверхность и очищают. Условием эффективной работы песочного якоря является существование в якоряе скорости восходящего потока жидкости, меньшей скорости оседания частиц песка. По опытным данным эффективность обращенного якоря выше прямого, так как в нем благодаря насадке создается повышенная скорость потока с песком, направленная вниз. В результате условия оседания песка улучшаются.

Комплексным решением борьбы с осложнениями в глубинных насосах вызванные газом и песком является применения газопесочного якоря.

Газопесочные якоря предназначены для сепарации газа и песка с очисткой от механических примесей на приеме скважинного штангового насоса при добыче нефти.

Сепарация газа и крупных фракций песка происходит при повороте всасываемой скважинной жидкости на 180° градусов. Свободный газ поступает в межтрубное пространство скважины. Крупные фракции песка оседают в хвостовике, выполненном из НКТ60 с заглушкой, мелкие – на сетке фильтра.

Одна из конструкций газопесочного якоря показана на рисунке 1. Этот якорь состоит из двух камер - газовой (верхней) 4 и песочной (нижней) 7, соединенных с помощью специальной муфты 5, в которой просверлены отверстия Б. В верхней камере якоря укреплен всасывающий патрубок 3, а в нижней - рабочая труба 6, снабженная конической насадкой 8. Якорь присоединяется к приему насоса 1 через переводник 2, одновременно связывающий корпус якоря со всасывающей трубкой. На нижнем конце песочной камеры навинчена глухая муфта 9.

При работе насоса жидкость из скважины поступает через отверстия А в газовую камеру, где газ отделяется от нефти. Затем отсепарированная нефть через отверстия Б и рабочую трубу направляется в песочную камеру; отделившаяся от песка жидкость поднимается по кольцевому

пространству в песочной камере и поступает через отверстия в специальной муфте во всасывающую трубу 3 на прием насоса.

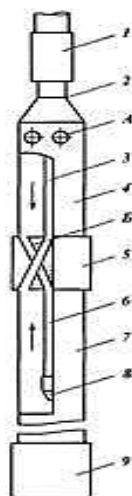

Рисунок 1. Газопесочный якорь

Использование газопесочных якорей при наличии песка в скважине позволяет увеличить наработку на отказ штангового насоса до 1,5 раз.

Обеспечение выноса песка с наименьшими неполадками не ограничивается только описанными выше способами и мероприятиями. Как бы мы ни снижали концентрацию песка в откачиваемой жидкости, все же весь поступающий из пласта песок надо поднять на поверхность, и он должен пройти через насос и насосные трубы. Иначе говоря, нельзя полностью избежать вредного воздействия песка на подземное оборудование; все описанные мероприятия лишь уменьшают, но не исключают полностью вредное действие песка.

Список использованной литературы:

1. Основы нефтегазопромыслового дела. Учебное пособие. / В.Д. Гребнев, Д.А. Мартюшев Г.П. Хижняк: Перм. нац. иссл. политех. ун-т. Пермь, 2013. 185с.
2. Бойко, В.С. Разработка и эксплуатация нефтяных месторождений. - М.: Недра, 1990.- 468с.
3. Адонин, А.И. Добыча нефти штанговыми насосами / И.А. Адонин - М.: Недра, 1979. – 334 с.
4. Махмудов, С.А. Монтаж, эксплуатация и ремонт скважинных штанговых насосных установок / С.А. Махмудов - М.: Недра, 1987. – 561с.

УДК 622.276

ТЕРЕҢ СОРТЫ ӘДІСПЕН МҰНАЙ ӨНДІРУДЕГІ ҚИЫНШЫЛЫҚТАРДЫ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Ихсанов К.А., Будиров М.М., Каримова А.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аңдатпа: Мақалада мұнайды механикаландырылған тәсілмен өндіру кезіндегі қиыншылықтар және мұнайда газдың пайда болуы мен механикалық қоспаларды шығарылуы жағдайында өндіруші ұңғымалардың тиімділігін арттыру жолдары талданады.

Кілт сөздер: мұнай, өндіру, ұңғыма, дебит, асқыну, газды бөлу, құм, сүзгі, якорь.

УДК 62-83: 621.313.2

БІР ФАЗАЛЫ ЭЛЕКТРМЕН ЖАБДЫҚТАУ КЕЗІНДЕ ФЕРМЕРЛІК ШАРУАШЫЛЫҚТАРДЫҢ ЭЛЕКТР ЖАБДЫҚТАРЫ ҮШІН ЭЛЕКТР ЖЕТЕГІНІҢ ТҮРІН ТАҢДАУ

Буранова Н.Г.Құрмет Т.Ө.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация:Мақалада бір фазалы электрмен жабдықтау кезінде фермерлік шаруашылықтардың электр жабдықтары үшін электр жетегінің түрін таңдау мәселесі қарастырылған. Салыстырмалы талдау жүргізілді, нәтижесінде үш фазалы асинхронды қозғалтқыштардың бір фазалы қозғалтқыштарға қарағанда бірқатар артықшылықтары анықталды. Фермерлік шаруашылықтарды электрлендіру жүйелерін жобалау кезінде ауылдық жерлерде электр энергиясын бөлу бойынша қарапайым және үнемді шешімдер қолданылады. Осы себепті жекелеген шалғайдағы фермалар үшін бір фазалы электрмен жабдықтау жүйесін қолдану көбінесе экономикалық тұрғыдан негізделген. Үш фазалы қуат үшін бір фазалы желіден асинхронды электр қозғалтқышы бір фазалы желімен басқарылатын бір фазалы үш фазалы транзисторлық кері қосқыш әзірленді. Бір фазалы желімен басқарылатын бір фазалы-үш фазалы транзисторлық кері қосқышты басқару үшін алгоритмдік басқару жүйесі (АлБЖ) жасалды. Бір фазалы желі басқаратын бір фазалы-үш фазалы транзисторлық кері қосқышты басқарудың алгоритмдік жүйесінің функционалды Аңдатпадері сипатталған. Векторлық-алгоритмдік басқару кезінде электр жетегінің жұмыс алгоритмі тұжырымдалған.

Кілт сөздер: электр жетегі, үш фазалы электр қозғалтқышы, басқару жүйесі, коммутатор, векторлық-алгоритмдік басқару

Қазақстанның ауыл шаруашылығындағы қазіргі жағдайдың басты парадоксы - егер ел ішінде азық-түлік өндіру үшін табиғи және техногендік ресурстардың жеткілікті қоры болса-іс жүзінде оның өндірісі қажетті өнімнің жартысын ғана құрайды. Азық-түліктің қалған бөлігі шетелден импортталады.

Азық түлік тапшылығын жабуда қазіргі уақытта фермалар мен жеке шаруашылықтарға үлкен рөл беріледі

Елдегі фермерлердің саны 1990 жылдардың бірінші жартысында тез өсті, ал қазіргі уақытта 260 мың деңгейінде тұр. Бұл ауыл халқының 2% – на сәйкес келеді (фермерлердің отбасыларын ескере отырып-5-7%), олардың үлесі әсіресе астық, қарақұмық және күнбағыс өндірісінде үлкен [1]. Сонымен қатар, қазіргі Қазақстан азық-түлігінің жартысынан көбін статистикаға сәйкес жеке фермерлік шаруашылықтар өндіретінін атап өткен жөн.

Шаруа қожалықтарының дамуы шағын контурлы учаскелерде, жылыжайларда, бақтар мен бақтарда жұмыс істеуге арналған бірқатар жаңа электрлендірілген машиналардың дамуын алдын-ала анықтады: айналмалы типтегі қопсытқыштар, топырақ бұрғылары, культиваторлар, қопсытқыштар, жем-шөп ұсатқыштар, электр сорғылары, жеке сауу машиналары және т.б. барлық дерлік машиналарды басқарудың негізгі құралы электр қозғалтқышы болып табылады. Фермерлік шаруашылықтарда асинхронды электр қозғалтқыштарын қолданған жөн, олардың көмегімен барлық стационарлық өндірістік агрегаттар, өсімдік шаруашылығында, мал шаруашылығында, ұн тарту өндірісінде Жылжымалы машиналар қозғалады.

Асинхронды электр жетегін таңдау тұрақты ток жетегіне қарағанда бірқатар артықшылықтармен алдын-ала анықталады: жоғары сенімділік, оңай жұмыс; жоғары өнімділік; жылдамдықты біркелкі реттеу мүмкіндігі; ұн тарту өндірісінде пайдалану мүмкіндігі (ұшқынның болмауы).

Асинхронды қозғалтқыштардың екі түрі бар: фазалық және қысқа тұйықталған ротор. Қысқа тұйықталған роторы бар асинхронды қозғалтқыштың басым қолданылуы фермадағы электр жетектерінің жұмысының ерекшелігімен түсіндіріледі. Электр қозғалтқыштары қоршаған ортаның қолайсыз жағдайларында жұмыс істейді: мал шаруашылығы үй-жайларының химиялық активті атмосферасы, үлкен шаңдану, астық тазарту-кептіру кешендері, жемшөп цехтарындағы жоғары ылғалдылық, ашық аспан астында [2]. Көптеген қозғалтқыштар ұзақ жұмыс үзілістеріне ие, маусымдық түрде қолданылады, аумақтық шашыраңқы. Электр жетектерін пайдалануды қиындататын бұл жағдайлар қысқа тұйықталған роторлы асинхронды қозғалтқыштары бар электр жетектеріне тән неғұрлым берік, сенімді, қарапайым жабдықты қолдануды талап етеді.

Бірақ, өздеріңіз білетіндей, қысқа тұйықталған роторы бар асинхронды электр қозғалтқыштары бір фазалы немесе үш фазалы болуы мүмкін. Салыстырмалы талдау жүргізілді [3], нәтижесінде үш фазалы асинхронды қозғалтқыштардың бір фазалы қозғалтқыштарға қарағанда бірқатар артықшылықтары анықталды:

- 1) аз күрделі шығындар;
- 2) кіші өлшемдер мен салмақ;
- 3) пайдалы әрекеттің жоғары коэффициенті;
- 4) техникалық қызмет көрсетудің қарапайымдылығы және техникалық қызмет көрсетудің төмен құны.

Фермерлік шаруашылықтарды электрлендіру жүйелерін жобалау кезінде ауылдық жерлерде электр энергиясын бөлу бойынша қарапайым және үнемді шешімдер қолданылады. Осы себепті жекелеген шалғайдағы фермалар үшін бір фазалы электрмен жабдықтау жүйесін қолдану көбінесе экономикалық тұрғыдан негізделген.

Үш фазалы асинхронды электр қозғалтқышын бір фазалы желіден қуаттандыру үшін бір фазалы желімен басқарылатын бір фазалы-үш фазалы транзисторлық кері коммутатор жасалды (сурет. 1) [4].

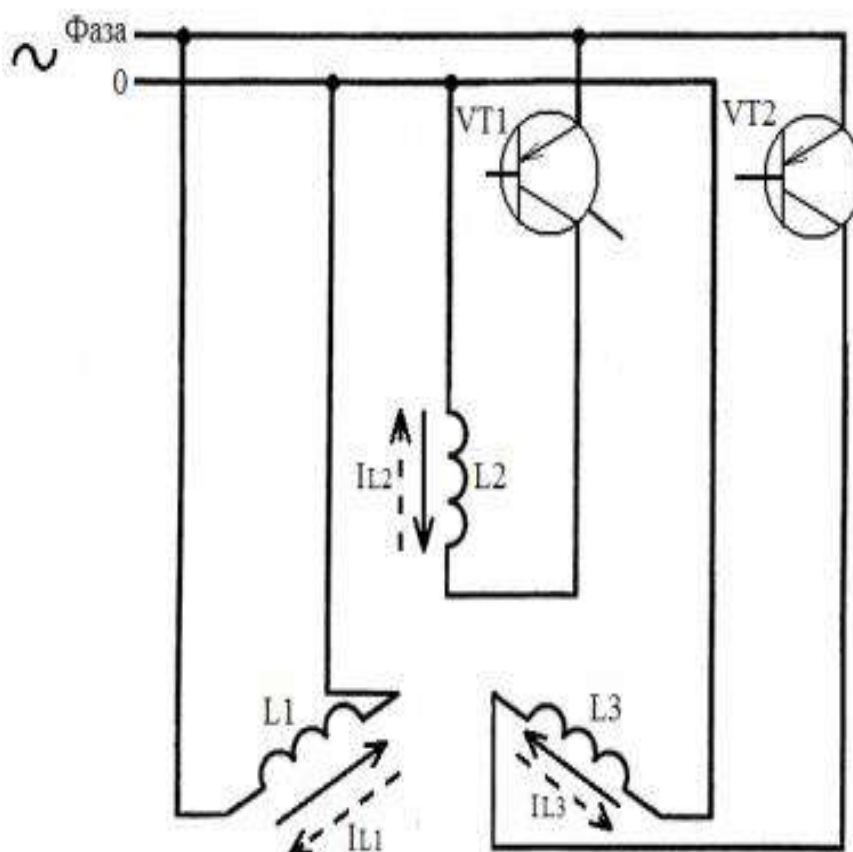
Бір фазалы желімен басқарылатын бір фазалы үш фазалы транзисторлық кері коммутаторды басқарудың алгоритмдік жүйесі (АлБЖ) жасалды (сурет. 2).

Басқару жүйесінде келесі функционалды Андатпадер бар. Қоректендіру желісінің кернеу синусоиды анықтамалық сигнал ретінде пайдаланылатындықтан, қажетті шаманың тұрақтандырылған кернеуін қамтамасыз ететін басқару жүйесінің қоректендіру құрылғысында түзеткіш, тұрақтандырғыш және сүзгі болады. Кернеудің полярлығы сенсоры (ДП, қоректендіру желісінің кернеу синусоидасының нөлден өтуін анықтауға арналған. Кернеу полярлығы сенсоры мен қуат көзінің кіріс сигналы-қуат желісі. Орнатушы генератор (ОГ) коммутаторға (К) келетін мерзімді сигналды қалыптастыру үшін қызмет етеді. Коммутатор (К) уақыттың белгілі бір нүктелерінде полярлықты ескере отырып, импульстік сигналдарды құрайды. Логикалық құрылғы (ЛҚ) жұмыс істейтін транзисторлар базасына басқару импульстарын беруді және жұмыс істемейтін транзисторлар базасынан басқару импульстарын алып тастауды қамтамасыз етеді.

Қуат көзі VD1 диодты көпірден, T1 трансформаторынан, SU тұрақтандырғышынан және C2 конденсаторынан тұратын сүзгіден тұрады. Кернеудің полярлығы сенсоры үшін екі DD 9 және DD11 оптикалық жұптары R4 ток шектейтін резистормен бірге қолданылады, олар кіріс тізбегінің рұқсат етілген тоғы негізінде таңдалады. Оптопара DD 9 және DD11 оптопараларының шығыс тізбегінде транзистор арқылы өтетін токты шектеу үшін R5 және R6 резисторлары қолданылады. Орнату генераторы екі логикалық негіз элементтеріне және-емес (DD2:A және DD2:B), R1 резисторына және C1 конденсаторына жиналады.

Коммутатор төрт логикалық негіз элементтерінен тұрады және-жоқ (DD2:C, DD2:D, DD10:A, DD10:B). Логикалық құрылғы екі екілік есептегіш (DD1 және DD6), екі дешифратор (dd3:A және DD3:B), төрт логикалық негіз элементтері немесе-жоқ (DD4:A, DD4:B, DD7:A және DD7:B) және R9 резисторынан тұратын уақыт кідірісі түрінде ұсынылған және конденсатор C3. Уақыт кідірісі олардың жалған қосылуын болдырмау мақсатында Vt1 және

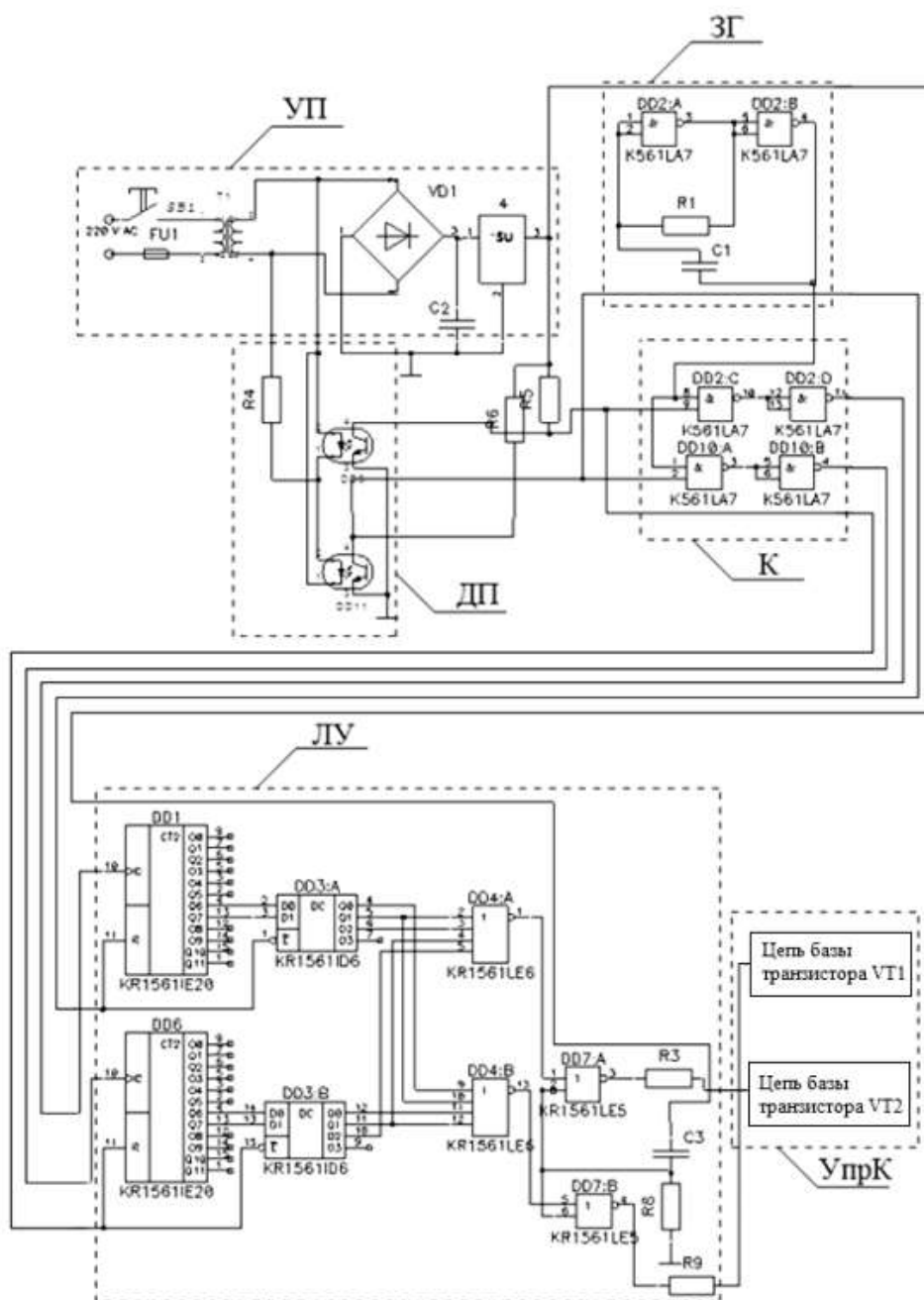
VT2 транзисторларының базалық тізбектерінде коммутатор қосылған кезде белгілі бір күйді (төмен кернеу деңгейі) қамтамасыз етеді

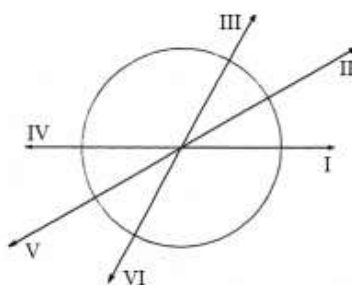
Сурет. 1. Бір фазалы желімен басқарылатын бір фазалы-үш фазалы транзисторлық реверсивті коммутатордың схемалық электр схемасы: L1, L2, L3 – үш фазалы статор орамалары I_{L1} , I_{L2} , I_{L3} – сәйкесінше L1, L2 және L3 статор орамаларындағы ток; U_{L1} , U_{L2} , U_{L3} – сәйкесінше L1, L2 және L3 статор орамаларындағы кернеу; VT1, VT2-биполярлы транзисторлар; қозғалтқыш статорының орамалары бойымен бағыты бар түзу және үзік сызықтар – сәйкесінше статор орамаларындағы токтың тікелей және кері бағыты

Басқарылатын кілттер биполярлы транзисторларда орындалады, транзисторлар арқылы токтың өтуі Эмитент - коллектор тізбегі арқылы да, коллектор - Эмитент тізбегі арқылы да жүреді. Бұл транзисторлардың симметриялық қасиетіне негізделген, яғни негізгі режимдегі коллектор мен Эмитент іс жүзінде тең. Бірақ, әдетте, транзистордың дизайны асимметриялы емес және инвертті қосу нашар күшейту өнімділігін береді. Транзистордың негізгі жұмыс режимінде оны елемуге болады.

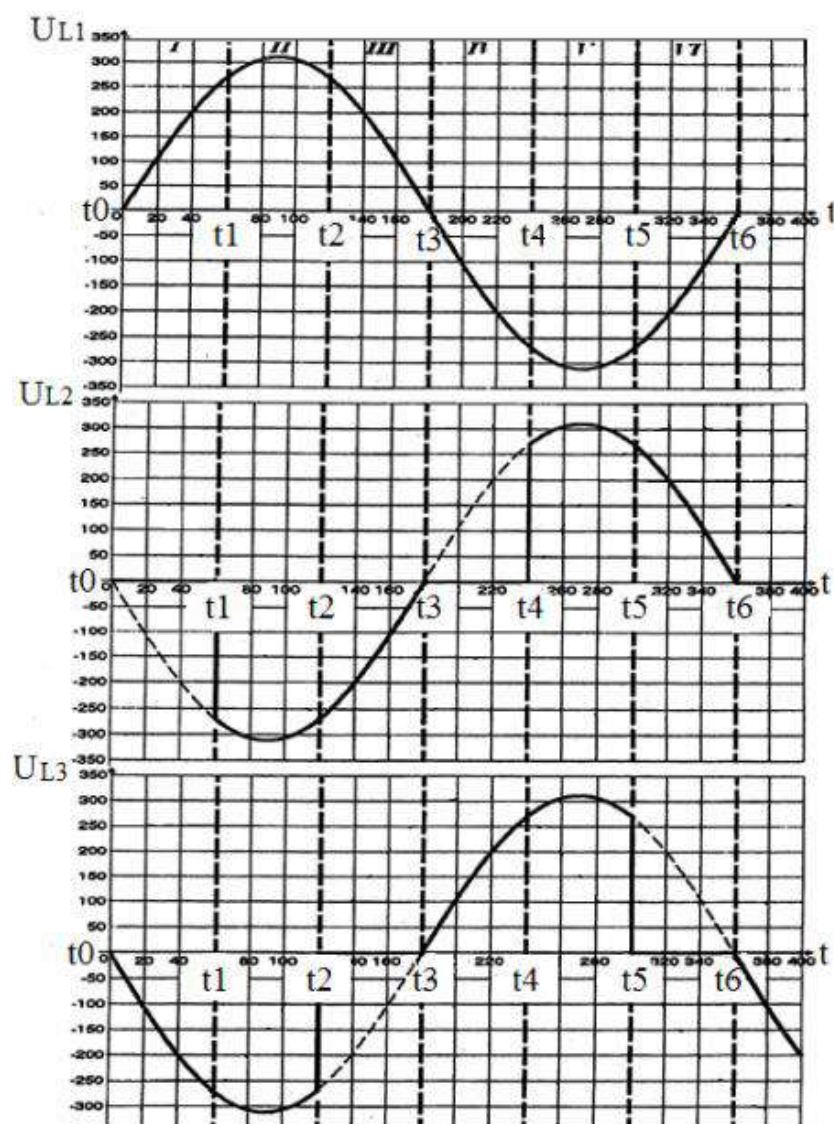
Векторлық алгоритмдік басқарудағы электр жетегінің жұмыс алгоритмін қарастырамыз. Бір фазалы желімен басқарылатын бір фазалы-үш фазалы транзисторлық кері коммутаторды векторлық-алгоритмдік басқару келесідей жүзеге асырылады. Үш фазалы асинхронды қозғалтқыштың статор орамаларына статордың айналмалы магнит өрісін алуды қамтамасыз ететін сәйкес жартылай өткізгіш кілттерді (VT1 және VT2 транзисторлары) ауыстыру арқылы бір фазалы айнымалы кернеу беріледі (сурет. 3).

Сурет. 2. Бір фазалы желімен басқарылатын бір фазалы-үш фазалы транзисторлық кері қосқышы бар электр жетегін басқарудың алгоритмдік жүйесінің электр схемасы

Сурет. 3. Электр қозғалтқышының статорының айналмалы өрісінің векторлық диаграммасы

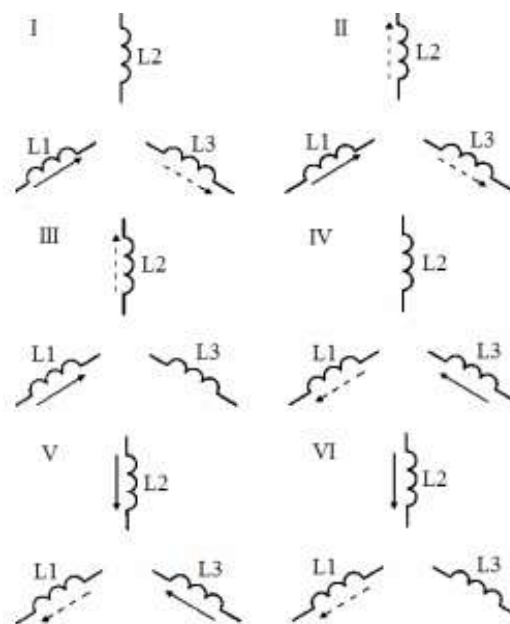

Сурет. 4. Электр қозғалтқыштарының тағылымдамадан өту орамаларындағы кернеу осциллограммалары

Сонымен қатар, бір фазалы желімен басқарылатын бір фазалы үш фазалы транзисторлық реверсивті коммутатордың жұмысы транзисторлардың қасиетін пайдаланады, симметриялы құрылымға байланысты негізгі режимде алға және кері бағытта ток өткізеді.

3-суретте көрсетілген векторлық диаграммаға сәйкес қозғалтқыш статорының айналмалы өрісінің магнит ағынының векторының айналуын қамтамасыз ету үшін I-II-III-IV-V VI тізбегінде басқару кернеуін VT1 және VT2 транзисторларының негіздеріне келесі ретпен беру керек. T_0 уақытының бастапқы сәтінде (сурет. 4) VT2 транзисторының негізіне ашылатын басқару кернеуі беріледі. Ток L1 орамасы бойынша тікелей бағытта, L3 орамасы бойынша кері бағытта өтеді (сурет. 5) - статор өрісінің магнит ағыны векторының I бекітілген орнын алу қамтамасыз етіледі.

T_1 уақытында (сурет. 4) VT1 транзисторының негізіне ашылатын басқару кернеуі беріледі, VT2 транзисторы ашық қалады. Ток L1 орамасы бойынша тікелей бағытта, L2 және L3 орамалары бойынша кері бағытта өтеді-статор өрісінің магнит ағыны векторының II бекітілген орнын алу қамтамасыз етіледі. T_2 уақытында VT2 транзисторының базасынан ашылатын басқару кернеуі жойылады, VT1 Транзисторы ашық қалады. Ток L1 орамасы бойынша тікелей бағытта, L2 орамасы бойынша кері бағытта өтеді-статор өрісінің магнит ағыны векторының III бекітілген орнын алу қамтамасыз етіледі. T_3 уақытында VT1 транзисторының базасынан ашылатын басқару кернеуі алынып, VT2 транзисторының базасына беріледі.

Сурет.5. 3-суретте көрсетілген векторлық диаграммаға сәйкес электр қозғалтқышының статор орамалары бойынша магнит ағыны мен ағып жатқан токтың бағыттары

Ток L1 орамасы бойынша кері бағытта, L3 орамасы бойынша тікелей бағытта өтеді - статор өрісінің магнит ағыны векторының IV бекітілген орнын алу қамтамасыз етіледі. T4 уақытында VT1 транзисторының негізіне құлыптан босату кернеуі беріледі, VT2 Транзисторы ашық қалады. Ток L1 орамасы бойынша кері бағытта, L2 және L3 орамалары бойынша тікелей бағытта өтеді - статор өрісінің магнит ағыны векторының V бекітілген орнын алу қамтамасыз етіледі. T5 уақытында VT2 транзисторының базасынан ашылатын басқару кернеуі жойылады, VT1 транзисторы ашық қалады. Ток L1 орамасы бойынша кері бағытта, L2 орамасы бойынша тікелей бағытта өтеді - статор өрісінің магнит ағыны векторының VI бекітілген орнын алу қамтамасыз етіледі.

Жүргізілген есептік зерттеулердің нәтижесінде векторлық-алгоритмдік әдісті [5] қолдана отырып, 4-суретте көрсетілген схема бойынша қоректенетін электр қозғалтқышы дамытатын қуат номиналды мәннің 62% құрайтыны анықталды.

Осылайша, электр қозғалтқышын векторлық-алгоритмдік басқару үшін бір фазалы үш фазалы транзисторлық кері коммутаторды қолдана отырып, ұсынылған электр жетегі ауылшаруашылық электрлендірілген машиналардың электр жабдықтарысхемасында сәтті қолданыла алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Васин, Ф.И. Крестьянские (фермерские) хозяйства: правовой статус и учет [Электронный ресурс] / Ф.И. Васин, Е. И. Степаненко; – [Россия]: [б. и.], 2010. – с. 30. – Режим доступа: http://www.cnshb.ru/cnshb/aris/fermer/dig/d_94.htm.
2. Герасимович, Л.С. Электрооборудование и автоматизация сельскохозяйственных агрегатов и установок: учебник / Л.С. Герасимович, Л.А. Калинин, А.В. Корсаков, В.К. Сериков. М. : Колос, 1980. 391 с.
3. Еремочкин С.Ю. Международная молодёжная конференция «Энергосберегающие технологии». Рациональный выбор типа электропривода для фермерских хозяйств с однофазной линией электропередачи [Электронный ресурс] / Т.М. Халина, М.И. Стальная, С.Ю. Еремочкин; – [Россия]: [б. и.], 2011. – Режим доступа: http://conferences.tpu.ru/assets/files/energysaving_technologies/32ratsionalniy_vibor_tipa_elektroprivoda_dlya_fermer.pdf
4. Патент на полезную модель №109938 МПК H02P 27/16 (2006.01). Однофазно-трехфазный транзисторный реверсивный коммутатор, ведомый однофазной сетью / М.И. Стальная, С.Ю.

Еремочкин, Т.А. Халтобина; Алтайский государственный технический университет им. И.И. Ползунова. – № 2011120730/07(030632) ; Дата подачи заявки 23.05.2011.

5. Еремочкин С.Ю., Стальная М.И. 8-я Всероссийская научно-техническая конференция «Наука и молодежь-2011». Векторно-алгоритмический метод круговых диаграмм для расчета электрической мощности и электромагнитного момента на валу трехфазного асинхронного короткозамкнутого двигателя при питании от однофазной сети [Электронный ресурс] / М.И. Стальная, С.Ю. Еремочкин; – [Россия]: [б. и.], 2011. – Режим доступа: <http://edu.secna.ru/publication/5/release/54/attachment/21/>.

УДК 62-83: 621.313.2

ВЫБОР ТИПА ЭЛЕКТРОПРИВОДА ДЛЯ ЭЛЕКТРООБОРУДОВАНИЯ ФЕРМЕРСКИХ ХОЗЯЙСТВ ПРИ ОДНОФАЗНОМ ЭЛЕКТРОСНАБЖЕНИИ

Буранова Н.Г.Құрмет Т.Ө.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье рассмотрен вопрос выбора типа электропривода для электрооборудования фермерских хозяйств при однофазном электроснабжении. Проведен сопоставительный анализ в результате которого выявлен ряд преимуществ трехфазных асинхронных двигателей перед однофазными. При проектировании систем электрификации фермерских хозяйств применяются более простые и экономичные решения по распределению электроэнергии в сельской местности. По этой причине для отдельных отдаленных фермерских хозяйств зачастую экономически более оправдано применение однофазной системы электроснабжения. Для питания трехфазного асинхронного электродвигателя от однофазной сети разработан однофазнотрехфазный транзисторный реверсивный коммутатор, ведомый однофазной сетью. Для управления однофазно-трехфазным транзисторным реверсивным коммутатором, ведомым однофазной сетью, разработана алгоритмическая система управления (АлСУ). Описаны функциональные узлы алгоритмической системы управления однофазно-трехфазным транзисторным реверсивным коммутатором, ведомым однофазной сетью. Сформулирован алгоритм работы электропривода при векторно-алгоритмическом управлении.

Ключевые слова: электропривод, трехфазный электродвигатель, система управления, коммутатор, векторно-алгоритмическое управление.

УДК 669.2.02

ФОРМИРОВАНИЕ СТРУКТУРЫ ТИТАНОВОГО СПЛАВА В ПРОЦЕССЕ ХОЛОДНОЙ ДЕФОРМАЦИИ И ТЕРМИЧЕСКОЙ ОБРАБОТКИ

Омаров А.Н., Жазыкбаева Г.М.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Проведены исследования формирования структуры в процессе холодного волочения и последующей термической обработки титанового сплава ТС6. Методом EBSD-анализа установлено, что в результате холодной деформации в сплаве формируется ячеистая субструктура с углами разориентации 0,5–0,7°, при последующем нагреве до температуры 700 °С создается полигонизованная структура с углами разориентации 0,45–0,55° и размерами

субзерен 0,15–0,25 мкм. При нагреве до 800 °С формируется мелкозернистая рекристаллизованная структура.

Ключевые слова: Волочение, холодная деформация, рекристаллизация, полигонизация, субструктура.

Введение. Титановые сплавы с термически нестабильной β -фазой, благодаря высокой пластичности в закаленном состоянии и исключительной способности упрочняться при термической и термомеханической обработках (ОМТ), находят широкое применение в различных областях машиностроения, в том числе при изготовлении энергоемких коррозионностойких (ОМТ), находят широкое применение в различных областях машиностроения, в том числе при изготовлении энергоемких коррозионностойких (ОМТ), находят широкое применение в различных областях машиностроения, в том числе при изготовлении энергоемких коррозионностойких пружин [1,2].

Одним из условий получения благоприятного сочетания прочностных и пластических характеристик в упрочненном состоянии β -титановых сплавов является формирование перед упрочняющей термообработкой мелкозернистой рекристаллизованной или полигонизованной структур [3].

Известно, что при прочих равных условиях характер процессов, протекающих при термообработке, определяются структурой, сформированной в процессе предшествующей деформации [4].

Цель данной работы — исследовать влияние процессов холодного волочения и последующей термической обработки на формирование структуры проволоки из β -титанового сплава ТС 6, чтобы выявить режимы обработки, обеспечивающие получение мелкозернистой структуры.

Материал и методика исследования. В качестве исследуемого материала использовали проволоку из титанового сплава ТС6 (основа Ti — 10,5 % Cr — 7 % V — 4 % Mo — 3 % Al — 1 % Zr) диаметром 4,6 мм, полученную из серийного горячекатаного прутка диаметром 8,0 мм холодным волочением с промежуточной закалкой. Промежуточную закалку проводили на установке скоростного электроконтактного нагрева начиная с температуры 780–800 °С. Температуру термической обработки назначали с целью получения минимального зерна β -фазы [7].

Суммарная деформация после промежуточной закалки составила 45 %. Проволоку диаметром 4,6 мм подвергали закалке скоростным нагревом без выдержки начиная с температуры 800 °С и холодному волочению до диаметра 3,3 мм с суммарной степенью деформации 48,5 %, а затем закачивали по трем различным режимам: с температуры 700 °С печным нагревом и с температуры 800 °С печным и скоростным нагревами. Скорость нагрева проволоки диаметром 3,3 мм на установке электроконтактного нагрева составляла 35 °С/с, обработку проводили без выдержки. При термической обработке в печи выдержка составляла 20 минут. Волочение материала проводили на цепном волочильном стане. Механические свойства сплава определяли испытаниями на растяжение (по 3–6 образцам на точку) на испытательной машине УТС110М на проволочных образцах с длиной рабочей части 100 мм.

Исследование субструктуры проводили на электронном сканирующем микроскопе Tescan Mira 3 методом обратной дифракции электронов (EBSD). Строили карты кристаллографических ориентировок в пространстве Эйлера (карты EBSD), которые обрабатывались с помощью функции измерения локальной разориентации (Local Misorientation Component). Суть данной обработки заключается в отображении областей с малыми изменениями ориентировок и областей с относительно большими перепадами по углам. Функция суммирует среднюю разориентировку между каждым пикселем и окружающими его, данное значение присваивается исходному пикселю и отображается в цветовой гамме. Критерием обработки карты EBSD был задан угол в 1 градус. При значении в 1 градус присваивается белый цвет; при уменьшении до 0 градусов цвет меняется на серый.

Исследования микроструктуры проводили на микроскопе Neophot 21 с системой анализа изображений «ThixometPro».

Результаты экспериментов и их обсуждение. После закалки исходных заготовок диаметром 4,6 мм начиная с температуры 800 °С с использованием скоростного нагрева без выдержки в сплаве ТС6, деформированном в холодную на 45 %, формируется частично рекристаллизованная структура. На рис. 1 представлены карты локальной разориентации кристаллической решетки сплава ТС6, из которых видно, что, наряду с равноосными рекристаллизованными зернами, в структуре наблюдаются остатки деформированных зерен (рис. 1, а); это указывает на неполное протекание рекристаллизации. Механические свойства сплава ТС6 в данном состоянии следующие: $\sigma_B = 1030$ МПа, $\sigma_{0,2} = 1018$ МПа, $\sigma_{\text{пл}} = 865$ МПа, $\delta = 14,8$ %, $\psi = 62$ %.

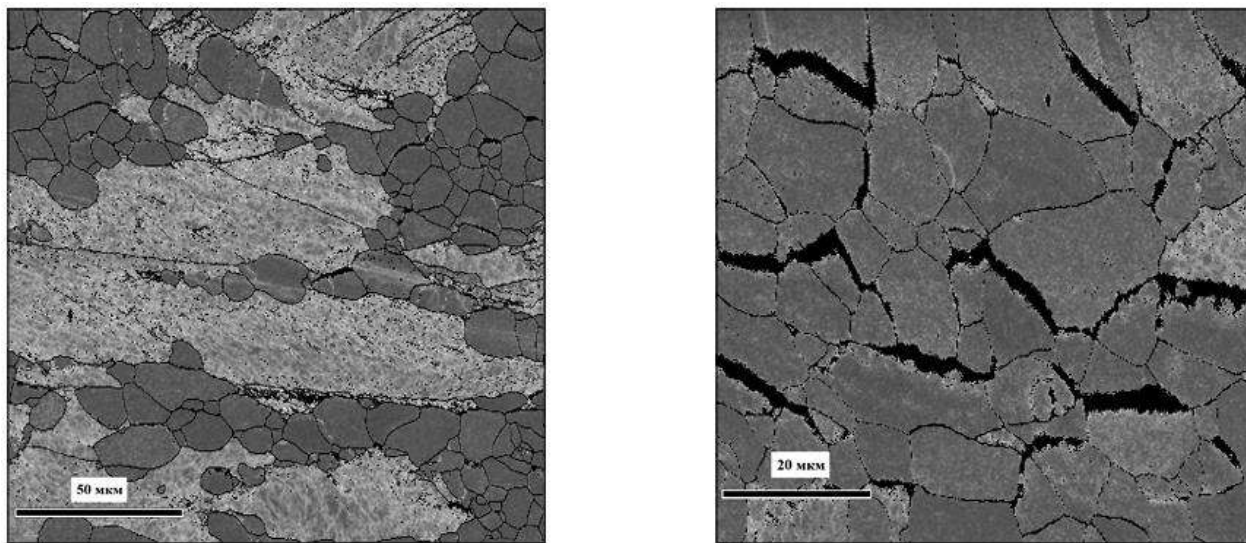

Рисунок 1. Карты локальной разориентации кристаллической решетки сплава ТС6 после закалки начиная с температуры 800 °С.

Такая особенность титановых β -сплавов, обусловленная, по-видимому, наследственным влиянием крупнозернистой структуры горячекатаных исходных заготовок, неравномерностью распределения деформации в крупных зернах, которая вызвана изначально неоднородностью растворения легирующих элементов в высоколегированных сплавах, хорошо и давно известна [4].

В более поздних работах [6] данный эффект, называемый текстурным торможением рекристаллизации, авторы связывали с тем, что в определенных кристаллографических ориентировках не происходит накопления внутренней энергии и дефектность структуры не достигает уровня, необходимого для протекания рекристаллизации. В работе [7] отмечалось протекание полигонизации в нерекристаллизованных областях после термической обработки сплава ТС6 при температуре 800 °С. Как видно из рис. 1, а, в деформированных зернах наблюдается неоднородность распределения цвета в виде белых «прожилок», что указывает на неравномерность углов внутри зерна, т. е. в деформированных зернах имеется субструктура, предположительно полигонизованная.

Для более полного исследования рекристаллизованной структуры была построена дополнительная карта EBSD с меньшим шагом $0,1933$ мкм в области рекристаллизованных зерен, представленная на рис. 1, б. Черным цветом на карте показаны нераспознанные точки, находящиеся, как правило, на границах зерен.

Как видно из рисунка, рекристаллизованные зерна имеют практически однотонную серую окраску, что свидетельствует о равномерном распределении углов внутри зерна и,

следовательно, о минимальном количестве дефектов кристаллического строения. Однако наличие незначительной белой пятнистости в отдельных зернах говорит о наследовании дефектов кристаллической решетки деформированной структуры. Холодное волочение с суммарной степенью деформации $\varepsilon = 48,5 \%$ приводит к формированию типичной деформированной структуры, вытянутой в направлении волочения. Все зерна имеют бело-серую окраску, что свидетельствует о неравномерном распределении углов разориентации и наличии субструктуры внутри зерен (рис. 2).

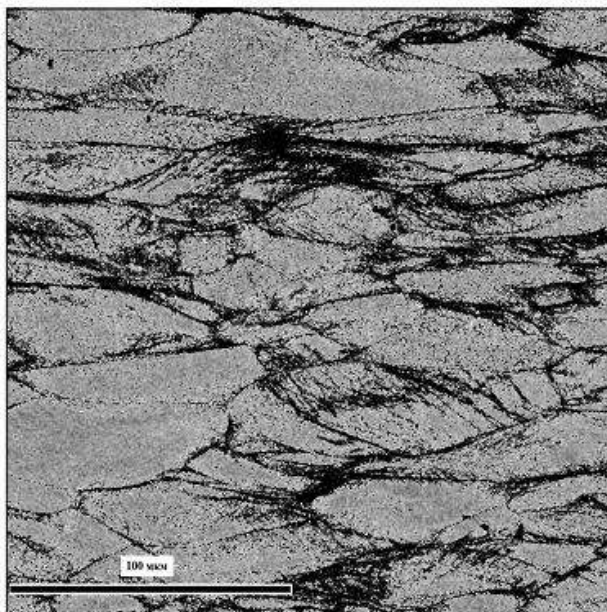

Рисунок 2. Карта локальной разориентировки кристаллической решетки образца проволоки диаметром 3,3 мм после холодного волочения со степенью деформации = 48,5 %

После пластической деформации в зерне увеличивается количество дефектов. На графике распределения углов разориентации кристаллической решетки (рис. 3) пластическая деформация отражается в виде сильного смещения пика распределения углов вправо по сравнению с рекристаллизованным состоянием (кривые 2 и 1). Пик в интервале углов 0,55–0,65 градуса становится заметно шире и ниже. Появляется второй максимум в области маленьких углов.

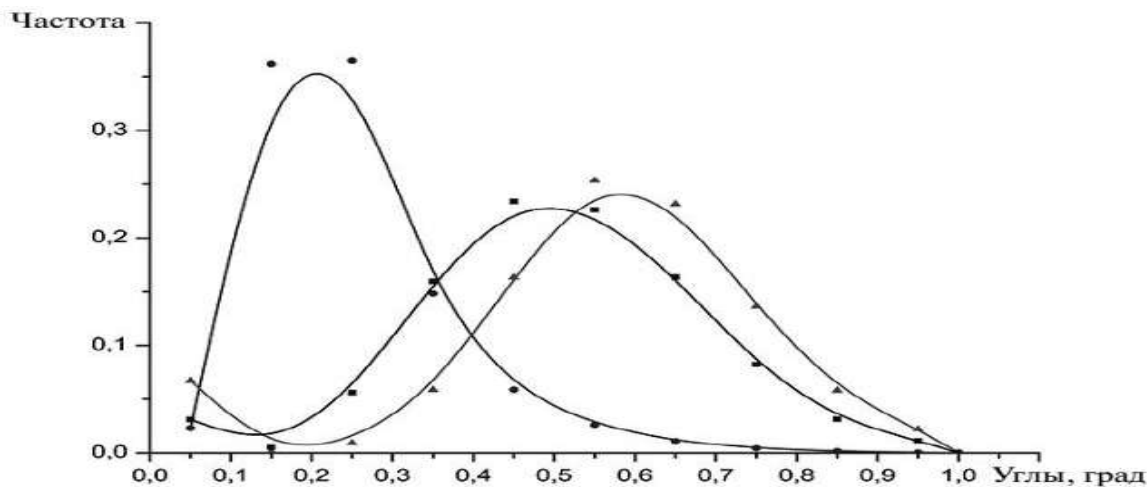

Рисунок 3. Распределение углов разориентации кристаллической решетки в исследуемых образцах сплава ТС6 (- рекристаллизация; - деформация; -полигонизация)

Такой характер распределения свидетельствует о наличии субструктуры. Максимум в правой части распределения появился вследствие формирования ячеек с более высокими углами разориентации между ними.

Максимум в левой части распределения соответствует углам внутри этих ячеек. Такой характер распределения свидетельствует о наличии субструктуры. В серии работ отмечается формирование ячеистой структуры с размером ячеек 0,5–0,7 мкм при холодной прокатке рекристаллизованных листов из сплава ТС6. Таким образом, из полученных экспериментальных данных можно сделать предположение о появлении субструктуры (ячеистая структура) после холодной деформации.

При нагреве деформированных образцов с описанной выше структурой до температуры 700 °С (выдержка в печи в течение 20 минут, охлаждение на воздухе) деформированные зерна сохраняют свою форму. Из этого следует, что температура отжига недостаточна для протекания рекристаллизации (рис. 4).

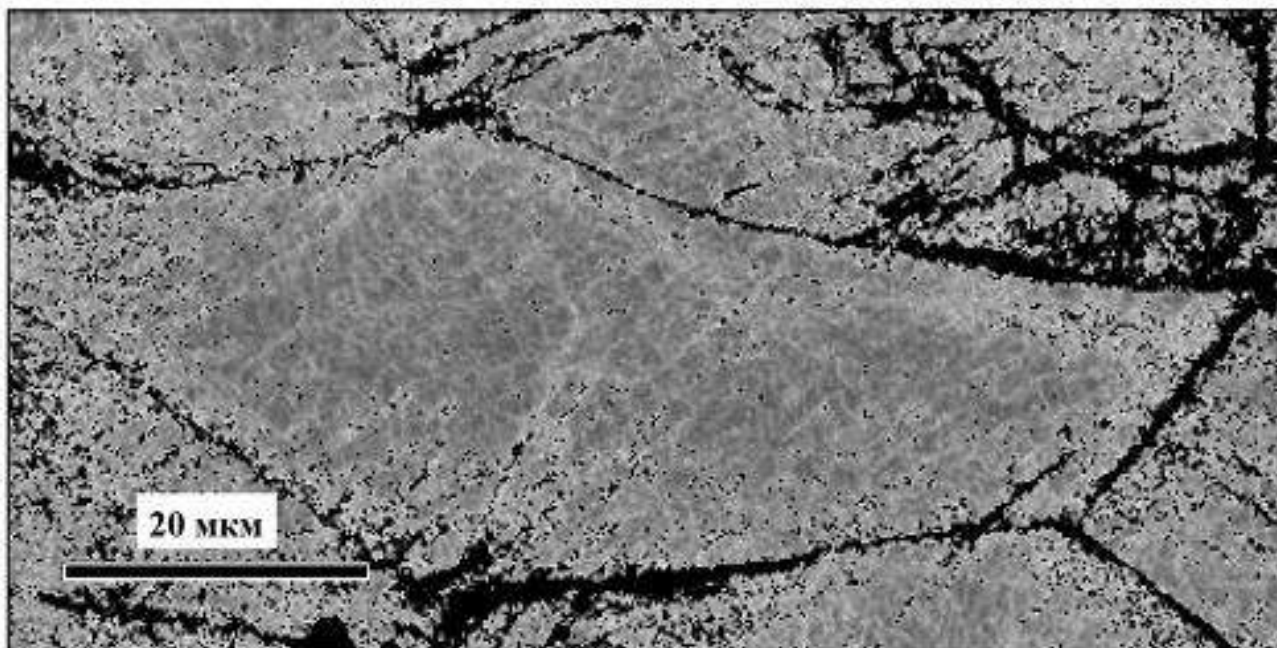

Рисунок 4. Карта локальной разориентировки кристаллической решетки образца сплава ТС6 после холодного волочения и последующей печной термообработки при температуре 700 °С (шаг 0,1933 мкм)

Так же, как и в деформированном образце, внутри зерен наблюдается неравномерное распределение углов разориентации (рис. 4).

После отжига максимум распределения углов смещается в сторону меньших углов (0,45–0,55 градуса), что является следствием аннигиляции и перестройки части дефектов решетки. В результате этого зерно разбивается на области размером 0,15–0,25 мкм. Однако характер распределения не изменяется: ширина и высота пика практически такие же, как в случае деформированного материала. Таким образом, процессы снижения дефектности структуры, а следовательно, и разупрочнение сплава произошли, но не в такой степени как при рекристаллизации. Так, если механические свойства при степени деформации $\varepsilon = 48,5 \%$ составили $\sigma_b = 1380$ МПа, $\sigma_{0,2} = 1315$ МПа, $\delta = 2,7 \%$ и $\psi = 46 \%$, то после термической обработки при температуре 700 °С произошло разупрочнение материала до значений $\sigma_b = 1060$ МПа, $\sigma_{0,2} = 1048$ МПа, $\delta = 12,0 \%$ и $\psi = 50 \%$. Полученные нами результаты свидетельствуют о протекании полигонизации в проволоке из сплава ТС6 при температуре 700 °С, если под полигонизацией в общем случае понимать перестройку дислокационной структуры внутри зерна.

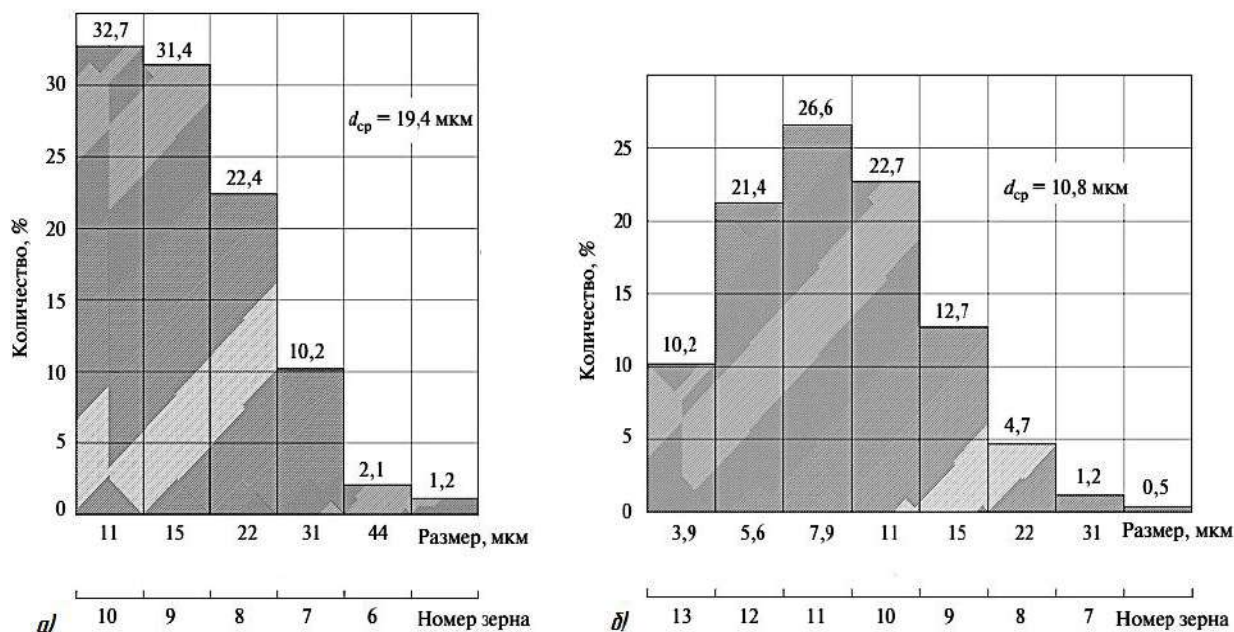

Рисунок 5. Гистограммы распределения размера зерна после закалки сплава ТС6 с температуры 800 °С: а — печной нагрев; б — нагрев со скоростью 35 °С/с

При повышении температуры нагрева до 800 °С в деформированном со степенью деформации $\varepsilon = 48,5 \%$ сплаве ТС6 протекает рекристаллизация. Хотя и при печном, и при скоростном нагревах формируется мелкозернистая рекристаллизованная структура, скорость нагрева оказывает влияние на параметры структуры: средний размер зерна, распределение зерен по размерам (рис. 5), анизотропию зерен. Так, если после закалки с печного нагрева средний размер зерна составил 19,2 мкм, то при нагреве со скоростью 35 °С/с — практически в два раза мельче — 10,8 мкм. Способ нагрева под закалку влияет также и на параметры равноосности зерен. После печного нагрева коэффициент анизотропии формы зерна составляет 1,3, а после нагрева со скоростью 35 °С/с значение данного коэффициента уменьшается до 1,15.

Анализ гистограмм распределения размеров зерен показывает, что при печном нагреве количество зерен размером 15 мкм и менее составляет 64,1% (рис.5, а), а при нагреве со скоростью 35 °С/с появляются зерна диаметром 3,9 мкм в количестве 10,2%, а общее количество зерен размером 15 мкм и менее составляет 93,8% (рис.5, б). Формирование мелкозернистой структуры для режимов закалки с температуры 800 °С обусловлено особенностями холодной деформации β -сплавов титана. Быстрому и полному протеканию первичной рекристаллизации путем формирования многочисленных центров способствует формирование ячеистой структуры в процессе холодной деформации.

Выводы. Таким образом, в ходе проведенных исследований установлено следующее:

1. Выявлены особенности формирования структуры и субструктуры проволоки из β -титанового сплава ТС6 при холодном волочении и последующей термической обработке. Изучено влияние технологических факторов (степень деформации, температура закалки) на степень проявления процессов рекристаллизации и полигонизации в структуре сплава.
2. После закалки с температуры 780–800 °С в сплаве ТС6, деформированном в холодную на 45%, формируется частично рекристаллизованная структура. Наряду с рекристаллизованными зернами имеются перекристаллизованные зерна или области с полигонизованной структурой. Рекристаллизованные зерна обладают минимальной дефектностью кристаллической решетки, однако при этом сохраняют часть дефектов деформированной структуры.
3. Повышение степени холодной деформации при волочении до $\varepsilon = 48,5 \%$ приводит к формированию типичной деформированной структуры, вытянутой в направлении волочения. Внутри зерен формируется ячеистая субструктура с углами разориентации 0,5–0,7 градуса.

4. При нагреве деформированного со степенью деформации $\varepsilon = 48,5\%$ сплава ТС6 до температуры 700°C формируется полигонизованная структура с углами разориентации $0,45\text{--}0,55$ градуса и размерами субзерен $0,15\text{--}0,25$ мкм.

5. При повышении температуры нагрева до 800°C в сплаве ТС6 создается мелкозернистая более равномерная рекристаллизованная структура, формированию которой способствует ячеистая деформированная структура. Ячейки становятся центрами реристаллизации. Скорость нагрева оказывает влияние на параметры структуры: средний размер зерна, распределение зерен по размерам, анизотропию зерен. Повышение скорости нагрева сопровождается существенным измельчением зерна.

Список использованной литературы:

1. Омаров А.Н., Жазыкбаева Г.М. Материаловедение и технология конструкционных материалов [Электронный ресурс]: учебник / А.Н. Омаров, Г.М. Жазыкбаева; [авт. ред.] ; Министерство образования и науки РК, ЧВПОУ Западно – Казахстанский инновационно – технологический университет. - Уральск, 2022. - 118 с. – URL: РМЭБ ЗКИТУ- [сайт]. - <https://library.wkitu.cloud/>(дата обращения: 16.04.2022). - Текст электронный. — Режим доступа: свободный - <https://cloud.mail.ru/public/gdRQ/2EGwDuZXY>
2. Ильинкова Т.А., Ильинков А.В. Конструкционная прочность материалов [Электронный ресурс]: учебное пособие / Т. А. Ильинкова, А. В. Ильинков ; [авт. ред.] ; Мин-во науки и высшего образования РФ, ФГБОУ ВО КНИТУ-КАИ им. А.Н. Туполева. - Казань, 2019. - 57 с. – URL: ЭБС КНИТУ-КАИ [сайт]. - http://jirbis.library.kai.ru/_docs_file/295/HTML/index.html (дата обращения: 22.12.2020). - Текст электронный. — Режим доступа: свободный.
3. Ильинкова Т.А. «Технологии упрочнения металлических сплавов [Электронный ресурс]: учебное пособие / Т. А. Ильинкова ; Мин-во образования и науки РФ, ФГОУ ВО КНИТУ-КАИ им. А.Н. Туполева-КАИ. - Казань : Изд-во КНИТУ-КАИ, 2018. - 72 с. . – URL: ЭБС КНИТУ-КАИ [сайт]. - <http://e-library.kai.ru/reader/hu/flipping/Resource-3312/3169.pdf/index.html> (дата обращения: 22.12.2020). - Текст электронный. — Режим доступа: свободный.
4. Ильинкова Т.А. Цветные сплавы в авиационной технике [Электронный ресурс]: учеб. пособие / Т. А. Ильинкова ; Мин-во образования и науки РФ, ФГОУ ВО КНИТУ-КАИ им. А.Н. Туполева-КАИ. - Электрон. текстовые дан. - Казань: Изд-во КНИТУ-КАИ, 2018. - 62 с. – URL: ЭБС КНИТУ-КАИ [сайт] - <http://e-ibrary.kai.ru/reader/hu/flipping/Resource-3313/3170.pdf/index.html>(дата обращения: 22.12.2020). - Текст электронный. — Режим доступа: свободный.

УДК 669.2.02

СУЫҚ ДЕФОРМАЦИЯ ЖӘНЕ ТЕРМИЯЛЫҚ ӨНДЕУ ПРОЦЕСІНДЕ ТИТАН ҚОРЫТПАСЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Омаров А. Н., Жазыкбаева Г. М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Андатпа: титан қорытпасын суық сызу және кейіннен термиялық өңдеу процесінде құрылымның қалыптасуына зерттеулер жүргізілді. EBSD-талдау әдісімен қорытпадағы суық деформация нәтижесінде $0,5\text{--}0,7^\circ$ разорентация бұрыштары бар жасушалық субструкция түзілетіні анықталды, содан кейін 700°C температураға дейін қыздыру кезінде $0,45\text{--}0,55^\circ$ разорентация бұрыштары және $0,15\text{--}0,25$ мкм ішкі астық өлшемдері бар полигондалған құрылым құрылады. 800°C дейін қызған кезде ұсақ түйіршікті қайта кристалданған құрылым пайда болады.

Кілт сөздер: сүйреу, суық деформация, қайта кристалдану, полигонизация, субструкция.

УДК 53.082.77

ИССЛЕДОВАНИЕ ДИЭЛЕКТРИЧЕСКОГО БАРЬЕРНОГО РАЗРЯДА С ПОМОЩЬЮ ЭКВИВАЛЕНТНОЙ ЭЛЕКТРИЧЕСКОЙ СХЕМЫ

Саргужиева Б.А

Западно - Казахстанский инновационно - технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Диэлектрический барьерный разряд (ДБР) является одним из наиболее эффективных способов получения объемной и приповерхностной плазмы в различных плазменных и плазмохимических технологиях, например, для очистки поверхностей, воды и воздуха, для дезинфекции и в плазменной медицине. Способы получения барьерного разряда и геометрия разрядных промежутков могут быть разными, при этом условно их можно разделить на три группы: скользящие разряды, в которых образующаяся плазма в виде тонкого слоя движется вдоль поверхности диэлектрика; барьерные разряды, в которых образующиеся в промежутке стримеры прорастают по нормали к плоскости диэлектрика, перекрывающего разрядный промежуток между двумя электродами; плазменные струи, которые выходят наружу из разрядного промежутка. Выбор между этими группами зависит от задачи и условий применения или возникновения (иногда нежелательного!) барьерного разряда.

Ключевые слова: диэлектрический барьерный разряд; озонатор; ячейка ДБР; высоковольтный электрод; низкотемпературная плазма

В современной литературе под барьерным разрядом полагают электрический разряд при высоком (от 0.1 атм до нескольких атмосфер) давлении, который протекает между близко расположенными электродами при подаче на них напряжения низкой (до 100 кГц) частоты, при этом один или оба электрода покрыты слоем диэлектрика. Наиболее часто в качестве диэлектрического барьера используются такие материалы, как стекло, Al_2O_3 , а также керамика. Диэлектрический барьер, препятствующий короткому замыканию через воздушный промежуток, послужил основой для термина «Барьерный разряд» [1].

Исследование разряда, контролируемого диэлектрическими барьерами, представляет не только прикладной, но и значительный научный интерес. Экспериментальное и теоретическое изучение пространственно неоднородного барьерного разряда дает возможность понять физические процессы в таком явлении, как стример, который является ключевым понятием при искровом пробое промежутков. Такой объект, как однородный барьерный разряд, является интересным примером однородной газоразрядной плазмы, реализующейся при высоком (атмосферном) давлении, несмотря на склонность плазмы к филаментации при повышении концентрации рабочего газа. Кроме того, барьерный разряд интересен с точки зрения физики высокочастотного емкостного разряда, как предельный его случай при повышении давления газа и понижении частоты внешнего напряжения [2].

Таким образом, исследование барьерного разряда является актуальной задачей физики низкотемпературной плазмы. Как явление, разряд, контролируемый диэлектрическими барьерами, известен достаточно давно. Впервые эксперименты по использованию барьерного разряда для производства озона были проведены еще Сименсом в конце XIX века. Несмотря на это, систематические исследования барьерного разряда начали проводиться лишь в 80-х годах XX века, что связано с крайней сложностью диагностики неравновесной плазмы атмосферного давления, а также с тем, что барьерный разряд преимущественно находится в филаментированном состоянии. Возможность реализации барьерного разряда в технологически простых установках, функционирующих при атмосферном давлении, обусловила большой интерес к нему со стороны приложений. Основной областью применения барьерного разряда

является производство озона. Кроме того, в последнее время барьерный разряд широко используется при очистке выхлопных газов, обработке полимерных поверхностей и нанесении покрытий (Chemical Vapour Deposition), а также в ячейках плазменных панелей [3].

В ячейке диэлектрического барьерного разряда металлические электроды, на которые подаётся высокое переменное напряжение, разделены не только газовым промежутком, но и слоем (или слоями) диэлектрика. Электрический разряд искровой или коронной формы возникает в газовом промежутке (рисунок 1). Высокое переменное напряжение, действующее между электродами ячейки ДБР, вызывает разряд газового промежутка в виде нескольких практически одновременных искровых микроразрядов. Такая совокупность почти одновременных микроразрядов называется серией. В дальнейшем при повторных увеличениях мгновенного значения переменного напряжения до уровня зажигания возникают другие серии микроразрядов. В каждой отдельной серии временные промежутки между микроразрядами составляют от десятков до сотен наносекунд. Промежутки времени между последовательными сериями составляют, как правило, от десятков микросекунд до нескольких миллисекунд. Имеющие место пространственная и временная неоднородности микроразрядов в ячейке ДБР могут быть причиной локального перегрева и повышенного износа электродной системы, особенно диэлектрика. В результате электрического пробоя диэлектрика в ячейке ДБР возникает короткое замыкание между металлическими электродами [4].

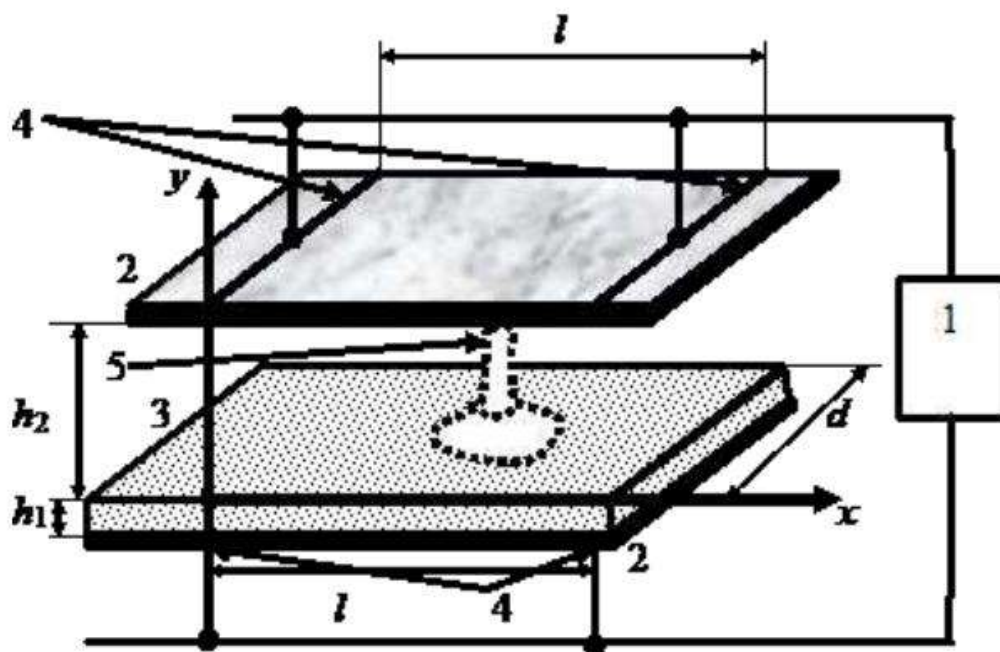

Рисунок 1- Схематическое изображение ячейки ДБР: высоковольтный источник переменного напряжения (1), металлические электроды с высоким активным электрическим сопротивлением (2), диэлектрик (3), узкие металлические плоскости -электроды (4), микроразряд (5)

Исследованию ДБР посвящен ряд предыдущих работ автора [1–7]. ДБР находит широкое практическое применение в самых разных сферах современных технологий: методы плазменного травления, технологии формирования поверхностных слоёв и направленного изменения их физико-химических свойств, методы управления высокоскоростными потоками воздуха, обтекающими движущиеся в воздухе объекты. Широко используются плазмохимические генераторы озона, действие которых основано на ДБР. Следует отметить, молекула озона является очень сильным окислителем. Ввиду высокой реакционной способности озон, синтезируемый в ячейке ДБР, оказывает крайне сильное разрушающее

воздействие на диэлектрик. В этой связи насущной является проблема уменьшения степени разрушающего воздействия озона на диэлектрик.

ДБР находит широкое практическое применение в самых разных сферах современных технологий: методы плазменного травления, технологии формирования поверхностных слоёв и направленного изменения их физико-химических свойств, методы управления высокоскоростными потоками воздуха, обтекающими движущиеся в воздухе объекты. Широко используются плазмохимические генераторы озона, действие которых основано на ДБР. Следует отметить, молекула озона является очень сильным окислителем. Ввиду высокой реакционной способности озон, синтезируемый в ячейке ДБР, оказывает крайне сильное разрушающее воздействие на диэлектрик. В этой связи насущной является проблема уменьшения степени разрушающего воздействия озона на диэлектрик [5,6].

В ячейках ДБР с металлическими электродами, обладающими высокими активными электрическими сопротивлениями, имеет место более высокая, по сравнению с обычными металлическими электродами, пространственно-временная однородность микрозарядов. В этом случае возрастает, в частности, производительность плазмохимического генератора озона. В других технологиях, связанных с применением ДБР, более высокая пространственно-временная однородность микрозарядов также может способствовать увеличению их эффективности. Таким образом, важно разрабатывать и развивать методы математического моделирования, позволяющие детальнее исследовать многообразие процессов в ячейках ДБР с целью создания более оптимальных и энергоэффективных технологий на основе ДБР. В данной работе предложен метод исследования разнообразных аспектов ДБР, основанный на использовании эквивалентной электрической схемы [7].

Список использованной литературы:

1. Андреев В. В., Матюнин А. Н., Пичугин Ю. П. Плазмохимический генератор озона с повышенной однородностью микрозарядных процессов в барьерном разряде // Прикладная физика. – 2014. – № 3. – С. 39–42.
2. Andreev V. V., Vasilyeva L. A., Pichugin Yu. P. High voltage waveform influence on ozonizer productivity on dielectric barrier discharge basis // IOP Conf. Series: Materials Science and Engineering. – 2021. – Vol. 1047. – Pp. 012198.
3. Андреев В. В., Васильева Л. А. Результаты математического моделирования диэлектрического барьерного разряда // Проблемы и перспективы развития энергетики, электротехники и энергоэффективности: материалы IV Междунар. науч.-техн. конф. – Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, 2020. – С. 186–190.
4. Andreev V. V., Kravchenko G. A., Matyunin A. N., Pichugin Yu. P. Use electrodes with high active electrical resistance as a way to increase the productivity of an ozone generator based on dielectric barrier discharge // IOP Conf. Series: Materials Science and Engineering. – 2020. – Vol. 919. – Pp. 062048.
5. Andreev V. V., Kravchenko G. A., Pichugin Yu. P. Investigation of corona-resistant coatings for the dielectric surface in a plasma-chemical ozone generator on the base of dielectric barrier discharge // IOP Conf. Series: Materials Science and Engineering. – 2020. – Vol. 862. – Pp. 062086.
6. Andreev V. V. Investigating interaction of microdischarges with TiO₂ surface films in the cell of dielectric barrier discharge // Journal of Physics: Conference Series. – 2019. – Vol. 1348. – Pp. 012001.
7. Андреев В. В., Васильева Л. А., Кравченко Г. А., Пичугин Ю. П., Филиппов В. Г. Результаты исследования структуры барьерного разряда // Нелинейный мир. – 2009. – Т. 7, № 11. – С. 811–819.

ӘОЖ 53.082.77

ЭКВВАЛЕНТТІ ЭЛЕКТР ТІЗБЕГІ АРҚЫЛЫ ДИЭЛЕКТРЛІК КЕДЕРГІЛІК РАЗРЯДТЫ ЗЕРТТЕУ

Саргужиева Б.А.

Батыс – Қазақстан инновациялық – технологиялық университеті, Орал қ

Андатпа: Диэлектрлік тосқауыл разрядының ұяшығын талдау негізінде оған сәйкес келетін электрлік ауыстыру схемалары жасалды. Мұндай алмастыру тізбектеріндегі процестер токтар мен кернеулерге арналған Кирхгоф заңдары негізінде талданады. Нәтижесінде екінші ретті жартылай туындылардағы дифференциалдық теңдеулер жүйесі пайда болады. Бұл жұмыста жоғары вольтты электродтардың белсенді электр кедергісінің мөлшеріне байланысты разрядты ұяшықтағы процестер зерттелді.

Кілт сөздер: диэлектрлік тосқауыл разряды; озонатор; эквивалентті электр тізбегі; жоғары вольтты электрод; төмен температуралы плазма.

УДК 72.01

АРХИТЕКТУРА ГЕРМАНИИ ПЕРИОДА СЕВЕРНОГО РЕНЕССАНСА

Сагатжанова М.

Санкт-Петербургский политехнический университет Петра Великого

Аннотация: В статье дается характеристика архитектуры Германии Северного Возрождения, раскрываются основные ее черты. Автором анализируются социально - политические условия, повлиявшие на формирование немецкого искусства. В статье представлены течения и школы, возникшие в период немецкого Возрождения. Описаны знаменитые строения периода.

Ключевые слова: Северное Возрождение, готика, бюргер, архитектурный стиль, школа, ратуша, средневековые традиции, князья, кирпичные постройки.

В Германии процесс искоренения феодальных устоев шел сложным путем. Это отразилось на ее экономическом, политическом, духовном развитии, включая искусство, в том числе, архитектуру.

Готика долгое время сохраняла в Германии господствующую позицию. Ее традиции, даже на исходе стиля в конце XV века, были очень сильны. Новые формы архитектуры были вынуждены пробираться сквозь слои консервативных устоев. Перевод Витрувия на немецкий язык, сделанный в 1548 году врачом и математиком В. Ривиусом, был первой теоретической книгой по архитектуре в Германии [1].

Переход от готической архитектуры к Ренессансу осуществлялся медленно. Сначала создавать классические формы стали скульпторы, художники и граверы. Первыми использовали итальянские архитектурные стили в своих работах: Ганс Гольбейн Младший (1498-1543 гг.) – расписывал роскошными мотивами античной архитектуры оштукатуренные фасады скромных домов; Петер Флетнер (1485—1546 гг.) – ювелир и медальер из Нюрнберга – фонтан в Майнце (1526 г.), зал в доме Хиршфогель в Нюрнберге (1534 г.).

Раздробленность Германии стала главной причиной появления многообразных архитектурных тенденций, меняющихся от княжества к княжеству. Отсутствие единой немецкой столицы сделало невозможным появление единого культурного центра, чье влияние

распространилось бы на всю страну. Поэтому главной характерной чертой немецкого Возрождения стало отсутствие единого национального стиля в архитектуре [2].

С XIV до середины XVI века старые торговые города становятся главным двигателем в искусстве архитектуры. В то время как во Франции ведущим архитектурным сооружением был замок, а в Италии – городской дворец или центрическое здание, то в Германии доминирующими стали жилой дом и общественные здания бюргерства, в особенности ратуши. Эти сооружения задавали общий стиль всем постройкам в немецких городах и были основными типами архитектуры периода Северного Возрождения.

Лишь в середине XVI века князья и дворяне смогли проявить себя в качестве заказчиков и стали привлекать в страну, прежде всего в южную часть, итальянских архитекторов, знакомых с искусством Ренессанса, а также мастеров из других стран.

Итальянские архитекторы и скульпторы смогли объединить немецкую и итальянскую архитектуры. В портовых городах работали нидерландские архитекторы, а строительная деятельность немецких князей находилась под влиянием французского дворцового строительства.

В Германии в XV веке были распространены различные методы строительства, включая неоштукатуренные кирпичные постройки в северных городах, оштукатуренные кирпичные здания с живописными фасадами в южных регионах и фахверковые постройки в центральных районах Германии.

В XVI веке фахверки достигли своего расцвета. Сохранение фахверковых построек, как ведущего типа сооружений, значительно замедляло развитие самостоятельных новых архитектурных идей. Такой вид зданий был несовместим с новыми концепциями и формами [3].

В архитектуре XV века Германии памятников культового зодчества было больше, чем в других странах Северной Европы. Еще продолжалось и завершалось строительство грандиозных готических соборов, начатых в предшествующее столетие (например, в Ульме). Но новые храмовые постройки уже не отличались размахом и роскошью. Это были более простые церкви, преимущественно зального типа.

Наряду с церковными зданиями все большее значение начинают иметь памятники светского зодчества, такие как городские коммунальные постройки, гильдейские и цеховые дома. Ратуши в Бремене и Госларе впечатляют своей монументальностью и богатой отделкой, а фахверковые общественные постройки в Вернигероде и Альсфельде достигли замечательной художественной выразительности за счет пластической формы и уникальной орнаментации.

Внутри зданий появились деревянные панели для большего комфорта и помпезности. Хозяйственные сооружения, такие как городская бойня в Аугсбурге, соляной склад в Любеке и городские укрепления, также отличались техническими и эстетическими качествами. Наиболее знаменитая фахверковая постройка – здание цеха мясников в Хильдесхайме.

В отличие от монументальных палаццо, которые принадлежали богатейшим фамилиям в Италии, в Германии и Нидерландах еще не произошел такой переворот в архитектуре жилых домов. Однако, по сравнению со средневековьем, заметен ряд новшеств, таких как более сложная и свободная планировка, использование на фасадах богато украшенных фронтонов и фонарей – эркеров, а во дворах – крытых галерей.

Городские постройки имели, хоть и косвенное, влияние в сооружении феодальных замков. Возле традиционных крепостных сооружений начинают появляться здания, в которых оборонительные сооружения сочетаются с монументальными элементами.

Примером такого замка является Альбрехтсбург в Мейсене, который выглядит как неприступная крепость, но также раскрывается как фасад княжеского дворца нового типа. В создание интерьеров замка был вовлечен известный зодчий Арнольд Вестфальский, работавший в Саксонии в период между 1470 и 1479 годами. Он создал сложные сталактитовые и сетчатые своды, а также винтовые лестницы в замке.

Для архитектуры Германии XVI в. типична перегруженность декоративными элементами и дробность композиции. В германской архитектуре эпохи Северного Возрождения декор позаимствован от ломбардского и венецианского Раннего Ренессанса. В наружном и внутреннем декоре большинства зданий этого периода применялся орнамент. В таких городах, как Нюрнберг, Аугсбург и Галле первыми начинают применяться основные принципы Возрождения.

Немецкая архитектура эпохи Северного Возрождения, несмотря на появление новых форм и стилей, сохраняла традиции средневековой готической архитектуры, которые продолжали существовать и влиять на ренессансные сооружения Германии.

В ренессансной постройке присутствует два основных принципа: практичность и целесообразность - во внутренних пространствах, выразительность и живописность - во внешних формах [4].

В отличие от других стран, немецкие здания создавались на основе потребностей владельца, а не по заданному плану, что давало возможность выражать индивидуальность архитектора и владельца. Фасады зданий украшены разнообразными элементами: башнями, фронтонами, арками, карнизами, окнами, порталами и орнаментами, что создает красочный и уникальный образ.

В архитектуре XVI века в Германии можно выделить два основных течения. Первое – архитектура северо-западной Германии, включающая Шлезвиг-Гольштейн, Мекленбург и большую часть Пруссии. Второе течение немецкой архитектуры развивалось, в основном, в южных областях Германии, с центрами в городах Ульм, Нюрнберг и Аугсбург [5].

На севере под влиянием французской архитектуры получил распространение готический стиль, в особенности «ганзейский стиль» или «кирпичная готика». Здесь продолжается использование средневековых традиций и варьируются позднеготические формы в соответствии с новыми требованиями. Лучшие постройки этого направления расположены в Вестфалии и вдоль нижнего Рейна, где развиваются два типа зданий - городские особняки и ратуши.

В XVI век Кельн выделялся своими общественными постройками, особенно ратушей. Образцом Вестфальской архитектуры был цеховой дом в Мюнстере. Нидерландская архитектура также оказала большое влияние на северно-немецкие здания (ратуша в Эмдене, ряд домов в Висмаре и Вестфалии).

Второе течение немецкой архитектуры привнесло в южные регионы новые архитектурные стили. Они проявились в дворцовом строительстве князей и были переняты наиболее богатыми и влиятельными купцами, которые стремились подражать им.

В Средней и Южной Германии много красивых бюргерских домов XVI – XVII веков с фасадами из тесаного камня, богато украшенные орнаментами и фигурными изображениями. Некоторые здания, такие как Пеллерхауз в Нюрнберге и дом №30 на Нейсештрассе в Гёрлице, являются значительными произведениями искусства немецкого бюргерства [1].

Главными чертами южно-германской архитектуры XVI века были: гармоничность пропорций, упорядоченность планировки и горизонтальное распределение архитектурных масс. Однако, тяготение к живописности, характерное для немецкого искусства, также присутствует в этих зданиях. Стены в зданиях южной Германии четко членятся, но они рассматриваются не как конструктивные несущие элементы, а скорее, как поле для живописных украшений. Башенки, выступы и фронтоны используются в соответствии с новым упорядоченным стилем.

Ярким примером южно-германского Северного Возрождения является дворец Ландсгут в Баварии. В течение XVI века в архитектуре южной Германии постепенно выработался своеобразный стиль, который подготовил появление барокко.

Ренессансные черты, такие как четкое деление фасадов и упорядоченность в декорации, стали все более распространенными. Одновременно с этим возросло тяготение к повышенной декоративности и нарядности, которые имели много общего со средневековой архитектурой. Большое значение придавалось окруженным галереями и ренессансными колоннами

внутренним дворам. Таким образом, ренессансные элементы стали более различимы при переходе к архитектуре в стиле барокко.

В церковном строительстве наблюдается растущая тенденция к роскошному и изысканному дизайну интерьера. Это проявляется в использовании активного орнамента, массивных колонн и заполнении свободных стен живописными декорациями. В некоторых церквях, таких как церковь св. Михаила в Мюнхене, с этими элементами декора сочетаются готические арки [4].

Во второй половине XVI века в Германии появляется ряд крупных архитектурных школ: Страсбургская школа, ее основатель Вендель Диттерлейн (1550-1599 гг.); Штутгартская школа, ее главным представителем был Георг Берг (1666-1738 гг.).

В Германии эпоха Северного Возрождения породила уникальную форму архитектуры, известную как Везерский Ренессанс. Этот термин, введенный Ричардом Клафеком в 1912 году, указывает, что Возрождение создало свой собственный архитектурный стиль, который стал популярным в долине реки Везер с начала XVI до середины XVII века и объединил в себе характерные черты итальянского и северного Возрождения. Термин "Везерский Ренессанс" получил международное признание, благодаря книге Генри-Рассела Хичкока "Немецкая архитектура эпохи Возрождения" (1981 г.) [6].

Основными признаками архитектурного стиля Везерского Ренессанса являются искусно украшенные фронтоны, камни, имитирующие рустику, множество эркеров. Этот стиль использовался не только для строительства дворцов, церквей и ратуш, но также и для домов богатых горожан и крестьян.

Примерами знаменитых сооружений Везерского Ренессанса являются Университет Хельмштедта и Бременская Ратуша, включенная в список объектов всемирного наследия ЮНЕСКО (2004 г.). Такое внимание к ратуше вполне объяснимо. Воздвигнутая в начале XV века, она пережила повторный расцвет искусства в Бремене, собственную модернизацию, трансформацию Везерского стиля и сохранилась до наших дней. Главным архитектором проекта был Людер фон Бентхайм. Сама ратуша была возведена в 1405-1410 годах по всем готическим канонам, но в 1600 году власти Бремена решили, что скромный облик ратуши не соответствует ее представительским целям, и приступил к ее перестройке в стиле «Везерского Ренессанса» [4].

Новые течения в архитектуре достигли Германию и другие страны Северной Европы с опозданием почти на сто лет. Поэтому все новшества не столько вытесняли укоренившиеся традиции, сколько сливались вместе и встраивались в них. Популярное в Германии кирпичное строительство получило ряд новых элементов, что привело к появлению нового стиля – кирпичного Ренессанса. Стиль сохранил многие черты кирпичной готики, но с опозданием внедрил элементы Ренессанса. Архитектуры Ренессанса в том виде, как она развивалась в Италии, в Германии почти не было.

Список использованной литературы:

1. Всеобщая история архитектуры. Том V. Архитектура Западной Европы XV—XVI веков. Эпоха Возрождения / Научно-исследовательский институт теории, истории и перспективных проблем советской архитектуры ; под ред. В. Ф. Маркузона. – М.: Стройиздат, 1967. – 660 с.
2. Кареев Н. И. История Западной Европы в Новое время. Развитие культурных и социальных отношений. Переход от Средних веков к Новому времени. – М.: Академический проспект, 2016. – 383 с.
3. Аксёнова А.С. История искусств. Просто о важном. Стили, направления и течения. М.: Эксмо, 2019. – 208 с.
4. Бирюкова Н.В. История архитектуры. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 367 с.
5. Гнедич П.П. История искусств: Живопись. Скульптура. Архитектура. М.: Эксмо, 2010. – 544с.: ил.
6. Kreft H. Die Weserrenaissance / H. Kreft, J. Soenke. – Hameln : Niemeyer, 1964. – 304 S.

УДК 72.01

ҚАЙТА ӨРЛЕУ ДӘУІРІНДЕГІ ГЕРМАНИЯНЫҢ СӘУЛЕТІ

Сағатжанова М.

Ұлы Петрдің Санкт-Петербург политехникалық университеті

Аннотация: Мақалада Германияның Солтүстік Ренессанс архитектурасы сипатталған, оның негізгі белгілері ашылған. Автор неміс өнерінің қалыптасуына әсер еткен әлеуметтік-саяси жағдайды талдайды. Мақалада неміс Ренессансы кезінде пайда болған ағымдар мен мектептер келтірілген. Кезеңнің әйгілі ғимараттары сипатталған.

Кілт сөздер: Солтүстік Ренессанс, готика, бюргер, сәулет стилі, мектеп, қала залы, ортағасырлық дәстүрлер, князьдер, кірпіштен салынған ғимараттар.

ОӘК 662.636

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӨСІМДІК МАЙЛАРЫН ЕКІНШІ РЕТТІК ҚОЛДАНУ

Мукамбеткалиева А.Н.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация. Мақалада пайдаланылған өсімдік майларын қайта қолдану әдістеріне қысқаша сипатта берілген. Сонымен қатар, фритюрден кейінгі пайдаланылған өсімдік майларына және терең қуыру кезінде майдың химиялық және физикалық параметрлерінің өзгеруі қысқаша шолу жүргізілген.

Андатпа сөздер: өсімдік майлары, гидролиз, тотығу, тұтқырлық, тығыздық.

Пайдаланылған өсімдік майын салқындатуға және қайта пайдалануға болмайды. Оны кәрізге төгуге қатаң тыйым салынады: құбырлардың бітелуіне әкеліп соғады және бітелуді жою өте қиын болады, сонымен қатар сумен жабдықтау сапасын нашарлатады. Сонымен қатар пайдаланылған өсімдік майында қоршаған ортаны ластайтын компоненттер бар. Алайда, көптеген тағамдардан айырмашылығы, өсімдік майын қайта өңдеуге және өнеркәсіпте қолдануға болады. Әлемдік тәжірибе ас әзірлеуден қалған майларын, өсімдік майларын қайта өңдеу өндірістік шығындарды қысқартып, табиғатты қорғауға көмектесетінін көрсетті. Пайдаланылған өсімдік майларын қайта қалпына келтірудің негізгі әдістері ретінде компаниялар жоғары сапалы түпкілікті өнімді алуға мүмкіндік беретін этил спирттері мен басқа реагенттерді қолдана отырып, механикалық және химиялық тазарту түрлерін қолданады. Өсімдік майларын утилизациялауда көбінесе биодырау процесі қолданылады. Соған қарамастан, арнайы тазарту жабдықтарының болуы өндіріс орындарында пайдаланылған өсімдік майларын мына заттарды алуға мүмкіндік береді:

-Биологиялық дизель отыны. Негізгі шикізат көзі ретінде өсімдік майлары қолданылады. Биодизельдің жоғары сапалық көрсеткіштері: тұтқырлығы, жоғары жарқыл температурасы, төмен қату температурасы. Сонымен қатар биодизельді пайдалану арқылы атмосфераға бөлінетін CO₂ газының мөлшерін төмендетуге болады;

-Техникалық жағармайлар алуда және құралдарды майлауда;

-Сабын және басқа жуғыш заттардың өндірісінде қолданылатын глицеринді алуда;

-Әр түрлі лак-бояу өнімдерін алуда;

-Май шам жасауда;

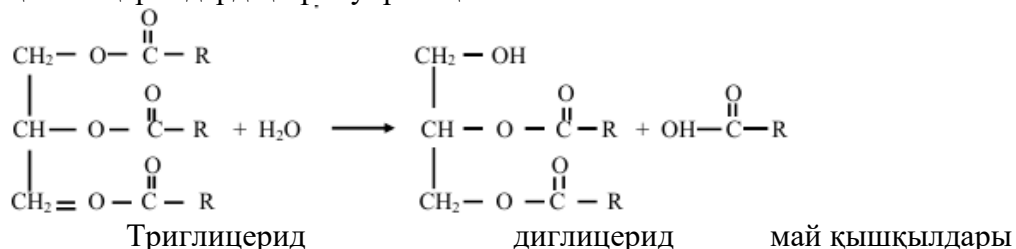
-Бақшада қарапайым инсектицид жасау үшін майды қолдануға болады.

Фритюрден кейінгі пайдаланылған өсімдік майлары. Тағамдық май өмірлік маңызы бар тағам модулі болып табылады; ол энергияны, маңызды май қышқылдарын қамтамасыз етеді және майеріткіш дәрумендерін тасымалдаушы қызметін атқарады. Май өнеркәсіптік және тұрмыстық тағамдарда қуыру деп аталатын гастрономиялық процесс үшін кеңінен қолданылады. Фритюрде терең қуыру тағамды шамамен 180⁰С немесе одан жоғары температурада ыстық майға батыру арқылы тамақ өңдеу процесінде жылу мен массаны бір уақытта тасымалдауды қамтиды. Бұл процесс кезінде су буының тағамнан майға және атмосфераға кері тасымалы жүзеге асады. Бұл процессте түрлі химиялық реакциялар, атап айтқанда, термиялық тотығу, полимеризация және гидролиз орын алады. Осы реакциялар кезінде майдың тұтқырлығын арттыратын, ерімейтін, ұшпайтын, түсін қоюлататын, көбік түзу қасиетін арттыратын және түтіндеу температурасын төмендететін заттар бөлінеді.

Жалпы алғанда фритюрде қуыру кезінде майдың сапасы төмендейді. Көптеген саудагерлер пайдаланылған майды тастамастан, екінші қайтара қолдана береді. Бұл тұтынушылардың денсаулығына теріс әсер етеді. Адам ағзасындағы тотығу процесі жүрек-тамыр, қатерлі ісік, ерте қартаю немесе катаракта сияқты кейбір аурулардың себебі болып табылады. Сонымен қатар, бүлінген майды қоршаған ортаға шығару ластануды күшейтеді. Ауа мен судың қатысында майдың сапасының төмендеуі күшейеді. Бұл сонымен қатар қуырылған материалдың табиғатына, қуыруға арналған майдың табиғатына, қуыру уақытына, фритюрницаның моделіне және фильтрлердің қолданылуына да тікелей байланысты. Майқышқылды құрам, қуыру температурасы, қыздыру түрі, қуыруға арналған майдың құрамы, қуырылған тағамның құрамы, антиоксиданттар және оттегінің болуы майдың сапасының күрт нашарлауына әкеп соқтырады.

Терең қуыру кезінде майдың химиялық параметрлерінің өзгеруі. Феноменалды өзгерістер бос май қышқылдарының концентрациясының, сонымен қатар полярлы материалдардың, полимерлі қосылыстардың жоғарылауына және қанықпаған май қышқылдары құрамының төмендеуіне байланысты. Майдың сапасы негізінен гидролиз, тотығу және полимеризация сияқты үш түрлі химиялық реакцияларға байланысты өзгереді. Егер майдың құрамында неғұрлым линол, линолен қышқылдары төмен мөлшерде және олеин қышқылы жоғары мөлшерде болса, соғұрлым май тұрақты болады. Линол қышқылының ыдырауы фритюрдегі қуырылған дәмге жауап беретін 2,4-декадиеналдың түзілуіне әкеледі.

Гидролиз. Гидролиз кезінде үшглицеридтер су мен будың қатысында бұзылады. Моноглицеридтер, диглицеридтер, бос май қышқылдары және глицерин түзіледі. Гидролиздің дәрежесі май температурасына, май және су фазасының бөліну шекарасының аудандарына, су мен бу мөлшеріне тәуелді. Бос май қышқылдары және майды тотықтыру кезінде пайда болатын төмен молекулалы қышқыл өнімдер бу қатысында қуыру кезінде гидролиз процесін күшейтеді. Гидролиз дәрежесін майдың сабындану мөлшерімен анықтауға болады. Май қышқылдары мен диацилглицериндердің түзілуі реакциясы:

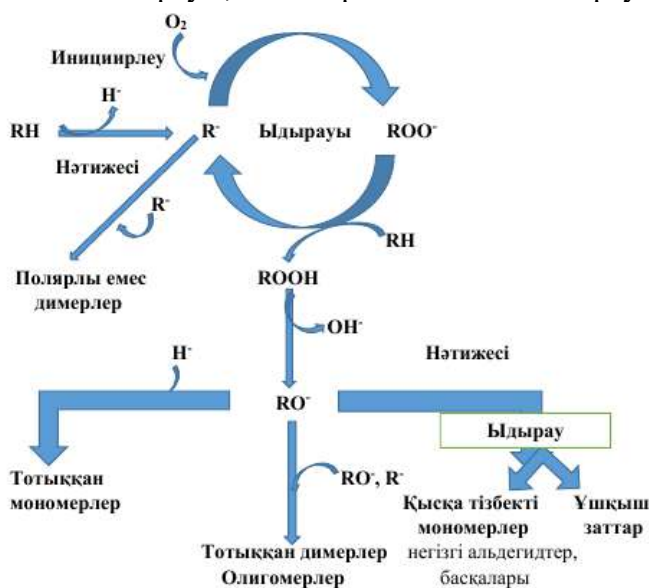

Тотығу. Фритюрдегі қуырылған майда тотығудың үш түрі жүзеге асады: автототығу, термиялық тотығу және фотосенсибилизацияланған тотығу. Кәдімгі температурада оттегімен тікелей байланыста тотығу автототығу деп аталады. Бұл майдың бұзылуына әкеп соқтырады, нәтижесінде майдың тотығу немесе гидролитикалық деградациясының әсерінен жағымсыз иіс пен дәмге ие болады. Тотығу арқылы бұзылу кезінде глицеридтердің оттегімен шабуылы орын алады және барлық қанықпаған майларда кездеседі. Термиялық тотығу 180⁰С-тан жоғары

температурада қыздыру салдарынан орын алады. Термиялық тотығудың жылдамдығы автототығуға қарағанда жоғары болады. Барлық жоғарыда аталған тотығу процестері «бос радикалдардың механизмі» деген атпен әйгілі механизммен жүзеге асады. Негізінен бұл механизм үш кезеңнен тұрады: тізбектің инициирленуі, тарату және тоқтату. Тізбектің инициирленуі кезінде реакциялар жылудың, жарықтың және металлдық катализатордың әсерінен алкильді бос радикалдың түзілуімен жүзеге асады (R). Бірінші кезеңде қалыптасқан радикал көбею кезеңінде оттегімен әрекеттесіп, перокси-радикал (ROO) түзеді. Перокси-радикалдардың деңгейлері липидтердің бос радиалдарына қарағанда жоғары. Перокси-радикал липидтің басқа молекуласынан сутекті шығарады және липидті радикал ($R + ROOH$) түзеді. Гидропероксидтер өте тұрақсыз және қысқа тізбекті қосылыстарға ыдырау үшін пероксид тобының айналасында O-O, C-C және C-O байланыстарын бөлу арқылы қысқа тізбекті қосылыстардың пайда болуына әкеледі. Радикалдар реакцияларды катализдейді, ал пероксид радикалының түзілуі мен ыдырауы қайтымды түрде жүреді.

Терминация полярсыз димер, тотыққан мономер, олигомер, спирттер, альдегидтер, кетондар, қышқылдар, лактондар және т.б. сияқты соңғы өнімдердің түзілуін қамтиды. Қуыру температурасы, қуыру процессінің мөлшері, бос май қышқылдарының, поливалентті металлдардың және қанықпаған май қышқылдарының болуы тотығу тұрақтылығын және майдың дәмдік сапасын төмендетеді. Ал антиоксиданттар майдың қуырылуы үшін тотығуын төмендетуде маңызды рөл атқарады. Антиоксиданттардың ефективтілігі қуыру температурасының артуымен төмендейді.

Тотығу – фритюрдегі майдың қасиетін маңызды нашарлататын өзгерістердің бірі және бес негізгі кезеңнен тұрады, атап айтқанда индукциялық кезең, пероксидтің пайда болуы, пероксидтің ыдырауы, полимеризация және ыдырау.

Сурет 1 – Терең қуыру кезіндегі май құрамының химиялық өзгерісі

Терең қуыру кезінде майдың физикалық параметрлерінің өзгеруі. Терең қуыруға байланысты майдың физикалық өзгеруі түсінің өзгеруі, көбіктену мен тұтқырлығының артуын қамтамасыз етеді. Бұл өлшемдерінің өзгеруін өлшеудің түрлі әдістері бар. Сапалық өзгерістерді визуалды тексеру арқылы бағалауға болады.

Түсі. Түс – бұл тамақ өндірісінде қуыруға арналған майды жылдам сапалық бақылау үшін қолданылатын алдын ала анықталған көрсеткіш. Майдың түсінің күңгірттенуі май қышқылдарының тотығуы мен термиялық ыдырауы кезінде пигменттердің пайда болуына байланысты.

Фри картобын қуыру кезінде өсімдік майының радикалды сипаттамалары мен физикалық-химиялық сипаттамалары бойынша қуыру кезеңінде қараудың біртіндеп жоғарылауы

байқалды. Өсімдік майының түстік құндылығы қуыру уақыты артқан сайын артады. Өсімдік майының үш түрлі үлгісінің соңғы нәтижелерін салыстыру кезінде авторлар майдың түсінің күңгірттенуі майдағы линолен қышқылының көбеюіне байланысты болды деген қорытындыға келді. Осылайша, алынған нәтижелер қараюдың пайдалы құбылыс болып саналатынын көрсетті, өйткені ол шамадан тыс қасиеті нашарлаған, жеуге жарамсыз майды келесі рет қолдануға жол бермейді.

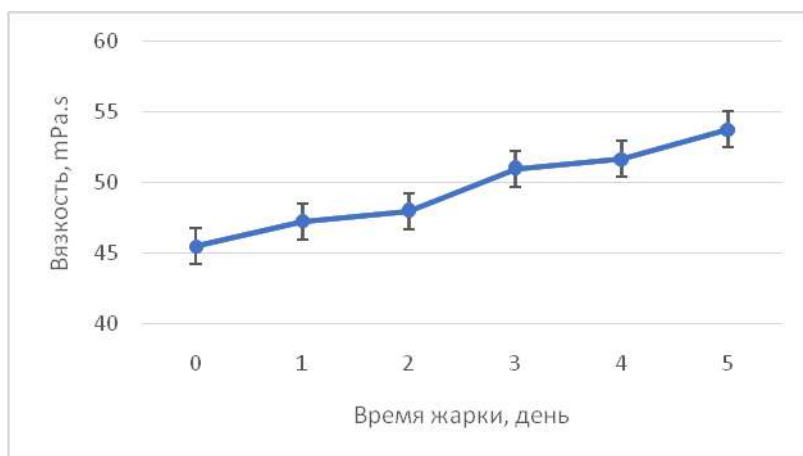
Тығыздық. Тығыздық - бұл табиғи конвекция және сұйықтықтағы газ көпіршіктерінің өзгермелі қозғалысы әсерінен жылу тасымалына әсер ететін маңызды қасиет. Майдың әртүрлі түрлерінің тығыздығы олардың құрамдық айырмашылықтарына байланысты бірдей емес. Майды қуыру және жылыту кезінде тотығу, полимерлеу, изомеризация (қуыру кезінде де, қыздыру кезінде де) және гидролиз (қуыру кезінде) сияқты реакциялар жүреді; нәтижесінде бірнеше полимерлер пайда болады. Пальма майының тығыздығының өзгеруі зәйтүнге қарағанда үлкен, бұл пальма майындағы полимерлердің көбеюі зәйтүн майына қарағанда жоғары, ал тығыздықтың өзгеруі 20-шы қуыру циклынан кейін айқын болды. Жүгері мен қыша майының тығыздығы температураның жоғарылауымен төмендейтінін, әсіресе картопты қуыру үшін майдың тығыздығы үш есе азайғанын байқады. Май тығыздығы 0,898–0,907 г/мл диапазонындағы стандартты мәнмен байланысты болды. Олар сонымен қатар бөлме температурасында (35⁰C) қыша мен жүгері майы үшін 0,9694 және 0,9223 г/мл тығыздықтың мәндерін байқады. Бұл реті байланыстарына байланысты болуы мүмкін, олардың байланысы берік болады және C-C байланыстары арасында қарқынды айналады.

Сурет 2 – Зәйтүн майының қуыру циклінің мөлшеріне байланысты тығыздығының өзгеруі

Тұтқырлық. Тұтқырлық-бұл тағамға арналған өсімдік майындағы физикалық өзгерістерді бағалау үшін қолданылатын көрсеткіштердің бірі. Бұл тығыздыққа, молекулалық салмаққа, балқу температурасына, қанықпағандық дәрежесіне және температураға байланысты. Тұтқырлық гидрогенизация кезінде артады, өйткені үшглицеридті май қышқылының тізбегі ұзарады және май қышқылдарының қанықпауымен азаяды. Майдың одан әрі полимерленуі және 690-нан 1600-ге дейінгі молекулалық салмағы бар диммерлі полимерлі өнімдердің пайда болуы майдың тұтқырлығын арттырады. Линол қышқылына бай май олеин қышқылына бай майға қарағанда терең қуырылған кезде оңай полимерленеді. Тұтқырлық жоғары температураға, ауаға және қуыру циклдерінің көбеюіне тәуелді өзгереді, сонымен қатар тотығу және полимерлі қосылыстарының түзілуін жақсартады және қуыру кезінде көбіктенуге бейімділікті арттырады.

Майдың тұтқырлығы температураға тікелей байланысты. Температураны 30-дан 180⁰C-қа дейін өзгерте отырып, зәйтүн майының тұтқырлығын анықтады. Температураның жоғарылауымен майдың тұтқырлығы кинетикалық энергияның жоғарылауымен төмендейді, бұл молекулалардың қозғалысын күшейтеді және молекулааралық күштерді азайтады.

Сурет3 – Зәйтүнмайының тәуліктік қуыруға байланысты өзгеруі

Қорытындылай келе, қолданылған өсімдік майларын биологиялық дизель отыны өндірісінде кеңінен қолдануға болады. Нәтижесінде биодизель отынының көрсеткіштері жақсарады және биодизельді пайдалану арқылы атмосфераға бөлінетін CO_2 газының мөлшерін төмендетуге болады. Сонымен қатар, фритюрден кейінгі пайдаланылған өсімдік майларын терең қыздыру кезінде физикалық және химиялық параметрлерінің өзгеруі мақалада келтірілген.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Нагорнов С.А., и др. Техника и технологии производства и переработки растительных масел. Тамбов: Изд-во ГОУ ВПО ТГТУ, 2010. — 96 с.
2. Рудик, Ф. Я. Развитие производства и контролируемые параметры качества нерафинированных подсолнечных масел / Ф. Я. Рудик, М. С. Тулиева. // Молодой ученый. — 2015. — № 6.3 (86.3). — С. 53-55.
3. Марков В.А., Девянин С.Н., Семенов В.Г., Шахов А.В., Багров В.В. Использование растительных масел и топлив на их основе в дизельных двигателях // ISBN: 978-5-7013-0120-5 Издательство: ООО НИЦ Инженер (Союз НИО), ООО О니ко-М. 2011
4. Производство биотоплива в Европейском Союзе: политика, сертификация, критерии устойчивости / А. Н. Кривошеин. — Москва, 2016. — 40 с.

УДК 662.636

ВТОРИЧНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСПОЛЬЗОВАННЫХ РАСТИТЕЛЬНЫХ МАСЕЛ

Мукамбеткалиева А.Н.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В статье кратко изложены методы повторного использования использованных растительных масел. Кроме того, был проведен краткий обзор использованных растительных масел после фритюра и изменений химических и физических параметров масла во время жарки во фритюре.

Ключевые слова: растительные масла, гидролиз, окисление, вязкость, плотность.

УДК 311.216

ОСОБЕННОСТИ НАЧИСЛЕНИЯ ЕЖЕМЕСЯЧНОЙ ПРЕМИИ РАБОТНИКАМ СТРОИТЕЛЬСТВА, И МЕТОДИКА ЕЕ ОТРАЖЕНИЯ В СИСТЕМЕ 1С ПРЕДПРИЯТИЕ**Мукеева У.Б.**

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В данной статье автор рассматривает вопросы начисления премий работникам строительства и методику ее своевременного отражения с помощью встроенных мини программ в системе 1С Предприятие. В статье приводится опыт работы Департамента информационных технологий Акционерного общества Нефтегазовая строительная компания «Казстройсервис» по усовершенствованию программы с учетом отраслевых особенностей компании.

Ключевые слова: заработная плата, премия, персональные надбавки, мини программа, практический опыт.

Заработная плата — это вознаграждение за труд в зависимости от квалификации работника, сложности, количества, качества и условий выполняемой работы (Трудовой кодекс РК ст.1 п.20) [1]. Кроме этого классического определения, в экономике встречается понятие «оплата труда», в которую кроме заработной платы входят компенсационные выплаты (доплаты и надбавки компенсационного характера, в том числе за работу в условиях, отклоняющихся от нормальных, работу в особых условиях и на территориях, подвергшихся радиоактивному загрязнению, и иные выплаты компенсационного характера) и стимулирующие выплаты (доплаты и надбавки стимулирующего характера, премии и иные поощрительные выплаты).

В зависимости от отраслевой специфики применяется различная методика начисления заработной платы и предусматривается система премирования в целях материальной заинтересованности работников для увеличения эффективности производства и качества работ (Трудовой кодекс РК ст.107 п.3,4) [1].

Премии являются одним из наиболее распространенных видов материального поощрения и представляют собой денежные выплаты работнику за достижение определенных результатов в работе и в целях стимулирования дальнейшего их возрастания. Премии могут быть установлены в фиксированной сумме, в процентном соотношении к должностному окладу или в иной форме. По видам, премии обычно делятся на постоянные, - предусмотренные системой оплаты труда (например, персональные надбавки) и единовременные, - выплачиваемые работникам за добросовестное и качественное выполнение работы.

Персональные надбавки – это выплаты стимулирующего характера, производимые работнику сверх установленного должностного оклада (сдельной расценки), имеющие регулярный характер. При этом доля основной заработной платы должна составлять не менее 75% от среднемесячной заработной платы работников без учета единовременных стимулирующих выплат. Например, специалисту нужно установить месячный оклад в сумме 300 000 тенге с учетом надбавки за профессиональное мастерство. Тогда в штатном расписании будет отражаться: основной оклад 240 000 тенге и надбавка за профессиональное мастерство 60 000 тенге. Такая методика часто применяется в отраслях материального производства, и, в частности, в строительстве.

Помимо персональных надбавок в компаниях часто применяется множество систем премирования работников. Законодательство РК не предусматривает условия и порядок применения выплат стимулирующего характера, а лишь определяет, что они входят в систему оплаты труда и устанавливаются внутренними нормативными документами работодателя.

В современных условиях бухгалтерский учет в компаниях осуществляется с помощью программы 1С Предприятие. В 2003 году фирма 1С с учетом мнений ученых и практиков в области бухгалтерского и налогового учета, аудиторов и аналитиков, выпустила новую более усовершенствованную программу 1С Предприятие (версия 8) [2]. Данная версия отвечает всем современным требованиям и используется по настоящее время. В этой версии создатели изменили саму концепцию программы 1С Предприятие: не только качественный бухгалтерский и налоговый учет, но и возможности управления бизнесом. Это позволяет пользователям добиваться не только оптимизации рутинных операций и снижения расходов на них, но и принимать объективные управленческие решения, оптимизировать бизнес-процессы, повышать конкурентоспособность и эффективность.

Но самое большое преимущество данной программы заключается в том, что любая компания-пользователь с учетом своей отраслевой специфики и хозяйственной принадлежности, может разработать и встроить любую мини программу, необходимую для учета, конкретизации, контроля и анализа тех или иных процессов хозяйственной деятельности.

Так, например, Департаментом информационных технологий Акционерного общества Нефтегазовая строительная компания «Казстройсервис» (АО НГСК «КСС») разработаны модуль по кадровому учету «HR-Module», мини программа по начислению премий и встроены в программу 1С: Предприятие (версия 8.3).

АО НГСК «КСС» - ведущая инженерно-строительная компания нефтегазовой индустрии Казахстана, осуществляет подрядное строительство по заказу государства и крупнейших компаний республики объектов нефте и газодобывающей, перерабатывающей промышленности: магистральных трубопроводов, заводов, терминалов, распределительных станций и все виды капитального ремонта и реконструкций таких объектов, а также осуществляет проектные разработки и инжиниринговые услуги. В 2007 году АО НГСК «КСС» стал первой казахстанской компанией – членом Международной Ассоциации Трубопроводных Строительных Компаний (IPLOCA). Компания имеет филиалы в нескольких регионах республики, выполняет строительно-монтажные работы на многих проектах и имеет численность персонала порядка пяти тысяч человек.

Программа «HR-Module» была создана целью оптимизации учета кадрового состава, контроля по полному и своевременному обеспечению квалифицированными кадрами в соответствии с графиками производства работ, а также в помощь специалистам отделов кадров.

Сущность его заключается в том, что при приеме специалиста на работу, кадровый работник в системе «открывает» личный листок (заявку на прием работника) и заносит все данные по работнику. Данную информацию в системе «видят», изучают по прикрепленным документам кандидата и «согласовывают» руководители и менеджеры филиала и Центрального аппарата и только после этого можно осуществлять фактический прием работника.

Аналогичную встроенную мини программу по начислению премий разработали и внедрили специалисты Департамента информационных технологий. В компании применяется повременно-премиальная система оплаты труда. В программе 1С Предприятие заложен определенный алгоритм по начислению повременной заработной платы на основании табеля учёта рабочего времени. При этом также автоматически начисляются предусмотренные персональные надбавки. Но размер ежемесячных премий зависит от различных причин: от объема и качества выполненных строительно-монтажных работ, от наличия свободного остатка фонда оплаты труда, от численности персонала и пр., то есть ежемесячная сумма премии каждому работнику может быть разная. Также это может быть связана с множеством других факторов: отношение работников к административно-управленческому персоналу, инженерно-техническим работникам, рабочим основного, вспомогательного или обслуживающего персонала, разными суммами должностных окладов или тарифных ставок (если премия начисляется в процентном соотношении к данным показателям), фактически отработанное время за месяц (например, рабочим одинаковой квалификации и утвержденной одинаковой тарифной ставкой сумма премии может быть разной при условии, что один отработал полный

месяц, а другой был на больничном или по уважительным причинам отсутствовал и отработал не полный месяц). Таких ситуационных моментов на производстве может быть очень много.

Поэтому возникает необходимость разработки такой программы, которая позволит начислить премию автоматически для любой численности работников. Сущность данной мини программы заключается в том, что сначала премия распределяется между членами коллектива в формате Excel, затем автоматически загружается в программу 1С Предприятие с помощью, встроенной мини программы [3]. Это позволит специалистам бухгалтерии безошибочно и в кратчайший срок начислить премии любой численности коллектива. Своевременное начисление и выдача заработной платы за месяц в установленный срок, является залогом соблюдения условий трудового законодательства (ст.113 п.1) [1].

Список использованной литературы:

1. Трудовой Кодекс РК - Алматы: Юрист, 2015. – 116 с.
2. Мамукова Е. Программа 1С – что это такое? // Консультант, Москва, 2019
3. Инструкция по применению встроенных программ в системе 1С Предприятие (версия 8.2) в компании АО «НГСК Казстройсервис» (документ для внутреннего пользования) // Алматы, 2015

ӘОЖ 311.216

ҚҰРЫЛЫСШЫЛАРҒА АЙ САЙЫНҒЫ СЫЙАҚЫНЫ ЕСЕПТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ 1С КӘСІПОРЫН ЖҮЙЕСІНДЕ КӨРСЕТУ ӘДІСІ

Мукеева У.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Андатпа: Бұл мақалада автор 1С Кәсіпорын жүйесінде кіріктірілген мини-бағдарламаларды пайдалана отырып, құрылыс жұмысшыларына бонустарды есептеу және оны уақтылы көрсету әдістемесін қарастырады. Мақалада «Қазстройсервис» Мұнай-газқұрылыс компаниясы» акционерлік қоғамының ақпараттық технологиялар департаментінің кәсіпорынның салалық ерекшеліктерін ескере отырып, бағдарламаны жетілдіру бойынша тәжірибесі берілген.

Кілт сөздер: жалақы, бонус, жеке жәрдемақы, шағын бағдарлама, практикалық тәжірибе.

УДК: 338.45

ИННОВАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ПРОМЫШЛЕННОСТИ КАЗАХСТАНА

Тулеугалиева Н.И.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье проведена оценка инновационного потенциала промышленности Республики Казахстан и сделаны соответствующие выводы. Для анализа фактического состояния инновационного потенциала промышленности использованы следующие показатели: институционально-интеллектуальный ресурс, финансовый ресурс, научно-технический ресурс, информационный ресурс.

Ключевые слова: инновационный потенциал, институционально-интеллектуальный ресурс, финансовый ресурс, научно-технический ресурс, информационный ресурс, научные организации, научные исследователи.

Одним из главных приоритетов диверсификации национальной экономики в Республике Казахстан является развитие инновационного потенциала, что позволит обеспечить переход к созданию современных новых наукоемких производств. Это предопределено тем, что от прироста инновационного потенциала в обществе зависит конкурентоспособность национальной экономики в целом.

Инновационный потенциал – это совокупность кадровых, материально-технических и информационных ресурсов, предназначенных для решения определенных проблем, стоящих перед промышленным предприятием научно-технического развития, а также непрерывное использование этих ресурсов, что создает новые возможности для расширения инновационной базы и развития экономической системы в целом[1].

Соответственно, для оценки фактического состояния инновационного потенциала целесообразно использовать следующую систему показателей:

- институционально-интеллектуальный ресурс – наличие высококвалифицированных кадров, способных разработать, произвести и реализовать инновации, а также управлять ими;
- финансовый ресурс – наличие финансовых средств, необходимых для производства новых или улучшенных видов продукции, услуг, производственных процессов, технологий и систем;
- научно-технические ресурсы – наличие документов, выданных на объект промышленной собственности в виде патентов, лицензий и т.д., а также материально-техническое обеспечение, необходимое для проведения научно-исследовательских работ;
- информационные ресурсы – наличие информационных технологий, необходимых для управления производственно-хозяйственной системой[2].

Рассмотрим показатели институционально-интеллектуального ресурса, характеризующие организации и численность персонала, занимающихся исследованиями и разработками (таблица 1).

Необходимо отметить, что за рассматриваемый период по ряду объективных и субъективных причин произошла реструктуризация институционального ресурса страны. За последние годы значительно уменьшилось количество организаций государственных органов управления, занимающихся исследованиями. Так, в 2021 году их доля составила 19,2%, тогда как в 2017 году доля составляла 26,9%. В количестве организаций частной собственности, занимающихся исследованиями, наблюдается рост, так в 2021 году их доля составила 76,7%, тогда как в 2017 году доля составила 69,7%[3].

Таблица 1. Институционально-интеллектуальные ресурсы

Показатели	2017г.	2018г.	2019г.	2020г.	2021г.
Число организаций, выполнивших исследования и разработки, единиц	386	384	386	396	438
в том числе:					
научные организации	230	197	208	198	193
высшие учебные заведения	89	89	88	95	93
прочие организации научно-технического профиля	67	98	90	103	152
Численность персонала занятого НИР, чел.	22081	22378	21843	22665	21617
в том числе:					
специалисты- исследователи	17205	17454	17124	18228	17092
из них:					
доктора наук	1818	1740	1703	1883	1652
доктора философии PhD	589	856	1045	1755	1952
кандидаты наук	4541	4360	4240	4324	3838

Среднемесячная номинальная заработная плата, тенге:					
научные исследования и разработки	228385	240717	255303	255916	281358
высшее образование	142413	152083	175419	213240	253520

Численность персонала, занятого научно-исследовательской работой за 2017-2021 года, уменьшилось на 464 человек, это привело к общему снижению результативности казахстанской науки. Непосредственно осуществлением инновационной деятельности занимаются исследователи, доля которых в структуре персонала составляет более 79%. Особенно резкий рост наблюдается в 2020 году, с учеными степенями исследователей в 2017 году было 7302 человек, а в 2020 году численность выросла на 9,8% и составила 8024 человек. Наибольшую долю 51% занимают кандидаты наук, в связи с переходом на трехуровневую систему высшего образования с 2009 года в состав исследователей с учеными степенями вошли доктор философии и доктор по профилю[3].

Среднемесячная номинальная заработная плата работников, занятых научными исследованиями и разработками за анализируемый период увеличилась на 23,2% и составила 281358 тенге, что выше республиканского уровня на 22%. При этом необходимо отметить, наибольшая доля персонала, занятого исследованиями, работает в сфере высшего образования. Тем не менее заработная плата научных работников в Казахстане достаточно низкая, что не привлекает молодых ученых заниматься научными разработками.

Рассмотрим следующий компонент инновационного потенциала, финансовый ресурс, необходимый для производства новых или улучшенных видов продукции, услуг, производственных процессов, технологий и систем.

Основные показатели, характеризующие динамику затрат на технологические инновации в промышленности Казахстана за анализируемый период, представлены в таблице 2.

Таблица 2. Затраты на технологические инновации

Показатели	2017г.	2018г.	2019г.	2020г.	2021г.
Общие затраты, млн. тенге	92732,4	99706,7	118070,7	116742,9	134933,9
В том числе, млн. тенге					
внутренние затраты	68884,2	72224,5	82333,1	89028,7	109332,7
внешние затраты	23848,2	27482,1	35737,6	27714,1	25601,2
В том числе внутренние затраты, млн. тенге:					
республиканский бюджет	35338,3	31635,4	35966,2	45671,1	63677,9
местный бюджет	641,7	510,2	749,9	580,2	408,9
собственные средства предприятий	28187,6	34251,0	37710,7	35540,7	36541,0
инвестиции	1272,3	1923,5	3338,0	2211,0	2078,2
Объем ВВП, млрд. тенге	54378,9	61819,5	69532,6	70649,0	81269,2
Общие затраты в % к ВВП	0,13	0,12	0,12	0,13	0,13

Положительным фактором является то, что за 2017-2021 гг. общие технологические затраты выросли на 45,5%, но темпы изменений различны. В структуре общих затрат наибольший удельный вес 81% занимают внутренние источники финансирования. В структуре внутренних затрат в 2021 году большой удельный вес 63% занимают затраты на прикладные исследования, 19% - фундаментальные исследования, 18% -опытно-конструкторские разработки[3].

В целом, финансирование науки из республиканского бюджета в 2017-2021 годах возросло почти вдвое, в том числе грантовое финансирование на 69%, программно-целевое

финансирование на 81%. Благодаря этому, проведение конкурсов на грантовое финансирование научных исследований, которые являются основным источником оплаты труда научных сотрудников, было расширено. Если ранее конкурсы Министерства науки и высшего образования РК на грантовое и программно-целевое финансирование проводились лишь один раз в три года, то в 2020-2021 годах были проведены пять конкурсов на грантовое и два конкурса на программно-целевое финансирование. В результате конкурсов были отобраны проекты, которые в данный момент финансируются из средств республиканского бюджета. Министерством науки и высшего образования РК с 2021 года финансируются 1160 проектов и 59 научно-технических программ казахстанских ученых по 10-ти приоритетным направлениям. Помимо увеличения количества конкурсов на гранты и внедрения новых видов грантов, были увеличены сроки грантового финансирования науки до пяти лет[3].

В целом можно отметить, что доля затрат в 2021 году на технологические инновации в ВВП страны составляет около 0,13%, что по сравнению с 2017 годом остается неизменным. К 2025 году его планируется увеличить до 1%.

Если анализировать структуру по источникам финансирования то можно отметить, что затраты на технологические инновации осуществляются в основном за счет собственных средства предприятий. Это, с одной стороны, положительная тенденция, но, с другой стороны, отечественные предприятия в большинстве своем не имеют достаточных финансовых средств, чтобы осуществлять масштабное создание и внедрение технологических инноваций в промышленное производство.

В целях развития научной инфраструктуры созданы и оснащены 5 национальных лабораторий коллективного пользования по приоритетным направлениям науки. При ведущих вузах открыты и функционируют 15 лабораторий инженерного профиля. Созданы 6 инновационно-образовательных консорциумов, в том числе два международных.

Согласно данным Института интеллектуальной собственности, в 2021 году общее количество охранных документов на изобретения составило 1950 (из них национальным заявителям – 82,8%, иностранным заявителям – 17,2 %), что превышает аналогичный показатель 2017г. на 22,7 %. В результате реализованных в 2021 году научно-технических программ получено охранных документов на изобретение – 651, количество публикаций (статей и разработанных документов) – 18850. Наибольший уровень публикационной активности в расчете на 1 сотрудника наблюдается по программам фундаментальных исследований — 1,2. По программам отраслевых исследований — 0,74[3].

Увеличить количество ученых и научных разработок поможет реализация Нацпроекта “Технологический рывок за счет цифровизации, науки и инноваций”. С 2021 года ежегодно 500 ученых направляются на стажировки в ведущие научные центры мира. Для молодых ученых выделяется по 1 000 грантов ежегодно по проекту “Жас ғалым”. До 2025 года стоит задача по увеличению доли частного софинансирования науки до 50%. Будет создано пять крупных научно-производственных центров в IT, медико-биологической сфере, агропромышленном комплексе, “зеленых” технологиях, горных науках и металлургии.

Доля предприятий, использующих компьютеры, в 2021 году составила 81,3%, доля предприятий, имеющих доступ к сети Интернет – 79,1%. Показатели использования сети Интернет для получения и размещения заказов, свидетельствуют об имеющихся проблемах развития ИКТ в Казахстане. В 2021 году затраты организаций на информационные технологии составили 443,1 млрд. тенге, из них организации государственного управления – 45,2 млрд. тенге.

В результате анализа по основным показателям для оценки инновационного потенциала страны можно сделать следующие выводы:

По институционально-интеллектуальным ресурсам наблюдается положительная динамика по количеству организаций, занимающихся научной деятельностью, сказалась произошедшая в последние года реструктуризация. За анализируемый период возросло число персонала, занятого исследованиями и разработками, в том числе имеющего ученую степень доктора наук,

PhD и кандидатов наук. Данный рост произошел в основном за счет университетов и вузов. В последнее время значительно возросли бюджетные средства, выделяемые на науку, в основном через Комитет науки Министерства науки и высшего образования РК, Фонда науки, а также из-за рубежа. Это благотворно влияет на состояние институционально-интеллектуального ресурса инновационного потенциала страны[2].

По финансовым ресурсам следует отметить, что средства, выделяемые на науку и научно-технические разработки, пока не достаточны для удовлетворения необходимой потребности. На исследование и разработку новых продуктов, услуг и методов их производства выделено 12,9%, производственное проектирование, на подготовку производства для выпуска новых продуктов – 4,7%, а на приобретение новых технологий – всего лишь 3,2%. Как видно, данная структура затрат не оптимальна, в перспективе следует изменить структуру в пользу исследования и создания новых продуктов, приобретения новых технологий.

По научно-техническим ресурсам оценка инновационного потенциала страны также неутешительна, хотя имеются определенные позитивные сдвиги. Преобладает количество приобретенных новых технологий над количеством переданных научных разработок и технологий, что свидетельствует о низком уровне внедрения отечественных научных разработок и технологий.

Обследование статистических органов, проводимое методом опроса респондентов, показывает, что имеются причины технологического, экономического и производственного характера, сдерживающие использование ИКТ на предприятиях.

По результатам анализа инновационного потенциала страны мы можем сделать заключение, несмотря на то, что с каждым годом потенциал наращивается, но на данный момент остается слабым и недостаточно используется предприятиями промышленности. Слабым звеном во внедрении достижений науки и использовании инновационной технологии являются отсутствие интереса предприятий из-за недостаточной инновационной среды и стимула, недостаточности соответствующих квалифицированных кадров, а также финансовых ресурсов и недостаточный уровень науки.

Список использованной литературы:

1. Решетников А.В. Управление реализацией инновационного потенциала в промышленности // Интернет-ресурс: <http://www.smartcat.ru>.
2. Сейткасимов Г.С., Исмаилова Р.А., Есмагулова Н.Д.. Анализ инновационного потенциала промышленности Казахстана // Вестник КазНУ. - 2014. - № 3. С. 7 -14.
3. Наука и инновационная деятельность Казахстана 2017-2021 гг.: статистический сборник / под ред. Ж.Н.Шаймарданова– Астана: Бюро национальной статистики.Агентство по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, 2022. – 44 с.

ӘОЖ:338.45

КАЗАҚСТАН ӨНЕРКӘСІБІНІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ

Тулеугалиева Н.И.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация: Мақалада Қазақстан Республикасы өнеркәсібінің инновациялық әлеуеті бағаланып, тиісті қорытындылар жасалды. Өнеркәсіптің инновациялық әлеуетінің нақты жай-күйін талдау үшін мынадай көрсеткіштер пайдаланылды: институционалдық-зияткерлік ресурс, қаржы ресурсы, ғылыми-техникалық ресурс, ақпараттық ресурс.

Кілт сөздер: инновациялық әлеует, институционалдық-зияткерлік ресурс, қаржы ресурсы, ғылыми-техникалық ресурс, ақпараттық ресурс, ғылыми ұйымдар, ғылыми зерттеушілер.

УДК 696

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ТЕПЛОИЗОЛЯЦИИ ОГРАЖДАЮЩИХ КОНСТРУКЦИИ

Тауышев О.У.

Западно – Казахстанский инновационно - технологический университет, г. Уральск

Аннотация. В статье приведен анализ опытов различных стран в решении проблемы энергосбережения, а также рассматриваются теоретические и экспериментальные возможности применения энергосберегающих технологий.

Ключевые слова: энергоресурсы, теплозащиты, ограждающая конструкция, теплоизоляционный материал.

Всем известно, что материалы для строительства должны обладать высокими конструктивными и эксплуатационными характеристиками, большое значение имеют и теплофизические свойства (сопротивление теплопередаче, паропроницаемость и др.) Кроме того, не маловажную роль имеет и экономическая сторона вопроса. Мировые цены на энергоносители стремятся вверх, и цивилизованное человечество пытается экономно расходовать энергоресурсы. При такой ситуации ждать в ближайшее время увеличения тепловых мощностей не приходится. Поэтому все актуальнее становится проблема энергосбережения. Уже к концу XX в. вопрос экономии энергоресурсов встал перед многими развитыми странами Европы.

В Германии в конце 70-х гг. взялись за энергосбережение за счет экономии тепла и электроэнергии в эксплуатируемых зданиях. И без того бережливым немцам удалось уменьшить расходы в этом направлении на треть. В Англии правительству Маргарет Тэтчер, пришедшему к власти в самый канун 80-х гг. после развала экономики лейбористами, удалось вывести страну из кризиса во многом за счет жесткой экономии энергоресурсов. Пришла и наша очередь бороться с потерями энергии. Один из путей - экономить на отоплении зданий, сберегая тепло. Энерго- и ресурсосбережение - генеральное направление технической политики в области строительства. В энергосбережении большое значение отводится повышению теплозащиты ограждающих конструкций зданий. Из общего объема потребляемой энергии, что составляет около 43% вырабатываемой тепловой энергии, 90% расходуется на отопление, 8% - на производство строительных материалов, изделий и 2% на строительство. [1].

Настоящее время в Казахстане вышел целый комплекс нормативных документов по проектированию современных зданий и сооружений, направленных на снижение энергопотребления на 20...40% путем увеличения в 1,5...3,5 раза сопротивления теплопередаче стеновых конструкций и сокращения теплопотерь различных конструктивных элементов.

Особое место в решении данной проблемы отводится не только новому строительству, но и эксплуатируемому фонду жилых и общественных зданий, теплотехнические характеристики которых не удовлетворяют современным требованиям. Снижение энергопотребления эксплуатируемых зданий может быть достигнуто путем повышения теплотехнических характеристик ограждающих конструкций.

Повышение теплозащитных свойств ограждений требует существенного расхода материальных и трудовых ресурсов. Поэтому, проведение работ по устройству теплозащиты должно выполняться после разработки соответствующего проекта. Проектное решение необходимо принимать на основе предварительно выполненных расчетов, учитывая имеющийся в практике опыт повышения теплозащиты, а также технологические особенности и возможности проведения работ на каждом конкретном объекте.

Повышение теплозащитных качеств стеновых ограждающих конструкций заключается в увеличении их сопротивления теплопередаче до нормативных значений, действующих в

настоящее время. Это достигается утеплением стен теплоизоляционными материалами, которые должны защищаться от наружных воздействий защитно-декоративным слоем, способным при необходимости сохранить или улучшить архитектурно-художественного облик здания или помещения.

В практике устройства дополнительной теплозащиты стен существует два основных способа ее расположения: с наружной или внутренней стороны стены. Иногда встречается конструктивно-технологическое решение устройства теплозащиты зданий с расположением утеплителя с наружной и внутренней стороны стены одновременно. Данный способ можно назвать комбинированным.

Конкретный вариант расположения теплозащиты устанавливается на основе анализа всех возможных способов ее устройства с учетом их достоинств и недостатков показано на рисунке 1 [2].

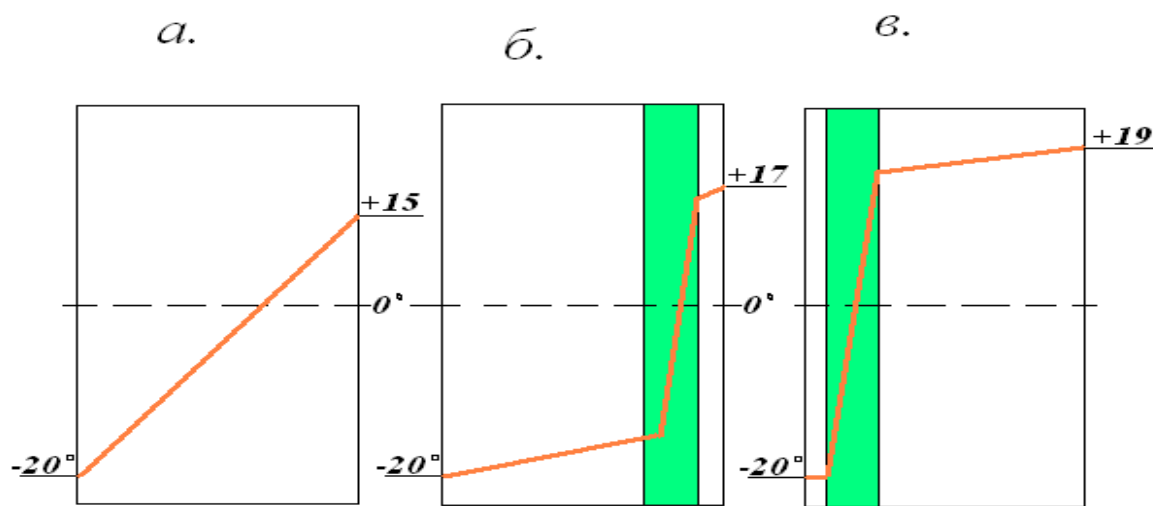

Рисунок 1. Кривые изменения температуры ограждающих конструкций.

а) неутеплённых, б) утеплённых изнутри, в) снаружи, при условии поддержания внутри помещения одинаковой плюсовой температуры.

Вариант с расположением теплоизоляционного материала на внутренней поверхности стены обладает следующими достоинствами:

- теплоизоляционный материал, как правило, не имеющий достаточной способности к сопротивлению воздействиям внешней среды, находится в благоприятных условиях и, следовательно, не требуется его дополнительная защита;
- производство работ по устройству теплозащиты может идти в любое время года независимо от способа крепления. При этом не требуется применение дорогостоящих средств строительства.

К недостаткам расположения теплозащиты со стороны помещения относятся:

- уменьшение площади помещения за счет увеличения толщины стены;
- необходимость устройства, с целью исключения выпадения конденсата, дополнительной теплозащиты в местах опираний на стены плит перекрытий и в местах примыкания к наружным стенам внутренних стен и перегородок;
- необходимость защиты теплоизоляционного материала и стены от увлажнения путем устройства пароизоляционного слоя перед теплоизоляционным материалом;
- расположение хорошо аккумулирующего тепло материала стены (например, кирпичной кладки) в зоне низких температур, что в значительной мере снижает тепловую инерцию ограждения;
- невозможность защитить стыки крупнопанельных зданий от протечек;
- невозможность менять архитектурно-художественный облик фасада здания;

- сложность устройства теплоизоляции в местах расположения приборов отопления, а также в пределах толщины пола.

Следует отметить, что в большинстве случаев устройство дополнительной теплоизоляции с внутренней стороны стены производится на стадии реконструкции с полной заменой санитарно-технического оборудования и конструкций пола. Поэтому, последний недостаток данного способа является менее существенным по сравнению с остальными.

Вариант расположения теплозащиты с наружной стороны стены обладает существенными достоинствами. К ним, в частности, относятся:

- создание защитной термооболочки, исключающей образование "мостиков холода";
- исключение необходимости устройства пароизоляционного слоя;
- возможность защитить стыки крупнопанельных зданий от протечек;
- создание нового архитектурно-художественного облика здания;
- возможность одновременно с устройством теплоизоляции исправлять дефекты стены;
- расположение хорошо аккумулирующего тепло материала стены в зоне положительных температур.

Это повышает тепловую инерцию ограждения и способствует улучшению ее теплозащитных качеств при нестационарной теплопередаче, а также сохранению следующих преимуществ высоких теплоаккумулирующих качеств стены: колебания уровня теплоотдачи систем отопления, работающих в определенном режиме (т.е. практически всех систем центрального отопления), почти не отражаются на температуре воздуха внутри помещения; кратковременные притоки холодного воздуха (при каждом открывании окон и дверей) не приводят сразу же к охлаждению помещения; температурные колебания наружного воздуха сказываются на внутреннем климате помещения не столь ощутимо (особенно, в летний период);

- при устройстве теплоизоляции с наружной стороны стены не уменьшается площадь помещений;

- отсутствуют неудобства, связанные с устройством теплоизоляции в местах расположения приборов отопления и в пределах толщины пола.

Существенными недостатками этого варианта является необходимость устройства по теплоизоляции надежного защитного слоя, а также использование при выполнении работ дорогостоящих средств строительства.

Устройство теплозащиты с наружной и внутренней стороны стены одновременно в настоящее время не используется, так как данный способ обладает большой трудоемкостью работ. Он применялся в тех случаях, когда была необходимость восстановить локальные теплозащитные качества стены. Для этого требовалось только оштукатурить наружную и внутреннюю поверхности стен "теплыми" растворами.

Конструкция дополнительной теплозащиты в период эксплуатации подвергается внешним и внутренним воздействиям. К внешним относятся: солнечная радиация; атмосферные осадки (дождь, град, снег); переменные температуры; влажность воздуха; внешний шум; воздушный поток; газы; химические вещества; биологические вредители. К внутренним воздействиям можно отнести нагрузки (постоянные, временные и кратковременные), колебания температуры, влажность, морозное пучение и сейсмические воздействия. Добиться правильной и долговременной работы теплозащиты можно только в том случае, если она будет способна противостоять данным воздействиям, а так же отвечать конструктивным, технологическим и эстетическим требованиям.

Список использованной литературы:

1. Марцев П. Н. Энергосберегающие технологии в жилищно-коммунальном хозяйстве // Экспресс - информация. – 2011г.
2. Афанасьев А.А., Матвеев Е.П., Монастырев П.В. Технология утепления и облицовки фасадов при реконструкции зданий // Экспресс - информация. Технология, механизация и автоматизация в строительстве. – 1997г.

ӘОЖ 696

ҚАБЫЛДАҒАН ҚҰРЫЛЫСТАРДЫҢ ЖЫЛУ ОҚШАУЫНЫҢ НЕГІЗГІ ПРИНЦИПТЕРІ

Тауышев О.У.

Батыс Қазақстан инновациялық – технологиялық университеті, Орал қ

Аннотация. Мақалада энергия үнемдеу мәселесін шешудегі әртүрлі елдердің тәжірибесіне талдау жасалған, сонымен қатар энергия үнемдеу технологияларын қолданудың теориялық және тәжірибелік мүмкіндіктері қарастырылған.

Кілт сөздер: энергия ресурстары, жылу қорғау, қоршау құрылымы, жылу оқшаулағыш материал.

ӘОЖ 004.45

МОБИЛЬДІ ҚҰРЫЛҒЫЛАРҒА АРНАЛҒАН ҚОСЫМШАЛАРДЫ ӘЗІРЛЕУДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ПЛАТФОРМАЛАР МЕН ТІЛДЕРДІ САЛЫСТЫРУ

Утешева Г.Ш., Ғайнешова А. М., Аристанов Т.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация: бұл мақалада мобильді қосымшаларды құру үшін әзірлеуші бірнеше кезеңнен өтуі керек: мобильді қосымшаларды әзірлеу, тестілеу және пайдалануға беру. Осы кезеңдердің әрқайсысы өте ұзақ және күрделі процесс болғандықтан, осы кезеңдерді осы жұмыс аясында толығырақ қарастыру ұсынылады. Жоғарыда аталған мәселелердің өзектілігі мен жеткіліксіз дамуы осы тақырыпты тереңірек қарастыруға негіз болды.

Кілт сөздер: мобильді қосымша, Android Studio, өмірлік цикл, мобильді қосымшаларды талдау.

Қазіргі адам өз өмірінде барынша жайлылық пен ыңғайлылыққа қол жеткізу үшін бәрін жасайды. Ол үшін бүгінде ақпараттық технологиялар саласындағы мамандар адам өмірінің әртүрлі салаларында көптеген мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін мобильді қосымшаларды әзірлеуде.

Барлық мобильді қосымшаларды шартты түрде жұмыс мақсаттарына және ойын-сауыққа арналған бағдарламалары деп бөлуге болады. Біріншісі жұмыс процестерін бақылауға және оңтайландыруға, аналитикалық есеп беруге және басқада функционалды тапсырмаларды орындауға мүмкіндік береді. Екіншісі-уақытты қызықты және әр түрлі өткізуге мүмкіндік береді.

Алайда, тәжірибе көрсеткендей, бүгінде мамандандырылған бағдарламалық жасақтама үлкен сұранысқа ие. Сондай-ақ, дәл осындай бағдарламалар арқылы жақсы қаржы жасауға болады, өйткені қазіргі компаниялар қандай да бір дәрежеде бизнес-процестерді оңтайландыратын немесе жеңілдететін өнімдерге инвестиция салуға аянбайды.

Соңғы жылдары мобильді құрылғыларға сұраныс деңгейін сипаттайтын көрсеткіш үнемі өсіп келеді. Мұндай статистика мобильді қосымшаларды әзірлеу өзекті және орынды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Мобильді қосымша - бұл операциялық жүйемен жабдықталған мобильді құрылғыларда қолдануға арналған бағдарламалық өнім. Мобильді қосымшалар құрылғыға

Өндіруші зауыттан орнатылуы немесе флэш-медиадан жүктелуі немесе онлайн-дүкендерден жүктелуі мүмкін.

Бұл жұмыстағы зерттеу объектісі мобильді қосымшалар саласы болып табылады. Зерттеу пәні Мобильді қосымшаларды әзірлеу, тестілеу және пайдалануға беру кезеңдері болып табылады. Жұмыстың мақсаты мобильді қосымшаларды әзірлеу, тестілеу және пайдалануға беру кезеңдеріне талдау жүргізу болып табылады.

Бұл мақсат жұмыстың келесі негізгі міндеттерін анықтады:

- мобильді қосымшаны әзірлеу кезеңдерін қарастыру;
- мобильді қосымшаны тестілеу кезеңдерін қарастыру;
- мобильді қосымшаны пайдалануға беру кезеңдерін қарастыру.

Зерттеу барысында келесі зерттеу әдістері қолданылды: жүйелік, құрылымдық, салыстырмалы талдаулар, ақпаратты статистикалық өңдеу әдістері. Әдістерді қолдану қорытындылардың сенімділігі мен дұрыстығын қамтамасыз етуге мүмкіндік берді [1].

Қосымшаны прототиптеу қажет. Прототип - бұл болашақ қосымшаның орналасуы. Прототип статикалық немесе интерактивті болуы мүмкін – әрекет түймелері мен ауысулары бар. Көбінесе прототиптеу процесінің арқасында қосымшаның белгілі бір функцияларының қажеттілігін, белгілі бір элементтердің орналасуының ыңғайлылығын анықтауға болады. Осы кезеңде әзірлеуші мен тапсырыс берушіге ортақ тіл табу және жобалауға арналған техникалық тапсырманы білдіретін құжаттық түрде ресімделген болашақ қосымшаға қойылатын талаптарды анықтау маңызды. ТК-да тапсырыс берушіден мүмкіндігінше көп ақпарат көрсетілуі мүмкін, мүмкіндігінше түс гаммасы мен элементтердің пішінін көрсете отырып [2].

Бүгінгі таңда смартфондар әр адам үшін таптырмас гаджеттерге айналды. Қазір жеке компьютері жоқ, бірақ бірнеше мобильді құрылғылары бар адамдар жиі кездеседі. Gartner зерттеу компаниясының мәліметтері бойынша 2016 жылы бүкіл әлем бойынша 1,5 миллиардқа жуық смартфон сатылды, бір жыл бұрын 1,4 миллиард, 2017 жылы 1536 миллионнан астам смартфон сатылды. Осыған байланысты мобильді қосымшалардың саны күн сайын тез өсуде, бұл өз кезегінде Мобильді қосымшаларды әзірлеудің жаңа құралдарының пайда болуына және бұрыннан бар модификацияларға әкеледі. Қазіргі уақытта әлемде бағдарламалық жасақтаманы әзірлеудің көптеген интеграцияланған құралдары бар.

Мобильді қосымшаларды әзірлеудің заманауи құралдарын зерттеу барысында логикалық және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды.

Бұл мақалада олардың ең заманауи және танымал түрлері сипатталған.

PhoneGap - бұл акселерометр, GPS орналасқан жері, камера, дыбыс және басқа да көптеген ұқсас элементтерді қоса алғанда, құрылғының аппараттық мүмкіндіктерімен жұмыс істей алатын бастапқы коды бар тегін бағдарлама. Бұл құрал қосымшаның функционалдығын жақсартуға көмектесетін және көп уақытты үнемдеуге көмектесетін көптеген кітапханалармен қамтылған.

Бұл әмбебап құрал өзінің икемділігімен ерекше, сондықтан ол әзірлеушілерге мобильді қосымшалардың әртүрлі нұсқаларын жасауға көмектеседі. Сонымен қатар, осы құралмен жұмыс істейтін әзірлеуші қажет болған жағдайда әртүрлі қосылатын архитектуралар арқылы мобильді қосымшаның функционалдығы мен ыңғайлылығын кеңейте алады.

Құрал «бэкэнд жүйесімен» арқылы күшейтілген, яғни PhoneGap көмегімен жасалған мобильді қосымшалар жоғары жылдамдыққа ие болады. Бұл құралдың белгілі бір артықшылықтары бар, бұл оны әзірлеушілер үшін тартымды етеді, бірақ ең пайдалы ерекшелігі-әзірлеу кезінде барлық мобильді құрылғыларда жұмыс істейтін қосымшаны бірден – 4 деуге болады. PhoneGap Build көмегімен iOS, Android және Windows Phone үшін қосымшаларды тегін жасауға болады, бұл интерфейстерді орнатудың қажеті жоқ.

PhoneGap шеңбері JavaScript, HTML және CSS3 көмегімен мобильді қосымшалар жасауға мүмкіндік беретіндіктен танымал болды.

Rhodes-Ruby бағдарламалау тіліне негізделген құрылым RhoMobile негізін құрайды. Rhodes әзірлеушіге операциялық жүйелер мен смартфондардың кең ауқымымен үйлесімді болатын кросс-платформалық жергілікті қосымшаларды жасауға мүмкіндік береді.

Негізгі анатомиясы немесе архитектурасы бойынша RhoMobile PhoneGap-қа өте ұқсас. Оның басты ерекшелігі-Ruby және MVC қолданбалы архитектурасын пайдалану [3]. Сіз жасаған Ruby коды құрылғының жергілікті кодына түсіндіріледі.

Appcelerator - бұл мобильді қосымшалардың ашық ресурсы. Бұл платформа даму процесін едәуір жылдамдатады, өйткені ол әзірлеушілерге код жолдарының ең аз саны бар қосымшалар жасауға мүмкіндік береді. Appcelerator - бұл ұялы телефондарға, планшеттерге және тіпті дербес компьютерлерге арналған қосымшаларды жасауға көмектесетін Titanium әзірлеу платформасы. Құрал JavaScript, HTML, PHP, Ruby және Python сияқты тілдермен үйлесімді.

Xamarin - C # қосымшаларын жасаушылар арасында тағы бір танымал құрал. Бұл құралдың платформасы әзірлеушілерге өздерінің ide (интеграцияланған даму орталары), API (қолданбалы бағдарламалау интерфейстері) және тілдерімен жұмыс істеуге мүмкіндік беруімен ерекше. Дәл осы сипаттамалар Xamarin-ді жергілікті қосымшаларға қатысты таңдаулы таңдау жасайды.

Xamarin бизнес-логика деңгейлерін және әртүрлі платформалардағы деректерге қол жеткізуді қайта пайдаланады, бұл әсіресе жергілікті деректердің үлкен көлемі, офлайн режимі және кескінді тану сияқты белгілі бір мүмкіндіктерді енгізу қажет болған кезде әзірлеушілер үшін пайдалы. Жоғарыда айтқанымыздай, Xamarin C # бағдарламалау тілінде жасалған, яғни ол жалпы .net тілдік инфрақұрылымында жұмыс істейді.

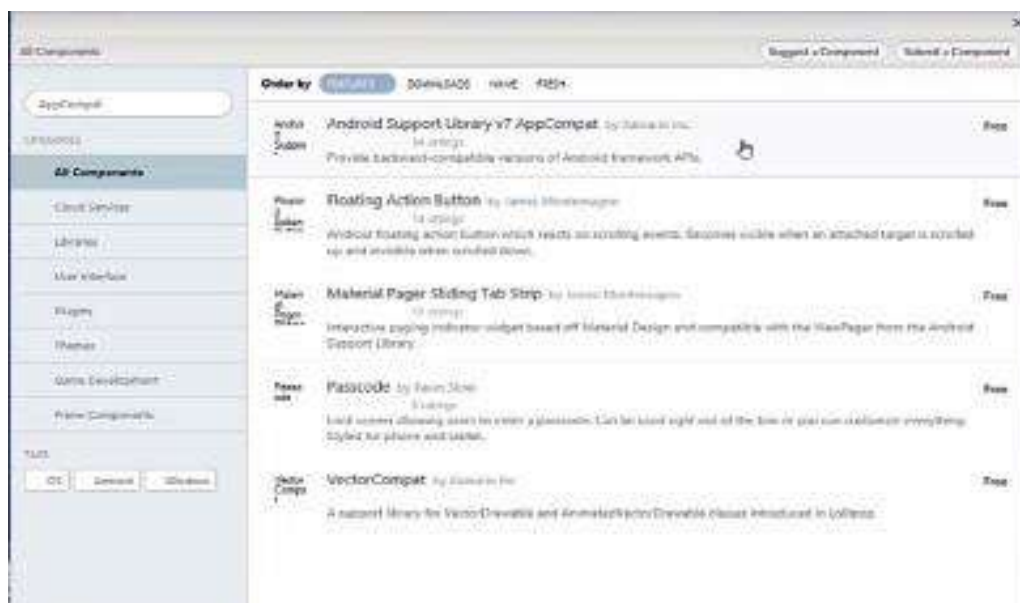
Xamarin құрал ретінде барлық үш ірі платформада – Android, Windows және iOS-та қосымшалар жасау үшін өте танымал. Ол әзірлеушілерге масштабталатын және сенімді Мобильді қосымшаларды ойлап табуға көмектесетін көптеген құрылғыларда тестілеудің сапасы мен функционалдығын бақылауды қолдайды.

Талдау нәтижесінде Мобильді қосымшаларды әзірлеу құралдары таңдалды және сипатталды. Қолданба жасалған орта ретінде Xamarin ортасы таңдалды. Xamarin кросс-платформалық қосымшалары кез-келген құрылғыда 100% жергілікті болып көрінеді, бұл стандартты гибридті қосымшалармен салыстырғанда ең жақсы пайдаланушы тәжірибесін ұсынады [4].

Техникалық тұрғыдан алғанда, кросс-платформаны дамыту үшін Xamarin бірыңғай C# тілін және .net қабатына арналған кітапханаларды пайдаланады.

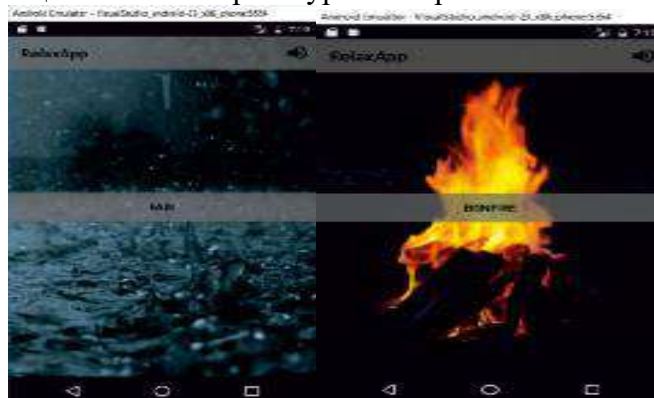
Xamarin - де қосымшаларын жасау ортасы қажет. Windows үшін мұндай орта Visual Studio болып табылады. Оны орнатушыға арналған бағдарламада орнатқан кезде .NET-те мобильді қосымшаларды әзірлеу тармағын таңдау керек.

1. «Visual Studio» ашылғаннан кейін біз стандартты түрде relaxapp деп аталатын жаңа қосымшаны жасаймыз.
2. MainActivity-De.cs релаксация үшін дыбыс атауларының массивін жасаңыз.
3. Microsoft «NuGet» әзірлеу платформаларына арналған пакеттерді басқару жүйесінің көмегімен Android Support Library v7 App Compat компонентін қосамыз. Android Support Library v7 App Compat компонентін қосу 1-суретте көрсетілген.

Сурет 1. Android support Library v7 App Compat компонентін қосу

4. Содан кейін біз Activity қалтасын жасаймыз және MainActivity-ді тасымалдаймыз.
5. Әрі қарай, viewPager_item интерфейсінің жаңа орналасу файлын жасаңыз.
6. Drawable қалтасына қажетті дыбыстық иллюстрацияларды қосыңыз. Содан кейін біз raw қалтасын жасаймыз және оған қажетті дыбыстық файлдарды қосамыз.
7. Activity қалтасына жаңа viewPageradapter класын қосыңыз.экрандағы суреттерді айналдыру үшін кодты енгізу қажет.
8. Layout қалтасына жаңа fragment_relax орналасуын қосыңыз экрандағы элементтердің қасиеттерін сипаттайтын axml.
9. Activity қалтасында жаңа my_fragments класын жасаңыз. Онда біз белгілеулерді тиісті фрагменттерге қосу үшін жаңа onCreateView әдісін тағайындаймыз.
10. Main интерфейсінің орналасуында .axml фрагментті қосыңыз.
11. Resource қалтасына menu қалтасын қосамыз, онда menu xml файлын жасаймыз, онда дыбысты ойнату үшін батырманы жазамыз.
12. Мәндер қалтасына Styles файлын қосыңыз. xml және түстер жүйелік элементтер, бағдарлама интерфейсі және компоненттер үшін түстерді реттеуге арналған xml.
13. MainActivity-De.cs басылған кезде дыбысты ойнатуды бастау және тоқтату үшін кодты қосыңыз.
14. Parallaxpagetransformer класын қосыңыз .cs және оған беттерді дұрыс қарау үшін қажетті кодты жазыңыз.
15. MainActivity-De.cs элементтерді ToolBar-ға сақтау және ойнатқыштың дұрыс жұмыс істеуі үшін кодты қосыңыз. Нәтижелері 2-суретте көрсетілген.

Сурет 2. Қосымшаны әзірлеу нәтижелері

Талдау нәтижесінде мобильді қосымшаларды әзірлеудің жеті құралы таңдалды және сипатталды және олардың бірінде қосымша жасалды.

Нәтижесінде мобильді қосымшаларды әзірлеудің ең көп қолданылатын және заманауи құралдары сипатталды. Талдау барысында бағдарламалық жасақтаманы құру құралдарының саны тез өсіп келе жатқандығы, мобильді қосымшаларды әзірлеу мүмкіндігі барған сайын қол жетімді екендігі анықталды. Осы мақалада келтірілген платформалар салыстырмалы түрде қысқа мерзімде жоғары сапалы қосымшалар жасауға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер

1. Ильдухина Н.В., Гордеев Д.Ю., Замалетдинов А.Ф., Старыгина С.Д. ОБЗОР СОВРЕМЕННЫХ СРЕДСТВ РАЗРАБОТКИ МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ // Современные наукоемкие технологии. – 2019. – № 4. – С. 22-26; URL: <https://top-technologies.ru/ru/article/view?id=37485> (дата обращения: 12.05.2023).
2. Семенчук В. Мобильное приложение как инструмент бизнеса: Справочное пособие / Семенчук В. М.:АЛЬПИНА, 2017. 240 с.
3. Соколова В.В. Разработка мобильных приложений: Учебное пособие / Соколова В.В. Томск: Изд-во Томского политех. университета, 2014. 176 с.
4. Соколова В.В. Вычислительная техника и информационные технологии. Разработка мобильных приложений: учебное пособие для вузов / В. В. Соколова. Москва: Издательство Юрайт, 2020. 175 с.

УДК 004.45

СРАВНЕНИЕ ПЛАТФОРМ И ЯЗЫКОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ПРИ РАЗРАБОТКЕ ПРИЛОЖЕНИЙ ДЛЯ МОБИЛЬНЫХ УСТРОЙСТВ

Утешева Г. Ш. Гайнешова А. М. Аристанов Т.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В этой статье для создания мобильного приложения разработчику необходимо пройти несколько этапов: разработка, тестирование и ввод в эксплуатацию мобильного приложения. Поскольку каждый из этих этапов является очень длительным и сложным процессом, рекомендуется рассмотреть эти этапы более подробно в рамках этой работы. Актуальность и недостаточное развитие вышеуказанных вопросов послужили основанием для более глубокого рассмотрения данной темы.

Ключевые слова: Мобильное приложение, Android Studio, жизненный цикл, анализ мобильных приложений.

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР/ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
УДК 004.8

**ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И БОЛЬШИЕ ДАННЫЕ В
 СТРАХОВАНИИ С ТЕЛЕМАТИКОЙ**

Учурова Е.О., Стрелец Н.Е., Дорджиев А.Н.

Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова, г. Элиста

***Аннотация.** В статье подробно представлены преимущества и недостатки страхования транспортного средства с помощью телематического устройства. А также условия страхования, учитывая законодательство Российской Федерации. Статья актуальна, поскольку с ростом количества водителей, растет и число возникновения ДТП.*

***Ключевые слова:** телематика, ОСАГО, КАСКО, страхование, транспортное средство, федеральный закон, искусственный интеллект.*

Полис ОСАГО – это норма во всех цивилизованных странах. Стоимость этого страхового продукта зависит от многих факторов и существенно меняется год от года в зависимости от вашего страхового поведения. Так, основные параметры, влияющие на стоимость этого полиса – мощность двигателя автомобиля, ваш возраст и водительский стаж, количество водителей, каждый со своим послужным страховым списком, допущенных к управлению транспортным средством. Если вы недавно получили права, значит, вы несете больший риск и будьте готовы заплатить больше. Однако с каждым годом с учетом безаварийной езды, ваш полис ОСАГО будет относительно дешеветь.

Если несколько лет назад в мире активно обсуждались «большие данные» - и технологии, позволяющие их обрабатывать, - то 2020 год, без сомнения, можно назвать годом «искусственного интеллекта», особенно в России. Минэкономразвития РФ разработало концепцию развития искусственного интеллекта и робототехники в различных сферах экономики до 2024 года, определило подходы к совершенствованию нормативного регулирования в этой области. В Москве с 1 июля проводится 5-летний эксперимент по внедрению искусственного интеллекта. Вузы и ИТ-компании запускают образовательные программы для подготовки кадров, которые будут создавать и совершенствовать самообучаемые модели. Появляются первые успешные бизнес-кейсы, связанные с использованием новых технологий.

В Европе практически все страховые компании в той или иной степени используют ИИ. Учетные системы зачастую построены на базе ИТ-решений от компании SAP, наибольшей популярностью пользуется система SAP S4/HANA со встроенными функциями машинного обучения / ИИ. Использование таких технологий западными страховщиками – необходимость, ведь для подготовки отчетности в соответствии с международными стандартами IFRS их системы должны быть способны обрабатывать огромные объемы данных в короткие сроки, а еще лучше – «на лету»; при этом желательно минимизировать ошибки, связанные с человеческим фактором. В России переход страховых компаний на ведение финансовой отчетности, эквивалентной МСФО, произошел в 2017 году, с отставанием в 10 лет от западных участников рынка страхования. Неудивительно, что и интерес к новым технологиям – обусловленный реальными потребностями – появился недавно. Возможности искусственного интеллекта используются, но до широкого применения в России еще далеко.

Кроме ускоренной подготовки финансовой отчетности, существует еще много вариантов использования искусственного интеллекта в страховании. Согласно

исследованию страховых компаний Munich RE и ERGO (Tech Trend Radar 2020*), страховщикам стоит обратить внимание на следующие тренды в области ИИ:

- использование технологий дополненной реальности для принятия управленческих решений;
- реконструкция событий, вызвавших страховой случай, с применением машинного зрения;
- чат-боты и виртуальные собеседники как новые каналы общения с клиентами;
- использование высокоточных данных, собранных и обработанных машинами, для исключения человеческого фактора при заключении страховых контрактов и принятии решений о возмещении;
- автоматическая обработка текстов на естественном языке (отзывов, запросов клиентов и т.п.) для улучшения клиентского сервиса;
- применение средств виртуальной кибер-безопасности для предотвращения утечки данных и случаев мошенничества.

«Телематика» - это приспособление, которое устанавливается на автомобиле с целью отслеживания поведения водителя на дороге и сбора информации об управлении конкретным автомобилем.

Датчики собирают нужные данные через спутниковые системы ГЛОНАСС и GPS. После этого информация в зашифрованном виде отправляется провайдеру. На основании анализа поведения водителя на дороге страховщик выставляет ему баллы от 0 (неудовлетворительно) до 100 (хорошо). В дальнейшем компания принимает решение о размере скидки для пролонгации Каско.

При расчёте баллов страховщик полагается на такие показатели:

1. Ускорение. Высокая скорость разгона и резкий старт повышают вероятность наступления страхового случая. За повышенный риск аварийности страховщик снимает баллы. Плавный старт не только приближает к желаемой скидке на Каско, но и делает езду более безопасной для жизни клиента и окружающих.
2. Торможение. За резким ускорением наступает интенсивное торможение. Резкость на дороге не прибавляет баллов водителю. Однако аварийное вынужденное торможение не будет расценено программой, как сигнал для снижения баллов.
3. Время и длина маршрута. Программа фиксирует размер пробега автомобиля за год. Согласно нормам безопасности, протяженность пройденного маршрута не должна превышать 20 000 км в год. При превышении пробега водитель будет лишен баллов. Негативное влияние на общий счёт имеют ночные поездки. Время с 23.00 до 06.00 считается более опасным и рискованным, нежели дневное время.
4. Скорость. Программа следит за соблюдением скоростных ограничений на дороге. Если водитель придерживается установленного скоростного режима на каждом участке дороги, он получает дополнительные баллы.
5. Боковое ускорение. Телематический прибор имеет датчик центробежной силы. Чем выше центробежная сила, тем ниже баллы и наоборот.

На цену полиса Каско влияют также возраст водителя, его стаж вождения ТС, пол, гражданский статус, наличие детей и даже прописка страхователя. Клиент выбирает тип страхового покрытия между такими программами:

Страхователю не нужно делать дополнительные инвестиции, чтоб получить экономию по полису. Система «Телематика» устанавливается на машине абсолютно бесплатно.

Договор на инновационное страхование подписывается на 3 или 12 месяцев. За этот период водитель демонстрирует свои умения. В случае набора достаточного количества баллов, стоимость пролонгации высчитывается с учётом поправочного коэффициента на риск «Ущерб».

Собранная информация о местонахождении, маршрутах и поведении на дороге является строго конфиденциальной даже для страховщика. Страховая компания рассчитывает баллы на основании обобщённых результатов езды.

Чтобы испробовать инновационные технологии в страховой защите, клиент имеет возможность подать заявку онлайн или обратиться в офис Ингосстрах.

- Фиксирование информации о характере езды помогает каждому водителю становиться лучше.
- Для молодых и неопытных водителей стоимость Каско завышена по сравнению с опытными участниками трафика. Аккуратная езда и высокие баллы за хорошее поведение на дорогах позволяют получить максимальную скидку на стоимость страхового полиса в следующий период.
- Профессионалам не составит труда продемонстрировать «высший пилотаж» на дороге. Кроме хороших показателей, Ингосстрах подарит им 30% экономии на Каско.
- «Телематика» станет помощником тех родителей, чьи дети берут машину для развлечения. С помощью приложения старшие будут контролировать местонахождение и поведение детей на дороге.
- Хорошим индикатором станет устройство для проверки добросовестности наёмного водителя.

Установка телематических устройств на автомобиле даёт возможность клиенту получить скидку до 30% от цены Каско с типом покрытия «Ущерб». При ДТП уникальная информация телематических датчиков поможет клиенту и сотрудникам ГИБДД разобраться в причине аварии и выявить виновников.

Страхователям, которые используют умное Каско, компания дарит дополнительные функции «1 деталь без справок» и «Самовозгорание».

Вся информация по вождению находится в приложении, которое устанавливается на iOS и Android. Регулярный мониторинг телематических данных позволяет клиенту улучшать свои показатели и повышать безопасность на дороге.

Каско - это не аббревиатура, а термин, который происходит от испанского *casco*, что дословно означает «корпус, остов судна». Страхуется только транспортное средство, а не то, что оно везет, и не те, кто в нем едет.

Во-первых, должен быть полис ОСАГО. Это аббревиатура обязательное страхование автогражданской ответственности. В данном случае страховая компания берет на себя возмещение ущерба, который застрахованный – то есть владелец транспортного средства, нанес здоровью, жизни или имуществу (машине) третьих лиц. Эксплуатация транспорта на территории РФ без полисов ОСАГО запрещена. В случае отсутствия полиса ОСАГО могут применяться санкции: единовременный штраф; невыдача талона технического осмотра; запрет на регистрацию транспортных средств и других операций с незастрахованным автомобилем.

В соответствии со статьей 12.37 КоАП, если транспортным средством управляет лицо, не включенное в полис ОСАГО, это карается штрафом в размере 500 рублей, а если действующий полис ОСАГО вообще не оформлен – 800 рублей. Если же водитель оформил полис ОСАГО, но забыл его дома, его также ждёт штраф в размере 500 рублей (статья 12.3 КоАП).

Страховые суммы по полису ОСАГО различны для покрытия ущерба жизни и здоровья людей и ущерба транспортному средству и установлены законом следующим образом:

- 1) возмещение вреда, причиненного жизни и здоровью каждого потерпевшего, – не более 500 тыс. руб.
- 2) возмещение вреда, причиненного имуществу каждого потерпевшего, – в пределах 400 тыс. руб.

Во-вторых, вместе с полисом ОСАГО водители иногда приобретают дополнительную страховку, расширяющую защиту, предусмотренную страховкой обязательной. Такие полисы называются ДСАГО – полисы добровольного страхования автогражданской ответственности. Идея состоит в том, чтобы увеличить страховую сумму, которая установлена законом по полисам ОСАГО, так как зачастую ущерб, причиненный дорожному автомобилю, которых совсем немало в крупных городах, может быть значительно больше.

В-третьих, часто, при покупке автомобиля в кредит практически всегда, приобретают полис страхования от ущерба собственному автомобилю. Такой полис называется «каска» и выплата по нему будет произведена вам страховой компанией вне зависимости от того, кто является виновником аварии, в которой пострадал ваш автомобиль.

Список литературы:

1. КоАП РФ Статья 12.3. Управление транспортным средством водителем, не имеющим при себе документов, предусмотренных Правилами дорожного движения (в ред. Федеральных законов от 21.04.2011 № 69-ФЗ, от 25.12.2012 № 252-ФЗ).
2. КоАП РФ Статья 12.37. Несоблюдение требований об обязательном страховании гражданской ответственности владельцев транспортных средств (введена Федеральным законом от 25.04.2002 № 41-ФЗ).
3. Федеральный закон от 25.04.2002 № 40-ФЗ (ред. от 28.12.2022) "Об обязательном страховании гражданской ответственности владельцев транспортных средств".
4. Ясницкий, Л. Н. Введение в искусственный интеллект: учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / Л. Н. Ясницкий - 3-е изд., стер. - М.: Издательский центр «Академия», 2010. - 176 с.
5. Закон РФ от 27.11.1992 № 4015-1 (ред. от 08.03.2022) "Об организации страхового дела в Российской Федерации".
6. Федеральный закон от 25.04.2002 № 40-ФЗ (ред. от 06.12.2021) "Об обязательном страховании гражданской ответственности владельцев транспортных средств".
7. Худяков А. И. Страхование гражданской ответственности владельцев транспортных средств / А. И. Худяков - «Юридический центр», 2004 - (Теория и практика гражданского права и гражданского процесса).

ӘОЖ 004.8

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ ТЕЛЕМАТИКАЛЫҚ САҚТАНДЫРУДАҒЫ ҮЛКЕН ДЕРЕКТЕР

Учурова Е.О., Стрелец Н.Е., Дорджиев А.Н.

Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста қ.

***Аннотация.** Мақалада телематикалық құрылғы арқылы көлік құралын сақтандырудың артықшылықтары мен кемшіліктері егжей-тегжейлі көрсетілген. Сондай-ақ, Ресей Федерациясының заңнамасын ескере отырып, сақтандыру шарттары. Мақала өзекті, өйткені жүргізушілер санының өсуімен ЖКО пайда болу саны да артып келеді.*

***Кілт сөздер:** телематика, АЖМС, ЖБАКА, сақтандыру, көлік құралы, федералды заң, жасанды интеллект.*

УДК 338.43

ОСОБЕННОСТИ МИКРОБИЗНЕСА В ЭКОНОМИКЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Алляева Т.В.

Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова, г. Элиста

Аннотация. В статье определяется роль микробизнеса в современной экономике сельского хозяйства. В современной экономике сельскохозяйственный микробизнес играет важную роль. Тем не менее, количество субъектов данного сектора постоянно уменьшается. Недостаток предпринимателей в этой сфере может привести к отрицательным последствиям.

Ключевые слова: микробизнес, сельское хозяйство, предпринимательство, занятость, сельская местность.

Успехи сельскохозяйственного микробизнеса зависят не только от стабильности на рынке, но и от социальной ответственности и интересов общества в целом. Наиболее актуальные вопросы, требующие решения, связаны с тем, как свести в одно звено инициативу предприимчивого человека и интересы общества. Кроме того, важно создавать условия для здоровой и продуктивной конкуренции в рамках данного сектора. Решение этих и других вопросов будет способствовать развитию сельскохозяйственного микробизнеса в России, а также укрепит профессиональный и нравственный облик среднего класса, который является основой стабильности и материального благополучия всей страны.

Важные функции сельскохозяйственного предпринимательства включают обеспечение продовольственной безопасности, самозанятость населения и сокращение безработицы. Исследования показывают, что развитие сельскохозяйственного микробизнеса будет содействовать повышению благосостояния населения в сельских территориях, формированию среднего класса, укреплению национальной безопасности и динамичному развитию всей экономики в долгосрочной перспективе. Поэтому важно поддерживать и развивать этот сектор экономики.

Микропредприятия имеют ряд преимуществ, включая гибкость в инвестициях и производстве, высокий уровень занятости и социальную значимость. В то же время, они могут обладать следующими чертами:

- ориентация на семейные связи;
- расчет на собственные ресурсы;
- постоянное развитие;
- гибкость внутренней структуры;
- ориентация на прибыль, а не на расширение масштабов бизнеса.

Деятельность микробизнеса в России регулируется Федеральным законом 209-ФЗ от 24 июля 2007 года «О развитии малого и среднего предпринимательства в Российской Федерации», в соответствии с которым к субъектам малого и среднего предпринимательства относятся хозяйствующие субъекты (хозяйственные общества, хозяйственные товарищества, хозяйственные партнерства, производственные кооперативы, потребительские кооперативы, крестьянские (фермерские) хозяйства и индивидуальные предприниматели), отнесенные в соответствии с условиями к малым предприятиям, в том числе к микропредприятиям, и средним предприятиям, сведения о которых внесены в единый реестр субъектов малого и среднего предпринимательства. Приведем критерии отнесения предприятия к малому бизнесу (табл.1):

Таблица 1 Критерии малого и среднего предпринимательства

Критерии	Среднее	Малое	Микропредприятие
Доходы	2 млрд руб.	800 млн руб.	120 млн руб.
Численность сотрудников	101–250 человек	100 человек	15 человек

Еще одним значимым фактором для определения, кто относится к малым предприятиям, является доля участия в капитале (табл.2).

Таблица 2 Доля участия других лиц в капитале

Доля участия государственных образований (РФ, субъектов РФ, муниципальных образований), общественных и религиозных организаций и фондов	не более 25 % в сумме
Доля участия обычных юридических лиц (в том числе иностранных)	не более 49 % в сумме
Доля участия юр лиц, которые сами субъекты малого и среднего предпринимательства	не ограничена

Особенность функционирования микропредприятий выражается не только в количестве работающих на них и незначительных объемах оборотов. Микропредприятия особо остро реагируют на любые внешние изменения, они являются мало защищенными перед факторами внешней среды, это обстоятельство обостряет для микропредприятий проблемы управления рисками, в том числе и рисками обеспечения своей деятельности необходимыми ресурсами, включая финансовые.

Динамика развития микробизнеса в России представлена в таблице 3.

Таблица 3 Показатели динамики развития микробизнеса в РФ

Показатели	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.	Темп роста, %
Количество субъектов микробизнеса, ед. всего	5751885	5771626	5675756	5450261	5636297	98,0
в том числе: юридических лиц	2558536	2473561	2314128	2164402	2110815	82,5
индивидуальных предпринимателей	3193349	3298065	3361628	3285859	3525482	110,4
Количество работников, чел. всего	7029955	7522729	7429623	7519074	6970884	99,2
в том числе: у юридических лиц	5453682	5859566	5740626	5722031	5212144	95,6
у индивидуальных предпринимателей	1576273	1663163	1688997	1797043	1758740	111,6
Объем произведенной продукции, млрд руб. всего	2574	3595	4742	6696	7745	в 3 раза
в том числе: юридическими лицами	1741	2522	3076	4538	5037	в 2,9 раза
индивидуальными предпринимателями	833	1073	1666	2158	2708	в 3,3 раза

Проведенные исследования показывают, что активное развитие микробизнеса до 2019 года было замедлено в 2020 году пандемией COVID-19. С ее последствиями не справились и более крупные субъекты хозяйствования, а малый бизнес, в том числе микробизнес понес значительные потери, как в общей численности, так и по количеству занятых работников и объемам полученной выручки. Вместе с тем, по итогам 2021 года вновь наблюдается рост количества субъектов микробизнеса.

При этом, если в допандемийный период (2017-2019 г.г.) процентное соотношение индивидуальных предпринимателей и юридических лиц в среднем составляло примерно 57/43, то к 2022 году оно составило примерно 63/37. За анализируемый период прослеживается четкая тенденция увеличения количества и доли индивидуальных

предпринимателей среди субъектов микробизнеса. Во многом это связано с реализуемой государством программой поддержки самозанятого населения.

Подавляющая часть сельского предпринимательства является микробизнесом (96,9% от общего числа МСП). На малые предприятия приходится 2,8%, остальное составляют малочисленные средние компании.

Однако микро- и малый бизнес наиболее уязвим (рис. 1).

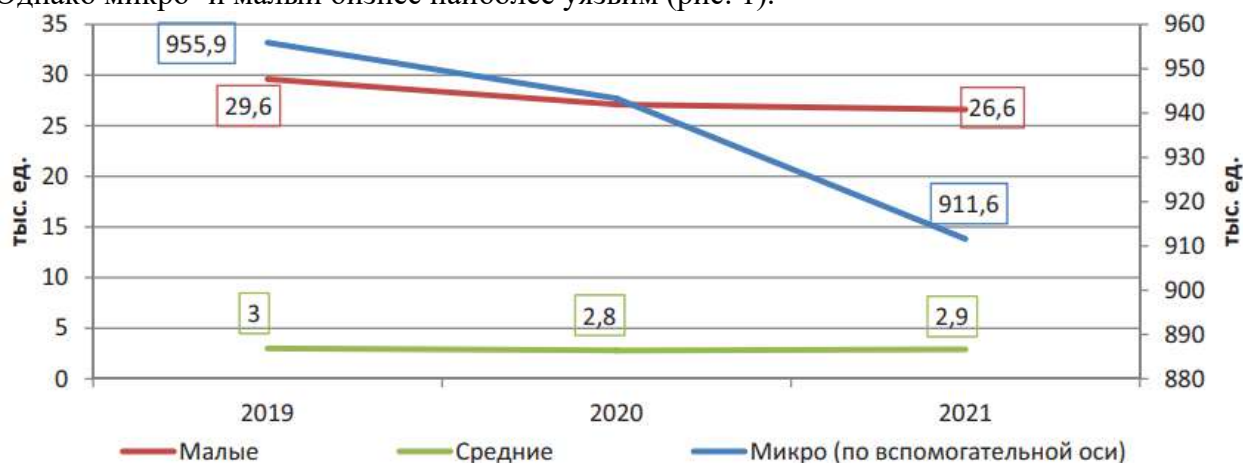

Рис. 1. Численность субъектов МСП, зарегистрированных на сельских терр., тыс. ед.

Предприятия малого бизнеса имеют меньший запас финансовой прочности, чем более крупные, что делает их менее устойчивыми в период кризиса. Кроме того, микробизнесу труднее получить доступ к различным источникам финансирования. Они, как правило, имеют слабые и менее дифференцированные цепочки поставок, а также рынки сбыта, что затрудняет быструю переориентацию и поддержание целостности цепочки поставок и может привести к сбоям. Малое предпринимательство на сельских территориях в силу структурных диспропорций и зачастую географической и экономической изоляции имеет худшие возможности получения доступа к капиталу и инфраструктуре – например, к широкополосному Интернету, связи, качественному транспортному сообщению, что также ослабляет его позиции. Это должно учитываться при создании системы поддержки микробизнеса на сельских территориях, причем в части не только субсидий, но и административных мер.

Несмотря на то, что в сельской местности проживает около четверти населения России, бизнес, зарегистрированный на сельских территориях, составляет 16% от общего количества МСП страны. По сравнению с городом плотность сельского предпринимательства в 1,7 раза ниже и составляет 2,5 субъекта на 100 жителей сельских территорий. Это свидетельствует о том, что потенциал развития предпринимательства на сельских территориях полностью не раскрыт, что связано с социально-демографическими, экономическими, институциональными и другими причинами.

Отраслевая структура субъектов микробизнеса, зарегистрированных на сельских территориях, существенно не меняется. На первом месте уверенно находится торговля, которая занимает 36,5% от общего количества субъектов, зарегистрированных на сельских территориях. Далее следуют транспорт и хранение, то есть инфраструктура, без которой не может действовать любой бизнес и осуществляться повседневная жизнь граждан. Сельское и лесное хозяйство находится только на третьем месте по числу бизнес-единиц, занимая 14% в общей структуре (рис. 2). Также важную роль в отраслевой структуре субъектов, зарегистрированных на сельских территориях, играют строительство и обрабатывающие производства.

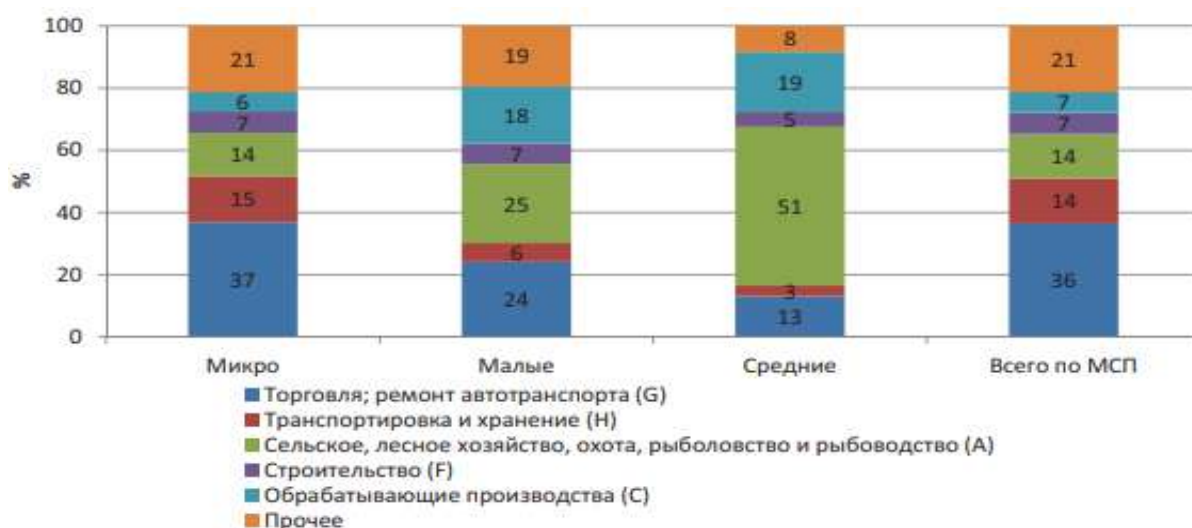

Рис.2. Отраслевая структура субъектов микробизнеса, зарегистрированных на сельских территориях, по числу бизнесов

Государство оказывает разные виды поддержки субъектам малого и среднего предпринимательства. Анализ единого реестра МСП и реестра МСП-получателей государственной поддержки показывает, что основная часть поддержки бизнеса, зарегистрированного на сельских территориях, приходится на финансовую, а именно субсидии и гранты, консультационные услуги. Представленность других типов поддержек (например, имущественной и инновационной) крайне низка. Несмотря на преобладание финансовой поддержки в структуре поддержки, ее доля, по нашим оценкам, не превышает 3,8% от среднего оборота на субъект МСП, что свидетельствует о ее незначительном влиянии на функционирование МСП.

Список литературы:

1. Федеральный закон 209-ФЗ от 24 июля 2007 года «О развитии малого и среднего предпринимательства в Российской Федерации»
2. Малое и среднее предпринимательство в России 2022/ Росстат [Электронный ресурс]. URL: https://rosstat.gov.ru/storage/mediabank/mal_pred_2022.pdf (дата обращения 15.03.2023 г.)
3. Национальные проекты России. [Электронный ресурс]. URL: <https://xn--80aarpmpemcchfmo7a3c9ehj.xn--p1ai/projects/msp> (дата обращения 20.03.2023)
4. Единый реестр субъектов малого и среднего предпринимательства [Электронный ресурс]. URL: <https://rmsp.nalog.ru> (дата обращения 20.03.2023)

ӘОЖ 338.43

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ МИКРОБИЗНЕСТІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Алляева Т.В.

Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста қ.

Аннотация. Мақалада қазіргі ауыл шаруашылығы экономикасындағы микробизнесің рөлі анықталған. Қазіргі экономикада ауылшаруашылық микробизнесі маңызды рөл атқарады. Дегенмен, осы сектор субъектілерінің саны үнемі азайып келеді. Бұл саладағы кәсіпкерлердің жетіспеушілігі теріс салдарға әкелуі мүмкін.

Кілт сөздер: микробизнес, ауыл шаруашылығы, кәсіпкерлік, жұмыспен қамту, ауылдық жерлер.

УДК 336 (075)

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ФИНАНСОВОГО РЫНКА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Утешкалиева А., Суханбердина Б.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. Активная цифровизация экономик по всему миру сопряжена с развитием и внедрением цифровых, технологических решений, увеличением количества участников финансового рынка, а также появлением альтернативных бизнес-моделей, способствующих повышению доступности и качества цифровых финансовых услуг и сервисов для граждан и бизнеса. Новое поколение клиентов активно использует мобильные приложения и сервисы для получения как финансовых, так и нефинансовых услуг, отходя от традиционных подходов взаимодействия с институтами и рынком.

Ключевые слова: цифровизация финансового рынка, банковские электронные технологии, банковские инновации.

Развитие финансового рынка в период цифровой трансформации создает основу для внедрения инноваций, привлечения новых участников, а также способствует выработке регуляторных норм и требований в целях установления прозрачности, безопасности и поддержки подобных процессов. Это создает значительный тренд в сфере цифровых инноваций в виде внедрения платформенных решений для консолидации кросс-отраслевых финансовых и нефинансовых сервисов, активного обмена данными и информацией [1].

Стремительно развивается финтех-индустрия. Выступая сторонними поставщиками услуг, новые финтех-компании, стартап-проекты создают инновации в области финансов, повышая удобство их использования и привлекательность за счет сквозных технологий и скорости адаптации.

Выход финтех-компаний в пространство финансовых услуг наиболее заметен в местах, где цифровые рынки высоко развиты, таких как Китай, ЕС и США. Тем не менее, ведущие технологические компании, такие как Google, Meta, Amazon, Alibaba, Tencent также усиленно перемещают свой ракурс и в развивающиеся страны. Подобное развитие всей индустрии финансов повышает общий уровень конкуренции на рынке, вынуждая традиционные финансовые институты пересматривать подходы развития с уклоном на открытые, технологичные и равнодоступные интеграции и партнерство.

Таким образом, происходит формирование нового этапа развития финансового рынка с требованиями по гармонизации регулирования, включению новых игроков и укреплению защиты прав потребителей. В этой связи, учитывая стремительную скорость развития технологий, конкуренции на финансовом рынке и текущие потребительские запросы, именно открытое безопасное взаимодействие между финансовыми, платежными организациями и сторонними поставщиками услуг, кросс-отраслевой обмен данными и развитие безопасных цифровых финансовых сервисов позволят создать устойчивую цифровую финансовую экосистему с инновационными цифровыми проектами и предложениями, тем самым расширяя доступность и функциональность финансовых продуктов и услуг [2].

Для достижения подобных целей Нацбанк РК реализует ряд системно значимых инфраструктурных решений, направленных на укрепление финансовой стабильности и развитие здоровой конкуренции, в числе которых построение Национальной платежной системы, цифровой биометрической идентификации, платформы для безопасного обмена

данными на основе открытых интерфейсов программирования (Open API) и выполнения банками процедур KYC (англ. – Know Your Customer) [3].

Внедрение данных инициатив позволит сформировать единое платежное пространство, беспрепятственный доступ к собственным средствам и управление персональными данными для потребителей. Архитектурный принцип «равной доступности» обеспечит возможность оказания финансовых услуг в цифровом формате для всех участников рынка.

Предложенные подходы стимулируют дальнейшее развитие конкуренции и инноваций, а также расширение доступности, надежности, безопасности финансовых и платежных услуг.

Так, одной из современных траекторий цифрового развития финансовых организаций стала концепция Open Banking (далее – открытый банкинг), которая представляет собой создание технологических и регуляторных условий, позволяющих клиентам безопасно и эффективно передавать свои данные между финансовыми учреждениями и авторизованными третьими лицами (далее – сторонними поставщиками услуг) для получения новых потребительских выгод. Другими словами, открытый банкинг нацелен на использование финансовых данных клиента с его согласия сторонним поставщикам услуг для расширения доступности финансовых услуг и создания новых, персонализированных сервисов и продуктов.

Сам обмен клиентскими данными между информационными системами банков, иных финансовых организаций и финтех-компаний реализуется с помощью известной с 1968 года технологии API (англ. - Application Programming Interfaces – интерфейсы программирования приложений). Технология API представляет собой набор функций и инструментов, при помощи которых любой разработчик может подключиться к программным интерфейсам организации и, взаимодействуя с доступными ему данными, создать новый продукт или отдельный сервис. Именно поэтому API по праву считают “мостом” между данными, продуктом и сервисом для создания большей ценности и эффективности взаимодействия. Ключевыми возможностями технологии API в рамках концепции открытого банкинга являются агрегация счетов, управление личными финансами, мгновенная оценка кредитного риска, управление подписками, открытие новых счетов и др. Так, например, агрегация счетов включает в себя использование API, позволяющего клиентам использовать учетные записи кредитных карт, инвестиционных, банковских, мобильных счетов и др. в одном интерфейсе (Plaid, Tink, Nordic API, Gateway).

Также, Open Banking способствовал большему распространению услуг управления личными финансами, предназначенных для предоставления клиентам полного обзора их финансового положения из различных учетных записей в одном месте (приложении). Централизация данных может помочь банкам и поставщикам финансовых услуг выработать инновационные решения, используя предпочтения клиентов как при подключении банком собственных API, так и при подключении к API других банков, а также предоставляет клиентам возможность оценить свое финансовое состояние, и текущие обязательства (Spair, Yolt, Mint). Мгновенное рассмотрение кредитных заявок, является еще одним преимуществом использования Открытого банковского дела, позволяя кредиторам почти мгновенно получить обзор кредитной истории заявителя, потребителям услуг использовать сайты сравнения кредитов и быстро находить продукты и услуги (Klarna, Afterpay, Zip Pay). Получение информации о различных транзакциях может позволить эффективно использовать Open Banking для управления подписками. В этом случае, сервис агрегирует регулярные платежи клиента в одном интерфейсе, такие как счета за коммунальные услуги, платежи по кредитам, подписки на абонементы и др., позволяя клиенту управлять ими, например, отменяя нежелательные подписки или получая уведомления о предстоящих платежах.

Преимуществами для банка могут быть более низкие затраты на поддержку клиентов при регулярных платежах, более низкие показатели оттока текущих клиентов и возможность перекрестных продаж финансовых продуктов (Subaio, ArTap). Процесс открытия новой учетной записи в цифровом формате, банковских счетов, и проведение операций посредством сервиса «Знай своего клиента» (KYC) может быть намного проще и быстрее с использованием открытых программных интерфейсов.

Кроме того, открытый банкинг позволяет передавать банковские данные таким образом, чтобы обеспечить быструю верификацию на совпадение такой информации как адрес, род занятий, сведения о доходах, имя и дата рождения, кредитная история и др. за считанные минуты, что в текущее время является конкурентной необходимостью (IDnow, Onfido, Authent). Использование банками технологии Open API, то есть открытых и доступных наборов функций для обмена финансовыми и персональными данными клиентов с их согласия со сторонними поставщиками услуг составляет основу концепции Open Banking. Таким образом, открытый банкинг призван предоставить возможность клиентам самим распоряжаться своими данными и передавать возможность управления счетом наиболее технологичным и передовым авторизованным финтех-компаниям с целью получения персонализированных инновационных услуг и продуктов.

Активные действия финансовых регуляторов разных стран по регулированию технологии API создали предпосылки к развитию Open Banking на основе использования Open API. Учитывая широту потенциальных рисков и ограничений, общественную и рыночную готовность, часть регуляторов подошла к вопросу развития Open Banking на основе поэтапной модели, начиная с рекомендаций для заинтересованных сторон по регуляторным и инфраструктурным вопросам. К таким странам относятся: Сингапур, Япония, Россия. В то же время, страны Европейского союза, Великобритания, Австралия обязали участников финансового рынка открыть свои API в целях повышения конкуренции на рынке и защиты прав потребителей, усмотрев в этом повышенную необходимость в связи с текущими условиями развития финансового сектора. Создание безопасной и технологической среды обмена данными между финансовыми, платежными институтами и сторонними поставщиками услуг с обязательством по получению согласия клиента для стран с развитой экономикой, включая Великобританию и страны Европейского союза представляется центральной и в то же время наиболее трудозатратной задачей всей концепции Open Banking. Отмечая необходимость развития инфраструктурных и регуляторных условий открытого банкинга, их основные элементы можно разделить на три категории: стандартизация, управление сторонними поставщиками услуг и вспомогательные сервисы.

Список литературы

1. Банковское дело. Под ред. Сейткасымова Г.С. Алматы, Каржы-каражат, 2016 г.
2. Управление деятельностью коммерческого банка (банковский менеджмент) / Под ред. д.э.н., профессора О.И.Лаврушина. - М: Юрист, 2015 г. 668 с.
3. <https://www.nationalbank.kz/ru>

УДК 336 (075)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚАРЖЫ НАРЫҒЫН ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ ТУРАЛЫ

Утешкалиева А., Суханбердина Б.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Андатпа. Бүкіл әлем бойынша экономикаларды белсенді цифрландыру цифрлық, технологиялық шешімдерді дамытумен және енгізумен, қаржы нарығына қатысушылар

санының ұлғаюымен, сондай-ақ азаматтар мен бизнес үшін цифрлық қаржылық қызметтер мен сервистердің қолжетімділігі мен сапасын арттыруға ықпал ететін баламалы бизнес-модельдердің пайда болуымен ұштасады. Клиенттердің жаңа буыны институттармен және нарықпен өзара әрекеттесудің дәстүрлі тәсілдерінен ашақтап, қаржылық және қаржылық емес қызметтерді алу үшін мобильді қосымшалар мен қызметтерді белсенді қолданады.

Кілт сөздер: қаржы нарығын цифрландыру, банктік электрондық технологиялар, банктік инновациялар.

УДК 336.01

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО АУДИТА В ФИНАНСОВО-БЮДЖЕТНОЙ СФЕРЕ

Берикова Н.Б.

Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова, г. Элиста

Аннотация: в условиях бюджетных ограничений, необходимости оптимизации расходов бюджетов всех уровней вопрос развития государственного аудита в финансово-бюджетной сфере, который направлен в том числе и на обеспечение целевого использования бюджетных средств и предотвращение их хищения, является самым актуальным. Высокий уровень коррупции, ослабляющий экономическую безопасность страны, обуславливает необходимость проведения государственного аудита, определении тенденций и совершенствования стратегии развития государственного аудита в финансово-бюджетной сфере России для усиления контроля за использованием средств федерального бюджета, реализации планов противодействия коррупции, антикризисных мероприятий и социальной защиты населения.

Ключевые слова: государственные аудит, финансово-бюджетная сфера, экономическая безопасность страны, бюджетные средства

Развитию контроля в общественном секторе уделяется большое внимание во всех странах мира и международных организациях. Рациональность и эффективность использования бюджетных средств контролируется повсеместно. Необходимость осуществления государственного финансового контроля, его сущность и значение определяются Конституцией России. [2]. Высокий уровень коррупции, ослабляющий экономическую безопасность страны, обуславливает необходимость проведения государственного аудита в финансово-бюджетной сфере для усиления контроля за использованием средств федерального бюджета, реализации планов противодействия коррупции.

Государственный аудит является звеном системы государственного финансового контроля, который, в свою очередь, представляет собой одну из сфер финансового контроля в целом и распадается на две взаимодействующие, но обособленные сферы: государственный (Счетной палаты РФ, контрольно-счетных органов субъектов РФ и муниципальных образований) и негосударственный контроль (внешний (аудиторский) и внутренний (внутрифирменный, корпоративный).

Действующий с 06.08.2019 Федеральный закон от 26.07.2019 № 199-ФЗ «О внесении изменений в Бюджетный кодекс Российской Федерации в части совершенствования государственного (муниципального) финансового контроля, внутреннего финансового

контроля и внутреннего финансового аудита» [2] позволил разграничить полномочия между органами внешнего и внутреннего контроля, определил порядок их взаимодействия и недопущения дублирования контрольных мероприятий.

Государственный аудит в Российской Федерации — это внешний независимый государственный финансовый контроль за формированием и расходованием государственных средств, осуществляемый Счетной палатой РФ на принципах законности, эффективности, объективности, независимости, открытости и гласности. [3]. Основным критерием эффективности государственного аудита служит соотношение между достигнутым контролирующим органом результатом и поставленной целью.

Для целей государственного управления выделяют следующие типы государственного аудита (рис. 1).

финансовый аудит	аудит эффективности	стратегический аудит
• - направлен на установление законности использования государственных средств	• - направлен на контроль финансовых и социальных результатов, получаемых в результате использования государственных средств государственными органами, органами исполнительной власти и организациями для достижения поставленных целей и решения соответствующих задач	• - направлен на проверку использования государственных средств, направленных на стратегические цели развития страны и приоритетные социально-экономические цели

Рис. 1. Типы государственного аудита

Каждый тип аудита направлен на решение определенных задач [8]. В процессе реализации финансового аудита счетная палата решаются такие задачи государственного аудита как: выявление нарушений, злоупотреблений, хищений государственной собственности, а также профилактика таких действий и коррупции; повышение финансовой дисциплины и соблюдение финансового законодательства в бюджетной сфере. В процессе аудита эффективности изучается интенсификация государственной управленческой деятельности, уровень издержек на ее осуществления и степень получения результата как в экономической, так и в социальной сфере. Стратегический аудит реализуется с учетом положений Закона № 172-ФЗ «О стратегическом планировании в Российской Федерации» [4]. Отличительной особенностью стратегического аудита является то, что он проводится на предварительном этапе стратегического планирования, с целью оценки обоснованности и результативности проведенных расчетов потребности в выделении соответствующих государственных средств, и затем в форме последующего контроля для оценки эффективности и степени достижения поставленных промежуточных целей промежуточного планирования. В процессе последующего стратегического аудита проводится оценка соблюдения объемов бюджетного финансирования, устанавливается перерасход или экономия бюджетных средств и причины выявленного отклонения с увязкой с должностными лицами ответственными за выявленное отклонение.

Правительство РФ продолжает принятый курс на дальнейшее совершенствование системы обеспечения информационной открытости хозяйственной деятельности организаций, повышение ответственности за своевременность и содержание раскрываемой информации о деятельности предприятий, организаций и консолидированного бизнеса [5].

Многие реформы государственного сектора были направлены на повышение прозрачности, подотчетности и улучшение государственных услуг, и предполагаемая и фактическая роль аудиторских технологий в этих реформах также представляет большой интерес. Миссия Счетной палаты заключается не просто в анализе, контроле бюджетных ресурсов, а в совершенствовании государственного управления [6]. Разработанные стандарты по аудиту, позволяют осуществлять тщательный анализ государственной политики, оценку рисков, выявлять проблемы и предлагать конкретные решения.

Концепция цифровизации Счетной палаты РФ, одобренная и утвержденная 18.10.2019, определила цель цифровизации информационного обеспечения деятельности Счетной палаты по осуществлению внешнего государственного аудита (контроля) и подъема работы организации на новый уровень. Для ее реализации разрабатывается функционал АРМ «Цифровой инспектор», предусматривающий предиктивную аналитику и риск-ориентированный подход, роботизацию рутинных процессов, удаленный контроль состояния объектов проверки и получения аудиторских доказательств, удаленный контроль транзакций и документов путем дистанционного доступа к информационным системам объектов проверки.

Цифровизация предоставляет значительные возможности для изменения того, когда и как проводится государственный аудит. Действительно, цифровизация бросает вызов традиционной модели аудита с точки зрения того, что он может быть непрерывным и немедленным, а не ежегодным процессом, и выполнение аудиторских тестов может быть автоматизировано с помощью алгоритмов и кодирования.

Совершенствование системы государственного аудита в России позволит целесообразно и эффективно использовать государственные финансовые ресурсы страны, а также финансовые потоки от отправителя к адресату, снизить вероятность использования денежных средств с нарушениями законодательства.

Список литературы:

1. Конституция Российской Федерации: принята всенародным голосованием 12.12.1993 с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования 01.07.2020. Официальный сайт компании «КонсультантПлюс» [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/ (дата обращения 10.03.2023).
2. О внесении изменений в Бюджетный кодекс Российской Федерации в части совершенствования государственного (муниципального) финансового контроля, внутреннего финансового контроля и внутреннего финансового аудита: Федеральный закон от 26.07.2019 № 199-ФЗ.
3. О счетной палате Российской Федерации: Федеральный закон от 5 апреля 2013 г. № 41-ФЗ. Официальный сайт компании «КонсультантПлюс» [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_144621/ (дата обращения 10.03.2023).
4. О стратегическом планировании в Российской Федерации: Федеральный закон от 28 июня 2014 г. № 172-ФЗ Официальный сайт компании «КонсультантПлюс» [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_164841/ (дата обращения 10.03.2023).
5. Аудит : учебник для вузов / Н. А. Казакова, Е. И. Ефремова ; под общей редакцией Н. А. Казаковой. — 4-е изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2022. — 425 с. — (Высшее образование). — Текст: непосредственный.
6. Шепелева Д.В. Государственный аудит в российской федерации: особенности реализации. LEGAL BULLETIN - Москва, МИАС Эксперт, 2020. - С.178-189.
7. Acker, W., & Bouckaert, G. (2019). The impact of supreme audit institutions and ombudsmen in Belgium and The Netherlands. Financial Accountability and Management, 35(1), 55-71.

8. Апушова Т.С. Оценка и аудит эффективности государственных программ / Т.С. Апушова, Н.Б. Берикова // Мониторинг, оценка и анализ трендов социально-экономического развития региона: организация и направление совершенствования : Материалы Международной научно-практической конференции в рамках внутривузовского приоритетного научного проекта №1149 "Разработка и создание современной системы мониторинга, оценки и анализа трендов социально-экономического развития региона", Элиста, 24 ноября 2021 года / Редколлегия: К.Е. Бадмаева [и др.]. – Элиста: Калмыцкий государственный университет имени Б.Б. Городовикова, 2021. – С. 251-255.

ӘОЖ 336.01

ҚАРЖЫ-БЮДЖЕТ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК АУДИТТІҢ ДАМУ ҮРДІСТЕРІ

Берикова Н.Б.

Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста қ.

Аннотация. Бюджеттік шектеулер, барлық деңгейдегі бюджеттердің шығыстарын оңтайландыру қажеттілігі жағдайында қаржы-бюджет саласындағы мемлекеттік аудитті дамыту мәселесі, оның ішінде бюджет қаражатының нысаналы пайдаланылуын қамтамасыз етуге және олардың ұрлануын болдырмауға бағытталған мәселе ең өзекті болып табылады. Елдің экономикалық қауіпсіздігін әлсірететін сыбайлас жемқорлықтың жоғары деңгейі федералды бюджет қаражатын пайдалануды бақылауды күшейту, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жоспарларын іске асыру, дағдарысқа қарсы іс-шаралар және халықты әлеуметтік қорғау үшін Ресейдің қаржы-бюджет саласындағы мемлекеттік аудитті дамыту стратегиясын жетілдіру және тенденцияларды анықтау қажеттілігін анықтайды.

Кілт сөздер: мемлекеттік аудит, қаржы-бюджет саласы, елдің экономикалық қауіпсіздігі, бюджет қаражаты

УДК 336.1

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ФИНАНСОВОГО РЫНКА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Бадеева З.М.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. Главными драйверами роста и развития экономики являются человеческий капитал и порождаемые им инновации. Создание инноваций и их внедрение неразрывно связано с развитием предпринимательства.

Предпринимательство способствует экономическому росту, ускоряет модернизацию и может играть важную роль в стимулировании устойчивого развития и создания достойных рабочих мест. Занятость в частном секторе в основном обеспечивается малыми и средними предприятиями в странах с различной экономикой.

Ключевые слова: предпринимательство, инновации, государственная поддержка, занятость.

Предпринимательство – это частное предприятие, которое осуществляет производство тех или иных товаров и оказывает населению определенные услуги. Оно является залогом успешного развития рыночной экономики, в частности его малая и средняя формы.

Предпринимательство, независимо от формы, представляет собой определенную деятельность субъекта (предпринимателя) и так или иначе связано с экономическими рисками для него. Главной задачей предпринимателя является не только уметь производить товар или оказывать ту или иную услугу, но и понимать, существует ли на них спрос, и обеспечивать предложение. С такой точки зрения предпринимательство – это всегда определенный риск. Такой род деятельности является универсальным, его можно осуществлять в разных сферах, которые ближе владельцу. Среди них: промышленная сфера; научная; информационная; потребительская; сервисная и другие.

Какие условия для развития предпринимательства являются наиболее комфортными. Необходимо понимать, что предпринимательство – это целиком зависящее от государственного строя понятие. При этом наиболее успешным строем для нормального развития предпринимательской деятельности на территории государства является капитализм, где господствует, прежде всего, частная собственность

Успешное предпринимательство невозможно без достойной конкуренции, а также без признания частной собственности как его основы. Среди других условий, которые необходимы для нормального развития предпринимательской деятельности в государстве, можно назвать следующие:

- стабильность экономической ситуации в стране;
- льготный режим для налогов; развитая поддержка предпринимательства со стороны государства;
- эффективная система, позволяющая защищать интеллектуальную собственность;
- доступы выхода на внешние рынки для предпринимателей;
- доступное кредитование малого и среднего бизнеса.

Малый бизнес или же малое предпринимательство – это предприятие, которое не претендует на лидерство в своей области и ограничивается небольшим штатом и единоличным руководителем. Однако в отдельных случаях собственников может быть двое либо вовсе бизнес является семейным, где руководитель является номинальным.

Малое предпринимательство не предусматривает значительные финансовые вливания, техническое оснащение и прочие потребности сведены к минимуму, однако способность создавать спрос на свою продукцию и регулярно платить налоги в государственную казну делают малые предприятия ключевыми в формировании экономики государства.

Многие малые компании имеют социальное значение и позволяют объединить социально незащищенные группы граждан, обеспечив им рабочие места, что очень важно как для показателей безработицы, так и для социальной защиты граждан.

Особенности среднего бизнеса и значение для экономики страны. Среднее предпринимательство от малого отличается, прежде всего, тем, что его владелец не является по совместительству главным инвестором, а находится под контролем инвесторов-акционеров компаний, выполняя исключительно управленческие функции.

Кроме того, руководитель может одновременно быть и одним из акционеров компании. Естественно, что в среднем бизнесе речь идет о более крупных вложениях, чем в малом, поэтому усилия объединяются, и создается акционерное общество. Предприятия данного вида очень важны для успешного развития страны, ведь экономика и предпринимательство всегда взаимосвязаны, независимо от того, какие особенности его ведения существуют на территории того или иного государства.

Естественно, что развитие малого и среднего бизнеса в разных странах имеет свои ментальные особенности и формы, а также на них влияет индустриальный уровень государства, социальные условия и другие факторы. Несомненными преимуществами работы небольших компаний являются:

- гибкость в принятии бизнес-решений;
- быстрое принятие нововведений рынка и внедрение мировых тенденций;
- оперативный оборот средств; высокий уровень производства и производительности труда.

Виды малого и среднего предпринимательства. Выбор сферы деятельности зависит от многих факторов, в частности от места, от социальных и экономических особенностей региона, уровня жизни, инфраструктуры и других факторов. Так, наиболее распространенными сферами, которыми представлен малый и средний бизнес в Казахстане, можно назвать следующие:

- розничная и оптовая торговля продовольственными и непродовольственными товарами широкого профиля;
- операции с недвижимостью;
- транспортные услуги (частные и корпоративные перевозки, перевозка грузов);
- услуги связи (например, интернет);
- коммунальные и персональные услуги (услуги ремонта квартир и бытовых ремонтов);
- строительство (частное и многоквартирное);
- общественное питание;
- сервисные услуги;
- услуги по присмотру за детьми (частные детские сады, центры раннего развития, биржи нянь и бебиситтеров);
- сфера досуга (парки аттракционов);
- сфера здоровья и красоты;
- мини-производство (одежды, продуктов питания, товаров широкого потребления);
- социальный бизнес.

Для рыночной экономики вполне естественно, когда государство считается полноценным его субъектом и имеет в собственности предприятия, которые для частных структур не являются выгодными с экономической точки зрения, но имеют то или иное стратегическое значение для страны. Такой вид деятельности - это государственное предпринимательство, которое предполагает полное финансирование тех или иных предприятий. Среди сфер, которые чаще всего попадают в данную сферу влияния, можно назвать такие: наука и техника; энергетика; оборона; связь; дороги; транспорт; экология и многое другое.

При этом стоит добавить, что даже если то или иное предприятие находится под полным контролем государства, оно все равно может иметь своих акционеров, государство обладает контрольным пакетом акции компании. Кроме того, нередки случаи, когда подобные предприятия работают по концессионному принципу и сдают в аренду природные и производственные ресурсы, принадлежащие стране, на коммерческой основе.

В Казахстане существует ряд законов и программ, согласно которым осуществляется государственная поддержка предпринимательства. Это и субсидирование, и кредитование, а также всевозможные региональные программы поддержки молодых бизнесменов.

Среди программ поддержки бизнеса можно назвать следующие: субсидии на кредитные средства, которые были взяты на закупку оборудования для бизнеса; компенсация участия молодых предпринимателей в отраслевых выставках; субсидии на открытие инновационных бизнес-проектов; субсидии социального предпринимательства; субсидирование проектов в сфере народного промысла и ремесленничества; другие программы.

В планах казахстанского правительства на пути к развитию предпринимательской деятельности малого и среднего бизнеса значатся следующие мероприятия:

- помощь в создании объектов, которые будут оказывать помощь субъектам, занимающимся подобной деятельностью;
- специальные программы по поддержке предпринимательства, ориентированного на экспорт товаров;
- микрофинансирование;
- развитие системы кредитования малого и среднего бизнеса;
- более совершенная нормативная база, которая предусматривает сокращение административных ограничений при открытии малого бизнеса;
- создание развитой сети бизнес-инкубаторов и многое другое.

Перспективы развития бизнеса в кризисных условиях. Многие ошибочно предполагают, что открывать собственный бизнес в кризис опасно, но это вовсе не так. Как и в любое другое время, на что-то будет высокий спрос, а на что-то - более низкий, и важно уметь создавать его именно на то, что теоретически может быть востребовано даже в трудные времена. Комиссионные магазины, бюджетные столовые, секонд-хенд и другие вещи – все это продукты, появившиеся на фоне кризисных ситуаций. Они являются востребованными как в кризисный период, так и во вполне благополучный.

Список литературы

1. Колесникова Л.А. Предпринимательство и малый бизнес в современном государстве: управление развитием.- М.: Новый Логос, 2016.
2. Лапуста М. Г., Старостин Ю. Л. Малое предпринимательство -М. Инфра-М, 2014
3. Грузинов В., Грибов В. Предпринимательство формы и методы организации предпринимательской деятельности.- М., 2012.
4. Хамитова, Д. М. Современные проблемы развития малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан / Д. М. Хамитова, А. Б. Фаткуллина. // Молодой ученый. — 2019. — № 17.1 (255.1). — С. 28-29.

УДК 336.1

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚАРЖЫ НАРЫҒЫН ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ ТУРАЛЫ

Бадеева З.М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

***Андағна.** Экономиканың өсуі мен дамуының негізгі драйверлері адами капитал және ол тудыратын инновациялар болып табылады. Инновацияларды құру және оларды енгізу кәсіпкерліктің дамуымен тығыз байланысты.*

Кәсіпкерлік экономикалық өсуге ықпал етеді, модернизацияны жеделдетеді және тұрақты дамуды ынталандыруда және лайықты жұмыс орындарын құруда маңызды рөл атқара алады. Жеке сектордағы жұмыспен қамтуды негізінен экономикасы әртүрлі елдердегі шағын және орта кәсіпорындар қамтамасыз етеді.

***Кілт сөздер:** кәсіпкерлік, инновация, мемлекеттік қолдау, жұмыспен қамту.*

УДК 338.27

К ВОПРОСУ О ФИНАНСОВОМ ПЛАНИРОВАНИИ НА ПРЕДПРИЯТИИ

Суханбердина Б.Б., Мендыбаева Э.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. Финансовое планирование является важным элементом корпоративного планового процесса. Финансовое планирование и прогнозирование финансовых показателей – это определение будущего любой организации и ее структурных подразделений, проектирование желаемых результатов его деятельности, выбор методов и средств для достижения необходимых результатов. Финансовое планирование необходимо для защиты организации от влияния внешних факторов и угроз, для обеспечения ее финансовой устойчивости, достижения высоких результатов финансово-хозяйственной деятельности, обеспечения конкурентоспособности и экономической привлекательности для контрагентов и инвесторов.

Ключевые слова: финансовое планирование, прогнозирование, стратегический рост, безубыточность.

В условиях рыночной экономики вопросы финансового планирования имеют особое значение. Финансовое планирование – выбор целей по реальности их достижения с имеющимися финансовыми ресурсами в зависимости от внешних условий и согласование будущих финансовых потоков, выражается в составлении и контроле над выполнением планов формирования доходов и расходов, учитывающих текущее финансовое состояние, выраженные в денежном эквиваленте цели и средства их достижения.

Финансовое планирование подразумевает принятие решения о том, что тратить, как тратить и сколько тратить в соответствии с имеющимися средствами. Финансовое планирование должно осуществляться всеми - от частных лиц до крупных многонациональных корпораций. Чем больше объем средств, с которыми приходится иметь дело, тем больше усилий требуется для надлежащего планирования их использования.

Цели финансового планирования для организаций:

1. Наличие достаточных средств. Обеспечить наличие достаточных средств для покрытия повседневных расходов, приобретения долгосрочных активов и покрытия непредвиденных расходов. Планирование осуществляется не только для того, чтобы обеспечить своевременное поступление финансовых средств, но и для того, чтобы компания точно знала, откуда брать деньги, когда это необходимо.
2. Управление Денежным Потоким. Это не просто нехватка наличных денег, которая может вызвать проблемы; избыток наличных денег может быть одинаково трудно управлять. Если возникает нехватка средств, то можно с уверенностью сделать вывод, что компании будет трудно функционировать. Но иметь избыток наличных денег и не использовать их оптимальным образом - это огромная потеря ресурсов. Когда у компании полно средств, они должны искать способы инвестировать их с умом и гарантировать, что у них есть планы расширения и они думают о новых предприятиях.

Финансовое планирование придает компании огромную ценность. По сути, без него ни одно предприятие не может эффективно функционировать. Ниже приведены некоторые из причин этого.

Компания должна планировать, чтобы убедиться, что они накапливают только нужное количество средств. Слишком мало денег - это плохо, как и слишком много их. Планирование помогает в сборе, хранении и использовании только нужного количества

средств. Как будут собираться эти средства? Собирается ли компания выпускать акции, будет ли она выпускать долговые обязательства или будет брать кредиты в банках? Как только это решение будет принято, компания должна решить, кому они хотят выдать акции и долги, и к каким банкам они хотят обратиться за кредитами.

Поскольку большинство компаний используют сочетание всех этих способов для привлечения средств, планирование становится обширным и сложным. В любой момент времени у компании может быть два, три или даже больше инвестиционных предложений. Им нужно решить, кто из них самый доступный, самый прибыльный и имеет самые высокие шансы на успех. Тогда они смогут инвестировать в эти предложения.

Каждое предприятие нуждается в значительном количестве средств для повседневных операций, и чем больше предприятие, тем больше денег требуется. Финансы должны непрерывно поступать в бизнес, чтобы операции протекали беспрепятственно, и ни в какой момент времени не возникнет нехватка сырья или остановка производства. Финансовое планирование также является основой для финансового контроля. Если финансовые группы не знают, сколько денег было выделено и на какую деятельность, они не могут знать, идет ли речь о превышении бюджета или о недофинансировании. Если необходимо принять меры по исправлению положения, то они будут иметь основу для принятия мер по исправлению положения.

Каждому бизнесу приходится сталкиваться с непредвиденными расходами, кризисными ситуациями и событиями, над которыми он не властен. Для преодоления этих сложных этапов необходимы чрезвычайные средства. Одна из функций финансового планирования заключается в том, чтобы обеспечить наличие достаточных резервов для таких случаев, и чтобы эти резервы постоянно пополнялись по мере их истощения.

Компания должна постоянно решать, какой отдел получает сколько денег. Каждый отдел, как производство, продажи, маркетинг и т.д., будет иметь свой собственный бюджет, сколько им нужно. Но должны ли они получить те средства, которые они просят? Будут времена, когда отделу маркетинга может понадобиться больше, и будут времена, когда отделу кадров может понадобиться больше. Кто получает сколько средств и в какой момент времени - это постоянная деятельность для финансовых планировщиков.

Финансовое планирование также обеспечивает согласованность целей, согласовывая цели роста предприятия с его финансовыми потребностями. Например, стремление к более высокой цели продаж может потребовать увеличения прибыли от продуктов и услуг за счет снижения цен. Финансовое планирование также поддерживает стратегический рост организации, принимая во внимание риски, сметы капитальных вложений и возможности на новых рынках.

Финансовое планирование обычно выполняется путем выполнения процесса со следующими шагами:

- прогнозирование продаж;
- прогнозирование активов, необходимых для поддержки продаж;
- прогнозирование средств, генерируемых внутри организации;
- прогнозирование внешних средств, которые потребуются;
- определение способов привлечения средств;
- оценка влияния планов на финансовые показатели и цены акций.

Финансовое планирование - это круглогодичная деятельность, которая требует поддержки точной финансовой отчетности и анализа. Это необходимо не только постоянно делать, но и следить за результатами осуществления этих планов. В случае, если они не работают, необходимо составить новые планы или изменить старые. Чем крупнее предприятие, тем больше размер команды, работающей над финансовым планированием, и тем больше требуется навыков.

Финансовое планирование начинается до начала работы предприятия и продолжается на протяжении всего его жизненного цикла. Это жизненно важная деятельность для всех предприятий.

Финансовое планирование и связанные с ним аспекты стали предметом обсуждения экономистов с момента перехода страны к рыночной экономике.

Результаты различных исследований показывают, что в современных условиях финансовое планирование на предприятиях состоит из двух основных компонентов - прогнозирования, необходимого для принятия решений, и самого процесса принятия решений. Однако следует отметить, что прогнозирование осуществляется по специальным алгоритмам (путем произвольного выбора методов, приемов, регламентов и процедур), а принятие решений осуществляется индивидуально (по волеизъявлению).

Финансовое планирование - это процесс планирования мероприятий, направленных на формирование и использование финансовых ресурсов, обеспечивающих взаимосвязь доходов и расходов на основе ассоциативности показателей развития предприятия и источников финансирования, а также вклад в повышение финансовой эффективности.

В настоящее время широко известна точка зрения, что планирование, в том числе финансовое, в условиях экономического кризиса не имеет смысла. В этом случае возникает закономерный вопрос о том, как доказать, что различные варианты экономического управления соответствуют перспективам развития предприятия. Это довольно хлопотно без планирования финансов предприятия.

Финансовое планирование уже несколько десятилетий используется в ведущих компаниях мира и зарекомендовало себя как эффективное средство совершенствования управления предприятием. В свою очередь эффективность - это относительный показатель, характеризующий процесс, позволивший получить результат.

Руководящий состав предприятия должен иметь под рукой информацию о задачах в сфере хозяйственной деятельности, которые могут быть запланированы на будущий период времени. При планировании хозяйственной деятельности предприятия необходимо знать, какие финансовые ресурсы потребуются для реализации поставленных задач. Например, это может касаться планирования приобретения капитала, получения кредитов, расширения основного капитала, определения объема инвестиций и т.д.

Кроме того, есть люди, заинтересованные в предпринимательской деятельности предприятия, которые предъявляют конкретные требования к результатам его деятельности. Задачи, которые решает финансовое планирование на современном российском рынке, можно сформулировать следующим образом:

- разработка основы для этапов реализации финансового планирования;
- анализ слабых и сильных сторон деятельности предприятия;
- проведение планирования, выполнение планов, контроль и анализ;
- выработка мотивированных управленческих решений;
- обеспечение координации, взаимодействия и связи подразделений предприятия в интересах предприятия в целом;
- повышение ответственности за выполнение определенных плановых заданий;
- мотивация расходов предприятия;
- повышение и повышение эффективности распределения и использования ресурсов предприятия;

- создание эффективной системы мотивации, направленной на повышение ответственности, повышение результативности и качества работы.

Реализация указанных задач возможна при использовании конкретных инструментов финансового планирования. Прежде всего, для этого необходимо использовать методы финансового планирования:

- нормативный метод;
- расчетно-аналитический метод;

- метод расчета баланса;
- построение экономико-математической модели.

Принцип нормативного метода (он также имеет название экономический анализ) заключается в оценке потребности предприятия в финансовых ресурсах и их источниках на основе утвержденных норм и технико-экономических нормативов. Эти стандарты могут быть налоговыми ставками, налоговыми сборами и сборами за посадку, амортизационными отчислениями, регламентами требований в оборотных средствах и т.д.

Система норм и стандартов, используемых в финансовом планировании, базируется на уровнях субъектов экономической системы. Эта система включает в себя федеральные, республиканские (региональные и автономные образования), местные стандарты, а также стандарты хозяйствующего субъекта. Преимуществом нормативного метода финансового планирования является его простота. Если известны стандартные и объемные показатели, то легко рассчитать финансовый показатель плана.

Кроме того, применение данного метода позволяет руководящему составу предприятия лучше ориентироваться в бизнес-среде путем сравнения собственных финансовых показателей с показателями других предприятий как в той же отрасли промышленности, так и в других. Это также позволяет координировать деятельность предприятия со стандартами плановых финансовых показателей. Недостатками нормативного метода является усреднение нормативов. Но у каждого предприятия есть своя схема развития и свои стандарты.

Таким образом, стандарты не всегда применимы к конкретному предприятию. Например, в современных условиях в рамках программы катапультирования предприятия расширяют сферу своей хозяйственной деятельности, включая продажу товаров, оказание услуг и агентские операции. Применение стандартов и норм в этих условиях действительно затруднительно. Благодаря этому нормативный метод может быть успешно применен в отраслях промышленности и на предприятиях, имеющих весьма специфический профиль деятельности. Кроме того, этот метод не является автаркическим. Следовательно, руководящий состав предприятий должен применять нормативный метод в сочетании с другими методами финансового планирования.

Принцип расчета и аналитического метода планирования финансовых показателей заключается в следующем. Финансовый интегратор плана определяется на основе анализа достигнутого финансового показателя, который считается базовым, а также на основе его показателей изменения. В основе этого метода лежит экспертная оценка. Расчетно-аналитический метод широко применяется в тех случаях, когда отсутствуют технико-экономические нормативы и взаимосвязь показателей может быть установлена лишь косвенно на основе анализа их динамики и взаимосвязей. Этот метод часто применяется на предприятиях при определении величины отдачи и выручки, сумм отчислений от прибыли к накопительным, потребительским и аварийным фондам, а также к фондам определенного потребления финансовых ресурсов и т.д. Недостатком этого метода является его чувствительность к возвратам. Это означает, что применение данного метода требует достаточно высокой точности сбора данных о финансовых показателях. Кроме того, динамика финансовых показателей в заранее запланированном периоде может отличаться от их динамики в следующем периоде. Это приводит к дезориентации управленческой команды предприятия при постановке целей и сбалансированности будущих финансовых ресурсов.

Таким образом, расчет планируемого финансового поступления может быть связан с достаточно высоким риском для предприятия. Это может привести к ситуации, которая сложилась на многих предприятиях в 2008 - 2009 годах. Эти предприятия строили планы на 2009 год исходя из динамики своих финансовых показателей в период экономического роста, произошедшего в 2002 - 2008 годах. Однако в связи с мировым финансовым кризисом произошло 12 значительное снижение показателей деятельности предприятий.

Это привело к тому, что в 2008 году предприятия не получили финансовых средств, которые были запланированы с применением расчетно-аналитического метода. Именно по этой причине значительное число предприятий оказалось на грани банкротства.

К преимуществам расчетно-аналитического метода можно отнести учетное обеспечение динамики финансовых показателей, которое используется при расчете их плановых значений. Такое ведение записей обеспечивает средства для составления прогнозов со значительным коэффициентом правдоподобия. Она также позволяет справляться с резкими изменениями в экономике (например, кризис и т. д.) путем учета заранее запланированных финансовых показателей более длительного периода времени.

Кроме того, при проведении аналитического анализа можно использовать статистические данные конкурентов или партнеров. Это также является преимуществом данного метода.

Другим методом финансового планирования на предприятиях является балансовый метод или метод расчета баланса. Принцип этого метода заключается в том, чтобы сопоставить существующие финансовые ресурсы и практический спрос на эти ресурсы посредством установления баланса. На практике балансовый метод используется для планирования распределения прибыли и др. финансовые ресурсы предприятия, а также для планирования спроса при поступлении таких средств, как фонд накопления, фонд потребления и др. Преимуществом данного метода является возможность относительно высокой степени ведения учета поступления и оттока финансовых ресурсов, что снижает риск недополучения финансовых ресурсов при выполнении планового задания. Этот метод обеспечивает учетное ведение различных фондов. При этом методе не учитывается надежность источников поступления финансовых ресурсов, что может привести к дефициту бюджета и поставить под угрозу выполнение планового задания в целом и его части в частности. Это считается недостатком данного метода. Чтобы этого избежать, можно использовать чрезвычайный фонд, ресурсы которого могут пополнить дефицит бюджета в случае его возникновения.

Принцип построения экономико-математической модели заключается в том, что она позволяет определить количественную оценку взаимосвязи между финансовыми ресурсами и их определяющими факторами. Эта взаимосвязь выражается в экономико-математической модели, с помощью которой можно провести факторный анализ показателей и выявить их взаимосвязь и взаимодействие.

Таким образом финансовое планирование и прогнозирование стабилизирует финансово-хозяйственную деятельность в условиях непредсказуемости системы рыночных отношений и нестабильной внешней среды организации.

Список литературы

1. Филатова, Т.В., Брусов, П.Н. Финансовый менеджмент. Финансовое планирование: учеб. пособие. – М.:Кнорус, 2016. – 233 с.
2. Хахонова, Н.Н., Богатая, И.Н., Косова, Н.С. Аудит учета финансовых результатов и их использования: учеб. – М.: Юнити- Дана, 2018. – 249 с.
3. Чубур, О.В. Книга, А.С. Финансовое планирование. – Барнаул: АлтГТУ, 2018. – 289с.
4. Экономика предприятия: учеб. / Под ред. В.Я. Горфинкеля. - М.: ЮНИТИ, 2016. - 663 с.
5. Эриашвили, Н.Д. Никулина, Н.Н., Сухоедов, Д.В. Финансовый менеджмент организации. Теория и практика: учеб. пособие. – М.: Юнити –Дана, 2016. – 371 с.

УДК 338.27

КӘСІПОРЫНДАҒЫ ҚАРЖЫЛЫҚ ЖОСПАРЛАУ МӘСЕЛЕСІ ТУРАЛЫ

Суханбердина Б.Б., Мендыбаева Э.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Аннотация. Қаржылық жоспарлау корпоративтік жоспарлау процесінің маңызды элементі болып табылады. Қаржылық жоспарлау және қаржылық көрсеткіштерді болжау – бұл кез-келген ұйымның және оның құрылымдық бөлімшелерінің болашағын анықтау, оның қызметінің қажетті нәтижелерін жобалау, қажетті нәтижелерге қол жеткізу үшін әдістер мен құралдарды таңдау. Қаржылық жоспарлау ұйымды сыртқы факторлар мен қауіптердің әсерінен қорғау, оның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ету, қаржы-шаруашылық қызметтің жоғары нәтижелеріне қол жеткізу, контрагенттер мен инвесторлар үшін бәсекеге қабілеттілік пен экономикалық тартымдылықты қамтамасыз ету үшін қажет.

Кілт сөздер: қаржылық жоспарлау, болжау, стратегиялық өсу, шығынсызды

УДК 336.71

УПРАВЛЕНИЕ КРЕДИТНЫМ РИСКОМ В БАНКЕ

Нұрланова Ұ.Н., Суханбердина Б.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. С развитием рыночной экономики возрастает не только роль коммерческого банка, но и их количество, спектр предоставляемых услуг, типов операций. Банковское кредитование физических лиц уже довольно давно является весьма популярным как среди банков, так и среди потребителей. Развитие потребительского кредитования физических лиц тесно связано с насыщенностью рынка товарами, а также с платежеспособностью средних слоев населения. С увеличением товарооборота растет объем кредита, поскольку спрос на товары порождает спрос на кредит. Поэтому банковское кредитование физических лиц можно рассматривать как средство, способствующее повышению спроса на товары.

Ключевые слова: кредитование физических лиц, кредитный риск, управление рисками.

Одним из главных аспектов управления коммерческими банками является управление банковскими кредитными рисками.

Управление кредитными рисками - задача, направленная на выявление и предупреждение рискованных ситуаций в финансовых организациях или банках. Кредитный риск предполагает возникновение дефолта за кредитованного лица, из-за чего заемщик не может вовремя или в полной мере вернуть средства банку.

Основная цель управления кредитным риском в деятельности банков заключается в оценке заемщика и определении кредитов с высокой вероятностью риска. Для управления рисковыми факторами кредитная организация ставит следующий ряд задач:

- Сокращение потерь по кредитным ставкам.
- Анализ и оценка масштаба возможных рисков, прогнозирование вероятных рисков для банковского учреждения, определение ограничений по количеству проводимых рискованных операций.

- Работа над финансовой устойчивостью организации, укрепление организационно-структурной базы для планомерного развития компании.
- Определение прогнозируемой прибыли при проведении каждой рискованной операции, а также возможного ущерба и убытков для предприятия.
- Точная оценка вероятности рискованных ситуаций и оценка потенциальных финансовых потерь.
- Получение максимальной прибыли от кредитования и обеспечение возврата ссуд, определение источников, которые позволят покрыть весь финансовый ущерб [1].

При работе с рискованными ситуациями менеджмент банка должен проработать политику принятия решений по потенциальным заемщикам и использовать все возможные инструменты, позволяющие предвидеть и сократить влияние факторов неопределенности на финансовый успех сделки. Для сокращения возможных рисков финансовой организации важно внедрение программных решений, направленных на рациональное использование ресурсов предприятия.

Сильной стороной банка является то, что банк практикует управление кредитным риском специфически/отдельно по каждому виду операций с использованием собственной скоринговой модели, которая является одной из лучших в мире [2].

Порядок предоставления кредита (ссуды) в рамках каждого кредитного продукта Банка строго регламентирован.

В используемой динамической скоринговой модели кредитные продукты сегментируются в соответствии с их уровнем риска и доходности.

Каждый продукт имеет свою скоринговую карту, включающую отличительный набор показателей риска, который регулярно контролируется и обновляется. Важно отметить, что процесс одобрения кредитов банка является высокоэффективным и автоматизированным, что, соответственно, демонстрирует низкий уровень займов с просрочкой более 90 дней (NPL) за последние пять лет [3].

В целях минимизации кредитных рисков банк выдает ссуды в размере не более 0,5 % от собственного капитала банка. При этом при оценке кредитного риска учитывается также платежная дисциплина, кредитная история, частота наступления дефолта.

Применение информации базы данных государственного центра по выплате пенсий касательно информации о доходах физического лица, а также информации первого кредитного бюро позволяет банку использовать имеющуюся информацию о кредитной истории заемщика. Оценка рисков по предоставленным кредитам и формирование резервов производится с использованием метода портфельной оценки ссуд, основанной на классификации кредитов по их качеству, т. е. по вероятности выполнения заемщиками своих обязательств (возврата полученных ими кредитов).

Управление риском ликвидности. Риск ликвидности — это риск возникновения затруднения выполнения финансовых обязательств банка, расчеты по которым осуществляются путем передачи денежных средств или другого финансового актива.

Соблюдение политики по управлению ликвидностью банка, утвержденной советом директоров банка, предполагает поддержание соответствующего уровня ликвидности банка с целью обеспечения достаточного количества денежных средств на постоянной основе для выполнения всех обязательств по мере наступления сроков их погашения.

Политика по управлению риском ликвидности предполагает осуществление следующих мероприятий:

- прогнозирование потоков денежных средств в разрезе основных валют и расчета, связанного с данными потоками денежных средств необходимого уровня ликвидных активов;
- поддержание баланса структуры источников финансирования;
- управление концентрацией и структурой привлекаемых средств;
- разработка планов по привлечению финансирования за счет заемных средств;

- разработка резервных планов по поддержанию ликвидности и заданного уровня финансирования;
- осуществление контроля за соответствием показателей ликвидности установленным нормативам [4].

Банком на ежедневной основе осуществляется мониторинг позиции по ликвидности посредством осуществления функций специально созданного подразделения (управления финансовых рынков).

Также подразделением, ответственным за определение потенциальных рисков ликвидности (управление рыночных рисков), на системной основе проводятся «стресс-тесты» с использованием потенциально возможных сценариев, результаты и превентивные меры по которым впоследствии предоставляются руководству банка.

Управление рыночным риском. Рыночный риск представляет собой возможность потерь, связанных с неблагоприятными тенденциями на финансовых рынках, и имеет макроэкономическую природу.

Оценка рыночных рисков основана на управлении валютным и процентным риском путем контроля открытых валютных позиций банка и соблюдения лимитов, установленных на операции с банками- контрагентами. Так как банк специализируется на потребительском кредитовании исключительно в тенге, процентный и валютный риски банка близки к минимальным.

Управление операционным риском. Операционный риск представляет собой совокупность рисков, выраженных в вероятности возникновения потерь в результате неадекватных или недостаточных внутренних процессов, человеческих ресурсов и систем или внешних событий (за исключением стратегического и риска потери репутации).

В целях управления операционным риском проводятся постоянные проверки, на основании которых выявляются факты возникновения рисков, в связи с чем осуществляется оптимизация существующих процессов и технологий, а также отражение процессов во внутренних документах. В целях эффективного управления операционными рисками в банке функционирует Отдел по управлению операционными рисками, рисками информационных технологий и информационной безопасности, который на ежемесячной основе осуществляет мониторинг допустимого уровня операционного риска.

Управление комплаенс-риском. Комплаенс-риск — риск, связанный с возникновением финансовых потерь и применением юридических санкций в отношении банка вследствие несоблюдения требований законодательства Республики Казахстан, стандартов профессиональной деятельности на финансовом рынке и внутренних нормативных документов банка. Служба комплаенс-контроля банка занимается выявлением, оценкой и мониторингом комплаенс- рисков, характерных для осуществляемых банком операций. Одной из важных составляющих системы управления комплаенс-риском является эффективное взаимодействие на трех линиях защиты, состоящих из работников банка, Службы комплаенс-контроля и Управления внутреннего аудита, которое осуществляет независимую оценку эффективности управления комплаенс-риском.

Также значимой частью процесса управления комплаенс-риском является осуществление мероприятий по предотвращению использования финансовых и иных ресурсов банка для легализации (отмывания) доходов, полученных незаконным путем, а также для финансирования терроризма, в рамках которого банком предусмотрена программа управления и оценки рисков.

Список литературы

- 1 Илина С. Переход от корпоративного кредитования к розничному. //Мир финансов №11, 2019г.
- 2 Бейсембетов И. Некоторые аспекты кредитования населения в коммерческих банках Казахстана // АльПари. - 2020. - №4. 78с.

3 Ильясов К.К. . Финансово-кредитные проблемы развития экономики Казахстана /Под ред.- Алматы: Білім, 2015 - 240-253 с.

4 Ильясов К.К. Финансово-кредитные проблемы развития экономики Казахстана /Под ред.– Алматы: Білім, 2019 – 240 с.

УДК 336.71

БАНКТЕ НЕСИЕ ТӘУЕКЕЛДІ БАСҚАРУ

Нұрланова Ұ.Н., Суханбердина Б.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Аннотация. Нарықтық экономиканың дамуымен коммерциялық банктің рөлі ғана емес, олардың саны, көрсетілетін қызметтер спектрі, операциялар түрлері де артып келеді. Жеке тұлғаларға банктік несие беру біраз уақыттан бері банктер арасында да, тұтынушылар арасында да өте танымал болды. Жеке тұлғаларға тұтынушылық несие берудің дамуы ранктың тауарлармен қанықтылығымен, сондай-ақ халықтың орта топтарының төлем қабілеттілігімен тығыз байланысты. Тауар айналымының өсуімен несие көлемі артады, өйткені тауарларға деген сұраныс несиеге деген сұранысты тудырады. Сондықтан жеке тұлғаларға банктік несие беру тауарларға сұраныстың артуына ықпал ететін құрал ретінде қарастырылуы мүмкін.

Кілт сөздер: жеке тұлғаларға несие беру, несиелік тәуекел, тәуекелдерді басқару.

УДК 331.556

МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИЧЕСКУЮ БЕЗОПАСНОСТЬ РЕГИОНА

Кованова Е.С.

Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова, г. Элиста

Аннотация: Демографическая ситуация оказывает значительное влияние на развитие экономики региона, на состояние его конкурентоспособности. Субъекты Российской Федерации характеризуются значительной дифференциацией по показателям естественного и миграционного прироста, что связано с диспаритетом уровня социально-экономического развития регионов России.

Ключевые слова: демографические процессы, миграция населения, трудовые ресурсы, экономический рост, экономическая безопасность региона.

Неравномерность распределения природных ресурсов и тяготеющих к ним производительных сил, обладающих историческими, национальными и социокультурными особенностями развития, обеспечивает значительные различия в уровнях социально-экономического развития территорий не только в границах страны в целом, но и зачастую в рамках одного региона. Особенно ярко на региональном уровне проявляются диспропорции демографической динамики: одни территории демонстрируют устойчивый рост численности населения, повышение качества человеческого капитала и трудовых ресурсов, что стимулирует экономический рост, в то время как другие переживают отток населения, снижение качества человеческого капитала и замедление социально-экономического развития в целом. Это позволяет говорить о

социально-демографической асимметрии территориального развития и трансформации регионального пространства.

В Республике Калмыкия наблюдается сложная демографическая ситуация. По состоянию на 1 января 2022 г., общая численность населения региона составляла 267,756 тысяч человек. За период с 2012 по 2022 гг. наблюдается ежегодное снижение численности населения. В целом за 10 лет численность населения уменьшилась на 8% от численности населения в 2012 г. [6]. В демографической структуре населения преобладает женское, наблюдается увеличение численности населения старше трудоспособного возраста и сокращение доли трудоспособного населения, за счет миграционного оттока и смертности населения. С каждым годом увеличивается демографическая нагрузка на трудоспособное население.

Численность населения региона за рассматриваемый период с 2002-2022 гг. снизилась на 24,6 тыс. человек или 8,4%, заметнее всего численность населения снижается в сельской местности с 161,8 тыс. человек (по переписи 2002 г.) до 143,4 тыс. человек (по оценке на 01.01.2022г.) или на 19,5%. Численность сельского населения в республике достигла уровня 60-х годов XX века, при этом если в те годы удельный вес сельского населения достигал 70%, то на текущий момент — 53,6%.

В 2020 г. впервые за много лет наблюдается отрицательный естественный прирост населения республики. К 2021 г. он составил почти 1 тысячу человек, общая убыль населения составила 0,8%. Вклад естественного компонента в рост численности населения неуклонно возрастает с 2005 по 2016 гг. Постоянная миграционная убыли в рассматриваемые годы привели к росту темпов сокращения численности населения. Во всех районах республики наблюдается сокращение численности населения (в 2016г. – 10, в 2015г. – 13).

В современных социально-экономических условиях регионального развития актуальность проблемы обеспечения экономической безопасности в рамках демографии возрастает, поскольку в большинстве регионов установлено обезлюдение сельских территорий, численность населения сокращается под влиянием естественной убыли; соотношения смертности населения и рождаемости; усиления оттока местного населения из-за неудовлетворенности сложившимися в регионах социально-экономическими условиями, снижения притока мигрантов и др. Проявляется закономерность влияния развития экономики региона на воспроизводство населения. Увеличение численности населения крупных городов происходит вследствие миграции населения из регионов с нехваткой рабочих мест, снижения уровня диверсификации сельской экономики, трудностей при организации малого и среднего бизнеса, низкого уровня развития социальной инфраструктуры [2].

Состояние и динамика современного рынка труда характеризуются достаточно широкой совокупностью параметров, среди которых особое место принадлежит миграции населения, в том числе трудовой миграции – феномену, объективно существующему и при полной занятости трудоспособного, экономически активного населения, и при безработице, и в условиях относительной сбалансированности спроса и предложения рабочей силы на рынке труда.

Внутренняя миграция населения является доминирующим компонентом в миграционных процессах районов республики, их объемы и направления оказывают заметное влияние на перераспределение численности населения региона. Внутрорегиональная миграция, связанная со сменой места жительства, в общем миграционном обороте составляет около 54%. На межрегиональную миграцию приходится более 45%.

Центром притяжения внутрорегиональной миграции является г.Элиста. Наибольший отток населения наблюдается в Кетченеровском, Городовиковском, Черноземельском и

Приютненском районах. Прирост населения отмечается только в Целинном районе, что связано, с тем, что район расположен в непосредственной близости к столице республики.

В 2021 г. из республики уехало в другие регионы 1232 человека, что на 362 человека больше, чем в прошлом году. Наибольший отток в другие регионы составил из Городовиковского (117 чел.), Малодербетовского (65 чел.), Целинного (64 чел.) районов.

Миграционный отток молодого населения является серьезной проблемой сельских территорий, поскольку миграция влияет на демографический и трудовой потенциал села. Стремление жить в городах достаточно обосновано и связано с понятием качества жизни. Уровень жизни по многим социально-экономическим показателям между крупным городом, мегаполисом и сельской местностью резко различаются. Отток именно молодого населения является показателем сложного положения современных сел и сельскохозяйственной отрасли в частности.

В условиях современных вызовов и угроз глобальной цивилизации экономическая безопасность в части демографической безопасности является мейнстримом государственной политики различных стран вне зависимости от уровня развития экономик, институтов, степени свободы личности, защищенности частной собственности, качества жизни населения. Приоритетные направления государственной политики РФ в этой части не являются исключением. На этом фоне стратегический ресурс страны - население, отрицательные характеристики современного состояния которых: усиление депопуляции, приток населения с относительно низким уровнем образования при параллельном оттоке высокообразованного населения, сложные межэтнические процессы, сокращение доли трудоспособного населения при росте доли пенсионеров, несоответствие численности трудоспособного населения и рабочих мест во многих регионах страны, неравномерность размещения, является важнейшим приоритетом национальной стратегии России [2, 3, 4].

Предпринимаемые властью меры по развитию регионов, включая их комплексное обустройство, предполагающее повышение качества жизни, положительным эффектом от которого должно было быть, как минимум, закрепление населения на их исторической родине, играют определенную положительную роль, но при этом значимого эффекта, способного переломить негативную ситуацию, не наблюдается [5].

Экономический рост регионов в настоящее время возможен при целевом воспроизводстве глобально конкурентоспособных технологий, что требует накопления и диверсификации в регионах человеческого капитала.

Таким образом, проблема обеспечения демографической безопасности является актуальной и требует разработки эффективной системы управления качеством жизни населения и регулирования демографических процессов в Республике Калмыкия в современных условиях.

Список литературы:

1. Имидеева И.В. Глобализация и миграционные процессы в Монголии// Сегодня и завтра Российской экономики. – 2019. – № 97. – С. 90-100.
2. Корчагина Т. А. Современное состояние демографической безопасности в России //Russian Economic Bulletin. – 2022. – Т. 1. – №. 5. – С. 106-115.
3. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации (утв. Указом Президента РФ от 2 июля 2021 г. № 400. [Электрон. ресурс]. Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_389271/61a97f7ab0f2f3757fe034d11011c763bc2e593f/. (Дата обращения: 10.04.2023).
4. Концепция демографической политики Российской Федерации на период до 2025 года (утв. Указом Президента РФ от 09 октября 2007 г. № 1351) [Электрон. ресурс]. Режим доступа: <https://base.garant.ru/191961/53f89421bbdaf741eb2d1ecc4ddb4c33/>. (Дата обращения: 17.03.2023).

5. Национальный проект «Демография» на 2019 – 2024 гг. [Электрон. ресурс]. Режим доступа: <https://mintrud.gov.ru/ministry/programms/demography>. (Дата обращения: 19.03.2023).
6. Российский статистический ежегодник 2021 [Электрон. ресурс]. Режим доступа: https://gks.ru/bgd/regl/b21_13/Main.htm. (Дата обращения: 24.03.2023).

ӘОЖ 331.556

КӨШІ-ҚОН ПРОЦЕСТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АЙМАҚТЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІНЕ ӘСЕРІ

Кованова Е.С.

Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста қ.

Аннотация. жағдайына айтарлықтай әсер етеді. Ресей Федерациясының субъектілері табиғи және көші-қон өсімінің көрсеткіштері бойынша айтарлықтай дифференциациямен сипатталады, бұл Ресей аймақтарының әлеуметтік-экономикалық даму деңгейінің диспаратімен байланысты.

Кілт сөздер: демографиялық процестер, халықтың көші-қоны, еңбек ресурстары, экономикалық өсу, өңірдің экономикалық қауіпсіздігі.

УДК 332.122

ИНВЕСТИЦИОННЫЕ АСПЕКТЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНА

Курепина Н.Л.

Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова, г. Элиста

Аннотация. Тема данной статьи является актуальной, поскольку инвестиционная активность в значительной степени зависима от внешних и внутренних факторов, поэтому исследование тенденций и закономерностей позволит разработать дальнейшую стратегию для обеспечения эффективности капитальных вложений. Цель исследования заключалась в оценке инвестиционной активности региона - Республики Калмыкия. Авторами рассмотрена динамика и структура инвестиций в основной капитал на развитие региона, его ведущей отрасли - сельскохозяйственной по источникам финансирования. Приведены данные сравнительного анализа исследуемого региона со среднероссийскими показателями.

Ключевые слова: Республика Калмыкия, инвестиционная активность, устойчивое развитие, аграрная отрасль.

Сформировать новую модель экономического роста невозможно без кардинальных изменений в реальном секторе экономики, без создания условий, при которых модернизация и инновационный путь развития станут выгодными для бизнеса и общества.

От эффективности и результативности, обоснованности и целеопределенности инвестиционной деятельности зависит пропорциональность национальной экономики и её устойчивость – способность воспринимать воздействия разных факторов-дестабилизаторов, совершенствоваться и адаптироваться.

Понятие «инвестиции» в нормативно-правовых актах «инвестиции - денежные

средства, ценные бумаги, иное имущество, в том числе имущественные права, иные права, имеющие денежную оценку, вкладываемые в объекты предпринимательской и (или) иной деятельности в целях получения прибыли и (или) достижения иного полезного эффекта».

В отечественной науке изучение инвестиционной сферы развития экономики ведется сравнительно недавно. Данной проблеме посвящены труды как отечественных, так и зарубежных авторов. Понятие «инвестиции» в работах ученых рассматривается с разных позиций, так Д.Ю. Афанасьев считает, что «инвестиции - это долгосрочное вложение капитала в разные сферы» [1].

Инвестиционная сфера – важнейшая составляющая экономической системы страны, которая выражает отношения между экономическими субъектами по поводу реализации инвестиций – всех видов «имущественных и интеллектуальных ценностей, вкладываемых в объекты предпринимательской и других видов деятельности с целью получения в будущем экономической выгоды в материальной и нематериальной форме» [13, с. 127].

Отличительная черта России от других крупных развивающихся экономик в отношении места в системе мирового движения капитала состоит в том, что при остром недостатке внутренних инвестиций Россия имеет значительную положительную инвестиционную позицию в отношениях с остальным миром и в больших объемах вывозит капитал. [6].

В целях реализации доступности долгосрочного кредитования защиты и поощрения капиталовложений реализуется новая экономическая политика, которая определяет гармоничное развитие регионов, обеспечение устойчивого их развития.

Проблемам устойчивого развития на протяжении последних десятилетий уделяется значительное внимание, меняются приоритеты и подходы, так в конце прошлого столетия под устойчивым развитием рассматривалось экономическое развитие с учетом экологических последствий.

Устойчивое развитие, как сбалансированное, обеспечивающее социальную, экологическую и экономическую устойчивость сельских территорий рассматривается в работах А.И. Костяева [6], И.Г. Ушачева [12] и др.

На современном этапе экономического развития приоритеты изменились и обеспечение устойчивого развития подразумевает решение не только экологических и экономических проблем, но прежде всего социальных проблем выживания человечества, такой подход определен в резолюции, принятой ООН «Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года».

Развитие аграрной отрасли, как обеспечивающей продовольственную безопасность страны является приоритетным направлением, за последние годы значительно увеличилось вложение инвестиций в сельскохозяйственные регионы. Поэтому свои исследования мы проводились в аграрном регионе, в котором преобладает сельское население: республиках Калмыкия (53,6 %) и земли сельскохозяйственного назначения занимают около 90.0%.

Для развития сельских территорий и аграрного производства разработаны и реализуются государственные программы «Комплексное развитие сельских территорий» и «Развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2030гг». Главной целью данной программы является рост производства продукции сельского хозяйства на 114,6% в 2030 году от уровня 2020 год. Стимулирование инвестиционной деятельности в агропромышленном комплексе является одним из федеральных проектов в рамках программы, регионам России предоставляются субсидии из федерального бюджета на компенсацию части процентной ставки по инвестиционным кредитам, привлечённым на развитие АПК.

Программа устойчивого развития сельских территорий в определенной степени позволила улучшить социально-экономическое положение сельского населения, но не решила все проблемы. По мнению А.В. Петрикова [11] отмечалась «незаинтересованность

большинства сельскохозяйственных организаций и фермеров участвовать в финансировании мероприятий по сельскому развитию».

Основные направления развития аграрной отрасли отражены на рис.1

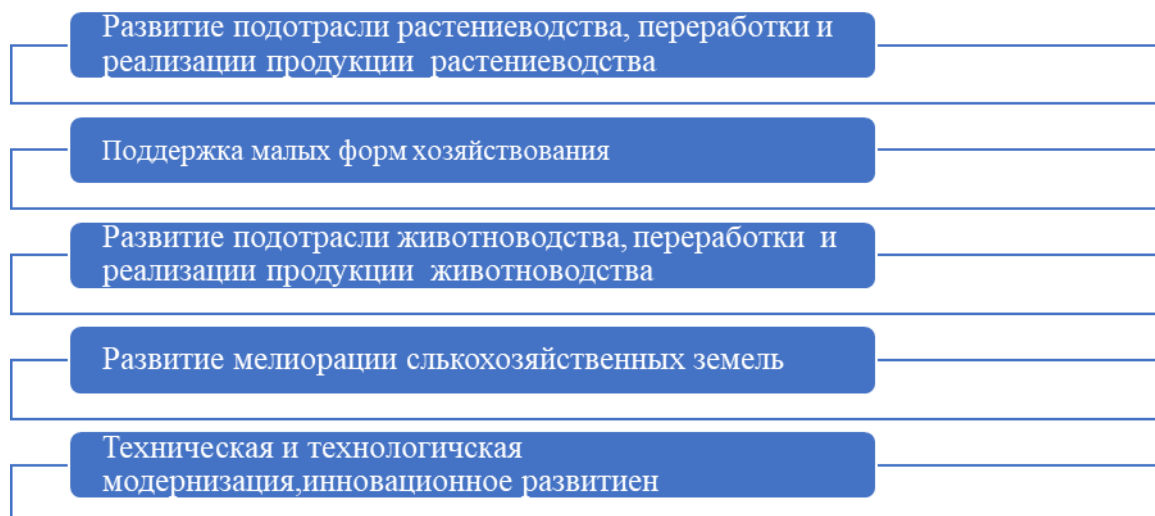

Рис.1 – Основные направления государственной поддержки аграрной отрасли.

Финансирования Государственной программы осуществляется в форме субсидий из федерального бюджета бюджету субъекта Российской Федерации. На реализацию программы в 2022 году было выделено 285, 07 млрд.руб.

Предприятия аграрной отрасли в большей степени подвержены рискам и угрозам инвестиционной безопасности. Это связано с отраслевыми особенностями отрасли, такими как биологический характер сельскохозяйственного производства, вовлечение в производственный процесс природных ресурсов, сезонность, цикличность сельскохозяйственного производства и др. Для исследуемых регионов, значительные площади которых относятся к аридным, для устойчивого развития отрасли особенно необходима государственная поддержка.

За последние годы инвестиции в основной капитал на развитие сельского хозяйства РФ увеличились на 66.0 млрд. руб., однако их доля в отраслевой структуре остается незначительной 3,55% в 2021 году.(рис.2)

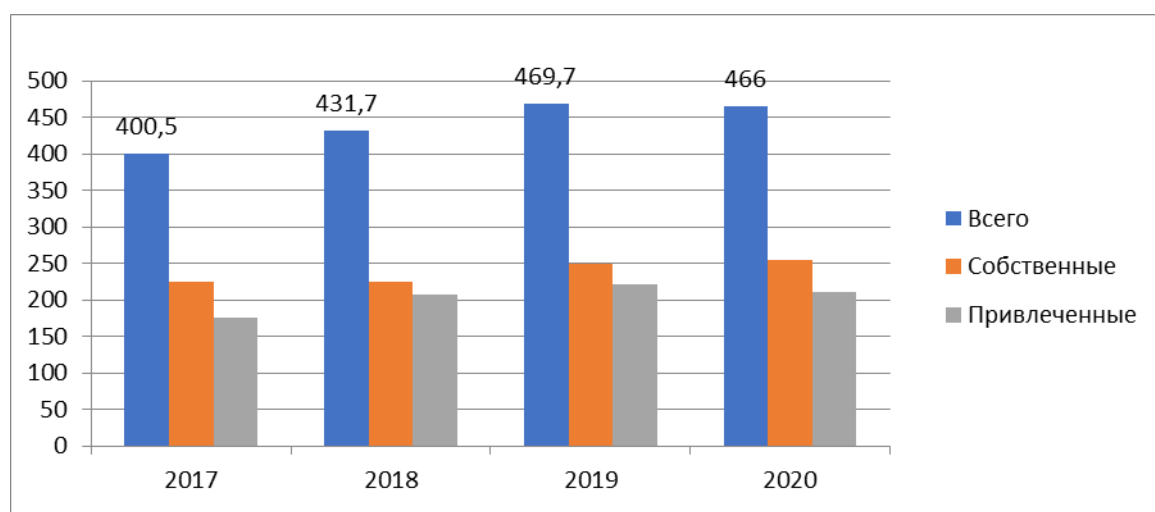

Рис.2- Динамика инвестиций в основной капитал на развитие сельского хозяйства по источникам финансирования, млрд.руб.

Составлено автором: источник Сельское хозяйство России. 2021. Стат. сб./ Росстат, 2021.- 100с.

Аналогичная картина роста инвестиций на развитие сельского хозяйства отмечается менее интенсивный в республике Калмыкия.(рис.3)

Рис.2- Динамика инвестиций в основной капитал на развитие сельского хозяйства Республики Калмыкия, млн.руб.

Составлено автором: источник Регионы России. 2017- 2021 гг.

Сравнительный анализ относительных показателей на единицу сельскохозяйственных угодий, показал более высокий уровень инвестиционной активности в республике Дагестан, на 100 га сельскохозяйственных угодий приходится 127,8 тыс. руб. инвестиций, в республике Калмыкия только 8,2 тыс. руб. Необходимость активизации инвестиционного процесса очевидна. Низкая инвестиционная привлекательность республики Калмыкия, подтверждается данными рейтинга ESG, согласно которого она находится на 84 месте/

Необходимость поддержки государством аграрной отрасли связано прежде всего с отсутствием необходимых и достаточных накоплений у подавляющего большинства предприятий и наличием значительных инвестиционных рисков, препятствующих вложению инвестиций в развитие данной отрасли.

Инвестиционная активность и привлекательность региона один из ключевых моментов обеспечения устойчивого развития. Однако, проведенный анализ показал, что инвестиции в ведущую отрасль – сельскохозяйственную, составили в 2021 году всего 3,48%, что является очень низким показателем. Аналогично, и в РФ - 3,55%, что не позволяет восстановить утраченный потенциал и достигнуть дореформенного уровня производства.

Следует отметить незначительный рост инвестиций в сельское хозяйство Калмыкии, в 2016 году -352.5млн.руб. или 5.7% от общей суммы инвестиций по региону.

По результатам исследования сделаны выводы, что основными проблемами в обеспечении устойчивого инвестирования аграрной сферы являются недостаток оборотных средств в предприятиях, связанных с отраслевой спецификой, длительностью производственного цикла.

Сельскохозяйственная отрасль в значительной степени зависима и прежде всего от природно-климатических условий, экологической обстановке, поэтому для стабильного ее развития необходима государственная поддержка, предлагается также производить государственное софинансирование капитальных вложений.

Список литературы:

- 1.Афанасьев Д.Ю. Понятие, сущность, различия современных инвестиций в условиях рыночной экономики и государственного регулирования деятельности в Российской Федерации // Экономист. – 2021. – № 11. – с. 125-135.
- 2.Егорова Д.А. Минимальная доходность инвестиционных проектов в рамках соглашения о защите и поощрении капиталовложений // Экономика, предпринимательство и право. – 2022. – Том 12. – № 11. – doi: 10.18334/epw.12.11.116588.
- 3.Инвестиции в нефинансовые активы // Росстат. [Электронный ресурс]. URL: https://rosstat.gov.ru/storage/mediabank/Nefin_2005-2021.xls.
- 4.Инвестиции в основной капитал // Федеральная служба статистики РФ. URL:[https://rosstat.gov.ru/storage/mediabank/Inv\(2\).xls](https://rosstat.gov.ru/storage/mediabank/Inv(2).xls)
5. Инвестиционный процесс и структурная трансформация российской экономики /А.В. Алексеев, А.О. Баранов, Н.П. Дементьев и др. / под ред. д.э.н. А.В. Алексеева, к.и.н. Л.К. Казанцевой. – Новосибирск: ИЭОПП СО РАН, 2020. – 402 с.
6. Костяев, А.И.Сельские территории северо-западного российского приграничья-проблемы и пути развития// Балтийский регион. 2019. Т. 11. № 4. С. 93-113.
- 7.Кравченко Т.С., Ясинская Д.С. Инвестиционная активность в отраслях аграрного сектора // Вестник аграрной науки.- 2022.- № 1(94).- С.97-105 DOI: 10.17238/issn2587-666X.2022.1.97
8. Курепина Н.Л., Зеркаль Е. А. Региональные аспекты безопасного развития инвестиционной сферы // Экономическая политика и финансовые ресурсы.- 2022. – Т.1.- № 2, = С.33-40
- 9.Малкина М. Ю. Устойчивость бюджетных доходов субъектов РФ и ее источники // Экономика региона. 2021. т. 17, вып. 4. С. 1376-1389. <https://doi.org/10.17059/ekon.reg.2021-4-23> С.
- 10.Наумов И. В. Исследование межрегиональных взаимосвязей в процессах формирования инвестиционного потенциала территорий методами пространственного моделирования // Экономика региона. 2019. Т.15, вып. 3.- С. 720-735 doi 10.17059/2019-3-8
- 11.Петриков А.В. Политика сельского развития в России: направления и механизмы. // Никоновские чтения, 2019,- № 24, - С.1-10
- 12.Устойчивое развитие и повышение конкурентоспособности сельского хозяйства России в условиях углубления интеграции в ЕАЭС: монография / А.Ф. Серков, В.В. Маслова, В.С. Чекалин и др.; под ред. академика И.Г. Ушачева - М.: «Науч. консультант», 2018. – 320 с.
- 13.Регионы России. Социально-экономические показатели. –М., 2022
- 14.Сельское хозяйство России. 2021. Стат. сб./ Росстат, 2021.- 100с.
- 15.Шахова И.Ю., Сперанский С.Н. Инвестиционный компонент в экономической безопасности региона: последствия пандемии // Вестник Алтайской академии экономики и

права. – 2021. – № 6-1. – С. 126-131; URL: <https://vaael.ru/ru/article/view?id=1738> (дата обращения: 28.03.2023).

15. Kurepina N.L, Shovaeva M.V., Berikova N.B., Namrueva L.V. (2019) Economic Security Of A Polyethnic Region: Experience And New Challenges // European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. 742-750

ӘОЖ 332.122

ӨНІРДІҢ ОРНЫҚТЫ ДАМУЫНЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Курепина Н.Л.

Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста қ.

Аннотация. Бұл мақаланың тақырыбы өзекті, өйткені инвестициялық белсенділік көбінесе сыртқы және ішкі факторларға тәуелді, сондықтан тенденциялар мен заңдылықтарды зерттеу күрделі салымдардың тиімділігін қамтамасыз етудің одан әрі стратегиясын жасауға мүмкіндік береді. Зерттеудің мақсаты өңірдің - Қалмақия Республикасының инвестициялық белсенділігін бағалау болды. Авторлар аймақты, оның жетекші саласын - қаржыландыру көздері бойынша Ауыл шаруашылығын дамытуға арналған негізгі капиталға инвестициялардың динамикасы мен құрылымын қарастырды. Зерттелетін аймақтың орташа ресейлік көрсеткіштермен салыстырмалы талдауының деректері келтірілген.

Кілт сөздер: Қалмақ Республикасы, инвестициялық белсенділік, тұрақты даму, аграрлық сала.

УДК 332

КОГНИТИВНАЯ СИСТЕМА, КАК ИННОВАЦИОННЫЙ ФАКТОР ОБЕСПЕЧЕНИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Манджиева Д.В.

Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова, г. Элиста

Аннотация. В статье рассмотрены внутренние и внешние угрозы и риски, оказывающие влияние на уровень региональной экономической безопасности. В процессе исследования была проведена классификация угроз и рисков, оказывающих влияние на уровень экономической безопасности региона в аспекте устойчивого развития. Построена когнитивная система влияния инвестиционных факторов на основные социально-экономические показатели и получены выражения их взаимосвязи для оценки развития экономической безопасности региона, как инновационного фактора ее обеспечения.

Ключевые слова: система, экономическая безопасность, региональная экономическая безопасность, социальные и экономические показатели.

Вопросы обеспечения региональной экономической безопасности становятся сегодня все более востребованными и актуальными. Обеспечение экономической безопасности регионов, как составных частей всего государства, является важным национальным приоритетом.

Наиболее важными из социальных показателей для обеспечения региональной экономической безопасности с точки зрения исследователей, населения и его официальных представителей с учетом временного фактора считаются следующие характеристики: уровень доходов жителей, количество проживающих в регионе и уровень безработицы. В наибольшей степени для характеристики экономики региона используются валовый региональный продукт (далее - ВРП) и величина инвестиций. Экологические показатели оказались наименее используемыми.

С помощью общих методов системного анализа и моделирования, теории вероятностей и математической статистики проведен анализ взаимосвязи характеристик процесса развития региона.

В результате проведенного исследования, удалось выявить важные источники риска региональной экономической безопасности, представленные на рисунке 1.

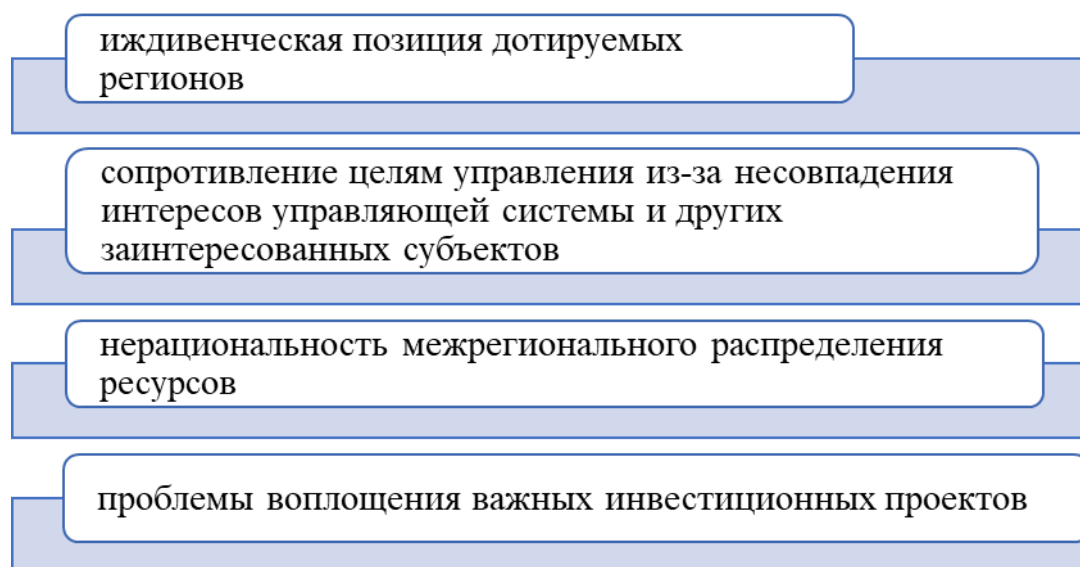

Рисунок 1. Источники риска региональной экономической безопасности

В качестве основного показателя развития рассмотрим ВРП, который является функцией от размеров капитала и трудовых ресурсов.

Снижение социально-экономической дифференциации регионов и обеспечение развития страны не являются противоречащими целями и возможны формирование и реализация государственной стратегии, включающей развитие как отсталых регионов, так и всей страны.

Численность населения определяется стоимостью, уровнем рождаемости, смертности и уровнем миграции. В свою очередь миграция зависит от доходов населения, стоимости основных фондов и количества населения. Данная система используется для анализа регионов Южного федерального округа (далее – ЮФО).

Рассмотрим фактические значения важнейших показателей: социальных – доходы населения, численность населения, занятость; экономических – ВРП и инвестиции.

На основе информации, полученной из различных источников [1,2, 5,6,7,9,11,13,14,19] рассчитаем значения ключевых социально-экономических показателей развития территории за 2008-2018 годы, при этом используем следующие модели.

Для расчета стоимости основных фондов предлагается применять формулу (1)

$$F_{t+1} = aF_t + bI_t + c, \quad (1)$$

где t – период времени;

F_t – стоимость основных фондов в период времени t ;

I_t – инвестиции в периоде t ;

a и b – неизвестные коэффициенты;

с – неизвестный свободный член.

Данные по износу основных фондов в России показаны в таблице 1.

Таблица 1 – Учетный износ основных фондов, начисленных за отчетный год

В процентах

Годы	Тип организации	
	Коммерческие	Некоммерческие
2004	4,8	3,5
2005	5,1	5,9
2006	5,5	5,2
2007	6,0	5,4
2008	6,1	4,9
2009	6,4	5,2
2010	6,2	4,7
2011	6,7	6,0
2012	6,5	6,6
2013	6,7	5,8
2014	6,7	5,4
2015	6,5	5,3
2016	6,6	5,2
2017	6,3	5,0
2018	6,4	4,9
2019	5,2	5,2

Источник: составлено автором на основе материалов (4).

Как следует из анализа таблицы 1, значения износа основных фондов имеют относительно невысокую волатильность. Поэтому в дальнейших расчетах примем уровень износа равным его среднему значению. Средний процент износа не превосходит 6%. Если принять износ равный 6%, то коэффициент а равен 0,94, тогда формула (2) будет иметь следующий вид

$$F_{t+1} - 0,94F_t = bI_t + c. \quad (2)$$

Как следует из расчетов, подход Г.В. Гореловой (Горелова: 24-26) когда следующее состояние основных фондов зависит от предыдущего, в нашем случае неприменим и не удастся получить значимые оценки коэффициента методом наименьших квадратов. Это связано с тем, что влияние инвестиций на основные фонды может сказываться неравномерно в течение нескольких лет. Для преодоления этой проблемы будем рассматривать влияние суммарных инвестиций за n лет на изменение стоимости основных фондов за этот срок. В данном случае примем n = 3. Используя метод наименьших квадратов, получим значимое соотношение с уровнем значимости 0,1, представленное в формуле (3)

$$F_{t+3} = 0,82F_t + 1,143(I_t + I_{t+1} + I_{t+2}) + 17,83. \quad (3)$$

При этом доверительный интервал для коэффициента bc доверительной вероятностью 0,9 имеет вид [0,521; 1,766].

Для определения ВРП воспользуемся соотношением Кобба-Дугласа по формулам (4) и (5)

$$G_t = \gamma F_t^\alpha N_t^\beta, \quad (4)$$

Или $\ln G_t = \delta + \alpha \ln F_t + \beta \ln N_t. \quad (5)$

Методом наименьших квадратов определяем $\delta = 23,89$; $\alpha = 1,16$; $\beta = -4,06$.

При этом коэффициент β значим с доверительной вероятностью около 80%.

В итоге получим формулу (6)
$$G_t = e^{23,89} F_t^{1,16} N_t^{-4,06}. \quad (6)$$

Отрицательная степень при показателе численности населения противоречит логике. Такой результат получается из-за медленного снижения численности населения при гораздо большей динамике роста ВРП. Данная модель могла бы использоваться при сравнении различных регионов с существенным отличием численности населения. В данном случае учитывать влияние численности населения нецелесообразно. С учетом также невысокой значимости β исключим этот коэффициент из рассмотрения и получим следующую формулу (7)
$$G_t = e^{-2,94} F_t^{1,33}. \quad (7)$$

Значимость оценки в этом случае подтверждается с уровнем значимости около нуля.

Доверительный интервал для α с вероятностью 0,98: [1,15; 1,51].

Усилия по повышению уровня жизни населения на протяжении всего рассматриваемого периода не являлись эффективными, что выражается в снижении его численности. Несмотря на рост доходов на душу населения и снижение уровня безработицы, численность населения в Республике Калмыкия уменьшается. Это заставляет предположить, что численность населения определяется не столько внутренними характеристиками экономики Республики Калмыкия и уровнем жизни, сколько соотношением между уровнем жизни в Республике Калмыкия и в других регионах страны.

Сравнение Республики Калмыкия с Москвой показывает, что в Москве среднедушевой доход населения в 2008 г. составляет 34207 руб., в Республике Калмыкия он составлял 5531 руб. (10). В 2020 г. по предварительным данным (15-19): в Москве – 75293 руб., в Республике Калмыкия – 20153 руб., разница - около 55 тыс. руб. (\$764).

Разница в доходах Москвы и Республики Калмыкия в рублях растет и несколько снижается в долларах США. Если в 2008 г. разница в среднедушевых доходах между Москвой и Республикой Калмыкия составила 28767 руб., то с учетом инфляции в 2020 г. разница уже составит 22332 руб. Сближение доходов имеет место, но оно недостаточно для прекращения оттока населения из Республики Калмыкия.

Сформировавшаяся к настоящему времени тенденция изменения численности населения с уровнем значимости около 0 может быть выражена формулой (8)

$$N_t = 303,9 - 1,41t, \quad (8)$$

где t – номер года.

С доверительной вероятностью 0,98 коэффициент принимает значения на отрезке [-1,053; -1,775].

Для определения дохода на одного жителя используем формулу (9) $R_t = \lambda G_t / N_t$.

По методу наименьших квадратов получаем с высокой значимостью $\lambda = 64,69$ (уровень значимости близок к нулю).

С доверительной вероятностью 0,98 коэффициент λ принимает значения на отрезке [64,15; 65,22].

Для прогноза безработицы воспользуемся следствием из закона Оукена по формуле (10)

$$U_t = U_0 - [(1 - \Psi U_0) / \Psi] [(G_t - G_0) / G_0], \quad (10)$$

где U_t – уровень безработицы в периоде t ;

U_0 – уровень безработицы в базовом периоде;

Ψ – постоянная.

Модель Оукена линейная относительно G_t . Представим с учетом этого безработицу в виде формулы (11)

$$U_t = \gamma_0 + \gamma_1 G_t. \quad (11)$$

По методу наименьших квадратов получаем с высокой значимостью (уровень значимости близок к нулю) $\gamma_0 = 21,609$; $\gamma_1 = -0,156$.

С доверительной вероятностью 0,98 коэффициент γ_1 принимает значения на отрезке [-0,291; -0,021].

Построим когнитивную систему влияния инвестиционных факторов на важнейшие социально-экономические показатели региона. Такая система представлена на рисунке 2.

Рисунок 2 - Когнитивная система взаимосвязи влияния инвестиционных факторов на основные социально-экономические показатели региона

Источник: составлено автором.

В качестве базисной модели для оценки процентов развития экономической безопасности мы выбрали модель Г.В. Гореловой [24] как наиболее соответствующей условиям решаемой задачи. Данная модель использовалась для анализа регионов ЮФО, а ее достоинства являются описание связи между основными характеристиками уровня жизни и экономическими показателями. Адаптация модели Гореловой для задачи развития экономической безопасности региона без крупных агломераций должна включать:

- уточнение зависимостей основных социально-экономических факторов;
- формирование модели связей показателей экономической безопасности в социально-экономических аспектах с учетом специфики задачи.

Таким образом, анализ информации, касающейся характеристик процесса развития региона, региональных моделей, подходов к выделению важнейших показателей, позволил построить когнитивную систему влияния инвестиционных факторов на основные социально-экономические показатели и получить выражения их взаимосвязи для оценки развития экономической безопасности региона.

Список литературы:

1. Республика Калмыкия. Постановления Правительства. О стратегии социально-экономического развития Республики Калмыкия на период до 2020 года: Постановление Правительства № 465 [утверждено Правительством Республики Калмыкия 30 декабря 2008 года]. – Справочно-правовая система «Гарант».
2. Республика Калмыкия. Постановления Правительства. Об итогах социально-экономического развития Республики Калмыкия за 2011 год и основных показателях предварительного прогноза социально-экономического развития отраслей экономики Республики Калмыкия на 2013 год и на период до 2015 года: Постановление Правительства № 230 [утверждено Правительством Республики Калмыкия 28 июня 2012 года].
3. Валовой региональный продукт. Управление Федеральной службы государственной статистики по Астраханской области и Республике Калмыкия.
4. Коэффициенты выбытия и обновления основных фондов. Федеральная служба государственной статистики.

5. Основные социально-экономические показатели Республики Калмыкия. Управление Федеральной службы государственной статистики по Астраханской области и Республике Калмыкия. – Текст : электронный. – URL: <https://astrastat.gks.ru/folder/41492> (дата обращения: 06.05.2022).
6. Основные фонды Республики Калмыкия. Астраханьстат.
7. Регионы России. Основные характеристики субъектов Российской Федерации – 2007 г. Copyright © Федеральная служба государственной статистики.
8. Регионы России. Социально-экономические показатели – 2014 г. Федеральная служба государственной статистики. Среднедушевые денежные доходы населения.
9. Регионы России. Социально-экономические показатели.
10. Среднедушевые денежные доходы населения.
11. Среднедушевые денежные доходы по субъектам Российской Федерации. –
12. Республика Калмыкия. Статистический ежегодник. 2019 : статистический сборник /Астраханьстат. – Элиста, 2019 – 175 с.
13. Российский статистический ежегодник. – 2002.
14. Российский статистический ежегодник. – 2019.
15. Уровень жизни. Федеральная служба государственной статистики.
16. Федеральная служба государственной статистики. Регионы России. Основные характеристики субъектов Российской Федерации, 2020 г.
17. Федеральная служба государственной статистики. Регионы России. Социально-экономические показатели, 2020 г.
18. Федеральная служба государственной статистики. Регионы России. Социально-экономические показатели, 2010 г.
19. Федеральная служба государственной статистики. Социальное положение и уровень жизни населения России – 2010 г.
20. Автухович, Э.В. Математическая модель экономики переходного периода / Э.В. Автухович, С.М. Гуриев, Н.Н. Оленев [и др.]. – Москва : РАН, Вычислительный центр, 1999. – 144 с. – ISBN 5-201-14728-3.
21. Блягоз, З.У. Моделирование экономического развития региона на примере Республики Адыгея / З.У. Блягоз, Ю.С. Иващук, Н.П. Орлянская // Научный журнал КубГАУ. – 2013. - № 91. – С. 1-14.
22. Гафарова, Е.А. Моделирование регионального развития на основе производственных функций / Е.А. Гафарова // Вестник евразийской науки. Интернет-журнал «Науковедение». – 2013 – № 3. – С. 1-7.
23. Гергель, В.П. Параллельные методы глобальной оптимизации динамической балансовой нормативной модели региональной экономики / В.П. Гергель, В.А. Горбачев, Н.Н. Оленев [и др.] // Вестник ЮурГУ. Серия «Математическое моделирование и программирование». – 2011. – № 25 (242). – С. 4-15. – ISSN 2071-0216.
24. Горелова, Г.В. Когнитивный подход к имитационному моделированию сложных систем / Г.В. Горелова // Известия ЮФУ. Технические науки. – 2013. – № 3 (140). – С. 239-250 – ISSN 999-9429.
25. Горелова, Г.В. Моделирование процессов социально- экономического взаимодействия для поиска сценария безопасного и устойчивого развития юга России / Г.В. Горелова, А.В. Масленникова // IDO Science. – 2011. – № 1. – С. 92-94. – ISSN 2220-8771.
26. Горелова, Г.В. Когнитивные исследования проблем Юга России / Г.В. Горелова, М.Д. Розин, В.Н. Рябцев [и др.] // Известия ЮФУ. Технические науки. Тематический выпуск «Перспективные системы и задачи управления». – 2011. – № 3. – С. 78-93. – ISSN 1999-9429.
27. Лычкина, Н.Н. Имитационное моделирование социально-экономических процессов в новых экономических условиях / Н.Н. Лычкина. – Текст : электронный.

28. Мельников, Р.М. Теоретические основы регулирования регионального развития: зарубежные подходы и возможность их использования в российских условиях / Р.М. Мельников. – Москва: РАГС, 2007. – 236 с. – ISBN 978-5-7729-0304-9.
29. 44. Новосельцев, В.И. Теоретические основы системного анализа / В.И. Новосельцев. – Москва : Майор, 2006. – 592 с. – ISBN 5-98551-022-0.
30. Отоцкий, П.Л. Математическая модель социально-экономической системы региона с учетом внешних возмущающих воздействий : специальность 05.13.18 «Математическое моделирование, численные методы и комплексы программ» : диссертация на соискание ученой степени кандидата физико-математических наук / Отоцкий Петр Леонидович ; Московский физико-технический институт. – Ярославль, 2008. – 133 с.
31. Сосунова, Л.А. Экономико-математическое моделирование инновационного развития региональной экономики / Л.А. Сосунова, Е.А. Серпер // Вестник Самарского государственного экономического университета. – 2010. – № 7 (69). – С. 90-96. – ISSN 1993-0453.
32. Скориков, О.В. Разработка сценариев развития региона на основе зон ответственности : специальность 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством: маркетинг» : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Скориков Олег Владимирович ; Тюменский государственный университет. – Тюмень., 2007. – 23 с.
33. Узденов, У.А. Математические модели и инструментальные средства комплексной оценки финансово-экономического состояния региона (на примере Карачаево-Черкесской республики) / У.А. Узденов // Научный журнал КубГАУ. – 2011. – № 70 (06). – С. 1-12.
34. Черненко, В.А. Инструменты математического моделирования социальных процессов в регионе / В.А. Черненко, Е.А. Подгорная // Теория и практика общественного развития. – 2012. – № 7. – С. 214-216.
35. Чернова, Е.С. Исследование задач устойчивого развития региональных социо-эколого-экономических систем с применением математических моделей и вычислительного эксперимента : специальность 05.13.18 «Математическое моделирование, численные методы и комплексы программ» : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата физико-математических наук / Чернова Екатерина Сергеевна ; Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова. – Кемерово, 2014. – 26 с. – Библиогр.: с. 23-25.

ӘОЖ 332

КОГНИТИВТІ ЖҮЙЕ АЙМАҚТЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Манджиева Д.В.

Б.Б.Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста қ.

Аннотация. Мақалада аймақтық экономикалық қауіпсіздік деңгейіне әсер ететін ішкі және сыртқы қауіптер мен тәуекелдер қарастырылады. Зерттеу барысында тұрақты даму аспектісінде өңірдің экономикалық қауіпсіздік деңгейіне әсер ететін қауіптер мен тәуекелдердің жіктелуі жүргізілді. Инвестициялық факторлардың негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерге әсер етуінің когнитивтік жүйесі құрылды және оны қамтамасыз етудің инновациялық факторы ретінде аймақтың экономикалық қауіпсіздігінің дамуын бағалау үшін олардың өзара байланысының көріністері алынды.

Кілт сөздер: жүйе, экономикалық қауіпсіздік, аймақтық экономикалық қауіпсіздік, әлеуметтік және экономикалық көрсеткіштер.

УДК 343

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Сарунова М.П.

Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова, г. Элиста

Аннотация. В статье рассмотрены актуальные вопросы регулирования отношений в системе закупок для государственных и муниципальных нужд в России, влияние угроз экономической безопасности на эффективность системы государственных закупок. Выделены базовые проблемы обеспечения экономической безопасности процесса организации и управления государственными закупками. Раскрыты возможности Единой информационной системы в сфере госзакупок в контексте.

Ключевые слова: государственные закупки, экономическая безопасность, контрактная система, экономическая эффективность, цифровизация.

В современных условиях одной из первостепенных задач, стоящей перед Российской Федерацией, является поддержка экономики страны и обеспечение ее экономической безопасности. Государственные закупки становятся действенным инструментом поддержания отечественных производителей.

На протяжении последних 7 лет средний удельный вес государственных и корпоративных закупок в совокупном объеме номинального ВВП составил в среднем 26%. В сферу закупок ежегодно вовлечены более 100 тыс. заказчиков и 400 тыс. поставщиков (рис. 1).

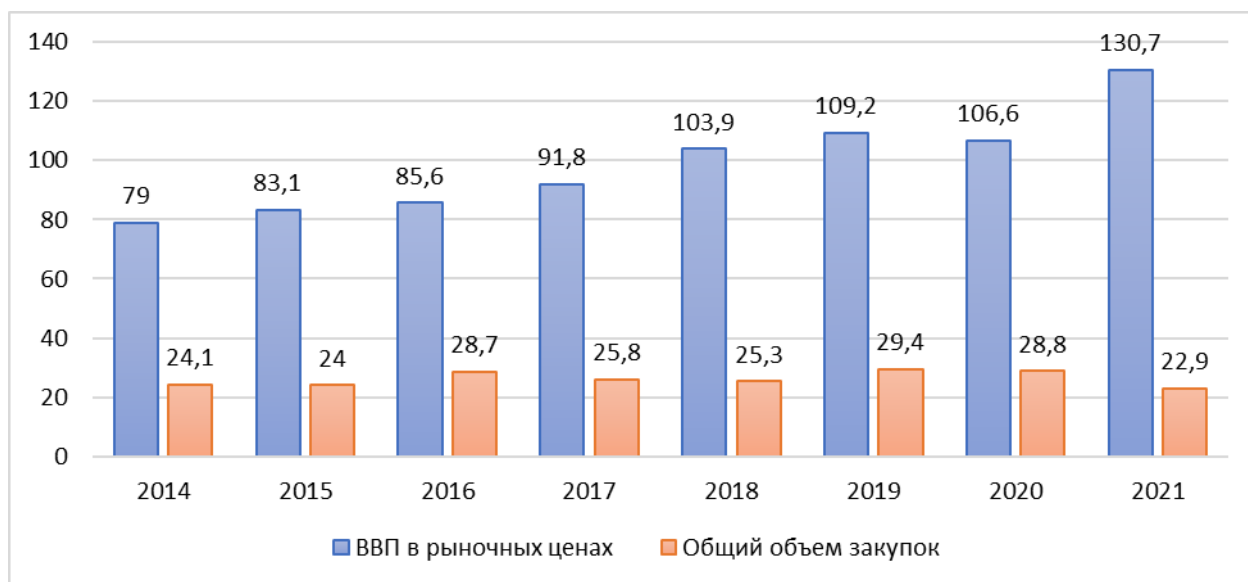

Рис.1. Динамика показателей сферы закупок за 2014–2021 годы, трлн. руб.

Решение задач применения соответствующих нормативных правовых актов, регулирующих отношения в системе закупок для государственных и муниципальных нужд в России осложнено наличием значительного перечня угроз экономической безопасности, среди которых особо следует отметить относительно высокий уровень криминализации и коррупции в экономической сфере, так как через систему государственных закупок распределяются значительные финансовые ресурсы [1].

Траты на государственные закупки имеют тренд на увеличение, как в денежном эквиваленте, так и в объемах закупок товаров и услуг.

Объемы закупок для государственных и муниципальных нужд в Республике Калмыкия за 2022 г.

Объемы закупок для субъектов МСП, СОНО в Республике Калмыкия за 2022 г.

Рис.2. Объемы закупок по Республике Калмыкия

Службой закупок Республики Калмыкия в качестве уполномоченного органа на определение поставщиков (подрядчиков, исполнителей) за 2021 год размещено 1692 извещения об осуществлении закупочных процедур на общую сумму НМЦК 7 млрд 881 млн. руб. Анализ показал, что наиболее распространенным способом определения поставщика (подрядчика, исполнителя) является электронный аукцион – 94,9 %.

Можно выделить следующие базовые проблемы обеспечения экономической безопасности процесса организации и управления государственными закупками:

- отсутствие унифицированных подходов к определению начальной максимальной цены объекта закупки;
- выбор и обоснование способа осуществления закупочных процедур;
- оценка качества объектов закупки, реализуемых в рамках контрактной системы;
- экономическая заинтересованность участников в организации эффективных государственных закупок;
- высокий уровень коррупции при организации и управлении государственными закупками [2].

Для их решения в Республике Калмыкия активно осуществляется нормотворческая деятельность, регулирующая государственные закупки. Контрольным органом в сфере закупок является Управление Федеральной антимонопольной службы по РК. Помимо УФАС, контрольные полномочия имеются у региональных органов. В 2021 году наблюдается некоторое снижение количества поступивших заявлений и обращений по признакам нарушения антимонопольного законодательства, законодательства о рекламе [3].

В процессе рассмотрения заявок по государственным закупкам фиксируются нарушения законодательства о контрактной системе.

Рис. 3. Динамика выявленных нарушений при осуществлении государственных (муниципальных) закупок и закупок отдельными видами юридических лиц в Республике Калмыкия за 2017-2022 гг.

По результатам деятельности Контрольно-счетной палаты Республики Калмыкия в 2022 г. можно констатировать увеличение количества с одновременным снижением суммы выявленных нарушений при осуществлении государственных (муниципальных) закупок и закупок отдельными видами юридических лиц. Нарушения установлены в сумме 7,53 млн. рублей, или 1,1% от общего объема нарушений.

Наиболее часто встречающиеся нарушения – это нарушения порядка формирования, утверждения и ведения плана-графика закупок, порядка его размещения в открытом доступе; нарушения при обосновании и определении начальной цены контракта, цены контракта (договора), заключаемого с единственным поставщиком в сумме; неприменение мер ответственности по контракту (договору) (отсутствуют взыскания неустойки (пени, штрафы) с недобросовестного поставщика и другие [4].

Одной из проблем современного функционирования механизма государственного управления контрактной системой в России является низкая экономическая эффективность, поскольку по итогам данных за 2021 год экономия средств федерального бюджета от осуществления государственных и муниципальных закупок по 44-ФЗ составляет 382,6 млрд рублей, когда в 2016 году данный показатель составлял - рекордные 520 млрд рублей. При этом в процентном соотношении данная экономия составила 6,64% от суммы всех закупок (рис.4).

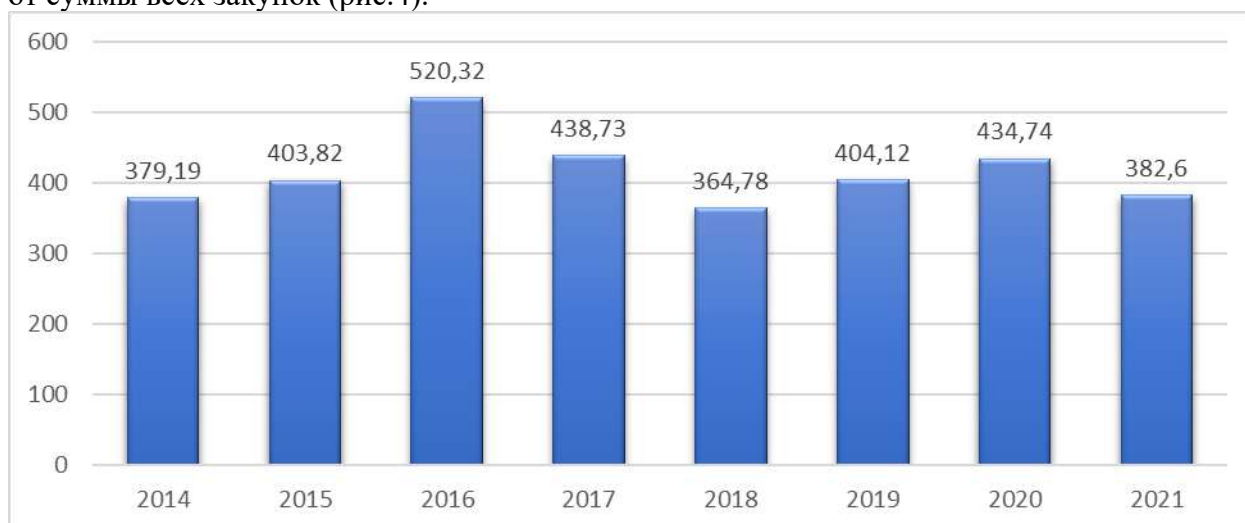

Рис. 4. Экономия бюджетных средств при заключении контрактов в России в 2014-2021 гг.

Счетная палата РФ выявила, что более половины нарушений по госконтрактам допускаются на стадии планирования и исполнения. Ключевым информационным ресурсом по работе с государственными закупками в Российской Федерации является ЕИС, которая призвана обеспечить внедрение риск-ориентированного подхода в проведение финансового контроля в сфере закупок [5].

4 апреля 2022 года в ГИС ЕИС запущен модуль для контрольных надзорных органов «Риск-мониторинг». Он рассчитан на то, чтобы выстраивать антирейтинг заказчиков и поставщиков, на основании которого контроллеры могли бы проверять не только тех, кто совершил нарушение, но и тех, кто имеет высокий потенциал совершения нарушения. Таким образом, плановые и внеплановые проверки в будущем должны стать более точечными и целенаправленными. Другими словами, приходиться будут не ко всем, а только к тем, кто находится в шаге от нарушения.

Алгоритм действия модуля «Риск-мониторинг» следующий: формируются порядка 100 признаков нарушений и их комбинации, создается мультипликатор неэффективности участника закупки в целом, где рассматриваются такие критерии, как количество несостоявшихся контрактов, просрочек по оплате, связанных закупок с конкретными лицами, учитывается эффект базы, число контрактаций и объемы закупок.

С 1 января 2022 года состоялся запуск цифрового документооборота исполнения и приемки контрактов по 44-ФЗ. Долгое время этап осуществления исполнения контракта оставался в тени и не регулировался Законом № 44-ФЗ. Цифровой документооборот призван повысить прозрачность отношений между заказчиком и поставщиком именно на этом, самом сложном этапе госзакупок. Все счета-фактуры по контрактам формируются сегодня исключительно в ЕИС. Для осуществления всех процессов электронной приемки Федеральное казначейство получило статус оператора ЭДО ФНС, поэтому документы, сформированные в Единой информационной системе в сфере госзакупок, признаются абсолютно легитимными для предприятий заказчиков. Дублировать акты и счета на бумаге не нужно, более того, такое дублирование уже не является юридически значимым документооборотом.

С 1 января 2022 года все силовые ведомства переведены с бумажных отношений в ГИС ЕИС. Одна из ключевых задач, над которой сегодня работает Казначейство, — развитие Единой информационной системы в сфере госзакупок не только как системы торгов и контрактации, но и как единой платформы бюджетных платежей. Сегодня срок оплаты предприятием составляет 30 дней, главная цель — сократить его до семи дней. По большому счету разрабатывается автоплатеж. Для бюджетной системы это решение станет настоящей революцией.

ГИС «Независимый регистратор» — цифровая экосистема, обеспечивающая информационную безопасность закупок и платежей. ГИС «Независимый регистратор» ведет контроль за электронными площадками, предотвращает случаи компрометации данных, подтверждает валидность всех проходящих на ЭТП торговых операций. Это специальный плагин, который записывает абсолютно все, что происходит на компьютере участника закупки. Работает по аналогии с автомобильным видеорегистратором, и его данные могут использоваться в качестве доказательств при обжаловании закупки в контрольном органе.

Приоритеты ЕИС меняются в сторону обеспечения полной безопасности системы торгов, заключения контрактов, приемки по контракту и получения платежей. Они направлены на минимизацию нарушений со стороны участников. На это работают все цифровые системы, которые внедряются в Единую информационную систему.

Список литературы:

1. Курепина Н.Л., Берикова Н.Б. Диагностика вызовов и угроз как инструмент управления экономической безопасностью и устойчивым развитием прикаспийского региона // Экономическая безопасность. 2021. Т. 4. № 3. С. 755-768.

2. Манджиева Д.В., Бурлуткин Т.В., Колоджиев В.С. Финансовые риски обеспечения экономической безопасности региона в социально-экономических аспектах // Конкурентоспособность в глобальном мире: экономика, наука, технологии. 2022. № 5. С. 217-220.
3. Курепина Н.Л., Кованова Е.С., Ошланова Н.В. Региональный ракурс политики обеспечения экономической безопасности // Caspium Securitatis: журнал каспийской безопасности. 2022. Т. 2. № 3. С. 45-54.
4. Гаджиев Н.Г. Пути повышения контрольно-аналитических функций учета в системе управления закупками бюджетных учреждений // В сборнике: Учетно-аналитические инструменты исследования экономики региона. Махачкала, 2021. С. 3-7.
5. Бурлуткин Т.В., Федосюк М.А. Актуальные проблемы государственного управления // В сборнике: Результаты научно-практических исследований экономического факультета КалмГУ. Материалы научно-практических мероприятий экономического факультета. Элиста, 2019. С. 107-109.

ӘОЖ 343

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ АРТТЫРУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ МЕМЛЕКЕТТІК САТЫП АЛУ ЖҮЙЕСІН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Сарунова М.П.

Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста қ.

Аннотация. Мақалада Ресейдегі мемлекеттік және муниципалдық қажеттіліктер үшін сатып алу жүйесіндегі қатынастарды реттеудің өзекті мәселелері, Экономикалық қауіпсіздік қатерлерінің мемлекеттік сатып алу жүйесінің тиімділігіне әсері қарастырылған. Мемлекеттік сатып алуды ұйымдастыру және басқару процесінің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі мәселелері бөлінді. Мемлекеттік сатып алу саласындағы бірыңғай ақпараттық жүйенің мүмкіндіктері контексте ашылды.

Кілт сөздер: мемлекеттік сатып алу, экономикалық қауіпсіздік, келісімшарттық жүйе, экономикалық тиімділік, цифрландыру.

УДК 331.5

РЫНОК ТРУДА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Тулегенова А.У.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. В статье рассматриваются особенности трансформации рынка труда и повышения уровня социального обеспечения населения. Выявлены основные направления трансформации рынка труда в условиях цифровой экономики.

Ключевые слова: цифровизация, трансформация, занятость, площадка, рынок труда.

Рынок труда является важным показателем социально-экономического развития экономики. В настоящее время экономика страны находится под влиянием как внутренних факторов, связанных с кризисными явлениями в экономике, так и внешних.

Появление многих прорывных технологий изменит жизнь людей, устраним несколько старых и создаст множество новых профессий и, безусловно, сделает мир цифровым. Такая цифровизация мира приведет к изменениям во всем. Например, наиболее капитализированными компаниями являются высокотехнологичные компании, такие как Apple, Google, Microsoft, и Facebook. Это наиболее «оцифрованные» отрасли, которые охватили всю мировую экономику своей сетью услуг. Основным ресурсом поддержки этих компаний является высокоинтеллектуальный персонал и высококачественная работа. Идеи основателей этих компаний реализуются сотрудниками, которых они умело привлекают, организуют и мотивируют к работе. «Помечая» целые исследовательские группы, они получают возможность использовать свои интеллектуальные конкурентные преимущества. Создавая материальные и финансовые условия для специальной подготовки по разработке новых идей и их реализации, они обеспечивают постоянный рост своей конкурентоспособности и лидерства на мировых рынках.

Важнейшей особенностью современного технологического обновления является глобальный масштаб и высокие темпы проникновения новых технологий в странах с разным уровнем социально-экономического развития. Успех их внедрения во многом зависит от существующих производственных отношений, в первую очередь социально-трудовых, поскольку именно восприимчивость и работоспособность персонала предприятий будут определять, насколько быстро и эффективно «новое» вытеснит «устаревшее». И самое сложное в технологическом обновлении - понять суть и назначение труда и трудовых отношений, перестроить экономическое мышление и поведение работодателей и работников.

В обществе обычно предполагается, что труд направлен на создание жизненно важных благ, которые позволяют субъектам труда – работодателю и работнику - получать «свои» проценты: прибыль и заработную плату. Такое понимание ограничивает суть трудовых отношений и не позволяет проследить эволюционные изменения в содержании трудовых отношений, в качестве жизни человека и общества в целом. Если проследить связь между процессом технологической трансформации и ролью труда в жизни человека и общества, то выявляется, что если на первых этапах жизнь была подчинена труду, то на последующих этапах труд постепенно становится лишь средством улучшения благосостояния человека и общества. А свободное от работы время - показатель высокого качества жизни.

В настоящее время ускоряющаяся цифровизация экономики ставит новые задачи. Проблемы занятости в цифровой экономике приобретают новое значение. Человеческий и социальный капитал рассматриваются как ключевые источники богатства, что требует концептуального сдвига сознания людей с позиции «максимизации прибыли» на позицию «максимизации полезности». Таким образом, период зарождения цифровой экономики требует быстрого реагирования на изменения на рынке труда, инвестиций в человеческий капитал и новых способов повышения его качества, адаптации к новым условиям.

Переход к цифровой экономике происходит в особых социально-демографических условиях, среди которых наиболее выраженными являются: ускоренное старение населения, рост смертности в трудоспособном возрасте, увеличение миграции молодежи за рубеж, снижение доли трудоспособного населения и приток низкоквалифицированной рабочей силы [1].

Если на предыдущих этапах технологического развития крупнейшие государства с большим населением занимали первые этапы экономического развития, и наибольший спрос на рынке труда был на специалистов со средним профессиональным образованием,

то в цифровой экономике возрастет спрос на высококвалифицированных специалистов высшего уровня с повышенными способностями генерировать новые идеи, и произойдет сокращение управленческих и вспомогательных работников (бухгалтеров, специалистов по персоналу, юристов и т.д.).

Цифровая экономика рассматривается как экономика, основанная на новых методах генерации, обработки, хранения, передачи данных, а также цифровых компьютерных технологиях. Ключевыми технологиями цифровой экономики являются большие данные и методы работы с ними, искусственный интеллект, технология блокчейн, квантовые технологии, робототехника, виртуальная реальность и т.д.

По оценкам экспертов 4%, или около 140 миллионов рабочих мест, могут исчезнуть до 2025 года. В то же время 80%, или около 3 миллиардов рабочих заданий, станут более сложными. Изменения в структуре рабочих мест ставят вопрос о компенсации за потерю работы в повестку дня национальных правительств. В результате цифровизации экономики и автоматизации большая часть занятости в традиционных секторах исчезнет. Однако инновации могут создавать новые рабочие места. Так, благодаря технологическому развитию, появилась платформа компании Alibaba Group, Taobao.com, на которой насчитывается уже 9 миллионов пользователей. Платформенные онлайн-продавцы из 200 стран по всему миру. Глобализация и технологический прогресс приводят к развитию гибкой экономики, которая требует более гибкой занятости, самозанятости и максимального вовлечения различных групп населения в рынок труда. Рынок труда трансформируется, количество фрилансеров увеличится, увеличится вовлеченность рабочей силы и повысится экономическая активность женщин и людей с ограниченными возможностями.

Следует отметить, что в условиях цифровой экономики необходимы соответствующие человеческие ресурсы, объем и качество которых в стране пока недостаточны. Известно, что существующие и новые предприятия испытывают нехватку управленческого и производственного персонала, обладающего новыми профессиями и соответствующими личными качествами, такими как стремление к непрерывному образованию, профессиональному росту и приверженность корпоративным интересам.

Кроме того, существующие социально-трудовые отношения на предприятиях: административные и командные принципы управления, слабая система мотивации и корпоративной ответственности, часто не отвечают требованиям инновационной экономики.

Одна из причин по которой отечественная экономика отстает в технологическом развитии, заключается в том, что она игнорирует преемственность труда и капитала.

Капитал не способен устойчиво развиваться, если игнорируется роль рабочей силы, адекватной новым требованиям рынка труда.

Все успешные общества являются капиталистическими в самом широком смысле этого слова: они организованы вокруг отношений труда и капитала и позволяют рынкам играть важную роль в распределении ресурсов и доходов. Формы и методы распределения созданной ценности всегда были «камнем преткновения интересов» социальных структур, и от эффективности государственного регулирования зависели перспективы конкретного общества. Искусство экономической политики государства определяется его способностью сбалансировать интересы всех социальных структур в повышении производительности капитала.

Только со второй половины двадцатого века становлением менеджмента как науки в развитых странах стала формироваться коллективная культура.

В мире капитала третье тысячелетие выражает взаимоотношения между основными субъектами рынка (собственником капитала и наемными работниками), которые уже значительно «повзрослели» экономически и политически. Возросшая конкуренция заставляет работодателей менять свое отношение к трудовому фактору, к формам

отношений работник-работодатель. В развитых странах система Кайдзен используется администраторами компаний для обеспечения «обратной связи» с сотрудниками, изучения проблем и активного реагирования на них, а также принятия взвешенных решений.

Переход к цифровой экономике в Казахстане происходит в особых социально-демографических условиях, среди которых наиболее выраженными являются: ускоренное старение населения, рост смертности в трудоспособном возрасте, увеличение миграции молодежи за рубеж, снижение доли населения трудоспособного возраста, приток низкоквалифицированной рабочей силы. Ожидается, что примерно 1/3 производственных процессов будет автоматизирована к 2035 году. Это повлияет на 3/4 рабочих мест.

В мире, согласно данным в будущем на вакансии отчета 2018, 75 миллионов текущих рабочих мест будет ликвидирована к 2022 году в результате будущем разделении труда между людьми и машинами, но еще будет создано 133 млн новых рабочих мест. Несмотря на значительные изменения, перспективы занятости в целом позитивны, и рабочие места с высокими человеческими навыками по-прежнему будут пользоваться спросом. Роботы не смогут вытеснить ученых, инженеров, актеров, менеджеров, учителей и социальных работников.

Цифровизация экономики - это не вопрос ближайших нескольких лет, этот процесс уже стремительно развивается. Для того чтобы рынок труда адаптировался к современным изменениям как можно безболезненнее, важно заранее разработать эффективные ответы на вызовы цифровой эпохи. Потребуются значительные инвестиции и совместные усилия правительства, образовательных учреждений и крупных работодателей. Необходимо не только переподготовить высвобождаемый персонал, но и обеспечить, чтобы инфраструктура, программы, методы обучения и переподготовки персонала соответствовали новым потребностям. Для успешного развития цифровой экономики система образования и переподготовки должна обеспечивать экономику специалистами, отвечающими требованиям цифровой эпохи.

Для расширения мобильности граждан на рынке труда была проведена масштабная модернизация инфраструктуры рынка труда. Правительство Республики Казахстан реализовало два конкретных проекта. Первый проект - электронная биржа труда, который был реализован с 1 января 2018 года. Биржа стала первой цифровой площадкой в стране, к которому подключены 207 государственных центров занятости, 48 частных агентств занятости, 4 средств массовой информации и 5 онлайн-площадок. На Бирже было размещено более 48 тысяч вакансий и 77 тысяч резюме. Более 280 тысяч граждан были трудоустроены через Биржу труда. Дальнейшее развитие Биржи предусматривает заключение на ее основе электронных трудовых договоров. Биржа также станет площадкой для профессионального обучения, где работодатели смогут заявлять о востребованных кадрах, а образовательные организации - о курсах повышения квалификации.

Второй проект - это модернизация служб занятости. В рамках нового Закона РК о занятости населения, принятого 6 апреля 2016 года, все центры занятости перешли на новый формат работы: для граждан предусмотрен целевой подход, основанный на обязательной диагностике навыков и индивидуальных планах трудоустройства. Центры занятости работают с работодателями как профессиональные службы по подбору персонала. Для работодателей и лиц, ищущих работу, были созданы зоны самообслуживания [2].

В 2020 году Международная организация труда (МОТ) провела глобальный опрос 75 государственных служб занятости в 69 странах мира с целью изучения практики использования технологий для улучшения обслуживания.

МОТ отметила, что во всех странах занятость является одной из важнейших сфер государственных услуг, требующих применения более совершенных цифровых

технологий. При этом, несмотря на очевидную тенденцию по цифровизации опрошенных услуг, услуги, оказываемые непосредственно в государственных службах занятости, предназначены для обеспечения равного доступа клиентов с низким уровнем цифровой грамотности «сначала цифровые технологии» сохранялись и в странах, проводящих политику.

Таким образом, 27% государственных служб занятости при оказании услуг используют преимущественно технологический подход, 52% используют технологии для упрощения предоставления отдельных услуг, а 21% используют модель прямого взаимодействия сотрудника государственных служб занятости с клиентом («face-to-face» – «лицом к лицу»), но за исключением услуг, оказываемых с использованием технологий.

Все государственные службы занятости предоставляют основные услуги, такие как предоставление информации и регистрация клиентов для приема на работу через интернет. Кроме того, треть предоставляет услуги на основе искусственного интеллекта.

Информационные и цифровые технологии могут принести пользу, прежде всего, государственным службам занятости для повышения эффективности сотрудников и качества обслуживания клиентов. По мнению респондентов, (особенно в странах с высоким уровнем доходов), переход на цифровые технологии позволяет полностью автоматизировать некоторые повторяющиеся задачи, а также технологии, являясь мультипликатором времени для работников государственных служб занятости, освобождая время для самостоятельной и глубокой поддержки в преодолении различных препятствий на пути трудоустройства.

Наиболее значительный эффект с точки зрения ВВП придутся на 12 ключевых проектов:

- создание международного технопарка IT-стартапов (Astana Hub);
- внедрение технологий индустрии 4.0, включая реализацию проектов "Интеллектуального месторождения", создание модельных фабрик;
- внедрение принципа «Paper Free»;
- создание интеллектуальной транспортной системы;
- развитие электронной торговли;
- создание цифровой платформы для малого и среднего бизнеса («Единое окно»);
- разработка информационной системы маркировки товаров для снижения теневого оборота;
- реализация комплекса мер по развитию безналичных расчетов;
- разработка открытых платформ (Open API), Big Data и искусственный интеллект;
- развитие телекоммуникационной инфраструктуры, включая широкополосный доступ в Интернет;
- совершенствование таможенного и налогового администрирования и переход на электронное декларирование;
- внедрение компонентов «Smart City».

Работодатели с марта 2022 года работая в пилотном режиме через «личный кабинет» портала Enbek.kz, могут направлять в центры занятости заявки на организацию субсидируемых государством временных рабочих мест в электронном формате, заключать договоры с центрами занятости, ежемесячно направлять в центры занятости табель учета рабочего времени. Все электронные документы подписываются работодателем с помощью электронно-цифровой подписи и поступают в автоматизированную информационную систему «рынок труда» на рассмотрение специалистам Центра занятости в режиме реального времени[3].

Помимо достижения экономической эффективности и роста конкурентоспособности, цифровизация окажет положительное влияние на социальные сферы. Влияние качественного развития образования, здравоохранения и инвестиционной среды будет

наблюдаться в долгосрочной перспективе и позволит сократить социально-экономический разрыв с развитыми странами.

Повсеместная цифровизация бизнес-процессов и целых отраслей в ближайшие десятилетия приведет к частичной замене человеческого труда машинным и высвобождению значительной доли рабочей силы, что создаст новые трудности для компаний и государств. В то же время цифровые технологии и платформы также могут оказать заметное положительное влияние на рынок труда: они облегчат поиск персонала, сократят время, необходимое для поиска работы, повысят производительность труда сотрудников, улучшат ситуацию с вовлечением персонала в экономику через удаленную работу и обеспечат доступ к качественному образованию. Чтобы добиться хороших результатов, политики и бизнес-лидеры должны воспользоваться преимуществами автоматизации и в то же время контролировать перемещение работников, вызванное технологиями цифровой экономики. Будущие изменения на рынке труда бросают вызов существующим моделям обучения, а также бизнес-подходам к формированию профессиональных навыков. Поэтому первоочередной задачей является обеспечение устойчивого роста спроса на рабочую силу. Другим приоритетом является переосмысление процессов перехода в области цифровизации рынка труда и поддержание доходов сотрудников, оказавшихся в перекрестных потоках автоматизации. От государства, бизнеса и образовательных учреждений потребуются скоординированные действия для подготовки к ожидаемым изменениям, а также для переподготовки и трудоустройства высвобожденного персонала. Таким образом, процесс трансформации продолжится.

Список литературы:

1. Хишаева Ж.Т. Состояние рынка труда в Казахстане и развитие самозанятости населения / Ж.Т. Хишаева // Journal of Central Asia Economy. – 2020. – № 2. – С. 101-112.
2. Закон Республики Казахстан О занятости населения от 6 апреля 2016 года № 482-V ЗРК.
3. Национальный доклад «Рынок труда Казахстана: на пути к цифровой реальности» от 30 ноября 2022

ӘОЖ 331.5

ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЕҢБЕК НАРЫҒЫ

Тулегенова А.У.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация. Мақалада еңбек нарығын өзгерту және халықтың әлеуметтік қамсыздандыру деңгейін арттыру ерекшеліктері қарастырылады. Цифрлық экономика жағдайында еңбек нарығын трансформациялаудың негізгі бағыттары анықталды.

Кілт сөздер: цифрландыру, трансформация, жұмыспен қамту, алаң, еңбек нарығы.

УДК 331.5

ЦИФРОВИЗАЦИЯ ЭКОНОМИКИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА РЫНОК ТРУДА

Тулегенова А.У.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. В данной статье основное внимание уделяется фактору «цифровизации» и его влиянию на спрос на рабочие места. Существует несколько основных критериев цифровизации: распространенность, доступность, надежность, удобство использования и квалификация. Проиллюстрировано серьезное влияние цифровизации на рынок труда на ранних стадиях развития. Наблюдается рост спроса на образовательные программы не только в информационно-коммуникационной сфере, но и в других отраслях, не связанных с технологиями отраслях, предполагающий тесный контакт с людьми, которые не могут быть должным образом автоматизированы. Сделан вывод о дальнейшем влиянии цифровизации на рынок труда, поставлена задача дальнейшего изучения влияния цифровизации на создание и потерю рабочих мест.

Ключевые слова: спрос на рабочую силу, уровень безработицы, цифровизация, рынок труда, технология.

В настоящее время все страны повсеместно внедряют новые информационно-коммуникационные технологии, появление которых приводит к серьезным изменениям во всех аспектах жизни общества, включая экономику, бизнес-среду, рынок труда и др. Экономически разрушительные технологии меняют жизнь и работу людей, позволяют создавать новые бизнес-модели и открывать новых игроков для нарушения установленного порядка [1]. В технологически развитых странах это изменение, конечно, ощутимо, но даже в тех странах, где автоматизация отстает, этот эффект замечен значительно.

Очевидно, что технология напрямую влияет на рынок труда, который значительно изменился за последние два десятилетия: одни профессии исчезли из-за отсутствия необходимости, другие стали более востребованными, а также появились совершенно новые. Стремительное развитие цифровых технологий, массовое вхождение в общество ведущих мировых компаний, таких как Google или Apple, значительные изменения в мировой экономике привели к значительным изменениям на рынке труда [2].

Все это вызывает споры о влиянии технологии на рынок труда, служит ли она созданию новых рабочих мест на рынке или, наоборот, существенно ограничивает количество рабочих мест в различных отраслях и является источником глубокой структурной безработицы. Эффект цифровизации отличается от экономической структуры страны тем, что, как правило, чем более развита экономика, тем больше пользы страна получает от цифровизации, имеющей большое значение для экономического роста [3].

Одни ученые считают, что цифровизация и автоматизация всегда приводят к технологической безработице, другие считают, что новые технологии облегчают человеческий труд, снимая повседневные задачи и позволяя сосредоточиться на творчестве и творчестве.

Внедрение информационных технологий в экономические отрасли и социальную жизнь способствует трансформации целых отраслей, комплексов и рынков. Поэтому вопрос о том, как проявятся последствия цифровизации в будущем, становится все более актуальным. Насколько сильными они будут для государств, компаний и отдельных лиц?

В то же время особое внимание следует уделить влиянию цифровизации на рынок труда и систему образования.

Рынок труда является важной частью любой экономической системы, так как его состояние существенно определяет темпы экономического роста такой системы. Таким образом, важным аспектом являются внутренние и внешние процессы, влияющие на развитие рынка труда.

В настоящее время выявлено множество факторов, влияющих на рынок труда. Анализируя различные научные источники, можно выделить четыре основных фактора, на которые часто ссылаются современные ученые

Немецкий ученый Вальвей в своем исследовании раскрывает понятие основных факторов влияния на рынок труда, прежде всего, определяющих демографическое развитие, определяющее уровень рабочей силы[4]. При этом учитываются не только показатели количественного состава населения, но и социально-экономические, природные условия, а также будущие тенденции политических изменений и миграции.

Глобализация, в свою очередь, является фактором, который заставляет страны специализироваться на товарах и услугах, которые имеют сравнительные преимущества, выводя свою продукцию на мировой рынок [4]. Для многих стран вопросы международной миграции и проблемы международного регулирования трудовых отношений в последнее время вышли на первый план.

Цифровизация является приоритетным фактором экономического роста и производительности. В этом случае цифровизация-это процесс использования цифровых технологий и данных для замены или преобразования бизнес-процессов с целью увеличения потока доходов, снижения затрат или улучшения деятельности. Кроме того, некоторые ученые отождествляют это понятие с автоматизацией, которая в нашем понимании представляет собой процесс выполнения задачи или процедуры без помощи человека. В то же время мы считаем, что существует существенное несоответствие между этими терминами, и оба они могут оказывать как положительное, так и отрицательное влияние на создание рабочих мест.

В реальной действительности очень важно понимать факторы и степень влияния на рынок труда. «Нынешнее поколение научило верить в уверенность, и им придется жить в мире трудностей и неопределенности. Они должны развивать свой потенциал для инноваций, адаптации к изменениям и нестабильности управления» [5]. Этот вывод отражает современную картину рынка труда, где нет места устаревшим понятиям спроса на профессии.

Искусственный интеллект, автономные транспортные средства, «Big Data», облачное хранилище, трехмерная печать, роботы, беспилотные летательные аппараты, социальные сети и многое другое «являются одним из» событий, которые радикально меняют перспективы для видов работ, которые понадобятся в будущем, и где и кем они будут реализованы» [6].

По данным Всемирного экономического форума, Мир стоит на пороге Четвертой промышленной революции. Сегодня цифровые технологии стали важными факторами производительности, инноваций и конкурентоспособности во всех секторах мировой экономики.

Несмотря на то, что развитие цифровых технологий повлияло на рынок труда, основной эффект цифровизации еще впереди. Тем не менее, цифровизация уже внесла некоторые изменения, создав новые рабочие места, которых раньше не было, такие как разработчик приложений, менеджер социальных сетей или специалист по облачным вычислениям. Кроме того, цифровизация снизила ежедневный и низкоквалифицированный спрос на рабочие места.

В то же время с увеличением спроса на специальности в индустрии информационных технологий, требующие жестких навыков, возрастает спрос на другие

специальности в области здравоохранения, образования и т. несомненно, технологии могут быть полезны при выполнении этих задач, но их невозможно полностью автоматизировать и заменить человеком. Всегда должен быть человек, чтобы хорошо выполнять эту работу, поэтому гипотезы о безработице, связанные с автоматизацией, могут подвергаться конструктивной критике.

Список литературы:

1. Асалиев, А.М. Экономика труда: Уч. / А.М. Асалиев, В. Б. Бычин, В. Н. Бобков. - М.: Инфра-М, 2018. - 312 с.
2. Вайсбурд, В.А. Экономика труда: Учебное пособие / В.А. Вайсбурд. - М.: Омега-Л, 2018. - 312 с.
3. Гелета, И.В. Экономика и социология труда: Учебное пособие / И.В. Гелета. - Рн/Д: Феникс, 2019. - 448 с.
4. Гелета, И.В. Экономика и социология труда: учебное пособие / И.В. Гелета. - РнД: Феникс, 2017. - 247 с.
5. Генкин, Б.М. Экономика и социология труда: Учебник / Б.М. Генкин. - М.: Норма, 2017. - 328 с.
6. Walwei, U. (2016, September). Digitalization and structural labor market problems: The case of Germany. ILO Research Paper № 17.
7. Grass, K., & Weber, E. (2016). The Debate on Digitalisation and the Labor Market in Europe. IAB-Discussion Paper.

ӘОЖ 331.5

ЭКОНОМИКАНЫ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНА ӘСЕРІ

Түлегенова А.У.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация. Мақалада «цифрландыру» факторына және оның жұмыс орындарына сұранысқа әсеріне назар аударылады. Цифрландырудың бірнеше негізгі критерийлері бар: таралуы, қол жетімділігі, сенімділігі, ыңғайлылығы және біліктілігі. Цифрландырудың дамудың алғашқы кезеңдеріндегі еңбек нарығына елеулі әсері суреттелген. Ақпараттық-коммуникациялық салада ғана емес, технологиямен байланысты емес басқа салаларда да білім беру бағдарламаларына сұраныстың өсуі байқалады, бұл тиісті түрде автоматтандырылмайтын адамдармен тығыз байланысты болжайды. Цифрландырудың еңбек нарығына одан әрі әсері туралы қорытынды жасалды, цифрландырудың жұмыс орындарын құруға және жоғалтуға әсерін одан әрі зерттеу міндеті қойылды.

Кілт сөздер: жұмыс күшіне сұраныс, жұмыссыздық деңгейі, цифрландыру, еңбек нарығы, технология.

УДК 334.7

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІ ДАМУЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Тулеушов А.А., Казамбаева А.М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация. Мақала Қазақстан Республикасындағы шағын және орта бизнеске, сондай-ақ оның даму перспективаларына арналған. Мақалада оның Қазақстан Республикасындағы даму мәселелері, сондай-ақ жекелеген өңірлердегі шағын және орта бизнес даму рейтингі сияқты мәселелер қарастырылады.

Кілтті сөздер: кәсіпкерлік, бизнес, басқару, тауарлар, мемлекеттік қолдау, даму, экономика.

Қазіргі уақытта әлемдік дағдарыс жағдайында шағын және орта бизнес сияқты экономика салаларына көбірек көңіл бөлінуде. "Қазақстан — 2050" Стратегиясында көрсетілгендей, дамыған шағын және орта кәсіпкерлік республика халқының басым бөлігінің әл-ауқат деңгейін арттырудың кепілі, ұлттық экономиканы нығайту мен дамытудың кепілі болып табылады [1].

Қазіргі уақытта шағын және орта кәсіпкерліктің проблемалары әртүрлі факторларға байланысты, мысалы: шағын және орта кәсіпкерлікпен айналысатын азаматтардың менталитеті. Әдетте, халықтың кәсіпкерлік қызметке деген дұрыс көзқарасы әлі қалыптасқан жоқ. Көбісі кәсіпкерлікті өз ісін дамытуда перспективалар көрмей, қаржылық жағдайын жақсарту пәні ретінде қабылдайды. Бұл шағын және орта кәсіпкерлік саласының өкілдері қатарындағы көптеген азаматтардың өз бизнесін қазіргі заман талаптарына сәйкес таңдаған бағытта дамытпауына әсер етеді, ал бұл Кәсіпкерлік табысқа жетудің қажетті шарты болып табылады.

Шағын және орта кәсіпкерлікпен айналысатын адамдарда кәсіпкерлік мәдениетінің, арнайы білімнің болмауы. Қазіргі заманғы білім беру жүйесі халықты кәсіпкерлік мәдениетке, бизнесті енгізу дағдыларына оқытудың әртүрлі нысандарын көздейтініне қарамастан, шағын және орта бизнес өкілдерінің көпшілігі бұл салада табыстылық факторын есептемегенде, өздерінің мәдени деңгейін көтермеуді жөн көреді. Кәсіпкерлерде арнайы білімнің, мәдениеттің тиісті деңгейінің болмауы бизнестің дамуына ықпал етпейді, кәсіпкерге таңдалған бағыттағы барлық әлеуетті пайдалануға мүмкіндік бермейді. Ішкі және сыртқы факторларға, әлемдік экономикалық тенденциялардың әсеріне, дағдарыстық құбылыстарға байланысты отандық экономикадағы тұрақсыздық.

Әлемдік дағдарыс ұлттық экономикаға теріс әсер етеді: шағын және орта бизнеске инвестициялар қысқарады, жекелеген өңірлерде кәсіпкерлікті дамытуға қаражат бөлінбейді. Әдетте, шағын және орта бизнес нысандарының көпшілігі тұрақсыздығы мен дамымауына байланысты әлемдік экономикалық дағдарыстың жағымсыз тенденцияларына төтеп бере алмайды. Қазақстан халқының көпшілігінің кредиттік дәрменсіздігі және т. б. Бұл фактор Қазақстан халқының басым бөлігі кәсіпкерлік салада арнайы мәдениеттің болмауына байланысты басқа да бірқатар себептерге байланысты кәсіпкерлердің кредиттік ресурстарды ұтымды бөле алмайтындығына әсер ететіндігін көрсетеді. Шағын және орта бизнес өкілдері өздерінің қаржылық мүмкіндіктерін бағаламай, «қолайсыз кредиттік портфельді» қалыптастырады, бұл оларға банк құрылымдарымен кредиттік-ақшалай қатынастарға одан әрі қатысуға мүмкіндік бермейді. Кредиттер есебінен қосымша қаржы ресурстарын алу мүмкіндігінің болмауы белгілі бір

кәсіпкердің кәсіпкерлік ісінің теріс нәтижесіне әсер етеді. Кәсіпкерлікті қолдаудың өңірлік бағдарламаларының болмауы және басқа да факторлар.

Қазіргі уақытта республикалық деңгейде шағын және орта бизнес өкілдерін қолдау үшін нормативтік-құқықтық база әзірленді. Алайда, өңірлік деңгейдегі нормативтік-құқықтық қолдаусыз шағын және орта деңгейге қатысты перспективалы жобалардың көпшілігін іске асыру мүмкін емес. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, қазіргі заманғы кәсіпкер тап болуы мүмкін барлық проблемаларды келесі топтарға бөлуге болады: - несиелік және инвестициялық қамтамасыз ету мәселелері; - республикалық және аймақтық қаржыландыру мәселелері; - бизнесті ұйымдастыру мен дамытудағы проблемалар; - материалдық-техникалық қамтамасыз ету және құқықтық қолдау мәселелері және т.б. осыған байланысты қазіргі уақытта шағын және орта кәсіпкерлікті дамытуды қолдау үшін мынадай шаралар қажет: Қазақстан азаматтарының шағын және орта бизнестің жаңа объектілерін құру үшін жағдайлар жасауы.

Осы мақсатқа қол жеткізу үшін өңірлік деңгейде азаматтардың сауатты және нақты Нормативтік-құқықтық базамен нығайтылатын кәсіпкерлік бастамаларын қолдау шараларын ойластыру қажет. Шағын және орта кәсіпкерлік саласына шетелдік инвесторларды тарту. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін экономиканың неғұрлым талап етілетін салаларының кәсіпкерлік бастамаларын қолдау қажет, олар кәсіпкерлік нысанасы ретінде ғана емес, сонымен қатар республика халқының басым бөлігі үшін отандық бизнес қызметінің өнімдерін тұтынушылар ретінде де қажет. Білім деңгейін және кәсіпкерлік мәдениеттің қалыптасу деңгейін арттыру үшін жағдайлар жасау. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін бизнес өкілдерін қажетті ақпаратпен қамтамасыз ету жөніндегі іс-шараларды ойластыру қажет, бұл халықтың осы санатында өзінің кәсіпкерлік, сондай-ақ қаржылық сауаттылық деңгейін арттыруға қызығушылық тудырады.

Осылайша, қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту үшін барлық жағдайлар жасалған, алайда әлі күнге дейін халықтың көпшілігі арасында арнайы сауаттылықтың қажетті деңгейі жоқ, кәсіпкерлік саланы қолдаудың өңірлік саясаты қалыптаспаған, кәсіпкерлік саласын қаржыландыруға қолжетімділік шектелген, теріс бизнес-ахуал, кадр ресурстары мен өткізу нарықтарымен проблемалар және мұның бәрі осы саладағы бірқатар мәселелердің себебі болып табылады.

Шағын және орта кәсіпорындар нарыққа экономикалық себептерге байланысты ірі компаниялар шығармайтын тауарлар мен қызметтерді жеткізеді. Мұндай қызметтерсіз көптеген кәсіпорындар өндірісті сапалы және заманауи деңгейде жүзеге асыра алмас еді, бұл мемлекеттік деңгейде кәсіпорындарды қолдау нысандары мен бағыттарының үнемі кеңеюі мен жаңаруын анықтайды.

Қазақстан Республикасында шағын және орта кәсіпкерліктің дамуы үшін қажетті жағдайлар барынша жүзеге асырылады. Мемлекет меншікті қорғауға және жекешелендіруге қатысты үлкен жұмыс жүргізді. Бұл кәсіпкерлікті, демек, жалпы қоғамды дамыту үшін берік экономикалық негізді жүзеге асырады. Қазақстан кәсіпкерлердің үлесі, олардың бизнесі және оның өркендеуі үшін және жалпы ел үшін жұмысының арқасында өркендеп келеді [1].

Шағын бизнес мемлекетінен қолдаудың негізгі аспектілеріне мыналар жатады: шағын және орта бизнесті қолдау және дамыту инфрақұрылымын құру; шағын кәсіпорындарды оңайлатылған тіркеуді құру, олардың қызметін лицензиялау, өнімді сертификаттау және мемлекеттік статистикалық және бухгалтерлік есептілікті ұсыну; шағын және орта кәсіпорындардың сыртқы экономикалық қызметін қолдау, олардың сауда, ғылыми - техникалық, ақпараттық және шет елдермен өндірістік байланыстар; шағын және орта бизнес кәсіпорындары үшін кадрларды оқытуды, даярлауды және қайта даярлауды ұйымдастыру [2].

Қазақстан Республикасындағы шағын және орта кәсіпорындар олардың дамуына кедергі келтіретін кейбір проблемаларға тап болады. Ең алдымен, олардың дамуына ақша ресурстарының жетіспеушілігі әсер етеді. Бизнесті енді бастаған кәсіпкерлердің көпшілігінде оны жүзеге асыруға және оны дамытуды жалғастыруға жеткілікті капитал жоқ. Кәсіпкерлер банкке қаржыландыру көзі ретінде жүгінеді.

Қазақстанның шағын бизнесінде жұмыс істеп тұрған кәсіпорындардың ең көп саны сауда-саттыққа, автомобильдерді, тұрмыстық бұйымдар мен жеке пайдаланылатын заттарды жөндеуге, «жылжымайтын мүлікпен жасалатын операциялар, жалға алу және тұтынушыларға қызмет көрсету» қызметінің айтарлықтай санына тиесілі. Себебі, бастапқы шығындар өте төмен және мұндай бизнесте капиталдың жылдам айналымы бар. 1-кестеде шағын бизнесті дамыту деңгейі бойынша Қазақстан Республикасы өңірлерінің рейтингі көрсетіледі.

2021 жылы облыста «Бизнестің жол картасы 2025» бойынша жүздеген жобалар мақұлданды. Биылғы жылы пандемия салдарын еңсеру мақсатында облыста «Бизнестің жол картасы-2025» бағдарламасын жүзеге асыруға алғаш рет 9,3 млрд.теңге бөлінді, бұл өткен жылмен салыстырғанда 3,2 есе көп. Бұл қаражатқа 1817 жоба мақұлданды, бұл 2020 жылдың сәйкес кезеңінен 7 есе көп. Жобаларды іске асыру есебінен өңір экономикасына 83 млрд. теңгеден астам инвестиция тартылды. 2021 жылы өтініш білдірген және қолдау көрсеткен кәсіпкерлер саны бес еседен астам өсті.

«Атамекен» ҰКП есептеулері бойынша ШОБ-та бүгінде 236 мыңнан астам адам жұмыспен қамтылған. Бұл өңірдегі барлық экономикалық белсенді халықтың 36,5% - ы. 30 жыл ішінде шағын және орта бизнес өндіретін өнім көлемі 50 есе өсті.

Қазір көптеген бизнесмендер онлайн-сатылымға және жеткізуге кетеді, оқытуда онлайн-қызметтер ұсынылады.

Статистикаға сәйкес, кәсіпкерлердің мүдделері аймағында сауда басым – бұл барлық жұмыс істеп тұрған бизнестің 40% – ы, 14% – ы ауыл шаруашылығы, қызмет көрсету саласы-11% және 6% - ы құрылысқа, өнеркәсіпке, көлік пен қоймаға, жылжымайтын мүлікпен жасалатын операцияларға және т.б.

БҚО-да кәсіпкерлікті дамыту мемлекеттің жүйелі қолдауынсыз мүмкін болмас еді. Қазіргі уақытта «Бизнестің жол картасы – 2025», «Еңбек», «Бастау Бизнес» жобасы және т.б. сияқты бағдарламалар жұмыс істеуде. Бұл бизнестің ең маңызды секторлары, олар ШОБ өнімдерінің 84% - ы обеспечивают қамтамасыз етеді [4].

Әдебиеттер тізімі:

1. Юрченко М. Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлік // Алматы, 2020 ж., -160 Б.
2. Проскурина В.П., Шағын және орта бизнеске арналған ҚЕХС бойынша есеп саясаты: практикалық нұсқаулық // Алматы, 2022 ж., -180 Б.
3. «Атамекен» ҚР Ұлттық Кәсіпкерлер Палатасы [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: <https://atameken.kz/ru/>
4. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросы [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: <https://www.stat.gov.kz/>

ӘОЖ 334.7

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО
БИЗНЕСА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Тулеушов А.А., Казамбаева А.М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация. *Статья посвящена малому и среднему бизнесу в Республике Казахстан, а также перспективам его развития. В статье рассматриваются вопросы его развития в Республике Казахстан, а также рейтинг развития малого и среднего бизнеса в отдельных регионах.*

Ключевые слова: *предпринимательство, бизнес, управление, товары, государственная поддержка, развитие, экономика.*

УДК 338.43

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАҒЫН КӘСІПкерлікті дамытудың мәселелері
мен перспективалары

Тулеушов А.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация. *Мақалада Қазақстандағы шағын және орта бизнестің жай-күйіне талдау жүргізілді, шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің негізгі тенденциялары көрсетілді; экономиканы жаңғыртудағы шағын және орта бизнестің рөлі, оның мәселелері, басымдықтары мен даму тетіктері қаралды.*

Кілтті сөздер: *шағын және орта кәсіпкерлік, мемлекеттің экономикалық саясаты, мемлекеттік қолдау, экономикалық өсу.*

ҚР-да және әлемнің дамыған елдерінде кәсіпкерлікті дамыту көрсеткіштері айтарлықтай ерекшеленетініне қарамастан, шағын және орта бизнес (ШОБ) Қазақстан экономикасында белгілі бір орынға ие болды. 2020 жылғы дағдарыстық құбылыстарға дейін көптеген жұмысшылардың үлкен капиталы, жабдықтары мен кооперациясы қажет емес салаларда шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің үлкен өсуі байқалды.

Елдер арасындағы бәсекелестікті дамыту жағдайында бұл шағын және орта бизнес қажетті бәсекелестік атмосферасын қалыптастырады, нарықтық жағдайдағы кез-келген өзгерістерге тез жауап бере алады, тұтыну саласындағы қалыптасқан тауашаларды толтыра алады, қосымша жұмыс орындарын құрады және орта таптың қалыптасуының негізгі көзі болып табылады. Шағын кәсіпкерлік субъектілері барлық нарықтық өзгерістер мен күйзелістерге өте осал, өйткені олар орта және одан да көп ірі кәсіпкерлік субъектілерімен салыстырғанда әлдеқайда аз мүмкіндіктер мен ресурстарға ие. Сондықтан дамыған мемлекеттердің экономикалық саясаты шағын кәсіпорындардың осы қабілеттерін өтеуге және оларға нарықта бәсекелестіктің толық субъектілері ретінде әрекет етуге көмектесуге бағытталған[1].

2020 жылдан бастап Қазақстанда ШОБ несиелендірудің белсенді өсуі байқалады. 2019 жылдан бері банктер берген кредиттер саны 2,3 есеге өсті. 2021 жылмен салыстырғанда кредиттер көлемі 29% - ға ұлғайып, 3 трлн теңгені құрады. Алайда, АДБ

мәліметтері бойынша, ШОБ-тың тек 19% - ы несие алады, ал қалғандары кірісті қайта қаржыландырады немесе басқа көздерден қарыз алады. Себебі көптеген кәсіпорындардың несиелік тарихы нашар немесе дұрыс құжаттары жоқ. Несие бағыты кәсіпорындардың негізгі қызметін көрсетеді: сауда (37%), құрылыс (13%), өнеркәсіп (13%) және экономиканың негізгі секторларымен байланысы жоқ басқа салалар (24%) [2].

Кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау және кредиттеуді ұлғайту шок - тағы іскерлік белсенділіктің өсуін ынталандырады. 2022 жылдың қазан айының соңына қарай шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері санының ең жоғары жылдық өсуі тіркелді, 2017 жылдан бастап - 7,4% - ға (28,1 мың бірлік), 405,5 мың бірлікке дейін. 2022 жылдың қазан айының соңында олардың саны 3,7% - ға (92 бірлік), 2,4 мың бірлікке дейін азайды.

Белгілі мемлекеттік бағдарламалардан басқа, ШОБ-ты дамытуға 2020 жылдан 2021 жылға дейін 2022 жылға дейінгі мерзімге МҚҰ-дан қарыздар белсенді тартылды. 2020 жылы АДБ жобасы бойынша \$200 млн үшінші траншты іске асыру басталды. Жоба ШОБ-ты қаржыландырудың қолжетімділігін арттыруға, 2021 жылға қарай қарыз алушылар санын және берілген кредиттер санын 20% - дан астам ұлғайтуға бағытталған. Дүниежүзілік Банк (ХҚДБ) биыл ШОБ бәсекеге қабілеттілік жобасы бойынша тағы 9,24 млн доллар бөледі. Жобаның мақсаты-үкіметтік бағдарламаларды нығайту және ШОБ құзыреттілігін арттыру. «Бизнестің жол картасы 2025» бизнесті қолдау мен дамытудың бірыңғай бағдарламасы шеңберінде қолдау шараларымен 192 мыңнан астам кәсіпкер мен кәсіпкерлік бастамасы бар халық қамтылды, бұл 2021 жылмен салыстырғанда 10% - ға артық [3].

Заңнамалық деңгейде кәсіпкерлердің белсенділігін ынталандыруға арналған салықтық жеңілдіктер қарастырылған. Сонымен қатар, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес және салық салуды жақсарту бойынша үлкен жұмыс атқарылды. Мәселен, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес, шағын және орта бизнесті жедел дамыту бойынша шаралар бағдарламалары әзірленіп, салық заңнамасына түзетулер енгізілді. Бизнесті құру жолындағы көптеген бюрократиялық кедергілер біртіндеп жойылуда. Тек соңғы жылдары лицензияланған қызметтің 350-ге жуық түрлі кіші түрлері қысқартылды. Кейбір лицензияларды беру аймақтық деңгейге берілді және процедуралардың өзі айтарлықтай жеңілдетілді. Қазақстанда корпоративтік және жеке табыс салығының ставкалары халықаралық стандарттар бойынша төмен болып саналады. Салыстыру үшін Үндістандағы табыс салығының ставкасы 30%, Бразилия 25% және Қытай 20% құрайды. Қазақстанда корпоративтік табыс салығының ставкасы 10% құрайды.

Мемлекеттің саясаты қосылған құнының анағұрлым жоғары өндірістерді дамытуды ынталандыруға, аутсорсинг арқылы шағын және орта кәсіпорындардың қосалқы, қызмет көрсететін және қайта өңдейтін блоктарын қалыптастыруға және ірі жобаларда жергілікті құрамдас бөлікті күшейтуге, сондай-ақ ірі жүйе құраушы компаниялардың айналасында ШОБ қызмет көрсететін және қосалқы кәсіпорындарының күш-жігерін біріктіру арқылы кластерлер құруға бағытталған [4].

Ірі компаниялармен өзара қарым-қатынас орнататын ШОБ кәсіпорындары өз тарапынан үнемі қамқорлықты сезінетін болады, бейнелі түрде айтқанда, олар өздерінің "қанатының" астында болады және өздерінің кәсіпкерлік мүмкіндіктерін барынша тиімділікпен іске асыратын болады. Өз қызметін кеңейте отырып, ШОБ даму барысында жұмыс істеп тұрған шаруашылықтың жоғары «қабаттары» өсетін, үлкен өндірістік әлеуетке ие және өнімді өндіру мен сатудың едәуір мөлшеріне ие болатын өзіндік іргетас қалыптастырады. Нәтижесінде ШОБ кәсіпорындары экономикада біртіндеп басым орынға ие болады, ал ірі кәсіпорындардың үстем жағдайы тиісінше төмендейді. Бірақ бұл ірі өндіріс өзінің артықшылықтарынан айырылып, ШОБ нарықтық құрылымына жол береді дегенді білдірмейді. Керісінше, оның маңызы экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ете отырып, елдің ресурстық әлеуетін өзінің дамуымен көбейтетін маңызды нарықтық құрылымды білдіретін жүйе құраушы кәсіпорындар ретінде артады [5].

Осыған байланысты шағын және орта бизнес кәсіпорындары өз инвестицияларын экономиканың осы секторларына бағыттай алар еді. Бұл жағдайда олар кластердің үлкен қатысушыларына тауарлар мен қызметтерді жеткізушілердің рөлін тағайындайды. Шағын және орта бизнес технологиялық парктерді дамытуға белсенді қатыса алады, өйткені ірі шетелдік компаниялармен бәсекелесе отырып, ол қазір ғылымды қажет ететін технологияларды, тауарлар мен қызметтерді өндіру процесіне, басқаруға жаңа тәсілдерді қажет етеді.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, егер мемлекет серпінді және орнықты дамығысы келсе, онда оның әлеуметтік-экономикалық бағдарламалары міндетті түрде шағын және орта бизнесті ынталандыру шараларын қамтуы тиіс. Бүгінгі таңда әлемнің дамыған елдерінде ШОБ үлесіне ішкі жалпы өнім (ЖІӨ) көлемінің 40% - дан 90% - на дейін келеді. Сондықтан бұл мемлекеттердің үкіметтері осы секторды қолдауға басымдық беретіні заңды.

Қазақстан әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарына кіруге және елдің ЖІӨ-ні шикізат секторына тәуелділіктен қайта өңдеуге бағыттауға ниетті. Бұған республикада шағын және орта бизнестің дамуы ықпал ететіні сөзсіз. Оған жақын болашақта ел экономикасының қозғаушы локомотивінің жетекші рөлі берілген.

Әдебиеттер тізімі:

1. Воевутко А.Ю. Қазақстандағы шағын және орта бизнесті мемлекеттік қолдау // Қазақстан қаржысы.-2021. – № 6.– Б. 38-41.
2. Бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттыру бойынша қорытындылары мен ұсынымдары бар Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігі жөніндегі талдамалық есеп.- Астана: «Экономикалық зерттеулер институты» АҚ.
4. Өтебаева А. Б. ҚР-дағы шағын және орта кәсіпкерліктің дамуын бағалау // ҚазҰУ Хабаршысы. Экономикалық серия №7 (11).-2020.
5. Заманбеков Ш. Қазақстан Республикасының индустриялық-инновациялық саясаты Машина жасауды тұрақты дамыту мен жаңғыртудың негізі ретінде. Инновация және инвестиция. Ресей ЖАК ғылыми-аналитикалық журналы (RINC). №2 2021, Б.18-23.

ӘОЖ 338.43

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МАЛОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ

Тулеушов А.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. В статье проведен анализ состояния малого и среднего бизнеса в Казахстане, показаны основные тенденции субъектов малого и среднего предпринимательства; рассмотрена роль малого и среднего бизнеса в модернизации экономики, его проблемы, приоритеты и механизмы развития.

Ключевые слова: малое и среднее предпринимательство, экономическая политика государства, государственная поддержка, экономический рост.

УДК 338:37.05

АНАЛИЗ СТАТИСТИКИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Барахатов Б.И., Курманова Г.К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Крупномасштабное инвестирование в человеческие ресурсы, развитие профессиональных навыков, научных исследований, наукоемких технологий и модернизация систем образования – это приоритетные направления развития общества. Образование становится одним из важнейших факторов эффективных общественных преобразований.

Ключевые слова: образование, человеческий капитал, студенты, развитие, цель, качество, доступность, инновации, наука, модель.

По данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК в стране в 2021 г. было:

- 10 871 дошкольных организаций;
- 7 550 общеобразовательных школ;
- 3 589 275 чел. численность учащихся в общеобразовательных школах на начало 2021-2022 учебного года;
- 195 189 чел. составил прием обучающихся в организациях технического и профессионального, послесреднего образования на начало 2022-2023 учебного года;
- 161 974 чел. выпуск студентов организаций высшего и (или) послевузовского образования на начало 2022-2023 учебного года;
- 36 404 чел. численность профессорско-преподавательского состава организаций высшего и (или) послевузовского образования на начало 2022-2023 учебного года [1].

Таблица 1 – Валовый охват высшим образованием в Республике Казахстан, %

Регион	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.
Республика Казахстан	51,14	54,29	60,73	66,98	64,07	62,64
Акмолинская	28,21	30,95	33,67	39,41	39,53	38,38
Актюбинская	51,22	54,87	62,97	70,96	70,47	64,09
Алматинская	11,70	12,30	13,63	14,29	13,27	13,49
Атырауская	35,39	39,67	42,61	42,09	39,60	37,87
Западно-Казахстанская	78,11	87,45	90,48	96,51	85,28	83,20
Жамбылская	34,95	38,31	41,57	44,17	43,25	38,20
Карагандинская	56,51	61,14	67,95	68,93	66,03	64,88
Костанайская	45,59	48,53	52,01	53,47	49,80	46,46
Кызылординская	26,03	25,90	28,70	29,43	27,98	31,40
Мангистауская	25,02	24,84	27,31	33,64	26,52	23,20
Павлодарская	46,26	47,35	52,80	56,19	58,39	56,07
Северо-Казахстанская	24,78	25,22	30,99	31,97	32,22	29,78
Туркестанская	41,14	45,34	12,28	13,33	12,76	12,88
Восточно-Казахстанская	49,97	50,49	57,26	57,10	58,68	59,27
г.Астана	102,93	99,81	106,89	114,32	116,30	118,84
г.Алматы	129,47	138,05	163,57	194,27	199,90	204,64
г.Шымкент	-	-	120,69	152,57	133,29	124,41

Примечание: Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию

и реформам РК <https://stat.gov.kz>.

Из таблицы 1 видно, что наибольший охват высшим образованием в стране был в 2019 г. и составил 66,98 %. В 2021 г. показатель снизился до 62,64 % или на 4,34 %. Г. Алматы занимает 1 место в РК с показателем 204,64 %, это больше показателя г. Шымкент на 80,23 % и г. Астана на 85,8 %. Среди областей во всем периоде исследования лидирует Западно-Казахстанская область. В 2021 г. в этой области валовый охват составил 83,20 % (в 2019 г. 96,51 %). Наименьший показатель в Туркестанской области 12,88 %.

Образование – один из трех основных субъективных факторов рейтинга человеческого развития Программы развития организации объединенных наций (ПРООН).

В эпоху новых технологий образование это не просто социальная сфера. Это вложение средств в будущее страны, в котором участвуют государство и общество, граждане – все заинтересованные в качественном образовании нового поколения.

Нормативно-правовые документы Республики Казахстан в сфере образования: Закон Республики Казахстан «Об образовании» [2], Закон Республики Казахстан «О науке» [3] – актуализировали проблемы его качества и оценки, определили стратегическую цель государственной политики в области образования – повышение конкурентоспособности образования, развитие человеческого капитала путем обеспечения доступности качественного образования для устойчивого роста экономики [4]

Рассмотрим совокупное число организаций высшего образования в целом по стране и в разрезе регионов за период с 2016 по 2021 гг.

Таблица 2 – Число организаций высшего образования в Республике Казахстан, ед.

Регион	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.
Республика Казахстан	125	122	124	125	125	122
Акмолинская	5	4	4	4	4	4
Актюбинская	6	6	6	6	6	6
Алматинская	3	3	3	3	3	2
Атырауская	3	3	3	3	3	3
Западно-Казахстанская	5	4	4	4	4	4
Жамбылская	3	3	3	3	2	2
Карагандинская	9	9	9	9	9	9
Костанайская	7	7	7	7	6	6
Кызылординская	3	3	3	3	4	3
Мангистауская	2	2	2	2	2	2
Павлодарская	4	4	4	4	4	4
Северо-Казахстанская	2	2	2	2	2	2
Туркестанская	2	2	2	2	3	3
Восточно-Казахстанская	7	7	7	7	7	7
г.Астана	14	13	14	15	15	15
г.Алматы	40	40	41	41	41	42
г.Шымкент	10	10	10	10	10	8
Примечание: Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК https://stat.gov.kz .						

Из таблицы 2 видно, что в Казахстане число организаций высшего образования в отчетном периоде составило 122 ед., снизившись по сравнению с 2020 г. на 3 ед. Из них 83 университета, в том числе исследовательских; 16 академий; 12 институтов и

приравненных к ним консерваторий, высших школ и высших училищ; 9 национальных высших учебных заведений; 2 национальных исследовательских университета. Наибольшее число организаций высшего образования в г. Алматы – 42 ед. и г. Астана – 15 ед. Среди областей наибольшее число организаций высшего образования в Восточно-Казахстанской области – 7 ед., наименьшее в Алматинской, Жамбылской, Мангистауской, Северо-Казахстанской областях – 2 ед. По формам собственности распределение следующее. 23,8 % организаций высшего образования в государственной форме собственности, 74,6 % в частной, 1,6 % в иностранной.

Таблица 3 содержит информацию о численности студентов организаций высшего образования в Казахстане за период с 2017 по 2021 гг.

Таблица 3 – Численность студентов организаций высшего образования , чел.

Регион	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.	2021 г. к 2017 г., %
Республика Казахстан	496 209	542 458	604 345	576 557	575 511	116,0
Акмолинская	9 441	10 166	11 994	12 111	12 044	127,6
Актюбинская	21 829	24 459	27 695	27 090	24 909	117,0
Алматинская	9 342	10 410	11 201	10 753	11 572	123,9
Атырауская	12 046	13 186	13 177	12 407	11 775	97,7
Западно-Казахстанская	31 392	30 663	31 705	27 121	26 889	85,6
Жамбылская	20 874	22 665	25 103	24 953	22 443	107,5
Карагандинская	42 629	44 549	43 462	41 650	41 163	96,6
Костанайская	20 534	21 169	21 542	19 574	18 352	89,4
Кызылординская	9 973	10 660	11 411	11 169	12 524	125,6
Мангистауская	5 167	6 215	10 036	7 574	6 553	126,8
Павлодарская	14 537	15 892	16 689	17 144	16 713	115,0
Северо-Казахстанская	6 027	7 530	7 799	8 016	7 338	121,7
Туркестанская	8 603	9 673	11 614	12 043	13 173	153,1
Восточно-Казахстанская	29 334	32 129	31 560	32 104	32 211	109,8
г.Астана	52 369	54 419	59 297	59 425	62 788	119,9
г.Алматы	131 292	143 860	162 680	163 357	172 224	131,2
г.Шымкент	70 820	84 813	107 380	90 066	82 840	117,0
Примечание: Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК https://stat.gov.kz .						

Из таблицы 3 видно, что в 2021 г. численность студентов организаций высшего образования составила 575 511 чел. (из них женщины 53,7 %), увеличение по сравнению с 2017 г. 79 302 чел. или 16,0 %. Наибольшее число студентов в г. Алматы 172 224 чел. Это 29,9 % от республиканского показателя. Среди областей лидирует Карагандинская с показателем 41 163 студента. Наименьшее число студентов в Мангистауской области 6 553 чел. Это 1,1 % от республиканского показателя. Из 575 511 студентов 547 317 чел. из Казахстана, 14 404 чел. из Узбекистана, 5 987 чел. из Индии, 2 052 чел. из Туркменистана, 1 263 чел. из Российской Федерации, 1 010 чел. из Монголии, 811 чел. из Китая, 659 чел. из Кыргызстана, 546 чел. из Иордании, 1 462 чел. из других стран.

Доля студентов, обучающихся в государственных организациях высшего образования, составила 22,1%, в частных организациях – 77,2%.

Согласно статистике ООН, процесс образования включает сроки обучения в школе, бакалавриате, магистратуре, а также обучения на PhD.

Доля студентов по специальности на начало 2022-2023 учебного года:

- ✓ педагогические науки 28,3 %;

- ✓ бизнес, управление и право 17,1 %;
- ✓ инженерные, обрабатывающие и строительные отрасли 16,8 %;
- ✓ здравоохранение и социальное обеспечение (медицина) 8,4 %;
- ✓ информационно-коммуникационные технологии 8,1 %;
- ✓ искусство и гуманитарные услуги 5,4 %;
- ✓ услуги 4,7 %;
- ✓ естественные науки, математика и статистика 3,9 %;
- ✓ социальные науки, журналистика и информация 3,0 %;
- ✓ другие 4,3 %.

На начало 2021-2022 учебного года в организациях высшего образования республики были заняты 36378 преподавателей, из которых 2649 человек (7,3%) имеют ученую степень доктора наук, 11116 человека (30,6%) – кандидаты наук, 2365 человек (6,5%) имеют звание профессора и 5235 человек (14,4%) – доцента. Число преподавателей, имеющих ученую степень доктора философии (PhD), составило 3410 человек (9,4%), доктора по профилю – 138 человек (0,4%), имеющих академическую степень магистра – 13818 человек (38,0%).

Высшее образование - это сфера воспроизводства и качественного преобразования человеческих ресурсов социально-экономического прогресса.

Система образования не только отражает производственную и социально-политическую жизнь общества, но и может быть важнейшим или даже решающим фактором его изменения, выхода на траекторию устойчивого развития.

Устойчивое развитие Республики Казахстан связано с инновационным путем развития, инновационной высокотехнологичной экономикой. Выбор этого пути предъявляет высокие требования к культурной среде, науке, образованию, к условиям, обеспечивающим свободу творчества, предпринимательства, развитию способности успешно внедрять инновации и эффективно использовать результаты этого внедрения для повышения качества жизни.

Список использованной литературы:

- 1.Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК <https://stat.gov.kz>.
- 2.Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III «Об образовании» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.05.2023 г.)
- 3.Закон Республики Казахстан от 18 февраля 2011 года № 407-IV «О науке»
4. Курманова Г.К., Ким А.А., Суханбердина Б.Б., Уразова Б.А.Тенденции современных процессов финансирования образования в Республике Казахстан // «Научный журнал «Вестник университета «Туран» – «Тұран» университетінің хабаршысы». – Алматы, 2019. - №3 (83). – С.81-85.

ӘОЖ 338:37.05

АНАЛИЗ СТАТИСТИКИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Барахатов Б.И., Құрманова Г. К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Адами ресурстарға ауқымды инвестициялау, кәсіби дағдыларды, ғылыми зерттеулерді, ғылымды қажетсінетін технологияларды дамыту және білім беру жүйелерін жаңғырту қоғам дамуының басым бағыттары болып табылады. Білім беру тиімді әлеуметтік өзгерістердің маңызды факторларының біріне айналады.*

Кілт сөздер: білім, адами капитал, студенттер, даму, мақсат, сапа, қол жетімділік, инновация, ғылым, модель.

УДК 346.5;342.951:351.82

АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ШАРТТАР ТОБЫНДАҒЫ КЕШЕНДІ КӘСІПкерлік ЛИЦЕНЗИЯ (Франчайзинг) ШАРТЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Тулеугалиева Ж. К.

Батыс Қазақстан инновациялық – технологиялық университет, Орал қ.

Аннотация. Осы мақалада кәсіпкерлік қызмет аясындағы кешенді кәсіпкерлік лицензияның (франчайзингтің) ерекшелігі қарастырылған. Сонымен қатар, тұтынушылардың әрекеттері зерттеліп, кәсіпкерлік қызмет аясында жетілдіру ұсыныстары жасалып және франчайзинг қызметі аясындағы тәжірибелік ұсыныстар жасалынған.

Кілт сөздер: Шарт, франчайзинг, лицензия, кәсіпкер, франчайзер, франчайзи, кәсіпкерлік құқық.

Кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру барысында, әсіресе оның бастапқы кезеңдерінде кәсіпкерлердің азаматтық айналымға қандай атпен қатысып отырғаны үлкен маңызға ие болады. Осындай жағдайда аты баршаға мәлім, өнімді әрдайым тұтынушылардың сұранымына ие, тұрақты бизнесі бар компанияның фирмалық атауын, өндіріс құпияларын және айрықша құқықтардың өзге де объектілерін пайдаланған тиімді. Бұл – кәсіпкер мен компанияның арасындағы кешенді кәсіпкерлік лицензия (франчайзинг) шартын жасасу мен орындау арқылы мүмкін болады. Кешенді кәсіпкерлік лицензия шарты рента, лизинг, мүлікті сенімгерлікпен басқару шарттарымен қатар жаңа шарттық институттарға жатады. Ол құқықтың англо-саксондық және континентальдық жүйелерінде тұрақты түрде қалыптасуға ие болған шарттық қатынастардың бір түрі.

«Франчайзинг» термині француздың «franchise» – жеңілдік, артықшылық, сонымен қатар салық пен жарналардан босату сөзінен пайда болған. 1933 жылы жарық көрген ағылшын тілінің Оксфордтық сөздігінде “franchising” сөзі – 1559 жылы король тәжінің қолдауына ие болған эпископаттардың құқықтары мен бостандықтары деп, ал “franchises” сөзі – жәрмеңке, сауда-саттық жүргізуге арналған орын деп анықталған. Британдық корольдер барондарға әр түрлі қызметтер орнына белгілі бір аймақтарда салық жинауға рұқсат еткен, ал жеке тұлғаларға қаланың жәрмеңкелерінде өз тауарларын сатуға мүмкіндік беріп отырған. Осындай сауда-саттыққа арналған орындар франшиза деп аталған. Қазіргі кезде Ұлыбританияда ерте кездегі франшиза әлі де қолданысқа ие.

Өз кезегінде франшиза шартындағы жүйе пайдаланушылар тауарларды сату немесе қызмет көрсету үшін пайдаланатын бір немесе бірнеше белгіге, фирмалық атауға, өнеркәсіптік үлгіге және авторлық құқық пен қорғалатын туындыға, сонымен бірге «ноу-хау» технологиясына және коммерциялық құпияға интеллектуалдық меншік құқықтарын қамтитын шарттардың пакеті ретінде түсініледі [3].

Франшиздік келісім деп – лицензиар белгілі бір іскерлік операцияларды (бизнесі) лицензиарға тиесілі атаумен жүргізуге және оның кәсіпкерлік қызметінің әдісін пайдалануға лицензия беретін шартты түсінеміз. Әдетте, франшиздік келісім лицензиарға рұқсат етілген іскерлік белсенділікке лицензияның әрекет ету мерзімі ішінде қатал бақылау жасау мүмкіндігін береді. Франчайзинг шарты әр түрлі салаларда қолданылады. Патенттердің тауар белгілері мен интеллектуалдық меншіктің басқа да нысандарының иелері оларды басқа тұлғаларға лицензия бере отырып шетелдерде жиі пайдаланады. Яғни

франчайзинг кең таралған халықаралық – жеке құқықтық институттардың бірі болып табылады.

Қазақстанда франчайзингтік қатынастар лицензия деп аталатын заңдарды және интеллектуалды жеке меншікті қорғау туралы заңдарды және сонымен қатар Азаматтық кодексі арқылы реттеледі.

Қазақстан Республикасының «Кешенді кәсіпкерлік лицензия туралы» (франчайзинг) № 330-2 Заңы 2002 жылы 24 маусымда қабылданған болатын. Ол мемлекеттік аппаратты франчайзингтік қатынастарды қолдау және дамыту жөніндегі арнайы бағдарламаларды талдауға, олардың субъектілеріне жеңілдіктер мен кепілдіктер ұсынуға, нормативтік актілерді жетілдіруге, интеллектуалдық меншікке деген айрықша құқықты қорғауға бағыттайды. Біздің заңнамада «кешенді кәсіпкерлік лицензия» термині қолданылған, ол құқықтық қатынастардың осы тобын ажырату үшін шығарушылармен шартты түрде пайдаланылған. Бірақ әлемнің көптеген елдерінде франчайзинг термині пайдаланылатын болғандықтан, қазақстандық заң шығарушылар бұл терминді аталған бап атауындағы жақшаның ішінде атап өтіп, Қазақстан Республикасында кешенді кәсіпкерлік лицензия деп франчайзинг аталатындығын көрсетті. Осылайша әлемдік заңнамамен белгілі бір үндестік жасалады. Сонымен бірге, баптардың мәтінінде біздің заңнамаға белгілі терминология пайдаланылады. Осындай жолмен заң шығарушылар отандық құқықтық терминологияның дәстүрін сақтап қалды.

Құқықтық классификация тұрғысынан алып қарағанда қазақстандық заңнамада франчайзинг шарты мен кешенді кәсіпкерлік лицензия шарты, синонимдер бола отырып, Азаматтық кодекстің 966-бабының мағынасы бойынша лицензиялық шарттың бір түрі болып табылады. Кешенді кәсіпкерлік лицензия (франчайзинг) шарты Азаматтық кодексте, дәл сол атаумен, 45-тарау 896-909- баптардың нормаларымен реттелген.

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 896-бабының 1-тармағында былай делінген, кешенді кәсіпкерлік лицензия шарты бойынша бір тарап (кешенді лицензиар) екінші тарапқа (кешенді лицензиатқа) сыйақыға айрықша құқықтар кешенін (лицензиялық кешен), соның ішінде лицензиардың фирмалық атауын және қорғалатын коммерциялық ақпаратын пайдалану құқығын, сондай-ақ лицензиаттың кәсіпкерлік қызметінде пайдалану үшін шартта көзделген айрықша құқықтардың басқа да объектілерін (тауар белгісін, қызмет көрсету белгісін, патент және т.б.) беруге міндеттенеді. Бұл анықтама франчайзинг шартының мәнін оның нысанасы – лицензиатқа кәсіпкерлік қызметте пайдалану үшін ақылы негізде берілетін бірқатар айрықша құқықтар арқылы (лицензиялық кешен) арқылы ғана түсінуге мүмкіндік береді.

Франчайзингтің лицензиялық келісімдердің басқа түрлерінің ерекшелігі кешенді кәсіпкерлік лицензия арқылы айрықша лицензияны беру қамтамасыз етілетіндігінде. Оның тағы бір ерекшелігі – ол интеллектуалдық меншіктің жеке объектісіне деген құқықтарды беру жөнінде бекітілмейді, ол лицензиялық кешенге деген құқықтарды беруді білдіреді. Лицензиялық кешенді пайдалану құқығына ие болған лицензиат оған кіретін құқықтарды өзінің ғана емес, бір жағынан лицензиар мүдделері үшін де пайдалануға міндетті. Лицензиардың бақылауымен, шартта көзделген мақсаттар мен көлемде жүзеге асырылған лицензиат әрекеттері лицензиардың тауар сату, қызмет көрсету, жұмыс атқару саласындағы бизнесін дамытуға, белгілі бір аумақта өзінің монополиясын ұлғайтуға, өз өнімін өткізудің жаңа рыноктарын ашып алуға мүмкіндіктер туғызады. Бұның барлығы лицензиатқа берілген айрықша құқықтарды жүзеге асыру арқасында мүмкін болады. Бұл құқықтардың объектілерін, негізінен, лицензиардың фирмалық атауы, ашылмаған коммерциялық ақпаратты және оның өнімін дараландырудың өзге де құралдары құрайды. Айрықша құқықтардың ерекшелігі сол, олардың бір субъектіден екіншісіне берілгендігін тікелей сырттай бақылау, көзбен көру арқылы анықтау мүмкін емес, өйткені олардың объектілері (интеллектуалдық меншік) заттар тәрізді іс жүзінде беріле алмайды. Құқықтардың берілгендігі формальды жолмен анықталуы мүмкін. Мысалы, айқын дәлел

ретінде лицензиялық шарттың тіркелгендігі қолданыла алады. Ал мұндай тіркеу жоқ кезде немесе ол заңмен тікелей талап етілмеген жағдайларда құқықтардың берілгендігін пайдаланушының сол айрықша құқықтардың мазмұнына кіретін мүмкіндіктерді жүзеге асырғанынан көруімізге болады. Мысалы, франчайзинг шартындағы лицензиат лицензиардың фирмалық атауын өз дүкенінің маңдайшасына пайдаланады немесе өз тауарларын лицензиардың атына тіркелген тауар таңбасымен маркілеп сатады. Айрықша құқықтардың осындай «сыртқы көрінісі франчайзинг шартын басқа азаматтық-құқықтық шарттармен салыстыру, соның негізінде олардың арасында ұқсастықтар мен айырмашылықтар табу арқылы оның мәнін және сәйкесінше заңды анықтамасының сапасын бағалауға мүмкіндік туғызады.

Франчайзинг шарты қызмет көрсету элементтерімен күрделенуі мүмкін. Ол айқын кәсіпкерлік сипатқа ие. Бұл шарттың мақсаты болып халық тұтынатын тауарларды (тауарлардың өзін, қызмет көрсетулерді, жұмыстарды) өндірудің бәсекеге қабілетті, жоғары технологиялық тәсілдерін, тауарларды (өндірістік) өндірудің құралдарын тарату табылады. Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 896-бабының 2-тармағына сәйкес лицензиялық кешенмен қатар кәсіпкердің (лицензиардың) іскерлік беделі мен коммерциялық тәжірибесі сияқты интеллектуалдық меншік сипатына ие емес игіліктерді беру мүмкіндігі көзделеді. Кешенді кәсіпкерлік лицензия пәнінің аясы берілуге жатпайтын игіліктермен және әрекет етуші заңнамаға сәйкес оларға іскерлік бедел жатпайтын кәсіпкер құқықтарымен шектелуге тиіс. Кешенді кәсіпкерлік лицензия шартын қолдану, яғни лицензия бойынша айрықша құқықтардың жекелеген түрлерін беру (оларды шарт пәніне енгізу) бойынша шектеулер заңды актілермен белгіленуі мүмкін. Мәселен, франчайзинг бойынша құпия түрде ойлап табылғандарға және т.б. мүліктік құқықтар беріле алмайды. Лицензиялық кешендерді беруге мүмкіндік бермейтін объективті фактор болып, лицензиялармен қатар шығармашылық интеллектуалдық қызмет нәтижелерінің құқық иелері болып табылатын субъектілердің мүдделеріне зиян келтіру мүмкіндігі табылады. Кешенді кәсіпкерлік лицензия шартының пәні болып лицензияларға тиесілі айрықша құқықтар табылады. Интеллектуалдық меншік объектілерінің үлгілік тізімі АҚ-нің 961-бабында келтірілген. Жоғарыда атап өткеніміздей, лицензиялық кешеннің Кілт құрамдас бөлігі болып азаматтық айналым қатысушыларын және олардың тауарларын, жұмыстары мен қызмет көрсетулерін дараландыру құралы табылады. Оларға аталған баптың 3-тармағына сәйкес фирмалық атаулар, тауарлық белгілер (қызмет көрсету белгілері) жатады. Объективті себептерге байланысты лицензиялық кешеннің құрамында тауарлар шығарылатын жерлердің атауларын (шығатын жерлерін көрсету) беру бірқатар жағдайларда орынсыз болады. Егер заңды актілермен тауарларды (жұмыстарды, қызмет көрсету) дараландырудың басқа да құралдары көзделген болса, онда олар да лицензиялық кешендердің құрамына енгізілетін болады. Осы айтылғанға сүйене отырып, бұл шарттың Кілт құқықтық мақсаты болып лицензиатқа тиісті лицензияны беру табылатындығын атап өткен жөн.

Ол, сондай-ақ айрықша болып табылатындығына қарамастан, әрекет ету аясында белгілі бір аумақтар мен уақыт кезеңдерімен шектелуі мүмкін. Кешенді кәсіпкерлік лицензия белгілі бір қызмет аясына қатысты беріле алады, мысалы, лицензиялардан алынған немесе пайдаланушымен өндірілген тауарларды сатуға ғана немесе лицензия лицензиатты өзге коммерциялық қызметті (жұмыстар атқаруға, қызмет көрсетуге) жүзеге асыруға уәкілдендіруі мүмкін. Лицензияны беру лицензиатқа берілген құқықтарды жүзеге асырудың іс жүзіндегі мүмкіндігін беру қажеттілігін білдіреді [6].

Сонымен, франчайзинг шарты лицензиялық шарттың түп тармағы болғанымен, басқа шарттардан ажыратуға мүмкіндік беретін бірқатар ерекшеліктерге ие. Бұл ерекшеліктердің барлығы шарттың нысанасын құрайтын айрықша құқықтардың түпкі ерекшеліктерінен туындайды. Франчайзинг шарттардағы сыртқы қатынастар (лицензияның тауар сату, қызмет көрсету, жұмыс атқару жөнінде тұтынушылармен пайда

болатын қатынастары) сол айрықша құқықтар объектілерін пайдаланудың мәнін ашып көрсетеді.

Құқықтық классификация тұрғысынан алып қарағанда қазақстандық заңнамада франчайзинг шарты мен кешенді кәсіпкерлік лицензия шарты, синонимдер бола саналады. ҚР Азаматтық кодекстің 966-бабының мағынасы бойынша лицензиялық шарттың бір түрі болып табылады. Кешенді кәсіпкерлік лицензия шарты бойынша бір тарап (кешенді лицензиялар) екінші тарапқа (кешенді лицензиатқа) сыйақыға айрықша құқықтар кешенін (лицензиялық кешен), соның ішінде лицензиардың фирмалық атауын және қорғалатын коммерциялық ақпаратты пайдалану құқығын, сондай-ақ лицензиаттың кәсіпкерлік қызметінде пайдалану үшін шартта көзделген айрықша құқықтардың басқа да объектілерін (тауар белгісін, қызмет көрсету белгісін, патент және т.б.) беруге міндеттенеді. Әлемнің көптеген елдерінде франчайзинг термині пайдаланылатын болғандықтан, қазақстандық заң шығарушылар бұл терминді аталған бап атауындағы жақшаның ішінде атап өтіп, Қазақстан Республикасында кешенді кәсіпкерлік лицензия деп франчайзинг аталатындығын көрсетті. Осылайша әлемдік заңнамамен белгілі бір үндестік жасалады. Сонымен бірге баптардың мәтінінде біздің заңнамаға белгілі терминология пайдаланылады. Осындай жолмен заң шығарушылар отандық құқықтық терминологияның дәстүрлерін сақтап қалды.

Бүгінгі таңда экономикалық және теориялық тұрғыдан әлі де болса айтарлықтай, толығымен қамтамасыз етіле қоймаған өте тың құбылыс болып табылады. Оның өзекті проблемалары әлі де болса жеткілікті деңгейде зерттелмеген. Сонымен бірге, франчайзинг шартын реттейтін заңдардың даму мен жетілдірілуіне арналған зерттеулердің де жоқтың қасы екенін білеміз. Бүгінде республикамызда экономиканы қайта құру жолында оның негізі болып табылатын кәсіпкерлік қатынастарды соның ішінде франчайзинг шартын дамытып жандандыру оны мемлекеттік реттеу әдістерін жетілдіру күн тәртібіндегі мәселелер бойынша бірінші кезекке қойылып отыр. Қазақстанда франчайзинге негізделген кәсіпкерліктің дамуы екі бағытта жүргізілуіне жеке меншік нысандары себепкер болып отыр. Нарық қатынастарында айтарлықтай өсіп дамытын кәсіпкерлік тек жеке кәсіпкерлік болмақ. Көп кәсіпкерлердің ішінде аса көңіл бөлінетіні, жеңілдік берілетіні өз қызметтерін материалдық өндіріс аясында жүзеге асыратын кәсіпкерлер болып табылады. Қазақстанда бастапқы кездерде, сондай-ақ қазір де мемлекеттің жеке кәсіпкерліктің бостандығын кепілдендіруі, оның дамуын, қорғалуын қамтамасыз етуі және қолдауы жолға қойылған болатын. Нарықтық қатынастарға өту процессі экономикалық өмірдің ортасына кәсіпкерлік қызметпен айналысатын кәсіпкерді шығарады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Хамзин Ұ.М. Азаматтық-құқықтық шарттардың жекелеген түрлері: оқу құралы – Қарағанды: «Болашақ» баспа, 2006- 367 бет;
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (ерекше бөлім) (1999 ж., 1 шілде, №409) (2011.02.08. берілген өзгерістер мен толықтырулармен), egov.kz
3. Хамзин Ұ.М., кешенді кәсіпкерлік лицензия (франчайзинг) шартының азаматтық-құқықтық шарттар жүйесіндегі орны. Гражданское и гражданско-процессуальное право, «Әділеттің» ғылыми еңбектері, № 1 (23) 2008, 63-68б.
4. Жайлин Ғ.А. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы: оқулық. Ерекше бөлім. 1-том. - Алматы,
5. Кешенді кәсіпкерлік лицензия (франчайзинг) туралы Қазақстан Республикасының 2002 ж. 24 маусымдағы №330-ІІ Заңы// "Егемен Қазақстан" 2002 жылғы 28 маусым №148-149

УДК 346.5;342.951:351.82

ОСОБЕННОСТИ ДОГОВОРА КОМПЛЕКСНОЙ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ЛИЦЕНЗИИ (ФРАНЧАЙЗИНГА) В ГРУППЕ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВЫХ ДОГОВОРОВ

Тулеугалиева Ж. К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. В данной статье рассмотрена специфика комплексной предпринимательской лицензии (франчайзинга) в сфере предпринимательской деятельности. Кроме того, изучены действия потребителей, выработаны предложения по совершенствованию предпринимательской деятельности и выработаны практические рекомендации в рамках франчайзинговой деятельности.

Ключевые слова: договор, франшиза, лицензия, предприниматель, франчайзер, франчайзи, предпринимательское право.

УДК 343.21

КИБЕРҚЫЛМЫС ҚАЗІРГІ ҚОҒАМНЫҢ КІЛТ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ БІРІ РЕТІНДЕ

Аралбеков Г. Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университет, Орал қ

Аңдатпа: Бұл мақалада киберқылмыстардың, олардың құрбандарының, сондай-ақ осы қылмыстарды жасайтын қылмыскерлердің ерекшеліктерін зерттеу жүргізіледі. Зерттеу әдісі- ҚР Банкінің статистикалық мәліметтерін қарастыру. Жұмыста автор халықтың экономикалық және құқықтық сауаттылығын арттыру банктік киберқылмыс тенденциясын төмендетудің ең тиімді әдісі болып табылады деген қорытындыға келеді.

Кілт сөздер: экономикалық сауатсыздық, психологиялық әсер, ұрлық, алдын алу жолдары, алаяқтықтың алдын алу, іске асыру жолдары.

Қазіргі жағдайда коронавирустық инфекция пандемиясы виртуалды кеңістікті қолданудың күрт кеңеюіне әкелді. Бизнес құрылымдарының, білім беру қызметтерінің, банк секторының, тұтыну нарығының және т. б. интернет кеңістігіне көшу киберқылмыстың өсуіне әкелді. Демек, қылмыстық-құқықтық қазіргі ақпараттық шеңбердегі киберқылмысты бағалау қоғам бүгінгі таңда өзекті мәселеге айналуға.

90-шы жылдардағы қылмыстық топтар қазіргі кезеңде кетіп жатыр екінші орында, бұрын алынған табысқа қанағаттану. Интернет желісінің пайда болуымен қоғамды компьютерлендіру үлкен пайда болады оялауы түбегейлі «жас» қылмыскерлердің саны екінші орынға шыққан қылмыскерлерден ерекшеленеді.

Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде нақты нәрсе жоқ «киберқылмыс» анықтамалары, бірақ осы қылмыстарды танымал етуге байланысты заңсыз ұғымдар кешені қалыптасты, компьютерлік қылмыс, жоғары қылмыс сияқты технологиялар және басқалар. Киберқылмыс-қарқын алып келе жатқан қылмыстың Кілт бағыттарының бірі. Киберқылмыстардың басым өсуі ХХІ ғасырда компьютерлік технологиялардың қоғам өміріне кеңінен енгізілуімен бірге байқалады. Қылмыстың бұл түрі басқалардан ерекшеленеді, әдетте шабуылдаушылардың мақсаты «Ұрлық» бабы

бойынша көптеген қылмыстарда жиі кездесетін үлкен емес, аз мөлшерде емес; киберқылмыстарда, олардың мамандануы ақша ұрлау, айналым әдетте бірнеше жүз мыңнан басталады және миллиардтаған теңгеге жетуі мүмкін. Мұндай сомалар, ең алдымен, қылмыс жасаған адамның жәбірленушіні оның табысынан бастап мұқият таңдауымен байланысты. Шоттардан ақша ұрлаумен байланысты алаяқтықтан ешкім дерлік иммунитетке ие емес. Қылмыстық істер тарихында белгілі банк қызметкерлерінің өздері банк картасының иесі туралы ақпаратты, оның төлқұжат деректерін және алаяқтың шотына ақша аудару үшін қажетті ақпараттың қалған тізімін берген жағдайлар бар. Жәбірленушілердің карталарынан қаражат ұрлауға мамандандырылған алаяқтар жұмыс істейтін белгілі бір сұлба бар. Осы сұлбаға қатысы бар банк қызметкері ұзақ уақыт бойы өзінің банктік картасын пайдаланбаған, бірақ банктің шотында белгілі бір қаражаты бар Клиентті анықтайды. Бұл қызметкер төлқұжат деректерін, банк картасының мазмұны туралы Жеке ақпаратты алаяққа береді, ол үшін қаражат алады. Алаяқ төлқұжат деректермен және картамен айла-шарғы жасап, сондай-ақ сызбаға қатысқан нотариусты сендіре отырып, жәбірленушінің картасынан үшінші тараптың ақша қаражатын алу мүмкіндігін нотариалды куәландырады, яғни сенімхат ресімдейді. Әрі қарай, шоттан ақша ұрлау орын алады. Осы сұлба бойынша ұрланған ақшаны дәлелдеу, тіпті одан да көп қайтару мүмкін емес. Қаржы киберқылмыс-қарқынды дамып келе жатқан сала. Жәбірленушінің банктік шотынан қаражатты ұрлау үшін бұл банкке ешқандай қатысы болуы міндетті емес. Қазіргі уақытта алаяқтық сұлба ерекше дамыды, оның көмегімен несиелік және қаржылық саладағы компьютерлік шабуылдарды бақылау және әрекет ету орталығының мәліметтері бойынша банктік шоттарынан 2021 жылы бес миллиардтан астам теңге ұрланған. Мұндай үлкен санның басты себебі-халықтың қаржылық және құқықтық сауатсыздығы. Осы екі фактіні осы алаяқтық схеманың түсіндірмесіне сүйене отырып растауға болады: абоненттің нөміріне белгілі Банктің қызметкерінен қоңырау келіп түседі, ол қарапайым сұрақ қояды: «алдағы сағатта сіз бірнеше мың теңге көлемінде аударымдар жасадыңыз ба?». Жәбірленуші мұндай операциялар жасалмады деп жауап береді. Әрі қарай, банк қызметкері тарапынан абонентке моральдық қысым пайда бола бастайды, ол асығыс түрде көрінеді және оны тікелей сол алаяқтар алып тастайды. Жәбірленуші қатты әсер етіп, одан талап етілетін барлық нәрсені атайды. Алаяқтар ұрлаған қаражаттың миллиардтаған мөлшеріне не себеп болады? Біріншіден, бұл сауатсыздық, көбінесе қаржылық. Мысалы, банк қолданушылары банктің ресми өкілі абоненттерге әдеттегі нөмірден қоңырау шалмайтынын біледі, өйткені бұл банкте киберқылмыстың алдын алу үшін жалпыға бірдей телефон нөмірі қолданылады. Екіншіден, басқаларға қарағанда күшті психологиялық әсер ететін адамдар алаяқтардың айла-амалдарына жиі ұшырайды.

Соңғысы, өз кезегінде, егжей-тегжейге ерекше назар аудара отырып, оқиғалардың барысын мұқият қарастырады. Мысалы, тіпті алаяқтардың қоңырауы фонындағы дыбыс Банктің қызу жұмысынан толығымен көшірілді-фонда call-орталық қызметкерлерінің дауыстары естіледі. Осы қаржылық айла-шарғыдан зардап шеккендердің барлығын толғандыратын сұрақ, құрбандардың шоттарынан миллиардтаған рубльді шебер алып тастай алатын киберқылмыскерлер кім. Түрме тұтқындары-бұл нөмірлерден жиі қоңырау шалатындар.

Жазасын өтеу орындарының бірін тінту кезінде тұтқындардың камераларынан телефондар, маршрутизаторлар, зарядтағыштар, құлаққаптар, сондай-ақ кейінгі құрбандардың есімдері жазылған дәптерлер табылды. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, түрме басшыларының алаяқтық қоңырауларды жүзеге асыруға кем дегенде жанама қатысы бар деген қорытынды жасаған жөн. Әрине, бұл түрме аумағындағы киберқылмыс мәселесін шешудің ең тиімді әдістерінің бірі. Осы жағдайдың ең күрделі және іс жүзінде мүмкін емес аспектісі банк клиенттеріне келтірілген залалды өтеу болып табылады. егер дәл қазір ол картаның нөмірін және артқы жағындағы құпия нөмірді

хабарламаса, онда абоненттің шотындағы қалған соманы тікелей сол алаяқтар алып тастайтынына клиенттің куәлігі. Жәбірленуші қатты әсер етіп, одан талап етілетін барлық нәрсені атайды. Алаяқтар ұрлаған қаражаттың миллиардтаған мөлшеріне не себеп болады? Біріншіден, бұл сауатсыздық, көбінесе қаржылық. Екіншіден, басқаларға қарағанда күшті психологиялық әсер ететін адамдар алаяқтардың айла-амалдарына жиі ұшырайды. Соңғысы, өз кезегінде, егжей-тегжейге ерекше назар аудара отырып, оқиғалардың барысын мұқият қарастырады. Осы қаржылық айла-шарғыдан зардап шеккендердің барлығын толғандыратын сұрақ, құрбандардың шоттарынан миллиардтаған теңге шеберлі түрде алып тастай алатын киберқылмыскерлер кім. Бұл сұрақтың жауабы өте маңызды емес. Түрме тұтқындары-бұл нөмірлерден жиі қоңырау шалатындар.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, түрме басшыларының алаяқтық қоңырауларды жүзеге асыруға кем дегенде жанама қатысы бар деген қорытынды жасаған жөн. Әрине, бұл түрме аумағындағы киберқылмыс мәселесін шешудің ең тиімді әдістерінің бірі. Осы жағдайдың ең күрделі және іс жүзінде мүмкін емес аспектісі банк клиенттеріне келтірілген залалды өтеу болып табылады. Заңды түрде абоненттердің өздері өз карталарының жеке ақпаратын киберқылмыскерлерге өз еркімен берді, бұл ақшаны қайтаруды одан сайын қиындатады. Ұрланған қаражаттың жалпы көлемінің ішінде банктер клиенттерге тек 15% өтеді. Мәселенің ауқымы орасан зор, оны шешудің ешқандай жолы жоқ – мұның бәрі сарапшы-экономистердің көңіл көншітпейтін статистикасы. Қорытындылай келе, адамның ұқыпсыздығы мен сауатсыздығы ұрланған қаражаттың көбеюіне ықпал ететінін атап өткен жөн. Осы саладағы қылмыстардың санын азайту үшін халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру, сондай-ақ киберқылмыскерлер тарапынан психологиялық ықпалға көбірек ұшыраған аға буынның осы проблемасының бар екендігі туралы хабарлау жөн. Сарапшылар мен халықтың бірлескен көмегімен ғана біздің еліміз банк саласындағы киберқылмыс сияқты жаһандық проблеманы жеңе алады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 7-тарауының «ақпарат және байланыс саласындағы қылмыстар» мазмұнына сүйене отырып, банк саласында киберқылмысты реттеу нормалары жоқ, қылмыстық заңда банктік шоттардағы алаяқтықтың алдын алуға бағытталған құқық нормалары жоқ. Бұл салада жасалған қылмыстар көбінесе («компьютерлік ақпарат саласындағы алаяқтық»), онда ең көп жаза бір жарым жылға бас бостандығынан айырылады.

Сонымен, қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінде банк қызметкерін ұсыну және жалған ақпарат беру арқылы банктік карталардан ақша ұрлау саласындағы нақты құқық бұзушылықтарды реттеуге бағытталған бап жоқ. Осы саладағы қылмыстардың даму тенденциясын төмендетудің жалғыз жолы-осы мәселені қамтитын құқық нормаларын енгізу. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде киберқылмыс саласындағы жаңа норманың қабылдануы банктік киберқылмысты жоюға әкелетін жалғыз шара болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

5. Кривенко Т., Куранова Э. Расследование преступлений в кредитно-финансовой сфере. 2021.
6. Криминальная экономика и экономическая преступность. 2021.
7. Сатуев Р. С., Шраер Д. Я., Яськова Н. Ю. Экономическая преступность в финансово-кредитной системе. М.: Центр экономики и маркетинга, 2019.
8. Экономическая преступность в финансово-кредитной системе. 2022.

УДК 343.21

КИБЕРПРЕСТУПНОСТЬ КАК ОДНА ИЗ ОСНОВНЫХ ПРОБЛЕМ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Аралбеков Г. Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В данной статье проводится изучение специфики киберпреступлений, их жертв, а также преступников, совершающих данные преступления. Методом исследования является рассмотрение статистических данных Банка РК. В работе автор приходит к выводу, что повышение экономической и юридической грамотности населения является наиболее эффективным способом снижения тенденции банковской киберпреступности.

Ключевые слова: экономическая безграмотность, психологическое влияние, хищения, способы предотвращения, предотвращение махинаций, способы реализации.

УДК 338.48

АНАЛИЗ ИНДУСТРИИ ГОСТЕПРИИМСТВА В КАЗАХСТАНЕ

Коркинбаев А.М., Курманова Г.К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Вопросы анализа состояния индустрии гостеприимства на основе имеющихся туристских ресурсов как в целом по Казахстану, так и в Западно-Казахстанской области, позволяет выявить пути развития не только туристского сектора, но и большинства сопутствующих секторов, подверженных мультипликативному воздействию туризма.

Ключевые слова: туризм, индустрия гостеприимства, путешествие, услуга, клиент, обслуживание, тур, агент, оператор, размещение.

Исследование индустрии гостеприимства началось относительно недавно – со второй половины XX столетия, хотя отдельные составляющие индустрии гостеприимства (туризм, гостиничный и ресторанный бизнес) достаточно изучены.

В Национальном классификаторе Республики Казахстан (общем классификаторе видов экономической деятельности (ОКЭД)) выделяется 21 секция [1]. При этом туристские услуги, согласно ОКЭД, определены как «79 Деятельность туристских агентств и операторов, бронирование и сопутствующая деятельность» и отнесены в секцию N «Деятельность в области административного и вспомогательного обслуживания». Данный раздел включает деятельность агентств, главным образом занимающихся продажей населению и коммерческим клиентам путешествий, туров, включая услуги по перевозке и размещению на временное проживание, и деятельность по формированию и продвижению туров, реализуемых через туристские агентства или непосредственно агентами, такими как туристские операторы; и прочие услуги, связанные с туристской деятельностью, включая услуги по бронированию. Деятельность туристских гидов и деятельность, направленная на продвижение туризма, также включены в данный раздел.

«79.1 Деятельность туристских агентств и операторов»: данная группа включает деятельность агентств, главным образом занимающихся продажей населению и коммерческим клиентам путешествий, туров, включая услуги по перевозке и размещению на временное проживание, и деятельность по формированию и продвижению туров, реализуемых через туристские агентства или непосредственно агентами, такими как туристские операторы.

«79.11 Деятельность туристских агентств»

«79.11.0 Деятельность туристских агентств»: этот подкласс включает:

– деятельность агентств, главным образом занимающихся оптовой и розничной продажей населению и коммерческим клиентам путешествий, туров, включая услуги по перевозке и размещению на временное проживание.

«79.12 Деятельность туристских операторов»

«79.12.0 Деятельность туристских операторов»: этот подкласс включает:

– деятельность по формированию и продвижению туров, реализуемых через туристские агентства или непосредственно туристскими операторами. Организация туров может включать такие услуги как перевозка, размещение на временное проживание, питание, посещение музеев, исторических мест или объектов историко-культурного наследия, театральных, музыкальных представлений или спортивных мероприятий.

«79.9 Прочие услуги по бронированию и сопутствующая деятельность»

«79.90 Прочие услуги по бронированию и сопутствующая деятельность»

«79.90.0 Прочие услуги по бронированию и сопутствующая деятельность»: этот подкласс включает:

– другие относящиеся к путешествиям услуги по бронированию: бронирование мест в транспортных средствах, гостиницах, ресторанах, проката автомобилей, билетов на развлекательные и спортивные мероприятия и т.д.;

– оказание услуг по обмену недвижимостью на условиях тайм-шера (на фиксированное время года);

– деятельность по продаже билетов на театральные, спортивные и другие развлекательные мероприятия;

– услуги по оказанию содействия (помощи) туристам: предоставление информации по турам; деятельность туристских гидов;

– деятельность, направленную на продвижение туризма.

Несмотря на то, что до настоящего времени в классификации отраслей народного хозяйства Республики Казахстан туризм не имеет четкого производственного и социально-экономического статуса, в законе «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам туристской деятельности» определены:

– туризм – временное пребывание туриста в путешествии, не связанное со сменой постоянного места жительства;

– туристская агентская деятельность – предпринимательская деятельность физических или юридических лиц по продвижению и реализации туристского продукта, сформированного туристским оператором Республики Казахстан на основании агентского договора на реализацию туристского продукта без права добавления дополнительных услуг, а также деятельность по оказанию туристам услуг, не являющихся туристским продуктом;

– туристская деятельность – предпринимательская деятельность физических или юридических лиц по предоставлению туристских услуг;

– туристские услуги – услуги, необходимые для удовлетворения потребностей туриста, предоставляемые в период его путешествия и в связи с этим путешествием (размещение, перевозка, питание, экскурсии, услуги инструкторов туризма, гидов, и другие услуги, предусмотренные договором на туристское обслуживание, оказываемые в зависимости от целей поездки);

– туристская отрасль – отрасль экономики, основной сферой деятельности которой является предоставление туристских услуг, создание туристского продукта, их продвижение и реализация на внутреннем и международном рынках [2].

Гостинично-ресторанный бизнес является основной составляющей индустрии гостеприимства, поскольку обеспечивает первичные потребности человека в отдыхе, сне и еде [3].

Туристский поток отражает туристскую привлекательность региона и страны [4]. Проанализируем потоки внутреннего туризма (таблица 1). Из таблицы 1 видно, что в отчетном году в местах размещения обслужено 6 407 318 чел., рост по сравнению с базисным периодом составил 1 711 376 чел. или 36,4 %. Тенденция роста в исследуемом периоде была прервана в 2020 г., затем в 2021 г. восстановилась. Прирост в 2021 г. по сравнению с 2020 г составил 1 816 603 чел. или 54,6 %. В 2022 г. больше всего внутренних туристов было обслужено в г. Алматы 1 392 015 чел., что составляет от республиканского показателя 21,7 %; в г. Астана 939 894 ел. или 14,7 %. Западно-Казахстанская область имеет показатель 87 623 чел. или 1,4 %. Это низший показатель по западу страны. Наша область существенно отстает от Мангистауской области (268 879 чел., – 181 256 чел. или – 67,4 %), Актюбинской (155 037 чел., – 67 414 чел. или – 64,3 %), Атырауской (137 004 чел., – 49 381 чел. или – 36,0 %). При этом в Атырауской области незначительно снизился показатель: за 5 лет на 3,5 % (4 910 чел.). Восточно-Казахстанская область также демонстрирует снижение на 36,1 % (193 691 чел.), Алматинская на 56,4 % (это связано с изменением административно-территориального деления в июне 2022 г.).

Таблица 1 – Обслужено посетителей местами размещения по внутреннему туризму (резиденты) в Республике Казахстан, чел.

Регион	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.	2022 г.	2022 г. к 2018 г., %
Республика Казахстан	4 695 942	5 286 782	3 328 614	5 145 217	6 407 318	136,4
Абайская	-	-	-	-	264 830	-
Ақмолинская	324 951	376 434	235 014	324 819	427 212	131,5
Ақтөбінская	112 150	118 980	79 233	136 931	155 037	138,2
Алматынская	805 836	829 431	482 186	607 409	351 677	43,6
Атырауская	141 914	175 088	67 955	42 876	137 004	96,5
Западно-Казахстанская	79 749	66 662	36 523	69 592	87 623	109,9
Жамбылская	116 996	139 260	92 922	125 776	132 840	113,5
Жетісу	-	-	-	-	323 521	-
Қарағандинская	260 895	298 465	193 215	262 858	289 392	110,9
Қостанайская	192 845	215 129	134 661	202 132	199 909	103,7
Қызылординская	60 120	52 527	50 416	94 167	95 532	158,9
Мангистауская	212 078	157 512	152 148	279 954	268 879	126,8
Павлодарская	139 967	117 433	67 643	131 305	180 731	129,1
Северо-Казахстанская	115 274	105 831	100 500	151 327	137 788	119,5
Түркістанская	-	133 444	102 512	205 047	245 667	-
Ұлытау	-	-	-	-	25 009	-
Восточно-Казахстанская	536 181	582 948	346 099	477 660	342 490	63,9
г. Астана	575 906	635 571	357 292	673 100	939 894	163,2
г. Алматы	719 854	898 531	624 982	1 057 560	1 392 015	193,4
г. Шымкент	155 946	215 951	205 313	302 704	412 268	264,4
Примечание: Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК https://stat.gov.kz .						

Рассмотрим расходы внутренних посетителей в 2022 г. (таблица 2). Таблица 2 – Расходы внутренних посетителей, тыс. тенге

Регион	Расходы,	Расходы по	в том числе

	всего	внутреннему туризму, всего	в личных целях	в деловых и профессиональных целях
1	2	3	4	5
Республика Казахстан	644 281 718,6	419 088 952,3	387 513 403,8	31 575 548,5
Абайская	7 999 278,7	7 734 961,1	7 283 065,2	451 895,9
Ақмолинская	26 078 150,0	21 236 570,2	20 919 039,2	317 531,0
Ақтөбінская	23 051 662,1	22 672 396,7	21 413 718,3	1 258 678,4
Алматынская	37 041 454,0	28 188 646,0	25 949 147,6	2 239 498,4
Атырауская	10 056 868,9	9 059 708,8	8 571 063,6	488 645,2
Западно- Казахстанская	19 250 038,5	14 461 491,7	13 545 484,4	916 007,3
Жамбылская	31 023 511,1	24 106 014,5	23 114 784,1	991 230,4
Жетісу	14 921 559,1	13 864 085,0	12 589 678,0	1 274 407,1

Продолжение таблицы 2

1	2	3	4	5
Қарағандынская	66 525 095,8	31 666 078,0	30 880 574,3	785 503,8
Қостанайская	26 539 423,3	18 724 778,5	16 545 412,1	2 179 366,4
Қызылордынская	21 133 879,7	19 176 675,7	17 982 343,0	1 194 332,8
Манғыстауская	16 987 763,5	14 485 410,4	13 514 762,1	970 648,3
Павлодарская	27 185 320,2	15 110 751,0	14 605 156,4	505 594,6
Северо- Казахстанская	19 361 218,5	11 526 847,2	11 061 997,5	464 849,7
Түркістанская	46 159 169,9	35 832 975,0	33 246 433,6	2 586 541,4
Ұлытау	10 416 759,9	9 537 217,3	9 244 048,0	293 169,3
Восточно- Казахстанская	30 711 298,2	24 327 288,1	22 383 008,9	1 944 279,2
г.Астана	71 879 990,6	37 482 121,6	31 852 713,6	5 629 408,0
г.Алматы	112 783 009,2	41 764 553,9	36 262 560,1	5 501 993,8
г.Шымкент	25 176 267,6	18 130 381,5	16 548 414,1	1 581 967,4

Примечание: Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК <https://stat.gov.kz>.

Из таблицы 2 видно, что расходы внутренних и внешних туристов в 2022 г. составили 644 281 718,6 тыс. тенге. Из них 419 088 952,3 тыс. тенге или 65,0 % составляют расходы внутри страны. Среди расходов внутренних туристов в личных целях потрачено 387 513 403,8 тыс. тенге или 92,5 %, в деловых и профессиональных целях 31 575 548,5 или 7,5 %.

Список использованной литературы:

1. Национальный классификатор Республики Казахстан (общий классификатор видов экономической деятельности (ОКЭД). Дата введения: 22.02.2019.
2. Закон Республики Казахстан от 30 апреля 2021 года № 34-VII «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам туристской деятельности»
3. Атикеева С.Н., Муканова Б.Ш., Сальменова С.К., Каражанова М.Х. Основы индустрии гостеприимства: учебное пособие. – Нур-Султан: Университет «Туран-Астана», 2021. – 149 с.
4. Курманова Г.К., Суханбердина Б.Б., Уразова Б.А. Региональный компонент в туризме // Теория и методика физической культуры. – 2022. - № 3 (69). – С.126-134.

ӘОЖ 338.48

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОНАҚЖАЙЛЫЛЫҚ ИНДУСТРИЯСЫН ТАЛДАУ**Коркинбаев А.М., Құрманова Г. К.**

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал Қ.

Аннотация: Жалпы Қазақстан бойынша да, Батыс Қазақстан облысында да қолда бар туристік ресурстар негізінде қонақжайлылық индустриясының жай-күйін талдау мәселелері туристік секторды ғана емес, сонымен қатар туризмнің мультипликативтік әсеріне ұшыраған ілесіп секторлардың көпшілігін дамыту жолдарын анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: туризм, қонақжайлылық индустриясы, саяхат, қызмет көрсету, клиент, қызмет көрсету, тур, агент, оператор, орналастыру.

УДК 369. 8

СОЦИАЛЬНАЯ ФУНКЦИЯ ГОСУДАРСТВА В РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКЕ**Молдағалиев А.С., Курманова Г.К.**

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Актуальность статьи определяется тем, что социальная сфера относится к компоненте, характеризующей современный мир. В нашей стране существенные изменения в финансовом обеспечении социальной защиты связаны с изменениями в юридических актах, касающихся пенсионного обеспечения, оказания услуг лицам с ограниченными возможностями, модернизацией государственного бюджета.

Ключевые слова: социальная сфера, социальные услуги, социальное обслуживание, социальная политика, потребности общества, пособия, пенсии, льготы, пожилой возраст, инвалидность.

Социальная сфера придерживается гуманитарных норм. Количество пенсионеров и лиц с инвалидностью в Казахстане увеличивается, поэтому необходимы организации, оказывающие им услуги. Речь идет о такой помощи как социальная, социально-медицинская, включающая реабилитационную, профилактическую и др., материальная. Обеспечение социальной защиты со стороны государства помогает людям вернуться к прежней жизни и не быть изолированными от социума, преодолеть одиночество, расширить общение, не ограничиваясь семьей, родственниками, получить возможность обучения и дальнейшего трудоустройства. Люди, которые ухаживают за близкими маломобильными людьми, благодаря социальной политике, могут позволить себе вернуться к активной жизни. Те, кто в силу обстоятельств оказался в сложной ситуации, получает возможность жить как прежде, участвовать в производстве, улучшать материальное положение и психологическое состояние. Происходит это благодаря использованию финансовых ресурсов, аккумулируемых государством за счет налоговых и неналоговых поступлений. Интеграция и концентрация денежных средств для осуществления финансирования социальной политики позволяет достичь запланированных результатов. А использование инновационных методов в этой сфере соответствует целям обновления исследуемой сферы.

Статистика многих государств фиксирует увеличение срока жизни людей. Данный факт предопределил исследования, связанные с выбором методов достижения промежуточных и стратегических результатов социальной политики, поиском технологий социального обслуживания, новых финансовых инструментов для осуществления социальных услуг, Происходит гармонизация законодательства Республики Казахстан (Закон «О социальной защите лиц с инвалидностью в Республике Казахстан» [1], Закон «О специальных социальных услугах» [2], Закон «О пенсионном обеспечении в Республике Казахстан» [3]) с учетом реформирования бюджетной сферы, а также с международным законодательством (Конвенция о правах инвалидов [4], Стандартные правила обеспечения равных возможностей для инвалидов [5], Саламанская декларация о принципах, политике и практической деятельности в сфере образования лиц с особыми потребностями [6]).

В Казахстане обеспечен одинаковый доступ поставщикам социальных услуг к бюджетным средствам. При этом указывается на равенство организационно-правовых форм, подушевой метод финансирования в соответствии с утвержденными нормативами, принципы и стандарты оказания социальных услуг, тарифы, индивидуальный подход к конкретному человеку. Практикам необходимо оценить соответствие изменений в государственной социальной политике траектории социально-экономического развития Казахстана, уровень финансовых ресурсов, выделяемых из республиканского и местных бюджетов, эффективность их использования, реальные потребности общества в социальных услугах, фактические индикаторы.

В странах складывается разноректорная ситуация. Государство проводит оптимизацию государственных трат, означающее уменьшение финансирования социальных услуг, тогда как в обществе наблюдается спрос на эти услуги в результате увеличивающегося долголетия, увеличения количества многодетных семей, преобладания городского населения над сельским, роста числа лиц с инвалидностью, потребностью создания безбарьерной среды и социокультурной инклюзии, непрекращающихся военных конфликтов, роста разводов, экологических катастроф. Поэтому необходимы инновационные формы социального обслуживания и их финансовое обеспечение, в т.ч. за счет мотивации. Разработчикам социальной политики, специалистам в сфере бюджетного планирования необходимо понимать специфику социальных услуг, риски, возникающие при их оказании. Это, например, риск нерациональной траты денежных средств, в результате чего организации социального обслуживания не смогут результативно выполнять свои функции; риск снижения финансовой независимости поставщиков услуг, что негативно скажется на потребителях (дома престарелых, детские дома, организации, оказывающие паллиативную помощь).

В условиях повышения социальной ориентации казахстанской экономики, направленной на достижение социального равенства, необходимо взвешенное теоретическое и методологическое обоснование категорий и определений. Определение «социальная защита» является одинаково распространенным в научной литературе и практической деятельности государственных структур и бизнес-фирм, но при этом отсутствует единая трактовка содержания. Вопрос сущностной трактовки термина предполагает конкретизацию как минимум трех экономических категорий.

Социальная защита населения, социальное обеспечение и социальная политика (СП) государства взаимосвязаны. Первые два являются функциями политики, осуществляемой правительством в отношении уязвимых категорий населения. Проанализируем их соотношение на основе трактовки в научной и учебной литературе.

Обеспечение как выделение денежных и материальных средств для достижения заданной цели, различается по направлениям: экономическое, политическое, правовое, медицинское, инженерно-техническое, медицинское, социальное. В 1952 г. Конвенция

Международной организации труда (МОТ) определила минимальные нормы социального обеспечения (пособия по безработице, потере кормильца, беременности) [7].

Родина термина «социальная защита» – США, год появления термина 1935, первый источник – закон о социальной защите. Социальная защита – комплекс социальных отношений, в рамках которых население обеспечивает удовлетворение своей жизнедеятельности. Это трактовка в широком смысле. Социальная защита является проявлением государственной социальной политики, поддерживающей группы населения, определенные нормами закона. Это термин в узком смысле [8]. МОТ также определила виды социальной защиты.

Социальная защита характеризуется как комплекс государственных мер, связанный с оказанием социальной помощи и социального обслуживания, с распределением бюджетных средств с целью удовлетворения потребностей физических лиц, которые в данное время не могут самостоятельно обеспечивать себя денежными средствами в объеме прожиточного минимума по независящим от них причинам. Поэтому государство разрабатывает социальную политику. До последнего времени социальная политика считалась чисто государственным инструментом. В настоящее время социальная политика может быть государственной и негосударственной, однако цель единая – стабильность общества через согласование интересов различных групп общества и обеспечение благосостояния. Замараева З.П. трактует СП как составную часть внутренней политики государства, указывая на ресурсно-потенциальный подход в системе социальной защиты и социального обслуживания населения [9].

Социальное обеспечение происходит в виде помощи (пособия, пенсии, льготы), социальная защита проявляется в мерах, обеспечивающих условия для привычной жизнедеятельности. То есть социальное обеспечение и социальная защита не одно и то же.

Общество в XXI веке, придерживаясь высших гуманитарных принципов, стремится предоставить высокое качество жизни людям с ограниченными возможностями и маломобильным группам населения. Пожилой возраст, инвалидность являются социальным феноменом. Не существует ни одного государства на планете, в котором количество пенсионеров и людей с инвалидностью было бы равно нулю. Поэтому правительства планируют, разрабатывают, утверждают, корректируют, исполняют, контролируют социальную политику, в т.ч. с учетом обеспечения потребностей названных групп населения.

В Республике Казахстане проявляются те же тренды, что и в мире:

- постоянное увеличение количества лиц с инвалидностью. По данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК в 2019 г. было 690 тыс. чел., в 2020 г. 695,3 тыс. чел. (прирост по сравнению с 2019 г. 5,3 тыс. чел. или 0,8%), в 2021 г. 696,8 тыс. чел. (прирост по сравнению с 2020 г. 1,5 тыс. чел. или 0,2%), в 2022 г. 742 тыс. чел. (прирост по сравнению с 2021 г. 45,2 тыс. чел. или 6,5%, по сравнению с 2020 г. 46,7 тыс. чел. или 6,7%);

- приведение законов о социальной защите в соответствии с международными стандартами. В стране 8 лет назад ратифицирована Конвенция о правах инвалидов;

- устойчивое старение населения. Казахстан имеет «собственно преддверие старости», которое характеризуется следующими показателями. В 2010 г. доля пенсионеров 9,9%, доля трудоспособных граждан 64,0%. В 2020 г. доля пенсионеров 11,0%, доля трудоспособных граждан 58,3%. Амплитуда колебания за 10 лет составила по доле пенсионеров 1,1% со знаком «+», по доле граждан трудоспособного возраста 5,7% со знаком «-». Показатели приведены по методике шкалы демографического старения Ж.Боже-Гарнье-Э.Россета. Сейчас на каждые 100 детей от 0 до 15 лет приходится 26,6 граждан старше 65 лет.

Социальная защита является характеристикой социального государства.

Экономическая наука на протяжении своего развития сформировала несколько тенденций при осуществлении социальной защиты:

Классическая школа – поддержание человека в бедности.

Неоклассическая школа – перераспределение национального дохода от богатых к бедным. Происходит разрешение противоречий между двумя полярными состояниями (богатством и бедностью).

Кейнсианство – государственное регулирование доходов. Институциональная школа – эффективность общественного производства обеспечивает социальную справедливость.

Существует два подхода к социальному финансовому обеспечению. Макроэкономический подход акцентирует внимание на роли государства с учетом воспроизводства ВВП. Микроэкономический подход связан с домохозяйством, индивидом, получающим определенные денежные средства. Два подхода необходимо комбинировать: финансовый уровень социальной защиты отражает итог распределительных отношений в обществе с одной стороны; с другой стороны пенсионер, лицо с инвалидностью получает доходы в виде пенсии, адресной помощи и т.п. из разных источников в течение определенного периода времени [10].

Модели финансового обеспечения СЗН: бюджетно-дотационные, страховые, коллективно-солидарные. Алгоритм их одинаков: 1.определение на законодательном уровне источников финансирования; 2.подсчет суммы средств, необходимых для выполнения социальных гарантий; 3.распределение денежных средств между потребителями; 4.способ использования денег.

Финансовое обеспечение системы социальной защиты населения в традиционном понимании – пассивное присвоение положенных в соответствии с законом социальных благ на основе функционального распределения ограниченных ресурсов бюджетной системы в процессе выполнения расходных обязательств как части бюджетного процесса по обеспечению социальных гарантий. Уровни реализации социальной защиты: республиканский и региональный (местный). Поэтому необходимы скоординированные действия в реализации СЗ на государственном и региональном уровнях. Законодательство определяет полномочия местных органов власти устанавливать льготы, например, по оплате ЖКХ, проезду на общественном транспорте (бесплатный проезд для пенсионеров в г. Астана), обслуживанию в медицинских учреждениях. Основным поставщиком социальных услуг является государство, которое финансирует их, т.е. монетизирует льготы.

Список использованной литературы:

- 1.Закон Республики Казахстан от 27.06.2022 г. № 129-VII «О социальной защите лиц с инвалидностью в Республике Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2023 г.)
- 2.Закон Республики Казахстан №114-IV от 29.12.2008 г. «О специальных социальных услугах»
- 3.Закон Республики Казахстан от 21.06.2013 г. № 105-V «О пенсионном обеспечении в Республике Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2023 г.)
- 4.Конвенция о правах инвалидов. Принята резолюцией 61/106 Генеральной Ассамблеи от 13.12.2006 г.
- 5.Стандартные правила обеспечения равных возможностей для инвалидов. Приняты резолюцией 48/96 Генеральной Ассамблеи от 20.12.1993 г.
- 6.Саламанкская декларация о принципах, политике и практической деятельности в сфере образования лиц с особыми потребностями. Испания, Саламанка, 7-10 июня 1994 г.
- 7.Конвенция Международной организации труда «О минимальных нормах социального обеспечения» от 28.06.1952 г. № 102
- 8.Право социального обеспечения / под ред. М.О.Буяновой. – М.: КНОРУС, 2021. – 224

9.Замараева З.П. Социальная защита и социальное обслуживание населения. – М.: Дашков и К, 2018. – 174 с.

10.Такмакова Е.В. Регулирование доходов населения на основе формирования социальной стандартизации (в предметной сфере «доходы населения»). – Орел, 2021. – 367 с.

ӘОЖ 369. 8

СОЦИАЛЬНАЯ ФУНКЦИЯ ГОСУДАРСТВА В РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКЕ

Молдагалиев А.С., Құрманова Г. К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал Қ.

Аннотация: Мақаланың өзектілігі әлеуметтік саланың қазіргі әлемді сипаттайтын компонентке жататындығымен айқындалады. Біздің елімізде әлеуметтік қорғауды қаржылық қамтамасыз етудегі елеулі өзгерістер зейнетақымен қамсыздандыруға, мүмкіндігі шектеулі адамдарға қызмет көрсетуге, мемлекеттік бюджетті жаңғыртуға қатысты заң актілеріндегі өзгерістермен байланысты.

Кілт сөздер: әлеуметтік сала, әлеуметтік қызмет көрсету, әлеуметтік қызмет көрсету, әлеуметтік саясат, қоғамның қажеттілігі, жәрдемақы, зейнетақы, жеңілдіктер, егде жастағы, мүгедектік.

УДК 346. 26

ВЕДЕНИЕ БИЗНЕСА В СФЕРЕ ПАРИКМАХЕРСКИХ УСЛУГ

Муканова А., Курманова Г.К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Основной фактор развития индустрии красоты – рост благосостояния людей, пропаганда здорового образа жизни и красоты привели к повышению спроса на услуги салонов красоты. Развитие индустрии красоты, появление новых процедур и косметических препаратов приводит к популяризации услуг салонов красоты среди населения, повышает денежный приток и, как следствие, доходность бизнеса.

Ключевые слова: предпринимательство, малый и средний бизнес, салонный бизнес, конкуренция, услуги, качество, эффективность, квалификация, клиент, имидж.

Предпринимательство является важнейшим внутренним источником развития национальной экономики [1].

При этом малое и среднее предпринимательство, существующее в экономике наряду с крупными предприятиями и обладающее рядом специфических характеристик, имеет особое значение, во многом определяя уровень благосостояния общества в целом [2].

Специфика малого и среднего предпринимательства обуславливает его роль в экономике – развитие конкуренции, решение проблемы занятости населения, придание гибкости экономической системе и т.д. Вклад малого и среднего предпринимательства в экономику развитых стран существенен, причем как в ВВП, так и в обеспечении занятости [3]. Сектор малого и среднего предпринимательства является фундаментальным и необходимым элементом социально-экономической системы страны, в значительной степени обеспечивающим устойчивость ее развития [4].

«Салоны красоты» – под этим термином подразумеваются предприятия с таким основным видом деятельности, как предоставление услуг парикмахерскими и салонами красоты. Формы собственности - юридические лица и индивидуальные предприниматели [5].

В органах государственной власти Республики Казахстан не предусмотрено деления между видами деятельности: «парикмахерские» и «салоны красоты». Рынок салонов красоты – бизнес быстрорастущий. За последние годы отмечается ежемесячное открытие нескольких салонов по Республике Казахстан, причем такая тенденция прослеживается не только в столичных городах, а также в областях РК.

Главная тенденция развития рынка салонов красоты, заключается в том, что потребители становятся более требовательными и переключают внимание с отдельных стандартных услуг на комплексные мероприятия, в том числе SPA, фитнес и диетическое питание. Высокие темпы развития делают сферу салонного бизнеса привлекательным для новых игроков, а конкуренция на рынке поддерживается за счет увеличения количества услуг. Парикмахерские услуги относятся к сфере бытовых услуг и принадлежат к числу наиболее востребованных в повседневном быту людей, а, следовательно, являются самыми массовыми в Республике Казахстан. Этот сектор услуг занимает наибольший объем на рынке бытового обслуживания населения и на данный момент представлен парикмахерскими, салонами, косметическими кабинетами и другими негосударственными предприятиями.

Парикмахерские, как правило, занимают небольшие площади. Большая часть парикмахерских размещается на площадях не более 100 кв. метров, как правило, на первых этажах жилых домов (встроенно-пристроенные помещения), при гостиницах, вокзалах, торговых домах, рынках. Большинство помещений, занимаемых парикмахерскими и косметическими кабинетами, находится в хорошем состоянии. И лишь элитные и дорогие салоны могут позволить себе размещаться в отдельном здании. Современный рынок парикмахерских услуг очень динамичен, на него постоянно влияют различные факторы, такие как мода, искусство, общественные нормы. В г. Уральск предлагают парикмахерские услуги салоны красоты, студии красоты, имидж-студии, парикмахерские. Анализ спектра предлагаемых услуг говорит о том, что большинство представленных салонов красоты предлагают самые востребованные и популярные услуги: парикмахерские услуги, услуги ногтевого сервиса, косметические процедуры. В г. Уральск нет филиальных сетей у салонов красоты.

Основная задача парикмахерского бизнеса – удовлетворение потребностей клиентов. Поэтому конкурентные преимущества услуги – это заключенная в ней ценность для клиента. Для того чтобы выиграть у конкурентов состязание за привлечение клиентов, можно использовать два пути:

- создать конкурентные преимущества услуг, т.е. услуги, предлагаемые салоном, для клиентов должны стать предпочтительнее услуг конкурентов;
- создать конкурентные преимущества салона, т.е. обслуживание в салоне для клиентов должно стать предпочтительнее обслуживания в салонах конкурентов.

Конкурентоспособность услуги определяется прежде всего ее качеством и ценой [6]. Более конкурентоспособной является та услуга, которая обладает более высоким качеством по сравнению с другими аналогичными услугами при меньшей цене. Такое сочетание наиболее привлекательно для клиентов. Качество услуги складывается из целого комплекса параметров, которые можно объединить в две группы: качество выполнения услуги и качество обслуживания клиента (таблица 1).

Таблица 1 – Качество услуги

Составляющие качества услуги	Качество обслуживания клиента
Качество оборудования	Отношение к клиенту со стороны персонала
Качество технологии	Время обслуживания

Качество инструмента	Применение прогрессивных форм обслуживания
Качество парфюмерно-косметических препаратов	
Квалификация персонала	

Наряду с качеством еще одним параметром, обеспечивающим конкурентоспособность услуги, является цена (таблица 2).

Таблица 2– Цена услуги

Внешние факторы	Внутренние факторы
Политика	Затраты
Экономика	Специфика услуги
Инфляция	Дополнительный сервис
Спрос	Доля рынка
Конкуренция	Имидж салона
Наличие и стоимость ресурсов	

Ценообразование является одним из самых важных элементов управления парикмахерским салоном.

В парикмахерском бизнесе продуктом являются услуги, продаваемые в салоне. Парикмахерские услуги принципиально отличаются от любых товаров. У парикмахерской услуги как продукта, который предстоит продать, есть свои особенности, которые необходимо учитывать.

Первая особенность услуги – неосвязаемость. Парикмахерские услуги, в отличие от товара, неосвязаемы. Их невозможно попробовать с момента приобретения. Парикмахерская услуга способна надолго изменить имидж клиента. Но прежде чем решиться на такое изменение, клиент вынужден просто поверить мастеру на слово. Опытный парикмахер, стараясь укрепить доверие к себе со стороны клиента, способен повысить осязаемость услуги. Как можно этого добиться? Сделать будущую услугу более реальной, показав клиенту современные парикмахерские каталоги, журналы, фотоработы. Сделать будущую услугу более желаемой, описав стрижку (окраску, мелирование, завивку и др.) с точки зрения эстетических и прочих преимуществ, которые клиент получит от этой процедуры.

Вторая особенность услуги – непостоянство качества. Работая в парикмахерском салоне, следует помнить, что качество услуги колеблется в широких пределах в зависимости от того, кто ее оказывает. В одном и том же салоне одинаковую стрижку два мастера выполняют по-разному. Даже один и тот же мастер не стрижет два раза одинаково. Парикмахерская услуга – это ручной труд, а не штамповка.

Третья особенность услуги – недолговременность.

Четвертая особенность услуги – неотделимость от ее исполнителя.

Определив основные отличия парикмахерских услуг от любых товаров, можно предположить, что и цены на парикмахерские услуги устанавливаются каким-то отличным от цен на товары образом. Это так, потому что ценообразование парикмахерских услуг учитывает не только объективные факторы (расходы салона, цены салонов-конкурентов), но и субъективные (например, имидж салона). Соотношение цены услуги и ее ценности должны соответствовать друг другу: удовлетворение от услуги должно соответствовать пожертвованным средствам. Задача салона состоит в том, чтобы как можно больше повысить потребительскую ценность услуги для клиента, чтобы она максимально превышала стоимость издержек, понесенных салоном. В оценке потребительской ценности парикмахерской услуги клиенты обращают внимание на многие факторы, основными из которых являются: уют в салоне – качественный ремонт и оборудование; качество работ – квалифицированный персонал; отличный сервис; имидж салона. Следовательно, для того чтобы зарабатывать деньги на услугах, нужно их вкладывать в эти четыре фактора. И не забывать делать это регулярно, по заранее

утвержденному плану развития салона. Важное соотношение в рассчитываемых ценах имеет позиционирование уровня салона.

Для определения оптимальной стоимости услуги салоны используют информацию о ценах конкурентов, соотнося ее с реальной себестоимостью предлагаемых услуг. Расчет себестоимости услуг: суммирование переменных издержек на услуги (расходные материалы, процент мастера). К сумме прибавляются расходы на сервис, или постоянные издержки (все, что нельзя привязать к услуге: аренда, зарплата администраторам и т.д.). Многие просто умножают получившуюся себестоимость на 2 и на этом останавливаются.

Для того чтобы объективно оценить конкурентоспособность услуги, необходимо при анализе использовать те критерии, которые наиболее важны для клиентов: качество выполнения стрижки и укладки, комплексность предоставления услуги, уровень обслуживания и цен. Только в этом случае можно ожидать, что оценка услуги салоном совпадет с мнением клиента. Если рассматривать конкурентоспособность салона (таблица 3), то ее можно определить как возможность эффективной хозяйственной деятельности и прибыльной реализации услуг в условиях конкурентного рынка. Эта реализация обеспечивается всем комплексом имеющихся у салона средств.

Таблица 3 – Конкурентоспособность салона

Оборудование	Технологии	Материалы	Кадры
Менеджмент	Конкурентоспособность салона		Финансы
Маркетинг	Комплексность обслуживания	Имидж	Месторасположение

Конкурентоспособность салона – это обобщающий показатель его жизнестойкости, умения эффективно использовать финансовый (ценообразование), производственный (оборудование, технологии, парикмахерские материалы, административное управление) и трудовой (работа с персоналом) потенциалы. Особенно важна способность салона оперативно и адекватно реагировать на изменения в поведении клиентов, их вкусов и потребностей.

Критерии выбора салона красоты–уровень сервиса, цена на услуги, профессиональный уровень специалистов, широкий спектр услуг, личные отношения с мастерами, рекомендации друзей, знакомых, известность и качество используемой в салоне профессиональной косметики, близость к дому, дополнительный сервис, популярность салона (реклама), система персональных скидок, престижность, наличие парковки, эксклюзивность услуг (нет в других салонах).

Магистральный путь для развития салона красоты - комплексный подход к клиенту. Много аспектное воздействие малого бизнеса на экономический рост и его значительный вклад в создание ВВП имеет глубинные причины, которые заключаются в том, что малый бизнес обеспечивает гибкие организационные формы рационального использования трудовых, производственных и финансовых ресурсов общества, обеспечивает эффективную занятость экономически активного населения; сохраняет и развивает трудовой потенциал общества, способствует повышению его качества, тем самым, создавая одно из важнейших условий для развития инновационной экономики и интенсивного экономического роста. Малый и средний бизнес является источником стабильного экономического развития и обеспечения материального благосостояния страны.

Список использованной литературы:

- 1.Тлешева Р.Н. Современное состояние малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан // Молодой ученый. – 2018. – № 43 (229). – С. 277-282.
- 2.Тулепов А. Малый и средний бизнес как основа среднего класса в Казахстане: монография. – Алматы: Экономика, 2020. – 194 с.

- 3.Елшибаев Р.К. Современное состояние и направления развития малого и среднего бизнеса Республики Казахстан. Вестник университета «Туран». 2021;(1):84-90. <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2021-1-1-84-90>
- 4.Хамитова Д.М., Фаткуллина А.Б. Современные проблемы развития малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан // Молодой ученый. – 2019. – № 17.1 (255.1). – С. 28-29.
- 5.Абжанова Д.Ш. Практические аспекты совершенствования поддержки малого и среднего бизнеса // Вестник КарГУ. Серия Экономическая. – 2020. – №3. – С. 83-89.
- 6.Турчаева И.Н., Матчинов В.А. Финансовая среда предпринимательства и предпринимательские риски [Электронный ресурс]: учебное пособие. – Саратов: Вузовское образование, 2018. – 248с.

УДК 346.26

ШАШ ТАРАУ ҚЫЗМЕТТЕРІ САЛАСЫНДА БИЗНЕС ЖАСАУ

Муканова А., Курманова Г.К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал Қ.

Андатпа: Сұлулық индустриясын дамытудың Кілт факторы - адамдардың әлауқатының өсуі, салауатты өмір салты мен сұлулықты насихаттау сұлулық салондарының қызметіне сұраныстың артуына әкелді. Сұлулық индустриясын дамыту, жаңа рәсімдер мен косметикалық препараттардың пайда болуы халық арасында сұлулық салондарының қызметін насихаттауға алып келеді, ақша ағынын және соның салдарынан бизнестің кірістілігін арттырады.

Кілт сөздер: кәсіпкерлік, шағын және орта бизнес, салондық бизнес, бәсекелестік, қызмет көрсету, сапа, тиімділік, біліктілік, клиент, имиджі.

УДК 311.216

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В ОТРАСЛЯХ С УЧЕТОМ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Мукеева У.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В данной статье автор рассматривает вопросы методики преподавания бухгалтерского учета в отраслях с учетом технологических особенностей в современных условиях с применением практического опыта работы, полученной в процессе трудовой деятельности.

Ключевые слова: отраслевые особенности, методика преподавания, эффективные методики, технологии преподавания, практический опыт.

Согласно образовательной программе для обучения студентов специальности 5В050800 «Учет и аудит», после изучения теоретических основ бухгалтерского учета, финансового и управленческого учета, предусмотрено преподавание особенностей бухгалтерского учета в отраслях экономики. Если изучение финансового и управленческого учета дает возможность полностью освоить общую методику ведения бухгалтерского учета в коммерческих структурах, то преподавание отраслевых видов учета должно быть очень тесно связано с технологическими особенностями, которые

вливают не только на сам процесс производства, но и на организацию бухгалтерского учета.

Основная задача изучения дисциплин - ознакомить студентов с особенностями ведения бухгалтерского учета в различных отраслях экономики; расширить кругозор студентов в этой области в соответствии с требованиями современной науки и практики; привить практические навыки ведения бухгалтерского учета в современных условиях хозяйствования.

В процессе изучения учетных дисциплин по различным отраслям экономики необходимо решить следующие задачи:

- формирование знаний о влиянии отраслевых особенностей деятельности предприятия на организацию и постановку бухгалтерского учета;
- усвоение теоретических основ учета затрат на производство и исчисления себестоимости продукции и услуг в торговле, промышленности, капитальном строительстве, сельском хозяйстве;
- представление о современных методах и приемах калькулирования себестоимости продукции и услуг;
- использование информации бухгалтерского учета для принятия управленческих решений при формировании себестоимости продукции и финансового результата по текущей деятельности предприятия конкретной отрасли национальной экономики.

В ходе изучения учебных дисциплин студенты должны знать:

- основные отраслевые особенности, влияющие на постановку и ведение бухгалтерского учета; общие принципы учета затрат и исчисления себестоимости продукции;
- методы и способы организации учета производственных затрат и калькулирования себестоимости продукции в отрасли;
- систему сбора, обработки и подготовки информации по предприятию и его структурным подразделениям;
- современные калькуляционные системы;
- проблемы, решаемые бухгалтерами в процессе преобразования информации, необходимой для принятия управленческого решения.

С применением данных знаний, студенты должны уметь:

- использовать систему знаний об отраслевых особенностях организации учета и его принципах для систематизации данных о производственных затратах,
- калькулировать себестоимость произведенной продукции или оказанных услуг и определять финансовый результат;
- решать на примере конкретных ситуаций вопросы оценки, потребленных в процессе производства ресурсов, управлять затратами и формированием себестоимости продукции и услуг.

Следует иметь в виду, что изучение отраслевых видов бухгалтерского учета имеет тесную связь с технологическими особенностями отраслей. Поэтому, при преподавании данных дисциплин, очень важно раскрывая те или иные темы, ознакомить студентов с применяемой терминологией, особенностями технологии отрасли по рассматриваемому вопросу, раскрывать студентам тему приводя конкретные практические примеры.

Наиболее широкое распространение в Западно-Казахстанской области получили такие отрасли экономики как сельское хозяйство, строительство и торговля. Это те отрасли, которые имеют много очень специфических технологических особенностей, которые напрямую влияют на организацию и ведение бухгалтерского учета.

Из всех видов бухгалтерского учета в отраслях самым сложным является бухучет в сельском хозяйстве. Во-первых, в сельском хозяйстве основным средством производства является земля, которая учитывается как долгосрочный актив, но по нему не начисляется износ (земля, используемая под сельскохозяйственные угодья). И здесь очень важно объяснить студентам: почему износ в данном случае не начисляется и в каких случаях

земля не только не изнашивается, что свойственно долгосрочным активам, а, наоборот, увеличивает свою ценность. Во-вторых, сельское хозяйство — это многоотраслевое производство (растениеводство, животноводство, промышленная переработка, строительство и пр.). Поэтому, очень важно сначала рассказать об организации бухгалтерского учета: осветить некоторые вопросы Учетной политики сельскохозяйственного формирования, разработки строения рабочего плана, методику ведения бухгалтерского учета при многоотраслевом производстве и сведения их в один единый баланс предприятия.

В сельском хозяйстве производство различных видов продукции предполагает и различный подход к учету затрат и исчислению себестоимости. В данном случае, я сначала студентам раскрываю теоретические основы учета затрат на производство и исчисления себестоимости, рассказываю о современных методах и приемах калькулирования себестоимости продукции и услуг, методику их отражения в учете, последовательность закрытия счетов в конце отчетного периода. Из многолетнего опыта хочу отметить, что студенты слушают с большим интересом, но часто путаются при определении бухгалтерских записей (проводок) при доведении учетных цен до фактической себестоимости готовой продукции в конце отчетного периода. Для закрепления данной темы необходимо в календарно-тематическом плане предусмотреть больше часов на решение ситуационных задач. Помимо этого, студентам необходимо рассказать о некоторых специфических терминах, понятиях и технологиях производственного процесса. Например, что такое смушка, сычуг, чем отличается органическое удобрение от минерального и т.д. Рассказывая о технологии получения смушки, привожу пример из рассказа Ч. Айтматова.

Если в сельском хозяйстве многоотраслевое производство вызывает особую сложность в организации и ведении бухгалтерского учета, то в строительстве — это сложные экономические взаимоотношения. На строительной площадке одновременно работают общестроительные, специализированные, пусконаладочные и другие службы. Технологический процесс производства осуществляется под руководством ведущей строительной организации (генерального подрядчика). Он заключает договоры с заказчиками (застройщиками) на выполнение всех работ, а затем для выполнения отдельных видов строительно-монтажных работ привлекает специализированные управления, выступающие в роли субподрядчиков. В последнее время наблюдается тенденция экономической связи субподрядчика с заказчиком напрямую, без участия генерального подрядчика во взаиморасчетных операциях. И здесь возникает очень много вопросов, которые необходимо объяснить студентам: кто при этом «выигрывает», кто «проигрывает», возможно ли полностью исключить технологические взаимоотношения субподрядчика с генподрядчиком и прочие вопросы. Иначе говоря, это сложная система взаимоотношений, которая должна правильно отражаться в бухгалтерском учете.

Различия в цене строительного производства влияют на организацию учета, так как они усложняют процесс создания и использования нормативной документации. Часто в документах, которые ложатся на стол бухгалтеров, технологами указывается ссылка на ЕРЕР (Единые районные единичные расценки) и ЕН и Р (Единые нормы и расценки). Необходимо студентам объяснить их предназначение и почему нельзя полностью пользоваться этими справочниками в современных условиях, почему делается дополнительные приложения с учетом рыночных цен на материалы и услуги (тема: «Учет ТМЗ в строительстве»). И с этой темой тесно связана тема лекции «Договор подряда на капитальное строительство»: дать исчерпывающее разъяснение, почему выгоднее составлять договор подряда с открытой ценой («затраты плюс»), по которому подрядчику возмещаются затраты, непосредственно связанные с выполнением строительных работ. Такой тип договора для подрядчика является безубыточным. Договор же подряда с фиксированной ценой, по которому стороны соглашаются на твердую (фиксированную)

цену, является очень рискованным для строительной компании в условиях инфляции в экономике государства. В строительных компаниях применяется множество различных силовых машин, средств малой механизации, инструментов, относящихся к долгосрочным активам, так как процесс производства является очень трудоемким. И здесь очень важно бухгалтеру в Учетную политику компании заложить ту базу распределения затрат вспомогательных производств и накладных расходов, которая бы способствовала корректному определению фактической себестоимости объектов строительства.

Одной из важнейшей отраслевой особенностью строительства являются вопросы по обеспечению ПСД (проектно-сметной документацией). По данному вопросу я студентам рассказываю, что такое ПСД на строительство объекта, из чего она состоит: локальная смета, сводная смета (или сводный сметный расчет), рабочие чертежи, что такое типовое проектирование. Иногда для того, чтобы студенты немного отдохнули и лучше усвоили данную тему, я рассказываю о типовом проектировании, которое было очень распространено в советское время, на примере фильма Э. Рязанова «Ирония судьбы, или с легким паром». Все эти отраслевые особенности, тонкости технологического процесса строительного производства, должны дать студентам знания для правильной организации бухгалтерского учета на предприятии.

В современных условиях оптовая и розничная торговля занимает одно из ведущих мест в экономике любого государства. Роль торговли в возникновении и развитии бухгалтерского учета очень велика, так как бухгалтерский учет, баланс, двойная запись и инвентаризация возникли именно в торговле. Торговля также имеет много отраслевых особенностей, которые влияют на организацию синтетического и аналитического учета.

Преподавание бухгалтерского учета в торговле и общественном питании, я тесно связываю с дисциплиной «Автоматизация бухгалтерского учета 1С Предприятие (версия 8.2)». Это выгодно в двойне, так как теоретический материал по темам мы закрепляем практическим введением данных в базу учебной программы «1С Предприятие» на примере торговых компаний (супермаркетов, магазинов). При этом для заполнения данных по участникам торговых операций, студенты приносят реальные чеки по сделанным ими покупкам. По курсу «Бухгалтерский учет в строительстве» мною разработана небольшая сквозная задача с выходом на баланс, по остальным дисциплинам – ситуационные задачи по учету затрат и исчислению себестоимости единицы готовой продукции.

В числе эффективных методик и технологий преподавания бухгалтерского учета в отраслях, способствующих вовлечению студентов в поиск и управление знаниями, приобретению опыта самостоятельного решения разнообразных задач, следует выделить:

- технологии проблемно-модульного обучения;
- технологии учебно-исследовательской деятельности;
- коммуникативные технологии (дискуссия, пресс-конференция, «мозговой штурм», учебные дебаты, игровые технологии и другие активные формы и методы).

В целом, методология преподавания бухгалтерского учета в отраслях вызывает некоторую сложность. Поэтому, мой многолетний практический опыт работы в строительстве и сельском хозяйстве, помогает при раскрытии тем, предусмотренных программой изучения дисциплин.

Список использованной литературы:

1. Особенности отраслевого учета. Материалы онлайн форума бухгалтеров, май 2021 г. Buhonline24.ru
2. Что такое отраслевой учет? По материалам Netinbag.com. 2022 г.
3. Особенности методики преподавания бухгалтерского. Г. В. Михайлова
Учет. Анализ. Аудит, № 5'2018

ЗАМАНАУИ ЖАҒДАЙДА ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІ ЕСКЕРТЕ ОТЫРЫП, ӨНДІРІСТЕРДЕ БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕПТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Мукеева У.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Андатпа: Бұл мақалада автор жұмыс барысында жинақталған практикалық тәжірибесін пайдалана отырып, қазіргі жағдайдағы технологиялық ерекшеліктерді ескере отырып, өндірістерде бухгалтерлік есепті оқыту әдістемесі мәселелерін қарастырады.

Кілт сөздер: салалық ерекшеліктері, оқыту әдістері, тиімді әдіс-тәсілдері, оқыту технологиялары, практикалық тәжірибе.

УДК 311.216

МЕТОДИКА УЧЕТА ТОВАРОВ В ОПТОВОЙ И РОЗНИЧНОЙ ТОРГОВЛЕ И ПУТИ ЕЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ С ПРИМЕНЕНИЕМ ПРОГРАММЫ 1С ТОРГОВЛЯ

Мукеева У.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В данной статье автор рассматривает вопросы методики учета товаров в оптовой и розничной торговле и пути ее совершенствования с применением программы 1С Торговля в современных условиях с применением практического опыта работы, полученной в процессе трудовой деятельности.

Ключевые слова: отраслевые особенности, эффективные методики учета, практический опыт, современные программы по бухгалтерскому учету в торговле.

Бухгалтерский учет в торговле, как в других отраслях народного хозяйства, имеет свои специфические особенности. Для правильной организации бухгалтерского учёта в торговле, необходимо знать основные аспекты торговой деятельности, чтобы не нарушать установленных законодательных норм. Все организации, которые занимаются торговлей, ведут бухгалтерский учет по достоверной документации хозяйственных процессов, на основании которых отражается полный учет поступающих товаров, операции, связанные с выбытием товаров, их транспортировкой и хранением. При этом учет товаров ведется по их количеству, наименованию, а в крупных торговых предприятиях их учет может быть организован по местам хранения.

Для осуществления торговой деятельности, необходимы данные – о закупках, остатках продукции, продаже и прочую информацию, которые тесно взаимосвязаны между собой и позволяют осуществлять оперативное руководство торговым предприятием. Основным *объектом* учета в торговле является *товар*. Выделяют следующие разновидности их учета:

- ✓ Оперативный
- ✓ Бухгалтерский
- ✓ Статистический
- ✓ Складской.

При открытии предприятия оптовой или розничной торговли, владелец сталкивается с таким важным вопросом: как лучше вести учет товара? От этого во многом зависит успешное ведение бизнеса. В случае принятия ошибочных решений высок риск потери денежных средств и банкротства. Правильная организация учета товаров, позволяет контролировать финансовые средства, наличие остатков товаров в торговых точках и на складах, изучать спрос и предложение на отдельные товары, накапливать информацию для рекламы. Отсутствие достоверной учетной информации не дает представления о полученной прибыли, о товарных запасах, создает благоприятную почву недобросовестным и нечистым на руку сотрудникам воспользоваться ситуацией и безнаказанно воровать товар. Поэтому основной задачей бухгалтерского учета в торговле является правильная организация синтетического и аналитического учета с применением современных технологий (в частности 1С Предприятие, 1С Торговля). При этом методика учета товаров должна быть отражена в Учетной политике торгового предприятия, в котором, кроме особенностей учета товаров, утверждается методологическая основа долгосрочных и прочих краткосрочных материальных активов, денежных средств, уставного капитала, доходов и расходов, расчётных операций и прочее.

Учетной политикой торгового предприятия должно быть определено: по каким ценам вести учет товаров. Методологией ведения бухгалтерского учета товаров определены два способа бухгалтерского учета товаров в торговле: по покупным ценам и продажным ценам.

Учет товаров по покупным ценам целесообразно вести в оптовых предприятиях. Его сущность заключается в ведении учета товаров по фактической стоимости приобретения. В розничной же торговле товары учитываются по продажным (реализационным) ценам, которая состоит из фактической стоимости приобретения и торговой наценки.

Приобретаемые товары в учете оптовой и розничной торговли, отражаются на активном инвентарном счете 1330 «Товары» по фактической себестоимости, в которую входят следующие расходы:

- стоимость приобретения товаров по договорной цене;
- таможенные пошлины;
- посреднические вознаграждения, связанные с приобретением товаров.
- транспортные расходы.

Полученный товар отражается в учете согласно полученной счет-фактуре, акта выполненных работ и накладной, по дебету счетов 1330 «Товары» в корреспонденции со счетом 3310 «Краткосрочная задолженность поставщикам и подрядчикам» с выделением отдельной бухгалтерской записью налога на добавленную стоимость (счет 1420 «Налог на добавленную стоимость»). Современная методология предполагает не применение отдельного счета «Торговая наценка» как было ранее в бухучете торговли. Это связано с тем, что при приобретении товаров определяется фактическая себестоимость товаров, а при реализации – доход от продажи. Разница и есть торговая наценка, сущность которого заключается в покрытии всех расходов торгового предприятия и получения торговой прибыли. Она определяется при списании дохода от реализации товаров на увеличение итогового дохода и списании фактической себестоимости товаров и расходов по реализации на уменьшение итогового дохода. Величина торговой наценки зависит от стоимости приобретения товаров, от величины расходов торгового предприятия и от конъюнктуры рыночных цен на товары. Списание реализованных товаров, согласно СБУ 7 "Учет товарно-материальных запасов", производится по средней фактической себестоимости, либо методом ЛИФО. Метод специфической идентификации применяется в основном при торговле предметами роскоши (автомобили, бриллианты, золото и пр.). Ведение бухгалтерского учета в торговле целесообразно полностью автоматизировать с помощью современных программ, что позволит вести точный учет поступления, хранения, и реализации товаров, и обеспечивать оперативной информацией для принятия

обоснованных и быстрых решений. Этому способствуют широкие функциональные возможности программ и простая эксплуатация программных продуктов.

На рынке информационных программ по автоматизации учета товаров, выделяют следующие основные программы:

- 1С: Управление торговлей 8.3
- 1С: Розница
- 1С: Просто

Программа **1С: Управление торговлей 8.3** создана специально для комплексной автоматизации оперативного и управленческого учета на предприятиях торговли. Типовая конфигурация программы отвечает всем современным требованиям: организация общего бухгалтерского учета, складской учет, прием заказов и контроль их исполнения, планирование закупок и поставок, контроль и управление ценообразованием (можно назначить скидки, установить минимальный ценовой порог), контроль и управление работой торговых представителей, контроль и управление товародвижением, планирование и анализ эффективности всех бизнес-процессов компании. Данная программа подходит крупным оптовым предприятиям. Но в связи с тем, что конфигурация программы позволяет связать с программой 1С Розница, она нашла широкое применение и на предприятиях розничной торговли. Еще одним преимуществом программы является то, что она позволяет сформировать детализированные отчеты для анализа эффективности торговой деятельности предприятия и принятия маркетинговых решений.

Программа **1С: Розница** в основном предназначена для средних и крупных магазинов розничной торговли и связана практически со всеми видами торгового оборудования – дисплеи покупателей, принтеры этикеток, сканеры штрих-кодов, электронные весы и т.д.. Но преимущество данной программы заключается в том, что данной программе существуют алгоритмы, предназначенные для учета товаров, по которым специализируется конкретный магазин (например: продукты питания, хозяйственные товары, аптека, одежда, обувь и пр.).

Но самым востребованным в автоматизации учета товаров в торговле является программа **1С: Просто**. Преимуществом данной программы является простой и удобный интерфейс, легкость в организации дополнительных рабочих мест, можно работать в районах с плохим Интернетом, а также наличие множества отдельных лёгких компонентов, которые можно программировать под конкретные задачи. Данная программа предназначена для сети небольших магазинов, торговых точек с несколькими кассирами.

Список использованной литературы:

1. Варламов С.А. Бухгалтерский учет в торговле: учеб. пособие — Москва, 2013.
2. Мамукова Е. Программа 1С – что это такое? // Консультант, Москва, 2019
3. Инструкция по применению встроенных программ в системе 1С Предприятие (версия 8.3)
4. Материалы интернет сайта ГК «СофтЭксперт» о программных технологиях в торговле, 2021

ӘОЖ 311.216

КӨТЕРМЕ ЖӘНЕ БӨЛШЕК САУДАДАҒЫ ТАУАРЛАРДЫ ЕСЕПКЕ АЛУ ӘДІСТЕМЕСІ ЖӘНЕ 1С САУДА БАҒДАРЛАМАСЫ АРҚЫЛЫ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Мукеева У.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Андатпа: Бұл мақалада автор көтерме және бөлік саудадағы тауарларды есепке алу әдістемесі мәселелерін және жұмыс барысында жинақталған практикалық жұмыс тәжірибесін пайдалана отырып, заманауи жағдайларда ІС Сауда бағдарламасын қолдану арқылы оны жетілдіру жолдарын қарастырады.

Кілт сөздер: салалық ерекшеліктері, тиімді бухгалтерлік есеп әдістері, практикалық тәжірибе, саудадағы бухгалтерлік есептің заманауи бағдарламалары.

УДК 311.216;336.7

УЧЕТ И АУДИТ ГОТОВОЙ ПРОДУКЦИИ

Рахимова А., Ерниязов Р.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Процесс реализации готовой продукции завершает кругооборот хозяйственных средств предприятия, что позволяет ему выполнять обязательства перед государственным бюджетом, банками по ссудам, персоналом, поставщиками и возмещать прочие производственные затраты. Невыполнение плана реализации вызывает замедление оборачиваемости оборотных средств, штрафы за невыполнение договорных обязательств перед покупателями, задерживает платежи, ухудшает финансовое положение предприятия. Бухгалтерский учет выпуска и реализации готовой продукции призван обеспечить достоверные данные об объеме производства, выпуска и реализации готовой продукции, а также о предполагаемых доходах предприятия от реализации готовой продукции.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, готовая продукция, реализация, прибыль, выручка, аудит.

Каждое предприятие в условиях рынка стремится производить те товары и услуги, которые дают наибольшую прибыль. Ее получение является условием экономического роста предприятия. В то же время в условиях рынка нет гарантии, что предприятие получит прибыль. Это, прежде всего, зависит от того, насколько правильно предприятие определяет спрос, перечень (ассортимент), количество и качество товаров, которые оно собирается производить, и методы их реализации, а также от многих обстоятельств: правильного определения желаний покупателей и ориентации предприятия на их производство, уровня издержек производства, которые должны быть меньше, чем доходы, полученные от продажи своей продукции. Это требует от каждого предприятия определенной организации хозяйствования, проведения определенной экономической и производственной политики, поиска своего пути развития, своего маркетинга, своих форм хозяйствования и точного бухгалтерского учета.

Готовая продукция - это изделия, полностью обработанные, прошедшие проверку на соответствие утвержденным стандартам или техническим условиям, оформленные приемо-сдаточной документацией, предназначенные для реализации, а также выполненные работы и услуги, оказанные другим предприятиям. Готовая продукция составляет основную часть продукции предприятия. Кроме того, в состав продукции включаются также отпущенные на сторону полуфабрикаты собственного производства, выполненные работы и оказанные услуги промышленного характера. Работами промышленного характера считаются услуги вспомогательных цехов по отпуску пара, воды, электроэнергии, сжатого воздуха, автоперевозки и другие услуги сторонним

предприятиям и организациям, своим непромышленным хозяйствам или для собственного капитального строительства.

В состав продукции (работ, услуг) входят:

- готовая продукция и полуфабрикаты собственного производства;
- работы и услуги промышленного характера,
- работы и услуги непромышленного характера,
- покупные изделия (приобретенные для комплектации);
- строительно-монтажные, проектно-изыскательские, научно-исследовательские работы;
- услуги по прокату легковых автомобилей и доставке (перегону) автомобилей;
- транспортно-экспедиционные и погрузочно-разгрузочные операции.

Учет выпуска готовой продукции находится под постоянным контролем бухгалтерии, так как его ритмичность обеспечивает выполнение договорных обязательств по отгрузке продукции покупателям, своевременность реализации всех расчетов и выплат. Ежедневно документы на выпуск готовой продукции поступают в бухгалтерию, которая ведет количественный натуральный учет выпуска по видам изделий. По окончании месяца общее количество выпущенной продукции оценивается по плановым, продажным ценам и по фактической себестоимости. По показателям выпуска готовой продукции определяется результат работы предприятия в процессе производства – экономия или перерасход как разница между фактической и плановой себестоимостью выпущенной продукции. Здесь же выпуск расценивается и по отпускным (продажным, договорным) ценам, что дает важное значение для правильной организации учета движения готовой продукции имеет разработка ее номенклатуры, т.е. перечня наименований видов изделий, вырабатываемых данным предприятием. За основу его составления берется классификация готовых изделий по определенным признакам, позволяющим отличать одно изделие от другого (модель, класс точности, фасон, артикул, размер, марка, сорт и т. п.). Номенклатурные номера строятся по-разному исходя из конкретных условий производства.

Учет готовой продукции осуществляется по фактической себестоимости, а аналитический учет по видам продукции осуществляется по учетным ценам. Учет готовой продукции ведется на синтетическом счете 1320 «Готовая продукция». В бухгалтерском учете затраты на производство готовой продукции учитываются на счетах основного производства.

В качестве учетных цен на готовую продукцию могут применяться: фактическая производственная себестоимость (полная); нормативная себестоимость (полная); оптовые цены и другие виды цен.

Стоимость готовой продукции и величина незавершенного производства включают в себя расходы на сырье, материалы, прямые расходы на оплату труда и соответствующие косвенные производственные расходы, рассчитанные исходя из нормальной нагрузки производственных мощностей. Постоянные производственные накладные расходы распределяются на себестоимость пропорционально прогнозируемому объему производства продукции при работе в нормальных условиях. Прогнозируемый объем производства - это ожидаемый объем производства, рассчитанный на основе средних показателей за несколько периодов. Переменные производственные накладные расходы включаются в себестоимость единицы продукции пропорционально фактическому объему произведенной продукции. Также в себестоимость готовой продукции могут быть включены непроизводственные накладные расходы, необходимые для доведения запасов до их текущего состояния и места их нахождения.

Для установления полноты оприходования готовой продукции, правильности отражения в учете выручки от реализации и исчисления себестоимости реализованной готовой продукции, необходимо проведения аудита. При аудите реализации готовой продукции необходимо в первую очередь обратить внимание на правильность

оформления первичных документов, их соответствии договору. Особенно важна правильная оценка готовой продукции. При проверке внимательно изучают состояние учета и хранения, соблюдение порядка оприходования всей поступившей за ревизуемый период продукции собственного производства. При этом анализируются и проверяются по форме и по существу первичные документы на оприходование продукции. В ходе проверки устанавливают правильность составления указанных документов, их подлинность, реальность отраженных в них операций и объективность содержащихся сведений. Производится встречная сверка документов на оприходование продукции с документами по начислению оплаты труда.

При аудите полноты и своевременности оприходования готовой продукции следует учитывать, что оприходованию должна подлежать продукция, прошедшая все технологические стадии и соответствующая техническим условиям и стандартам. Первичные документы на ее оприходование (приемо-сдаточные накладные, акты и т.д.) сверяются с данными отчетов заведующих складами на их оприходование, а также с данными аналитического и статистического учета. При наличии отклонения аудитор устанавливает их причины и виновных лиц. В процессе аудита изучается ритмичность выпуска продукции и поставок ее покупателям. При этом анализируется соблюдение графика выпуска продукции и ее отгрузки покупателям. После проведения аудита в обязательном порядке должно быть составлено аудиторское заключение, в котором отражается результат проверки состояния бухгалтерского учета и отчетности экономического субъекта, а также ошибки, выявленные в ходе аудита.

Список использованной литературы:

1. Каташевич Я.А. Учет затрат на производство и продажу готовой продукции / Я.А. Каташевич // Вестник молодежной науки. — 2017. — № 2 (9). — С. 3.
2. Сулейманова Н.И. Учет готовой продукции: бухгалтерский и налоговый аспект / Н.И. Сулейманова // Актуальные вопросы современной экономики. 2018. № 1. С. 79-81.
3. Туровец О. Г. Организация производства и управление предприятием: Учебник / О.Г. Туровец, В.Б. Родионов/ под ред. О.Г. Туровца - 3-е изд.-М.: НИЦ ИНФРА - М. - 2018. - 506 с.
4. Тюменев Ю.А. Бухгалтерский учет готовой продукции на промышленном предприятии / Ю.А. Тюменев // Новая наука: финансово-экономические основы. — 2017. — № 1. — С. 257-260.
5. Шелудякова С. А. Организация и способы ведения бухгалтерского учета затрат на обычные виды деятельности предприятия в производственной сфере / С.А. Шелудякова // Молодой ученый. — 2017. — №20. — С. 295-298.

ӨОЖ 311.216;336.7

ДАЙЫН ӨНІМДЕРДІҢ ЕСЕБІ ЖӘНЕ АУДИТІ

Рахимова А., Ерниязов Р.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Дайын өнімді өткізу процесі кәсіпорынның шаруашылық активтерінің циклін аяқтайды, бұл оның мемлекеттік бюджетке, банктерге несиелер, персонал, жабдықтаушылар алдындағы міндеттемелерін орындауға және басқа да өндірістік шығындарды өтеуге мүмкіндік береді. Орындау жоспарын орындамау айналым қаражаттарының айналымының баяулауына, тапсырыс берушілер алдындағы шарттық міндеттемелерді орындамағаны үшін айыппұл салуға, төлемдерді кешіктіруге, кәсіпорынның қаржылық жағдайын нашарлатады. Дайын өнімді шығару мен өткізуді

есепке алу дайын өнімді өндіру, шығару және өткізу көлемі туралы, сондай-ақ кәсіпорынның дайын өнімді өткізуден түсетін болжамды кірісі туралы нақты мәліметтерді қамтамасыз етуге арналған.

Кілт сөздер:бухгалтерлік есеп, дайын өнім, өткізу, пайда, кіріс, аудит

УДК 332.05

СОСТОЯНИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Тимиргалиев И.Н.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация:В статье автором рассмотрены актуальность и необходимость развития и поддержки региональной инновационной деятельности для повышения конкурентоспособности национальной экономики в современных условиях Казахстана. Приводится анализ данных уровня развития инновационной деятельности по регионам. На основе проведенного анализа сформулированы основные направления решения проблем повышения инновационной активности Казахстана, которые включают меры по стимулированию и поддержке со стороны государства по разработке и внедрению эффективных инноваций, разработку национальных проектов создания и производства наукоемкой инновационной продукции, а также меры государственного содействия развитию инновационной инфраструктуры.

Ключевые слова:инновационная деятельность, инновационноеразвитие приоритетных отраслей экономики, Стратегический план развития Республики Казахстан, цифровая экономика,цифровые технологии, нанотехнологии, инновационная активность регионов.

Важнейшей предпосылкой повышения конкурентоспособности экономики Республики Казахстан является инновационное развитие приоритетных отраслей экономики, обеспечивающих выпуск продукции с высокой добавленной стоимостью. Накопленный человеческий капитал, природно-ресурсный потенциал, имеющаяся производственная инфраструктура определяют широкие перспективы инновационного развития бизнеса страны, в дальнейшем — с выходом на мировой рынок. Для этого Казахстану необходимо провести ряд мероприятий, стимулирующих развитие бизнеса, рынка инжиниринговых и консалтинговых услуг, способствовать укреплению взаимовыгодного сотрудничества между научными, учебными организациями и производственными предприятиями Казахстана.[1]

Возможные пути создания благоприятного инновационного климата в Казахстанской экономике начали активно проявляться в начале 80-х годов, еще до распада Советского Союза. Уже тогда стало очевидным, что действующие механизмы «внедрения» результатов исследований и разработок неэффективны, инновационная активность предприятий низкая, а средний возраст производственного оборудования постоянно увеличивался. С тех пор в республике был принят ряд государственных концепций регулирования и стимулирования инновационной деятельности, объявлено о создании национальной инновационной системы, создан ряд механизмов государственного финансирования инноваций, включая создание инфраструктуры инновационной деятельности.[2]

В развитии экономики Казахстана значимая роль отводится топливно-энергетическому комплексу (ТЭК). Доходы от продажи продукции ТЭКможно

использовать для внедрения инновационных технологий, открытия новых производств и развития социальной сферы. Концепция развития ТЭК

Республики предусматривает развитие комплекса на основе мирового опыта и достижений научно-технического прогресса. В настоящее время ключевыми проблемами развития ТЭК являются следующие:

1. Недостаточность производительных мощностей для покрытия растущего спроса на энергию и топливо со стороны экономики и населения;
2. Экспортная ориентированность, зависимость экономики от экспорта энергоресурсов;
3. Высокая энергоемкость экономики;
4. Снижение ресурсной базы;
5. Низкая экологичность технологий, применяемых в ТЭК.

Одной из важных задач ТЭК Казахстана является модернизация и строительство новых генерирующих мощностей в электроэнергетике, систем передачи электроэнергии и тепла и переработки нефти.

Важно также развивать внутренние рынки энергии и топлива, а также конкуренцию. Для интенсификации геологоразведочной деятельности необходимо активировать инвестиционную политику для привлечения инвестиций. Модернизация промышленности и транспорта, внедрение инновационных технологий для повышения эффективности использования энергоносителей остается важнейшим приоритетом развития ТЭК. Необходимо также развивать технологии и инфраструктуру для использования альтернативных видов энергоносителей. [3]

В целом, экономический рост остается стабильным и страна продолжает работать над развитием новых направлений в экономике, таких как технологические инновации, цифровизация, сельское хозяйство, промышленное производство. Это открывает новые возможности для снижения экономических рисков глобального масштаба, укрепления позиций Казахстана в мировой экономике и привлечения инвесторов для роста внутренней экономики и благосостояния граждан. [4]

Машиностроительный комплекс Казахстана включает 13 подотраслей: производство нефтегазового, горношахтного, металлургического, железорудного, энергетического, строительного оборудования машин, сельскохозяйственное машиностроение, станкостроение, приборостроение, производство бытовой техники.

Ключевыми проблемами развития отрасли являются:

- недостаток квалифицированных кадров;
- отсутствие заинтересованности бизнеса и промышленных предприятий во внедрении инновационных технологий.

В машиностроении Казахстана можно выделить приоритетные сегменты. К первому приоритету относятся следующие подотрасли машиностроения: машиностроение для нефтегазовой промышленности, машиностроение для горнорудной и металлургической промышленности; железнодорожное машиностроение, сельскохозяйственное машиностроение; производство электрооборудования. Эти подотрасли обладают потенциалом внутреннего спроса, возможностями экспорта, наличием производственной базы, умеренными рисками и конкуренцией. Ко второму приоритету относятся: автомобильная промышленность, производство строительной техники, станкостроение, производство бытовой техники и др. Этим подотраслям требуется государственная поддержка.

Основным стратегическим документом на среднесрочную перспективу является Стратегический план развития Республики Казахстан до 2025 года. План направлен на обеспечение экономического роста страны и повышение уровня жизни населения. Качественный рост экономики должен основываться на повышении конкурентоспособности бизнеса и развитии человеческого капитала, технологической модернизации и внедрении экологически чистых технологий для устойчивого развития.

В соответствии с Планом должны развиваться новые секторы и технологии, такие как цифровые технологии, нанотехнологии, регенеративная медицина и медицинский туризм, робототехника, альтернативная энергетика и другие. Для реализации задач модернизации.

Казахстана в рамках развития высокотехнологичной экономики будут поддерживаться внедрение технологий Индустрии 4.0, цифровизация традиционных отраслей, таких как сельское хозяйство, энергетика, горно-металлургический комплекс, а также нефтегазовая отрасль. Ожидается, что ориентированная на экспорт индустриализация существующих предприятий и развитие высокотехнологичных отраслей и услуг приведут к созданию новой, более диверсифицированной экономики.

В послании от 2 февраля 2019 года Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаев отметил, что ключевой стратегической целью Казахстана является обеспечение полноценного развития рыночных институтов и механизмов при стабилизирующей роли государства. Среди конкретных приоритетов упоминалось развитие «экономики простых вещей», главным образом для замены импортируемых социально значимых продуктов питания продукцией отечественного производства.

Еще одним ключевым приоритетом для страны является развитие цифровой экономики для достижения лидирующих позиций в регионе по уровню развития инфраструктуры ИКТ. В связи с этим Президент заявил, что Правительство должно внести необходимые коррективы в законодательство, чтобы обеспечить основы для внедрения технологий 5G, «умных» городов, больших данных, блокчейнов, цифровых активов и новых цифровых финансовых инструментов. В связи с этим перед Казахстаном поставлена цель создания соответствующих современным требованиям дата центров для развития передачи данных и расширения участия в мировом рынке цифровых услуг. Наконец, еще одним важным основным направлением, определенным для Казахстана, является развитие производства органической и экологически чистой сельскохозяйственной продукции и совершенствование переработки продукции сельского хозяйства.[5]

Промышленность и торговля продолжают оставаться движущей силой экономики Казахстана, обеспечивая 46% от общего ВВП страны. Однако, доля услуг продолжает расти и достигла 52,6%, в то время как доля обрабатывающей промышленности снизилась до 13,2%. Это указывает на перспективу для дальнейшего развития экономики в сфере услуг и новых технологий.

За 2022 год доля строительства также увеличилась, достигнув 5,3% по сравнению с 4,5% в первом квартале, что свидетельствует о росте инвестиций в этот сектор. Однако доля транспорта и складирования продолжает снижаться и составляет 6,1%, что ниже уровня первого квартала 2022 года.

Как видно из таблицы 1, в «тройку» наиболее инновационно активных регионов входят Атырауская, Костанайская и Карагандинская области. Что интересно, по затратам на инновации, Костанайская область занимает лишь 12 место.

Если рассматривать размерность, во всех регионах уровень инновационной активности выше на крупных предприятиях, которые объективно имеют больше ресурсов, в том числе финансовых, для осуществления инноваций.

Таблица 1. Общий рейтинг инновационной активности регионов (2020).

№ п/п	Регионы (области, города республиканского значения)	Общий рейтинг инновационной активности
1	Атырауская	1
2	Костанайская	2
3	Карагандинская	3
4	Восточно-Казахстанская	4

5	Павлодарская	5
6	г. Нур-Султан	6
7	Жамбылская	7
8	г. Алматы	8
9	Актюбинская	9
10	Алматинская	10
11	Северо-Казахстанская	11
12	г. Шымкент	12
13	Ақмолинская	13
14	Туркестанская	14
15	Қызылординская	15
16	Западно-Казахстанская	16
17	Мангистауская	17

Среди аутсайдеров рейтинга – Кызылординская, Западно-Казахстанская и Мангистауская области.[6]

В целом следует выделить ряд проблем, тормозящих развитие полноценной региональной инновационной системы. Так, по данным статистики, в целом по Казахстану лишь 9% предприятий сотрудничают в сфере инновационной деятельности с другими организациями. По регионам это значение 5-12%, за исключением Павлодарской области (22%). Для тройки лидеров это значение составляет: Атырауская и Костанайская области – 7%, Карагандинская – 6%. Причем Павлодарская область занимает в рейтинге 5 место. Как видно, эффективность связей между производственными предприятиями, научными и иными организациями низкая, напрямую не влияет на выпуск инновационной продукции и общий рейтинг инновационной активности. И это при том, что в стране большое количество научных учреждений (396 в 2020 г.) и научных сотрудников по многим сферам экономики.

Проблема состоит еще и в отсутствии эффективного механизма внедрения результатов научных исследований в реальный сектор экономики. Все это пока еще отражается на технологической отсталости, недостаточном росте производства в наукоемких отраслях промышленности и сохранении зависимости экономики Казахстана от экспорта сырья. Следует также добавить и наличие технологической отсталости большинства вузов и научных организаций. В связи с этим актуальна, и проблема развития сервисных услуг по созданию связей между наукой и производством.

Учитывая потенциал инновационного развития Казахстана, а именно возможность улучшения взаимодействия между промышленностью и наукой, перспективы повышения производительности труда за счет трансферта технологий, лидерства в ряде перспективных высокотехнологичных отраслей, роста рынков сбыта за счет интеграционных процессов можно сформулировать несколько возможных направлений повышения инновационной активности Казахстана. Они включают:

- выполнение комплекса мер по совершенствованию механизмов стимулирования и поддержки со стороны государства по разработке и внедрению предприятиями эффективных инноваций в организацию и управление производством. Это будет способствовать повышению конкурентоспособности выпускаемой продукции на мировом рынке;

- разработку национальных проектов создания и производства наукоемкой инновационной продукции, а также модернизации технической и технологической составляющей с целью обеспечения соответствия современным требованиям;

- разработку мер государственного содействия развитию инновационной инфраструктуры и системы привлечения в сферу инноваций частного капитала.

Одним из условий достижения данных целей является привлечение иностранных инвестиций, успешность этого зависит от степени экономической привлекательности Казахстана. Совершенствование государственной политики по привлечению инвестиций в сферу инноваций может значительно повысить конкурентные преимущества национальной экономики.

Список использованной литературы

1. Кулмаганбетова А.С. Состояние и проблемы инновационного развития Казахстана / А.С.Кулмаганбетова // Вестник РУДН, серия Экономика. – 2013. - № 3. – С.5-15.
2. Осик Ю.И. Инновационная сфера экономики Казахстана в контексте преодоления ресурсных и институциональных ограничений глобализации /Ю.И.Осик,З.С. Гельманова// Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2014. – № 1 (часть 2). – С. 206-211.
3. Лапаев С.П. Инновационное развитие Республики Казахстан /С.П.Лапаев, Ж.А.Молдагулова // Интеллект, инновации, инвестиции.– № 2.– 2019. – С. 45-49.
4. <https://marketingcenter.kz> - Экономика Казахстана 2023: цифры, анализ, прогнозы.
5. Шевченко Е. Анализ пробелов в сфере науки, технологий и инноваций (НТИ) в Казахстане / Е.Шевченко // Проект ЕЭК ООН. – 2020. – 38 с.
- 6.Каримбаева Г. Инновационная активность регионов Казахстана / Г.Каримбаева, М.Жумабаева, Н.Ибрагимова // Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова. - №1 (64). –2022. – С.74-82.

ӨОЖ 332.05

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӨНІРЛІК ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ЖАЙ-КҮЙІ

Тимирғалиев И.Н.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Андатпа .Мақалада автор Қазақстанның қазіргі жағдайында ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігі арттыру үшін өңірлік инновациялық қызметті дамыту мен қолдаудың өзектілігі мен қажеттілігін қарастырды. Өңірлер бойынша инновациялы қызметтің даму деңгейінің деректеріне талдау жасалады. Жүргізілген талдау негізінде Қазақстанның инновациялық белсенділігін арттыру проблемаларын шешудің Кілт бағыттары т ұжырымдалды, олар тиімді инновацияларды әзірлеу және енгізу бойынша мемлекет тарапынан таландыру және қолдау жөніндегі шараларды, құрудың Ұлттық жобаларын әзірлеуді қамтиды сондай-ақ инновациялық инфрақұрылымды дамытуға мемлекеттік жәрдемдесу шаралары.

Кілтсөздер: инновациялық қызмет, экономиканың басым салаларын инновациялық дамыту, Қазақстан Республикасының Стратегиялық даму жоспары, цифрлық экономика, цифрлық технологиялар, нанотехнологиялар, өңірлердің инновациялық белсенділігі.

УДК 311.216; 336.7

КОНЦЕПЦИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ

Умарова Н.С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В данной статье рассматривается современное состояние управленческого учета и пути его организации на предприятии. Управленческий учет-новая комплексная область экономических знаний. Это его большое преимущество, поскольку на стыке наук происходят значительные прорывы в новых знаниях и технологиях при использовании различных научных методов. Организация управленческого учета-это внутренняя работа каждой организации, предприятия.

Ключевые слова: Управленческий учет, управленческие решения, затраты, производственные затраты, планирование, финансовый учет, прогнозирование

Современный управленческий учет обеспечивает руководителей информацией, необходимой для принятия управленческих решений. В том или ином виде он охватывает практически все грани деятельности организации. Для изучения современного управленческого учета важно понять как роль бухгалтера, так и роль менеджера в организации.

В настоящее время актуальна проблема систематизации управленческих ресурсов и затрат на производство.

Управленческий же учет предназначается для решения внутренних задач управления предприятием и является его "ноу-хау". В отличие от финансового, управленческий учет субъективен и конфиденциален, но именно он несет основную нагрузку обеспечения качественного принятия управленческих решений и его реализуют профессионалы высокого уровня.

Суть управленческого учета заключается в предоставлении информации, которая необходима или может пригодиться менеджерам в процессе управления предпринимательской деятельностью".

Развитие управленческого учета связано с усложнением предприятий, диверсификацией продукции, необходимостью сохранять коммерческую тайну о затратах в условиях конкуренции и т.д.

Анализ зарубежной и отечественной практики внедрения управленческого учета на предприятии показывает, что не следует принимать решение о разработке и внедрении системы управленческого учета в условиях резкого ухудшения основных показателей деятельности предприятия.

Немаловажным фактором, который надо обязательно учитывать при выборе момента внедрения системы управленческого учета является наличие у предприятия достаточного количества финансовых и трудовых ресурсов.

Необходимо учитывать также психологический климат в коллективе, складывающийся на момент принятия решения. Если предприятие находится в критическом состоянии то бывает непросто объяснить необходимость новых затрат на повышение эффективности управления с помощью инструментария управленческого учета. Гораздо проще начать процесс разработки и внедрения системы управленческого учета при устойчивом финансовом состоянии предприятия, а следовательно, и в благоприятном с психологической точки зрения момента.

Система управленческого учета должна быть ориентирована на проблемы, с которыми могут столкнуться менеджеры в своей практической деятельности. Управленческий учет играет ключевую роль, помогая менеджерам сосредоточить внимание на этих четырех моментах.

1. Ориентация на потребителя. Потребители являются основой успеха организации. Количество организаций, внимание которых сосредоточено на их покупателях, достаточно велико и постоянно увеличивается.
2. Ориентация на ключевые факторы успеха. Совокупность этих факторов оказывает непосредственное воздействие на экономическую жизнеспособность организации.
3. Непрерывное развитие. Непрерывный процесс совершенствования конкурентами своей продукции и технологий заставляет организацию постоянно заниматься исследованием рынка, исследованием клиентской базы.
4. Анализ цепочки ценностей и цепочки поставок.

В современном понимании управленческий учет является системой, обеспечивающей получение и поставку информации, необходимой для функционирования системы управления на предприятии. Частично эти функции выполняют производственный и бухгалтерский учет. Информация, формируемая в системах бухгалтерского, производственного и управленческого учета, призвана уменьшить степень неопределенности, свойственной рыночным условиям хозяйствования.

Практика осуществления управленческого учета показала, что при любых формах его организации обязательно выделение в самостоятельный раздел или вид учетной работы измерение затрат и результатов основных видов деятельности предприятия. Основным принципом управленческого учета является его ориентация на удовлетворение информационных потребностей управления, решение задач внутрифирменного менеджмента различного уровня прав и ответственности. Построение системы управленческого учета в организации заключается в формировании набора формализованных процедур, обеспечивающих менеджеров всех уровней информацией, полученной как из внутренних, так и из внешних источников, для принятия своевременных и эффективных решений в рамках своей компетенции.

Функции, задачи и инструментарий управленческого учета постоянно дополняются и совершенствуются в соответствии с изменениями, происходящими во внешней среде. Если управленческий учет получает полное признание и статус равноправного партнера, то его возможности оказывать влияние на перспективное развитие предприятия путем использования современных методик прогнозирования, стратегического планирования, анализа рисков, потенциалов существенно возрастают.

Решение проблемы организации и совершенствования бухгалтерского учета, заключается в выделении финансовой бухгалтерии и отдельно производственной бухгалтерии, а также создать управленческий учет.

Управленческий учет не регламентирован жесткими рамками, т. е. той или иной информацией. Он становится основным механизмом управления предпринимательской деятельностью на современном рынке товаров и услуг. Более того, сама постановка управленческого учета должна отвечать постоянно возрастающим требованиям управления. Проблема в том, что механизм формирования управленческого учета нуждается в детализации, аналитике и оперативности учета, что положительно влияет на учетную информацию. Управленческий учет предназначен для решения внутренних задач управления организацией и является ее «ноу-хау». В отличие от финансового учета управленческий учет субъективен и конфиденциален, но именно он несет основную нагрузку обеспечения принятия управленческих решений.

В настоящее время множество фирм и организаций республики акционировались, созданы акционерные общества открытого и закрытого типа – это уже реальность

рыночных структур. Однако разработанной методологии ведения управленческого учёта (на предприятиях) в организациях нет. Здесь нужен механизм формирования ведения управленческого учёта. В крупных фирмах, холдинговых, акционерных компаниях, управление предпринимательской деятельностью потребовало децентрализации учета. При децентрализации учетной аппарат рассредоточен по отдельным производственным подразделениям. Плохо организованный учёт отрицательно влияет на планирование, бюджетирование, прогнозирование и управление.

Современное состояние дел обуславливает необходимость совершенствования учета на данном этапе развития экономики. Здесь необходимо улучшение приемов управленческого учета, его возможности достоверно и оперативно отражать затраты материалов и труда исходя из действия закона стоимости на всех стадиях в рыночных структурах.

В современных условиях термин «управленческий учет» стал весьма популярным, хотя далеко не все достаточно четко представляют себе, что это такое. Цели управленческого учета – своевременный сбор, обработка и обеспечение информацией пользователей для контроля, планирования и управления хозяйственными процессами в организациях. Управленческий учет модно определить как – идентификация, измерение, сбор, систематизация, анализ, разложение, интерпретация и передача информации, необходимой для управления каким-либо объектом (т.е. внутренний учет).

На базе управленческой информации решаются задачи как оперативные (расчет точки безубыточности, планирование ассортимента продукции ее структуры, отказ или привлечение дополнительных заказов, ценообразование), а также задачи перспективного характера, имеющие долгосрочное стратегическое значение (о капиталовложениях, о реструктуризации бизнеса, о целесообразности освоения новых видов продукции). Используя приемы и методы управленческого учета можно выработать правильные рекомендации при решении подобного рода проблем.

Реформирование бухгалтерского учета в Республике Казахстан происходит постоянно. Осуществляется переход на международную систему учета. В связи с чем был разработан ряд нормативных документов для внедрения финансового и управленческого учета в практику казахстанских предприятий.

В настоящее время сложилась пятиуровневая система нормативного регулирования финансового и управленческого учета:

1. законодательный (ГК РК, Закон «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» и др.);
2. Международные стандарты финансовой отчетности, стандарты бухгалтерского учета;
3. методические рекомендации к стандартам;
4. ученая политика организации;
5. первичные (рабочие) документы организации.

Данные о затратах играют ключевую роль во многих управленческих решениях. Ранее рассматривались проблемы поведения затрат, анализа по модели «затраты – объем – прибыль», изучение которых является необходимой базой для управленческого учета. Теперь можно использовать полученные знания при принятии решений по управлению организацией как за относительно небольшие промежутки времени, так и за рассчитанные на значительный период.

Планирование – это особый тип процесса принятия решений, который касается не одного события, а охватывает деятельность всего предприятия. Оно может быть краткосрочным и долгосрочным. Перспективный план суммирует предположения администрации в отношении будущего развития событий в течении трех – пяти лет или даже более длительного периода. В процессе планирования должны быть выработаны ответы на вопросы: чего хочет достичь предприятие; когда и каким образом решить поставленные задачи? Если руководство пришло к согласию в отношении ответов на эти

вопросы, то можно приступить к разработке программы действий, которая будет состоять из долгосрочных и краткосрочных планов.

Российские ученые О.С. Виханский, А.И. Наумов пишут: «Управление в организации осуществляется через людей. Одним из важнейших инструментов управления в руках менеджера является находящаяся в его распоряжении информация. Используя, передавая эту информацию и получая обратный сигнал, он организует, руководит и мотивирует подчиненных. Много зависит от его способности передавать информацию наиболее эффективным образом». Эффективность передачи будет измеряться адекватностью восприятия своевременного управленческого решения. В связи с этим качество и достоверность информации играет особую роль в управленческом учете и влияет на правильное принятие управленческих решений.

Управленческий учет – новая комплексная отрасль экономических знаний. В этом его большое преимущество, так как именно на стыках наук, при использовании разных научных методов происходят существенные прорывы к новым знаниям и технологиям. Оценить же по достоинству возможности управленческого учета могут производители, работающие в условиях реального рыночного хозяйства.

Список использованной литературы

1. Андрияшин Е. Тенденции развития управленческого учета // Аль-Пари. -2020г. № 5-6. – 94-97с.
2. Гавлик П. Страны с переходной экономикой // Проблемы теории и практики управления. -2019г. №1. – 6-11с.
3. Жилина И.Ю. Преимущества управленческого учета для стран с переходной экономикой // Экономика. -2020г. №4. -18-22с.
1. Омашева А.Б. Современное состояние управленческого учета на отечественных предприятиях // Транзитная экономика №1. 2019 г.

ӘОЖ 311.216; 336.7

ЭКОНОМИКАНЫ ДАМУ ТҮЖЫРЫМДАМАСЫ БАСҚАРУШЫЛЫҚ ЕСЕП ТҮЖЫРЫМДАМАСЫ

Умарова Н.С.

Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Аңдатпа: Аталмыш мақалада басқару есебінің қазіргі уақыттағы жағдайы және кәсіпорында ұйымдастырылу жолдары қарастырылған. Басқарушылық есеп-экономикалық білімнің жаңа кешенді саласы. Бұл оның үлкен артықшылығы, өйткені ғылымдардың түйіскен жерінде әртүрлі ғылыми әдістерді қолдану кезінде жаңа білім мен технологияға айтарлықтай серпілістер болады. Басқару есебін ұйымдастыру – бұл әр ұйымның, кәсіпорынның ішкі жұмысы.

Кілт сөздер: басқару есебі, басқару шешімдері, шығындар, өндіріс шығындары, қаржылық есеп, жоспарлау, болжамдау

ӘӨЖ 336.143

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӨНІРЛІК ДАМУ САЛАСЫНДАҒЫ АЙМАҚТЫҚ САЯСАТ

Тогашева Д.С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация: В статье проведена оценка результативности государственной региональной политики за годы независимости Казахстана. Авторами была проведена систематизация всех стратегических и программных документов государства, определено место региональной политики в системе государственного планирования в Республике Казахстан. На основе оценки степени достижения целевых индикаторов программных документов и их соответствия стратегическим ориентирам развития страны было выявлено, что большинство стратегических и программных документов страны не имеют четких и обоснованных целевых индикаторов, часть целевых показателей не были достигнуты. Авторами сделаны выводы о низкой результативности государственной региональной политики и определен перечень факторов, сдерживающих равномерное развитие регионов страны.

Кілт сөздер: аймақ, аймақтық саясат, бағдарлама, стратегия, біркелкі емес, бюджет.

Аймақтық саясат-заңнамалық, экономикалық және әкімшілік іс-шаралар кешеніне негізделген мемлекеттік реттеу жүйесінің маңызды бөлігі, оның мақсаты Өндіргіш күштерді ұтымды орналастыру және ел өңірлері арасындағы әлеуметтік және экономикалық теңгерімсіздіктерді тегістеу болып табылады.

Аймақтық саясат мемлекет саясатының бөлігі болып табылады, таңдалған даму стратегиясына сәйкес келеді және әдетте келесі элементтерден тұрады:

- бюджеттік саясат;
- экономикалық саясат;
- әлеуметтік саясат.

Қазақстан Республикасы үшін өңірлік саясаттың жоғары маңыздылығы аумақтың аумағымен, ресурстар қорларымен, әлеуметтік-демографиялық жағдайлармен, Экономикалық даму деңгейімен және т.б. ерекшеленетін көптеген өңірлердің болуына байланысты.

ҚР аймақтарының мәселелері, экономикалық көрсеткіштері, экономиканың әлеуеті мен дамуына байланысты келесідей ұсыныстар ұсынуға болады:

- Астана және Алматы қалаларының дамыту бағдарламалары айқын белгіленген. Елбасының қаулысымен Астана қаласында өңдеуші өнеркәсіпті, инфрақұрылымды, ғылыми, мәдени, т.б, орталықтарын интенсивті дамытудың мемлекеттік бағдарламасы бекітілген.
- Атырау және Маңғыстау облыстарында әртараптандыруды жүзеге асыру мұнай өңдеуші, мұнай-химия кәсіпорындарын құрумен, ауылшаруашылығында кәсіпкерлікті дамыту мен ауылшаруашылық өнімдерін өңдейтін шағын және орта кәсіпорындарды құрумен, сонымен қатар, көлік және байланыс инфрақұрылымдарын дамытумен байланысты. Шығыс Қазақстан, Қарағанды, Павлодар облыстарында негізгі міндеті өңдеуші салалардағы өнеркәсіпті әртараптандыру.
- Ақтөбе, Жамбыл, Қостанай және Оңтүстік Қазақстан облыстарында ауыл шаруашылығына қызмет көрсетумен айналысатын кәсіпорындарды дамыту және

бірқатар ірі кәсіпорындардың әлеуетін пайдалану бойынша шаралар жүзеге асырылуы керек.

- Батыс Қазақстан және Солтүстік Қазақстан облыстарын дамытудағы негізгі стратегиялық мақсат – бірінші кезекте әскери машина жасау кәсіпорындарын модернизациялау мен жаңарту.
- Алматы, Қызылорда және Ақмола облыстарында негізінен ауылшаруашылық өнімдерін өңдейтін шағын және орта кәсіпорындарды дамытуға көңіл бөлінуі керек. Қазақстанда экономиканы кеңістіктік ұйымдастыруға арналған көптеген зерттеулер жинақталғанына қарамастан, мемлекеттік өңірлік саясатты іске асыруды басқарумен байланысты бірқатар зерттелмеген мәселелер қалып отыр. Осындай мәселелердің бірі экономиканы ұзақ мерзімді дамытудың мемлекеттік стратегиясын іске асыру контекстінде елдің өңірлік саясатының нәтижелілігін бағалау болып табылады.[1]

Нарықтық экономикасы дамыған елдерде аймақтық саясатқа қосымша қажеттілік пайда болады. Бұл таза экономикалық оптимумға бағытталған нарықтық экономика елдің аудандары арасындағы олардың экономикалық даму деңгейі мен халықтың өмір сүру деңгейі бойынша қарама-қайшылықтарды сөзсіз арттыратындығына байланысты. Шынында да, мұндай жағдайларда жеке капитал инвестицияларды ең алдымен капиталға қайтарымы жоғары, тұрақты болатын ең озық аудандарда жасауға тырысады; ол артта қалған аудандарға инвестиция салудан аулақ болады, олардың біліктілігі төмен жұмыс күші, ресурстары аз немесе экономикалық-географиялық жағдайы нашар (бұл әдетте мұндай артта қалудың негізгі себептері). Нәтижесінде бай аудандар байып, кедейлер кедей болып келеді. Бұл саяси шиеленістерге, елде қабылданған аумақтық әділеттілік ережелерін бұзуға әкелуі мүмкін және мемлекеттің тұтастығына қауіп төнуі мүмкін. Сондықтан мемлекеттік органдар мұндай түрдегі тым көп бұрмаланудың алдын алу үшін арнайы шаралар қабылдауға мәжбүр. Бұл шаралар негізінен әлеуметтік бағыты бар өңірлік саясатқа қалыптасады.

2002 жылы Қазақстан Республикасының 2002-2006 жылдарға арналған өңірлік саясатының тұжырымдамасы қабылданды, ол проблемалы өңірлерді іріктеп қолдау саясатымен ұштастыра отырып, инфрақұрылымды, шаруашылық қызметті нығайтуға және халықтың өмір сүру деңгейін жақсартуға ықпал ететін маңызды инвестициялық жобаларды жүзеге асыру арқылы өңірлер арасындағы әлеуметтік-экономикалық даму деңгейлеріндегі бар айырмашылықтарды азайтуға бағытталған.

Мұндай тәсіл Қазақстан Республикасының 2006 жылы қабылданған 2015 жылға дейінгі аумақтық даму стратегиясында да байқалды. Осы стратегия шеңберінде өңірлердің бәсекеге қабілетті мамандануын қалыптастыру негізінде елдің орнықты даму мақсаты қойылды. Осы кезеңде аумақтарды дамыту бағдарламаларымен қатар мамандандырудың базалық салаларының әлеуетін бағалауға және одан әрі даму бағыттарын анықтауға мүмкіндік беретін салаларды дамытудың шеберлік-жоспарлары әзірлене бастады.[2]

Елдің даму стратегиясында салалық тәсілді қолдану экономиканың кеңістіктік-құрылымдық біртектілігін күшейтті.

Осыған байланысты қала құраушы кәсіпорынның құлдырауынан аман қалған моноқалалар проблемасының айқындылығы артты. Бұл мәселені шешу үшін Моноқалаларды дамытудың 2012-2020 жылдарға арналған бағдарламасы әзірленді, оның шеңберінде елдің барлық моноқалалары экономикалық әлеуетіне қарай топтастырылды.

Айта кету керек, бірінші және өте маңызды нысаналы көрсеткіш экономикалық әлеуеті төмен Моноқалаларды ғана қамтиды. Біріншіден, экономикалық әлеуеті төмен аумақтарда өнеркәсіп көлемінің ұлғаюы елеулі инвестициялық құюды және бизнесті жүргізу үшін барынша тиімді жағдайлар жасауды талап етеді. Мұндай қалалардың проблемаларын неғұрлым ақылға қонымды шешу олардың экономикалық мамандануын өзгерту және халық санын оңтайландыру болып табылады. Бұдан басқа, көрсетілген

нысаналы көрсеткіштер бағдарламаның орташа және жоғары әлеуеті бар моноқалаларды дамытуға әсер ету дәрежесін бағалауға мүмкіндік бермейді.

Елдің аумақтық-кеңістіктік дамуының 2020 жылға дейінгі болжамды схемасын әзірлеу мемлекеттің елдің даму стратегиясында салалық тәсілдің дәріменсіздігі фактісін қабылдауының дәлелі болды. Бұл бағдарламалық құжат әрбір өңірдің әлеуметтік-экономикалық әлеуетін тиімді пайдалану негізінде өңірлердің тұрақты дамуы үшін жағдайлар жасауға бағытталған. Оны әзірлеумен Қазақстан Республикасының Өңірлік саясаты өзінің дамуының жаңа кезеңіне өтті. Экономиканы кеңістіктік ұйымдастырудың неғұрлым бәсекеге қабілетті нысаны ретінде агломерацияларға ерекше назар аударылатын кеңістіктік даму бірінші кезектегі басымдыққа ие болды.

Негізгі рөл еңбек ресурстары мен капитал шоғырлануы тиіс агломерацияларға беріледі. Бұл бағдарламалық құжатта келесі мақсатты көрсеткіштер көрсетілген:

- 1) агломерациялар халқының саны;
- 2) жан басына шаққандағы негізгі капиталға инвестициялар (Бағдарламада көзделген қаражат шеңберінде);
- 3) жаңғыртылған/салынған желілердің, оның ішінде жылумен, электрмен және газбен жабдықтаудың үлесі;[3]
- 4) орталықтандырылған сумен жабдықтау және су бұру жүйелеріне қол жеткізу

Мақсаттардың, міндеттердің, іс-шаралардың және мақсаттардың дұрыс емес арақатынасы туралы мәлімдеме осы бағдарлама үшін де жарамды. Осылайша, Қазақстанда агломерациялардың қалыптасуы осы уақытқа дейін табиғи жолмен жүрді. Сондықтан агломерациялардағы халық саны осы бағдарламалық құжат шеңберінде қабылданатын шараларға қарамастан өсетін болады.

Өңірлерді дамытудың 2020 жылға дейінгі бағдарламасында көзделген қаражат шеңберінде негізгі капиталға салынған инвестициялар көлеміне қатысты нысаналы көрсеткіш өңірлерді инфрақұрылымдық дамытуға салынған бюджетті атқару жоспарына көбірек ұқсас.

Бірінші деңгейдегі құжаттарға түйінді басымдықтары мен бағдарлары бар елдің дамуының ұзақ мерзімді пайымын айқындайтын құжаттар: Қазақстанның 2050 жылға дейінгі Даму стратегиясы, Қазақстан Республикасының 10 жылға арналған стратегиялық даму жоспары, елдің аумақтық-кеңістіктік дамуының болжамды схемасы, Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік стратегиясы жатады.

Мемлекеттік жоспарлаудың екінші деңгейі саланы/саланы дамыту стратегиясын айқындайтын құжаттарды: әлеуметтік-экономикалық дамудың 5 жылға арналған болжамын, мемлекеттік және үкіметтік бағдарламаларды қоса алғанда 5 жылға дейін қамтиды.

Үшінші деңгейге декомпозиция негізінде бірінші және екінші деңгейдегі мемлекеттік жоспарлау жүйесінің құжаттарына қол жеткізу жолдарын айқындайтын құжаттар: мемлекеттік органдардың 5 жылға арналған стратегиялық жоспарлары, аумақтарды дамытудың 5 жылға арналған бағдарламалары, ұлттық басқарушы холдингтердің, ұлттық холдингтердің және ұлттық компаниялардың 10 жылға арналған даму стратегиялары жатады. Өңірлік саясат-мемлекеттік реттеудің құрамдас бөлігі; Өндіргіш күштерді неғұрлым ұтымды орналастыруға және халықтың өмір сүру деңгейін теңестіруге ықпал ететін заңнамалық, әкімшілік және экономикалық іс-шаралар кешені.

Өңірлік саясат материалдық өндірістің барлық маңызды салаларын, халықты жұмыспен қамтуды, қызмет көрсету саласын орналастыруды, туризмді ынталандыруды және т. б. қамтиды.

Аймақтық саясаттың басты мақсаты-елдің жекелеген аудандары арасындағы ең өткір әлеуметтік және экономикалық сәйкессіздіктерді тегістеу.

Аймақтық саясаттың теориялық негіздері, ең алдымен, "тұрақты даму" анықтамасын нақтылаумен байланысты - бұл экономикалық өрлеуді қамтамасыз етудің

түпкі мақсаты бар және болашақ ұрпақтың мүдделерін ескере отырып, ресурстық база мен қоршаған ортаны қорғаудың үздіксіз дамуын қамтамасыз ететін тұрақты әлеуметтік-экономикалық даму. Тұрақты даму жаһандық факторларға да, әрбір жеке аумақтың ерекшелігін, оның адами әлеуетін, табиғи, Көлік және басқа жағдайларды, үздіксіз көбею процесін қамтамасыз ететін барлық нәрсені - тұрақты даму жүйесінің негізін есепке алуға негізделген.[4]

Бұл ретте пайдаланылатын тетік ұлттық экономиканың тұрақтылығын басқаруды, меншіктің барлық нысандарын қорғауды, кәсіпкерлік белсенділік үшін сенімді жағдайлар мен кепілдіктер жасауды, жағдайды тұрақсыздандыруға қабілетті факторларды тежеуді қамтамасыз етуге тиіс. Әрбір ел, әсіресе аумағы бойынша үлкен, өзінің аймақтық дамуындағы бірнеше шешілмейтін қайшылықтардың алдында тұруы керек. Олар, әдетте, шешілмейтін, шешілмейтін мәселелердің қатарына жатады; оларды тек әлсіретуге болады, бірақ оларды жою мүмкін емес. Мемлекеттің мағыналы аймақтық саясаты дәл осындай қайшылықтарды жеңілдетуге бағытталған. Осы қайшылықтардың негізгілерін келтірейік:

1. Аймақтардың теңсіздігі. Ол, әдетте, осы мемлекет дамитын географиялық ортаның біркелкі поростігінен туындайды, содан кейін қоғамның тарихи дамуымен және аумақтық еңбек бөлінісінің ерекшеліктерімен, яғни жалпыұлттық экономикалық кешен шеңберіндегі жекелеген аудандардың экономикалық мамандануымен күшейеді. Бұл ретте біз даму сипатында емес, даму деңгейлеріндегі теңсіздік туралы айтып отырмыз, яғни кернеуі мен біліктілігі жағынан бірдей жұмыс үшін ел азаматтары елдің қай аймағында тұратынына және жұмыс істейтініне байланысты әртүрлі сыйақы алады (кең мағынада). Бұл әділетсіз, өйткені мемлекет азаматтары заң бойынша тең және бұл теңдікті бұзу саяси шиеленіске толы. Мемлекет қазіргі уақытта оңтайлы жолды таңдауға мәжбүр және бұл аймақтық саясат аясында шешілетін қиын міндет. Тағдырға қалдырылған дилемма, әдетте, баяу, бірақ тұрақты түрде жүретін диспропорциялардың өсуіне әкеледі, сондықтан содан кейін қалыптасқан тенденцияны бұзу қиын.

2. Аудандар арасындағы, ел мен аудан арасындағы, ел мен барлық аудандар арасындағы қайшылықтар. Мысалы, ЖЭС салу елге тиімді, бірақ әр аймақ осы экологиялық лас өндірістерді оның аумағында орналастырмауға тырысады. Бөлшектер мен бүтін арасындағы мұндай қайшылықтар да негізінен жойылмайды, оларды жою мүмкін емес, оларды тек әлсіретуге болады. Мұндай әлсіреу-сауатты аймақтық саясаттың басты міндеттерінің бірі, сонымен қатар таза саяси астары бар міндет, өйткені бұл мәселеде, әдетте, сепаратизмнің себептері жатыр.[5]

3. Аудандардың әртүрлілігі қайшылықтар мен үйлесімділікке толы. Егер ел өзінің ресурстары мен ерекшеліктері бойынша әр түрлі аудандардан тұрса, онда мұндай аудандар елішілік аумақтық еңбек бөлінісі шеңберінде бір-бірін өзара тиімділікпен толықтыра алады; әрбір аудан осы елде ең аз шығындармен алуға болатын өнім түрін өндіруге мамандандырылуы мүмкін, сонымен қатар барлық аймақтардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін алынуы мүмкін, бұл үшін басқа аймақтарда өндіруге тиімдірек өнімдерді өндіруден бас тартып, оларды өз өнімдеріне айырбастауға болады. Алайда, өндіріс құрылымындағы алшақтық аймақтар арасындағы бәсекелестік пен қақтығыстарды тудыруы мүмкін айырмашылықтар мен мүдделерге толы.

Мемлекеттің маңызды міндеттерінің бірі (сонымен бірге аймақтық саясат аясында жүзеге асырылатын) аудандардың өзара қарым-қатынасын бәсекелестіктен өзара іс-қимылға ауыстыру, аумақтық еңбек бөлінісінің пайдасын барынша арттыра отырып, олардың ынтымақтастығын ұйымдастыру болып табылады. Егер бұл мүмкін болса, ел өзінің дамуының үлкен қосымша ресурсын игеруде. Бұл іс ұзақ, саяси жағынан тиімсіз, өйткені қазіргі саясаткер жұмысының жемісі оның мұрагерлеріне беріледі. унитарлық Федеративті аумақтық дағдарыс

Айта кету керек, белгілі бір дәрежеде бұл қайшылықтар шағын дамыған елдерде де байқалады. Бұл оларда ауқымды аймақтық саясаттың болуын түсіндіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жайлауов Е.Б., Улыбышев Д.Н., Петренко Е.С., Кенжебеков Н.Д. Оценка результативности государственной региональной политики Республики Казахстан // Экономические отношения. – 2020. – Том 10. – № 3. – С. 787-810.
2. Аубакирова Г.М. Новые подходы к построению модели экономического роста Казахстана // Экономические отношения. – 2019. – Том 9. – № 1. – с. 123-134. – doi: 10.18334/eo.9.1.39729.
3. Дробот Е.В., Кукина Е.Е., Макаров И.Н. Налоговая политика и проектное финансирование как инструментарий государственной политики регионально-отраслевого развития страны // Экономические отношения. – 2019. – Том 9. – № 3. – с. 1807-1816. – doi: 10.18334/eo.9.3.40875.
4. Шеломенцев А.Г., Дорошенко С.В., Козлова О.А., Берг Д.Б., Таубаев А.А. и др. Моделирование сценариев динамичного развития региональных эколого-социально-экономических систем в условиях реиндустриализации стран Евразийского экономического союза / под ред. А.Г. Шеломенцева. – Караганда: КЭУ Казпотребсоюза, 2017. – 250 с.
5. Регионы Казахстана: стат. сб. на русском языке [электронный ресурс]. URL: <http://stat.gov.kz/getImg?id=ESTAT124160> (дата обращения 17.09.2020).

УДК 336.143

РЕГИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА В ОБЛАСТИ РЕГИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Тогашева Д. С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье проведена оценка результативности государственной региональной политики за годы независимости Казахстана. Авторами была проведена систематизация всех стратегических и программных документов государства, определено место региональной политики в системе государственного планирования в Республике Казахстан. На основе оценки степени достижения целевых индикаторов программных документов и их соответствия стратегическим ориентирам развития страны было выявлено, что большинство стратегических и программных документов страны не имеют четких и обоснованных целевых индикаторов, часть целевых показателей не были достигнуты. Авторами сделаны выводы о низкой результативности государственной региональной политики и определен перечень факторов, сдерживающих равномерное развитие регионов страны.

Ключевые слова: регион, региональная политика, программа, стратегия, неравномерность, бюджет.

УДК 311.216

ПРОГРАММА «1С: ЗАРПЛАТА И УПРАВЛЕНИЕ ПЕРСОНАЛОМ 8 ДЛЯ КАЗАХСТАНА» И ЕЕ РОЛЬ В АВТОМАТИЗАЦИИ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА

Мукеева У.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Одной из основных составляющих себестоимости готовой продукции является заработная плата с налогами. Поэтому, именно этой статье затрат уделено большое внимание в программе «1С: Зарплата и управление персоналом 8 для Казахстана».

Ключевые слова: алгоритм, заработная плата, управление персоналом, карточка сотрудника, штатное расписание, учет рабочего времени.

В сущности, заработная плата – это стоимость такого специфического товара как «рабочая сила», выраженная в денежном или натуральном выражении. Экономистами выдвигается другая гипотеза определения сущности заработной платы, которая заключается в том, что она представляет собой «выраженную в деньгах долю работников в той части национального дохода, которая направляется на цели личного потребления и распределения по количеству и качеству труда, затраченного каждым работником в общественном производстве». Каково бы не было определение сущности заработной платы, её значение было, есть и будет оставаться одним из основ рыночных отношений, и является одним из элементов себестоимости по созданию нового товара (работ, услуг). С позиции данного утверждения, значение кадрового учета и заработной платы в современных условиях является очень актуальной и при совершенствовании программы 1С Предприятие (версия 8.3) уделено очень большое внимание.

Основатели учетной платформы 1С Предприятие постоянно совершенствуют программу и разрабатывают новые версии, отвечающие специфическим особенностям регионов с учетом законодательных актов государства. На сегодняшний день, отвечающей всем требованиям и применяемый во многих компаниях, является программа «1С: Зарплата и управление персоналом для Казахстана» [4]. Данная программа позволяет полностью автоматизировать учет заработной платы и реализовать кадровую политику с учетом законодательства Казахстана и отраслевыми спецификами компаний. С помощью данной программы можно вести кадровую, управленческую и учетную деятельность компании.

По данной схеме, мы видим, что программа решает функции кадровой службы, бухгалтерии компании и является незаменимым помощником руководства, которая позволяет анализировать кадровый состав, планировать штатную численность и формировать отчетность в различных разрезах. Алгоритмы данной программы производятся в следующей последовательности:

- Кадровая служба компании, согласно штатному расписанию, производит найм работников и в системе баз данных отражает всю необходимую информацию по каждому работнику в личной карточке сотрудника. Для сбора необходимой информации по кадрам, каждая компания с учетом своей отраслевой специфики, вправе составить перечень документов для предоставления работниками при приеме на работу. Помимо общеустановленных документов (паспорт или удостоверение личности, документ об образовании, медицинское освидетельствование и прочее), для осуществления социальной программы компании, могут запросить информацию о семейном составе, о наличии и возрасте детей и другие данные, не противоречащие законодательству РК.
- На принимаемого работника издается приказ руководителя с указанием должности, даты приема, режима работы и установлением должностного оклада (тарифной ставки). В день приема на работу, согласно Трудового кодекса РК, с работником заключается Договор, в котором закрепляются права и обязанности сторон, условия и режим работы, форма и система оплаты труда, адреса сторон и другие данные.

В условиях цифровой экономики с учетом мнений ученых и практиков в области бухгалтерского и налогового учета, аудиторов и аналитиков, ежегодно совершенствуется программа 1С Предприятие (версия 8.3). Возможности данной конфигурации и порядок их использования очень просты и понятны каждому пользователю. Данная программа позволяет автоматизировать кадровый учет и производить расчеты заработной платы в компаниях любого масштаба (малого и крупного бизнеса).

Но самое большое преимущество данной программы заключается в том, что любая компания-пользователь с учетом своей отраслевой специфики и хозяйственной принадлежности, может разработать и встроить любую мини программу, необходимую для учета, конкретизации, контроля и анализа тех или иных процессов хозяйственной деятельности.

Так, например, Департаментом информационных технологий Акционерного общества Нефтегазовая строительная компания «Казстройсервис» (АО НГСК «КСС») разработаны модуль по кадровому учету «HR-Module», мини программа по начислению премий и встроены в программу 1С: Предприятие (версия 8.3).

Программа «HR-Module» была создана целью оптимизации учета кадрового состава, контроля по полному и своевременному обеспечению квалифицированными кадрами в соответствии с графиками производства работ, а также в помощь специалистам отделов кадров.

Сущность его заключается в том, что при приеме специалиста на работу, кадровый работник в системе «открывает» личный листок (заявку на прием работника) и заносит все данные по работнику. Данную информацию в системе «видят», изучают по прикрепленным документам кандидата и производят электронное «согласовывание» руководители и менеджеры филиала и Центрального аппарата и только после этого можно осуществлять фактический прием работника.

Аналогичную встроенную мини программу по начислению премий разработали и внедрили специалисты Департамента информационных технологий. В компании применяется повременно-премиальная система оплаты труда. В программе 1С Предприятие заложен определенный алгоритм по начислению повременной заработной платы на основании табеля учёта рабочего времени. При этом также автоматически начисляются предусмотренные персональные надбавки. Но размер ежемесячных премий зависит от различных причин: от объема и качества выполненных строительно-

монтажных работ, от наличия свободного остатка фонда оплаты труда, от численности персонала и пр., то есть ежемесячная сумма премии каждому работнику может быть разная. Также это может быть связана с множеством других факторов: отношение работников к административно-управленческому персоналу, инженерно-техническим работникам, рабочим основного, вспомогательного или обслуживающего персонала, разными суммами должностных окладов или тарифных ставок (если премия начисляется в процентном соотношении к данным показателям), фактически отработанное время за месяц (например, рабочим одинаковой квалификации и утвержденной одинаковой тарифной ставкой сумма премии может быть разной при условии, что один отработал полный месяц, а другой был на больничном или по уважительным причинам отсутствовал и отработал не полный месяц). Таких ситуационных моментов на производстве может быть очень много.

Поэтому возникает необходимость разработки такой программы, которая позволит начислить премию автоматически для любой численности работников. Сущность данной мини программы заключается в том, что сначала премия распределяется между членами коллектива в формате Excel, затем автоматически загружается в программу 1С Предприятие с помощью, встроенной мини программы [3]. Это позволит специалистам бухгалтерии безошибочно и в кратчайший срок начислить премии любой численности коллектива. Своевременное начисление и выдача заработной платы за месяц в установленный срок, является залогом соблюдения условий трудового законодательства (ст.113 п.1) [1].

Список использованной литературы:

- 1.Трудовой Кодекс РК - Алматы: Юрист, 2015. – 116 с.
- 2.Мамукова Е. Программа 1С – что это такое? // Консультант, Москва, 2019
- 3.Инструкция по применению встроенных программ в системе 1С Предприятие (версия 8.2) в компании АО «НГСК Казстройсервис» (документ для внутреннего пользования) // Алматы, 2015
4. 1С Предприятие 8: зарплата и управление персоналом для Казахстана (Редакция 3.1)

ӨОЖ 311.216

"1С: ҚАЗАҚСТАН ҮШІН ЖАЛАҚЫ ЖӘНЕ ПЕРСОНАЛДЫ БАСҚАРУ 8" БАҒДАРЛАМАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕПТІ АВТОМАТТАНДЫРУДАҒЫ РӨЛІ

Мукеева У.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Андатпа: Дайын өнімнің өзіндік құнының негізгі компоненттерінің бірі-салықтары бар жалақы. Сондықтан, дәл осы шығын бабына "1С: Қазақстан үшін жалақы және персоналды басқару 8" бағдарламасында үлкен көңіл бөлінген.

Негізгі сөздер: алгоритм, жалақы, персоналды басқару, қызметкер картасы, штат кестесі, жұмыс уақытын есепке алу.

УДК 336.1

РАЗВИТИЕ МАЛОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Бадеева З.М.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. Главными драйверами роста и развития экономики являются человеческий капитал и порождаемые им инновации. Создание инноваций и их внедрение неразрывно связано с развитием предпринимательства.

Предпринимательство способствует экономическому росту, ускоряет модернизацию и может играть важную роль в стимулировании устойчивого развития и создания достойных рабочих мест. Занятость в частном секторе в основном обеспечивается малыми и средними предприятиями в странах с различной экономикой.

Ключевые слова: предпринимательство, инновации, государственная поддержка, занятость.

Предпринимательство – это частное предприятие, которое осуществляет производство тех или иных товаров и оказывает населению определенные услуги. Оно является залогом успешного развития рыночной экономики, в частности его малая и средняя формы.

Предпринимательство, независимо от формы, представляет собой определенную деятельность субъекта (предпринимателя) и так или иначе связано с экономическими рисками для него. Главной задачей предпринимателя является не только уметь производить товар или оказывать ту или иную услугу, но и понимать, существует ли на них спрос, и обеспечивать предложение. С такой точки зрения предпринимательство – это всегда определенный риск. Такой род деятельности является универсальным, его можно осуществлять в разных сферах, которые ближе владельцу. Среди них: промышленная сфера; научная; информационная; потребительская; сервисная и другие.

Какие условия для развития предпринимательства являются наиболее комфортными. Необходимо понимать, что предпринимательство – это целиком зависящее от государственного строя понятие. При этом наиболее успешным строем для нормального развития предпринимательской деятельности на территории государства является капитализм, где господствует, прежде всего, частная собственность

Успешное предпринимательство невозможно без достойной конкуренции, а также без признания частной собственности как его основы. Среди других условий, которые необходимы для нормального развития предпринимательской деятельности в государстве, можно назвать следующие:

- стабильность экономической ситуации в стране;
- льготный режим для налогов; развитая поддержка предпринимательства со стороны государства;
- эффективная система, позволяющая защищать интеллектуальную собственность;
- доступы выхода на внешние рынки для предпринимателей;
- доступное кредитование малого и среднего бизнеса.

Малый бизнес или же малое предпринимательство – это предприятие, которое не претендует на лидерство в своей области и ограничивается небольшим штатом и единоличным руководителем. Однако в отдельных случаях собственников может быть двое либо вовсе бизнес является семейным, где руководитель является номинальным.

Малое предпринимательство не предусматривает значительные финансовые вливания, техническое оснащение и прочие потребности сведены к минимуму, однако

способность создавать спрос на свою продукцию и регулярно платить налоги в государственную казну делают малые предприятия ключевыми в формировании экономики государства.

Многие малые компании имеют социальное значение и позволяют объединить социально незащищенные группы граждан, обеспечив им рабочие места, что очень важно как для показателей безработицы, так и для социальной защиты граждан.

Особенности среднего бизнеса и значение для экономики страны. Среднее предпринимательство от малого отличается, прежде всего, тем, что его владелец не является по совместительству главным инвестором, а находится под контролем инвесторов-акционеров компаний, выполняя исключительно управленческие функции.

Кроме того, руководитель может одновременно быть и одним из акционеров компании. Естественно, что в среднем бизнесе речь идет о более крупных вложениях, чем в малом, поэтому усилия объединяются, и создается акционерное общество. Предприятия данного вида очень важны для успешного развития страны, ведь экономика и предпринимательство всегда взаимосвязаны, независимо от того, какие особенности его ведения существуют на территории того или иного государства.

Естественно, что развитие малого и среднего бизнеса в разных странах имеет свои ментальные особенности и формы, а также на них влияет индустриальный уровень государства, социальные условия и другие факторы. Несомненными преимуществами работы небольших компаний являются:

- гибкость в принятии бизнес-решений;
- быстрое принятие нововведений рынка и внедрение мировых тенденций;
- оперативный оборот средств; высокий уровень производства и производительности труда.

Виды малого и среднего предпринимательства. Выбор сферы деятельности зависит от многих факторов, в частности от места, от социальных и экономических особенностей региона, уровня жизни, инфраструктуры и других факторов. Так, наиболее распространенными сферами, которыми представлен малый и средний бизнес в Казахстане, можно назвать следующие:

- розничная и оптовая торговля продовольственными и непродовольственными товарами широкого профиля;
- операции с недвижимостью;
- транспортные услуги (частные и корпоративные перевозки, перевозка грузов);
- услуги связи (например, интернет);
- коммунальные и персональные услуги (услуги ремонта квартир и бытовых ремонтов);
- строительство (частное и многоквартирное);
- общественное питание;
- сервисные услуги;
- услуги по присмотру за детьми (частные детские сады, центры раннего развития, биржи нянь и бебиситтеров);
- сфера досуга (парки аттракционов);
- сфера здоровья и красоты;
- мини-производство (одежды, продуктов питания, товаров широкого потребления);
- социальный бизнес.

Для рыночной экономики вполне естественно, когда государство считается полноценным его субъектом и имеет в собственности предприятия, которые для частных структур не являются выгодными с экономической точки зрения, но имеют то или иное стратегическое значение для страны. Такой вид деятельности - это государственное предпринимательство, которое предполагает полное финансирование тех или иных предприятий. Среди сфер, которые чаще всего попадают в данную сферу влияния, можно

назвать такие: наука и техника; энергетика; оборона; связь; дороги; транспорт; экология и многое другое.

При этом стоит добавить, что даже если то или иное предприятие находится под полным контролем государства, оно все равно может иметь своих акционеров, государство обладает контрольным пакетом акции компании. Кроме того, нередко случаи, когда подобные предприятия работают по концессионному принципу и сдают в аренду природные и производственные ресурсы, принадлежащие стране, на коммерческой основе.

В Казахстане существует ряд законов и программ, согласно которым осуществляется государственная поддержка предпринимательства. Это и субсидирование, и кредитование, а также всевозможные региональные программы поддержки молодых бизнесменов.

Среди программ поддержки бизнеса можно назвать следующие: субсидии на кредитные средства, которые были взяты на закупку оборудования для бизнеса; компенсация участия молодых предпринимателей в отраслевых выставках; субсидии на открытие инновационных бизнес-проектов; субсидии социального предпринимательства; субсидирование проектов в сфере народного промысла и ремесленничества; другие программы.

В планах казахстанского правительства на пути к развитию предпринимательской деятельности малого и среднего бизнеса значатся следующие мероприятия:

- помощь в создании объектов, которые будут оказывать помощь субъектам, занимающимся подобной деятельностью;
- специальные программы по поддержке предпринимательства, ориентированного на экспорт товаров;
- микрофинансирование;
- развитие системы кредитования малого и среднего бизнеса;
- более совершенная нормативная база, которая предусматривает сокращение административных ограничений при открытии малого бизнеса;
- создание развитой сети бизнес-инкубаторов и многое другое.

Перспективы развития бизнеса в кризисных условиях. Многие ошибочно предполагают, что открывать собственный бизнес в кризис опасно, но это вовсе не так. Как и в любое другое время, на что-то будет высокий спрос, а на что-то - более низкий, и важно уметь создавать его именно на то, что теоретически может быть востребовано даже в трудные времена. Комиссионные магазины, бюджетные столовые, секонд-хенд и другие вещи – все это продукты, появившиеся на фоне кризисных ситуаций. Они являются востребованными как в кризисный период, так и во вполне благополучный.

Список использованной литературы

5. Колесникова Л.А. Предпринимательство и малый бизнес в современном государстве: управление развитием.- М.: Новый Логос, 2016.
6. Лапуста М. Г., Старостин Ю. Л. Малое предпринимательство -М. Инфра-М, 2014
7. Грузинов В., Грибов В. Предпринимательство формы и методы организации предпринимательской деятельности.- М., 2012.
8. Хамитова, Д. М. Современные проблемы развития малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан / Д. М. Хамитова, А. Б. Фаткуллина. // Молодой ученый. — 2019. — № 17.1 (255.1). — С. 28-29.

УДК 336.1

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ШАҒЫН КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМУ

Бадеева З. М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Андатпа. Экономиканың өсуі мен дамуының негізгі драйверлері адами капитал және ол тудыратын инновациялар болып табылады. Инновацияларды құру және оларды енгізу кәсіпкерліктің дамуымен тығыз байланысты. Кәсіпкерлік экономикалық өсуге ықпал етеді, модернизацияны жеделдетеді және тұрақты дамуды ынталандыруда және лайықты жұмыс орындарын құруда маңызды рөл атқара алады. Жеке сектордағы жұмыспен қамтуды негізінен экономикасы әртүрлі елдердегі шағын және орта кәсіпорындар қамтамасыз етеді.

Кілт сөздер: кәсіпкерлік, инновация, мемлекеттік қолдау, жұмыспен қамту.

УДК 336.71

УПРАВЛЕНИЕ КРЕДИТНЫМ РИСКОМ В БАНКЕ

Нұрланова Ұ.Н., Суханбердина Б.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. С развитием рыночной экономики возрастает не только роль коммерческого банка, но и их количество, спектр предоставляемых услуг, типов операций. Банковское кредитование физических лиц уже довольно давно является весьма популярным как среди банков, так и среди потребителей. Развитие потребительского кредитования физических лиц тесно связано с насыщенностью рынка товарами, а также с платежеспособностью средних слоев населения. С увеличением товарооборота растет объем кредита, поскольку спрос на товары порождает спрос на кредит. Поэтому банковское кредитование физических лиц можно рассматривать как средство, способствующее повышению спроса на товары.

Ключевые слова: кредитование физических лиц, кредитный риск, управление рисками.

Одним из главных аспектов управления коммерческими банками является управление банковскими кредитными рисками.

Управление кредитными рисками - задача, направленная на выявление и предупреждение рискованных ситуаций в финансовых организациях или банках. Кредитный риск предполагает возникновение дефолта за кредитованного лица, из-за чего заемщик не может вовремя или в полной мере вернуть средства банку.

Основная цель управления кредитным риском в деятельности банков заключается в оценке заемщика и определении кредитов с высокой вероятностью риска. Для управления рисковыми факторами кредитная организация ставит следующий ряд задач:

- Сокращение потерь по кредитным ставкам.
- Анализ и оценка масштаба возможных рисков, прогнозирование вероятных рисков для банковского учреждения, определение ограничений по количеству проводимых рискованных операций.

- Работа над финансовой устойчивостью организации, укрепление организационно-структурной базы для планомерного развития компании.
- Определение прогнозируемой прибыли при проведении каждой рискованной операции, а также возможного ущерба и убытков для предприятия.
- Точная оценка вероятности рискованных ситуаций и оценка потенциальных финансовых потерь.
- Получение максимальной прибыли от кредитования и обеспечение возврата ссуд, определение источников, которые позволят покрыть весь финансовый ущерб [1].

При работе с рискованными ситуациями менеджмент банка должен проработать политику принятия решений по потенциальным заемщикам и использовать все возможные инструменты, позволяющие предвидеть и сократить влияние факторов неопределенности на финансовый успех сделки. Для сокращения возможных рисков финансовой организации важно внедрение программных решений, направленных на рациональное использование ресурсов предприятия.

Сильной стороной банка является то, что банк практикует управление кредитным риском специфически/отдельно по каждому виду операций с использованием собственной скоринговой модели, которая является одной из лучших в мире [2].

Порядок предоставления кредита (ссуды) в рамках каждого кредитного продукта Банка строго регламентирован.

В используемой динамической скоринговой модели кредитные продукты сегментируются в соответствии с их уровнем риска и доходности.

Каждый продукт имеет свою скоринговую карту, включающую отличительный набор показателей риска, который регулярно контролируется и обновляется. Важно отметить, что процесс одобрения кредитов банка является высокоэффективным и автоматизированным, что, соответственно, демонстрирует низкий уровень займов с просрочкой более 90 дней (NPL) за последние пять лет [3].

В целях минимизации кредитных рисков банк выдает ссуды в размере не более 0,5 % от собственного капитала банка. При этом при оценке кредитного риска учитывается также платежная дисциплина, кредитная история, частота наступления дефолта.

Применение информации базы данных государственного центра по выплате пенсий касательно информации о доходах физического лица, а также информации первого кредитного бюро позволяет банку использовать имеющуюся информацию о кредитной истории заемщика. Оценка рисков по предоставленным кредитам и формирование резервов производится с использованием метода портфельной оценки ссуд, основанной на классификации кредитов по их качеству, т. е. по вероятности выполнения заемщиками своих обязательств (возврата полученных ими кредитов).

Управление риском ликвидности. Риск ликвидности — это риск возникновения затруднения выполнения финансовых обязательств банка, расчеты по которым осуществляются путем передачи денежных средств или другого финансового актива.

Соблюдение политики по управлению ликвидностью банка, утвержденной советом директоров банка, предполагает поддержание соответствующего уровня ликвидности банка с целью обеспечения достаточного количества денежных средств на постоянной основе для выполнения всех обязательств по мере наступления сроков их погашения.

Политика по управлению риском ликвидности предполагает осуществление следующих мероприятий:

- прогнозирование потоков денежных средств в разрезе основных валют и расчета, связанного с данными потоками денежных средств необходимого уровня ликвидных активов;
- поддержание баланса структуры источников финансирования;
- управление концентрацией и структурой привлекаемых средств;

- разработка планов по привлечению финансирования за счет заемных средств;
- разработка резервных планов по поддержанию ликвидности и заданного уровня финансирования;
- осуществление контроля за соответствием показателей ликвидности установленным нормативам [4].

Банком на ежедневной основе осуществляется мониторинг позиции по ликвидности посредством осуществления функций специально созданного подразделения (управления финансовыми рынками).

Также подразделением, ответственным за определение потенциальных рисков ликвидности (управление рыночными рисками), на системной основе проводятся «стресс-тесты» с использованием потенциально возможных сценариев, результаты и превентивные меры по которым впоследствии предоставляются руководству банка.

Управление рыночным риском. Рыночный риск представляет собой возможность потерь, связанных с неблагоприятными тенденциями на финансовых рынках, и имеет макроэкономическую природу.

Оценка рыночных рисков основана на управлении валютным и процентным риском путем контроля открытых валютных позиций банка и соблюдения лимитов, установленных на операции с банками- контрагентами. Так как банк специализируется на потребительском кредитовании исключительно в тенге, процентный и валютный риски банка близки к минимальным.

Управление операционным риском. Операционный риск представляет собой совокупность рисков, выраженных в вероятности возникновения потерь в результате неадекватных или недостаточных внутренних процессов, человеческих ресурсов и систем или внешних событий (за исключением стратегического и риска потери репутации).

В целях управления операционным риском проводятся постоянные проверки, на основании которых выявляются факты возникновения рисков, в связи с чем осуществляется оптимизация существующих процессов и технологий, а также отражение процессов во внутренних документах. В целях эффективного управления операционными рисками в банке функционирует Отдел по управлению операционными рисками, рисками информационных технологий и информационной безопасности, который на ежемесячной основе осуществляет мониторинг допустимого уровня операционного риска.

Управление комплаенс-риском. Комплаенс-риск — риск, связанный с возникновением финансовых потерь и применением юридических санкций в отношении банка вследствие несоблюдения требований законодательства Республики Казахстан, стандартов профессиональной деятельности на финансовом рынке и внутренних нормативных документов банка. Служба комплаенс-контроля банка занимается выявлением, оценкой и мониторингом комплаенс- рисков, характерных для осуществляемых банком операций. Одной из важных составляющих системы управления комплаенс-риском является эффективное взаимодействие на трех линиях защиты, состоящих из работников банка, Службы комплаенс-контроля и Управления внутреннего аудита, которое осуществляет независимую оценку эффективности управления комплаенс-риском.

Также значимой частью процесса управления комплаенс-риском является осуществление мероприятий по предотвращению использования финансовых и иных ресурсов банка для легализации (отмывания) доходов, полученных незаконным путем, а также для финансирования терроризма, в рамках которого банком предусмотрена программа управления и оценки рисков.

Список литературы

1.Исина С. Переход от корпоративного кредитования к розничному. //Мир финансов №11, 2019г.

2.Бейсембетов И. Некоторые аспекты кредитования населения в коммерческих банках Казахстана // АльПари. - 2020. - №4. 78с.

3.Ильясов К.К. . Финансово-кредитные проблемы развития экономики Казахстана /Под ред.- Алматы: Білім, 2015 - 240-253 с.

4.Ильясов К.К. Финансово-кредитные проблемы развития экономики Казахстана /Под ред.- Алматы: Білім, 2019 – 240 с.

УДК 336.71

БАНКТЕГІ НЕСИЕЛІК ТӘУЕКЕЛДІ БАСҚАРУ

Нұрланова Ұ.Н., Суханбердина Б. Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Андатпа. Нарықтық экономиканың дамуымен коммерциялық банктің рөлі ғана емес, олардың саны, көрсетілетін қызметтер спектрі, операциялар түрлері де артып келеді. Жеке тұлғаларға банктік несие беру біраз уақыттан бері банктер арасында да, тұтынушылар арасында да өте танымал болды. Жеке тұлғаларға тұтынушылық несие берудің дамуы ранктың тауарлармен қанықтылығымен, сондай-ақ халықтың орта топтарының төлем қабілеттілігімен тығыз байланысты. Тауар айналымының өсуімен несие көлемі артады, өйткені тауарларға деген сұраныс несиеге деген сұранысты тудырады. Сондықтан жеке тұлғаларға банктік несие беру тауарларға сұраныстың артуына ықпал ететін құрал ретінде қарастырылуы мүмкін.

Кілт сөздер: жеке тұлғаларға несие беру, несиелік тәуекел, тәуекелдерді басқару.

УДК 338.27

К ВОПРОСУ О ФИНАНСОВОМ ПЛАНИРОВАНИИ НА ПРЕДПРИЯТИИ

Суханбердина Б.Б., Мендыбаева Э.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. Финансовое планирование является важным элементом корпоративного планового процесса. Финансовое планирование и прогнозирование финансовых показателей – это определение будущего любой организации и ее структурных подразделений, проектирование желаемых результатов его деятельности, выбор методов и средств для достижения необходимых результатов. Финансовое планирование необходимо для защиты организации от влияния внешних факторов и угроз, для обеспечения ее финансовой устойчивости, достижения высоких результатов финансово-хозяйственной деятельности, обеспечения конкурентоспособности и экономической привлекательности для контрагентов и инвесторов.

Ключевые слова: финансовое планирование, прогнозирование, стратегический рост, безубыточность.

В условиях рыночной экономики вопросы финансового планирования имеют особое значение. Финансовое планирование – выбор целей по реальности их достижения с имеющимися финансовыми ресурсами в зависимости от внешних условий и согласование будущих финансовых потоков, выражается в составлении и контроле над выполнением планов формирования доходов и расходов, учитывающих текущее финансовое состояние, выраженные в денежном эквиваленте цели и средства их достижения.

Финансовое планирование подразумевает принятие решения о том, что тратить, как тратить и сколько тратить в соответствии с имеющимися средствами. Финансовое планирование должно осуществляться всеми - от частных лиц до крупных многонациональных корпораций. Чем больше объем средств, с которыми приходится иметь дело, тем больше усилий требуется для надлежащего планирования их использования.

Цели финансового планирования для организаций:

1. Наличие достаточных средств. Обеспечить наличие достаточных средств для покрытия повседневных расходов, приобретения долгосрочных активов и покрытия непредвиденных расходов. Планирование осуществляется не только для того, чтобы обеспечить своевременное поступление финансовых средств, но и для того, чтобы компания точно знала, откуда брать деньги, когда это необходимо.

2. Управление Денежным Потоким. Это не просто нехватка наличных денег, которая может вызвать проблемы; избыток наличных денег может быть одинаково трудно управлять. Если возникает нехватка средств, то можно с уверенностью сделать вывод, что компании будет трудно функционировать. Но иметь избыток наличных денег и не использовать их оптимальным образом - это огромная потеря ресурсов. Когда у компании полно средств, они должны искать способы инвестировать их с умом и гарантировать, что у них есть планы расширения и они думают о новых предприятиях.

Финансовое планирование придает компании огромную ценность. По сути, без него ни одно предприятие не может эффективно функционировать. Ниже приведены некоторые из причин этого.

Компания должна планировать, чтобы убедиться, что они накапливают только нужное количество средств. Слишком мало денег - это плохо, как и слишком много их. Планирование помогает в сборе, хранении и использовании только нужного количества средств. Как будут собираться эти средства? Собирается ли компания выпускать акции, будет ли она выпускать долговые обязательства или будет брать кредиты в банках? Как только это решение будет принято, компания должна решить, кому они хотят выдать акции и долги, и к каким банкам они хотят обратиться за кредитами.

Поскольку большинство компаний используют сочетание всех этих способов для привлечения средств, планирование становится обширным и сложным. В любой момент времени у компании может быть два, три или даже больше инвестиционных предложений. Им нужно решить, кто из них самый доступный, самый прибыльный и имеет самые высокие шансы на успех. Тогда они смогут инвестировать в эти предложения.

Каждое предприятие нуждается в значительном количестве средств для повседневных операций, и чем больше предприятие, тем больше денег требуется. Финансы должны непрерывно поступать в бизнес, чтобы операции протекали беспрепятственно, и ни в какой момент времени не возникнет нехватка сырья или остановка производства. Финансовое планирование также является основой для финансового контроля. Если финансовые группы не знают, сколько денег было выделено и на какую деятельность, они не могут знать, идет ли речь о превышении бюджета или о недофинансировании. Если необходимо принять меры по исправлению положения, то они будут иметь основу для принятия мер по исправлению положения.

Каждому бизнесу приходится сталкиваться с непредвиденными расходами, кризисными ситуациями и событиями, над которыми он не властен. Для преодоления этих сложных этапов необходимы чрезвычайные средства. Одна из функций финансового планирования заключается в том, чтобы обеспечить наличие достаточных резервов для таких случаев, и чтобы эти резервы постоянно пополнялись по мере их истощения.

Компания должна постоянно решать, какой отдел получает сколько денег. Каждый отдел, как производство, продажи, маркетинг и т.д., будет иметь свой собственный бюджет, сколько им нужно. Но должны ли они получить те средства, которые они просят?

Будут времена, когда отделу маркетинга может понадобиться больше, и будут времена, когда отделу кадров может понадобиться больше. Кто получает сколько средств и в какой момент времени - это постоянная деятельность для финансовых планировщиков.

Финансовое планирование также обеспечивает согласованность целей, согласовывая цели роста предприятия с его финансовыми потребностями. Например, стремление к более высокой цели продаж может потребовать увеличения прибыли от продуктов и услуг за счет снижения цен. Финансовое планирование также поддерживает стратегический рост организации, принимая во внимание риски, сметы капитальных вложений и возможности на новых рынках.

Финансовое планирование обычно выполняется путем выполнения процесса со следующими шагами:

- прогнозирование продаж;
- прогнозирование активов, необходимых для поддержки продаж;
- прогнозирование средств, генерируемых внутри организации;
- прогнозирование внешних средств, которые потребуются;
- определение способов привлечения средств;
- оценка влияния планов на финансовые показатели и цены акций.

Финансовое планирование - это круглогодичная деятельность, которая требует поддержки точной финансовой отчетности и анализа. Это необходимо не только постоянно делать, но и следить за результатами осуществления этих планов. В случае, если они не работают, необходимо составить новые планы или изменить старые. Чем крупнее предприятие, тем больше размер команды, работающей над финансовым планированием, и тем больше требуется навыков.

Финансовое планирование начинается до начала работы предприятия и продолжается на протяжении всего его жизненного цикла. Это жизненно важная деятельность для всех предприятий.

Финансовое планирование и связанные с ним аспекты стали предметом обсуждения экономистов с момента перехода страны к рыночной экономике.

Результаты различных исследований показывают, что в современных условиях финансовое планирование на предприятиях состоит из двух основных компонентов - прогнозирования, необходимого для принятия решений, и самого процесса принятия решений. Однако следует отметить, что прогнозирование осуществляется по специальным алгоритмам (путем произвольного выбора методов, приемов, регламентов и процедур), а принятие решений осуществляется индивидуально (по волеизъявлению).

Финансовое планирование - это процесс планирования мероприятий, направленных на формирование и использование финансовых ресурсов, обеспечивающих взаимосвязь доходов и расходов на основе ассоциативности показателей развития предприятия и источников финансирования, а также вклад в повышение финансовой эффективности.

В настоящее время широко известна точка зрения, что планирование, в том числе финансовое, в условиях экономического кризиса не имеет смысла. В этом случае возникает закономерный вопрос о том, как доказать, что различные варианты экономического управления соответствуют перспективам развития предприятия. Это довольно хлопотно без планирования финансов предприятия.

Финансовое планирование уже несколько десятилетий используется в ведущих компаниях мира и зарекомендовало себя как эффективное средство совершенствования управления предприятием. В свою очередь эффективность - это относительный показатель, характеризующий процесс, позволивший получить результат.

Руководящий состав предприятия должен иметь под рукой информацию о задачах в сфере хозяйственной деятельности, которые могут быть запланированы на будущий период времени. При планировании хозяйственной деятельности предприятия необходимо знать, какие финансовые ресурсы потребуются для реализации поставленных

задач. Например, это может касаться планирования приобретения капитала, получения кредитов, расширения основного капитала, определения объема инвестиций и т.д.

Кроме того, есть люди, заинтересованные в предпринимательской деятельности предприятия, которые предъявляют конкретные требования к результатам его деятельности. Задачи, которые решает финансовое планирование на современном российском рынке, можно сформулировать следующим образом:

- разработка основы для этапов реализации финансового планирования;
- анализ слабых и сильных сторон деятельности предприятия;
- проведение планирования, выполнение планов, контроль и анализ;
- выработка мотивированных управленческих решений;
- обеспечение координации, взаимодействия и связи подразделений предприятия в интересах предприятия в целом;
- повышение ответственности за выполнение определенных плановых заданий;
- мотивация расходов предприятия;
- повышение и повышение эффективности распределения и использования ресурсов предприятия;
- создание эффективной системы мотивации, направленной на повышение ответственности, повышение результативности и качества работы.

Реализация указанных задач возможна при использовании конкретных инструментов финансового планирования. Прежде всего, для этого необходимо использовать методы финансового планирования:

- нормативный метод;
- расчетно-аналитический метод;
- метод расчета баланса;
- построение экономико-математической модели.

Принцип нормативного метода (он также имеет название экономический анализ) заключается в оценке потребности предприятия в финансовых ресурсах и их источниках на основе утвержденных норм и технико-экономических нормативов. Эти стандарты могут быть налоговыми ставками, налоговыми сборами и сборами за посадку, амортизационными отчислениями, регламентами требований в оборотных средствах и т.д.

Система норм и стандартов, используемых в финансовом планировании, базируется на уровнях субъектов экономической системы. Эта система включает в себя федеральные, республиканские (региональные и автономные образования), местные стандарты, а также стандарты хозяйствующего субъекта. Преимуществом нормативного метода финансового планирования является его простота. Если известны стандартные и объемные показатели, то легко рассчитать финансовый показатель плана.

Кроме того, применение данного метода позволяет руководящему составу предприятия лучше ориентироваться в бизнес-среде путем сравнения собственных финансовых показателей с показателями других предприятий как в той же отрасли промышленности, так и в других. Это также позволяет координировать деятельность предприятия со стандартами плановых финансовых показателей. Недостатками нормативного метода является усреднение нормативов. Но у каждого предприятия есть своя схема развития и свои стандарты.

Таким образом, стандарты не всегда применимы к конкретному предприятию. Например, в современных условиях в рамках программы катапультирования предприятия расширяют сферу своей хозяйственной деятельности, включая продажу товаров, оказание услуг и агентские операции. Применение стандартов и норм в этих условиях действительно затруднительно. Благодаря этому нормативный метод может быть успешно применен в отраслях промышленности и на предприятиях, имеющих весьма специфический профиль деятельности. Кроме того, этот метод не является автаркическим.

Следовательно, руководящий состав предприятий должен применять нормативный метод в сочетании с другими методами финансового планирования.

Принцип расчета и аналитического метода планирования финансовых показателей заключается в следующем. Финансовый интегратор плана определяется на основе анализа достигнутого финансового показателя, который считается базовым, а также на основе его показателей изменения. В основе этого метода лежит экспертная оценка. Расчетно-аналитический метод широко применяется в тех случаях, когда отсутствуют технико-экономические нормативы и взаимосвязь показателей может быть установлена лишь косвенно на основе анализа их динамики и взаимосвязей. Этот метод часто применяется на предприятиях при определении величины отдачи и выручки, сумм отчислений от прибыли к накопительным, потребительским и аварийным фондам, а также к фондам определенного потребления финансовых ресурсов и т.д. Недостатком этого метода является его чувствительность к возвратам. Это означает, что применение данного метода требует достаточно высокой точности сбора данных о финансовых показателях. Кроме того, динамика финансовых показателей в заранее запланированном периоде может отличаться от их динамики в следующем периоде. Это приводит к дезориентации управленческой команды предприятия при постановке целей и сбалансированности будущих финансовых ресурсов.

Таким образом, расчет планируемого финансового поступления может быть связан с достаточно высоким риском для предприятия. Это может привести к ситуации, которая сложилась на многих предприятиях в 2008 - 2009 годах. Эти предприятия строили планы на 2009 год исходя из динамики своих финансовых показателей в период экономического роста, произошедшего в 2002 - 2008 годах. Однако в связи с мировым финансовым кризисом произошло 12 значительное снижение показателей деятельности предприятий. Это привело к тому, что в 2008 году предприятия не получили финансовых средств, которые были запланированы с применением расчетно-аналитического метода. Именно по этой причине значительное число предприятий оказалось на грани банкротства.

К преимуществам расчетно-аналитического метода можно отнести учетное обеспечение динамики финансовых показателей, которое используется при расчете их плановых значений. Такое ведение записей обеспечивает средства для составления прогнозов со значительным коэффициентом правдоподобия. Она также позволяет справляться с резкими изменениями в экономике (например, кризис и т. д.) путем учета заранее запланированных финансовых показателей более длительного периода времени.

Кроме того, при проведении аналитического анализа можно использовать статистические данные конкурентов или партнеров. Это также является преимуществом данного метода.

Другим методом финансового планирования на предприятиях является балансовый метод или метод расчета баланса. Принцип этого метода заключается в том, чтобы сопоставить существующие финансовые ресурсы и практический спрос на эти ресурсы посредством установления баланса. На практике балансовый метод используется для планирования распределения прибыли и др. финансовые ресурсы предприятия, а также для планирования спроса при поступлении таких средств, как фонд накопления, фонд потребления и др. Преимуществом данного метода является возможность относительно высокой степени ведения учета поступления и оттока финансовых ресурсов, что снижает риск недополучения финансовых ресурсов при выполнении планового задания. Этот метод обеспечивает учетное ведение различных фондов. При этом методе не учитывается надежность источников поступления финансовых ресурсов, что может привести к дефициту бюджета и поставить под угрозу выполнение планового задания в целом и его части в частности. Это считается недостатком данного метода. Чтобы этого избежать, можно использовать чрезвычайный фонд, ресурсы которого могут пополнить дефицит бюджета в случае его возникновения.

Принцип построения экономико-математической модели заключается в том, что она позволяет определить количественную оценку взаимосвязи между финансовыми ресурсами и их определяющими факторами. Эта взаимосвязь выражается в экономико-математической модели, с помощью которой можно провести факторный анализ показателей и выявить их взаимосвязь и взаимодействие.

Таким образом финансовое планирование и прогнозирование стабилизирует финансово-хозяйственную деятельность в условиях непредсказуемости системы рыночных отношений и нестабильной внешней среды организации.

Список литературы

1. Филатова, Т.В., Брусов, П.Н. Финансовый менеджмент. Финансовое планирование: учеб. пособие. – М.: Кнорус, 2016. – 233 с.
2. Хахонова, Н.Н., Богатая, И.Н., Косова, Н.С. Аудит учета финансовых результатов и их использования: учеб. – М.: Юнити-Дана, 2018. – 249 с.
3. Чубур, О.В. Книга, А.С. Финансовое планирование. – Барнаул: АлтГТУ, 2018. – 289 с.
4. Экономика предприятия: учеб. / Под ред. В.Я. Горфинкеля. - М.: ЮНИТИ, 2016. - 663 с.
5. Эриашвили, Н.Д. Никулина, Н.Н., Сухоедов, Д.В. Финансовый менеджмент организации. Теория и практика: учеб. пособие. – М.: Юнити-Дана, 2016. – 371 с.

УДК 338.27

КӘСПОРЫНДАҒЫ ҚАРЖЫЛЫҚ ЖОСПАРЛАУ МӘСЕЛЕСІНЕ

Суханбердина Б. Б., Мендібаева Э.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Андатпа. Қаржылық жоспарлау корпоративтік жоспарлау процесінің маңызды элементі болып табылады. Қаржылық жоспарлау және қаржылық көрсеткіштерді болжау – бұл кез-келген ұйымның және оның құрылымдық бөлімшелерінің болашағын анықтау, оның қызметінің қажетті нәтижелерін жобалау, қажетті нәтижелерге қол жеткізу үшін әдістер мен құралдарды таңдау. Қаржылық жоспарлау ұйымды сыртқы факторлар мен қауіптердің әсерінен қорғау, оның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ету, қаржы-шаруашылық қызметтің жоғары нәтижелеріне қол жеткізу, контрагенттер мен инвесторлар үшін бәсекеге қабілеттілік пен экономикалық тартымдылықты қамтамасыз ету үшін қажет.

Кілт сөздер: қаржылық жоспарлау, болжау, стратегиялық өсу, шығынсыздық.

УДК 336 (075)

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ФИНАНСОВОГО РЫНКА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Утешкалиева А., Суханбердина Б.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. Активная цифровизация экономик по всему миру сопряжена с развитием и внедрением цифровых, технологических решений, увеличением количества участников финансового рынка, а также появлением альтернативных бизнес-моделей, способствующих повышению доступности и качества цифровых финансовых услуг и сервисов для граждан и бизнеса. Новое поколение клиентов активно использует

мобильные приложения и сервисы для получения как финансовых, так и нефинансовых услуг, отходя от традиционных подходов взаимодействия с институтами и рынком.

Ключевые слова: цифровизация финансового рынка, банковские электронные технологии, банковские инновации.

Развитие финансового рынка в период цифровой трансформации создает основу для внедрения инноваций, привлечения новых участников, а также способствует выработке регуляторных норм и требований в целях установления прозрачности, безопасности и поддержки подобных процессов. Это создает значительный тренд в сфере цифровых инноваций в виде внедрения платформенных решений для консолидации кросс-отраслевых финансовых и нефинансовых сервисов, активного обмена данными и информацией [1].

Стремительно развивается финтех-индустрия. Выступая сторонними поставщиками услуг, новые финтех-компании, стартап-проекты создают инновации в области финансов, повышая удобство их использования и привлекательность за счет сквозных технологий и скорости адаптации.

Выход финтех-компаний в пространство финансовых услуг наиболее заметен в местах, где цифровые рынки высоко развиты, таких как Китай, ЕС и США. Тем не менее, ведущие технологические компании, такие как Google, Meta, Amazon, Alibaba, Tencent также усиленно перемещают свой ракурс и в развивающиеся страны. Подобное развитие всей индустрии финансов повышает общий уровень конкуренции на рынке, вынуждая традиционные финансовые институты пересматривать подходы развития с уклоном на открытые, технологичные и равнодоступные интеграции и партнерство.

Таким образом, происходит формирование нового этапа развития финансового рынка с требованиями по гармонизации регулирования, включению новых игроков и укреплению защиты прав потребителей. В этой связи, учитывая стремительную скорость развития технологий, конкуренции на финансовом рынке и текущие потребительские запросы, именно открытое безопасное взаимодействие между финансовыми, платежными организациями и сторонними поставщиками услуг, кросс-отраслевой обмен данными и развитие безопасных цифровых финансовых сервисов позволят создать устойчивую цифровую финансовую экосистему с инновационными цифровыми проектами и предложениями, тем самым расширяя доступность и функциональность финансовых продуктов и услуг [2].

Для достижения подобных целей Нацбанк РК реализуется ряд системно значимых инфраструктурных решений, направленных на укрепление финансовой стабильности и развитие здоровой конкуренции, в числе которых построение Национальной платежной системы, цифровой биометрической идентификации, платформы для безопасного обмена данными на основе открытых интерфейсов программирования (Open API) и выполнения банками процедур KYC (англ. – Know Your Customer) [3].

Внедрение данных инициатив позволит сформировать единое платежное пространство, беспрепятственный доступ к собственным средствам и управление персональными данными для потребителей. Архитектурный принцип «равной доступности» обеспечит возможность оказания финансовых услуг в цифровом формате для всех участников рынка.

Предложенные подходы стимулируют дальнейшее развитие конкуренции и инноваций, а также расширение доступности, надежности, безопасности финансовых и платежных услуг.

Так, одной из современных траекторий цифрового развития финансовых организаций стала концепция Open Banking (далее – открытый банкинг), которая представляет собой создание технологических и регуляторных условий, позволяющих клиентам безопасно и эффективно передавать свои данные между финансовыми

учреждениями и авторизованными третьими лицами (далее - сторонними поставщиками услуг) для получения новых потребительских выгод. Другими словами, открытый банкинг нацелен на использование финансовых данных клиента с его согласия сторонним поставщикам услуг для расширения доступности финансовых услуг и создания новых, персонализированных сервисов и продуктов.

Сам обмен клиентскими данными между информационными системами банков, иных финансовых организаций и финтех-компаний реализуется с помощью известной с 1968 года технологии API (англ. - Application Programming Interfaces – интерфейсы программирования приложений). Технология API представляет собой набор функций и инструментов, при помощи которых любой разработчик может подключиться к программным интерфейсам организации и, взаимодействуя с доступными ему данными, создать новый продукт или отдельный сервис. Именно поэтому API по праву считают “мостом” между данными, продуктом и сервисом для создания большей ценности и эффективности взаимодействия. Ключевыми возможностями технологии API в рамках концепции открытого банкинга являются агрегация счетов, управление личными финансами, мгновенная оценка кредитного риска, управление подписками, открытие новых счетов и др. Так, например, агрегация счетов включает в себя использование API, позволяющего клиентам использовать учетные записи кредитных карт, инвестиционных, банковских, мобильных счетов и др. в одном интерфейсе (Plaid, Tink, Nordic API, Gateway).

Также, Open Banking способствовал большему распространению услуг управления личными финансами, предназначенных для предоставления клиентам полного обзора их финансового положения из различных учетных записей в одном месте (приложении). Централизация данных может помочь банкам и поставщикам финансовых услуг выработать инновационные решения, используя предпочтения клиентов как при подключении банком собственных API, так и при подключении к API других банков, а также предоставляет клиентам возможность оценить свое финансовое состояние, и текущие обязательства (Spair, Yolt, Mint). Мгновенное рассмотрение кредитных заявок, является еще одним преимуществом использования Открытого банковского дела, позволяя кредиторам почти мгновенно получить обзор кредитной истории заявителя, потребителям услуг использовать сайты сравнения кредитов и быстро находить продукты и услуги (Klarna, Afterpay, Zip Pay). Получение информации о различных транзакциях может позволить эффективно использовать Open Banking для управления подписками. В этом случае, сервис агрегирует регулярные платежи клиента в одном интерфейсе, такие как счета за коммунальные услуги, платежи по кредитам, подписки на абонементы и др., позволяя клиенту управлять ими, например, отменяя нежелательные подписки или получая уведомления о предстоящих платежах.

Преимуществами для банка могут быть более низкие затраты на поддержку клиентов при регулярных платежах, более низкие показатели оттока текущих клиентов и возможность перекрестных продаж финансовых продуктов (Subaio, ArTap). Процесс открытия новой учетной записи в цифровом формате, банковских счетов, и проведение операций посредством сервиса «Знай своего клиента» (KYC) может быть намного проще и быстрее с использованием открытых программных интерфейсов.

Кроме того, открытый банкинг позволяет передавать банковские данные таким образом, чтобы обеспечить быструю верификацию на совпадение такой информации как адрес, род занятий, сведения о доходах, имя и дата рождения, кредитная история и др. за считанные минуты, что в текущее время является конкурентной необходимостью (IDnow, Onfido, Authent). Использование банками технологии Open API, то есть открытых и доступных наборов функций для обмена финансовыми и персональными данными клиентов с их согласия со сторонними поставщиками услуг составляет основу концепции Open Banking. Таким образом, открытый банкинг призван предоставить возможность

клиентам самим распоряжаться своими данными и передавать возможность управления счетом наиболее технологичным и передовым авторизованным финтех-компаниям с целью получения персонализированных инновационных услуг и продуктов.

Активные действия финансовых регуляторов разных стран по регулированию технологии API создали предпосылки к развитию Open Banking на основе использования Open API. Учитывая широту потенциальных рисков и ограничений, общественную и рыночную готовность, часть регуляторов подошла к вопросу развития Open Banking на основе поэтапной модели, начиная с рекомендаций для заинтересованных сторон по регуляторным и инфраструктурным вопросам. К таким странам относятся: Сингапур, Япония, Россия. В то же время, страны Европейского союза, Великобритания, Австралия обязали участников финансового рынка открыть свои API в целях повышения конкуренции на рынке и защиты прав потребителей, усмотрев в этом повышенную необходимость в связи с текущими условиями развития финансового сектора. Создание безопасной и технологической среды обмена данными между финансовыми, платежными институтами и сторонними поставщиками услуг с обязательством по получению согласия клиента для стран с развитой экономикой, включая Великобританию и страны Европейского союза представляется центральной и в то же время наиболее трудозатратной задачей всей концепции Open Banking. Отмечая необходимость развития инфраструктурных и регуляторных условий открытого банкинга, их основные элементы можно разделить на три категории: стандартизация, управление сторонними поставщиками услуг и вспомогательные сервисы.

Список литературы

4. Банковское дело. Под ред. Сейткасымова Г.С. Алматы, Каржы-каражат, 2016 г.
5. Управление деятельностью коммерческого банка (банковский менеджмент) / Под ред. д.э.н., профессора О.И.Лаврушина. - М: Юрист, 2015 г. 668 с.
6. <https://www.nationalbank.kz/ru>

УДК 336 (075)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚАРЖЫ НАРЫҒЫН ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ ТУРАЛЫ

Өтешқалиева А., Суханбердина Б. Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Андатпа. Бүкіл әлем бойынша экономикаларды белсенді цифрландыру цифрлық, технологиялық шешімдерді дамытумен және енгізумен, қаржы нарығына қатысушылар санының ұлғаюымен, сондай-ақ азаматтар мен бизнес үшін цифрлық қаржылық қызметтер мен сервистердің қолжетімділігі мен сапасын арттыруға ықпал ететін баламалы бизнес-модельдердің пайда болуымен ұштасады. Клиенттердің жаңа буыны институттармен және нарықпен өзара әрекеттесудің дәстүрлі тәсілдерінен алшақтап, қаржылық және қаржылық емес қызметтерді алу үшін мобильді қосымшалар мен қызметтерді белсенді қолданады.

Кілт сөздер: қаржы нарығын цифрландыру, банктік электрондық технологиялар, банктік инновациялар.

УДК 311.216

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ И РОЛЬ ТЕХНИЧЕСКОЙ ОСНАЩЕННОСТИ СТРОИТЕЛЬНЫХ КОМПАНИЙ ДЛЯ УЧАСТИЯ В ТЕНДЕРЕ НА КАПИТАЛЬНОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО

Мукеева У.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Отраслевая особенность строительства диктует применение большого количества и численности используемых средств механизации. Поэтому, именно строительная техника и оборудование один из основных факторов, способствующих снижению себестоимости строительно-монтажных работ и повышению рентабельности отрасли в целом.

Ключевые слова: тендер, отраслевые особенности, техническая оснащенность, парк строительных машин и механизмов, параметры и технические характеристики строительной техники

В капитальном строительстве, как и в других отраслях народного хозяйства, на выполнение строительно-монтажных работ (далее СМР) объявляется тендер. Как определяет сущность и значение данного слова википедия, «тендер (англ. tender — заявка на подряд, поданная на конкурсной основе) — англоязычный термин, обозначающий конкурентную форму отбора предложений на оплачиваемую поставку товаров, оказание услуг или выполнение работ по заранее объявленным в документации условиям, в оговоренные сроки на принципах состязательности, справедливости и эффективности».

Строительство является очень трудоёмким процессом и невозможна без применения машин и механизмов, способствующих повышению производительности труда, сокращению продолжительности строительства объекта и снижению себестоимости работ.

Для участия в конкурсе на выполнение СМР, лицензированными строительными компаниями подается заявка с приложением документов, определенных условиями конкурса, и контракт заключается с победителем тендера, которая по мнению комиссии предложил наилучшие условия.

При организации тендера и определения его условий большое внимание уделяется отраслевым особенностям. Это ярко выражено именно в строительстве. Так, например, в строительстве тендер можно объявить не только на комплекс или здания и сооружения, но и на отдельные виды работ (например: на выполнение только строительных работ, монтаж оборудования, а также на выполнение таких сугубо специфических видов работ как сантехнические работы, электромонтажные работы, связь, озеленение и прочее).

Подготовить все соответствующие документы и выиграть в тендере очень сложная задача даже для крупной компании, имеющей многолетний опыт работы в строительстве. Любая компания, участвующая в тендере, имеет цель показать себя с лучшей стороны и получить заказ на строительство.

В крупных строительных компаниях в организационной структуре имеется Департамент тендеров и контрактов, основной задачей которого является подготовка документации к участию в тендерах и заключении договоров подряда. Для подготовки документов необходимо изучить все условия тендера. С учетом специфики строительства, в первую очередь, необходимо ознакомиться с проектно-сметной документацией (ПСД) и всеми требованиями к участникам тендера, а также оценить возможности всех участников тендера, т.е. потенциальных конкурентов и убедиться в том, что имеются все возможности для исполнения условий контракта.

В современных условиях с учетом совершенствования проектирования и технологии строительного производства, большое значение для компании имеет не только обеспеченность квалифицированными кадрами, хорошее финансовое положение, но и роль технической оснащенности. Именно отрасли строительству присуще применение множества строительных машин и механизмов, которые позволяют качественно выполнить точные и трудоемкие процессы, повысить производительность труда, а также сократить сроки строительства и себестоимость СМР. Поэтому, роль технической оснащенности строительных компаний для участия в тендере на капитальное строительство имеет большое значение.

В особых условиях тендера (или дополнительных условиях) может быть предусмотрено предоставление перечня имеющейся строительной техники на балансе строительной компании с указанием технических характеристик машин и механизмов. Современные технологии в строительстве диктуют применение более современных механизмов. Поэтому, перед компаниями остро стоит вопрос постоянного обновления парка строительных машин и механизмов, чтобы противостоять мощным международным строительным компаниям. Участие в тендерах и получение положительного результата сводится к минимуму у мелких строительных компаний с маломощным парком строительных машин и механизмов. Иногда и у более крупных строительных компаний возникают трудности не только при участии в тендере, но и при осуществлении производственной деятельности. Этому может способствовать неоптимальная структура парка строительной техники. Так, например, у компании очень высокий удельный вес мощной техники, а потребность в ней не высока. В этом случае, амортизация данной техники будет составлять львиную долю в себестоимости СМР и снижать рентабельность. И, наоборот, отсутствие на балансе исправной высокопроизводительной мощной техники не позволит дать заявку на участие в крупных проектах.

Рост нагрузки на строительную технику вызывает потребность в ремонте и обновлении парка. Падение производительности наблюдается у техники с большим (или истекшим) сроком службы. Так, например, по данным статистических исследований выработка одноковшового экскаватора через десять лет использования на 40...50 % меньше, чем у новой машины, а башенного крана снижается на 25...35 %. В современных условиях остро стоит вопрос ремонта строительной техники, что вызвано с дорогими ремонтными услугами, отсутствием квалифицированных ремонтных кадров и качественных запасных частей. Поэтому, строительные компании с учетом сложного финансового положения, разрабатывают мероприятия по профилактике технического состояния машин и механизмов, план по оптимальному использованию машинного парка, и только в крайних случаях вынуждены обращаться в сервисные центры. Правильная эксплуатация строительной техники также зависит от обслуживающих ее работников (водителей, крановщиков, бульдозеристов, экскаваторщиков, операторов средств малой механизации).

Помимо техники, которая применяется во многих отраслях, в строительстве очень много специализированной техники. Например, транспортировка панелей, ферм, балок и других железобетонных изделий без специализированных машин может повредить их целостность и снизить качество СМР. Исследования показали, что при перевозке сыпучих материалов на неспециализированных автомобилях потери составляют до 8-10 %. Строительные компании при подготовке документации для участия в тендере, особое внимание уделяют **плану по механизации проекта**, который может содержать следующие вопросы:

- ✓ расчет плановой потребности в строительных машинах и механизмах, необходимых для выполнения договора подряда (изучаются проекты объекта строительства и проекты производства работ, где приняты основные решения по

механизации строительных работ, сведения о мероприятиях по механизации работ);

- ✓ бюджет затрат на эксплуатацию строительных машин и механизмов;
- ✓ определение дополнительной потребности в технике и источников её возмещения.

Для составления данного плана изучается проектно-сметная документация объекта тендера, сроки строительства, расположение объекта и его отдалённость от основной базы компании, оценивается техническое состояние парка механизмов в целом. Все эти показатели влияют на составление бюджета затрат на эксплуатацию строительных машин и механизмов. В условиях постоянной инфляции в экономике государства, которая наблюдается в настоящее время, очень трудно составить бюджет затрат: невозможно отразить точные данные по ценам на запасные части, горюче-смазочные материалы, на работы и услуги по ремонту и техническому обслуживанию и прочее.

Дополнительную потребность в технике определяют путем сопоставления перечня необходимой для строительства техники по проектно-сметной документации и наличия парка исправных строительных машин и механизмов компании. При этом могут возникнуть различные ситуации. Например, в компании есть в наличии исправный кран с определенным вылетом стрелы и грузоподъемностью, а для выполнения работ по проекту необходим более мощный механизм с большей грузоподъемностью и более дальним вылетом стрелы. При изучении документов претендентов на строительство объектов, комиссия может данную ситуацию определить как большой минус участника тендера. Поэтому, должны быть разработаны мероприятия с указанием источника возмещения механизма (например, предоставить *протокол намерений* с лицензированной компанией по аренде строительной техники о том, что стороны договариваются о предоставлении в аренду соответствующую технику на определенный срок на взаимовыгодной основе).

Список использованной литературы:

1. Особенности отраслевого учета. Материалы онлайн форума бухгалтеров, май 2022 г. Buhonline24.ru
2. Бехтерева, Е.В. Анализ и оптимизация расходов в составе себестоимости строительной продукции / Современные проблемы науки и образования. 2019. № 6. [Электронный источник] URL: <http://elibrary.ru/item.asp?id=22877744>
3. Яманов, С. Leap-технологии как инструмент повышения производительности труда и сокращения издержек//Экономист.2019. №9. С.85-89.

ӘОЖ 311.216

КҰРДЕЛІ ҚҰРЫЛЫСҚА АРНАЛҒАН ТЕНДЕРГЕ ҚАТЫСУ ҮШІН ҚҰРЫЛЫС КОМПАНИЯЛАРЫНЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ЖАБДЫҚТАЛУЫНЫҢ НЕГІЗГІ АСПЕКТІЛЕРІ МЕН РӨЛІ

Мукеева У.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Андатпа: Құрылыстың салалық ерекшелігі қолданылатын механикаландыру құралдарының көп саны мен санын пайдалануды талап етеді. Сондықтан құрылыс-монтаж жұмыстарының өзіндік құнын төмендетуге және жалпы саланың рентабельділігін арттыруға ықпал ететін негізгі факторлардың бірі құрылыс машиналары мен жабдықтары болып табылады.

Негізгі сөздер: тендер, салалық ерекшеліктері, техникалық жабдықтауы, құрылыс машиналары мен механизмдерінің паркі, құрылыс жабдықтарының параметрлері мен техникалық сипаттамалары.

УДК 379.851

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ СТРУКТУРЫ УПРАВЛЕНИЕ В ГОСТИНИЦАХ

Балмулдин А.М., Ислямов Р.С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Анотация: Туристическая индустрия - совокупность гостиниц и иных средств размещения, средств транспорта, объектов санаторно-курортного лечения и отдыха, объектов общественного питания, объектов и средств развлечения, объектов познавательного, делового, рекреационно-оздоровительного, физкультурно-спортивного и иного назначения, организаций, осуществляющих туроператорскую и турагентскую деятельность, операторов туристических информационных систем, а также организаций, предоставляющих услуги экскурсоводов, гидов-переводчиков, инструкторов-проводников, аниматоров и др.

Ключевые слова: инфраструктура, туристско-экскурсионные продукты, гостиница, гостеприимство, путешествия, обслуживание, питание, туристические потоки, тур, агент, оператор, размещение, рекреация.

Фасад гостиницы украшает вывеска со светящейся эмблемой с названием гостиницы. Над центральным входом в гостиницу установлен козырек для защиты от атмосферных осадков и солнца, освещаемый в вечернее и ночное время.

На первом этаже гостиницы в холле находятся:

1. Служба приема и размещения (reception). Эта служба занимается круглосуточным приемом и размещением клиентов, бронированием номеров, оформлением и оплатой в гостинице, информирует посетителей при оформлении в гостинице о предоставляемых услугах и порядке их оплаты.

2. Служба безопасности (4 человек). Служба охраны – это первое лицо нашего предприятия, встречающее гостей, прибывших в нашу гостиницу. Служба охраны объясняет клиенту, как можно подняться на этаж, при необходимости оказывает помощь при подноске багажа, несет полную ответственность за безопасность всей гостиницы.

3. Прачечная (3 человека). Прачечная комната оборудована современными стиральными и гладильными машинами, позволяющие своевременно выдавать на этажи выстиранное и выглаженное белье. Прачечная обеспечена всеми необходимыми моющими и отбеливающими средствами. Услугами прачечной могут пользоваться и клиенты нашей гостиницы.

В гостинице «PRESTIGE» работает кафе-бар на 20 посадочных мест. В кафе каждое утро завтракают постояльцы гостиницы, по желанию клиента завтраки поднимаются в номер. На кухне готовят горячие блюда, ассортимент которых постоянно пополняется. График работы кафе очень удобный для клиента, с 7 утра до 2 ночи.

С введением в действие собственной автономной телефонной станции, которая располагается на 1 этаже, стало возможным телефонизировать все номера гостиницы;

На 1 этаже располагается центр вещания кабельного телевидения. Установленные в каждом номере телевизор помогают разнообразить досуг клиентов.

Административно-управленческая служба предприятия, в состав которого входит генеральный и исполнительный директор, которые занимаются оперативным и стратегическим планированием, оптимизацией предоставляемых услуг, анализируют состояние гостиничного рынка и изучает потребности клиентов;

Бухгалтерия-2 человека главный бухгалтер и кассир, которые анализируют результаты хозяйственной и финансовой деятельности предприятия;

Инженерно-техническая служба (2 человека). Возглавляет службу главный инженер. Данная служба создает условия для функционирования санитарно-технического оборудования, электротехнических устройств, служб ремонта и строительства, систем слабых токов (телевидение и связь), систем теплоснабжения;

Размещены однокомнатные и двух комнатные номера суперлюксы (площадь 30 кв.м.) и полулюксы (площадь 16 кв.м.) Изящность и комфортабельность этих номеров располагает к благоприятному отдыху, проведению романтических вечеров.

На втором, третьем и четвертом этажах размещается основной номерной фонд гостиницы: горничные-дежурные – 16 человек.

Недорогие одноместные и двухместные номера категории стандарт с удобством (площадь 12 кв.м.).

Одноместные и двухместные номера категории улучшенный стандарт, со всеми удобствами (площадь 16 кв.м.)

Одноместные люксы и полулюксы, двухкомнатные люксы (площадь 30 и 16 кв.м.)

Швейный цех (2 человека) оказывает мелкие услуги клиентам гостиницы, производит ремонт и частичный пошив гостиничного белья.

На каждом этаже находятся бытовые комнаты, где клиент может получить у дежурной горячий чай, необходимую посуду, медикаменты из аптечки, гладильные коммат.

Интерьер холлов отделан современным строительным материалом, полы покрыты ковроланом, украшены экзотическими деревьями, что создает им особый уют.

Передвижение по гостинице возможно по лестнице.

В здании есть аварийные выходы, хорошо заметные информационные указатели, обеспечивающие свободную ориентацию гостей, как в обычной, так и в чрезвычайной обстановке.

В гостинице «PRESTIGE» соблюдаются санитарно-гигиенические нормы и правила эпидемиологического надзора в части частоты помещения, состояния сантехнического оборудования.

Установлено все электрическое и канализационное оборудование в соответствии с «Правилами технической эксплуатации гостиниц и их оборудования».

Общее состояние номерного фонда очень хорошее, обставлены новой мебелью. Номера категории люкс отвечают по всем требованиям гостиничного бизнеса. Внутренний и внешний облик гостиницы положительно влияют на посетителей.

Из вышесказанного видно, что номерной фонд гостиницы очень разнообразен, что позволяет работать с разными слоями населения. Обширность номерного фонда, в свою очередь позволяет принимать большие группы клиентов, различные делегации, прибывающие в наш город. Среди клиентов нашей гостиницы частыми гостями бывают граждане как ближнего, так и дальнего зарубежья. К нам приезжают гости из Италии, Германии, Голландии, Китая, Турции и т.д. У нас останавливаются звезды казахстанского шоу-бизнеса.

В гостинице установлены тарифы на почасовую оплату номеров, в зависимости от снимаемого номера и времени суток.

Гостиница оснащена инженерными системами и оборудованием, которые обеспечивают горячее и холодное водоснабжение круглосуточно, при перебоях с водой в гостинице всегда имеется суточный запас холодной воды.

Телевидение проведено во все номера, кабельное телевидение вещает круглосуточно.

Связь между хоз. группой и администрацией осуществляется по рации, что осуществляет быстрое реагирование на всевозможные неполадки в номерах и своевременное устранение их.

Гостиница оборудована системами противопожарной защиты, оповещения и средствами защиты от пожара.

В целях безопасности, в холле гостиницы и над парадным входом установлены камеры слежения.

В гостинице «PRESTIGE» предоставляются клиентам следующие виды услуг:

- служба приема и размещения – круглосуточный прием, порядок бронирования, оформление и оплата проживания в гостинице, информация о предоставляемых услугах, порядок их оплаты, быстрое и вежливое размещение гостя;
- служба охраны - встреча и проводы гостей, подножка багажа по просьбе посетителя;
- уборка номеров горничными;
- ежедневная после выезда клиента бронированных номеров;
- экспресс уборка по просьбе клиента;
- услуги прачечной (стирка и глажение белья);
- почтовые и телефонные услуги;
- отправление и доставка заказной корреспонденции, прием и отправка факсов;
- вручение посетителям корреспонденции через сотрудников гостиницы;
- хранение ценностей в сейфе рецепшен;
- камера хранения на каждом этаже для хранения багажа клиента;
- парковка автомашин на стоянке;
- услуги питания - завтраки в люксах и полулюксах, горячие блюда;
- услуги парикмахеров - работа салона «Шарм» - стрижка, укладка, массаж, визаж, татуаш.

Предоставляемые бесплатные услуги:

- утренняя пробудка клиента по его просьбе;
- вызов такси;
- вызов скорой помощи;
- предоставление кипятка, посуды, ниток, иголок.

В гостинице проведена сертификационная проверка гостиничных услуг, которая подтвердила соответствие услуги – проживание в гостинице - требованиям безопасности и категории нормативных документов.

Таблица 1. Номерной фонд гостиницы «PRESTIGE»

№	Номерной фонд	Количество номеров	Категория номеров	Всего мест
1	414, 417, 421, 425, 433, 437, 441, 444, 446, 202, 203, 204, 206, 207, 208	15	Улучшенный стандартный	30
2	201, 205, 313, 314, 316, 317, 318, 320, 343, 344, 345, 346,	12	Двухместный стандартный	24
3	330, 332, 333	3	Одноместный стандартный	3
4	315 – 342	2	Люкс	4
		32		61

Достижение такого уровня обслуживания обусловлено службой управления номерным фондом. Ее организационные принципы предупредительность и оперативность. Важное значение в раскрытии наших требований приобретает базовое понятие – срок проживания, являющаяся определяющим звеном в социально-культурном и экономических планах. В период перегруженности, когда номера бывают заняты полностью, эта служба должна работать особенно слаженно и последовательно. Малейшие сбои в этом процессе могут привести к конфликтным ситуациям. Возникает психологическое напряжение, отягощающееся напряженным ожиданием окончанием пребывания. Другая сторона данного явления связана с экономическим уровнем. Здесь возможна перегрузка обслуживающего персонала в обработке номеров для новых клиентов, возникает торопливость и низкое качество их уборки, снижение необходимой профилактики в эксплуатации санитарно-гигиенического оборудования.

Из таблицы 2 видно, что удельный вес благоустроенных номеров составляет – 100 %.

Из общего количества 32 номеров – 57,% составляют номера с повышенным комфортом.

Доходы гостиницы складываются от рационального использования номерного фонда, так как в гостинице «PRESTIGE» на их долю приходится более половины доходной части.

На установление цены на платные услуги оказывает влияние предоставленный сервис, который определен через установление категорий номеров.

В таблице 4 приведены данные о размещении номеров, их нумерация, количество номеров и их категория, количество мест в номерах, цена на услуги проживания в расчете на 1 место в тенге.

Таблица 2. Цены на услуги проживания в гостинице «PRESTIGE»

№	Номерной фонд	Кол-во номеров	Категория номеров	Кол-во мест в номере	Цена за номер в тг. сутки	Цена за номер в тг. пол-сутки
1	414, 417, 421, 425, 433, 437, 441, 444, 446 202, 203, 204, 206, 207, 208	15	Улучшенный стандартный	30	17 000	11 000
2	201, 205, 313, 314, 316, 317, 318,320,343, 344, 345,346,	12	Двухместный стандартный	24	20 000	13 000
3	330, 332, 333	3	Одноместный стандартный	3	10 000	6 000
4	315 – 342	2	Люкс	4	30 000	20 000
		32		61		

Список литературы:

1. Основы туризма : учебник / коллектив авторов ; под ред. Е. Л. Писаревского. — М. : Федеральное агентство по туризму, 2019
2. Смыкова М.Р. Туризм:экономика,менеджмент и маркетинг. Учеб.пос. Алматы:Нур Пресс, 2020

3. Ердавлетов С.Р. Туризм Казахстана. Учеб. пос. Алматы: Бастау, 2019
4. Стандартизация и сертификация социально- культурных и туристических услуг, учебное пособие, Б.К. Смагулов, 2017
5. «Стандартизация и сертификация туристских и гостиничных услуг» К.Ю. Иванов. Москва-2018 г.
6. Менеджмент туризма : Учебник. / А.Д. Чудновский, Н.В. Королев, Е.А. Гаврилова, М.А. Жукова, Н.А. Зайцева. - М. : Федеральное агентство по туризму, 2020. - 576 с

ӨОЖ 379.851

ҚОНАҚ ҮЙЛЕРДЕГІ БАСҚАРУДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАРЫ

Балмулдин А.М., Р.С. Ислямов

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Андатпа: Туристік индустрия-қонақ үйлер мен өзге де орналастыру құралдарының, көлік құралдарының, санаторий-курорттық емдеу және демалыс объектілерінің, қоғамдық тамақтану объектілерінің, ойын-сауық объектілері мен құралдарының, танымдық, іскерлік, рекреациялық-сауықтыру, дене шынықтыру-спорт және өзге де мақсаттағы объектілердің, туроператорлық және турагенттік қызметті жүзеге асыратын ұйымдардың, Туристік Ақпараттық жүйелер операторларының, а сондай-ақ, экскурсоводтар, гид-аудармашылар, нұсқаушы-жолсеріктер, аниматорлар және т. б. қызметтерді ұсынатын ұйымдар.

Кілт сөздер: инфрақұрылым, туристік-экскурсиялық өнімдер, қонақ үй, қонақжайлылық, саяхат, қызмет көрсету, тамақтану, туристік ағындар, тур, агент, оператор, орналастыру, рекреация.

ӨОЖ 379.851

ҚОНАҚ ҮЙ ҚЫЗМЕТТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Ислямов Р.С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Андатпа: Қазақстанда қонақүйлердің жұмыс жасауы бүгінгі таңда қарқынды дамуда. Қазақстандағы қонақ үйлердің ағымдағы пайдалану сипаттамалары өңірге байланысты өзгеріп отырады. Заманауи экономикалық және саяси ахуал кезінде тек көрсетілетін сервис қана емес, енгізілетін техникалық жаңа шешімдер де қонақжайлылық бизнесінің жаңа сатыға көтерілуіне жауапты.

Негізгі сөздер: қонақ үй, қонақжайлылық, саяхат, қызмет көрсету, тамақтану, туристік ағындар, тур, агент, оператор, орналастыру.

Қызметтер әртүрлі болуы мүмкін: жылдам және кәсіби тіркеуден бастап, сантехниканы мінсіз орнатуға дейін. Қызмет көрсету тізбегіндегі әрбір сілтеме маңызды.

Қызмет көрсету кезінде қызметкерлер әдепті және сыпайы болуы керек. Қызмет тек сұраныс принципі бойынша ғана емес (қонақ не қалайды), сонымен қатар ұсыныс принципі бойынша құрылуы керек (қонақ үй ұсына алатын қызметтерді көбірек ұсынады,

ал қонақ оны қалайды ма, жоқ па, соны тандайды). Алайда, қызметтер интрузивті болмауы керек (қонақтарға интрузивті нәрсе қажет емес, сондықтан көп төлегісі келмеуі мүмкін).

Қызметтер тізімі қонақ үй санатына байланысты. Барлық қонақ үйлерде қонақтарға қызмет көрсетуді ұйымдастыруға және барлық қызметтерді ұсынуға мүмкіндік жоқ. Дегенмен, барлық қонақүйлер ұсынатын қызметтері қонақтардың қажеттіліктеріне сәйкес келетініне көз жеткізуге тырысуы керек.

Барлық қызметтер жақсы ойластырылған және ұйымдастырылған болуы керек. Қызмет көрсетушілер оңай қол жетімді жерлерде орналасуы керек (көбінесе бірінші қабатта). Фойеде, еденде және бөлмелерде қызметтерге қалай және Қайда қол жеткізуге болатындығы туралы ақпарат болуы керек, ал жұмыс уақыты қонақтарға ыңғайлы болуы керек.

Тұрмыстық қызметтерге мыналар кіреді:

Жеке заттарды шұғыл жуу және құрғақ тазалау, жөндеу және үтіктеу (жарнамалық папкада бөлмеде киімді жууға және тазалауға Тапсырыс формасы бар). Сондай-ақ, киімді жууға қайтару туралы нұсқаулар бар: оны сөмкеге салыңыз да, есіктің тұтқасына арнайы белгі қойыңыз немесе егер сіз оны жууға қайтарғыңыз келсе, қабылдау туралы хабарлаңыз. Кір жуатын қонақ үйлер бұл қызметті ұсына алады. Төменгі деңгейдегі қонақ үйлерде үтіктерді жалға алуға болады. Қонақтар киімдерін өз бөлмелерінде немесе үтіктеу тақтасы бар бөлмелерде өздері үтіктей алады. Көптеген қонақ үйлерде аяқ киім жөндеу шеберханалары бар. Сәнді қонақ үйлердің фойелерінде аяқ киім тазалауға арналған машиналар бар. Бөлмелерде аяқ киім щеткалары мен киім щеткалары бар. Заттар мен құндылықтарды сақтауға арналған шкафтар мен сейфтерді бөлмелерде немесе қабылдау бөлмесінде табуға болады. Қонақ үйлерде хабаршылар багажды тиіп, түсіріп, оны бөлмеге жеткізеді, ол үшін кеңестер төленеді. Бөлмеге қызмет көрсету үшін кеңестер де алынады. Қосымша ақыға теледидарларды, ыдыс - аяқтарды және спорттық жабдықтарды жалға алуға, сағаттарды, электр ұстараларын, радиоқабылдағыштарды, кино және фото жабдықтарды шағын жөндеуге болады.

Туристерге қызмет көрсету үшін қонақүйлерде негізгі қонақ үй қызметтерін ұсынатын келесі негізгі қызметтердің минималды жиынтығы болуы керек:

- Нөмірлік қорды басқару бойынша қызметтер
- Әкімшілік қызметтер
- Тамақтану қызметтері
- Коммерциялық қызметтер
- Техникалық қызметтер
- Көмекші және ілеспе қызметтер.

Нөмірлік қорды басқару жөніндегі қызметтер қонақ үйге келетін, саяхат аяқталғаннан кейін үйге оралатын немесе оларды келесі пунктке жіберетін туристерді брондау, қабылдау, тіркеу және орналастыру, нөмірлерде туристерге қызмет көрсету, бөлмелерде қажетті гигиеналық жағдайларды және тұрғын үй-жайлардағы жайлылық деңгейін қолдау, қонақтарға үй-жайларды тазалау бойынша қызметтер көрсету мәселелерімен айналысады. Келесі тұлғалармен айналысады.

Қабылдау және орналастыру қызметінен, қызметші қызметінен, бірлескен қызметтен (есікшілер, қоңырау шалушылар, гардеробшылар, гараж қызметкерлері), портерлер қызметінен, консьерж қызметінен, хабаршылар қызметінен, нөмірлерді тазалау инспекторынан және қауіпсіздік қызметінен бастап бөлменің директоры немесе менеджері. Ол тұрады.

Қонақ үй кешенінен алған алғашқы әсерді қабылдау және орналастыру қызметі анықтайды. Бұл қызметке жауапты адамның міндеті - қонақтарды қабылдау мен орналастырудың барлық процесін басқару және қонақ үйдің беделіне қатысты дауларды шебер шешу.

Бұл қызмет қонақ үйге келген қонақтарды қабылдаумен, тіркеумен, орналастырумен, әртүрлі қызметтерді ұсынумен, қонақтарды жіберумен және, әрине, брондау мәселелерімен айналысады. Қонақүйлер қосарланған брондау немесе бөлме қорының жеткіліксіздігі қаупі бар ма деген мәселеге үнемі тап болады. Сондықтан брондау бөлімінің рөлін бағаламауға болмайды.

Брондау бөлімі жағдайды үнемі қадағалап отыруы, брондау өтінімдерін жинауы, қонақүйге қол жетімді сұраныстың кез келген өсуін тіркеуі, тұру құнын арттыруы және компанияға көбірек табыс беруі керек. Брондалмаған бөлмелер тікелей орналастыру қызметіне сатылады, ол олар үшін жоғары баға алуы керек.

Кесте 1 – Қонақ үй қызметкерлері жауапкершілігіне кіретін міндеттер

Менеджер	Отель жұмысын реттеу, ережелердің сақталуын қадағалау, қызмет сапасын сақтау, қаржының дұрыс бөлінуін және қолданылуын қадағалау.
Ресепшн	Қонақтарды қарсы алу, отель қызметімен таныстыру, ақы қабылдау, чектер дайындау, түрлі журналдар – есеп толтыру, қонақтарды шығарып салу.
Бухгалтер	Отель шоттарын тексеру, чектердің дұрыстығын қыталау, ақша айналымын қадағалау.
HR менеджер	Жұмысқа адам алу, персоналдың біліктілігін бағалау, жалақының төленуін қадағалау.
Шеф-аспаз	Мейрамхана жұмыс сапасын ұстау, қонақтарға тамақ дайындау, басқа аспаздарға жұмыс бөліп беру
Администратор – аға даяшы	Қонақтардан тапсырыс қабылдау, дайын тамақты апарып беру, түрлі коктейльдер дайындау. Отель болғасын, таңғы асқа буфет дайындау, буфет жинау, вип зал мен конференц залдың үстелдерін дайындау, room service қызметі. Өзге даяшыларға тапсырмалар бөліп беру.
Брондау менеджері / Аға ресепшн	Электронды поштаға келген өтініштерді өңдеу, бронь қою, келген қонақтарға ерекше көңіл бөлу. Келісімшарттармен жұмыстану, ресепшн менеджерлерінің жұмысын қадағалау.
Қойма / Заттар сақтау бөлімі	Келген тамақтардың ұзақ мерзім бойы дұрыс сақталуын қадағалау.

Кестеге салынғаннан бөлек, техникалық мамандар да бар – бірі сантехник, бірі еден жуушы, бірі сынған жиһазды жөндейді.

Портье қызметі қонақ үйдің нөмірлік қорының жай-күйін, жұмыспен қамтуды және нөмірлердің болуын тіркейді және ақпараттық орталық ретінде қызмет етеді. Портье қызметі арқылы ақпарат екі бағытта келеді: қонақтарға (қонақ үй ұсынатын қызмет түрлері, жергілікті көрікті жерлер, қаладағы көлік және т.б. туралы хабарлау кезінде) және қонақ үй кәсіпорнының жекелеген бөлімшелеріне (клиенттердің қажеттіліктері туралы).

Қызметші қызметі көп жағдайда қонақ үй қызметтеріне қатысты ең маңызды функционалды бөлім болып табылады және бұл бөлім тұтынушыларға қызмет көрсетілетін бөлмелерді, залдарды, дәліздерді және басқа да үй-жайларды қабылдауға және тазалауға жауап береді.

Қызметшілер қызметкерлері тұрғын үй мен қызметтік бөлмелерді таза ұстауға жауапты. Қызметшілер қызметінің бас қызметкері тапсырмаларды қабылдайды және оларды қарамағындағыларға бөледі, сондай-ақ Атқарушы директор қойған әкімшілік міндеттерді орындайды.

Қонақ үйлер өз клиенттерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге жауапты болғандықтан, қауіпсіздік қызметі қонақ үй кешенінде тәртіп пен қауіпсіздікті сақтау функциясын орындайды. Алайда, қонақ үй бұл міндеттерді өз қызметтеріне немесе сыртқы ұйымдарға бере алады.

Әкімшілік қызмет қонақ үй кешенінің барлық қызметтерін басқаруға, қаржылық және еңбек мәселелерін шешуге, қонақ үй қызметкерлері үшін қажетті еңбек жағдайларын жасауға және қолдауға, еңбекті қорғаудың, өрт және экологиялық қауіпсіздіктің белгіленген ережелері мен нормаларының сақталуын бақылауға жауап береді.

Қызмет құрамына хатшылық, қаржы қызметі, кадр қызметі, экологтар, өрт қауіпсіздігі және еңбекті қорғау жөніндегі инспекторлар кіреді.

Қаржы қызметі кәсіпорынның қаржылық мәселелерімен айналысады және қоғамдық тамақтандыру қызметі, Портер қызметі, кәдесый нүктелері және спорт ғимараттары сияқты кәсіпорынның әртүрлі сауда нүктелерінің кассирлерінен есептер алады (егер бар болса). Қаржы қызметі бірыңғай корпоративтік қаржылық есептілікті жүргізеді (мысалы, дилерлік кірістерді есепке алу, шығыстар мен кірістерді есепке алу, сондай-ақ жеке қызметкерлер алған төленген сағаттарды, сыйлықақылар мен кеңестерді есепке алу).

Кадрлар бөлімі кадрларды іріктеуге, орналастыруға және оқытуға жауап береді. Ол қонақ үйдің барлық қызметкерлерінің жеке істерін жүргізуге жауапты.

Хатшылық қонақ үй кешенін құжаттамамен және ақпараттық қамтамасыз етумен байланысты мәселелермен айналысады.

Қоғамдық тамақтану қызметі мейрамханада, кафеде және қонақ үйдің барында қонақтарға қызмет көрсетеді, сонымен қатар банкеттерді, презентацияларды және т. б. ұйымдастырумен және қызмет көрсетумен айналысады.

Тамақтану қызметіне мейрамханалар, барлар, кафелер, банкет қызметтері және қонақтарға тамақ қызметін ұсынатын бөлімшелер (асүйлер) кіреді.

Қоғамдық тамақтандыру қызметіне жауапты адам мәзірді құруға, қажетті шикізатты жеткізуді ұйымдастыруға, қызмет көрсетуші персоналды аумаққа орналастыруға және дайын өнім мен қызмет көрсету сапасын бақылауға жауапты, сонымен бірге ақылға қонымды экономикалық режимді ұстанады.

Қызметтің әр бөлімінің өз басшысы, оның ішінде нөмірлерге қызмет көрсету қызметінің басшысы болады.

Мейрамхана Қоғамдық тамақтандыру бірлігі ретінде, тамақтандыру кәсіпорнының түріне қарамастан, кез-келген мейрамхана тұжырымдамасының негізін құрайтын мәзірге сәйкес қонақтарға қызмет етеді. Бұл ретте қонақтармен тікелей байланыста болатын басшы мен даяшылардың кәсібилігі маңызды рөл атқарады. Буфет пен барда қызмет көрсету, ең алдымен, қонақтарға сусындар беру. Кейде сусындар барда және мейрамханада тұтыну үшін дайындалады. Мұндай барлар қызмет көрсету деп аталады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Прокопенко, О., Латина, Ю., Четверик, О., Кравцов, С., Рожко, Н., & Лорви, И. (2019). «Цифровой инструментарий для продвижения туристических направлений». <https://doi.org/10.35940/ijitee.L3745.1081219> Қазақстан Республикасының Үкіметі (2017) "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасы, 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 <http://www.akorda.kz/upload/media/files/a0632264810b20c36ed2a4f55d095ad2.docx> саяхат порты. (2019). Travelport жаһандық сандық саяхатшысы.

2. Негропонте, Н. (2010). «От цифрового существа к цифровым существам». Журнал «IBM Systems Journal». <https://doi.org/10.1147/sj.393.0417>
3. «OECD Tourism Statistics» (Database) – халықаралық туристік ақпараттар платформасы.
4. «Alice» - Бір шешімде қарым-қатынасты, тапсырмаларды басқаруды және қонақтардың қанағаттануын жақсартуға мүмкіндік беретін қонақүй операцияларын басқару платформасы.
5. Қонақүй номерлерінде қызмет көрсету
Сейдахметов М.К. (2022).
6. «Қонақжайлық индустрия негіздері. Оқу құралы» Муканова Б.Ш. (2019).

УДК 379.851

АНАЛИЗ ИНДУСТРИИ ГОСТЕПРИИМСТВА В КАЗАХСТАНЕ

Ислямов Р.С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Анотация: Работа гостиниц в Казахстане сегодня динамично развивается. Текущие эксплуатационные характеристики гостиниц в Казахстане варьируются в зависимости от региона. В условиях современной экономической и политической ситуации не только предоставляемый сервис, но и вводимые технические новые решения несут ответственность за подъем бизнеса гостеприимства на новую ступень.

Ключевые слова: гостиница, гостеприимство, путешествия, обслуживание, питание, туристические потоки, тур, агент, оператор, размещение.

УДК 334.7

РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ

Курманова Г.К., к.э.н., асс.проф. кафедры «Учет и финансы»
Суханбердина Б.Б., к.э.н., асс.проф. кафедры «Учет и финансы»
Грабоздин Ю.П., к.э.н., доц. кафедры экономики
и экономической безопасности СГСПУ (г. Самара, РФ)
Салимбаева Ш.Д., м.э.н. кафедры «Учет и финансы»

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Для предпринимательства стратегической целью является расширение его социальных функций - повышение уровня и качества жизни населения, создание высокооплачиваемых рабочих мест, вовлечение в предпринимательскую деятельность экономически активной части населения. Малый и средний бизнес трансформировался в важный фактор.

Ключевые слова: предпринимательство, малый и средний бизнес, субъект, собственник, производство, занятость, результат, экономическая свобода, имущественная и организационная самостоятельность, прибыль.

Эффективность, экономическая стабильность, производственная и финансовая устойчивость развития малого и среднего предпринимательства выступают действенным

инструментом развития региональных экономик. Деятельность малых и средних предприятий практически во всех странах с рыночной экономикой ориентирована в наибольшей степени на полное удовлетворение местных потребностей, на дальнейшее развитие региона и качественное решение социально-экономических проблем. Это повышает как экономическую, так и социальную значимость малого и среднего бизнеса для общества. Малый и средний бизнес способен вносить фискальный вклад в финансовое обеспечение развития территорий страны [1].

Бизнес – это подсистема, органически встроенная в единую экономическую систему Республики Казахстан, региона, обладающая специфическими признаками, обусловленными местом и ролью в экономическом развитии, как фактор, способный обеспечить устойчивое экономическое развитие регионов и национальной экономики в целом. Но существуют противоречия, например, в развитии внешнеэкономической деятельности МСБ в стране, связанные, с одной стороны, с низкой товарной и географической диверсификацией экспорта и импорта, с другой стороны - наличием значительного экспортного и инновационного потенциала малого и среднего бизнеса.

В Республике Казахстан количество зарегистрированных субъектов малого и среднего бизнеса составило 2 026,5 тыс. ед. на 01.01.2023 г. Из них действующие субъекты – 1 818,8 тыс. ед. или 89,8 %.

В данной сфере занято 4 109,7 тыс. чел. (1,7 млн. чел. или 41,5 % в предприятиях малого предпринимательства).

Вклад в ВВП страны составил в отчетном году 59 221,5 млрд. тенге.

Из 2 026,5 тыс. ед. субъектов МСБ доля индивидуальных предпринимателей 67,9 % (1,3 млн. ед., из них действующих 1,2 млн. ед.), доля юридических лиц малого предпринимательства 18,7 %, крестьянских или фермерских хозяйств 13,2 %, юридических лиц среднего предпринимательства 0,2 %.

Таблица 1 отражает информацию, связанную с количеством зарегистрированных и действующих субъектов малого и среднего предпринимательства в стране за последние два года.

Таблица 1 – Субъекты МСП в Республике Казахстан, ед.

Область	2021 г.		2022 г.	
	количество зарегистрированных субъектов МСП	количество действующих субъектов МСП	количество зарегистрированных субъектов МСП	количество действующих субъектов МСП
Республика Казахстан	1 694 672	1 431 647	2 026 527	1 818 764
Абай	47 170	41 279	54 845	49 693
Акмолинская	55 003	48 544	59 846	54 838
Актюбинская	75 525	65 992	90 622	82 580
Алматинская	98 197	85 535	126 343	116 585
Атырауская	59 528	52 031	69 332	63 115
Западно-Казахстанская	51 012	44 260	58 546	53 008
Жамбылская	87 108	71 298	106 194	92 572

Жетісу	52 251	44 181	59 523	53 600
Карагандинская	93 415	81 047	104 175	93 086
Костанайская	60 772	54 870	65 125	61 133
Кызылординская	56 976	51 063	71 823	67 145
Мангистауская	64 330	56 521	81 619	75 341
Павлодарская	53 361	46 694	58 274	52 084
Северо-Казахстанская	34 251	30 228	36 305	33 066
Туркестанская	149 383	144 778	188 186	184 579
Ұлытау	15 608	14 249	18 760	17 413
Восточно-Казахстанская	62 923	54 637	68 753	61 475
г. Астана	191 109	163 017	232 081	204 308
г. Алматы	295 861	206 109	353 766	292 734
г. Шымкент	90 889	75 314	122 409	110 409

Из таблицы 1 видно, что количество зарегистрированных субъектов МСП выросло с 1 694 672 ед. в 2021 г. до 2 026 527 ед. в 2022 г. Абсолютный рост 331 855 ед., относительный рост 19,6 %. Количество действующих субъектов МСП выросло в 2022 г. на 387 117 ед. или на 27,0 % и составило 1 818 764 ед. Большая часть сосредоточена в трех городах. В г. Алматы наивысший показатель 292 734 ед. (16,1 %), в г. Астана (11,2 %), в г. Шымкент 110 409 ед. (6,1 %). В этих городах сконцентрировано 607 451 ед. субъектов бизнеса или 33,4 %. В отчетном году больше всего действующих субъектов среди областей в Туркестанской 184 579 ед. (10,1 %), Алматинской 116 585 ед. (6,4 %), Карагандинской 93 086 ед. (5,1 %), Жамбылской 92 572 ед. (5,0 %). В разрезе регионов за исследуемый период произошел рост количества действующих субъектов бизнеса в областях:

Абайской на 8 414 ед. (20,4 %);
 Акмолинской на 6 294 ед. (13,0 %);
 Актюбинской на 16 588 ед. (25,1 %);
 Алматинской на 31 050 ед. (36,3 %);
 Атырауской на 11 084 ед. (21,3 %);
 Западно-Казахстанской на 8 748 ед. (19,8 %);
 Жамбылской на 21 274 ед. (29,8 %);
 Жетісу на 9 419 ед. (21,3 %);
 Карагандинской на 12 039 ед. (14,9 %);
 Костанайской на 6 263 ед. (11,4 %);
 Кызылординской на 16 082 ед. (31,5 %);
 Мангистауской на 18 820 ед. (33,3 %);
 Павлодарской на 5 390 ед. (11,5 %);
 Северо-Казахстанской на 2 838 ед. (9,4 %);
 Туркестанской на 39 801 ед. (27,5 %);
 Улытауской на 3 164 ед. (22,2 %);

Восточно-Казахстанской на 6 838 ед. (12,5 %).

В трех мегаполисах страны рост следующий: г. Астана на 41 291 ед. (25,4 %); г. Алматы на 86 625 ед. (42,0 %); г. Шымкент на 35 095 ед. (46,6 %).

С учетом новых явлений, возникших в результате структурной перестройки всей социально-экономической системы Республики Казахстан, современное предпринимательство можно определить как процесс непрерывного поиска изменений в потребностях, удовлетворения этих потребностей путем организации эффективного производства, сбыта, маркетинга, финансового и стратегического менеджмента, ориентированных на инновации, обеспечивающие максимальную производительность труда в каждой из стадий воспроизводственного цикла. Таким образом, предпринимательство - не прекращающийся поиск качественных и количественных изменений в потребностях. Способность сопротивляться внешним факторам среды, постоянно оказывающим влияние на организацию, находить верные решения на основе рыночной информации, является необходимым условием развития бизнеса на современном этапе. Предпринимательство, как часть экономической системы - стратегический ресурс национальной экономики, значимый сегмент воспроизводственных отношений.

Список литературы:

1. Курманова Г.К., Суханбердина Б.Б., Ким А.А., Уразова Б.А. К вопросу о совершенствовании системы налогового регулирования малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан // Государственный аудит» Алматы, 2019. – №3 (44). – С.30-37.
2. Учебное пособие по обучению основам предпринимательства по проекту «Бастау Бизнес» / НПП «Атамекен». – Астана: ТОО «Шанырақ-Медиа», 2018. – 250 с.
3. Предпринимательство: учебное пособие / Н.Ю. Никитина, С.М. Корунов, А.А. Яшин, И.Д. Опарин. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2020. – 256 с.
4. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК <https://stat.gov.kz>.

ӨОЖ 336. 7

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМУ: ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҮРДІСТЕР

Құрманова Г. К., э.ғ.к., кауым.проф. «Есеп және қаржы» кафедрасы
Суханбердина Б. Б., э.ғ.к., кауым.проф. «Есеп және қаржы» кафедрасы
Грабоздин Ю. П., э. ғ. к., доц. «Экономика және экономикалық қауіпсіздігі»
кафедралары СГСПУ (Самара қ., РФ)
Салимбаева Ш. Д., э. ғ.м. «Есеп және қаржы» кафедрасы
 Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал Қ.

Андатпа: Кәсіпкерлік үшін стратегиялық мақсаты болып оның әлеуметтік функцияларын кеңейту болып табылады - халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасын арттыру, жоғары ақы төленетін жұмыс орындарын құру, халықтың экономикалық белсенді бөлігін кәсіпкерлік қызметке тарту болып табылады. Шағын және орта бизнес маңызды факторға айналды.

Негізгі сөздер: кәсіпкерлік, шағын және орта бизнес, субъект, меншік иесі, өндіріс, жұмыспен қамту, нәтиже, экономикалық еркіндік, мүліктік және ұйымдастырушылық тәуелсіздік, пайда.

СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР/ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1	Amirzhanova G.S., Doukariyeva U.K. Features of categorical interaction in modern English	4
2	Есенболатқызы Н. Қазақ тіліндегі той концептісінің лингвомәдени өрісі	6
3	Гумарова Н.К. Оқушылардың тілдік құзыреттілігін үйірме жұмыстары арқылы қалыптастырудың әдістемелік негіздері	8
4	Доукариева У.К., Есенбаева К.К. Ағылшын тілін оқытуда көрнекі құралдарын пайдалану	11
5	Matzhanova G.Zh., Urazova A.N. Personalized approach in teaching	13
6	Samatayeva G.A., Doukarieva U.K. Using authentic reading materials to improve students` vocabulary acquisition	15
7	Султанғалиева А.А. Обучение речевому иноязычному общению в процессе формирования иноязычной профессионально-коммуникативной компетенции	19
8	Курмашева А.Т., Ажғалиева Ж.А. Бастауыш мектеп оқушыларының сөйлеу дағдысын қалыптастырудың әдістемелік аспектілері	24
9	Ажғалиев М.Қ., Амантаева Т.А. Қайталама категориясы және синтаксистік параллелизм табиғаты	28
10	Ажғалиев М.К., Орынғалиева Л.Д. Методические аспекты работ по совершенствованию навыков ораторской речи студентов через обучение на курсах «педагогической риторики»	32
11	Ажғалиев М.К., Курмашева Г.С. Культура слушания профессионального специалиста и принципы Шамгали Сарыбаева	35
12	Доукариева У. К., Амангельдиева Н. А. Ағылшын тілі сабақтарында әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті дамыту үшін түпнұсқа бейнематериалдарды пайдалану	38
13	Доукариева У.К., Джумағалыева Р. К. Концепт «дружба» в политическом тексте	41
14	Доукариева У. К., Есенбаева К. К. Ағылшын тілін оқытуда көрнекі құралдарын пайдалану	45
15	Жұмабайқызы М. Фразеологиялық бірліктер және сөз	47
16	Көбейсінова А. С. Концепт «Родина» в русской и английской языковых картинах мира	50
17	Рысқалиева А.Б. Блог интернет жанры ретінде	54
18	Утарова С. М. Анализ концептосферы «Материнство» в казахском и английском языках	57
19	Нуржанова Г. О. Ағылшын тіліндегі күрделі сөздер	62
20	Берік А. «Қазақ қызы» концептісін әлеуметтік лингвистика тұрғысынан зерттеу	

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР/ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1	Шналиева М.У. Волонтерская деятельность как средство профессиональной социализации и социальной активности студентов	66
2	Қуанова Ф.Н. Психология ғылымындағы имидж туралы түсінік, теориялар мен зерттеулер	71
3	Днекешев А.К., Байтлесов Е.У. Воспитательные моменты в работе научных студенческих кружков по клиническим дисциплинам	75
4	Есетов А. Е., Дошыбеков А. Б. Бастапқы кезеңдерінде балалардың белгілі бір спорт түрлеріне бейімділігін болжаудың педагогикалық критерийлері	78
5	Курманова Ж.Б. О вопросе системы определения и оценки уровня владения	82

	государственным языком “КАЗТЕСТ”	
6	Булекбаева Г.С., Доукариева У.К. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы цифрлық технологиялар	86
7	Муратбаев Б.А., Дошыбеков А.Б. Таэквондо жекпе – жек өнерінің төменгі мектеп оқушыларына әсері	88
8	Кенесова А.Б. Оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру мәселесінің зерттелу жайы	93
9	Аханова Д. Е., Максұтов Д. Python бағдарламалау тілінде викторина құру	97
10	Шынтемір И. Б. PHP тілін қолдана отырып мобильді қосымшаларды әзірлеу кезінде mysql дқбж технологияларын қолдану	100
11	Днекешев А.К. Активная воспитательная работа по адаптации студентов первого года обучения в вузах	104
12	Садыкова Л. А. Развивающийся тренд в современном высшем образовании	107
13	Султаниязова Н.Ж. Организация работы инклюзивного кабинета в западно-казахстанском инновационно-технологическом университете	108
14	Уракчинцева Г. В. Формирование научно-исследовательской культуры учителя физической культуры	111
15	Жумагалиева Г.Ж. Сабақтарды ұйымдастыру мен өткізуге қойылатын негізгі талаптар	115
16	Түрікменбаев Б. Ж., Дошыбеков А.Б Спорттық акробатикамен айналысушы 11-12 жастағы балалардың тепе-теңдік үйлесімділігі қабілеттерін дамыту	118
17	Шүрмен Б. С. Бакесова Р.М. Болашақ дене шынықтыру мамандарын дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстарына кәсіби бағдарлау	124
18	Давыдова Н. П. Взаимосвязь между полилингвальностью личности и уровнем интеллектуального развития студентов.	127
19	Қасымова А.Х., Муханбеткалиева Г. Ш Білім алушылардың ағылшын тілі сабағында qr технологияларын қолдану арқылы мотивациясын арттыру.	131
20	Қайыржанов А.Б., Испулова Р.Н. Тоғызқұмалақ ұлттық ойынын оқушыларымен дене тәрбиесінде жүргізу тиімділігі	136
21	Фрунзеев Е.К. Бакесова Р.М. Пауэрлифтингмен айналасатын мүмкіндігі шектеулі адамдарды мотивациялау	139
	ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР/ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ	
1	Оңғар А.А. Столыпіннің аграрлық саясаты және Қазақстан	142
2	Аманжолова М.К. Алаш қозғалысы және Уәлитхан Танашев қызметі: мәселенің зерттелуі	147
3	Арыстанова Г.Ж. Алаш қозғалысы қызметінде ұлттық мемлекеттік идеяның қалыптасуының тарихнамасы	151
4	Асан Д.Н. Үшжүз қазақтарының Ресей бодандығын қабылдауының алғышарттары мен барысының зерттелуі	155
5	Ауезова Ф.Ж. Қазақ байларын хх ғ. 20 жылдарындағы тәркілеу тарихының тарихнамасы	159
6	Гайсина Д.С. Қазақстандағы территориялық межелеу: мәселенің өзектілігі және зерттелуі	164
7	Ғұбайдуллин А.С. Хан ордасындағы алғашқы мектеп және оның қызметі	169
8	Джалитова А.А. Батыс алашорданың советтік тарихнамада зерттелуі	173
9	Кайрлиева А.Ж. Қаламыздағы орал әскери реалды училищесінің тарихы	177
10	Кенжеғалиева Ш.И. Исатай Тайманұлы бастаған көтерілістің 1917-1940 жж. зерттелуі	180
11	Қуатова К.Б. Жанқожа Нұрмұхамедұлы бастаған көтерілістің тарихнамасы	185
12	Медетбаева А.Ж. Алаш Орданың Батыс және Торғай бөлімдерінің әскери	189

жасақтары

13	Рахметұлы Е. Жеті жарғы тарихи-құқықтық мұрасының зерттелуі	194
14	Төлеуғалиева Ж.Б. Патша өкіметінің кіші жүзді әскери отарлауы (XIX ғ. бірінші жартысы)	199
15	Жангирова У.И. Бөкейліктің 1917-1920 жылдардағы қоғамдық-саяси өмірі (мәселенің тарихнамасы)	204
16	Ізтілеу А.Қ. Қазақстандағы 1937-1938 жылдардағы саяси қуғын-сүргін тарихнамасы	208
17	Түлегенова А.И. Қазақ тарихнамасына Алаш қайраткерінің қосқан үлесі	212
18	Сарсенова А.Ж., Джальмишев М.С. Құқық қолдануда әкімшілік жауапкершілікке тарту туралы мәселені шешу үшін материалдарды уәкілетті органдарға (лауазымды тұлғаларға) жіберу мәселелері	216
19	Стороженко Н.А. Цифровой Казахстан: достижения и перспективы развития	219
20	Аралбеков Г. Б. Киберқылмыс қазіргі қоғамның негізгі мәселелерінің бірі ретінде	223
21	Берік А. «Қазақ қызы» концептісін әлеуметтік лингвистика тұрғысынан зерттеу	226

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАР/ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

1	Федорченко Л.В. Наилучшие доступные технологии решения экологических проблем	232
2	Мурзабекова Ж. А. Экологическое состояние окружающей среды месторождения западно-казахстанской области	237
3	Ихсанова С.А., Койбагарова Л.Т Земельные ресурсы западно-казахстанской области	241
4	Ибраева З. Е. Профиль навыков творческого мышления при решении математических задач на рефлексивных и импульсивных когнитивных стилях	245
5	Кенжина Ж. С. Концептуальные основы проблемного обучения графических дисциплин начертательной геометрии и инженерной графики	249
6	Кахраманова К. , Доукариева У.К. Влияние информационно-коммуникационных технологий (икт) на улучшение образования	254
7	Тажбаева Д.Т. Ветеринария білім беру бағдарламалары бойынша оқытуда инновациялық технологияларды пайдаланулардың ерекшеліктері мен артықшылықтары	257

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР/ ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

1	Умерешова С. Г. Возведение большепролётных зданий с рамно-балочными системами	261
2	Салимов А. Н., Рамазанов С.Ф., Казиханов Д. М. А, Ризханов С.Р., Чурикова Л. А. Методы повышения нефтеотдачи пластов на месторождениях с трудно извлекаемыми запасами	264
3	Мұратова Н.Р., Низамов Р. Р., Чурикова Л.А. Совершенствование технических средств для сокращения потерь легких фракций нефти	269
4	Умерешова С.Г. Энергоэффективный арболит для малоэтажного строительства	273
5	Жумағалиева Г.Ж. Виды биологического топлива. биодизельное топливо	276
6	Сатбалдиев Э. Г., Чурикова Л.А. Борьба с коррозией нефтепромысловых трубопроводов	277
7	Умерешова С.Г. Физико-механические свойства керамической композиции на основе лессовидных суглинков в зависимости от температуры обжига	284
8	Калим А.Қ., Жакиев Е.Н., Жаубай Д.М., Сариев А.С., Кульниязов Р. Н. Эффективность применения методов интенсификации повышения	287

	нефтеотдачи пластов	
9	Аралбеков Г. Б. Актуальные проблемы расследования уголовных правонарушений с применением цифровых технологии	292
10	Ихсанов К.А., Алиев Н.М., Отаров Ж.А. Мұнай кен орындарындасу оқшаулау жұмыстарын жүргізудің тәжірибесін зерделеу	296
11	Аманова Б.Н. Энергоэффективные теплоизоляционные материалы в конструкциях зданий и сооружений	299
12	Кайранбаева А. Б., Исаков А.А. Аналогтық технологиялардың цифрлық технологиялармен алмастырылуы	304
13	Болсов Т. А., Мырзағалиев А.А., Кондудаев Ш. А., Құрманяз Т. Б., Ахметжан С. З. Техничко-экономический анализ разработки Карачаганакского месторождения	307
14	Магзумов М. Т., Мешітбаев М. Қ., Рахымов С. Р., Утешов К.Е., Ахметжан С.З. Восстановление бездействующих скважин на месторождениях ОАО«Спрс -Актобемұнайгаз»	311
15	Калешева Г.Е., Нурбергенов Д. , Серікова Д.Д. Анализ гидродинамического исследования на месторождении Октябрьское	314
16	Калешева Г.Е., Серікова Д.Д., Умаров С.Т. Использование нефтешлама при строительстве дорог	317
17	Әшімова Е.Д. "ЕМБІМҰНАЙГАЗ" ақ кен орындарында көлденең ұңғымаларды бұрғылау тиімділігін талдау	320
18	Дюсенбаев А.А., Ихсанов К.А., Жумагужиев Д.А. Кен орнында ұңғымаларды пайдаланудың ұсынылатын тәсілдерін таңдау негіздемесі	325
19	Киікбаев М.Қ. Транспортировка нефтепродуктов по трубопроводу	328
20	Себепова А.Ғ., Шәки Б. Ә., Әйтенов С.Т., Карасаев А.Ш., Ахметжан С. З. Мероприятия по повышению безопасности при разработке месторождений	331
21	Чурикова Л.А. Применение терминальных перевозок для интенсификации логистических процессов	336
22	Ихсанов К.А., Будиров М.М., Каримова А.А. Анализ осложнений и пути решения их при глубинно-насосном способе добычи нефти	340
23	Буранова Н.Г.Құрмет Т.Ө. Бір фазалы электрмен жабдықтау кезінде фермерлік шаруашылықтардың электр жабдықтары үшін электр жетегінің түрін таңдау	344
24	Омаров А.Н., Жазыкбаева Г.М. Формирование структуры титанового сплава в процессе холодной деформации и термической обработки	350
25	Саргужиева Б.А Исследование диэлектрического барьерного разряда с помощью эквивалентной электрической схемы	357
26	Сагатжанова М. Архитектура германии периода северного Ренессанса	360
27	Мукамбеткалиева А.Н. Пайдаланылған өсімдік майларын екінші реттік қолдану	364
28	Мукеева У.Б. Особенности начисления ежемесячной премии работникам строительства, и методика ее отражения в системе 1с предприятие	369
29	Тулеугалиева Н.И. Инновационный потенциал промышленности Казахстана	371
30	Тауышев О.У. Основные принципы теплоизоляции ограждающих конструкций	376
31	Утешева Г.Ш., Ғайнешова А. М., Аристанов Т. Мобильді құрылғыларға арналған қосымшаларды әзірлеуде қолданылатын платформалар мен тілдерді салыстыру	379

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР/ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1	Учурова Е.О., Стрелец Н.Е., Дорджиев А.Н. Искусственный интеллект и большие данные в страховании с телематикой	384
2	Алляева Т.В. Особенности микробизнеса в экономике сельского хозяйства	388
3	Утешкалиева А., Суханбердина Б.Б. О некоторых аспектах цифровизации финансового рынка Республики Казахстан	392
4	Берикова Н.Б. Тенденции развития государственного аудита в финансово-бюджетной сфере	395
5	Бадеева З.М. О некоторых аспектах цифровизации финансового рынка Республики Казахстан	398
6	Суханбердина Б.Б., Мендыбаева Э.К. вопросу о финансовом планировании на предприятии	402
7	Нұрланова Ұ.Н., Суханбердина Б.Б. Управление кредитным риском в банке	407
8	Кованова Е.С. Миграционные процессы и их влияние на экономическую безопасность региона	410
9	Курепина Н.Л. Инвестиционные аспекты устойчивого развития региона	413
10	Манджиева Д.В. Когнитивная система, как инновационный фактор обеспечения региональной экономической безопасности	418
11	Сарунова М.П. Перспективы развития системы государственных закупок как фактор повышения экономической безопасности	425
12	Тулегенова А.У. Рынок труда в условиях цифровизации	429
13	Тулегенова А.У. Цифровизация экономики и ее влияние на рынок труда	435
14	Тулеушов А.А., Казамбаева А.М. Қазақстан республикасындағы шағын және орта бизнесті дамыту мәселелері мен перспективалары	438
15	Тулеушов А.А. Қазақстандағы шағын кәсіпкерлікті дамытудың мәселелері мен перспективалары	441
16	Барахатов Б.И., Курманова Г.К. Анализ статистики высшего образования в республике Казахстан	444
17	Тулеугалиева Ж. К. Азаматтық-құқықтық шарттар тобындағы кешенді кәсіпкерлік лицензия (франчайзинг) шартының ерекшелігі	448
18	Аралбеков Г. Б. Киберкылмыс қазіргі қоғамның кілт мәселелерінің бірі ретінде	452
19	Коркинбаев А.М., Курманова Г.К. Анализ индустрии гостеприимства в Казахстане	455
20	Молдагалиев А.С., Курманова Г.К. Социальная функция государства в рыночной экономике	459
21	Муканова А., Курманова Г.К. Ведение бизнеса в сфере парикмахерских услуг	463
22	Мукеева У.Б. Методика преподавания бухгалтерского учета в отраслях с учетом технологических особенностей в современных условиях	467
23	Мукеева У.Б. Методика учета товаров в оптовой и розничной торговле и пути ее совершенствования с применением программы 1с торговля	471
24	Рахимова А., Ерниязов Р.А. Учет и аудит готовой продукции	474
25	Тимиргалиев И.Н. Состояния региональной инновационной экономики республики Казахстан	477
26	Умарова Н.С. Концепция управленческого учета на современном этапе развития экономики	482
27	Тогашева Д.С. Қазақстан Республикасының өңірлік даму саласындағы аймақтық саясат	486

28	Мукеева У.Б. Программа «1С: Зарплата и управление персоналом 8 для Казахстана" и ее роль в автоматизации бухгалтерского учета	491
29	Бадеева З.М. Развитие малого предпринимательства Республики Казахстан	494
30	Нұрланова Ұ.Н., Суханбердина Б.Б. Управление кредитным риском в банке	497
31	Суханбердина Б.Б., Мендыбаева Э. К вопросу о финансовом планировании на предприятии	500
32	Утешкалиева А., Суханбердина Б.Б. О некоторых аспектах цифровизации финансового рынка республики Казахстан	505
33	Мукеева У.Б. Основные аспекты и роль технической оснащенности строительных компаний для участия в тендере на капитальное строительство	509
34	Балмулдин А.М., Ислямов Р.С. Организационные структуры управление в гостиницах	512
35	Ислямов Р.С. Қонақ үй қызметтерінің ерекшелігі	516
36	Курманова Г.К., Суханбердина Б.Б., Грабоздин Ю.П., Салимбаева Ш.Д. Развитие предпринимательства в Республике Казахстан: современные тенденции	520

Правила для авторов по оформлению статьи для публикации в научном журнале «Вестник ЗКИТУ»

Научный журнал «Вестник ЗКИТУ» является периодическим изданием Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета. Журнал выходит ежеквартально, статьи публикуются на казахском, русском и английском языках. Основная тематическая направленность журнала – публикация научных, научно-методических и производственных статей. В журнале публикуются результаты научных исследований по основным приоритетным направлениям науки.

Журнал зарегистрирован в Министерстве информации и коммуникаций Республики Казахстан – № 16782-Ж. от 07. 12. 2017 г. (г.Астана), Комитетом государственного контроля в области связи, информатизации и средств массовой информации.

Статья должна содержать оригинальный материал, отражающий результаты исследований автора (ов).

При подготовке статей в журнал необходимо руководствоваться следующими правилами:

1. Статья должна быть оформлена в строгом соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов». Объем – не более 5 полных страниц формата А4, шрифт – размер 12 кегль, обычный, Times New Roman, межстрочный интервал – 1,0. Поля страницы: сверху и внизу по 2,5 см, справа 2,5, слева 2,5 см. Слева – УДК; по центру название статьи **ЗАГЛАВНЫМИ** буквами жирным шрифтом; ниже через пробел фамилия, и.о. автора (ов), строчными буквами; ниже через пробел полное название учреждения, в котором выполнена работа, город; аннотация – на языке текста публикуемого материала; ключевые слова. Ниже через пробел – текст статьи. Список литературы приводится в конце текста, по мере упоминания в тексте и оформляется в соответствии с требованиями ГОСТ.. В конце статьи должно быть резюме и ключевые слова (к статье на казахском языке – на русском, к статье на русском языке - на казахском). **Последняя страница должна быть заполнена полностью.**

2. Статья, в обязательном порядке, подписывается всеми авторами (не более четырех авторов). В одном номере журнала допускается публикация не более 2 статей одного автора.

3. На отдельном листе следует привести сведения об авторах (организация, должность, адрес, контактный телефон).

Статьи, отправленные позже указанного срока и несоответствующие требованиям, не принимаются. Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право выбора и опубликования научной статьи.

Рукописи и электронные варианты следует направлять по адресу:

090009, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 194.

Научный журнал Вестник ЗКИТУ

Телефон 50-99-90. E-mail:

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ**
Ғылыми журнал

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-
ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

Научный журнал

**BULLETIN OF THE WEST KAZAKHSTAN INNOVATION-
TECHNOLOGICAL UNIVERSITY**
Scientific journal

**Отпечатано в полном соответствии с качеством предоставленных авторами
оригиналов**

Подписано к печати 20.06.2023

Формат А4 Объем 24,18 п.л 28

Тираж Заказ 100 экз.

Отпечатано и сверстано на педагогическом факультете ЗКИТУ

Тел: +77112500943 E-mail:

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
090006, Орал қаласы Н.Назарбаев, 194

Западно-Казахстанский инновационно- технологический университет
090006, г.Уральск, Н.Назарбаев, 194